ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
VIII$_2$

MÉLANGES
GEORGES OSTROGORSKY
II

БЕОГРАД
1964

Digitized by Google
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Digitized by Google

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Књ. VIII$_2$

Digitized by Google

DF
501
.S77
v. 8
pt 2

RECUEIL DE TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

№ VIII₂

MÉLANGES
GEORGES OSTROGORSKY
II

Rédacteur
FRANJO BARIŠIĆ
membre de l'Institut d'Études byzantines

BEOGRAD
1964

Digitized by Google

72 282ДД А 30-1 4160

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Књ. VIII₂

MÉLANGES GEORGES OSTROGORSKY

II

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА
Научно дело
БЕОГРАД
1964

Digitized by Google

ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
MÉLANGES G. OSTROGORSKY II

КОРЕКТОР: ЈЕЛКА ПОМОРИШАЦ. ОМОТ: СВЕТА ЂУРИЋ. ШТАМПА И ПОВЕЗ: „НАУЧНО ДЕЛО", БЕОГРАД, ВУКА КАРАЏИЋА 5. ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО 14. I 1965. ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА.

Digitized by Google

/- /- 7 - - 40

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

MILTON V. ANASTOS

JUSTINIAN'S DESPOTIC CONTROL OVER THE CHURCH AS ILLUSTRATED BY HIS EDICTS ON THE THEOPASCHITE FORMULA AND HIS LETTER TO POPE JOHN II IN 533.[1]

In paying homage to Professor Ostrogorsky on this occasion as friend and scholar, I venture, with due deference, to treat one of the many subjects[2] on which he is a most distinguished authority.

---

[1] This is a revised version of a portion of my chapter on Justinian in my forthcoming book, *The Mind of Byzantium*, in which I list the major publications on the enormous subject involved. In the meantime, see the bibliographies compiled by Giovanni Pilati, *Chiesa e stato nei primi quindici secoli* (Rome-Paris, 1961), 61 f. (note the references to Alivisatos); and Biondo Biondi, *op cit.* (notes 3 and 6 below). Especially noteworthy are: Franz Dölger, „Justinianos I," *Lexikon für Theologie und Kirche*, 5, 2nd ed. (Freiburg im Br., 1960), 1227—29; I have not seen M. A. Cassetti, *Giustiniano e la sua legislazione in materia ecclesiastica* (Rome, 1958); Attanasio Mozzillo, „Dei rapporti tra gli imperatori ed i concili ecumenici da Costantino a Giustiniano," *Archivio giuridico „Filippo Serafini,"* 6th S., 16 (1954), 105–28; *Das Konzil von Chalkedon*, edd. Aloys Grillmeier and Heinrich Bacht, 3 vols. (Würzburg, 1951—54); Karl Bihlmeyer — Hermann Tüchle, *Kirchengeschichte*, 12th ed. (Paderborn, 1951), § 58; Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 2, ed. Jean R. Palanque (Paris-Brussels, 1949), 369–417, 623—90; Louis Bréhier in A. Fliche and V. Martin, *Histoire de l'église*, 4 (Paris, 1945), 437—82; Eduard Schwartz, „Zur Kirchenpolitik Justinians," *Sitzungsberichte d. bayer. Ak. d. Wiss.*, philos. — hist. Abt., 2 (Munich, 1940); Erich Caspar, *Geschichte des Papsttums: von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*, 2, *Das Papsttum unter byzantinischer Herrschaft* (Tübingen, 1933), 193–305 *passim;* L. Duchesne, *L'église au VIe siècle* (Paris, 1925), 43 ff., 78 ff., and *passim;* J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire, from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, 2 (London, 1923). Cf. Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, 2nd ed. (Darmstadt, 1956). I acknowledge gratefully the suggestions made by my young colleague, William B. Thurman, in the course of our frequent discussions of Justinian's legislative policy, and the memorable kindness of my dear friend, the late Professor Eberhard Bruck of the Harvard Law School.

I have used the following abbreviations: ACO = *Acta conciliorum oecumenicorum*, ed. Eduard Schwartz; COD = *Conciliorum oecumenicorum decreta*, edd. J. Alberigo, P. P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi, H. Jedin, 2nd ed. (Freiburg im Br., 1962); Cod. = *Codex Iustinianus*, ed. Paul Krueger, *Corpus Iuris Civilis*, 2 (any edition); DTC = *Dictionnaire de théologie catholique* (Paris); Mansi = *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio;* PG = J. B. Migne, *Patrologia graeca.*

[2] „Автократор и Самодржац," Глас, С. К. А., 164, Други разред, Филос. — филол., друш. и историске науке, 84 (1935), 95—187; „Das Verhältnis von Staat

Digitized by Google

Few historians have failed to recognize that the Emperor Justinian I ruled the Byzantine Church with an iron hand. But, it has often been argued, despite his autocratic manner and the unlimited power he wielded in the administration of ecclesiastical affairs in general, he never failed to manifest respect for the See of Rome and its bishops. Numerous texts[3] can be cited in proof of this proposition.

But this attitude of deference to Rome and to the clergy of the Christian Church as a whole, it has not yet been fully understood, was only one facet of his policy. As a pious and orthodox emperor, „the elect of God"[4], he deemed it his function to legislate on ecclesiastical matters on his own responsibility altogether, almost invariably without consulting the clergy. In dealing with theology, however, he made an effort to respect the traditional framework of the Church, and usually, though not always, sought some kind of episcopal, patriarchal, or even conciliar approval for his legislation. But, as many have failed to realize, he always succeeded in obtaining whatever ecclesiastical confirmation he wished and, more significantly, *could not have failed to do so.*

He professed devotion to the first four oecumenical councils and conformity with the creeds they enunciated. He even (Novel 131; cf. Cod. 1. 3. 44 [45]) invested the canons of these councils with the force of law. Nevertheless, he felt free to interpret Christian dogma as he saw fit, and in fact was personally responsible for a radical revision of Christology (see below), which would have scandalized the bishops who formulated the Creed of 451.

Moreover, he issued his dogmatic decrees whenever he chose, and did not concern himself about securing the signatures of bishops and patriarchs until his decree was drafted. Then, after it was officially promulgated, he set about to procure whatever ecclesiastical sanction he saw fit, which on the part of the clergy amounted to no more than the purely administrative act of announcing the Emperor's theological decisions to the churches within their jurisdiction. In every instance, the priests, when asked to give their approbation to an imperial theological decree, were confronted with a *fait accompli,* and were powerless to resist, or to suggest changes.

As his contemporaries were aware[5], Justinian took particular delight in theology, and especially relished the role of judge (i. e., of final ar-

---

und Kirche im Byzanz" (in Russian, with German résumé), SK, 4 (1931), 121—34; and the many valuable discussions in his indispensable *History of the Byzantine state.*

[3] Collected and studied, e.g., by Biondo Biondi, *Giustiniano Primo, principe e legislatore cattolico (Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore,* Ser. 2, scienze giuridiche, 48 [Milan, 1936]), 117—48. Cf. Martin Jugie, *Le schisme byzantin* (Paris, 1941), 74—76; *idem,* „Justinien Ier," DTC, 8, 2 (1925), 2277—90.

[4] The major texts are listed by Biondi, *op. cit.,* 65 ff., 14 ff. On the subject in general see Treitinger, *op. cit.* (note 1 above), 7 ff., 124 ff. and *passim.*

[5] E.g., Liberatus (Archdeacon of the Church of Carthage, ca. 560—66), *Breviarium,* 23, 162: annuit imperator facillime [sc. to condemn Origen and his works], gaudens se de talibus causis iudicium ferre; *ibid.,* 24, 168 f. (on the *Three Chapters*); ed. Eduard Schwartz, ACO, 2, 5 (1936), 140. 3 ff., 140. 31—141 .1.

Digitized by Google

biter) in settling doctrinal disputes. He devoted the first title of the first Book of the *Codex Iustinianus* (Cod. 1. 1. 1–8) to a detailed summary of his theological position, which is announced bluntly as *De summa trinitate et de fide catholica et ut nemo de ea publice contendere audeat*. These unambiguous words and the texts which follow made it clear that the *fides catholica* was what he defined it to be, and that, as a matter of law, there was no room for question or disagreement. In accordance with this interpretation of his role in the Church, Justinian[6] issued a number of Novels, as well as numerous decrees, constitutions, and edicts which dealt with ecclesiastical questions of every sort – dogma, administration, ethics, marriage, divorce, discipline, the monastic life, and so on. There was no phase of the life of the Church in which he did not regard himself as the highest authority.

A thorough study of Justinian's legislation in this sphere has not yet been undertaken, and this essay on the laws by which he inserted the „Theopaschite" formula into the oecumenical creed is only a preliminary introduction to a large and complicated subject.

Justinian was learned in theology, but he consulted frequently with his clerical acquaintances[7], and may from time to time have been influenced by their judgment, though we should probably exercize more caution than has been customary hitherto in evaluating the testimony of his contemporaries on this subject. Nevertheless, from the point of view of his control over the Church, it makes no difference whether his views on doctrinal questions were based upon his own study and reasoning, as indeed they often were, or whether he reached his conclusions on the advice of his ecclesiastical favorites and counsellors. What is important is that, however he arrived at his dogmatic formulations, he himself in the end made the final decisions and translated them into law.

Actually, as I hope to show[8], Justinian may not have been so much the creature of whim, and the victim of his advisers, as some of his critics believe he was. His dogmatic pronouncements were consistent with his Cyrillian exegesis of the Creed of Chalcedon. What he set out to do, and succeeded in accomplishing, was to re-interpret the Christology of the Church in the light of Cyril's Third letter to Nestorius, with its *Twelve anathemas*. This document had not[9] been accorded oecumenical re-

---

[6] Outlined and discussed, with full bibliography by Biondo Biondi, *Il diritto romano cristiano*, 3 vols. (Milan, 1952—54). Cf. Hans G. Beck. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Handbuch der Altertumswissenschaft*, 12, 2, 1 [Munich, 1959]), 285 f., 377 f.

[7] E. g., Sabas allegedly urged him to condemn Origen: *Life of Sabas* by Cyril of Scythopolis 72, ed. Eduard Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis (Texte und Untersuchungen*, 4. R., 4, 2 = 49, 2 [Leipzig, 1939]), 175.19 ff.; so did Pelagius, apocrisiarius (i. e. ambassador) from Rome, and the Patriarch Menas of Constantinople: Liberatus, *Breviarium*, 23, ACO, 2, 5 (1936), 140.3 ff.; Theodore Ascidas pressed for action against the *Three Chapters*, *idem*, 24, *ibid.*, 140.13 ff., etc.

[8] In my forthcoming book, *The Mind of Byzantium*.

[9] See my „Nestorius was orthodox," *Dumbarton Oaks Papers*, 16 (1962), 123, note 8. For the literature on the *Twelve anathemas*, see Johannes Quasten, Patrology, 3, *The golden age of Greek patristic literature from the Council of Nicaea to the Council of*

Digitized by Google

cognition as a criterion of faith at Ephesus in 431 or at Chalcedon in 451. The Emperor Zeno had given it legal validity in the *Henotikon* of 482[10], which had been the ultimate cause of the Acacian schism (484—519). In effecting reconciliation with Rome in 519, the Emperor Justin and Justinian, however, annulled[11] the *Henotikon* both by the more conventional *professio fidei* to which they now gave utterance, and by consenting to the anathematization of both its author and its sponsor (the Patriarch Acacius and the Emperor Zeno), together with their principal followers.

But in successive stages, culminating in his *Edictum... rectae fidei confessionem continens* of 551[12], and in the theological decrees of the Fifth Oecumenical Council (553)[13], which were taken almost verbatim from the anathemas he had set forth in the *Edictum,* Justinian incorporated the principal theological propositions of the *Henotikon* into the oecumenical dogma of the Church. This was one of the most extraordinary manifestations of the celebrated Byzantine guile, all the more significant in that it has still to be recognized fully in all of its implications. The reinterpretation of the Chalcedonian doctrine in these terms has often been described as Neo-chalcedonianism.[14] It might perhaps better be known as

---

Chalcedon (Utrecht-Antwerp-Westminster, 1960), 134. For the Greek text of Cyril's *Third letter to Nestorius* and the anathemas, see ACO, 1, 1, 1, 33—42; PG, 77, 105—21; T. Herbert Bindley, *The oecumenical documents of the faith,* 4th ed. by F. W. Green (London, 1950), 106—37, 212—19 (with English translation).

[10] Ed. Eduard Schwartz, *Codex Vaticanus gr. 1431, eine antichalkedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos (Abhandlungen d. bayer. Ak. d. Wiss.,* philosoph. — philolog. u. hist. Kl., 32, 6 [Munich, 1927]), 52—54 (Greek), 54—56 (Latin version from Liberatus, *Breviarium,* 17, 113—117, as also in ACO, 2,5 [1936], 127—29); Evagrius, *Ecclesiastical history,* 3, 14, edd. J. Bidez and L. Parmentier (London, 1898), 111. 1—114. 5: Greek text; or see any edition of C. Kirch, *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae,* Nos. 958 f.

On the *Henotikon* and its significance see Fritz Hofmann, „Der Kampf der Päpste um Konzil und Dogma von Chalkedon ... (451—519)," *Das Konzil von Chalkedon* (note 1 above), 2 (1953), 43 ff.; Rhaban Haacke, „Die kaiserliche Politik in den Auseinandersetzungen um Chalkedon (451—553)," *ibid.,* 117 ff.; A. A. Vasiliev, *Justin the First (Dumbarton Oaks Studies,* 1 [Cambridge, 1950]), 132—253, *passim*; Stein, *op. cit.* (note 1 above), 2, 20 ff., 182 ff., 189 ff., 223—28; G. Bardy and Louis Bréhier, respectively, in A. Fliche and V. Martin, *Histoire de l'église,* 4 (Paris, 1945), 284—320, 423—34; Caspar, *op. cit.* (note 1 above), 2, 10—192, *passim*; Duchesne, *op. cit.* (note 1 above), 43 ff.; Sévérien Salaville, „L'affaire de l'Hénotique," *Échos d'Orient,* 18 (1916—19), 255—65, 389—97; 19 (1920), 49—68, 415—33; *idem,* „Hénotique," DTC, 6, 2, 2153—78.

[11] *Epistulae imperatorum pontificum aliorum ... Avellana quae dicitur collectio,* ed. Otto Guenther, 1 *(Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum,* 35 [Vienna-Leipzig, 1895]), Epp. 116 b (Hormisdas's *libellus*), 159 (Patriarch John I's version thereof), 160—65, 167, and 233; pp. 520—22, 607—16, 618—21, 683 f.

[12] Ed. Eduard Schwartz, *Drei dogmatische Schriften Iustinians (Abhandlungen d. bayer. Ak. d. Wiss.,* philos. — hist. Abt., N. F. 18 [Munich, 1939]), 71—111: Greek and Latin texts.

[13] Mansi, 9, 376—88; COD, 90—98.

[14] Paul Galtier, „L'occident et le néo-chalcédonisme," *Gregorianum,* 40 (1959), 54—74; Aloys Grillmeier, „Der Neu-Chalkedonismus," *Historisches Jahrbuch,* 77 (1958), 151—66; *idem,* „Vorbereitung des Mittelalters," *Das Konzil von Chalkedon* (note 1 above), 1 (1951), 791—839 Charles Moeller, „Le chalcédonisme et le néo-chalcédonisme en Orient de 451 à la fin du VIe siècle," *ibid.,* 637—720; Marcel Richard, „Le néo-chalcédo-

Digitized by Google

Justinianism, since it was Justinian who brought about its final triumph and oecumenical validation.

One of the first steps Justinian took to put this theological program into effect was his promulgation in 527 or 528 of an edict (Cod. 1. 1. 5), in which he made the Theopaschite formula an essential part of the orthodox Creed. In its simplest form, as it was set forth in the *Henotikon*, the Theopaschite[15] formula merely stated that the „Trinity remained a trinity [or we should say 'three in number'] even after the incarnation of God the Logos, who was one of the Trinity" (μεμένηκε γὰρ Τριὰς ἡ Τριὰς καὶ σαρκωθέντος τοῦ ἑνὸς τῆς Τριάδος Θεοῦ Λόγου).[16] This is the version Justinian took over into the *Codex Iustinianus* (1. 1. 5. 2), in which it occurs in conjunction (1. 1. 5. 1) with the same text that precedes it in the *Henotikon* (ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τά τε θαύματα καὶ τὰ πάθη ἅπερ ἑκουσίως ὑπέμεινεν σαρκί).[17]

No one could object to this proposition as so stated. The difficulty was that its radical proponents, like the Scythian monks, insisted that it be carried one step further so as to include reference to the passion and crucifixion. Here, in his first edict on this subject, however, Justinian was content to refer only to the incarnation. In promulgating this law, he made no effort to seek the adhesion of the clergy, to whom he assigned no rôle except that of disseminating his ruling in their communities (Cod. 1. 1. 5. 4).

Justinian's use of the Theopaschite formula was only one indication of his revolutionary dogmatic policy, the chief characteristic of which was his marked partiality for the extreme Cyrillian position. His fondness for the theology of Cyril and the latter's followers manifested itself most nakedly in his avoidance of any reference to the two natures in Christ or to the Council of Chalcedon, which had made dyophysitism an article of faith. Similarly, like Cyril once more, he insists (1. 1. 5. 3) that the Virgin Mary was κυρίως καὶ κατὰ ἀλήθειαν . . . θεοτόκον („properly and truly

---

nisme," *Mélanges de science religieuse*, 3 (1946), 156—61. Cf. Robert Hespel, *Le florilège cyrillien réfuté par Sévère d'Antioche (Bibliothèque du Muséon*, 37 [Louvain, 1955]): Greek text and study of an important Neo-chalcedonian document.

[15] On the Theopaschite controversy, see Altaner, *Patrologie* §§ 72.3, 96.4, 97.4 (a), 102.3; *idem*, „Zum Schrifttum der 'skythischen' (gotischen) Mönche," *Historisches Jahrbuch*, 72 (1953), 568—81; Werner Elert, *Der Ausgang der altkirchlichen Christologie*, edd. Wilhelm Maurer and Elisabeth Bergsträsser (Berlin, 1957), 93 f., 106 ff., 111—32, and index s.v. *theopaschitisch;* Muus Feitsma, *Het Theopaschitisme een dogmahistorische studie over de ontwikkeling van het theopaschitisch denken* (Kempen, 1956); *Das Konzil von Chalkedon*, 1 (note 1 above), 193—95 (Grillmeier), 676 ff. (Moeller), 737 f. (Marcel Richard); see index, vol. 3, s.v.; Stein-Palanque, *op. cit.*, (note 1 above), 2, 228—30, 335, 378 ff.; É. Amann, „Theopaschite (controverse)," DTC, 15, 1 (1946), 505—12; Viktor Schurr, *Die Trinitätslehre des Boethius im Lichte der „skythischen Kontroversen"* (*Forschungen zur christlichen Literatur- und Dogmengeschichte*, 18, 1 [Paderborn, 1935]), 136—97; Duchesne, *op. cit.* (note 1 above), 87 ff.; Vasiliev, *op. cit.* (note 10 above), 197, erroneously states that Justinian issued his first Theopaschite edict in 523.

[16] Ed. Schwartz (note 10 above), 54.8 f.; anathema 5 of the Council of 553 (Mansi, 9, 380 C); cf. anathema 4 (*ibid.*, 377 D); COD, 92. 24 ff., cf. 91.23 ff.

[17] Ed. Schwartz, 54.4—6; anathema 3 of 553 (Mansi, 9, 377 B); COD, 90.31 ff.

Digitized by Google

Mother of God")[18], although the Creed of Chalcedon, in authorizing Θεοτόκος as an epithet of Mary, had circumspectly coupled it with the limitation κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα („according to the manhood").[19] In other respects, Justinian cleaved to the traditional doctrine as set forth in the first four oecumenical councils. But the indubitably orthodox phrases to which he had recourse did not diminish the effect of his unambiguous adoption of extr me Cyrillianism.

Five years later, on March 15, 533, he published another and fuller law (Cod. 1. 1. 6) on the same topic, which he addressed to the residents of Constantinople, Ephesus, Caesarea, and a number of other cities, and was, at his request, signed by the Patriarch Epiphanius and the clergy of Constantinople (Cod. 1. 1. 7. 11). According to the *Chronicon Paschale*[20], after publication in Constantinople, this law was sent to the other four patriarchs, as well as to some other bishops, who then proclaimed it in their churches. There is no evidence that the clergy played an active or substantive part in the discussion of the Emperor's theology. As in Cod. 1. 1. 5. 4 (referred to above in connection with the edict of 527, or 528), the bishops had nothing to do with the edict except to make it known to their communities.

In the full form of the Theopaschite formula as he now promulgated it, „Jesus Christ, the Son of God and our God, who was incarnate, became man, and was crucified, was one of the holy and consubstantial Trinity" (Cod. 1. 1. 6. 7).[21] The strict Chalcedonians and the Nestorians objected[22] to this form of expression because it seemed to imply that

---

[18] This was adopted by the Council of 553 in its sixth anathema: Mansi, 9, 380 D; COD, 93.1 ff.

[19] The text is to be found in ACO, 2, 1, 2, 129 [325] f.; Mansi, 7, 1116 ABC; COD, 62.30 f., etc.

[20] The *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, 1,CSHB (Bonn, 1832), 630.1—633.16, gives the Greek text very much as it is in Cod. 1. 1. 6, with a preface stating that „the Emperor Justinian issued a sacred edict in Constantinople, and sent it to Rome, Jerusalem, Antioch, Alexandria, Thessalonike, and Ephesus." After transcribing the text of the edict (633.15 ff.), the author notes that „all the bishops received copies of this [document] in their cities, and published it in their churches.".

A good example of the method used by Justinian is to be found in the edict against Origen of 542: ACO, 3, 207. 26—208.25, 213.11—214.9, in which it can be seen (n.b. 208.13 ff., 18 ff., 22—25, and 213.11—214.9) that the clergy were in effect *commanded* to sign, and had no practicable alternative.

In a notable new book, Joseph Hajjar, *Le synode permanent dans l'église byzantine, des origines au XIe siècle (Orientalia Christiana Analecta*, 164 [Rome, 1962]), 87 f., states that this edict (Cod. 1.1.6) was signed by the members of *synodos endemusa* (the bishops and archimandrites of the Constantinopolitan area), who, he says, thus gave it authority among the faithful and guaranteed the truth of the dogma it set forth. But he does not mention the first edict, which was not signed in this way (Cod. 1.1.5). Nor does Cod. 1.1.7.11 (the passage which refers to the signing of Cod. 1.1.6) give any indication of the sequence of promulgation, signing, etc. I take the position set forth in the text on the basis of Cod. 1.1.5, the edict against Origen, and the passage from the *Chronicon Paschale* cited above. On the edict against Origen, see Schwartz (note 1 above), SB, Munich (1940), 51 f.; *Life of Sabas* 86, in *idem*, ed., *Kyrillos* (note 7 above), 192. 12 ff.

[21] Anathema 10 of 553, Mansi, 9, 384 A; COD, 94.37 ff.

[22] See examples cited in the works listed in note 15.

Digitized by Google

God was mortal and could die, and that death could affect the Trinity. Justinian, like Cyril, justified it as a consequence of the *communicatio idiomatum*[23], since, as he says, God the Word and the human Christ were one and the same (Cod. 1. 1. 6. 5 f.), and it was the same person who performed the miracles and willingly underwent the passion in the flesh, the same who was both God the Word and Jesus Christ, consubstantial with God the Father according to the Godhead, and the same consubstantial with us according to the manhood.

A few days thereafter, on March 26, Justinian addressed a letter (Cod. 1. 1. 7) to the Patriarch Epiphanius of Constantinople, in which he repeats the principal theses set forth in the two previous documents with some significant changes. The chief purpose of these alterations was to emphasize the orthodoxy of Justinian's theology, which he holds to be in every way consonant with the results of the four oecumenical councils. Above all, he was anxious to insist that the Theopaschite formula, originally set forth in the *Tomus ad Armenios* by Bishop Proclus[24] of

---

[23] This phaenomenon, the transfer or exchange of attributes, as defined by the Council of Chalcedon, notably in the Tome of Bishop Leo I (440—61) of Rome, is exhibited by the two natures of Jesus Christ (the divine and the human). According to orthodox doctrine, these natures are united „without confusion, change, separation, or division," and retain all of their properties, which in the union of God and man are distinct from each other but not separate. The difference between the natures had given rise to two appellations of Jesus Christ, who, on account of his divine nature, is Son of God (the divine Logos) and also, at the same time, by virtue of his human nature, the Son of man (Jesus). Whatever the designation, reference is always to one and the same person, Jesus Christ. Strictly speaking, the divine characteristics are attributable to the divine nature and the human to the human. Nevertheless, as a result of the union of the two in one person, it is deemed possible to ascribe the experiences of Jesus Christ in respect of his divine nature to the Son of man, and those which Jesus Christ underwent because of his human nature to the Son of God. Consequently, it was theologically permissible to teach that the „Son of God" underwent death, to which the divine nature was not subject, and that the „Son of man" received worship, which is accorded only to God. See my „Nestorius was orthodox," DOP, 16 (1962), 135 ff. For the text of the Tome of Leo (Ep. 28), see ACO, 2, 2, 1, 24—33 (Latin); 2, 1, 1, 10—20 (Greek version); C. Silva-Tarouca, *S. Leonis Magni Tomus ad Flavianum Episc. Constantinopolitanum (Textus et documenta*, Series theologica, 9 [Rome, 1932]). For exegesis, etc., see Hugo Rahner, „Leo der Grosse, der Papst des Konzils," *Das Konzil von Chalkedon*, 1 (see note 1), 323—39; Paul Galtier, „Saint Cyrille d'Alexandrie et Saint Leon le Grand à Chalcédoine," *ibid.*, 1, 345—87; Trevor Jalland, *The Life and Times of St. Leo the Great* (London, 1941), 451 ff., the best general bcok on Leo. Cf. Altaner, *Patrologie*, § 78, 11 for further bibliography.

[24] ACO, 4, 2 (1914), 192.7: ὁμολογοῦντες τὸν θεὸν Λόγον, τὸν ἕνα τῆς Τριάδος, σεσαρκῶσθαι. On the *Tomus ad Armenios*, see literature cited in note 15 above. N. b. Elert, *op. cit.* (note 15 above), 111—17; Aloys Grillmeier, „Die theologische und sprachliche Vorbereitung der christologischen Formel von Chalkedon," *Das Konzil von Chalkedon* (note 1 above), 1 (1951), 193 ff.; Marcel Richard, „Acace de Mélitène, Proclus de Constantinople et la grande Arménie," *Mémorial Louis Petit* (Bucharest, 1948), 393—412; *idem*, „Proclus de Constantinople et le Théophaschisme," *Revue d'histoire ecclésiastique*, 38 (1942), 303—31; Schurr, *op. cit.* (note 15 above), 181—97; Eduard Schwartz, *Konzilstudien (Schriften der wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg*, 20 [1914]), 18—53. Richard (RHE, 38 [1942]) argues that the text quoted in the next note from an alleged letter of Proclus to John of Antioch is falsely so ascribed. Contra are Stein-Palanque, *Histoire du Bas-Empire*, 2, 229 f. Proclus's *Tomus ad Armenios* was declared by the Council of Chalcedon to be one of its principal patristic authorities, along with Atha-

Digitized by Google

Constantinope in 435, had been specifically approved by the Council of Chalcedon. He lays stress on this point and on the identity of his doctrine with that of Chalcedon (1. 1. 7. 11, 12, 15, 17—21), which he had not even mentioned in either of the two previous decrees (1. 1. 5 and 6). Moreover, this time, he takes special pains to insist that Jesus Christ was „passible in the flesh and the same impassible in divinity“ (παθητὸν σαρκί, τὸν αὐτὸν ἀπαθῆ θεότητι). He repeats these phrases thrice (Cod. 1. 1. 7. 4, 7 f.), in order to eliminate suspicion that he deemed the Godhead itself capable of suffering or death. Previously, he had not gone beyond declaring that the Son of God, „who was God of God,“ underwent the passion voluntarily *in the flesh* (τὰ πάθη ἅπερ ἑκουσίως ὑπέμεινε σαρκί: Cod. 1. 1. 5. 1; 1. 1. 6. 5). This terminology, which laid stress upon ἐν σαρκί, was derived from the twelfth anathema of Cyril against Nestorius and was, on this account, suspect in the eyes of strict Chalcedonians. In time, of course, Justinian invested Cyril's *Twelve anathemas* with oecumenical sanction (see notes 12 f. above). But, at this stage of the proceedings, since he was anxious to make it clear that he was not himself guilty of the sacrilege of imputing passibility to the Trinity itself, he found it expedient to express himself more unambiguously than in Cod. 1. 1. 5 f.

Also worthy of note is his preface to this edict, in which he addresses the Patriarch Epiphanius, and says[25], „Wishing Your Holiness to have knowledge of all matters that pertain to the Church, we have deemed it necessary to make use of this sacred letter in order to inform you of what has been going on...“ The wording of this proemium is an indication of the Emperor's own estimate of his dominant position in the Church. He reports to the Patriarch what he has been doing on his own initiative to curb what he took to be a recrudescence of activity on the part of the refractory Nestorians and Monophysites. Had the Patriarch been the highest authority in the Church, or even an autonomous power, the roles would have been reversed, and he would have felt obliged to make a statement to the Emperor concerning the situation in the Church and the measures he was taking to deal with it.

Then, on May 28, 533, Justinian addressed a similar letter on the same topic to Pope John II of Rome (Cod. 1. 1. 8. 7 ff.). In this document, which is usually cited as proof that he had resinged supremacy in the Church to the papacy, Justinian begins by stating that, because of the prestige of the see of Rome, „the head of all the churches“ (*caput... omnium sanctarum ecclesiarum*: Cod. 1. 1. 8. 11), he never fails to keep the pope informed of all matters concerning the Church. This he does, he

nasius and Cyril: ACO, 2, 1, 3, 113 [472]. 15—17, but no portion of the text was quoted. In his *Breviarium,* 10, 45 f., Liberatus notes that the *Tomus* was endorsed by Chalcedon and then gives his summary of what he took to be Proclus's chief argument: ACO, 2, 5 (1936), 111. 5—20: et unum ex trinitate secundum carnem crucifixum fatemur et diuinitatem passibilem minime blasphemamus.

[25] Γινώσκειν βουλόμενοι τὴν σὴν ἁγιωσύνην πάντα τὰ εἰς ἐκκλησιαστικὴν ὁρῶντα κατάστασιν ἀναγκαῖον ἡγησάμεθα ταύταις πρὸς αὐτὴν χρήσασθαι ταῖς θείαις συλλαβαῖς καὶ δι' αὐτῶν δῆλα αὐτῇ καταστῆσαι τὰ κινηθέντα, ...

Digitized by Google

says, to preserve unity with Rome and peace in the Church. For the same reason, also, he instructs the clergy of the Eastern Church to bow in submission to Rome.

Up to this point, his tone has been obsequious and he even adds that the patriarch of Constantinople „exerts himself in all things to follow the apostolic see of Your Beatitude“ [i. e., the Pope]. But then he asks papal confirmation for the Theopaschite formula, and goes on to say (Cod. 1. 1. 8. 23)[26]:

„For in this way [i. e., by your approval] the affection that all bear you [grows], [and] the authority of your see increases. And the unity of the holy churches with you will be preserved undamaged, as soon as all the most blessed bishops learn from you the purity of Your Sanctity's doctrine in the matter [i. e., the Theopaschite formula] which I have referred to you.“ Beneath these compliments and expressions of humility, there is an unmistakable and only thinly veiled threat: bow to my wishes or else harmony will be broken, the prestige of Rome will decline, and the rest of the churches will follow my command anyway.

As Justinian undoubtedly realized, Pope John had no intention of offering resistance, and on March 25, 534 (Cod. 1. 1. 8. 1 ff., 25 ff.), complied most graciously in every respect with the demands that had been made upon him. He not only approved the Emperor's dogmatic statement *in toto,* down to the last detail (Cod. 1. 1. 8. 25)[27], but also went so far as to pronounce it to be the doctrine established by Christ and taught by the Roman Church without change from the beginning to his own day (Cod. 1. 1. 8. 28—30).[28]

In addition, he reported that he condemned Cyrus and his followers because they had rejected the Theopaschite formula. This group of

[26] Plus enim ita et circa vos omnium amor et vestrae sedis crescit auctoritas et quae ad vos est unitas sanctarum ecclesiarum inturbata servabitur, quando per vos didicerint omnes beatissimi episcopi eorum, quae ad vos relata sunt, sinceram vestrae sanctitatis doctrinam.

[27] Liquet igitur, gloriosissime imperator, ut lectionis tenor et legatorum vestrorum relatio patefecit, vos apostolicis eruditionibus studere, cum de religionis catholicae fide ea sapitis, ea scripsistis, ea populis fidelibus publicastis, quae, sicut diximus, et sedes apostolica docet et patrum veneranda decrevit auctoritas et nos confirmavimus in omnibus.

[28] See previous note and Cod. 1. 1. 8. 28—30: Neque enim quisquam est, in quo Christi caritas fervet, qui tam rectae, tam verae confessionis vestrae fidei refragator existat, cum impietatem evidenter Nestorii Eutychiique et omnium haereticorum damnantes, unam veram catholicam fidem domini et dei nostri salvatoris Ihesu Christi magisterio institutam et propheticis apostolicisque praedicationibus ubique diffusam et sanctorum per totum orbem confessionibus roboratam, patrum atque doctorum sententiis adunatam et nostrae doctrinae consentaneam inconcusse atque inviolabiliter devota deo et pia mente servatis. Soli etenim vestris professionibus adversantur, de quibus divina scriptura loquitur dicens: ‘posuerunt mendacium spem suam et mendacio operiri speraverunt’: et iterum qui secundum prophetam dicunt domino: ‘recede a nobis, vias tuas scire nolumus’, propter quos Salomon dicit: ‘semitas propriae culturae erraverunt, colligunt autem manibus infructuosa’. Haec est igitur vestra vera fides, haec certa religio, hoc beatae recordationis, ut diximus, patres omnes praesulesque Romanae ecclesiae, quos in omnibus sequimur, hoc sedes apostolica praedicavit hactenus et inconvulse custodivit: huic confessioni, huic fidei quisquis contradictor exstiterit, alienum a sancta communione, alienum se ipse ab ecclesia iudicavit esse catholica.

Digitized by Google

dissidents consisted of the monks from the monastery of the Akoimetoi[29] („the sleepless ones") in Constantinople, who were strict Chalcedonians and had gone to Rome in the hope that they might win over the Pope in their struggle against Justinian's theology. The Pope disallowed their plea, and refused to admit them to the churches of Rome unless they recanted (Cod. 1. 1. 8. 31—33). But he urged the Emperor to be reconciled with them if they should repent of their error.

Even more striking proof of Pope John's complete capitulation before the Emperor was the reply[30] he made to a request for a formal opinion on three questions of theology. In his answer, Pope John once more gave his *imprimatur* to the Emperor's *professio fidei* and then in his own words, or in quotations from Greek (in a Latin translation) and Latin patristic authorities, unequivocally adopted as his own the Emperor's Theopaschite formula and the dogma that the *uirginem Mariam et proprie et ueraciter dei genetricem matremque dei uerbi ex ea incarnati* [*esse*].

Similarly, three years later, in 536, Pope Agapetus (535—36)[31] endorsed the doctrine expounded by Justinian in the letter that had been sent to Pope John II, (as above), not, he says, because he recognized the authority of laymen in questions of dogma *(non quia laicis auctoritatem praedicationis admittimus)*[32] but because he found Justinian's theology to be in accord with „all the rules of our fathers and with the dogma of the Apostolic See" *(fidem omnibus patrum nostrorum regulis conuenire et apostolicae sedis concordare dogmatibus)*.[33] To this statement he appends[34] the full text of Justinian's letter to Pope John, together with the sting in its tail (see note 26 above), as John himself had done (Cod. 1. 1. 8. 7—24). Like John, also, he declares not only that the Emperor's profession of faith was fully orthodox and in harmony with the teaching of Rome, but also threatens to excommunicate anyone who deviates from it.[35]

Thus, by 533, Justinian had made substantial progress towards overturning the agreement of 519, which, at the time, had seemed to involve significant concessions to Rome. In 521[36], Pope Hormisdas had

---

[29] On the *Akoimetoi*, see H. Bacht, „Akoimeten," *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2nd ed., 1 (Freiburg im Br., 1957), 244 f.; S. Vailhé, „Acémètes," *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, 1 (Paris, 1912), 274—82; J. Pargoire, „Acémètes," *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 1, 1 (1907), 307—21.

[30] ACO, 4, 2 (1914), 206—210. N. b. 206—19: *deus Christus carne pertulerit impassibilis deitate* ....; 208.7 ff.: unus igitur ex trinitate crucifixus est carne qua factus est, non tamen deitate qua unitus est patri et spiritui sancto, perpessus est, ne et illos crucifixos pariter asseramus; 209,3 f.: Impassibilis deus non dedignatus est homo esse passibilis et immortalis mortis legibus subiacere. Quotation in text: 209.7 f.

[31] *Collectio Avellana* (note 11 above), Ep. 91, CSEL, 35, 1, 342—47.

[32] *Ibid.*, 343.4 ff., n. b. 13 ff.

[33] *Ibid.*, 343. 20 ff., cf. 14 ff.

[34] *Ibid.*, 344—47.

[35] *Ibid.*, 343.18 ff., 22—26.

[36] *Collectio Avellana* (note 11 above), Epp. 236—37, CSEL, 35, 2, 716—33; Johannes Maxentius, *Adversus Hormisdae Epistulam*, 10, 18 f., 41 [40], ACO, 4, 2 (1914), 48. 13—19, 50. 28 ff., 56. 38—41. Cf. Rhaban Haacke, „Hormisdas," *Lexikon für Theologie und Kirche*, 5 (Freiburg im Br. 1960), 483 f.; *idem, ut vid.*, but title page has: Walter Haacke, *Die Glaubensformel des Papstes Hormisdas im Acacianischen Schisma*

Digitized by Google

withheld ratification of the Theopaschite formula as an orthodox and necessary corollary of the Creed of 451. But barely ten years later, his successors were compelled to ignore the precedent he had established.

These circumstances indicate that, although Justinian declared the Church of Rome to be the *caput omnium ecclesiarum*, he was at the same time determined to assert control over the popes whenever it pleased him to do so. This policy had already begun to manifest itself in 521, when the Emperor Justin requested Hormisdas to accede to the Theopaschite formula.[37] The Byzantines were not then ready to insist upon this point. But by 533 the popes were no longer able to hold out against their imperial masters, and the Oecumenical Council of 553, with the assent of Pope Vigilius[38], which in the end he was forced to grant, completed the theological revision of the Council of Chalcedon along the lines laid down by the Emperor in his Edictum of 551.

Not all of his successors were so intransigent as Justinian, nor were many of them interested in making doctrinal innovations. But, so far as they wished, and so long as their military position in Italy permitted, i. e., until 751[39], when they lost Ravenna, they kept the Roman pope under subjection. This they did in accordance with their conception of the divine origin and authorization of their rule (see note 4 above). By the middle of the eighth century, the popes succeeded in liberating themselves from bondage to the emperors of Byzantium, and their authority in Italy was greatly strengthened after the defeat of the Byzantines at Bari in 1071. The patriarchs of Constantinople, on the other hand, never won or actively sought independence from the emperor. But national pride and devotion to the Byzantine form of Orthodoxy on the part of the great majority of the people made it impossible for the emperors, despite numerous strenuous attempts, to establish a lasting union with the Roman Church. This passion for autonomy did not affect the patriarchs of Constantinople[40], who were appointed and removed at the pleasure of the emperor, and were therefore always constrained to do his bidding.

Dumbarton Oaks

(*Analecta Gregoriana*, 20 [Rome, 1939]); Caspar, *op. cit.*, 2 (note 1 above), 177—79; E. Amann, „Hormisdas," DTC, 7, 1, 174 f.

[37] *Collectio Avellana*, Ep. 235, CSEL, 35, 2, 715 f.

[38] *Ibid.*, Ep. 92 (dated 540), CSEL, 35, 1, 348—54; n. b. §§ 4, 6—8, pp. 349. 15 ff., 350.10—351.10.

[39] See Ostrogorsky, *History of the Byzantine state*, 151.

[40] On the arbitrariness of the emperors in choosing patriarchs, see Vitalien Laurent, „Le rituel de l'investiture du patriarche byzantin au début du XVe siècle," *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, 28 (1947), 218—32; and Franz Dölger, BZ, 31 (1931), 449 f., with both of whom I agree against Louis Bréhier, „Le recrutement des patriarches de Constantinople pendant la période byzantine," *Actes du VIIe Congrès international des études byzantines*, 1 (Paris, 1950), 221—27; *idem*, „L'investiture des patriarches de Constantinople au Moyen Age," *Miscellanea Giovanni Mercati*, 3 (*Studi e Testi*, 123 [Vatican City, 1946]), 368—72. P. P. Sokolow, *The election of patriarchs in Byzantium from the middle of the ninth to the middle of the fifteenth century* (*843—1453*) (in Russian) (St. Petersburg, 1907), which I have not seen, gives a general survey of canonical regulations, etc.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ФРАЊО БАРИШИЋ

ДВА ГРЧКА НАТПИСА ИЗ МАНАСТИРА И СТРУГЕ

Последњих десетак година у Македонији је откривено више грчких натписа, не само античких него и средњовековних. Међу овим последњим несумњиво највећу пажњу заслужују два византијска ктиторска натписа из 60-их година XIII века о којима ће овде бити речи. Први се сачувао на зиду данашње Богородичине цркве (првобитно црква је била посвећена св. Николи, како ћемо видети) у македонском селу Манастир (на десној обали средњег тока Црне реке, притоке Вардара, у покрајини Мориово[1], источно од Пелагоније). Овај прилично значајан споменик византијске уметности познат је у научној јавности тек од 1958, када су о њему два македонска научника, који су га и открили, објавили посебну монографију. У томе делу први пут је објављен и натпис, али само у руком израђеној копији и без улажења у читање и интерпретацију.[2] Други натпис, исписан на престолној икони св. Георгија истоимене цркве у Струги крај Охрида, откривен је и објављен 1961. године, опет само у читању које је извршено са копије.[3]

Ктиторски натпис у Манастиру вишеструко је занимљив и изузетан. Трака на зиду са натписом, широка око 18 cm, налази се изнад аркада јужног и северног зида средњег брода базилике, и то између прве и друге зоне живописа. Очувани део текста почиње на источном крају јужног зида, тече целом дужином, прелази на северни зид и прекида се отприлике на средини, на месту одакле почиње у новије доба реконструисани део зидне површине (1939), у укупној дужини од

[1] Најстарији помен ове области, под називом Μερίχοβα, сачуван је у повељама које је Василије II Бугароубица издао охридском архиепископу убрзо после победе над Самуилом 1018 (најновије издање ових повеља, са коментаром, објавио је *J. Иванов*, Български старини из Македония, Софија 1931, 547—562). Исто име, у нешто измењеном облику, налазимо и код Теофилакта Охридског (Epistulae, Lami 13, PG 126, col. 525): ὁ (sc. ἐπίσκοπος) Μορόβου.

[2] *Д. Коцо и П. Миљковић-Пепек*, Манастир, Скопје 1958 (Посебна издања Филозофског факултета, књ. 8), 98—101.

[3] *В. Ђурић*, Иконе из Југославије (Поводом XII Међународног конгреса византолога, Охрид), Београд 1961, p. 76.

Digitized by Google

преко 17 метара. Али место и дужина нису једине необичности овог епиграфског споменика. Натпис у Манастиру видно одступа од уобичајених шаблона и по својој садржини, композицији, као и начину писања.

Изабрано место захтевало је да натпис, својим општим изгледом, не ствара визуелну дисхармонију у односу на живопис већ да, што је могућно више, делује као декорација, као нека згуснута арабеска. Тај ефекат је и постигнут, и то помоћу више и свесно одабраних средстава: правилна и брижљиво сликана мајускула, али у многим варијацијама њихових облика и величине; веома честа и разнолико изведена повезивања слова (лигатуре); континуирани и пропорционално распоређени слој суперпонираних знакова (слова, знаци скраћивања, знаци за акценте итд.).

Пада у очи да је несразмерно велики број речи исписан у скраћеном облику. Да ли је то урађено због недостатка простора, или је у питању још једно средство појачања декоративности, тешко је рећи.

Знаци за аспирацију почетних вокала нису увек ни правилно ни доследно употребљени. Обе аспирације најчешће се обележавају знаком за spiritus asper. Код извесног броја речи тај знак откривамо и на унутрашњим слоговима. Исто тако, изнад појединих речи и слова, ту и тамо, извучене су хоризонталне или таласасте линије које уопште не утичу на читање, пошто очигледно нису знаци за скраћивање. Врло је карактеристично да је скоро изнад сваког ι стављена трема (¨), а понекад чак и изнад υ. На понеким местима, између појединих речи, запажамо једну или три тачкице. Међутим, није увек јасно да ли се и којима од тих знакова растављају речи а којима реченице. Најкраће, текст натписа исписан је на необично збијен и изразито декоративан начин, што у великој мери отежава његово читање.

Ортографија натписа, опште узевши, видно заостаје за његовим спољним изгледом. Док је први део исписан углавном правилно, дотле у другом, знатно опширнијем делу констатујемо, поред историјског, и изговорни, фонетски начин писања. Гласом ι врло често се обележавају не само η већ и дифтонзи ει и οι. Кратко ο замењује се дугом ω и обратно, υ стоји место ι и обратно. На једном месту налазимо ϑχ, док је на другом очекивано и правилно ἐν βαφῇ исписано као ἐν βαϑεῖ. На два места читамо ἀνήγυρε уместо ἀνήγειρε, тј. υ је стављено место ει.

Као што у нашем натпису ортографија заостаје за техником израде, тако и начин изражавања стоји у очигледном контрасту са свечаним садржином. Колико се из нама читљивих делова дā разабрати, састављач натписа служи се само и искључиво паратактичким реченицама, реченицама хроничарског набрајања или народног приповедања, које обавезно почињу са καί. Нигде ни трага од субординације која се у књижевном језику изражава конјунктивом или оптативом. Уместо тога примењује се схема: партицип-индикатив. Партикула δέ употребљава се доста често, али обавезно без μέν. Исто тако, не ретко констатујемо да је атрибут стављен пре именице, партицип иза речи на коју се односи итд. Једном речју, врло свечана садржина овде је иска-

Digitized by Google

зана приповедачки припростим стилом. Да ли ми данас располажемо целим текстом натписа, односно да ли се натпис завршавао на средини северног зида средњег брода базилике, где је крај очуваног дела, тешко је рећи. Ако би ту био стварни крај, онда би испало да је натпис постављен асиметрично, у што је тешко веровати, поготову ако имамо у виду његову декоративну функцију. С друге стране, мора се признати да завршне речи постојећег текста добро одговарају завршетку.

Правилно читање текста, како излази из предњих излагања, отежано је многим факторима, нарочито збијеним начином писања и скраћивања. Овим отежавајућим околностима придружује се још једна, и то много већа: на десетак места слова појединих речи једва се назиру или су сасвим избрисана. Сем тога, има места на којима су слова из доњега реда мање више очувана, док су горњи, суперпонирани знаци једва видљиви или сасвим истрти. Овако дефектна или непотпуно очувана места делом потпуно измичу читању, док се нека могу реконструисати само путем нагађања.

Приликом читања натписа, поред копије (сл. 1—2) и фрагментарних снимака које су објавили аутори монографије „Манастир" Д. Коцо и П. Миљковић-Пепек (стр. 98—101, и сл. 9, 9а, 10, 10а, 16, 18, 19а, 53, 57, 58, као и табле I, III, IV), употребили смо и копију на паус-папиру коју су 1960, под руководством В. Ђурића, израдила три студента историје уметности (сл. 3—5). Делови натписа, које смо могли проверавати на поменутим снимцима, обухватају око половину прочитаног текста.

Из текста исписаног на јужном зиду средњег брода базилике прочитали смо ово:

— ἐν ἔτει ς̄ χ̄ γ̄, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτ(ου) βασιλέως καὶ αὐτο-
κράτωρος ῾Ρωμάιων κυρ(οῦ) ᾿Αλεξίου τοῦ Κομν(ην)οῦ. διελθ(ὼν) ἐν τό(ν)δε τόπ(ον)
ὁ περιπώθητο(ς) θεῖο(ς) τῆς βασιλείας αὐτ(ῆς) κυρ(ὸς) ᾿Αλέξιος, ὁ πρωτ(ο)-
στράτ(ω)ρ, καὶ ἀρεσάμενος τὸν τόπον, ἀνήγυρε ναὸν ἐκ βάθρ(ων) τοῦ ἐν ἁγίοις
π(ατ)ρὸς ἡμ(ῶν) ἀρχιεράρχου καὶ θαυματουργ(οῦ) Νικολάου — — — καὶ
— — — — — — — προκυρῶσ(ε) καθ(ηγούμενος) τὸ βρέβ(ιον) παραδελῶσαι.
ὁ να(ὸς) γὰρ ἦν σμικρός, σαθρ(οθείς), ῥακοθ(εὶς) δὲ καὶ διατετρω(μένος).
ἀραγ(εὶς)* καὶ μὶ φέρων ὁρ(ᾶν) τὴν τοῦ ναοῦ σβέ(σιν) ὁ πανοσιώτ(ατος)
καθηγ(ού)μ(ενος) τῆς μονῆς κυρ(ὸς) ᾿Ιωαννίκιος, ὁ καὶ διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ
σχήματος ἐπωνο(μασθεὶς) ᾿Ακάκιος, καὶ χωρέ(σας) ὑπ(ὲρ) χρημάτων ἀναχωρ(εῖ)
τοῦτον θεῖον εὐσ(εβέστατον) ἐπιχωρεῖν καὶ — — — ἄγειν. ὁ δὲ παρακαλεσάμενος
τοὺς — — — — — — — — — — ἅμα καὶ εὐθχαληστ(άτην) ἐκ(κ)λησίαν ἀνήγυρεν
ἐκ βάθρων, τὸν πάνσεπτον ναὸν — — — — — — — — — — — — — καὶ
καλεῖ ἐν αὐτ(οῖς) ἐνχρωματ(ευ)οῦ(σιν) προτίμας, πικυλοτρόπους, ἐν βαθεῖ γνό-
μ(ονας) χεῖρας ταπινότατ(ος) ᾿Ιω(άννης), διάκονος καὶ ἐπίτροπος καὶ ῥι(φερενδ)-
άριος τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπ(ῆς), καὶ — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — —

* ἀρ(ρ)αγ(ής) ?

Digitized by Google

На северном зиду средњег брода, где се настављао и завршавао натпис, очуван је само завршни део, који читамо:

— — — — — — — — — — — — — — ἑπταχοσιοστό τε ο̄ δ̄, ἰνδικτιῶνος ϑ', ἀνιστορίϑι δὲ ἐν ἔτι ς̄ ψ̄ ο̄ ϑ̄, ἰνδικτιῶνος ιδ', [ἐπὶ τῆς βασιλ]είας τοῦ εὐσεβεστάτου μεγ(ά)λ(ου) βασιλ(έω)ς καὶ αὐτοκράτωρος 'Ρωμαίων Δοῦκα 'Αγγέλου Κομνηνοῦ Μ(ι)χα(ὴλ) τοῦ Παλαιολόγου καὶ Νέου Κωνσταντίνου :·:

Ми налазимо да се у прочитаним деловима, иако прави смисао неких није лако одредљив, садржи доста конкретних података који су од не малог значаја, нарочито у односу на базилику св. Николе у селу Манастир, о којој иначе до данас ни једна друга писана вест није откривена. Полазећи од неколико најуочљивијих података из натписа и не упуштајући се уопште у детаљније читање целог текста, поменути аутори монографије „Манастир" дају историјат цркве св. Николе. Њихово тумачење натписа, односно историјски приказ споменика, своди се на ово. Протостратор Алексије, ујак или стриц цара Алексија I, године 1095. подиже у данашњем селу Манастир Цркву св. Николе, и то на темељима неке старије зграде, вероватно цркве, будући да се остаци једне такве зграде откривају данас in situ. Ктитор Алексије, који треба да је нешто раније добио од цара манастирско имање на управу, не стиже да у својој цркви изради живопис, јер је тих година у Пелагонији и суседним областима, због проласка крсташа, владало нередовно стање. Црква је остала неживописана пуних 176 година, све до 1271, када се појављује нови ктитор хијеромонах Акакије, који је своје дело овековечио натписом и своје име забележио и на ктиторској композицији, у северном броду базилике.[4]

Прочитани делови натписа, које смо напред навели, јасно показују да је интерпретација аутора монографије о Манастиру не само непотпуна, већ у извесној мери и нетачна. Пре свега, из натписа као поуздано излази да је Црква св. Николе, коју је протостратор Алексије подигао 6603 (= 1095), била малих димензија (σμικρός), и да је иста шездесетих година XIII века, када је Акакије постао игуман[5], била већ јако оронула и склона паду (σαϑροϑείς, ῥαχοϑείς). Игуман Акакије, забринут (ἀραγείς) због таквог стања Алексијеве задужбине, доноси одлуку да подигне нову манастирску цркву. После овога долазе оштећена и нама нечитљива места натписа, и стога не видимо шта је заправо игуман предузео и како је припремне радове привео крају. Наредне речи, које смо успели да прочитамо, „и подиже из темеља (ἐκ βάϑρων) велелепну цркву" несумњиво се односе на истог игумана. Да је то тумачење поуздано, доказ је делимично оштећени али лако допуњиви датум, који аутори монографије уопште нису приметили и који се налази на северном зиду, на самом почетку завршног дела натписа. Ту се каже: ...ἑπτα-

[4] *Д. Коцо и П. Миљковић-Пејек,* Op. cit. 14—29, 109—110, et passim.

[5] Натпис уз ктиторску композицију, у северном броду базилике, који аутори објављују у копији (Op. cit., p. 9), читамо овако: (Δέησις...) 'Ακακίου ἱερο(μονά)χου καὶ κ(α)ϑηγουμ(ε)νοῦντος δεκ(άτου) ἔτους, τοῦ κτήτωρ(ος). Пошто овај натпис сигурно датира из 1271, када је живопис завршен, излази да је Акакије постао игуман 1261.

Digitized by Google

χοσιοστό τε ο̄ δ̄, ἰνδικτιῶνος θ', ἀνιστορίθι δὲ... (... седамстоседамдесет и четврте, индикта деветог, а би живописана...). Очигледно је овде реч о томе да је нова црква била сазидана 6774 (= 1266), индикта 9, а живописана 6779 (= 1271), индикта 14.

Као што видимо, натпис доноси три сасвим одређена датума: прво, годину 1095, када протостратор Алексије подиже малу цркву св. Николе; друго, годину 1266, када игуман Акакије, на темељима Алексијеве, подиже нову, знатно већу и до данас очувану тробродну базилику, и треће, годину 1271, када је иста базилика живописана. Из овога следи да је стварна историја византијске цркве у селу Манастир умногоме друкчија него је приказују аутори монографије. Сасвим су неодрживе њихове тезе да је садашња базилика подигнута крајем XI века на темељима неке старије зграде, да је остала без живописа преко једно и пō столеће, да је протостратор Алексије добио у посед манастирско имање итд. До ових и осталих погрешних закључака писци монографије дошли су једино због тога што нису имали могућности да се ближе обавесте о садржини натписа.

У претпоследњем пасусу натписа, према нашем читању, казује се да је живописање цркве изведено под руководством Јована ђакона, који је „позвао" више „истакнутих, вештих и одличних мајстора" (καὶ καλεῖ... προτίμας, πικυλοτρόπους... γνόμονας χεῖρας). Пошто претходни текст нисмо успели да ишчитамо, остаје нам непознато како је и под којим околностима Јован ђакон постао игуманов сарадник. Али независно од тога, податак из натписа о ангажовању више мајстора на изради живописа представља још један доказ да су у праву аутори монографије када, анализирајући стилске особине живописа, закључују да су у његову извођењу учествовала најмање три сликара.[6] То исто показују такође и многобројне легенде на живопису, јер је очигледно да су исписиване од више руку.[7]

О Јовану се у натпису каже да је ђакон, епитроп и, ако исправно читамо, „референдар пресвете архиепископије". Пошто у обзир долази само охридска архиепископија, намеће се питање: да ли Јован ђакон са натписа у Манастиру није можда идентичан са истоименим ђаконом који се спомиње на недавно откривеном натпису у Струги крај Охрида?

Исписан црвеним словима на бело грундираној полеђини престолне иконе светога Георгија у Струги, натпис гласи овако:

— — — δῶρον τοῦ σοῦ οἰκέτου
(εὐ)τελοῦς Ἰω(άν)νου τοῦ διακόνου
(ῥ)αιφερε(ν)δαρίου τε ἀξίαν ἔχων.
(γρ)άψαντι σεπτῶς τὴν σ(ὴν) μορφὴν ἁγί(αν)
ἐνχρώματον (χρώ)μασι ποικιλότροποι
ταύτην ἀνίστων. ἐν Στρούγαις τῆς Ἀχρίδος.

---

[6] *Д. Коцо и П. Миљковић-Пејек*, Op. cit., p. 91 sq., 116.

[7] Разгледајући исписе на фоторепродукцијама монографије „Манастир", долазимо до закључка да је рукопис натписа на њима релативно најзаступљенији.

Digitized by Google

'Ιω(άννης) ἐκ πόθου τὴν δέησιν ποιεῖται.
ἐν ἔτει ϛ̄ ψ̄ ο̄ ε̄
(ἰνδικτιῶνος?) ε̄, ἀνιστορίθη δ(ὲ)
διὰ χειρό(ς) 'Ιω(άννου) ἱστοριογρ(άφου)
— — — — — — — — —

Као што видимо, натпис је оштећен на почетку и на крају. Највећи део, првих седам редова, изражен је у дванаестерцу који је, захваљујући утицајном песнику Ираклијеве епохе Георгију Писиди (прва пол. VII века), потиснуо антички хексаметар и постао главни и скоро искључиви стих византијске епске поезије. Са гледишта метрике, стихови су углавном правилно грађени: сви се завршавају парокситоном, изузевши пети и седми; цезура је обично после седмога слога, и то претежно пропарокситонска, ритмички контрастирајући парокситони завршетак. На почетку првог стиха недостаје пет слогова, које реконструишемо: δέχου εὐμενῶς или томе слично. Граматички и стилски неодржив номинатив ἔχων, уместо генитива ἔχοντος, у трећем стиху тумачимо као свесни пропуст metri causa. Ортографске неправилности сасвим су малобројне: ἐνχρώματον, ἀνιστορίθη, ῥαιφερενδαρίου.

Из натписа дознајемо да „смерни ђакон и референдар Јован" ἐκ πόθου дарује велику икону (146×86 cm) св. Георгија, да је та икона насликана 6775 (= 1267) у Струги[8], и то „руком сликара Јована". Поред тога, ктитор Јован о себи саопштава један врло карактеристичан податак. Од четвртог до седмог стиха натписа он каже: (γρ)άψαντι σεπτῶς τὴν σ(ὴν) μορφὴν ἁγί(αν) | ἐνχρώματον (χρώ)μασι ποικιλότροποι | ταύτην ἀνίστων. Ову врло концизно исказану реченицу ми преводимо: „Пошто сам ја са страхопоштовањем израдио у цртежу твој свети лик, вештаци у бојама насликаше ову (sc. икону)". Премда се ови стихови могу превести и нешто друкчије[9], ипак основни податак који се њима саопштава остаје непромењен: ктитор и ђакон Јован је не само угледна црквена личност већ и човек који се разуме у црквено сликарство. Ако скуп свих ових података са натписа у Струги упоредимо са фрагментом натписа из Манастира у којему се спомиње Јован ђакон, долазимо до изненађујуће констатације: име Јована ђакона појављује се у два не тако удаљена места исте архиепископије, у сличној функцији и, такорећи, исте године. То су, верујемо, озбиљни разлози за претпоставку да је у питању иста личност. Сматрамо да овој тези иду у прилог још неки моменти.

В. Ђурић, који је први публиковао икону св. Георгија из Струге, налази да је на њој „лик светитеља, типом своје физиономије а дели-

[8] О правом значењу словенског топонима Струга (првобитно Струге, Στροῦγαι) обавештава нас Теофилакт Охридски овим речима: ἐπὶ ταῖς Βουλγάρων μὲν γλώτταις λεγομέναις σ τ ρ ο ύ γ α ι ς, Ἕλλην δ' ἀνὴρ δ ι ώ ρ υ χ α ς ἂν ταύτας ἐρεῖ... (Epist., Meursii 41, PG 126, col. 448). Према томе, реч Струга значи ископана бара или језеро које служи као рибно ловиште.

[9] Наиме, датив γράψαντι могао би се овде превести „пошто сам ја речима описао твој лик", тј. објаснио како треба да се изради. Међутим, тај превод изгледа нам мање вероватан.

Digitized by Google

мично и начином обраде, зависан од истоимених светитеља сликаних скоро читав век раније". Према истоме аутору, који са садржином натписа у Манастиру уопште није био упознат, уметничка схватања сликара Јована, који је извео икону св. Георгија, веома су блиска концепцијама, између осталих, и мајстора црквеног живописа у Манастиру из 1271. године.[10] Други моменат, који подупире претпоставку о идентичности двојице Јована ђакона, ми налазимо у упадном подударању неких израза у манастирском и струшком натпису. Према стихованом натпису у Струги, ктитор Јован поклања икону коју су мајстори (χρώ)μασι ποικιλότροποι израдили ἐνχρώματον, док у натпису из Манастира читамо да Јован ђакон позива ἐν αὐτ(οῖς) ἐνχρωματ(ευ)οῦ(σιν) προτίμας πιχυλοτρόπους . . . χεῖρας. И први и други израз, ἐγχρώματος, — τεύω и ποικιλότροπος, сасвим ретко се срећу у натписима, а овде их у оба случаја налазимо заједно употребљене. Нама се чини да то није и не може бити случајно.

После свега изнетог, сматрамо да се са приличном поузданошћу може закључити да су Јован ђакон из манастирског и Јован ђакон из струшког натписа у ствари једно исто лице. Хронолошки и чињенично поуздана обавештења о активности охридског ђакона и референдара[11] Јована, која добијамо из манастирског и струшког натписа, несумњиво представљају један историјско-уметнички податак ширег значаја.

У прочитаним деловима ктиторског натписа у Манастиру налази се и неколико података ужег историјског карактера који, по нашем мишљењу, нису нимало за потцењивање. Међу овима је несумњиво најзначајнији податак о протостратору Алексију, у почетним реченицама натписа. Пошто се први део натписа одваја, како смо видели, од осталог текста осетно бољом ортографијом, разложно је претпоставити да је тај део директно преузет из натписа у старијој, протостраторовој цркви. То је утолико природније и вероватније што се црква Алексија протостратора одржала, како се из доцнијег текста разабире, све до почетка грађења нове. Према томе, немамо оправданих разлога да посумњамо у веродостојност навода о протостратору Алексију с краја XI века, иако се ти наводи налазе у склопу једног епиграфског текста из 1271. године.

Ко је протостратор Алексије? Ово питање са научног гледишта утолико је интересантније што је већ данас, иако посебна и подробнија истраживања о развоју титуле протостратор још нису извршена, познато да су носиоци ове титуле у државној хијерархији највише значили управо за време Комнина, крајем XI и током XII века. Протостратор је тада међу највишим војним достојанственицима. Он је на челу гарде, а у ратном стању, уколико се не налази поред владара, обично му се поверава команда над лаком коњицом или извидничким

[10] *В. Ђурић*, Иконе из Југославије, p. 17—18, 76 и таб. III. Стилски конзерватизам живописа у Манастиру врло документовано осветљавају *Д. Коцо и П. Миљковић-Пепек*, Op. cit. 91—97, 113—116.

[11] Титулу ῥεφερενδάριος, по правилу, носи ђакон. Cf. *R. Guilland*, Le décanos et le référendaire, Revue des Ét. byz. 5 (1947) 98.

Digitized by Google

одредима. Високи значај титуле огледа се и у томе што је тада, како изгледа, њен носилац могло бити само једно лице.[12] Ако поред овога узмемо у обзир да је управо из доба Комнина врло мало протостратора поименце познатих, далеко мање него их је стварно морало бити, податак о Алексију постаје још привлачнији.

Из натписа дознајемо, прво, да је протостратор Алексије θεῖος цару Алексију I, и друго, да он око 1095. пролази долином Црне реке и том приликом на месту данашњег Манастира гради Цркву св. Николе.

Први податак, одмах да кажемо, од мале нам је користи при покушају да се ближе обавестимо о протостратору Алексију. Јер назив θεῖος, као што је већ утврђено, у наглашеној је мери многозначан и с тога врло мало казује.[13] Као поуздано се може рећи да Алексије протостратор није стриц цару Алексију I, јер царев отац, велики доместик Јован, имао је само брата Исака I (1057—59) и једну сестру непозната имена.[14] Са приличном поузданошћу може се тврдити да протостратор није био ни ујак Алексију I, јер међу блиским царевим рођацима „с мајчине стране" спомиње се само Константин Даласен, вероватно брат цареве мајке Ане Даласен[15]. Царев деда по оцу, Манојло Комнин Еротик, велики доместик Истока, имао је, како изгледа, само једног брата, Никифора Комнина, протоспатара, који је погубљен у време Константина IX Мономаха.[16] Син Никифоров долази Алексију

[12] *V. Laurent*, Mélanges d'épigraphie grecque et de sigillographie byzantine, Échos d'Orient 31 (1932) 433; *R. Guilland*, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Le protostrator. Revue des Ét. byz. 7 (1950) 159 sq.

[13] Значењима породичног термина θεῖος на посебан начин се позабавио *St. Binon*, A propos d'un Prostagma inédit d'Andronic III Paléologue, B. Z. 38 (1938) 146—155, и то захватајући родбински круг од Михаила VIII (1259—82), његовог брата и сестара, па до његова праунука Андроника III (1328—41). Утврдио је да у томе кругу има дванаест лица која су Андронику III θεῖος или θεία, иако су с њим у различитим ступњевима сродства. Независно од Binon-а, испитујући породичне односе међу непосредним потомцима Алексија I (1081—1118) и његове браће, до извесних истих констатација долази и *L. Stiernon*, Notes de titulature et de prosopographie byzantines, Revue des Ét. byz. 21 (1963) 186 n. 37. Полазећи од изворних података које наводе Binon и Stiernon, могли бисмо рећи да се са θεῖος, и то само као чисто породичним термином, у византијским изворима од краја XI века па надаље означавају ови сродници: 1) стриц (очев брат), ујак (мајчин брат) и тетак (муж очеве или мајчине сестре); 2) син брата или сестре А у односу на унука или унуку брата или сестре В; 3) муж ћерке брата А у односу на унука, унуку или мужа унуке брата или сестре В; 4) унук брата или сестре А у односу на праунука или праунуку брата или сестре В; 5) муж унуке брата или сестре А у односу на праунука, праунуку или мужа праунуке брата или сестре В.

[14] *Du Cange*, Hist. byzantina (= De familiis byz.), Paris 1680, 172. Генеалошко стабло непосредних потомака Алексија I (cf. *A. Gardner*, The Laskarids of Nicaea, London 1912, in fine) неупоредиво је познатије од стабла његових предака (cf. *Chalandon*, Alexis Ier, 21 sq.; *Du Cange*, Stemma Comnenium, in ed. Bonn. Bryennii, p. 194).

[15] Annae Comnenae Alexias VII 8, ed. Leib II 111. Да протостратор није блиски царев рођак закључујемо и по томе што се његово име не налази у породичном списку типика манастира Κεχαριτωμένη који је основала царица Ирина (ed. *Miklosich-Müller* V 374—77).

[16] Skylitzes-Cedrenus, ed. Bonn. II 464, 481—82.

Digitized by Google

θεῖος, али да ли је постојао и како се звао, није познато. Како се звала жена Манојла Комнина, баба Алексија I по оцу, и да ли је неко од њезине браће или сестара имао сина Алексија, који би цару Алексију дошао θεῖος, такође нисмо могли утврдити. Исто тако, није нам пошло за руком да установимо да ли су цареви деда и баба по мајци, Алексије Харон и његова жена, имали браће и сестара, и да ли је неко од њихових синова, који би такође били цареви θεῖοι, носио име Алексије. Изворни подаци о царевој родбини по мајчиној и очевој линији, као што се види, сасвим су фрагментарни и стога је, полазећи од њих, немогућно ближе одредити ко је био протостратор Алексије.

Други податак о протостратору из натписа, на први поглед, као да много више обећава. Пре свега, ако узмемо у обзир прилике које деведесетих година XI века владају на западним границама Царства, онда податак о пролажењу и задржавању царског протостратора Алексија у долини Црне реке (Чрна, антички Erigon) око 1095. постаје сасвим природан и лепо се уклапа у већ позната збивања тога времена. Границе Царства западно од Мораве и Вардара биле су управо тих година озбиљно угрожене. Довољно је подсетити да је у размаку од 1091—1094. цар Алексије I, да би сузбио упаде рашког жупана Вукана који је продирао чак до околине Скопља, трипут са војском пролазио горњим Повардарјем.[17] Године 1096. Македонијом, путем Драч—Охрид—Солун, пролазе и неки одреди норманских и фландријских крсташа. Тај „пролазак Франака, или провала, или не знам како да је назовем — извештава Теофилакт Охридски — нас све толико је била заокупила и одвукла, да више уопште нисмо били себе свесни“[18]. Очигледно, боравак царског протостратора у Повардарју око 1095. сасвим је природан. Да ли је том приликом протостратор Алексије био у царевој пратњи, или је вршио неки самосталан задатак, остаје нам да нагађамо. Али како било, његов долазак у Македонију не изгледа безначајан и стога бисмо очекивали да ће бар негде бити и забележен. Међутим, колико смо могли да утврдимо, о томе није нигде ништа записано.

Што још више изненађује, у расположивим наративним изворима за доба Алексија I, како с правом истичу писци монографије о цркви у Манастиру[19], ни само име протостратора Алексија нигде се не спомиње. У том погледу, нарочито је упадно што га не налазимо у Алексијади Ане Комнине, у делу које, како се има утисак, не заборавља ни једног значајнијег сарадника Алексија I, а протостратор Алексије, поред тога још и θεῖος царев, свакако је био врло угледна личност.

Не мање је чудно да се протостраторово име не среће ни у писмима, иако непотпуно очуваним, Теофилакта Охридског. Архиепископ-

[17] Annae Comnenae Alexias IX 4, ed. Leib II 169. Cf. *В. Н. Златарски*, Ист. на бълг. държава III, София 1940, 503; Историја народа Југославије I, Београд *1953, 248—49*; *Г. Острогорски*, Ист. Византије[2], 340.

[18] Theophylacti Epistulae, Finetti 11, PG 126, 324.

[19] *Д. Коцо и Миљковић-Пепек*, Манастир, p. 19—22, 110.

Digitized by Google

пово ћутање утолико је загонетније што је протостратор Алексије, према натпису, подигао цркву на територији Теофилактовој столици суфраганске и географски нимало удаљене епископије[20].

Неочекивани изостанак протостраторова имена у наведеним изворима, с обзиром на његову функцију и родбинску повезаност са царском кућом, свакако неће бити случајност. Како не видимо оправданих разлога да веродостојност податка из натписа у Манастиру о самом постојању протостратора Алексија доводимо у питање, налазимо да се ћутање наративних извора о истом протостратору може објаснити највероватније тиме што је овај високи функционер на своме положају остао врло кратко време.

Не нашавши име протостратора Алексија у наративним изворима, приступили смо трагању на другим странама где је оно могло да буде и остане забележено. И доиста, у очекивању нисмо се преварили, иако до сасвим поузданих идентификација, то морамо одмах признати, нисмо могли да дођемо.

Пре тридесетак година учени V. Laurent објавио је један печат, нађен у Истамбулу, са овом легендом: Σφραγὶς Ἀλεξίου σεβαστοῦ τοῦ πρωτοστράτορος. V. Laurent претпоставља да је власник овога печата по свој прилици Алексије, син великог доместика Јована Аксуха, који је био протостратор за владе Манојла I Комнина (1143—80), или још одређеније, између 1157. и 1167. Као главни разлог за своју претпоставку Laurent наводи чињеницу да нам из епохе Комнина, сем сина Јована Аксуха, није познат ни један други Алексије протостратор.[21] Међутим, доказна снага овога аргумента сада се, верујемо, у знатној мери смањује. Заправо, данас смо на овоме: истамбулски печат припада или протостратору Алексију из доба Манојла I, или протостратору Алексију који се помиње у натпису у Манастиру и који је живео за владе Алексија I.

На исту дилему доводи нас и један досад, колико знамо, незапажен вотивни натпис од шеснаест стихова, од којих је Сп. Ламброс објавио први и три последња. Натпис се налази у Codex Marcianus 524, fol. 116ʳ, и треба да је првобитно био исписан на некој икони Богородице. Три завршна стиха гласе:

πλὴν ἀλλὰ κόσμησον εὐμενῶς δεξαμένη
πρωτοστράτορος δῶρον ἐξ Ἀλεξίου,
ὑπεκλάλει μου μυστικωτέροις λόγοις.[22]

Иако Ламброс, приказујући Codex Marcianus 524 у целини и појединостима, не доноси ни потпуна ни довољно прецизна обавештења,

[20] Област Морихово, у којој се налази Манастир, припадала је могленској (Μογλαίνων) епископији. Cf. *С. Новаковић*, Охридска архиепископија у почетку XI века, Глас САН 76 (1908) 16—19.

[21] *V. Laurent*, Mélanges d'épigraphie grecque et de sigillographie byzantine, Échos d'Orient 31 (1932) 433—34; *Idem*, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes 1932, p. 200 No 572.

[22] *Spyr. Lambros*, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 154.

Digitized by Google

ипак се лако уочава да је тај Codex у ствари један механички сложен зборник од већег броја краћих и дужих рукописа, различитих по садржини и времену постанка. На листовима, који непосредно претходе наведеном натпису, као и онима који га непосредно настављају, текстови који потичу или се односе на лица из XII века, далеко су бројнији од оних који су везани за XI век. Судећи по томе, натпис би могао настати пре у XII него у XI веку. Ипак, тако не мора да буде. Јер лако се могло десити да је наш натпис, исписан на икони Богородице крајем XI или почетком XII века, био преписан за неку збирку стихованих натписа тек негде половином или крајем XII века. Нама се чини да се натпис протостратора Алексија налази управо у таквој мешовитој збирци епиграма која је, судећи по садржини, састављена вероватно у доба Манојла I Комнина. Да је овде реч о некој мешовитој збирци највише, мислимо, говори околност што на њеном почетку, за разлику од осталих збирки које су обухваћене Codex-ом, нема никакве ознаке аутора. Из свега изнесеног може се, мислимо, закључити: скоро је у подједнакој мери могућно да се под именом протостратора Алексија из Codex Marcianus 524 крије или истоимени протостратор из доба Манојла I, или онај из времена Алексија I.

Натпис у Манастиру остаје, дакле, још увек једини писани документ у којему се изричито говори о протостратору Алексију с краја XI века. Истамбулски печат и Codex Marcianus 524 ту вест само донекле и условно потврђују.

Погледајмо, на крају, у каквом односу стоји вест о протостратору Алексију из натписа у Манастиру према одговарајућим обавештењима из очуваних наративних извора. Једини протостратор из времена владе Алексија I, изричито посведочен у изворима, јесте Михаило Дука, брат цареве супруге Ирине. Највише вести о њему налазимо код Ане Комнине, којој је био рођени ујак. Михајло је, истиче Ана у више наврата, био необично храбар и вешт ратник, а уз то и веома одан цару. Последњи догађаји у којима се он, према Аниним казивањима, појављује као учесник односе се на 1092. годину.[23] Полазећи од тога и имајући у виду да је за Алексија I титулу протостратора, како се мисли, могло носити само једно лице, закључили бисмо да је протостратор Михаило нестао са позорнице живота између 1092—1095. и да је у том међувремену на његово место дошао Алексије протостратор.

Међутим, извесна и од других извора независна обавештења о протостратору Михаилу Дуки доноси и Теофилакт Охридски. Најконкретније вести, у том погледу, садржане су у два писма у којима се изражава негодовање што протостратор Михаило Дука, припремајући се за обрачун с неким непријатељем, на безобзиран начин врши новачења људи у околини Охрида. О којему је непријатељу овде реч?

[23] Annae Comnenae Alexias VII 3 et VIII 4, ed. Leib II 98—100, 137. Cf. *В. Н. Златарски,* Намѣстници и управители на България презъ царуването на Алексия I Комнинъ, Byzantinoslavica 4 (1932) 382 sq.; *R. Guilland,* Études de titulature..., p. 160.

Digitized by Google

Од одговора на то питање зависи и датирање поменута два писма, а с тим у вези и низа других Теофилактових писама.[24] Писац прве расправе о Теофилакту De Rubeis (De Rossi), усвајајући мишљење које је заступао Du Cange, сматра да се у писмима алудира на Боемундову провалу из 1107—1108. године.[25] Ово датирање подржаће доцније скоро сви коментатори и испитивачи Теофилактове кореспонденције, све до најновијег времена.[26] Ако би ово датирање било правилно и ако је, с друге стране, за владе Алексија I титулу и функцију протостратора доисто могло, како се сматра, да носи само једно лице, онда би следило да наш Алексије из натписа у Манастиру уопште није могао бити протостратор 1095. Другим речима, налазимо се пред дилемом: или је податак из натписа о протостратору Алексију непоуздан, или су досадашња датирања наведених Теофилактових писама погрешна.

Размотримо, укратко, шта Теофилакт говори о протостратору Михаилу Дуки у своме конкретним подацима најбогатијем и стога најважнијем писму Meursii 65, упућеном из Солуна „магистру господину Јовану Пантехну", оцу царева лекара Михаила Пантехна, с којим се иначе често дописивао. Описавши како је путовање, можда из Цариграда, бродом до Солуна било напорно али се срећно завршило, Теофилакт наставља:

„Око Охрида све је пуно страха. И мокрански крај — Мокро је у околини Охрида — опљачкан је од *роба и отпадника* (παρὰ τοῦ δούλου καὶ ἀποσταάτου). А Вагора — то је врло велика планина, на средини између бугарских и драчких планина — у рукама је *побуњеника* (τοῦ ἀντάρτου). И најкраће речено, зло се на зло свуда натиснуло (κακὸν κακῷ [in ed. κακῶς] ἐστήρικται). Али уздајући се у Бога и у борбену силу моћнога цара верујемо да *гуштер*, који се зацело на зрацима царевих доброчинстава загрејао и стога дигао главу, неће имати камо да се завуче. Јер пансеваст севаст и протостратор, господин Михаило, од цара је послан да сакупи момке и *рђи* (τῷ καθάρματι) се супротстави. И он их скупља, и навалиће на њ, и упашће у земљу његову... И роб Јеровоам, који је у време Соломуново запао у отпадништво, неће више ништа моћи учинити од онога што је зло засновао. *Жудећи за царском круном* (ποθῶν δὲ βασιλείαν) — о земљо и сунце, о царевање

---

[24] Theophylacti Epistulae, Meursii 29 et 65, PG 126, 420 et 484—85. Cf. *В. Н. Златарски,* Ист. на бълг. държава II, София 1934, 324 sq.

Алузија на масовно регрутовање људи у околини Охрида има још у четири Теофилактова писма (Lami 16 et 1?, PG 126, 529 sq. et 532—33; Meursii 17 et 22, PG 126, 38? et 397), па се стога и она датирају у 1107—1108. Са ових шест писама повезује се и низ других. Према томе, у питању је интерпретација, хронолошка и садржајна, већег броја Теофилактових писама.

[25] *B. M. de Rubeis,* Dissertatio de Theophylacti gestis et scriptis, PG 123 (1864) 22.

[26] Cf. *В. Н. Златарски,* Ист. на бълг. държава II, София 1934, 324 sq.; *R. Katičić,* Βιογραφικὰ περὶ Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 30 (1960) 385; *Idem,* Korespondencija Teofilakta Ohridskog kao i vor za historiju srednjovekovne Makedonije, infra, p. 186.

Digitized by Google

кукавно и неупоредива узвишености власти — он неће бити удостојен ни роб цару да буде".[27]

Дакле, у непосредној околини Охрида дејствује неки „роб и отпадник", „побуњеник", „гуштер", „рђа", нови „Јеровоам" који „жуди за царском круном". Налазимо да овај портрет, иако изразито реторско-памфлетски, сасвим слабо пристаје Боемунду.

Што се тиче саме садржине овог описа, она се још мање подудара са збивањима из 1107—1108. Јер, ево, како су текли догађаји. Већ почетком 1105. Боемунд из Антиохије стиже у Апулију и убрзо отпочиње да се припрема за обрачун са Византијом. О свему томе Алексије I врло добро је обавештен па одмах, поред дипломатских акција, приступа и војним: са свих страна доводи плаћенике, већ септембра 1105. долази у Солун, ту обучава војску, организује одбрану на широком простору око Драча. У рано пролеће 1106. води борбу са Вуканом која се брзо завршила. Потом је опет у Солуну и тек фебруара 1107. враћа се у Цариград. Октобра 1107. Боемунд се искрцава у Авлони са тридесет четири хиљаде људи. Још новембра исте године Алексије стиже у Солун и одатле одашиље, под командом млађих официра, мање војне одреде да заузму стратегијске пролазе, а он сам са преосталом војском сачекује у граду пролеће 1108. У међувремену, Боемунд је опсео Драч, окупирао читаву околину и његови најистуренији одреди заузели су места Милос и Петрулу. У пролеће 1108. Алексијева војска чврсто је блокирала, с копна и мора, Боемундову армију. Њени покушаји да се пробије из обруча завршавају се неуспехом. Оставши без снабдевања, Боемунд септембра 1108. потписује капитулацију.[28]

Сасвим је очигледно да се Теофилактов опис побуне не уклапа у ток ових догађаја. Неподударања су сасвим изразита: док, према Теофилакту, протостратор Михаило приступа принудној мобилизацији, и то у околини Охрида, када је устанак већ узео маха, дотле је Алексијева војска била на терену још пре искрцавања Боемундова; против Теофилактова „отпадника" цар не наступа лично већ однекуд шаље протостратора, а двогодишњим припремама против Боемунда, као и самим ратним операцијама, Алексије I руководио је лично, итд. С друге стране, да је у рату против Боемунда 1107—1108. доиста учествовао протостратор Михаило, тешко је веровати да би Ана, која иначе те борбе врло подробно приказује и која за свога ујака има само похвалне речи, пропустила да његово име уопште и не спомене.

Неодрживост досадашњег датирања Теофилактова писма Meursii 65 у 1107—1108. постаје још виднија ако узмемо у обзир она Теофилактова писма у којима је реч о Константину Дуки, сину протостратора Михаила Дуке. У овим писмима, која несумњиво потичу из 1106, Теофилакт у два наврата ласкаво истиче да је Константин „сличан оцу", док у једноме апелује на Константина да чува „наслеђено при-

[27] Theophylacti Epist., Meursii 65, PG 126, 484—85.

[28] *Chalandon,* Alexis Ier, p. 236—250.

Digitized by Google

јатељство према архиепископу", изражавајући жељу да његова, Константинова, „слава буде још већа од очеве".[29] Овим изразима, мислимо, индиректно се саопштава да око 1106. протостратор Михаило Дука уопште није више међу живима.

Из свега напред изложеног излази да се веродостојност податка о протостратору Алексију из натписа у Манастиру не доводи у питање Теофилактовим вестима о протостратору Михаилу Дуки, пошто су досадашња датирања писама, која те вести садрже, неодржива.[30]

---

[29] У писму логотету Григорију Каматеру (Meursii 71, PG 126, 489—97), писаном у рано пролеће 1106. када је Алексије из Солуна извршио брзи поход против Вукана (ἵνα τοὺς ἐχθροὺς ἐγγύθεν δειδίττηται — col. 497) Теофилакт, између осталог, пише како је дознао да је Вардаријотима постављен за управника (col. 492) υἱὸν τοῦ πρωτοστράτορος, τά τε ἄλλα πατρῷζοντα, καὶ τὴν πρὸς τοὺς λόγους διάθεσιν, τὰ ἐμὰ παιδικά („син протостраторов, који је у многим стварима сличан оцу, а у погледу љубави за науку, мој је миљеник"). У писму самом „севасту господину Константину Дуки" (Meursii 63, PG 126, 480—81), из истог времена, моли га као новопостављеног управника Вардарије да заштити неко село охридске цркве у тамошњем крају, апелујући на крају (col. 481): Καί γε δεῖξον ἅπασιν, ὡς καὶ πατρῷον μὲν κλῆρον ἔχεις τὴν χρηστὴν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον συνδιάθεσιν· πολλαπλασίω δὲ ταύτην αὐτὸς πεποίηκας (corrig. in πεποίηκε, vel πεποιήκοις), ἵνα σοι καὶ Θεός, ᾧ χαρίζῃ ὅσα ἐμοὶ χαρίζῃ, πολλαπλασίω τῆς πατρῴας δόξης ἐπιβραβεύσῃ... („И покажи свима да ти је наслеђе од оца и благонаклоност према архиепископу; ти сам је још и умногостручи да би и теби Бог, коме благодариш онолико колико мени добра чиниш, доделио вишеструку очеву славу"). И у другом писму Константину Дуки (Meursii 64, PG 126, 481), посланом убрзо после првог, Теофилакт хвали адресата да је разборит и побожан, „у једној и другој ствари прави отац" (ἅτε ἄμφω ταῦτα πατρῴζων).

[30] Теофилактово писмо Meursii 65 свакако се односи на неки знатно ранији догађај. Анализирајући текст писма долазимо до претпоставке да је у питању неки домаћи, царски побуњеник. Потврду за то налазимо већ у речима „роб и отпадник", којима се карактерише устаник. Јер познато је да δοῦλος представља један од атрибута који улазе у титулатуру сваког царског чиновника. Ова интерпретација потврђује се и Теофилактовим упоређивањем побуњеника са одметништвом Јеровоама, јер је „роб Јеровоам" у ствари био, како дознајемо из Књиге о царевима I 12, истакнути грађанин који се одметнуо од Соломунова сина и наследника Ровоама, основавши посебну државу. Најзад, за ово тумачење говори и Теофилактово место где се побуњеник упоређује са гуштером: Ἀλλὰ θαρροῦμεν Θεῷ, καὶ τοῖς τοῦ κρατίστου βασιλέως ἀγῶσιν, ὅτι τῇ σαύρᾳ γοῦν ταύτῃ θαλφθείη ταῖς τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ βασιλέως ἀκτῖσι, καὶ διὰ τοῦτο κεφαλὴν ἀράσσῃ, οὐδ' ἔστιν ὅπου ἔσται κατάδυσις. Неоспорно је да су облици θαλφθείη и ἀράσσῃ loca corrupta и да их треба исправити у партиципе θαλφθείσῃ и ἀράσῃ, како предлаже *Р. Катичић* у рукопису своје обраде Теофилактових писама за трећу књигу „Византијских извора за историју народа Југославије", који ми је, са благодарношћу истичем, пријатељски ставио на расположење. С обзиром да Теофилакт пише на беспрекорном старохеленском, мишљења смо да после речи σαύρᾳ свакако треба додати члан τῇ који ће повезивати горе наведена два партиципа. Према томе, текст треба да гласи: Ἀλλὰ.. ἀγῶσιν, ὅτι τῇ σαύρᾳ, τῇ γοῦν ταύτῃ θαλφθείσῃ ταῖς... ἀκτῖσι καὶ διὰ τοῦτο κεφαλὴν ἀράσῃ, οὐδ' ἔστιν ὅπου ἔσται κατάδυσις. У том случају превод би гласио: „Али уздајући се... верујемо да гуштер, који се зацело *овде* на зрацима царевих доброчинстава загрејао и стога дигао главу, неће...".

Теофилактова приповест о „робу и одметнику", по нашем мишљењу, вероватно се односи на мирним путем окончану заверу драчког дукса Јована Комнина, сина севастократора Исака, царева брата, из године 1091. Извештај Ане Комнине о том догађају (Alexias VIII 7—8, ed. Leib II 147—51) добро се подудара и логички допуњује са оним што приповеда Теофилакт. Штавише, код Ане читамо да је

Digitized by Google

Закључимо. Ктиторски натписи у Струги и Манастиру, посматрани заједно, представљају ретко богате епиграфске документе. Подаци у њима садржани учвршћују и проширују наша знања о времену постанка и историјату споменика на којима се налазе, пружају известна нова објашњења стилског конзервативизма у иконопису и живопису Охрида и околних места из последњих деценија XIII века и, најзад, обогаћују нас досад непознатим именом једног од највиших представника византијске администрације с краја XI века. То је време када се на челу аутокефалне охридске архиепископије налазио знаменити полихистор Теофилакт. Дискусија о времену његова архиепископовања, као и о хронологији његових изузетно драгоцених писама, још увек је далеко од тога да буде приведена крају. Податак о протостратору Алексију из 1095, укључујући се у ту дискусију као један нови моменат, доприноси да се бар нека питања из комплексног проблема Теофилактове кореспонденције, богатог извора за прилике на византијском Балкану крајем XI и почетком XII века, на поузданији начин објасне.

управо „тадашњи архиепископ Бугарске", а то је несумњиво Теофилакт (cf. *B. Leib*, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle. Rapports religieux des Latins et des Gréco-Russes sous le pontificat d'Urbain II [1088—1099], Paris 1924, 41—50), писмом обавестио Алексија I да севастократоров син „припрема одметништво" (ἀποστασίαν ἐκεῖνον ὠδίνειν, ed. Leib II 147). Пада у очи, дакле, да Теофилакт у оба писма истим изразом карактерише устаника. Истовремено, сада нам постаје разумљив и тон Теофилактова писма о „робу и одметнику".

Наше датирање Теафилактова писма о „робу и одметнику" у 1091. годину могло би се оценити неприхватљивим због тога што се најчешће узима да је Теофилакт постао охридски архиепископ тек 1091, или најраније у касну јесен 1090, како мисли *Златарски*, Ист. на бълг. държава II 254. Међутим, ми смо уверени да и овај датум треба померити у раније време. Солидан доказ да је Теофилакт у Охриду пре 1090. налазимо у његову писму халкедонском епископу Михаилу (Meursii 27, PG 126, 416—17), будући да је Михаило, замењујући збаченог епископа Лава, на халкедонској столици био од 1086— око 1089. године (cf. *Chalandon*, Alexis Ier, 110—112, 120). Расправљајући, поред осталог, и о овоме питању подробније и темељитије, *P. Gautier*, L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos archevêque de Bulgarie, Rev. des Ét. byz. 21 (1963) 159—165, узима у обзир читав низ других момената и долази до убедљивог резултата: Теофилакт је именован од цара Алексија I охридским архиепископом или 1088. или 1089. године.

Ако је наше датирање писма Meursii 65 исправно, сл· дило би да треба ревидирати досадашња датирања и читавог низа осталих Теофилактових писама, са Meursii 65 садржински повезаних.

Digitized by Google

FRANJO BARIŠIĆ

DEUX INSCRIPTIONS GRECQUES DE MANASTIR ET DE STROUGA

Résumé

Nous essayons ici de donner la lecture et l'interprétation de deux inscriptions des fondateurs de la septième décennie du XIIIe siècle. La première est conservée sur le mur de l'église de la Sainte-Vierge (nom actuel; anciennement église Saint-Nicolas) dans le village macédonien de Manastir, aux environs de Prilep. Cette basilique byzantine est connue dans le monde de la science depuis 1958, année où les deux savants macédoniens, qui l'avaient découverte, lui ont dédié une monographie (*D. Koco et P. Miljković-Pepek*, Manastir. Skopje 1958). Les mêmes auteurs ont également reproduit, pour la première fois, l'inscription qui nous intéresse ici, mais seulement sous la forme d'une copie manuscrite et sans aucune tentative de la lire et de l'interpréter (ouvr. cit., p. 98—101). La seconde inscription, se trouvant sur une icône de Saint-Georges à Strouga, près d'Ochride, a été découverte et publiée en 1961 (*V. Djurić*, Icônes de Yougoslavie. Belgrade 1961, p. 84), après que nous en ayons fait lecture, cette fois encore d'après une copie manuscrite.

L'inscription de Manastir est intéressante à plus d'un titre. Le bandeau de l'inscription, d'une largeur de 18 cm, court au-dessus des arcades du mur méridional et septentrional de la nef centrale de la basilique, entre la première et la seconde zone de la peinture murale. La partie conservée du texte a une longeur totale de 17 mètres. L'inscription est faite d'une manière tout à fait décorative (en majuscules, peintes avec soin et avec beaucoup de variations quant à leur forme et à leur grandeur, avec nombre de ligatures diverses et d'abréviations, etc.), ce qui en diminue sensiblement la lisibilité. Mais la plus grande difficulté de la lecture provient du fait qu'en une dizaine d'endroits certains mots ou groupes de mots s'entrevoient à peine, ou bien sont complètement effacés.

Nous trouvons que les parties du texte que nous avons réussi à lire contiennent assez de données concrètes et importantes, concernant particulièrement la basilique de Manastir, sur laquelle d'ailleurs nous ne disposons d'aucun autre texte écrit.

L'auteur de l'inscription, l'higoumène Akakios, nous dit que la basilique de St. Nicolas fut construite ἐκ βάθρων par le protostrator Alexis en l'an 6603 (= 1095), que cette église était exiguë (σμικρός) et que, dans la septième décade du XIIIe siècle, à l'époque où Akakios lui-même devenait higoumène, elle était déjà délabrée au point de tomber en ruines (σαθροθείς, ῥακοθείς). Akakios préoccupé (ἀραγείς) de cet état de choses, résolut de construire une nouvelle église pour le monastère. La partie de l'inscription venant après ce texte est endommagée, et nous ne voyons guère quelle sorte de travaux préparatifs l'higoumène avait put mener à bonne fin. Les mots suivants que nous avons pu lire: „et il érigea à partir

Digitized by Google

des fondements une église magnifique“ se rapportent sans doute au nouveau fondateur *(ktitor)* l'higoumène Akakios. Que cette interprétation peut être considérée comme exacte, nous en avons pour preuve la date qui se trouve au commencement de la partie conservée sur le mur septentrional et qui, bien que partiellement effacée, a facilement pu être reconstituée. Là, il est dit: „. . . sept cent soixante quatorze, neuvième indiction, et décorée de peintures en six mille sept cent soixante dix neuf, quatorzième indiction . . .“. Il est évident qu'il s'agit là d'une information selon laquelle la nouvelle église aurait été construite en 6774 (= 1266), neuvième indiction, et couverte de peintures en 6779 (= 1271), quatorzième indiction.

Dans la partie suivante de l'inscription, pour autant que nous ayons réussi à la lire correctement, nous lisons que les fresques de l'église étaient peintes sous l'égide de „Jean le diacre“ qui avait invité plusieurs maîtres „distingués, habiles et excellents“. Du même Jean on nous dit ensuite, si nous avons bien pu déchiffrer des mots un peu endommagés, qu'il est „référendaire de la très sainte archevêché“. Comme nous trouvons un diacre de même nom, mentionné sur l'inscription récemment découverte à Strouga, près d'Ochride, où était le siège de l'archevêché, la question se pose: ne s'agit-il pas du même personnage?

En bref, l'inscription versifiée de Strouga nous apprend que „le très humble diacre et référendaire Jean“ ἐκ πόθου fit don d'une grande icône de St. Georges à l'église du même nom, que la figure du saint pour cette icône avait été dessinée par Jean lui-même, et que l'icône fut peinte en l'an 6775 (= 1267) à Strouga, par la main d'un certain peintre Jean. Si nous comparons ces informations avec les données sur Jean le diacre que nous fournit l'inscription de Manastir, nous pouvons constater que le nom de Jean le diacre apparaît en deux endroits du même archevêché, que l'on attribue à tous les deux la même fonction, et que tout cela se passe à peu près en même temps. Voilà bien des raisons sérieuses pour estimer qu'il s'agit ici d'une seule et même personne. Cette thèse, à notre avis, est indirectement corroborée par le fait que les conceptions artistiques du peintre de l'icône de Strouga ressemblent beaucoup à celles de maîtres qui avaient fait les peintures murales à Manastir. Cette constatation a été faite par le savant qui a le premier publié la reproduction de l'icône et qui, on doit le souligner, ignorait le contenu de l'inscription de Manastir (*V. Djurić*, Icônes de Yougoslavie, p. 18—19). Deuxième fait, non moins caractéristique, c'est l'apparition de deux expressions (ἐγχρώματος, ποικιλότροπος), très rares ailleurs, dans l'inscription de Manastir et aussi dans celle de Strouga.

Parmi les données historiques de l'inscription de Manastir la plus intéressante concerne le premier fondateur Alexis. On nous dit qu'il est le protostrator, l'oncle maternel ou paternel (θεῖος) de l'empereur Alexis Ier Comnène (1081—1118) et qu'il avait construit l'église de St. Nicolas en 1095. Comment se fait-il que ces informations sur Alexis, protostrator vers la fin du XIe siècle, se trouvent dans l'inscription de Manastir, qui est un texte épigraphique de 1271? Il nous paraît le plus probable que ces renseignements ont été reproduits d' après le texte de l'inscription qui avait été apposée sur le mur de la vieille église, construite par Alexis lui-même.

Digitized by Google

C'est d'autant plus vraisemblable que l'église d'Alexis avait été conservée jusqu'au moment où l'on a commencé à construire la nouvelle église. Le fait que la partie initiale de l'inscription, où se trouvent les informations sur Alexis, se distingue du reste du texte par une meilleure ortographe, renforce notre conviction que cette partie initiale était reproduite d'après un document écrit.

Qui était le protostrator Alexis? Cette question est d'autant plus intéressante que l'autorité des protostrators était la plus appréciée justement à l'époque des Comnènes (supra, note 12).

Dans l'inscription on nous dit que le protostrator Alexis était θεῖος d'Alexis Ier. Étant donné que les ancêtres d'Alexis Ier ne sont que partiellement connus, et d'autre part, que le terme θεῖος avait plusieurs sens à Byzance, nous en avons seulement pu conclure que le protostrator Alexis pouvait être un θεῖος éloigné de l'empereur (notes 13—16).

Comme le nom du protostrator Alexis ne figure nulle part dans les textes narratifs se rapportant à l'époque d'Alexis Ier, nous avons tâché de le chercher ailleurs. Les résultats de cette investigation sont les suivants:

1°. Le nom d'un certain Alexis, sébastos et protostrator, se trouve frappé sur un sceau d'Istanbul. V. Laurent présume que le propriétaire de ce sceau devait être „en toute probabilité" Alexis, fils du grand domestique Jean Axouchos et protostrator pendant le règne de Manuel Ier Comnène, de 1157 à 1167. A l'appui de cette supposition, Laurent cite le fait que, à l'époque des Comnènes, c'est seulement Alexis, fils de Jean Axouchos, qui est connu comme protostrator (note 21). Mais, après la découverte de l'inscription de Manastir, l'appartenance du sceau d'Istanbul pourrait être attribuée soit au protostrator Alexis de l'époque de Manuel Ier Comnène (1143—1180), soit au protostrator du même nom de l'époque d'Alexis Ier Comnène (1080—1118).

2°. Nous trouvons encore le nom d'un Alexis protostrator mentionné dans une inscription votive conservée au *Codex Marcianus* 524, fol. 116^r^ (note 22). Le Codex Marcianus 524 n'étant en réalité qu'un recueil de manuscrits divers aussi bien par leur contenu que par l'époque où ils ont été écrits, nous ne pouvons pas dire si l'Alexis, qui y est mentionné, est celui du temps de Manuel Ier, ou bien celui du temps d'Alexis Ier.

Par conséquent, le sceau d'Istanbul et le Codex Marcianus 524 sont des documents qui ne confirment que partiellement, voire de manière hypothétique, l'existence du protostrator Alexis.

Le seul protostrator connu jusqu'à présent de l'époque d'Alexis Ier, c'est Michel Doukas, le frère d'Irène, épouse de l'empereur. Vu le fait que les derniers renseignements sur lui proviennent d'Anne Comnène, dont il était oncle maternel, et datent de l'année 1092, nous pourrions, en suivant l'inscription de Manastir, conclure que le nouveau protostrator Alexis avait succédé à Michel entre 1092 et 1095. Mais cette conclusion faite, comment la faire accorder avec certaines lettres de Théophylacte d'Ochride mentionnant le même Michel, et datées d'habitude de l'an 1107—1108 (note 24)? Ici nous sommes donc devant un dilemme:

Digitized by Google

ou l'information sur le protostrator Alexis de l'inscription à Manastir n'est pas digne de foi, ou la datation habituelle des lettres de Théophylacte n'est pas exacte.

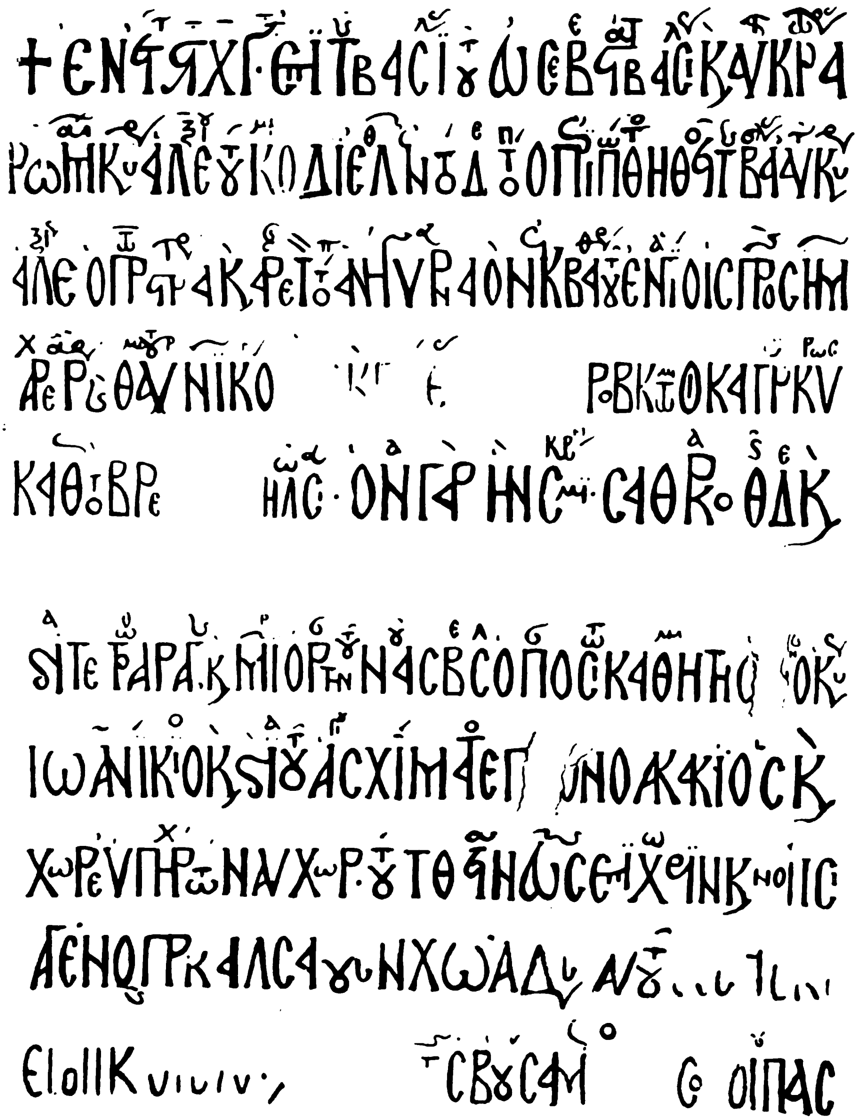
La lettre de Théophylacte la plus riche en données et du point de vue chronologique la plus importante est *Meursii* 65. On y relate, d'une manière allégorique et rhétorique, l'activité d'un certain „esclave et apostat", „insurgé" et „nouveau Jéroboam" dans les alentours d'Ochride, et à la fin on nous dit que l'empereur avait déjà envoyé le protostrator Michel Doukas pour étouffer cette insurrection.

D'après Du Cange, dont l'opinion sera presque universalement adoptée, dans la lettre *Meursii* 65 on fait allusion à Bohémond, et c'est pourquoi on doit la dater en 1107—1108. Pourtant, nous trouvons cette interprétation inacceptable pour plusieurs raisons: 1°. La description de l'insurrection chez Théophylacte ne s'accorde pas avec le cours, bien connu d'ailleurs, des événements dans la guerre de 1107—1108 avec Bohémond; 2°. Si dans cette guerre le protostrator Michel avait participé, il est peu probable qu'Anne Comnène, décrivant cette guerre en détail, eût omis de mentionner son oncle; 3°. Par deux lettres du même Théophylacte, adressées en 1106 à Constantin Doukas, fils du protostrator Michel, nous sommes indirectement informés qu'en cette année le protostrator Michel n'était déjà plus parmi les vivants (note 29). La lettre *Meursii* 65, à notre avis, se rapporte à l'insurrection, paisiblement terminée, du douks de Dyrrachium Jean Comnène en 1091 (note 30). Mais sans égard à cette discussion, nous pouvons conclure avec certitude que la validité du renseignement de l'inscription de Manastir sur le protostrator Alexis n'est pas contestée par les informations de Théophylacte sur le protostrator Michel Doukas.

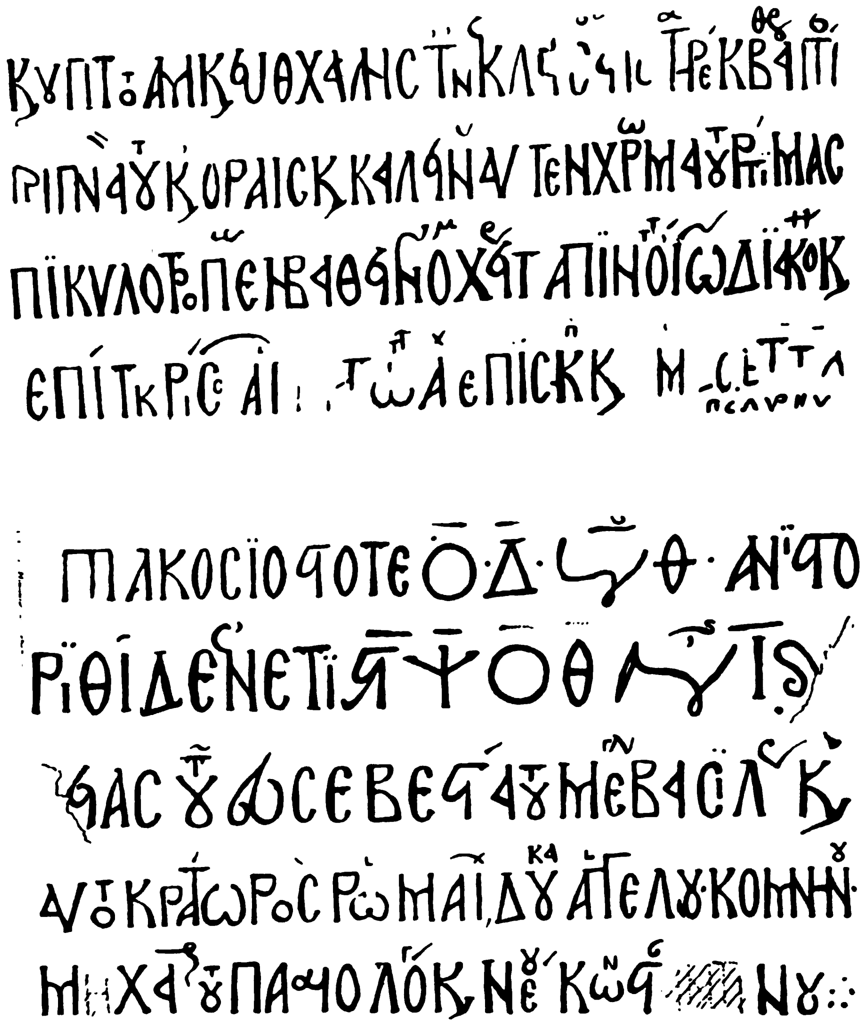
Les inscriptions de Manastir et de Strouga nous informent sur l'histoire des monuments où ces textes épigraphiques ont été trouvés. Elles nous fournissent aussi des informations nouvelles sur le traditionalisme du style pictural des icônes et des peintures murales dans l'archevêché d'Ochride au XIIIe siècle. D'autre part, l'inscription de Manastir enrichit nos connaissances d'un nom jusqu'alors inconnu, porté par l'un des plus hauts fonctionnaires de l'administration byzantine vers la fin du XIe siècle. C'est l'époque où l'archevêché autocéphale d'Ochride était administré par le célèbre polyhistorien Théophylacte. Les discussions sur la chronologie de ses lettres, extrêmement précieuses en tant que sources historiques, sont encore loin d'être terminées. Les données sur le protostrator Alexis, datant de 1095, introduisent un élément nouveau dans ces discussions.

Beograd

Digitized by Google

Сл. 1. Натпис у Манастиру (копирао Д. Коцо), јужни зид.
Fig. 1. Inscription à Manastir (calque de D. Koco), mur méridional.

Сл. 2. Натпис у Манастиру (копирао Д. Коцо), завршни део на јужном зиду, и очувани крај на северном зиду.

Fig. 2. Inscription à Manastir (calque de D. Koco), partie finale sur le mur méridional, et le fragment conservé sur le mur septentrional.

Digitized by Google

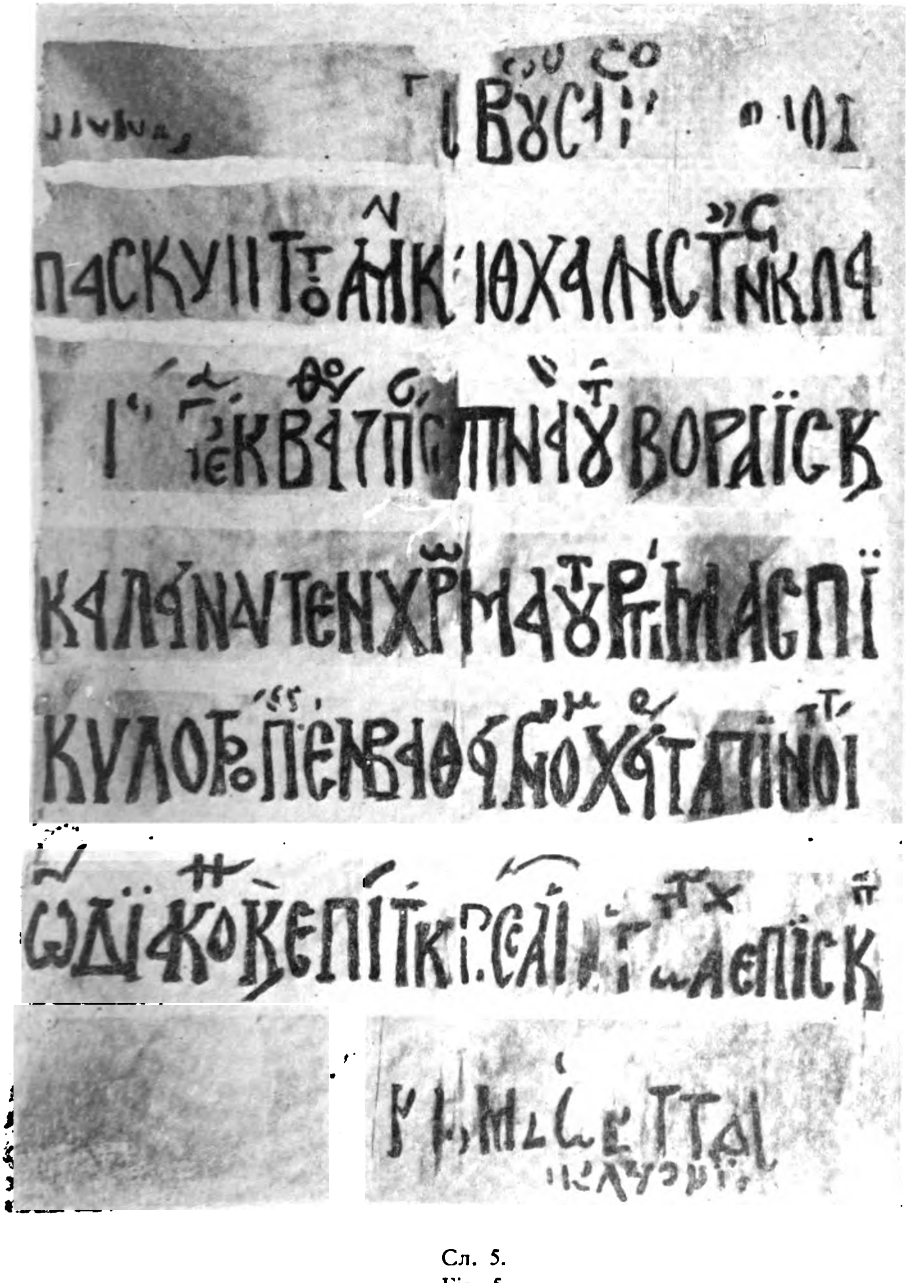
Сл. 3—5. Натпис у Манастиру (копиран под руководством В. Ђурића), јужни зид.
Fig. 3—5. Inscription à Manastir (calque fait sous direction de V. Djurić), mur méridional.

Digitized by Google

Сл. 4.
Fig. 4.

Digitized by Google

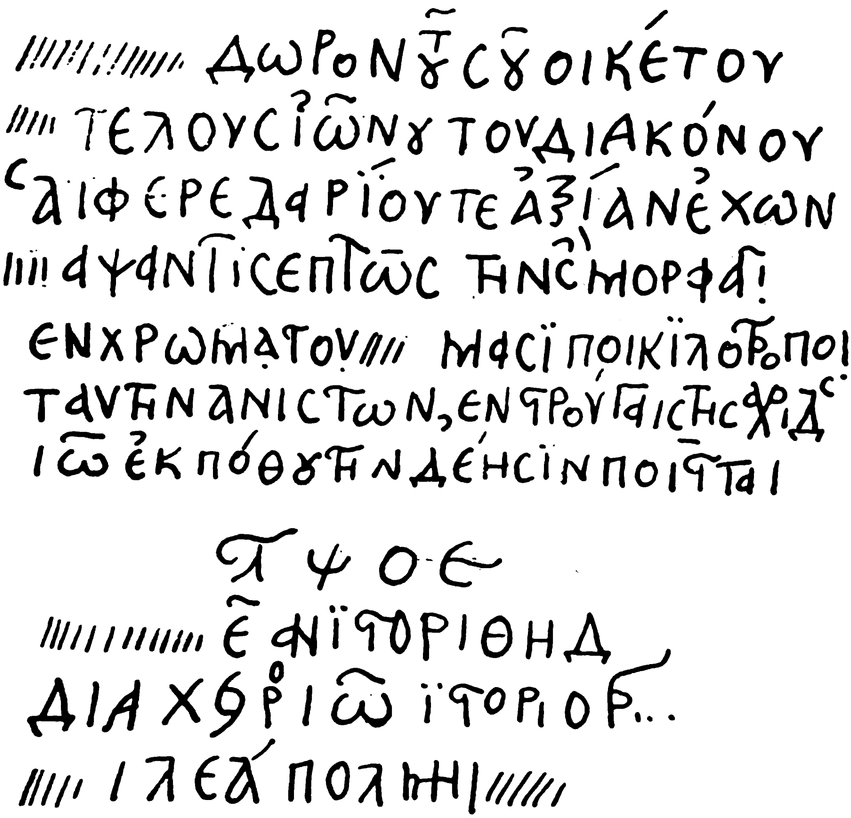
Сл. 5.
Fig. 5.

Digitized by Google

Сл. 6. Натпис у Струги, фото В. Ђурић.
Fig. 6. Inscription à Strouga, photo V. Djurić.

Digitized by Google

Сл. 7. Натпис у Струги, препис С. Радојчића.
Fig. 7. Inscription à Strouga, transcription de S. Radojčić.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

DJURDJE BOŠKOVIĆ

SUR LA VALORISATION DE L'HÉRITAGE CULTUREL BYZANTIN ET BYZANTINO-ORIENTAL

La culture byzantine?

En sommes nous tous d'accord sur le sens, sur le contenu, sur la notion même de ces mots?

Quelles sont ses limites, son ampleur, ses fonds, ses racines? Quelles sont les formes de son commencement et quelles de son déclin? Comment se déroule le processus si complexe et si varié de sa vie?

Les réponses à toutes ces questions ont été très variées jusqu'ici.

A l'époque où la science ne connaissait que superficiellement les matériaux du Moyen âge qu'on trouve en Europe de l'Est et dans la partie orientale du bassin méditerranéen chrétien, tout était englobé par le terme de „byzantin".

L'approche plus serré de la matière en question, sa connaissance plus approfondie, due aux recherches de plus en plus intenses, conduites ces quelques dernières dizaines d'années, permettent de distinguer plus nettement les choses. Le sens de l'expression „bysantin" se réduit de plus en plus à un territoire couvert par la culture médiévale de la langue grecque, en cédant la place, pour les autres territoires, à l'expression de sphère byzantino-orientale.

Or cette sphère, quoiqu'elle représente un tout, considéré du point de vue général du développement de la culture humaine, surtout par rapport à la culture de l'Europe occidentale et celle de la Méditérranée, est très variée, très différenciée dans ses rapports intérieurs.

Cette complexité ne peut être expliquée et comprise que par une analyse detaillée de ces mêmes rapports intérieurs multilatéraux.

Les tendences à simplifier les choses en leurs donnant en même temps un sens déterminé, qui autrefois étaient unanimement acceptées, se maintiennent pourtant, par-ci, par-là, encore toujours dans la science. On ne voyait, et quelquefois même on ne voit encore toujours que les dominantes les plus marquées. Tout était réduit à Constantinople et à quelques autres centres secondairs. Le reste n'était expliqué que comme une conséquence de leur existence.

Digitized by Google

Or la vie ne permet pas de simplifications pareilles. Les temps des égarements de ce genre ont d'ailleurs bien passé. Définitivement? — Pas encore. — Pour atteindre la verité, la verité non pas relative mais objective, la science a encore à lutter contre les tendences des préjugés de différents ordres, — de chovinisme, de religion ou d'ordre social. Ces préjugés, par une longue tradition, auparavant rarement contestée, se sont affermis quelquefois à tel point, qu'ils représentent de semi-verités petrifiées, qui au fond forment des barrières difficiles à franchir pour arriver à délivrer de ces déformations la verité scientifique.

Or la complexité de la culture byzantine se manifeste dès sa formation. Elle est due à la complexité de toute une suite de facteurs d'ordre matériel et historique qui déterminaient l'État byzantin même. Les différents groupements éthniques, les différentes classes sociales, les différentes organisations écclésiastiques, étaient porteurs de différentes traditions régionales ou locales, et de différentes conceptions concernant la vie matérielle et spirituelle. Toutes ces forces motrices, intérieures, qui luttaient l'une contre l'autre ou les unes contre les autres, — ou se contrelançaient en se tenant mutuellement en équilibre, — se trouvaient, ensemble, confrontées avec des forces extérieures, non moins actives et différentes, elles aussi, contre lesquelles elles luttaient quelquefois âprement, ou avec lesquelles elles s'entrecroisaient organiquement. A chaque action répondait une réaction plus ou moins intense, plus ou moins active elle-même.

La variabilité de toutes ces forces intérieures et extérieures avait comme conséquence un développement dynamique, — non pas statique comme on l'aurait voulu quelquefois — autant de la culture byzantine proprement dite que de celles qui se manifestaient à l'intérieur de toute la sphère de l'influence orientale.

Le mécanisme de ce même processus se répétait dans différents pays qui appartenaient à la sphère de l'influence byzantino-orientale, avec, évidemment, des conséquences différentes, vu que les forces mises en mouvement n'étaient pas identiques à celles qui s'exerçaient à Byzance. D'ailleurs là, la culture byzantine ne formait que l'un des facteurs, quoique bien des fois très important, qui entrait en jeu avec les autres forces vivantes, variées, qui déterminaient la motion du développement culturel.

Les forces d'attraction et d'expansion changeaient ainsi d'intensité et d'emplacement. Les mouvements centripètes et centrifuges, qui s'exerçaient simultanément, changeaient par cela même de centres. La coexistence de différents centres, plus ou moins dépendants ou indépendants les uns des autres, ne peut être expliquée que par cette variabilité et cette complexité de forces toujours en action.

La science pourtant ne peut, bien des fois, arriver à la verité qu'en suivant le courant opposé à celui du processus historique. En partant des conséquences, visibles, connues, elle doit remonter vers les causes, c'est-à-dire elle doit identifier, dans toute sa complexité, la résultante des différentes forces mutuellement entrelacées, devenues aujourd'hui en partie du moins, invisibles ou défigurées.

Digitized by Google

Cette méthode, quoique nullement facile, peut pourtant nous rapprocher plus près de la verité. Or elle n'a été utilisée dans l'analyse des valeurs de la culture byzantine et byzantino-orientale que bien modestement.

Soyons plus concrets.

Si nous examinons les manifestations de la culture byzantine dans toute sa variabilité, si nous examinons ces mêmes manifestations dans les pays qui appartiennent à la sphère de l'influence de la culture orientalo-byzantine, nous pouvons constater d'une part des caractères communs plus ou moins prononcés, quoique variés suivant les lieux et le temps, d'autre part aussi des différences quelquefois bien marquées. C'est à la science non pas seulement d'identifier ces similitudes et ces différences mais aussi en partant d'elles mêmes, de les expliquer.

Ainsi quand nous examinons les oeuvres d'architecture, des arts figuratifs ou de littérature, à Constantinople, sur le territoire central et oriental des Balkans, au Péloponnèse, en Asie Mineure byzantine, et plus loin en Cappadoce, en Arménie et en Géorgie, en Syrie et en Mésopotamie, au pays coptes, — à Ravenne, ou en Sicile, en Bulgarie, Serbie, Macédoine, ou en Russie et en Roumanie, — outre les constatations sur les similitudes qui les unissent et les différences qui les séparent, nous ne devons pas manquer de voir derrière toutes ces oeuvres leur créateur. Nous nous trouverons là déjà sur la piste. Nous nous approchons du porteur principal des conceptions essentielles, de la tradition, des idées religieuses, — qui à cette époque englobaient aussi l'idéologie sociale, — nous nous approchons de cette union de dualité inséparable, créatrice et bénéficiaire de la culture, — nous nous approchons de l'homme et de la société à laquelle il appartient.

La fonction des oeuvres examinées, leur contenu, — nous conduit, avant tout, vers le milieu social, — leur concéption constructive et esthétique — vers la tradition ou les traditions entrecroisées et vers la création individuelle.

Là, les dangers d'égarements dans des hypothèses non fondées, deviennent des plus aigus. Nous pouvons les éviter, en partie, en observant non pas des oeuvres isolés, mais des ensembles de caractère commun.

Loin de prétendre à donner une recette qui aurait pu être utilisée à tout moment, je voudrais pourtant souligner que l'examen du complexe byzantin et byzantino-oriental avec la large sphère de leur influence, analysé de cette manière, devient quelque peu plus clair.

A tout moment, en remontant des manifestations materielles de la culture byzantine, ainsi que des cultures de la sphère des influences byzantino-orientales, vers les racines mêmes de ces cultures, nous pouvons, quoique quelquefois avec beaucoups de difficulté, distinguer les composantes dues au tel ou tel facteur économique, social, ethnique, idéologique, religieux, technique ou autre. La création nouvelle, d'autre part, ne se borne pas à répéter à l'infini les diverses combinaisons possibles dues à l'influence de ces facteurs, mais aussi, elle se manifeste par une activisation exceptionnelle de l'un ou de plusieurs de ces facteurs par rapport

Digitized by Google

à la création précédente. Il nous reste donc, par des études d'analyse et de comparaison, à déterminer le rôle de chaque facteur, sans exagérer, sans hypertrophier et sans négliger, d'une manière préconçue, la part de l'un ou de l'autre.

Par cette méthode, nous pouvons établir le rôle des facteurs à peu près communs pour le territoire de la culture byzantine et celles de la sphère de l'influence byzantino-orientale, tels que le rôle de la structure sociale et de l'idéologie féodale exprimée par la religion chrétienne. Le rôle de la tradition, — de la tradition hellénistique, romaine, persanne, arabe, slave ou autre, — détermine déjà la décomposition, ou plutôt la recomposition régionale et ethnique de l'ensemble de la sphère de l'influence byzantino-orientale. Pour y arriver nous devons suivre, en amont, le courant de chaque tradition, en tâchant de distinguer son apport créateur dans l'ensemble du complexe examiné. Les difficultés qu'on doit surmonter sont quelquefois des plus grandes. Surtout celles que présente l'identification exacte du caractère de chaque élément particulier, ainsi que de l'intensité avec lequelle il entre en jeu avec les autres forces déterminées, — ou quelquefois — même indéterminées.

Le procédé ainsi devient, en matière de culture, semblable au procédé d'analyse nucléaire en matière physique. Avec cette différence que le dernier nous mène vers la connaissance des secrets de la matière, tandis que l'autre nous approche seulement du processus réel du développement si varié de l'une des expressions de la vie.

Considéré sous cet angle l'héritage de la culture byzantino-orientale nous apparaît dans toute sa complexité non pas comme un ensemble uniforme, déterminé par une seule force directrice, mais comme un orchestre dont la valeur de chaque instrument entre avec plus ou moins d'expression dans le courant varié de l'ensemble. C'est donc à la science de déterminer avec le plus de précision possible toutes ces valeurs particulières, pour arriver à mieux pouvoir embrasser les vraies valeurs de l'ensemble.

Beograd

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

МИЛАН БУДИМИР

ANTAI ANTES ANTI ANTICUS

Намерно сам навео све три варијанте антског имена због њихове разлике у суфиксалном елементу. Навео сам и победнички присвојни придев Anticus, којим се окитише два византинска цара, иако из тог придева не можемо докучити ништа више него што нам пружају варијанте примарног имена. Али методолошки интересантне су те варијанте стога што јасно показују секундарну и релативну, да не кажем безначајну, вредност суфиксалних елемената у лексичкој и ономастичкој морфологији. Тај је случај познат већ из хомерске ономатологије (исп. нпр. дублете *Melanthios* и *Melantheus* за исто лице), а поготово је честа појава у алоглотској и миксоглотској ономастици.

Остаје нам стога радикални елеменат *ant-* са којим можемо нешто да покушамо и коме нажалост не знамо ни правог значења, осим ако бисмо прихватили као поуздан ослонац Јорданесов епитет fortissimi, који исто тако због општег карактера мало вреди. Ранија тумачења радикалног елемента *ant-* бележи Б. Графенауер у Енциклопедији Југославије s. *Анти* и *Словени*. Она показују да су стручњаци, већином историчари, тражили у елементу *ant-* претежно неиндоевропски лексемски минимум углавном неодређене семантичке језгре.

Али лингвистичка географија која заједно са хронологијом вести о Антима пружа ипак извесну подршку ономатолошким нагађањима, обавезује нас да се држимо простора између доњег Подунавља, источних Карпата и Црног мора. Истовремено морамо имати пред очима историјске податке да између антских и словенских племена нема такорећи никаквих разлика ни у погледу језика ни у погледу обичаја и да им је друштвено-економска и еколошка ситуација мање више истоветна, иако се поједина њихова племена јављају и под другим именима која нас у овај мах не интересују. Не треба ићи за тим да се пронађе нека етимологија, која у овим случајевима лако може бити и псеудологија, нити да се докучи првобитна ономасиологија овог имена са тако изразито ситним волуменом који даје широке могућности за разноразне комбинације, разуме се формалне вредности а често и формалистичке природе. Сасвим је довољно ако за поменути простор и за ограничено

Digitized by Google

време од средине 4. в. до почетка 7. в. н. е., пронађемо најближу везу у лексичком погледу.

У том правцу нам помаже Хесихијев Речник који на два места бележи апелатив *antai* и *antas* „ветрови" који са гледишта морфологије потпуно задовољава. Међутим већ је стари Скалигер сматрао потребном емендацију текста па је традирано *antai* и *antas* кориговао у *aētai* и *aētas*. Иако је ова емендација привлачна за најновијег Хесихијева издавача, Латеа, и за етимолога Фриска, ипак је она тешко прихватљива са простог разлога што морамо признати у том случају да је stupidus librarius два пута погрешио и да је заправо поновио своју прву грешку. У Скалигерово време поступак са традираним текстом био је много храбрији и безобзирнији него данас када је савремена критика текста строго конзервативна, те мења само оно што се никако не може одржати ни објаснити. Стога је амерички лингвиста Стјуртевант (*Language* 19, 308) одбацио Скалигерову тобожњу емендацију и задржао лекције *antai* и *antas*, везујући их за познату лексичку групу у којој се налазе грчки деривати *antron* и *anemos*, лат. *animus* итд. Али Стјуртевант је испустио из вида још једну Хесихијеву глосу која говори против Скалигера и његових присталица и која даје прецизније обавештење о томе какав је то ветар који казује Хесихијева глоса *antā*. То је глоса *andas* за коју Хесихије каже да се тако зове северац (boreas) у тирсенском језику. Код ове глосе с правом примећује Лате, најновији издавач Хесихијева Речника „debuit antas (*RE* 6, 776, 42) cf. gl. 5328, an aquila et aquilo idem sonabant Tuscis?".

Да би се ова примедба потпуно разумела треба најпре навести Хесихијеву глосу 5328 која каже да се орао у тирсенском зове *antar*. Ова је глоса вероватно дала повода ранијем тумачењу антског имена, по којем би то име било етрурског порекла и гласило *antas*, како бележи Б. Графенауер у поменутом чланку. Цитирано место у *RE*² односи се на Скучев чланак о етрурском језику, чији фонетски систем није знао за звучне консонанте *b d g* него само за безвучне *p t k* и одговарајуће аспирате. То значи да све три Хесихијеве глосе, тирсенско *antas* и адеспотске *antai* и *antas* (acc. pl.) стоје у очигледној вези и да стога не треба ништа мењати ни исправљати у Хесихијеву тексту, изузевши потпуно оправдану емендацију лекције *andas* на *antas* „boreas". Ове хомофоне глосе са једним те истим значењем „северац" обавештавају нас сасвим поуздано да се на источном Балкану и у његову анадолском суседству, где је античка традиција сместила поред Трачана, Бруга и Тирсенце, за поморске везе између Ајгајског и Црног мора необично важан ветар, звао не само boreas, kaikias, Abdēritās него и antas. За Тирсенце у овим областима, нарочито на острву Лемну и суседном трачком приморју зна не само Хесиод у својој Теогонији него и песник хомерских химни, а поготово потоњи историчари и географи код којих су тирсенски поморци познати гусари.

У тој области која представља балканско-анадолски мост између Европе и Азије, морамо рачунати са миксоглотском ситуацијом, како то већ у довољној мери показује топономастички материјал. Није

Digitized by Google

стога никакво чудо што Д. Дечев у својим делима *Характеристика на тракијскија език* (София 1952) и *Die thrakischen Sprachreste* (Wien 1957) стално открива лексичке везе између трачког, тирсенског и осталих балканско-анадолских идиома. Данас се зна прилично поуздано да у етрурском речнику има подоста лексичких и морфолошких елемената чији је индоевропски карактер несумњив. Али ми ипак нисмо у стању да јасно одвојимо трачке лексеме од етрурских, односно „тирсено-пелазгичких" како то каже Кречмер. За нас је, међутим, у овом случају сасвим довољно да се у области која одваја Византију од словенских племена у понтском залеђу јавља поморски термин са прецизним значењем „северац". Како смо видели, Лате се пита да ли су у етрурском речнику називи орла и северца хомофони. Скуч међутим за разлику од Стефануса и Латеа даје у свом списку етрурских речи само облик *antas* са значењем орао а не *antar,* које се ипак у завршном делу разликује од *antas* „север". Могло би се додуше помислити да је *antar* етрурски номинатив плурала као *aisar* „богови", *clenar* „синови" итд. Или можда тај завршетак са littera canina треба ставити на конто осачког посредника између етрурског и класичних језика, јер у осачком имамо истоветна образовања као *casnar* „старац" (од casnos — cānus „сед"). Али овај детаљ има у нашем случају свакако споредну важност. Ипак морамо имати на уму Латеову комбинацију да се у етрурском исто као и у латинском јављају хомофони термини (aquila aquilo) за север и за орла. То би значило да у латинском имамо семантички calque linguistique, настао по свој прилици у римској школи где су патрицијска деца учила и етрурски. Осим тога не смемо заборавити да се не само у илирском него и у венетском јавља лексемски минимум *and-* са бројним дериватима и да антички писци знају за Венете на централном Балкану. О свему томе биће касније још говора.

Само име *Antai,* да се послужимо најчешћом варијантом, подсећа својим суфиксалним елементом на трачко племенско име *Sapai* и *Sapaioi* које се јавља већ почетком 5. в. ст. е. и које је документовано за острво Лемнос и суседно трачко приморје. Појаву очекиване варијанте *Antaioi* спречило је добро познато митско име јунака *Antaios,* које свакако припада грчкој идиоглотији. Али трачки ихтионим *antakaios* за који зна Херодот и који означава неку врсту врло крупне јесетре у доњем Дунаву и доњем Дњепру, показује несумњиво придевски облик као и *Antaios,* како се то може довољно поуздано закључити из синтагме antakaios tarikhos „врста конзервиране јесетре". То значи да можемо претпоставити дериват *antakas,* као генуини ихтионим трачког порекла. Према томе прилично је вероватно да се и радикални елеменат у овом трачком називу севрерца, мислим на утврђено *antas,* може етимолошки повезати са тим трачким ихтионимом *antakas,* чија је морфолошка структура довољно прозирна: суфиксални елеменат *ak-* односно *ako-* јавља се и у познатом трачком имену *Spartakos* и његовим бројним варијантама. Изгледа да је овај антропоним, од којег је постао и топоним, корадикалан са лексичком групом коју чине лат. sordes sordidus, нем. schwarz итд. Тако би антропоним *Spar-*

Digitized by Google

takos значио отприлике Черни црни, Чарнојевић-Црнојевић. Исти суфиксални елеменат као у ихтиониму *antakas* и у антропониму *Spartakos* јавља се и у трачком ихтиониму са консонантском основом *papraks*, па би тако у довољној мери била објашњена структура трачког ихтионима *antakas* и, разуме се, јасно одређен његов радикални елеменат *anta*, чија би семантичка језгра, имајући у виду напред поменути синоним kaikias и латинску лексичку групу aquila aquilo aquilus „таман" највероватније означавала тамни тон. Ово тим пре што се источно-европски accipenser huso тј. *antakaios* у много већој мери него његов западноевропски рођак accipenser sturio држи блатних и тамних места у Дњепру и у дунавској делти, где нарасте до девет метара дужине.

Стога се не устручавам да овде укажем на ономасиолошки моменат, поготово кад семантичка језгра лексемског минимума *andho-* „таман, слеп" (в. Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* 41, који као и његови претходници, не узима у обзир Лидов податак, *De magistratibus urbis Romae*, 46 да andabatas значи kataphraktos). Због семантичке еволуције таман — слеп довољно је указати на речиту паралелу коју чине грч. kaikias „северац" и лат. caecus. Ако овој индоевропској лексичкој групи припада као позајмица и етрурско *antar* „орао", потребно је позвати се на нашу синтагму честу у народним песмама која гласи *сури* односно *сурли орао*, а још више на израз *сура йтица* као ознаку орла. Тако смо рашчистили секундарна образовања, семантичко и морфолошко у овој групи, па нам преостаје још да објаснимо источно-балкански назив северца *antas*, који се као позајмица лако могао појавити у тирсенском речнику. Истичемо уз то да орлов епитет „*сур*" неки етимолози (в. Фазмеров *Речник* III 49) повезују са балтско-словенским називом северца и латинским *caurus*, па би се тиме хомофони деривати *antas* „север" и *antar* „орао" могли сматрати као да су старијег датума од њихова преузимања у етрурски речник.

Позната је већ индоевропска разноликост и полионимија ветрова од које су се сачували знатни трагови у појединим индоевропским дијалектима. Али је још јаснија чињеница да називи ветрова и у тим говорима чине једну такорећи путујућу групу, о којој говоре Ерну Меје у свом *Речнику* (стр. 60) кад кажу да је већина латинских имена ветрова посуђена из грчког. Стога мислим да је и лат. *aquilo*, који се код римских песника зове clarus, истоветан са догрчким *akiros* „северац" и да према томе припада речнику старобалканских Пеласта, којему треба придружити због илирских и венетских деривата лексемског минимума *ando-* „мрачан" и назив северца *antas*. То би био један прилог више тези В. Георгијева да трачки говори јужно од Дунава показују померање артикулационе базе слично као неки јерменски и сви германски дијалекти. Без обзира на ове етимолошке дигресије и комбинације може се једно тврдити и то доста поуздано да се на античком источном Балкану и у доњем Подунављу сачувао термин индоевропског порекла *antas* „сури, северац" и да према томе етникон *Antai* није ништа друго него трачки превод познатог словенског етникона *Северјани*: „altruss. *Sever* „Land der Severjane", eines ostslav.

Digitized by Google

Stammes bei Černigov, auch bulg. Stamm *sebereis* in Moesien" (в. Фазмеров *Речник* II 600). Фазмер се притом позива на Несторову Хронику и на Теофана (почетак 9. в.) који као прво од седам словенских племена на северном Балкану помиње *Sebereis* (*Severes* код Анастасија). Некако у та времена морамо сместити и нестанак антског имена. Превод њихова имена на неки трачки говор, извршен још у IV в. према Јорданесу, морао се повући пред појавом самог оригинала и то тим пре што се отприлике у исто време са падом лимеса довршава романизација источно-балканских трачких племена која живе између Дунава и оне линије што су је прецизирали Јиречек и Скок. Зна се да су трачки Беси још у 6. веку чували свој трачки идиом, можда су чак имали у свом преводу и неке хришћанске текстове. Али на прелазу из 6. у 7. в., кад се дефинитивно губи трачки превод познатог словенског етникона *Северјани*, морамо рачунати са мање-више коначним нестанком источно-балканских трачких говора, иако су се поједини топоними као *Pulpudeva* = *Пловдив* одржали на терену све до дана данашњег. Али тај је контрааргумент само привидан, јер досељавање у Мезију словенских Северјана чини потпуно сувишним одржање трачког превода.

Превођење имена без обзира да ли су то етника, топоними или антропоними није ретка ствар ни у античко доба. На грчким и латинским натписима јавља се често оригинално име неког аутохтоног лица заједно са грчким односно латинским преводом: Itrius qui et Secundianus, Eirēnaios hos kai Pakatos. У Херодота читамо грчки превод неког међанског племена Orthokorybantioi „људи са високом шиљатом шубаром" који се у оригиналу зову Tigrakhauda. Није искључено да је латински дериват Germāni, којим Кајсар назива германска племена у области Рајне, у ствари превод етника Suevi (доцније погрешно Suebi) „своји, рођени", иако му Норден и Покорни траже порекло у илирском речнику. Овом тумачењу германског имена не смета ни најмање позната чињеница да се њиме означавају и нека келтска племена, јер и таква употреба латинског деривата germānus „рођени, прави, свој" обележава Келте као „праве".

Нисам довољно паметан да оценим схватање Г. Вернадског (*Essai sur les origines russes* 1, 92) који источноевропске *Antes* налази као други саставни део сложених келтских имена *Brigantes*, *Decantes*, *Novantes*, *Setantes*, *Trinovantes*. Могу само наслућивати да га је на ту ономастичку авантуру завела давно одбачена Шахматовљева теза о ужим везама између атлантских и балтских Венета са Словенима. Није много срећнији а камоли убедљивији поступак Фазмера (Речник 1, 246) који одбија Миколино повезивање антског имена са Венетима, па даје своје тумачење антског имена које, по њему, треба да је иранског порекла и да означава „граничаре". На жалост ни у староиранском ни у осетском ни у староиндијском није могао Фазмер да нам открије било какву подршку за такво тумачење. Остаје му само етимолошка повезаност староинд. *ántas* са нем. *Ende* „крај". Са Антима и Венедима, каже Фазмер даље, нема никакве везе ни лангобардско *Antaib* ни немачко *Enz* који нису ни келтско ни турскотатарско племе. Фазмер

Digitized by Google

исто као и Лер-Сплавински с правом одбија конструкцију Отрембског који проналази дериват *Slavonta*.

Али Фазмер греши заједно са Томзеном и Брикнером кад одбија везу између имена *Veneti* и словенске ономастичке групе *Вјатичи Вјатко Вјачеслав* са привидног разлога што у словенским дериватима нема оног средњег вокала између *н* и *т* који је сталан у облику *Veneti*. Да је тај разлог доиста само привидан показују не само класични примери као грч. *genetis* према лат. *gentis* и хомерско *arideiketos* према *deiktos*, где Шантрен с правом констатује смену суфиксалних елемената *-etos* и *-tos*, него и словенски примери које узимам управо из Фазмерова Речника: *нерет(о)* (II 213) „вршка" и *тенето* (III 93) „пређа, мрежа". Са овом последњом речју повезује сам Фазмер познати корадикални дериват *тетива* (од старијег *тентива*) који између *н* и *т* нема оно *е* исто онако као што га нема ни са именом Венети корадикални глаголски придев *vento* од којег потичу имена *Вјатичи Вјатко Вјачеслав* (уп. *Вишеслав*), компаратив *већи* и свеза *већ*, чију семантичку нијансу објашњава новолатинско *magis*.

Супротно Фазмеру правилно поступа Махек кад у свом *Речнику* (стр. 526) у погледу образовања пореди слов. *тенето*, сачувано и у чешкословенском, не само са *нерето* (исп. хидроним Неретва) него и са *решето*, *клепето* као и са литавским *ленкетас* „мотовило". У ствари се овде ради о оним суфиксалним елементима које Трубецкој налази у неким говорима североисточног Кавказа, па их стога ставља у најстарију, протоиндоевропску епоху. То су познати суфикси за образовање номиналних деривата *т н р*, који се јављају у два вида са вокалом *е* испред њих и без тог вокала. Тако имамо насупрот грчком *pentheros* „таст" литванско *bendras*, а у нашем језику придев *зелен* са суфиксом -ено поред *жуна* (од старијег *гилнā*) са суфиксом -но, дакле без оног е које се јавља у пуном облику глаголског придева *Veneti* насупрот праслов. *венто* и *већ* (од старијег *ventio*).

Швицер, Gr. Gram. I 502, даје грчке дублете овог познатог суфикса и наводи критско *Derketos* поред Еурипидове сложенице *monoderktos*. Критском облику одговара буквално староинд. *darśatá* — али за староинд. *dr̥ṣṭa* Швицер истиче да нема грчког корелата *draktos*. Међутим арбанско *drite* „светлост" поклапа се потпуно са *dr̥ṣṭa*. Ови и други примери које даје Швицер убедљиво показују да дублете *Venetos* и *Ventos* нису усамљене и да се суфиксом *-to/-eto* образују не само nomina actionis и agentis, него и nomina instrumenti, како то јасно произлази из наведених словенских деривата и из грчког *kaipetos* „секира". Остаје према томе морфолошка пропорција *Venetos* : *Ventos* = *Derketos* : *derktos*.

Овакве дублете мора да су врло старог датума јер се, с једне стране, јављају у разним индоевропским дијалектима, а с друге стране налазе се у стадију ишчезавања. Па ипак лексички пар *тенето* и *тетива* довољно обезбеђује и за најстарију словенску епоху постојање дублета *Венто* и *Венети*. Стога је прилично ирелевантно да ли се у ова два морфолошка вида суфиксалног елемента за глаголске придеве ради о смени једносложних и двосложних коренских база *ven-* и *venə-*

Digitized by Google

као што то нпр. сматра Меје и многи други, па тако и Покорни у свом *Речнику* (стр. 1146). Кад Покорни претпоставља том глаголском придеву *venetos* значење „geliebt" занемарује сасвим документовано словенско значење тог истог корадикалног деривата које показује наш компаратив *већи* (од *веншио*). Стога можемо мирно тврдити да је само у словенском документовано значење општеиндоевропског деривата *ven(e)to* „велики", па нам та чињеница даје у исти мах објашњење зашто се тај дериват јавља на тако великом простору од Понта до Атлантика и од Латија, где су Венетулани, све до Балтика где се раније рачунало са келтским или илирским Венетима. Данас су јадрански Венети сасвим одвојени од илирских индоевропљана, у чијем фонетском систему нема гласа *ф* који се јавља у венетској фонетици. Словенско значење имена *Ven(e)tos* „велики" објашњава његову распрострањеност: то није име неког племена него је назив друштвене верхушке обележене термином magnates. Вероватно су ти европски и словенски Венети за разлику од исто тако врло старог термина *simbōn/simb(e)ro* „себар, Србин" представљали друштвену верхушку односно војну аристократију, која је имала и назив *Mariāni* документован већ у 14. в. ст. е. за протоарийско Закавказје. Али о том на другом месту.

То све значи да нема никаква ни фонетског ни морфолошког разлога да класично име Венета којих је било и на Балтику, на Понту и на централном Балкану, етимолошки не повежемо са Вјатичима али не и са Антима. Са Антима могло би се то име повезати само под условом да претпоставимо неког северногерманског посредника између Словена и Византије и то таквог у чијој се фонетици лабијални спирант *в* испред непалаталног вокала губи на почетку речи, а то би значило да поред глаголског придева *vento* „велики" утврдимо и апофонску базу *vonto*. На жалост таква база досада је утврђена само у староисландском *vanr*. Стога треба и даље потпуно одвојити антско име од венетског. Али како Јорданес и други историчари пре и после њега међу словенским племенима налазе име *Венеши*, нема никакве формалне сметње, ни фонетске ни морфолошке, да се то име сматра и словенским, а не само келтским и венетским, против чега говоре и централнобалкански Венети. Како и поред староисландског *vanr* није документовано апофонско *vonto* поред слов. *веншо* не преостаје ништа друго него да засад прихватимо и подржимо предложену везу са источнобалканском лексичком групом *antai antas andas* „северац" коју нам је сачувао Хесихијев Речник. За изнесено превођење имена словенских Северјана могао би најзад да послужи као паралела и превод словенског друштвеног термина *себар* и његов дисимиловани облик *сирба*. Тај превод у вулгарнолат. гласи *Cor(o)vati* и то тим пре што Порфирогенит хрватско име тумачи као оне „који имају много земље". Очигледно се ради о староруском миру односно о великој задрузи и њеној моби: наши термини *моба* и *мобар* у ствари су превод латинских термина corrogatio corrogatus. За заједничку обраду земљишта Вук даје осим мобе и мобара још ове изразе: *сувезник сузник сӣрежник* који су свакако потисли архаични термин *себар*, чије је првобитно значење

Digitized by Google

сачувано у позајмицама јужнословенских суседа. Архаичност термина *себар* (од *симберо*) најбоље потврђује чињеница што се ту ради о старинској хетероклитичкој основи *simbōn/simb(e)ro* (исп. грчко *pivōn piveria*).

На крају морам ипак указати на један словенски пример у којем етимолози претпостављају губитак иницијалског спиранта *v*, па би према томе могла да се брани стара комбинација о вези антског имена са именом староруских *Вјатича* и то тим пре што се оба ова имена односе на источне Словене. Тако би претпостављено слов. *anta-* од старијег *vanta* односно *vonto* припадало идиоглотском ономастику, а не неким кавкаским проблематичним *Anti*, који се тобож помињу у Хорографији Помпонија Меле и нешто доцније код Плинија Старијег. Вернадски (Essai sur les origines Russes I 110) је у овом детаљу много опрезнији од Љ. Хауптмана, јер сасвим исправно указује на непоуздану традицију латинског текста, где су ранији издавачи брзоплетом декомпозицијом групе *Matiani Tibarani* пронашли не само Анте него и неке Боране. У Фрикову издању Помпонијеве Хорографије разуме се да нема ни трага о Антима, који су тобож смештени у област неких кавкаских племена. Стога је неприхватљива теза Љ. Хауптмана, Н. Жупанића и других, који и име *Cissiantes* интерпретирају као класични податак о постојању античких Чеха и Анта.

Ови погрешно ишчитани закавкаски Анти дали су повода да се и друга словенска племена, као Срби и Хрвати, доведу тачно са Кавказа, или чак из Закавказја, где је Н. Јаковљевић Мар са своја четири фундаментална лексичка корена Sal Ber Jon Roš сместио и Русе, односно њихове лингвистичке претке. Док латински Thesaurus за Antes напросто каже да је Scytharum gens дотле Гринбергер *RE*[2] s. v. допушта и старословенско порекло, а за старобаварско *antisk* „gigantes" каже да није ништа друго него германска адаптација латинског antiquus. Шта све може да испадне од брзоплетог читања и погрешне анализе Мелина текста показао је Љ. Хауптман (Hrv. Enc., s. Anti): „Anti, drugo ime za Čerkeze, koji su ga nametnuli i susjednom lezgijskom plemenu Anda. Kada su Huni uništili oko 375. državu gotskoga kralja Ermanrika, jedan dio Gota pod Vidimerom pobježe Antima i ubi njihova kralja Bolsa. To, ili nadiranje Huna, koji su slijedili gotske izbjeglice dalo je povoda velikoj seobi. Rojevi Anta, kojima se priključiše među drugima također srodni Srbi i iranski Hrvati, skloniše se iz Kavkazije u slovensko Zakarpaće i prodriješe čak preko njega do Odre, tako da je Gornja Šleska bila Germanima već na početku 5. st. „zemlja Anta" (Anthaib). Sto godina poslije bila je ta kavkacka smjesa već poslovenjena, ali je sačuvala još toliko prirođene energije, da je skupila oko sebe pod imenom vodećega svoga plemena, Anta, sve Slovene od Zakarpaća do južnoruskih stepa".

За лангобардску жупу звану *Antaib*, која служи Хауптману као ономатолошка подршка читамо у Фазмерову Речнику I 246 да нема никакве етимолошке па ни историјске везе са Антима и Венетима. Али кад лингвиста Гринбергер у погледу порекла антског имена помишља на старословенску ономастичку идиоглотију, морали бисмо у

Digitized by Google

том случају прихватити раније подржавану везу између антског и венетског имена, иако су Венети, било словенски, било несловенски, прилично далеко од Закавказја. Наши кавказофили преузели су од Н. Ј. Мара његову јафетитску теорију, која у ствари припада немачком лингвисти Јоханесу Шмиту. Овај је почетком деведесетих година прошлог века закључио на основу старовавилонског сексагезималног система да је индоевропска прадомовина била негде у Закавказју, па је тако маризам законито дете заслужног лингвисте Шмита, творца познате Wellentheorie. Маровим Јафетидима одговарају Хомелови и Оштирови Алародијци, чије лингвистичке трагове налазе на целом простору од Кавказа до Пиринеја. Али писани споменици из Закавказја 14. в. ст. е. знају за представнике европске војне аристократије који се зову Marianni „јунаци", како то име преводи Б. Хрозни. П. Кречмер се слаже са Хрознијем и одбија Бранденштајнову тезу о неиндоевропском пореклу закавкаских Мариана. Разуме се да не може бити случајна ономастичка подударност са јадранским Марианима, који су на свом путу долином Босне и Неретве оставили трага о свом војничком карактеру. То су војнички термини *vrv* и *trzan* документовани у предсловенском облику.

Веза између имена Анти и Венети, па према томе и имена Вјатичи, Вјачеслав итд., на основу искључиво словенских средстава прихватљива је само у том случају ако се губитак иницијалског спиранта у облику *Anti*, сачуваног у облику *Veneti*, посматра на исти начин као у индоевр. лексичкој групи *vopsā* (вероватно од старијег *vobh-sa*), где имамо слов. *osa* према лат. *vespa* и нем. *Wespe*. Ово би био једини пример за словенски губитак таквог иницијала, али ни тај једини сведок није потпуно поуздан, јер се слов. *osa* може етимолошки везати и за лат. *apis* „пчела".

У апофонском и морфолошком погледу би се на тај начин добивени старији облик антског имена *vonto* „велик" односио према познатијем *veneto* исто онако као грчко *brontā* према *bremeta*. Међутим антско име, како знамо, није општесловенско, јер се односи искључиво на понтско подунавске Словене, који су продрли у област трачких Индоевропљана. Овај трачки превод оригиналног словенског назива Северјане морао је у Подунављу ишчезнути када се на том земљишту појавио носилац словенског оригинала.

ARGUMENTUM

Antarum nomen cum glossis Hesychianis *antas antai andas* (vet. ind. *andhaḥ* „obscurus, caecus") „septentrio" coniungitur idque nomen versionem idiomatis cuiusdam Danuviani ethnici slavici *Severjane* praebet. Itaque Antae seiunguntur a Venetis quorum nomen una cum comparativo *veći* (< *ventio*) eandem varietatem suffixorum ut creticum *Derketos* iuxta — *derktos* et slav. *teneto* iuxta *tentiva* vel graecum *pentheros* iuxta lithuan. *bendras* exhibet.

Beograd

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

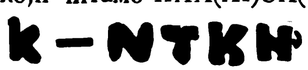
СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

ЗАЈЕДНИЧКИ НОВАЦ ЦАРЕВА ЈОВАНА V ПАЛЕОЛОГА И ЈОВАНА VI КАНТАКУЗИНА

Приликом систематског прегледа и обраде балканског дела средњовековне нумизматичке збирке Академије наука Народне републике Румуније наишао сам на један непознат византијски сребрни новац.

Опис лица

Две фигуре (лева голобрада а десна брадата) стоје en face у дугој владарској хаљини – далматици са широким оковратником – манијаком и уским појасом. На глави носе ниску, архаичну царску круну — стему, са које висе препендулије. На врху сваке круне крупни драги камен орфанос. Свака од фигура има у руци која је са спољне стране скиптар са лабарумом, а обе заједнички у средини, између себе држе нешто што личи на крајеве царских лороса, а можда једновремено држе и акакију.[1]

На левој страни новца кружни натпис који читамо ΠΑΛ(ΑΙ)ΟΛ(Ο)ΓΟΣ. На десној страни новца кружи натпис кога читамо Κ(Α)ΝΤ(Α)Κ(ΟΥΖΕ)ΝΟ(Σ)[2].

[1] Заједничка појава два владара на новцу често утиче на измену уобичајеног начина држања владарских симбола. Тако нпр. на Душановом царском новцу цар и царица држе скиптре у спољној руци, цар у десној а царица у левој. На новцу Констaнтина VII и Романа I два савладара држе на такав различит начин куглу са крстом. — *H. Goodacre*, A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, London, 1957, 198.

Недовољна видљивост царских лороса не треба да нас узнемирава, пошто они нису довољно видљиви ни на неким примерцима новца Андроника II и његовог сина Михајла IX *(H. Goodacre*, A Handbook, 330) или, Андроника II и Андроника III *(T. Bertelè*, Monete bizantine inedite o rare, Zeitschrift für Numismatik, Separat XXXVI, Band, Heft 1/2 Tafel III, No 70, 79,80 bis). У то доба на новцима два савладара често налазимо крајеве оба лороса смештене између две фигуре — *H. Goodacre*, A Handbook, 329,331.

[2] Напомињемо да се на натписима на средњовековном новцу понекад изостављају поједина средња слова (контракције). Оне су посебно карактеристичне за латиничке врсте цара Душана са царем и царицом.

Слово Δ често се појављује у српској нумизматици као лигатура слова Λ и Α (нпр. краљ Вукашин), те се без даљег може узети и као лигатура слова Λ, Α и Ι.

Изнад средњег простора између две фигуре налазимо непротумачени натпис Гȣ. Тешко би се могло прихватити да је у питању скраћеница од АГІȣ, пошто се овај придев тако не скраћује.

Опис наличја

Исус са нимбусом око главе стоји у мандорли. На његовој левој страни виси огртач — хитон. У левој руци држи на прсима на уобичајени ритуални начин јеванђеље, а у десној, подигнутој до висине врата, неку врсту бича који иде позади главе, наставља се на левој страни фигуре и завршава се изван мандорле угластим завијутком. Иницијали Исуса стоје на обема странама, али се јасно види само крајњи део - X, изнад и испод кога налазимо по једно слово B.[3]

Подаци о нађеном новцу

Једини примерак ове врсте на који смо досад наишли налази се у збирци Нумизматичког кабинета при библиотеци Румунске академије наука. То је сребрни новац који има пречник 19 mm. Он је бушен, а као такав тежи 1,09 грама.

Историјски и нумизматички коментар

Сви елементи на лицу овога новца показују да је у питању новац двојице сувладара.

Кантакузин, као савладар једног Палеолога, несумњиво је Јован VI Кантакузин. Овај новац није могао да буде кован у време када је Јован Кантакузин био врховни заповедник војске, велики доместик Андроника III (1328—1341), јер он тада није био владар. Кантакузин је био у истом звању од Андроникове смрти, 15. јуна 1341. године до државног удара у јесен те године. Када се 26. октобра прогласио за цара, легитимни наследник престола имао је тек 9 година. Да је новооткривени новац из тога времена на њему би се појављивао деветогодишњи Јован V као дете и царица мајка Ана, које је Кантакузин у својим свечаним акламацијама помињао на првом месту, подвлачећи легитимност царског дома.[4]

Што се тиче скраћеничких знакова за завршетак ΟΣ они су слични скраћеничким знацима које налазимо на српским краљевским динарима на крају имена STEFANVS (на место VS), мада имају други облик.

[3] Ово су скраћенице формуле ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ, која се даје Исусу а коју налазимо у скраћеницама на новцима првих Палеолога (Михајла VIII; Андроника II, Андроника II и његовог сина Михајла IX; Андроника II и његовог унука Андроника III; и Андроника III — *J. Sabatier*, Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinopole par Mohamed II, Graz 1955, 251; *H. Hoodacre*, A Handbook, 321, 327, 330, 332, 335).

[4] За историјске податке види *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 475—6; N. Gregoras, Byzantina Historia I, Parisis 1702, lib. XII, cap. II — cap. XVI pars I; J. Cantacuzenos, Historiae III, Parisis 1645, cap.XXVII.

Digitized by Google

Касније, од 1342 до 1345, када је Кантакузин као претендент на царски престо водио оружану борбу око византијских територија било у емиграцији као савезник краља Душана, било као признати владар Тесалије и суседних области, било као савезник Селџука а касније Османлија у Тракији, ковање оваквог заједничког новца било би апсурдно, јер је то ратовање била једновремено и борба против легитимних владара.

Услови за ковање оваквог заједничког новца створени су тек после Кантакузиновог уласка у Цариград (3. фебруара 1347), када је он био признат за цара и савладара Јована V, када је крунисан по други пут, и то од стране цариградског патријарха.[5] Да је у питању заједнички новац Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина кован између 3. фебруара 1347. године и насталог раскида између два цара у 1352. години, тј. проглашења Кантакузиновог сина Матије за цара и савладара у 1353. години[6], највероватније у почетку тог периода, говоре не само нумизматичке карактеристике његове предње стране, већ и очигледни утицаји цара Душана на држање Кантакузина и ковање овог новца. Осврнимо се још једном на предњу страну новонађеног новца.

Да су на предњој страни новца приказана два цара, савладара, нема никакве сумње, пошто су обе фигуре са истоветним царским крунама и хаљинама, пошто обе држе по један лабарум а заједнички лоросе или акакију, као ознаке царског достојанства. Чињеница да је десна фигура крај које се налази натпис KNTKNO, брадата, а лева голобрада, потпуно се поклапа са историјским чињеницама пошто је Јован V Палеолог имао 1347. године тек петнаест година а Кантакузин био много старији. Јасно је да сама висина Палеологове фигуре може да има 1347. године симболичан значај једнакости, али је ипак искључено да се једно деветогодишње дете из 1343. године приказује у овој висини. Деца, која се на византијском новцу појављују крај одраслих особа, приказују се са мањим фигурама без обзира што се ради о савладарима.[7] При томе треба узети у обзир да се у византијској нумизматици главни владар, муж, отац или легитимни наследник, редовно појављују на левој страни новца.[8] Појава млађег цара на

[5] *Г. Острогорски,* op. cit., 485; *F. Dölger,* Johannes Kantakuzenos als Dinastischer Legitimist, Seminarium Condacovianum X (1938), 19; N. Gregoras, Byzantina Historia lib. XV cap. VIII — cap. XI, pars VIII; J. Cantacuzenos, Historiae, lib. III cap. c — lib. IV cap. I.

[6] *Г. Острогорски,* op. cit., 492 — 3; Gregoras III, 188—189; Cantacuzenos III, 259—260.

[7] Нпр. *H. Goodacre,* A Handbook, 44, 97, 106—7, 111, 124, 168, 178, 184, 188, 193, 198, 201, 249, 254.

Изузетак представља новац Лава IV са његовим сином Константином VI. Пошто је овај цар мењао уобичајени ред наслеђа и тражио манифестационе изразе тим својим напорима *(Г. Острогорски,* Историја Византије, 183) он је приказао своје дете готово као одраслу особу — Упореди *H. Goodacre,* A Handbook, 147—8, са осталим случајевима.

[8] Нпр. *H. Goodacre,* A Handbook, 44, 67, 77, 86, 88, 91, 97—9, 106—7, 111, 124, 141, 147, 152, 168, 173, 178, 184, 188, 193, 197—8, 201, 217, 254, 258, 329—32.

Известан изузетак представља моћни Нићифор II Фока који се оженио царицом мајком легалног наследника *(Г. Острогорски,* Историја Византије, 273).

Digitized by Google

почасној страни новонађеног новца сасвим је изузетна, пошто је у свим, напред побројаним случајевима, старији владар истовремено и главни владар. Изузетни положај младог цара у овом случају произилази из специфичности односа Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина. Јован V је легитимни наследник. Зато он и заузима лево, главно место на новцу, а Кантакузин десно, споредније значаја. На том споредније месту појављује се у више случаја царица мајка малолетног легитимног наследника. На тој страни новца појављује се и светац заштитник владара. Тај споредниј, али исто тако и заштитнички положај Кантакузина као савладара, проистиче из самог уговора између Палеолога и Кантакузина, који предвиђа само привремену, временски ограничену владу Кантакузина. После десет година, када Јован V Палеолог одрасте, он је имао да се повуче са престола.[9]

Задржимо се на утицајима цара Душана који исто тако могу да послуже за датирање овога новца. Чињеница да се цар Душан крунисао 16. IV 1346. године за цара Срба и Грка[10], а да се Кантакузин крунисао први пут већ 35 дана касније, 21. V 1346. године[11], мада се прогласио за цара још 1341, не може се занемарити. Ова чињеница несумњиво указује да је Душаново прихватање византијског царског звања утицало на државничке потезе самога Кантакузина. Самим тим могли бисмо и само ковање овога новца да повежемо са Душановим царским емисијама. О овим се утицајима мора говорити, пошто по неким карактеристикама наличја ова новонађена врста византијског новца представља непосредно подражавање Душанових денара del imperador са две фигуре и латиничким натписима. Све до времена Душановог крунисања за цара ни у српској, ни у бугарској, ни у византијској нумизматици не појављује се представа Исуса у мандорли. Она се јавља по први пут на Душановим царским новцима, и то углавном на новцима са латиничким натписима, а ако узмемо у обзир само релативно бројне врсте, само на новцима са две фигуре који имају латиничке натписе. Пошто се ова представа јавља у Душаново доба као искључиво наличје на млетачким цекинима и на дубровачким динарима, а у неким случајевима и на босанском новцу, пошто је на сличан начин представљен и св. Трифун на которским динарима, јасно је да се његова појава у српској нумизматици има приписати западним, католичким утицајима.[12] Врло је вероватно да је она дошла у српску

Као очух легалног наследника, он заузима и на новцу место главног владара — *H. Goodacre*, A Handbook, 209.

[9] За историјске податке види *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 475—6; N. Gregoras, Byzantina Historia I, Parisis 1702, lib. XII, cap. II — cap. XVI pars I; J. Cantacuzenos, Historiae III, Parisis 1645, cap. XXVII.

[10] Напомињемо да се после заузећа Сера (24. септембра 1345) Душан прогласио за цара Грка, остајући при том краљ Срба, што се јасно види из нумизматичког материјала, а делимично и из архивских података. — *С. Димитријевић*, Хронологија Душановог царског новца, сепарат из Историјског часописа IX—X, Београд 1959, 111, 117—121.

[11] *Г. Острогорски*, Историја Византије, 484; N. Gregoras, Byzantina Historia, lib. XV cap. V pars I; J. Cantacuzenos, Historiae, lib. III cap. XCII.

[12] *С. Димитријевић*, Контрамарке на српским и босанским динарима, сепарат из Историјског часописа XII—XIII, Београд 1963, 122—3.

Digitized by Google

нумизматику преко Дубровника. Почев од времена цара Душана она се често користи у средњовековној српској нумизматици. У византијској нумизматици њена појава средином XIV века је потпуно изузетна. Ово се наличје понова јавља много касније, и то на ретким врстама византијског бакарног новца Манојла II Палеолога (1391—1423) и Јована VIII Палеолога (1423—1448).[13] У тим условима, изузетна појава овог наличја на заједничком новцу Палеолога и Кантакузина мора се узети са једне стране као непосредни утицај српске нумизматике на византијску, са друге стране, као елеменат датирања овога новца, који је по наведеним карактеристикама кован после Душановог крунисања за цара. Дакле, читав комплекс историјских и нумизматичких елемената указује да се заиста ради о заједничком новцу Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина кованог после 3. II 1347. а пре 1352. године, највероватније у самом почетку овог периода.

Задржимо се на једној посебној иконографској интересантности овог новог наличја, на чињеници да Исус држи бич. Ова је представа несумњиво настала из библијске легенде о томе да је Исус са бичем у руци растерао трговце из храма Господњег у Јерусалиму.[14] Као таква она би могла да представља неку врсту религиозне компензације за један грешан подухват, за ковање новца, намењеног трговини. Узмемо ли у обзир да је то био први а вероватно и усамљени покушај Кантакузина да кује новац, као и значај хришћанских верских догми у то доба (нпр. питање исихазма), онда нам ове његове религиозне скрупуле постају разумљиве. Није искључено да је у овом случају дошао до изражаја и некакав Кантакузинов аристократски став према новцу и трговини уопште.

Интересантно је и отсуство личних имена оба цара. Оно би се могло објаснити једнакошћу ових имена и ограниченим простором на новцу који није дозвољавао ни стављање њихових пуних презимена.

Значај новонађеног новца лежи у томе што све до сада није био познат новац Јована VI Кантакузина.[15] Појавом овог заједничког новца два владара попуњава се ова крупна празнина у византијској нумизматици.

[13] *W. Wroth*, Catalogue of the Imperial Byzantine coins in The British Museum II, London 1908, Tab. LXXVII No 5, 14, 15; *H. Goodacre*, A Handbook 348 и 353; *R. Ratto*, Monnaies byzantines et d'autres pays contemporaines à l'époque byzantine, Amsterdam, 1959, Tab. LVI, No 2261—3.

[14] Лука 19, 45—46.

Представа Исуса са бичем јавља се и пре XIV века у минијатурама, нпр. у Омелији монаха Јакова — подаци Р. Љубинковића. У XIV веку она се јавља на српским фрескама у композицији Исус изгони трговце из храма, нпр. Св. Никита (1307), Матејић, Грачаница, Старо Нагоричано, Дечане и Лесново — *В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, 77 (слика 198), 171, 186, 206, 212; *Исти*, Манастир Дечане, Београд 1941, II, 33 (Tab. LXXXIII).

[15] *H. Goodacre*, A Handbook, 343.

Digitized by Google

SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

LA MONNAIE COMMUNE DES EMPEREURS JEAN V PALÉOLOGUE ET JEAN VI CANTACUZÈNE

Résumé

La pièce inconnue que nous avons découvert dans la collection des Cabinets numismatiques de la Bibliothèque de l'Academie des sciences roumaine à Bucarest est une monnaie d'argent sur l'avers de la quelle on trouve deux figures portant les insignes impérials. Son attribution à Jean V Paléologue et à Jean VI Cantacuzène provient non seulement de la présence de l'inscription, que nous lisons comme les abréviations de deux noms de familles, mais aussi de la multitude des autres éléments présents sur la monnaie en question.

L'apparition des abréviations B - B est caractéristique pour la monnaie des premiers Paléologues. La présence de deux figures, la jeune imberbe et la vielle—barbue, avec les abréviations correspondantes à leur âge respectif, la grandeur égale des deux empereurs malgré la différence évidente de leur âge, est un fait tout à fait exceptionnel dans la numismatique byzantine. Tout ça indique la présence de deux empereurs dont les relations sont contractuelles, dont le règne commun est provisoire durant jusqu' à l'expiration du délai prévu du règne du vieil empereur.

Cette pièce ne pouvait pas être frappée en 1341, quand Jean V avait 9 ans, à cause de la grandeur des figures et de l'absence de sa mère Anne. On doit de même exclure la période 1342—1345, quand Cantacuzène était le prétendant qui menait la lutte armée pour la conquête des territoires byzantins. La possibilité de l'émission d'une pièce pareille apparaît seulement après l'entrée de Cantacuzène à Constantinople (3 février 1347), quand il était reconnu comme empereur par Jean V et couronné pour la deuxième fois, avant la rupture des deux empereurs survenue en 1348. La date de la frappe est indiquée aussi par les influences évidentes de l'empereur Douchan. Les espèces monétaires portant la mandorle au revers n'étaient pas connues dans la numismatique byzantine, bulgare et serbe avant l'arrivée de Douchan au trône impérial. Elles apparaissent pour la première fois sur les pièces impériales de Douchan, portant les inscriptions latines. Cantacuzène, qui suit l'exemple de Douchan, reprend le même revers. Ce revers réapparaît dans la numismatique byzantine beaucoup plus tard sur les pièces en cuivre des deux Paléologues, Manuel II (1391—1425) et Jean VIII (1425—1448). La pièce nouvellement trouvée est non seulement une monnaie commune des deux empereurs, elle est aussi l'unique monnaie connue de Jean Cantacuzène.

Beograd

Digitized by Google

a

b

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, кн. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

МИХАИЛО ДИНИЋ

ДУКИН ПРЕВОДИЛАЦ О БОЈУ НА КОСОВУ

Прошло је већ више од једног столећа како је објављен, у бонском издању византијских писаца, потпун италијански превод Дукине историје[1]. Није било тешко запазити да је по имену непознати преводилац био поданик млетачке републике. У често пута слободној преради оригиналног текста то се јасно види; понекад и тежња да се свесно преиначи казивање писца, па и против стварног тока догађаја. Већ у другој глави налазимо овакву редакцију превода: Imperante Michael Paleologo, nel terzo anno del suo imperio, i Venetiani per decreto del gran conseglio restituirono Constantinopoli ad Michael Paleologo imperadore[2]. А када преводи гл. 31, о посети цара и патријарха Венецији, говори много више него што сам Дука пише: Venne fora della città el magno et glorioso ducha col suo excellentissimo senato nel ducal Bucintoro tutto

[1] Опис рукописа: Cod. Marc. It. cl. VI. 83 (5977) — Ducas, Storia bizantina. Adesp. e anep. Inc. (s. 1ᵃ) „Da Adam primo hommo, formato da Dio, infine al tempo di Noe... — s. 133ᵇ „fo stranguilato con una corda darco, come havea facto" (manca il resto). Sec. XV. membr. in fol. (310 × 225) cc. num. 133 (ma 138, per 30 bis, 35 bis, 54 bis, 105 bis, 116 bis; quaterni, meno il I che e un quinterno, segnati a-s, manca tutto il quat. n. tra c. 95 e 96). Car. rom. calligr. — Leg. m. perg. Prov. Nani n. LXXII. — Inventari dei manoscriti delle biblioteche d'Italia. Serie iniziata da Giuseppe Mazzatinti e giá continuata da A. Sorbelli e L. Ferrari. Vol. LXXVII Venezia—Marciana. Mss. Italiani Classe VI per cura di P. Zorzanello. Firenze 1950, 26. — *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 1958, 249: Wir kennen eine frühe, aus dem XV. Jahrhundert stammende italienische Übersetzung, die bei Bekker abgedruckt ist. Wahrscheinlich ist mit dieser die Übersetzung identisch, die in einer Handschrift der Bibl. Marciana von. Sp. M. Theotokes entdeckt wurde, vgl. Ἑλληνικά 3 (1930) 104—105. По сигнатури и иначе сасвим је сигурно да се ради о истом рукопису. Опис косовског боја по овом преводу био је објављен раније. Cf. *J. Hammer*, Geschichte des osm. Reiches I, 1827, 211: Die entscheidende Stelle des griechischen Geschichtschreibers fehlt nebst anderen in der Pariser Ausgabe vom Jahre 1649; zu Ende des 3. Hauptstücks steht aber in einer auf der Markus-Bibliothek befindlichen italienischen Übersetzung, aus welcher dieselbe der Geschichtschreiber seines Vaterlandes, Andreas Mustoxidi, in der Antologie von Florenz Band XIX. s. 53 mitgetheilt hat. За приложене снимке и нека проверавања дугујем захвалност др Сими Ћирковићу, ванр. професору.

[2] Ed. Bonn. 13, 351. *V. Grecu*, Ducas istoria turco-bizantină 1341—1462, 1958, 33. Даље у напоменама бројеви у загради означују издање V. Grecu.

Digitized by Google

ornato d'oro, ad honorare et abbraciare lo imperador e'l patriarcha di Romei. Приказ дочека је искићен онако како је то могао само један млетачки поданик учинити, али је ипак изостављено да је дужд поздравио цара ὡς δεύτερον μονάρχην[3]. За Анонима је Венеција quella inclita et benigna Signoria, la illustrissima Signoria de Venexia и сл.

Преводилац употребљава, и то не само једном, и нашу реч „здравица": а) Бајазитов син Сулејман sentava continuamente in le sdravize ebrio e vinolento, senza haver cura del ducato; b) che Mustafa se era dato alle sdravize et ala luxuria ...; c) Султан Мурат se diede tutto alli theatri spectaculi, alle caccie, alli conviti et sdravize della sua corte consuete.[4] Сама појава речи здравица не мора ипак доказивати да је преводилац био наш човек. Она је рано ушла у употребу и изван нашег језичког подручја. Налазимо је већ код Марка Пола у вези са описивањем обичаја у Русији.[5] Иначе, среће се и у дубровачким и которским латинским или италијанским споменицима, па чак и у једном млетачком спису о Ђурђијанцима.[6] А ушла је и у новогрчки народни говор.[7]

У самом опису боја на Косову налази се реч „здравица" ништа мање него шест пута. Али ту она нема значење пијанчења, ἐν πότοις, како је иначе у преводу, већ одговара појму здравице у народним песмама о Косову. Кнез Лазар у очи боја comando che se aparechiasse una sdraviza; за време гозбе a tutti porse la sdraviza con sua mano. Када је био ред на Милоша, наредио је Лазар да му се донесе златан пехар пун скупоценог вина; тада наздрави Милошу: excellentissimo cavalier, prendi questa sdraviza, che con la taza te dono et sdravize per amor mio. Милош му на то одговара: Signor dispoto, molto te ringratio della sdraviza et taza d'oro che m'ai donata. Сутрадан Milos, che nella mente ben conservava le parole ch'el suo signor li haveva dicto nella sdraviza одлази, као пребег по обичају са копљем окренутим наопако — impugnando una lanza dal canto del luzente ferro, volzendo el pedale contra lu hostile exercito — султану Мурату и убија га.[8] Све то налазимо још и у косовским песмама новијег времена:

---

[3] Стр. 212 (265) 457. Греку преводи и објашњава *al doilea monarh*: dupǎ papa fireşte.

[4] Стр. 89 (123) 394; 158 (201) 431; 207 (261) 455.

[5] *Marco Polo*, La description du monde, texte intégral en français moderne avec introduction et notes par *Louis Hambis*, 1955, 325: La compagnie va donc à la taverne, et passe toute la journée en beuverie, beuverie qu'ils nomment *straviza*.

[6] *C. Jireček*, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien III, 1914, 57: Ambrosio Contarini 1473 über den Hof des Königs von Georgien: „Mangiato che si hebbe, si misero a far sdraviza". Mon. Rag. III, 294 (1363): de donando pro sdraviza Poverschi perperos X. *S. Ljubić*, Rad 40, 140: parlare su sdravize (1525); 141: quae sdravice vulgo dicuntur (1573).

[7] *M. Lascaris*, Nicht τράβιτζα, sondern στράβιτζα (= slav. zdravica) Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher V (1926) 370.

[8] Иста појединост налази се и код Цријевића: Милош conscendit equum et lanceae quam gerebat cuspide aversa, quod quidem transfugae ac pacatum insigne apud Illyricos est, ad castra Turcarum accedit.

Digitized by Google

„Цар узима златан пехар вина,
. . . .
Ако ћу је напит по јунаштву,
Напићу је војводи Милошу.
Здрав Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро!
Сјутра ћеш ме издат' на Косову,
И одбјећи турском цар Мурату;
Здрав ми буди и здравицу попиј;
Вино попиј, а на част ти пехар!
. . . .
Хвала тебе, славни кнез Лазаре!
Хвала тебе на твојој здравици,
На здравици и на дару твоме,
Ал' не хвала на такој бесједи!

Преводилац који је тако неочекивано и опширно глосирао приказ о боју на Косову није осећао нарочиту потребу да нешто сам дода и на другим местима где Дука говори о Србима. За српску прошлост као да иначе, ако легенда није улепшала ток догађаја, није показивао нарочито занимање. Више слободе узима једино када је наишао на помен проглашавања Душана за цара; али и ту га је подстакло сећање на Косово:

Ὅθεν καὶ ὁ τῶν Σέρβων ἀρχηγὸς ἐτόλμησεν ἀναδύσασθαι κράτος καὶ κράλης ὀνομάζεσθαι· τοῦτο γὰρ τὸ βάρβαρον ὄνομα ἐξελληνιζόμενον βασιλεὺς ἑρμηνεύεται.

Stefano in quel tempo se era molto exaltato per le guerre civile de Greci, perche umiliandose la superbia de l' imperadori de Romei, la humilita del dispoto de Servia se venne molto ad exaltare, per modo che dove prima se chiamava dispoto de Servia se cominzò ad intitulare Cralli, el qual nome in lengua Persica significa imperatore, et chiamavase imperador della Servia et della Romania. O vane e cieche menti di mortali! Altramente era ordinato in cielo da le fatale dispositione. Non intendea Stefano che questo titolo non dovea descendere ali soi heredi et che Lazaro suo fiolo dovea esser vilmente preso et morto et come victima imolato da Turchi ad placar l'anima de Morato lor imperadore et Helena figliola de Lazaro con li altri soi fioli et con tutto 'l suo imperio miseramente doveano iazere sotto 'l dominio et servitu de Paiasite principo di Turchi come la hystoria nostra avanti ha demonstrato.[9]

[9] Стр. 26 (49) 361.

Digitized by Google

Пада у очи да Аноним даје Душану скоро тачно ону титулу коју је овај употребљавао у грчким повељама: βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας. Иначе, парафразирајући Дуку он је готово обрнуто поставио развој титуле владаоца у Србији поводећи се у своме незнању за стањем у време када је живео: владаоци би били до Душана деспоти а он се први прогласио краљем тј. царем. Његов син и наследник Лазар је опет само деспот. Неке сасвим магловите појмове о развоју српске прошлости морао је ипак имати, ако то није све последица читања дела чији нам је превод оставио. Lengua Persica свакако је lengua Serbica. Можда је и то индиција да немамо пред собом преводиочев аутограф већ доцнији препис. Није сасвим јасно зашто преводилац помиње по имену Лазареву кћер Јелену: изгледа да је мислио да је она дата Бајазиту у харем. Као последице пораза на Косову оставља ипак Дукино казивање да је Бајазиту послата Марија.

Још понегде осећа се како су помен Срба или каква реминисценција навели Анонима да нешто дода. Када говори о Бајазитовом харему који је пао у руке Тамерлану καὶ σὺν αὐταῖς τὴν θυγατέρα Λαζάρου преводи: tra le quale erano le figliole de Lazaro. Можда је то мутна реминисценција да су биле две султаније српског порекла, Оливера а доцније и Мара Бранковић. На другом месту налазимо: La matre de Zenait secondo el costume Serviano non cessava precare con ogni humilita: pur al fine fo exaudita et suo fiolo fo liberato dala morte. „По српском обичају" не налази се у оригиналу. Други велики судар на Косову са Турцима (1448) који Дука помиње није ипак изазвао код њега никаква сећања и као да није схватио да се ради о оном истом Косову о коме је оставио за нас тако значајан уметак. Јанко војвода прелази Дунав et passato per molti strecti passi venne alla Nixi verso Cossava: ἔρχεται πρὸς τὸ Νῆσιν ἢ πρὸς τὴν Κόσοβαν.[10]

*

У приказивању косовског боја видну улогу има војвода Влатко Влађевић као заповедник босанског одреда војске. Влађевићи су нам довољно познати. У повељи краља Твртка I од 10. априла 1378. наводи се међу присутном властелом као ставилац Твртко Влађевић.[11] У августу идуће године шаљу Дубровчани једног пучанина томе Твртку Влађевићу са захтевом да одложи бербу винограда Франуше, жене Јунија Биста Бунића, које ова има код Цавтата[12]; у октобру исте године Веће умољених овлашћује Мало веће да одговори гласнику Твртка Влађевића pro facto Mergye као што је закључено.[13] А 8. новембра се одређује да Твртко прими светодмитарски доходак од 2000 перпера у име босанског краља и да кнез одговори према одлуци Твртку и на тражење quem modum debet tenere si aliquis vellet

[10] Стр. 72 (103) 386; 108 (147) 406; 222 (277) 463.

[11] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 80.

[12] Monumenta Ragusina IV, 237.

[13] Ib. IV, 247. Mergya (Мрђа) је један од требињске властеле Куделиновића.

Digitized by Google

illum vel suos homines agredi in nostro comitatu. Тада му је дат на поклон и во у вредности од 20 дуката.[14] Твртко Влађевић је ставилац на двору првог босанског краља али има неку власт и у непосредној близини Дубровника. Као такав он свршава неке послове у граду св. Влаха у име свога краља: 10. фебруара 1380. шаљу му једног пучанина на коњу са слугом у Конавле да чује некакву поруку, а једанаест дана иза тога Мало веће упућује три властелина да приме од Твртка Влађевића новац који треба да плати краљ Босне за сребро узето трговцима.[15] По свему се види да се Твртко Влађевић није случајно нашао у Конавлима.

Нешто више нам је познат онај Влађевић о коме говори Дукин преводилац. У селу Лађевини, раније Влађевини, више Рогатице налазила су се два импозантна стећка са натписима. Под једним је лежао Влатко Влађевић „који не мољаше ниједнога човека"... „а обиђе многе земље а дома погибе". Спомен је подигао „његов војвода Миотош" помоћу кнеза Павла. Други стећак је самога војводе Миотоша и сина му Степана „свому господину Влатку Влађевићу кон ногу "... „који му послужи живу а мртва побилижи божијом помоћу и кнеза Павла милостју". То нас подсећа на оне косовске песме где Мурат на самрти наређује да поред њега укопају Милоша Обилића а испод њихових ногу кнеза Лазара, али Милош измоли од султана да се оба цара сахране напоредо а он под Лазаревим ногама: Како сам га — Лазара — лијепо за живота свеђ дворио, — Нека њега ја дворим и у мајци црној земљи! Или: Укопајте мене и Милоша, Обојицу наске напоредо, — А Лазара нама испод ногу: Нек вам буде под ногама раја. На Милошеву молбу: Немојте нас тако укопати, — Већ два цара оба напоредо, — Мене моме цару испод ногу, — Слуга сам му био овог св'јета, — Нек му будем и оног свијета, — Мурат наређује Бајазиту да поступи „као што је Милош говорио". Из савремених вести о Влатку Влађевићу знамо да је првог септембра 1397. у Дубровнику расправљано о њему када му је дат знатан поклон у вредности до 300 перпера и када му је бродом слато посланство од два властелина, Паскоја Растића и Матка Ђорђића. Две године касније тражио је посланик Влатка Влађевића барку за Валону.[16] Стећци и име места нам показују где је било „племенито" Влађевића, а други подаци да је Влатко живео у време боја на Косову, био човек кнеза

---

[14] Ib. 248, 249.

[15] *М. Динић,* Одлуке већа Дубровачке републике I, 16, 19.

[16] Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu XXVI (1914) 231. *Ć. Truhelka,* Crtice iz srednjega vijeka: I. Vlatko Vlagjević, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XX (1908) 419—1423. Влатко Влађевић није хтео сам да иде у Валону већ је слао свога посланика. У Reformationes 30 fol. 130′ 10. III 1399. стоји: Prima pars est de deliberando hic super facto... (sic) nuncii Vlagieuich. Captum per XXI. Затим се овлашћују кнез и Мало веће de faciendo expensam pro una barcha in eundo et redeundo Valonam pro ipso nuncio Vlagieuich. Срп. Стећке Влађевића запазио је већ Бенедикт Курипечић (1530) и дао сасвим фантастичне преписе натписа. Ср. *Д. Костић,* Песма о верном слузи, Глас 168, 1935, 137, и дд. Cf. *J. Ковачевић,* Трагови једног ранохришћанског обичаја (inhumatio ad pedes) и други елементи продора културе приморја у унутрашњост, Историски гласник 1955, 130—136.

Digitized by Google

Павла Раденовића а „дома" погинуо пре Павловог убиства (августа 1415). Један нов дубровачки податак дозвољава да смрт Влатка Влађевића ставимо и нешто раније. Како је он и иначе од знатног интереса за схватање улоге Влатка Влађевића, доносимо га у целини:

MCCCCVII die XVIII junii. Milos Ducen pristavo electus per regimen. Coram domino rectore ser Pasquale de Resti et judicibus curie ser Symeone de Bona, ser Jacobo de Gondola, ser Marino de Resti et ser Andrea Mar. de Volçio retullit die XVI mensis presentis ivisse ad ecclesiam Sancti Illarii ubi antiquitus solitum fuit fieri sacramenta per porotinichos. Et ibi mixisse per Radiz Tassinouich denunciando sibi quod erat ibi. Et quod deberet dare porotnichos pro jurando sacramentum ut promixit ser Raphaeli. Qui Radiç respondit: Venite superius ad granizam montis. Et ibi fiet porotta quia non audemus venire ad vos nec transire granicias per dominos nostros. Et dictus Milos respondidit (sic): Semper fuit solitum in predicta ecclesia fieri similia sacramenta. Et antiquitus Vlatcho voivodda, Vlatcho Vlagieuich et alii nobiles veniebant pro similibus sacramentis ad dictam ecclesiam. Et finaliter dictus Radiç nec aliquis ex porotiniz (sic) durante die usque ad stellam nec post stelam non voluit venire ad dictam porottam fiendam. Et alia die de mane recessi.

Porotinizi: Volchoslauus Posnanouich, Glubissa Bogdancich, Nouacho Mustachi Draganzich, Vsin Braianouich, Pribath Dragançich, Volchoslauo Chobiglacich, Radoslauus Branchouich, Juncho filius Mergie, Petecho Stoichouich, Sancho Illoyeuich, Mildrag Polelea.[17]

Поротници су махом добро позната властела из Требиња и Конавала. Ту су пре свега представници најугледнијег рода требињског — Љубибратића: Љубиша Богданчић и Јунко Мрђић, затим Драганчићи Прибат и Новак, Познановићи, Кобиљачићи. Посебно треба истаћи да се поред војводе Влатка Вуковића наводи и Влатко Влађевић као људи који су раније долазили на станак код св. Илара. То показује да је после смрти Влатка Вуковића (1392) његову улогу у Требињу вршио Влатко Влађевић.

Влатко Влађевић није био међу живима 24. марта 1407.

У Анонимовом приказивању косовског боја Влатко Влађевић се јавља место Влатка Вуковића, што хронолошки не би било немогуће. Они су били савременици само је Влађевић био можда коју годину млађи, али ни то није сасвим поуздано. Занимљиво је да су још једном ова два Влатка замењена. Већ поменута повеља краља Твртка I од 10. априла 1378. очувана је у оригиналу и у једном препису из средине 15. века дубровачког званичног „српског дијака" Никше Звездића. У оригиналу се међу присутнима наводи Влатко Вльковикь а у препису Влатко Влагквикь.[18] Ми немамо никаквих јачих разлога да отклањамо већ усвојено гледиште да је на челу босанског одреда стојао Влатко Вуковић, стриц Сандаља Хранића. Али треба ипак под-

[17] Дубровачки архив: Liber maleficiorum 2 fol. 7. Биле су спаљене ноћу две куће in Bielen Рафаела Гучетића. По дубровачком Статуту станак са Зетом обављан је код Цркве св. Илариона.

[18] Нап. 9. О Никши Звијездићу в. *М. Решетар*, Глас 169, 1936, 167—210.

Digitized by Google

вући да беспрекорни савремени докази о томе не постоје. За Влатка Вуковића као учесника на Косову зна први дубровачки летопис с краја 15. века, затим Мавро Орбини. Можда је оно карактеристично замењивање настало и као последица извесног сећања да су обојица деловали приближно у исто време и на истој територији близу Дубровника; или да су евентуално обојица, и Влађевић и Вуковић, узели учешћа у томе судбоносном судару нас и Турака. Не знамо стварно на шта се мисли на Влађевићевом стећку када се истиче да је многе земље обишао а код куће погинуо. На ону босанску властелу за коју се сазнало тек после битке код Ангоре да су на Косову заробљени и да се налазе у турском ропству не може се помишљати из хронолошких разлога.[18a]

★

Док о Влатку Влађевићу, имао он било какве стварне везе са Косовом или немао, знамо бар нешто сасвим поуздано, личност косовског издајника по верзији Дукиног преводиоца остаје још увек потпуно загонетна. Ни историја ни легенда не пружају никакве могућности да се ма шта о њој наслути. Само име нам савршено ништа не казује. Да ли се он пре свега звао Драгосав Пробић, Пробишић, Прибишић или Рипчић? Александар Соловјев је изнео једну колико занимљиву толико и неубедљиву претпоставку. Он узима да име треба читати Dragossavo Probiscito и на томе изграђује своје излагање. То би био Драгосав Пробиштитовић. Ускоро после Косова јавља се у Албанији као противник Млечана неки Pobistito који држи Кроју у својим рукама. Драгосав Пробиштитовић, издајник на Косову, је можда то исто лице „или његов најближи рођак". Како се у 15. столећу у Стону помиње породица Пробиштитовића, они би се из Албаније склонили на дубровачку територију. Сви ти Пробиштитовићи потицали би од Иванка Пробиштитовића, властеличића цара Душана у Штипу (1350). Један од његових синова био би можда сам Драгосав. Међутим, повезивање једног властеличића из времена цара Душана са једном пучанском породицом на Стону преко једног господара Кроје и тобожњег издајника на Косову — више је него проблематично; тим пре што ни облик имена код Анонима није сасвим зајемчен.[19] Сама формулација Анонимове верзије подсећа на најстарије наговештаје да је нечег сумњивог у држању на хришћанској страни било.

[18a] Недавно је објављен још један занимљив податак о Влатку Влађевићу. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 27, 1961, 224—242 доносе генеалогију породице Држић коју је саставио 1603. године њен члан Јеро Влаха Држића. У њој се опширно говори о познатом Жору Бокшићу, протовестијару на босанском двору. Истичу се везе Бокшића са Хрвојем, Сандаљем, Баталом и Влатком Влађевићем. Писац је користио породичне исправе по преписима из дубровачког архива. Употребио је и 1601. објављено дело М. Орбинија. Али податак о Влађевићу није код њега нашао: вероватно га је узео из повеља које помиње у вези са Бокшићем — si come apare il particulare per piu carte con bolle pendenti.

[19] *А. Соловјев,* Судбина једне властеоске породице из средњевековне Србије, Старинар 1933/34, 63—72. Када је постао приступачан превод Дуке, Б. Петрановић је покушавао да тога издајника изједначи са Вуком Бранковићем. Ср. *Руварац,* О кнезу Лазару 364.

Digitized by Google

Једном убачена, та помисао је сасвим природно у народној машти наишла на плодно тле и постепено набујала у разрађену легенду о издаји Вука Бранковића, на чијој личности се коначно усредсредила. Преводилац наводи доста неодређено да се пронео глас да је Драгосав издао и окренуо оружје против хришћана и још додаје као могућност да су тај глас пустили сами Турци да би унели пометњу међу непријатеље. То још личи на казивање летописца прве редакције да не зна за Лазара „да ли издан којим од својих млађих, или је сам бог тако досудио" пао у руке непријатеља; или на онај запис из прве половине 15. века да „због бекства неких српских чета надвладаше Турци"; или на причање Константина Михаиловића да су се уз Лазара неки верно и јуначки борили а други „гледали кроз прсте".

Паника изазвана тобожњом или правом издајом војводе Драгосава навела је Влатка Влађевића да окрене леђа и побегне журно у Босну. Ту је била полазна тачка да се крене другим правцем у потрази за објашњавањем косовске издаје — путем Босанаца. Мада преводилац не говори о Влатку Вуковићу већ о Влатку Влађевићу помишљало се да је у замени имена Вук и презимена Вуковић заметак везивања косовске издаје за Вука Бранковића. Да ли је верзија, првобитна у том случају, о босанској издаји стварно постојала, не изгледа ни мало вероватно. Постоји додуше једна песма по којој „Побјегоше јунаци Бошњаци". По другој „Кад падоше три српске војводе, — Три војводе од српске слободе, — Тад погибе од Босне војвода, — По имену Влајко Бошњанине, — И његова сва изгибе војска". Обе потичу из збирке Богољуба Петрановића, које је овај чуо „Под Јахорином" од Илије Дивјановића. Одавно је запажено да те песме нису чисто народне већ углавном производ самога Илије.[20] У првој о Косову, дугој 1607 стихова, има свега и свачега, делом према старијим песмама а делом према неком изворно књишком сазнавању или причању. Тежња је била да се да целовит приказ са даљом позадином. По њој Лазар упућује позив у бој и у Босну краљу босанском. У самом боју међутим цетињски владика предводи Црногорце и Бошњаке. Прави издајник је и овде Вук Бранковић који чак са својим одредом прелази на страну Турака и бори се против Срба, „Да уграби круну Немањића, — И господство српског кнез — Лазара". Стихови „Побјегоше јунаци Бошњаци" подсећају на излагање нашег Анонима и Орбинија: они су можда само далеки одјек ко зна којим посредништвом тога приказивања косовских догађаја. Исто тако и они о погибији Влајка Бошњанина. Код нас је већ 1839. године Божидар Петрановић увео то казивање Дукиног преводиоца и оно је могло доспети и до народних певача типа Илије Дивјановића.

*

Када је преводилац Дукиног дела излагао већ прилично легендарно обојен опис боја на Косову — свакако временски најстарији

[20] О Дивјановићу као певачу народних песама ср. *T. Maretić,* **Naša narodna** epika 5—6.

Digitized by Google

у коме налазимо све битне елементе доцнијих народних песама, — није хтео да се одрекне ни оних свих података које је нашао код византијског писца. Уплео их је у свој приказ али тако спретно да се није то одмах ни запазило. Још Стојан Новаковић[21], на пример, у почетку је веровао да има пред собом тачан превод онога што Дука говори о Косову. Такав преводиочев поступак и данас ствара неприлике јер нам отежава, да не кажемо онемогућава, да тачно излучимо стање косовске легенде које је нашем Анониму било познато. Неке реченице оригинала он је дословно пренео а неке само садржински уклопио у своје излагање. По Дуки је речено да је Лазар *син* Стефана, тј. цара Душана. Исто тако да је Милош *младић*, што је у супротности са временски блиским Курипечићем који нарочито подвлачи да је Милош *стари* и заслужни ратник, а донекле и са самим приказивањем преводиоца да је Милош познат војвода — capetanio — кога Мурат покушава да придобије за Турке. А. Шмаус[22] је извршио исцрпну анализу Курипечића упоређујући га нарочито са Дукиним преводиоцем и Цријевићем, као временски најближим, који већ садрже све битно косовске легенде. Ми ћемо овде додати нека запажања која се односе на излагање Дукиног преводиоца.

По млетачком преводиоцу Влатко Влађевић је био близак род краљу Твртку I — suo nepote, што би могло значити сестрић, синовац или чак унук. На надгробном стећку Влатка Влађевића о томе се ништа не говори као на пример на оном под којим је покопан кнез Владислав „жѹпана Николе синь бана Стѣпана нети".[23] Никакве друге вести не указују на сродство Влађевића са босанском владајућом кућом, што не би било невероватно кад се зна да је она била прилично разграната. Само посредно могло би се наслутити, али само наслутити и ништа више, родбинска повезаност двеју кућа. Твртко Влађевић је 1378. ставилац на двору краља Твртка I. То је први пут да се у Босни ово звање јавља: оно је очигледно преузето из Србије са краљевском титулом, али се није одомаћило. После Влађевића помиње се још само код краља Дабише Иван Радивојевић „нашь вѣрьни ставилаць" (1392).[24] У једном рукопису 14—15. века налазила се белешка . . . и ставил'ца иже начел'ствоуѥть вь магюп'ници.[25] У Србији је био за време Стефана Дечанског ставилац Милош Војиновић; доцније се помиње његов брат Војислав Војиновић, затим Ђураш Вранчић а и једно „слово" о кнезу Лазару казује како је цар Душан оженио

---

[21] Годишњица Н. Чупића II, 1878, 137. Пре Новаковића исто Хамер и Б. Петрановић. Ср. *Руварац,* О кнезу Лазару 364.

[22] Прилози П. Поповића XVIII, 1938, 509—518. На Курипечићево казивање о Милошу Обилићу као старом витезу који пада у немилост а мора да стоји за време вечере подсећа песма по којој Милош хоће да седне кнезу уз колено али му Лазар говори: Ајде, сједи доље у заставу, — А не сједај мени уз кољено! У здравици му затим пребацује намеравану издају.

[23] Anali Hist. inst. u Dubrovniku II, 1953, 68.

[24] *Љ. Стојановић,* Повеље и писма I/1,170. Доцније нема ставилаца у Босни.

[25] III међународни конгрес слависта — Допуне 78. По повељи Арханђеловског манастира код Призрена: оть тези воде половина Шикьли ловишта рыбнѥга а половина ставилцоу. Новаковић, Зак. споменици 691.

Digitized by Google

Лазара ћерком великог кнеза Вратка и сынωмь великымь ставилчьскымь ȣкрашаеть.[26]

У случају кнеза Лазара као ставиоца везе са династијом су изгледа несумњиве: Милица је важила као изданак лозе кнеза Вукана, најстаријег сина Стефана Немање. Војиновићи су по народној песми сестрићи цара Душана. Како и цар Урош назива кнеза Војислава „братом", то су неки историчари допуштали родбинску повезаност Војиновића са династијом Немањића.[27] Индиције као што се види постоје да су ставиоци на двору били млађи људи у сродству са владајућом династијом; оне су недовољне да бисмо могли што одређено рећи о вези Влађевића са Котроманићима.

Али да ли је Аноним могао имати поуздан податак да је Влатко Влађевић био nepote краља Твртка и да ли је можда мислио на правог заповедника босанског одреда на Косову — то је још увек велико питање.

Целокупно излагање показује и друге неједнакости, последица свакако тежње да се унесе све што се зна, било из Дуке, предања или по другом сазнању. Лазар долази на Косово, поставља војску у бојни поредак и држи говор. И Мурат распоређује своју војску па се „оба цара" изазивају за бој сутрадан. После тога следује казивање о томе како је Мурат узалудно покушавао писмима да придобије Милоша Кобилића за себе, који је одмах та писма показивао Лазару. Овај је, са неком тајном намером, наредио Милошу да се претвара и одговори да ће изаћи у сусрет његовој жељи. Та преписка имала је почети доста пре боја. Мурат шаље piu volte писма и тајне гласнике Милошу. Затим се приказује вечера уочи боја при којој Лазар наздравља Милошу и пребацује му, изгледа по причању Анонима сасвим озбиљно, да ће га овај издати. Милош у одговору на кнежеву здравицу и поклон златног пехара con chiara faza — ипак верује у договор с кнезом! — изјављује да ће се сутра јутром видети да ли је веран или бунтовник — ribello. Као што Лазар не открива Милошу шта има на уму кад му нарећује да се претвара како прихвата Муратов предлог исто тако и Милош не казује кнезу своју намеру. Када је освануо идући дан Милош уседа на свог моћног коња, дохвата копље наопако, одлази преко Ситнице као пребег Турцима итд. Лазар у току боја напуштен од својих „капетана" заробљен је без боја и тек пред Муратовим чадором сазнаје за Милошев подвиг. Шта је Лазар имао у виду када је наговорио Милоша да се претвара у одговорима Мурату на писма и зашто је онда пребацивао Милошу, када је баш тим његовим поступком био осведочен о његовој верности — све то није јасно. Од старијих вести о Косову једино код Халкокондила по „грчкој" верзији — јер он даје и турску — налазимо нешто слично: Милош је, када је сазрео његов план о намераваном подвигу, измолио од Лазара дозволу да изврши што жели и

[26] *Јиречек,* Историја Срба II, 23; *В. Ћоровић,* Зборник у славу Богдана Поповића (1929) 110 идд.

[27] *М Динић,* О Николи Алтомановићу 5.

Digitized by Google

затим пребегао Турцима. Можда је предање да је Милош с дозволом кнеза Лазара отишао и убио султана брзо еволуирало у причу о томе да је Мурат покушао примамити Милоша на своју страну о чему је овај обавестио свога кнеза.

Скоро дословно је пренесена из Дуке епизода о судбини још за време боја Бајазитовог брата. Једино је име Сауџи Σαβούτζιος оригинала замењено са Solmano. Код Халкокондила он се исправно зове Јакуб а код Сфранцеса Мусулман. Можда се наш преводилац овде повео за њим. У косовској епици нема трага о поступку Бајазита према брату. То у њу некако не би ни спадало.

Разматрања која смо овде изнели могу се, чини нам се, свести на закључак да поред основног текста самога Дуке, кога се преводилац није могао ослободити иако је знатно проширио приказивање Косова према већ одмакло изграђеној легенди, за овакав приказ какав имамо пред собом коришћени су и подаци који нису чинили саставни део епског циклуса песама о Косову. Такво би могло бити уплитање епизоде о помоћи босанског краља Твртка I под заповедништвом војводе Влатка Влађевића, са одређеним бројем војника — 20.000 — и држање тога одреда за време сукоба. Модерна су нагађања само да су имена Вук — Вуковић и Босанац Вук Бранковић утицали да се постепено мотив издаје заустави на личности Вука Бранковића, зета и присног сарадника кнеза Лазара. Исто тако и објашњење да је косовски Владета војвода историјски Влатко Вуковић. Аноним је додао и објашњење да је Косово поље недалеко од богатог града Новог Брда. У оригиналу је могао наћи помен Новог Брда са познатом карактеристиком — ἔρχεται εἰς Νοβόπριδον μητέρα τῶν πόλεων: andò in Novobardo, matre de le citade de Servia — али без ближе ознаке где се налази. Његово је и апострофирање кнеза Лазара у току излагања, инспирисано знањем из Дуке (O Lazaro nobilissimo, dal'alto regal sangue desceso . . .).[28]

Пошто је изложио ток и исход боја Аноним наставља са превођењем, али и ту додаје нешто свога: Et facto imperadore per la morte de Amorato et de Lazaro, come el sermon nostro ha demonstrato, fece li Tribali, Misii et Ilirii, i quali comuni lingua se chiamano Servii etc. За Дуку су Трибали понекад Срби, Мизији — Бугари, а Илири — Босанци; за преводноца сви се убрајају у Србе. То је врло карактеристично за схватања Анонима јер оригинал говори само о Србима у ужем смислу: Οὗτος τὴν ἡγεμονίαν ἀναδυσάμενος πρῶτον μὲν Σέρβους . . .

[28] *M. Braun*, „Kosovo". Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung (1937) садржи све вести о Косову. Цитати из песама узети су из Косовске споменице 1389—1889 Љ. Ковачевића и П. Ђорђевића, Београд 1889.

Digitized by Google

Прилог*

...Vedendo adunque queste cose tanto orribile & crudele, Lazaro fiolo de Stefano, dispote de la Seruya, subito fece chiamare a se tutti i baroni & principali del suo imperio & adunato el suo exercito nella grande compagnia de Cossouo de qua dal fiume chiamato Sieniza non lonzi da la riccha cita de Nouamonte, Tuarthco re de Bosyna mando Vlathico Vlagenichio (!) suo nepote con XX[ti] milia valorosi combatenti in aiuto de Lazaro suo uicino & consorte. Ordinato adunque Lazaro le sue zente & ben disposto el suo exercito con grande animo & efficacissima oratione amoniua & confortaua tutti i christiani a combatere ualorosamente & vendicare tante ignominiose offese & damni incomparabili rezeuti oueramente a morir gloriosamente per amor de Christo nostro redemptore et per defensione de la cara patria, di figlioli, di parenti, de la fede & sacra & sancta legge euangelica sotto l'insegna de la sancta †. Dal altra parte el duca Amorat per tante aquistate uictorie non manco superbo che potente inimico, sitibundo del sangue christiano ordeno el suo exercito con grande pratica de le cose militari. Et cosi questi doi imperadori del uno & laltro exercito inimici per la leze per la fede & per l imperio, per el sequente zorno se desfidaron ala bataglia. O Lazaro nobilissimo dal alto regal sangue desceso, tu non pensaui che in altri fosse quel che in te non era, ne militia se trouasse senza uirtude & senza fede. Non haueui ancora inteso che quella zente perfida non conflixe mai con exercito ne combati mai terra senza proditione & senza inganno. Amorato piu uolte per sue letere & secreti nuntii con grande offerte hauea tentato subdure & tirare ala sua parte Milos Cobilichio capetanio de Lazaro, homo de animo & de corpo tanto ualoroso & gagliardo quanto altro che in quel tempo se trouasse al mundo. Milos per la sua sincera carita & fede tutte le letere de Amorato incontinente receute le mostraua al suo signor dispoto el qual a qualche excogitato fine comandaua a Milos che simulando respondesse ad Amorato chel suo desyderio adempir uoliua. El zorno precedente a quello che sequi la iniqua & infelice bataglia, Lazaro conuocati tutti i signori & principali del suo imperio, comando che se aparechiasse una sdrauiza secondo la usanza dela sua corte. In laquale come gratioso & benigno signore a tutti porse la sdrauiza con sua mano. Quando la uolta tocco a Milos se fe dar una grande taza doro piena de pretioso uino: laqual porzendoli disse: o Milos excellentissimo caualier prendi questa sdrauiza che con la taza te dono & sdrauize per amor mio. Ma molto mi doglio che ho inteso una mala nouella, che al tuo dispoto sei facto ribello. Al qual Milos reuerentemente presa la taza con chiara faza respondendo disse: Signor dispoto molto te ringratio della sdrauiza & taza doro che mai donata; ma molto mi doglio dela mia dubitata fede. Doman de maitina, se dio dara effecto al alto pensier mio, se cognoscera se io so fidele o rebello dela tua Sig[ria]. Et venuto el nouo zorno ala bataglia deputato Milos, che nella mente ben conseruaua le parole chel suo signor li hauea dicto nella sdrauiza et la sua magnanima resposta, come era zouene de spirito feroce monto nel suo

* Спационирано одговара грчком оригиналу.

Digitized by Google

possente cauallo impugnando una lanza dal canto del luzente ferro, uolzendo el pedale contra lu hostile exercito, come transfuga passo Sienyza fiume el quale luno dal altro exercito desterminaua, et con alte & amicheuole uoze chiamaua Amorato. Et siando da Turchi como amico acceptato ala turba di circumstanti disse: doue e, dove e el duca nostro Amorato, io son Milos da sua Sig^{ria} desiderato; menatime ala sua presentia. Secreti porto nel mio pecto i quali ala soa signoria sola manifestar si conuene. Conducto adunque al grande pauiglion del duca & introducto come quello che molto era sta desyderato, rezeuto con lieto uolto el duca li stese el piede chel podesse baxare secondo la usanza del suo imperio. Milos resguardato alquanto el uolto del tyrano, acceso de ira, odio & desdegno, con grande impeto prese lu alui exteso pede & con molta forza quello tirando col capa in terra el fece trabocchare. Et subbitamente snudato vno ben forbito & acuto pugnale, che a questo fine ascoso portaua, feri Amorato in mezo el pecto trapessandolo per mezo el core; per la qual ferita el barbaro da poi in breue spatio fini la sua uita. El ualoroso christiano habiando el suo uoto compito & de tanto inimico aquistata la gloriosa victoria, tra la attonita & perturbata turma di satrapi & di satelliti de Amorato se ficcaua or questo or quello percotendo fin che peruenne al suo cauallo & ficcando el pede in la sinistra staffa prima che in sella podesse salire dalla armata zanizaria circumdato el glorioso caualier de Christo de innumerabili ferite da quella canina moltitudine fo morto. I T u r c i u e r a m e n t e d a l s u b b i t o & i n o p i n a t o c a s o m o l t o s b i g o t i t i & i n c o n t i n e n t e p o i r e a s s u m p t o l a n i m o b r e u e m e n t e s e c o n s i g l i a r o n o & dalle cose aduerse et perturbate prendendo speranza de salute cominzarono resarcire li receuti danni. E t i n m e z o e l c a m p o a d o r n a r o n o u n o t a b e r n a c u l o c o n v n o l e c t o d e r i c c h i p a n n i d o r o, s o p r a e l q u a l p o s e n o e l c o r p o d e A m o r a t h e s. I grandi pericoli poca iactura extimando dato el segno dela bataglia con orribili instrumenti bellici i n t r a r o n o c o m o c a n i r a b i o s i i n b a t a g l i a. El dispoto Lazaro el qual mai per auanti hauea combactuto con queste fiere barbare n e a n c h e i n t e s o d e l a m o r t e d e A m o r a t h o e t l o p e r a g l o r i o s a d e M i l o s suo excellentissimo caualiero, n o n s e n z a f o r m i d i n e & p a u r a spiego li soi stendardi; purmente di meno piu da necessita che da sua uolunta constrecto comando a Vlatico Vlagenico (!), come hauemo predicto de re de Bosina capitanio de XX^{ti} milia combatenti, primo intrasse in bataglia. El quale ualorosamente et con grande impetu intro con la sua compagnia et rumpe tutti i Turci che li fo al incontra. Et girando per intrar la seconda uolta secondo l ordene dela militia alora fo aldita vna uoce la quale per tutol campo se sparse che Dragossauo Probiscio capitanio del campo del dispoto hauea rebellato et uoltato le arme contra Christiani. Laqual uoce aldita Vlatico Ulageuico subito uolto le spalle et con grande fuga se desparti tormando uerso Bossina con la sua compagnia. O che la nouella fosse leuata da Turci, homini sagacissimi per impaurire el nostro exercito o che cossi uolesse i fati contrarii ali pcueri christiani per i soi peccati. Lazaro abbandonato da soi capitanii senza bataglia fo preso uiuo con tutti i nobili

del suo imperio et menato al pauiglion de Amorato. Et uisto el tyrano el quale con grandissima pena per la hora extrema passaua de sua uita. Et inteso che Milos suo fortissimo caualiero lu hauea morto li occhi & le mane al ciel leuando deuotamente disse: O alto dio creator de tutto l uniuerso senze tua uolunta in arbore non si moue fronde. Poi che ala tua maiesta cosi piace chio di me et del mio imperio sia d ogni speranza priuo, ormai receui lanima mia nel regno tuo laqual de bona uoglia te la offerisco poi chio uedo l inimico tuo, l inimico mio auanti chio mora per man del mio caualier finir la uita soa. Et dicte queste parole Lazaro fo morto dai satrapi che piu amaua Amorat et con lui insieme tutti i nobili dela sua compagnia. Et questa fo la fine de Amorat & de Milos nobilissimo caualiero, de Lazaro & de la sua electissima corte. Ancora le cose facte & narrate de sopra, non erano intese ne cognosiute nel dextro ne anche nel sinistro corno per che el pauiglione & la statione del duca Amorato era in mezo del campo uerso la coda, Solmano fiolo primogenito de Amorato era capitanio del dextro corno, Paiasite secondo fiolo era capit° del corno sinistro del campo. Chiamato adunque questo Paiasite dalli principi della corte de Amorato i quali in loro lingua uisirides se appellano per esser molto atto al gouerno li manifesto tutte le cose lequale tra loro haueano tenute secrete et come era sequito el caso paterno & la uictoria del dispoto Lazaro et la morte sua & de tucti soi principali. Aldite queste noue Paiasite dissimulando el dolore & la tristitia nel suo uolto per nome de suo patre Amorato mando a chiamar Solmano che era nel dextro corno a conseglio per cose molto ardue del imperio. Solmano ignorando le cose sequite et come molto obbediente al patre subbito uenne et uenuto fo preso & dela luce de gli ochi fo orbato da suo fratello. Paiasith poi subbito da lu exercito fo appellato imperador. Era questo certamente homo molto callido, uersuto, sagace et astuto, et in le cose bellicose maximamente sollicito et infatigabile de animo forte, del corpo strenuo, de uigilie fatighe et inedie patientissimo inpauido et ad ogni periculo prontissimo, de Iesu Christo et della fede euangelica quanto nisuno altro de quella etade crudelissimo inimico, discipulo de Macometo et de la leze de Arabi et de soi comandamenti obseruator ardentissimo in consegli in facti et in ogni malitia di et nocte fin al ultima hora dela sua uita uigilantissimo del sangue dele mansuete pecorelle de Iesu Christo deuoratore insatiabile et persequtor inquietissimo. De questo inzegno, de questa natura et costomi apto al imperio piu che nisuno altro mai de sua zente fo uestito del manto ducale. Et facto imperadore per la morte de Amorato et de Lazaro, come el sermon nostro ha demonstrato, fece li Tribali, Misii et Illyrii tributarii i quali comuni lingua se chiamano

Digitized by Google

Seruii et uolse che Stephano fiolo de Lazaro sottol suo imperio exercitasse la sua militia et in qualunque loco fosse limperador se trouasse la sua persona. Et oltra di questo li desse per sua sposa Maria soa sorella et fiola fo del dispoto Lazaro, alora tenera donzella et con quella certa conueniente summa de arzento di metalli de Seruia et altri pegni et ostasii per securitade dele cose promese et cosi permectente la diuina iustitia per li peccati nostri li Seruii con non eque lezze sono facti per forza amici di Turchi.

MIHAILO DINIĆ

LE TRADUCTEUR DE DOUKAS SUR LA BATAILLE DE KOSOVO

Résumé

L'ancienne traduction italienne de l'historien byzantin Doukas, dans laquelle on trouve interpolée une narration détaillée de la bataille de Kosovo, est connue depuis longtemps. Comme la publication de ce texte de tout premier ordre pour la connaissance de l'évolution de la légende kosovienne n'est pas sans reproche, l'auteur donne le fac-similé du manuscrit et fait un commentaire d'après l'état actuel de la science sur les données historiques du conflit. On voit le procédé du traducteur qui a amalgamé le texte de Doukas, la légende et sans doute ses connaissances éventuelles des autres sources, ce qui rend presque impossible la tâche de l'historien de distinguer toujours ces trois éléments. Tel quel le text offre déjà les contours du Kosovo légendaire: le banquet la veille de la bataille, le toast du prince Lazare et le reproche de la trahison préméditée à Miloch Cobilich, enfin le vrai traître Dragosav Probiscio qui sera remplacé plus tard par Vuk Branković.

Digitized by Google

esi . Inquesto medesimo año morì Orchan : lasando ducha
del suo paese male aquistato alsuo fiol Muratt . Elqual poso
che hebbe tutte lettre de tratia passedio : ultimamēte prese An
drinopoli et tutta lathessalia excepto Salonicho Et occupato
questo tanto tempo di grecia : uenne i Misia & i Seruia et al
tri paesi de tribali . Depopulando adunque de tutte le prouintie le
cita & le castelle : Lemisere anime christiane mandaua pel
ponteno : mare mediterraneo de chiercoutiso : in paesi diuersi : p la
Asia grande : come la sorte cadeua in seruitu dele barbare
zente : lontani da la patria & dal conspecto di suoi parenti Aza
che sdementicandosi del culto dela uera fede euangelica deuētas
sino musulmani & inimici dela sancta croce . Vedendo adūq
queste cose tanto orribile & crudele : Lazaro fiolo de Stefa
no despote delasseruia : subito Fece chiamare ase . tutti ibaro
ni & principali del suo impio & adunato el suo exercito nella gra
de compagnia de Cossouo de qua dal fiume chiamato Sie
nitza nō lonzi dala riccha cita de nouamōte Tuarcho re de
Bosina : mando Vlathco Vlagnicho suo nepote con xx^{m}
milia Valorosi combatenti in aiuto de lazaro suo uecino & cō
sorte . Ordinato adunque Lazaro le sue zente : & ben dispo
sto el suo exercito : con grande animo & efficacissima oratione
animaua & confortaua tutti i christiani a combattere ualorosa
mente & Vendicare tante ignominiose offese & damni in
comparabili receuti ouero uenire amorir gloriosamēte : p amor
de christo nro redemptore Et p defensione dela cara pa
tria de fiolioli di parenti dela fede & sacra & sancta leg
ge euangelica & sotto linsegna dela sancta + Dal altra
parte elduca Amorat . p tanto aquistare uictorie : nō ma
nco superbo che potente inimico : sitibundo del sangue christi

Cod. Marc. It. cl. VI. 83 (5977) — fol. 3r

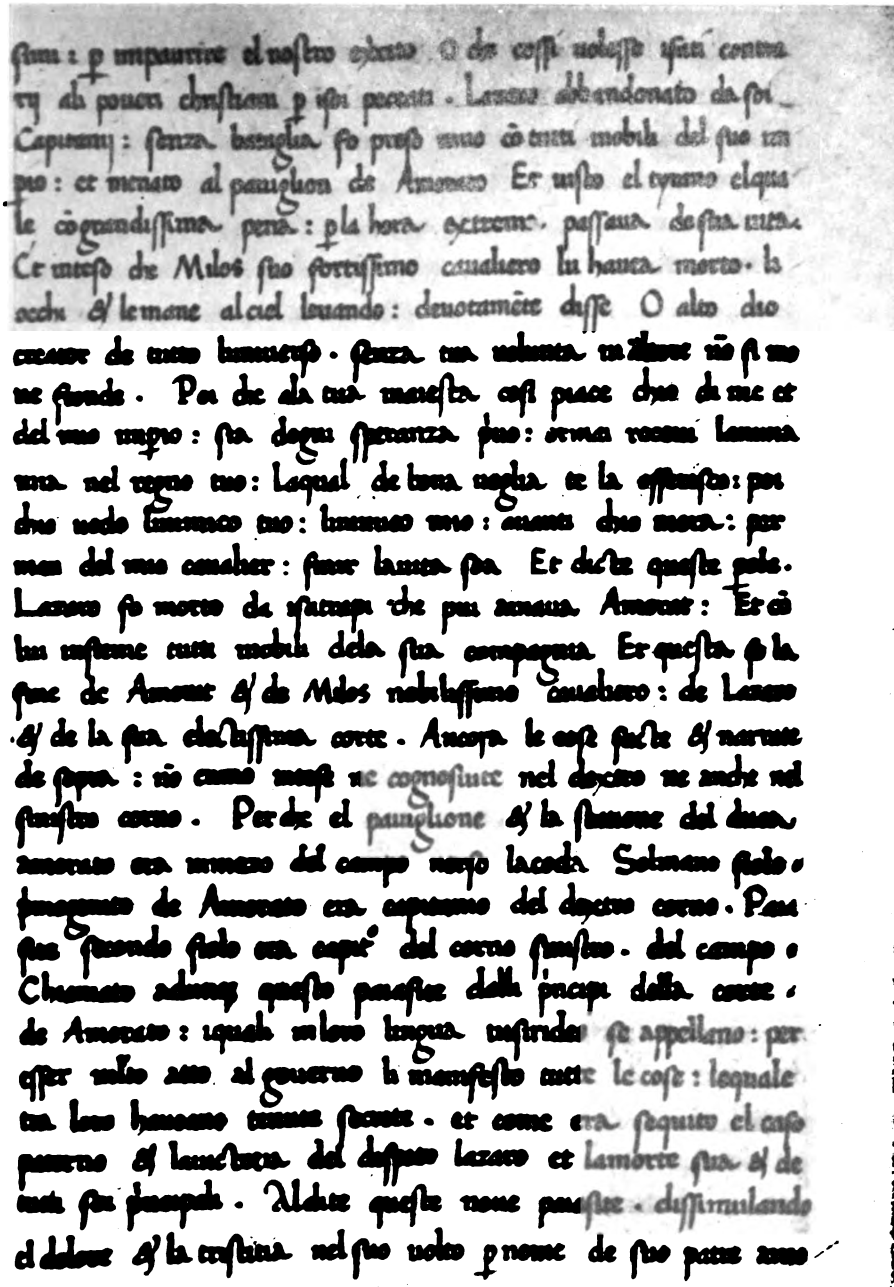
ano : ordeno el suo exercito cō grande prudentia dele cose mi
litari . Et cosi questi doi imperadori de l'uno et l'altro exercito:
inimici p la lege : p la fede et p lo imperio : p el sequēte zorno se
desfidarono ala bataglia O Lazaro nobilissimo dal alto e re
gal sangue descesso : tu nō pensavi che in altri fosse quel che i
mai nō era . ne credevi se trovasse persona mancha di sua
fede . Non havevi ancora imparato che quella natione perfida
nō combatte mai cō christiani ne combatte mai etiam senza prodi
tione et senza ingēno . Amorato pur volendo perseverare in tal proce
re . mōtrò cō grande effecto : haver tentato subdurre et tirare
ala sua parte : Milos Cobilichio Capetanio de lazaro homo de
animo et de corpo tanto valoroso et gagliardo quanto altri che
in quel tempo se trovasse al mūdo . Milos p la sua pronta
carita et fede tutte le lettere de Amorato secretamente recevute,
le mostrava al suo Signor dispoto : el qual : a quelle che zerchava
to fine : commandava a milos : che simulando respondesse al
Amorato del suo desiderio adempir voleva . El zorno prece
dente a quello che seguì la iniqua et infelice Bataglia : Laza
ro convocati tutti i signori et principali del suo imperio : Comādò
che se apparechiasse una scudella secondo la usanza dela sua
corte . In laquale como gratioso et benigno signore aveva por
se la scudella cō sua mano . quando la volea porgere a milos :
se fe dar una grande tazza d'oro piena de pretioso vino : La
qual porzendoli disse ò Milos excellentissimo cavalier prendi
questa scudella che cō la tazza te dono , et scudella per amor
mio . Ma molto mi doglio che ho inteso una mala novella
che al tuo dispoto sei facto ribello . Al qual milos : reverē
temente : presa la tazza cō chiara faza : rendendo disse . Sig
nor Dispoto molto te ringratio della scudella et tazza dono .

Fol. 3v.

che mia donata . Ma molto me doglio dela mia dubitante
fede Doman de matina : se dio dara effecto alalto pen
sier mio : se cognoscera se io sô fidele o rebello dela tua
Sig^ria. Et Venuto el nono zorno ala bataglia deputato,
Milos che nella mente ben conseruaua le pole del suo Sig
nor li hauea dicto nella sdegnanza : et la sua magnanima
risposta : Come era zouene de spirito feroce : monto nel
suo possente cauallo : impugnando una lanza dal cano del
tagliente ferro : uoltando el podale côtra lo hostile exercito : e
come transfuga passo Sitnyza fiume : elquale lhuno dalal
tro exercito desterminaua : Et cô alte & amicheuole uoze chia
maua Amorato . Et stando da turchi como amico accep
tato : ala turba di circustanti disse . doue . e doue . e . el duca
nostro Amorato . Io son Milos da sua Sig^ria desiderato .
Menatome ala sua presentia . Secreti porto nel mio pecto :
iquali ala soa Signoria sola manifestar peruiene . Conducto
adunq̃ al grande pauiglion del duca : & introducto come
quello che molto era sta desyderato . rezeuto cô lieto uolto : el
duca li stese el piede : chel podesse basare secôdo la usanza
del suo impio . Milos reguardato alquanto ctuolto del ty
ranno . acceso de ira odio & desdegno . cô grande impeto
prese lu alui . extesso pede . & cô molta forza . quello tirando
col capo i terra el fece trabuchare . Et subitamête snudato
Vno ben forbito & acuto pugnale : ch aquesto fine ascoso po
rtaua : feri Amorato i mezo el pecto trapassandolo p mezo
el core . p laqual ferita el barbaro dapoi i breue spatio finì
la sua uita . El ualoroso christiano habiando el suo uoto .
Compito : & de tanto inimico aquistata la gloriosa Victo
ria : tra la attonita & perturbata turma di Satrapi &

disarcellia de Amoratto se ficcaua et questo et quello percoten
do : fin che peruenne al suo cauallo & ficcando el pede in la sini
stra staffa : prima che in sella podesse salire : dalla armata
Ianizaria circundato el glorioso cauallier de christo de innume
rabili ferite da quella canina multitudine fo morto . Itanta ue
ramente dal subbito & inopinato caso molto sbigottiti : & inconti
nente poi reassumpto lanimo breuemente se consigliarono : &
dalle cose aduerse et perturbate : prendendo speranza de salute
comminzarono reparare li receuuti damni . Et in mezo el campo a
ad ornarono uno tabernaculo cō uno lecto de ricchi pāni doro :
Sopra elqual posero el cōrpo de amorathes . I grandi picoli : poca
iactura extimando Dato el segno dela battaglia : cō orribili in
strumēti bellici : intrarono como arrabiosi in battaglia . El Despo
to lazaro : elqual mai pauento hauea combactuto cō queste fiere
barbare . ne anche inteso dela mōte de amoratho : et lopera glo
riosa de Milos suo excellentissimo caualiero nō senza formidine
& paura spiegò lisoi stendardi . purimente durando piu da neces
sita che da sua uolunta constrecto Comando a Vlaco Vlage
nico : come haueano preducto de re de bossina Capitanio de uinti
milia combattenti : primo intrasse in battaglia . Elquale ualorosamē
te et cō grande impetu intro cō la sua compagnia : et rompe tutta
laciera che lisso alincontra Et guando per intrar la sechla uolea far
Lordene dela militia : alora fo aldita Vna uoce laquale per tut
tol campo se sparse Che Dragossauo probisto capitāo del campo
del despoto : hauea rebellato et uoltato le arme contra christiani .
Laqual uoce aldita Vlaco ulagenico subito uolto le spalle et cō
grande fuga se despera : tornando uerso bossina cō la sua compa
gnia . O che la nouella fosse leuata da terra : homini sagaci

Digitized by Google

stima: p impaurire el nostro exercito. O dio cossi volesse ysteni contra
rij ali poueri christiani p isoi peccati. Lazaro abbandonato da soi
Capitanij: senza battaglia fo preso vivo cō tutti mobili del suo tem
pio: et menato al pauiglion de Amoratto Et visto el tyranno elqua
le cō grandissima pena: p la hora extreme. passaua de sta vita.
Et inteso che Milos suo fortissimo cavalhero lu haueua morto. li
occhi et le mane al ciel levando: devotamēte disse O alto dio
creator de tutto [illegible]. Senza tua voluntà [illegible] nō si mo
ue [illegible]. Poi che ala tua maiestà così piace che di me et
del mio regno: sia degna speranza [illegible]: anima [illegible] la mia
vita nel regno tuo: laqual de bona voglia te la [illegible]: per
che vedo [illegible] tuo: [illegible] mio: auanti che mora: per
man del mio cavalier: [illegible] la morte sia. Et dicte queste parole.
Lazaro fo morto de [illegible] che più amaua Amorat: Et cō
lui insieme tutti nobili dela sua compagnia. Et questa fo la
fine de Amorat et de Milos nobilissimo cavalhero: de Lazaro
et de la sua [illegible] corte. Ancora le cose [illegible] et narrate
de sopra: nō erano mai ne cognosciute nel dextro ne anche nel
sinistro corno. Perche el pauiglione et la [illegible] del duca
Amorato era in mezo del campo verso la coda. Soliman [illegible]
primogenito de Amorato era capitaneo del dextro corno. [illegible]
sua secondo fiolo era capitā del corno sinistro. del campo.
Chiamato adunque questo [illegible] dalli principi della corte
de Amorato: iquali in loro lingua [illegible] se appellano: per
esser [illegible] al governo li manifesto tutte le cose: lequale
tra loro haueano tenute secrete. et come era sequito el caso
[illegible] et [illegible] del dispero lazaro et la morte sua et de
tutti soi principali. Aldite queste nove [illegible] dissimulando
el dolore et la tristitia nel suo volto p nome de suo patre [illegible]

Fol. 5r.

Digitized by Google

uato: mando a chiamar Solimano che era nel dispoto venne a
consiglio per cose molto ardue del imperio. Solimano ignorando
le cose sequite: et come molto obbediente al padre subbito ve
ne: et venuto fo preso: et dela luce de gli ochi fo orbato da
suo fratello. Paiasith poi subbito da li greci fo appellato
imperador. Era questo certamente homo molto callido: versuto:
sagace: et astuto: Et tale cose bellicose maximamente solicito
et infatigabile de animo forte: del corpo strenuo: de vigilie fa
tighe et medie patientissimo: impavido et ad ogni pericolo prom
tissimo. de iesu christo et della fede evangelica quanto nissuno
altro de quella etade crudelissimo inimico. Discipulo de macho
meto et della leze de arabi. et dessa comandamenta observator
ardentissimo. In consegli infacile et in ogni malitia di et nocte fin
a lultima hora dela sua vita vigilantissimo del sangue dele
mansuete pecorelle de iesu christo devoratore insaciabile: et
persequitor inquietissimo. De questo inzegno: de questa natura et
costumi apto al impio piu che nissuno altro mai de sua zente. fo
vestito del manto ducale. Et facto imperador per la morte de
Amorato: et de lazaro: come el sermon nostro ha demonstrato:
fece li triballi Mysij et Illirij tributarij. Iquali Commun lengua
se chiamano servij Et volse che Stephano fiolo de lazaro: soto el
suo imperio accrescimsse la sua militia: Et in qualunque loco per
se Imperador: se trovasse la sua persona. Et oltra di questo
li desse per sua sposa. Maria soa sorella: et quela fo del dis
poto lazaro. alora tenera donzella: et con quella certa quanti
te summa de arzento di metalli de servia. Et altri pegni et osta
sij per securitade dele cose promesse Et cosi principalmente Laduina
iniustitia: per li peccati nostri li servij: con vio eque leze fino facti
per forza amici di turchi. Paiasith congregato lo exercito equestre

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

ИСТОРИЈСКЕ КОМПОЗИЦИЈЕ У СРПСКОМ СЛИКАРСТВУ СРЕДЊЕГА ВЕКА И ЊИХОВЕ КЊИЖЕВНЕ ПАРАЛЕЛЕ

Историјске композиције, насликане током средњега века на зидовима манастирских цркава по Србији или извесних цивилних грађевина ван подручја српске државе, одавно су привлачиле пажњу и изазивале радозналост. Још у средњем веку и у доба ренесансе, византијски и дубровачки писци забележили су постојање историјских композиција у којима су приказане угледне личности српских династа — видели су, наиме, слике које су, некада, биле насликане у најславнијим зградама Цариграда и Дубровника. Извесни византијски историчари XII века казују да је српски велики жупан Стефан Немања, изгубивши битку с византијским царем Манојлом Комнином и будући заробљен и доведен у Цариград да учествује у царском тријумфу 1172. године, могао као заточеник да види, на два места у византијској престоници, слике на којима је био и сам насликан. Византијски император је, према писцу Никити Хонијату, наредио да се, у два перистила царске палате, вероватно у Влахернама, представе епизоде његових ратова против варвара; међу тим сликама биле су и сцене Манојлових победа над Немањом. Песник Јевстатије Солунски је у једној беседи, величајући Манојлова дела, изговорио сведочанство о једној појединости Немањиног сужањства у граду на Босфору: он „разгледа у царској палати слике које величају славна дела царева, а особито оне које се њега тичу и које су означене с именом Немана". Славећи Манојла, Јевстатије постаје, у описивању тих слика, сасвим прецизан: Немања „својим очима посматра она уметничка дела, која представљају твоје велике чинове, што су их израдиле руке сликара за успомену, између осталога оно што се на њега односи: једном како (Немања) свој народ буни на устанак или где је (насликан као) пешак, или на коњу; други пут како хоће да положи руку на мач, још чешће како уређује војску на отвореном пољу, или како спрема заседу, или како је од твојих чета побеђен, док су поље и равница прекривени бегунцима а он сасвим пада у ропство." Јевстатије чак тврди да су се

Digitized by Google

Немањи слике допале, али је, тобож, прекорео сликара што није на сценама поред његовог имена написао, увек, реч роб. Сличне слике су се налазиле и на зидовима нартекса Богородичине цркве у манастиру који је подигао магистер Георгије из рода Палеолога, пансеваст великог етеријарха. Не зна се ни када је храм подигнут ни на коме се месту налазио, јер је сада потпуно уништен. Познато је једино — из стихова који су написани поводом посвећења манастира а остали су забележени у Cod. Marc. gr. 524 — да су се, међу сликама које су прослављале победе цара Манојла Комнина над разним непријатељима Царства, налазиле и сцене победа над Србима: за једну је изричито речено да показује заробљавање Жупана у боју, а друга раскошни Манојлов тријумф у Цариграду.[1]

Сто осамдесет година после Немањиног заробљеничког боравка у византијској престоници, српска држава се нашла на врхунцу војничке и политичке моћи. Дошао је тада, изгледа, ред и на српског владара да буде, у једном граду ван своје земље, приказан као победник и тријумфатор. Дубровачки хроничар Јаков Лукаревић, наиме, приповеда како су Дубровчани, припремајући се 1350. године да достојно дочекају српског цара Душана и његову жену царицу Јелену, дали насликати у кнежевом двору илустрације његових победа над Бугарима, Грцима, Мађарима, Турцима, Македонцима, Татарима, Словенима и Босанцима. Желели су, исто тако, да изваjају Душанову статуу од финог камена, али су се одлучили да му насликају портрет у природној величини, јер су сматрали да је лик у боји рафиниранији од вајарског дела. Све ове фреске извели су грчки сликари[2] којих је у Дубровнику и Котору у ово доба било сразмерно доста. Данас је немогуће проверити ове Лукаревићеве вести,

---

[1] О овим сценама cf. С. Шестаков, *Заметки к стихотворениям codicis Marciani gr.* 524, Византийский Временник, XXIV, Ленинград 1926, 46—47; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 12—13; A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 40—42; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 151. Помен Богородичине цркве магистра Георгија још и код R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, tome III, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 180. Ја сам се трудио да, не дискутујући о појединим забунама код ранијих писаца, успоставим известан нови ред у тражењу места на којима су се налазиле српске историјске композиције у Цариграду.

[2] *Copioso ristretto degli annali di Ragusa di Giacomo di Pietro Luccari*, Ragusa 1790, 100. Мада су Лукаревићеви анали објављени почетком XVII века, овај податак из њих употребљава се у науци са доста резерве: С. Радојчић, op. cit., 59—60; J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 45. О грчким сликарима у Котору и Дубровнику у XIV веку, међу којима су вероватно и они који су могли радити слике за дубровачки кнежев двор, cf. V. J. Đurić, *Vizantijske i italo-vizantijske starine u Dalmaciji*, I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 12, Split 1960, 140—144 (где је и сва старија литература о том проблему). Иначе, могућно је да су у Дубровнику, већ крајем XI века, биле насликане неке фреске чије су се теме тицале српске историје. P. Luccari, op. cit., 26—27, приповеда како је на трибини цркве Светих апостола у Дубровнику, која је касније порушена, била насликана историја предаје Бодинових војвода — Вука Гредића и Младскоње — Дубровчанима. Они су били остављени, од стране Бодина, да са својим одредима опседају Дубровник, јер је краљ морао да пође на другу страну. Војсковође су се после одласка краља споразумеле с Дубровчанима и, прелазећи на њихову страну, порушили су кулу за опсаду коју је краљ Бодин био подигао. На том месту саграђена је, одмах иза тог догађаја, црква св. Николе на Пријеком.

Digitized by Google

али није немогуће да је до таквог сликања у Дубровнику заиста дошло, поготову што је, судећи по неким подацима из дубровачке ренесансне поезије, било фресака историјске садржине у дубровачком кнежевом двору.

Недавно је откривен латински спев *Ad Paulum* дубровачког лекара и ренесансног песника, иначе португалског Јеврејина, Дидака Пира, у коме се описује кнежев двор. До сада је остао необјављен и непроучен. Из стихова произилази да се, у време Дидаковог боравка у Дубровнику, у двору налазила, између осталих, слика која се односила на деспота Ђурђа Бранковића и његове од Турака ослепљене синове.[3] Трагична судбина једног од последњих српских владалаца средњега века узбуђивала је дубровачку средину у којој је деспот једно време живео и која га је добро познавала. Одјек дубровачке љубави за деспота Ђурђа чуће се још и у XVII веку кроз стихове Гундулићевог *Османа*.

*

Писци и песници средњега века и ренесансе помињу већ давно пропале слике. Њихови подаци могу послужити само као документ о историјским композицијама чији су учесници било српски владари, али као документ који није посве поуздан и проверљив. Тек од XIX века, кад почиње научно интересовање за историјске илустрације у старој српској уметности, може се говорити о жељи писаца да што верније пренесу, у својим описима, изгледе и тематику историјских композиција у средњовековном српском сликарству, на које су наилазили приликом својих историјских или историјско-уметничких истраживања по Србији. Истина, на почетку ове врсте проучавања — као што је то случај с радом на описима оваквих сцена у Сопоћанима, које је извршио руски дипломата и археолог А. Гиљфердинг — недостајало је критичности и знања довољног за праву научну анализу.[4] Потребно је одмах нагласити: тек последњих деценија В. Петковић и С. Радојчић уносе нов и методски виши научни квалитет у изучавање историјских композиција код Срба у средњем веку. Петковић се, током читавог свог дугогодишњег рада, непрекидно враћао на описивање историјских сцена по српским манастирима, трудећи се да поуздано анализира њихове теме, да одреди време њиховог настанка и да идентификује насликане историјске личности. У неким случајевима трудио се и да нађе књижевни извор сликарске тематике.[5] Радојчић се, у својој капиталној књизи *Портрети српских*

[3] В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 252. Рукопис је описао M. Pantić, *Rukopisi negdašnje biblioteke Bizaro u Historijskom institutu u Dubrovniku, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, VIII—IX, Дубровник 1962, 570.

[4] *Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Санкт-Петербургъ 1873, 103 (где се, забуном, сцене из живота старозаветног Јосифа тумаче као историјске композиције из живота краља Стефана Дечанског).

[5] V. Petković, *Freske sa scenama iz života Arsenija I arhiepiskopa srpskoga*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 65—68; Id., *La mort de la reine Anne à Sopoćani*, L'art byzantin chez les Slaves, I/2, Paris 1930, 217—221 (о овој композицији писао је још и П. Поповић, *Смрт мајке краља Уроша I*, Старинар, III сер. књ. 5, Београд 1930, 30—36); Id., *Легенда св. Саве у старом српском живопису*, Глас СКА, CLIX, Београд 1933, 5—76.

Digitized by Google

владара у средњем веку (Скопље 1934), задржавао, на многим местима, на описивању историјских композиција дајући, сваком приликом, драгоцене податке за иконографску анализу, а указујући на могућности које стоје пред истраживачима уколико буду вршили упоређивања између старе српске књижевности и сликарства. Од страних научника највеће заслуге за познавање српских историјских илустрација из средњега века имају: Н. Л. Окуњев, А. Грабар и Д. Винфилд. Окуњев се њима бавио у време када је проучавао монументално сликарство у Сопоћанима и Ариљу[6], а Грабар када је обрађивао типологију и иконографију цара у византијској уметности, којом приликом је саопштио низ драгоцених запажања за сагледавање уметничких идеја средњовековног човека.[7] Текуће идеје Радојчића и Грабара разрадио је Д. Винфилд, када је поново обрадио четири познате историјске композиције из Србије XIII века, ушавши дубље у праћење односа између истородних књижевних тема и иконографије историјских слика.[8]

И поред исправне усмерености досадашњих изучавања српских историјских композиција средњега века, посао, наравно, још није завршен. Стављајући акценат на суочавање књижевних текстова и ликовних остварења, надамо се да ћемо добити нове резултате како у упознавању тематике историјских композиција, тако — или још и више — у разрешавању њихове иконографије. Тим путем упуштамо се, у ствари, у истраживања идејних основа лаичке уметности код Срба (уколико се историјске композиције могу, макар и делимично, издвојити из религиозног сликарства), покушавамо да допремо до жеље средњовековног човека да искорачи из краткотрајности сопственог постојања и да досегне непролазност. Разуме се да ће, и после нашег покушаја, још дуго историјска композиција бити предмет радозналости, јер је она сликарски род пун свежине и претил загонеткама, врста уметничког изражавања од које треба очекивати одговоре важне за дубље познавање неких општијих питања из области српске историје и културе.

1. *Циклус фресака посвећен Симеону Немањи*

У три српска манастира средњега века — Студеници, Сопоћанима и Грацу — постоје капеле, смештене с јужне стране уз припрате главних цркава, које су посвећене оснивачу династије Немањића, Симеону Немањи. На њиховим зидовима, поред светитељских ликова и портрета угледних чланова владарске куће или српских црквених достојанственика, биле су насликане, у горњим зонама капела, по четири композиције које улазе у састав једног посебног циклуса одређеног да прославља успомену на патрона капела Симеона Немању, родоначелника владарске лозе и угледног српског монаха. Сва три позната циклуса су или само дели-

[6] *Составъ росписи храма въ Сопочанахъ*, Byzantinoslavica, I, Prague 1929, 130, 133—135; *Арилье, памятникъ сербскаго искусства XIII века*, Seminarium Kondakovianum, VIII, Praha 1936, 231, 251—252.

[7] A. Grabar, op. cit., 40—41, 92, 101—102.

[8] D. Winfield, *Four Historical Compositions from the Medieval Kingdom of Serbia*, Byzantinoslavica, XIX/2, Prague 1938, 251—278.

Digitized by Google

мично сачувана (Студеница, Сопоћани) или су у новије време уништена (Градац). Најстарији је онај који се налази у јужној капели Богородичине цркве у Студеници. Њега је дао насликати краљ Радослав, ктитор живописа у капели, и то 1233—34. године.[9] Од циклуса који је, судећи по сачуваним фрагментима и сада празним површинама зидова, имао четири композиције, остали су данас само делови трију сцена.

Прва сцена је тешко оштећена и познат је само њен крајњи леви део; смештена је на источној страни капеле. Ту се пред једном грађевином налазе насликане три фигуре: прва и друга су мушкарци и јасно се виде, док је трећа заклоњена и види јој се само теме. Прва фигура је обучена у владарско одело: има белу тунику са златним нашивима од тканине на рукавима, а огрнута је пурпурном хламидом. Изгледа да је и друга фигура обучена такође у белу тунику.[10] Владар држи десну руку на појасу, док је леву подигао изгледа у знак поздрава. Испред њих је, на малом одстојању, била насликана још једна фигура, која је сада већим делом оштећена. Обучена је у монашку расу тамноцрвену и тамноплаву, а десна рука јој је упућена напред. Натпис над сценом, који је само фрагментарно очуван, не да се реконструисати. Из њега је јасно једино то да се илустрација односи на Симеона Немању, јер се у почетку добро чита: СТН...NEM... Од како су откривене фреске капеле св. Симеона Немање у Студеници вршени су покушаји да се одгонетне тема ове сцене. Прво је дат предлог да се она разреши као сахрана Немањиних моштију у Студеници[11], а затим је изнесена могућност да је у питању део композиције преноса Немањиних моштију.[12] Оба мишљења, иако интересантна, тешко ће се моћи одржати. Тумачење преосталог фрагмента на источном зиду капеле као дела композиције транслације Немањиних моштију изгледа немогуће због тога што се таква композиција налази насликана у истој капели на северном зиду. Мишљење да је фрагмент део целине сахране Немањиних моштију стоји у супротности с распоредом фресака на зидовима капеле. Наиме, у византијским и српским црквама средњег века скоро да је правило да се један циклус почиње да излаже на источној страни храма, наставља преко јужног и западног зида, а завршава на северном. Поменута композиција налази се на источној страни капеле, изнад олтарске нише, управо тамо где се сликају прве сцене циклуса. Ако би се ова сцена односила на сахрану Немањиних моштију она не би могла да се нађе насликана на том месту, јер је последњи а не први догађај у Немањиној биографији која се слика по његовим капелама у XIII веку. Због тога — а и због извесних других разлога[13] — најверо-

[9] С. Смирнов—Ђ. Бошковић, *Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице*, Старинар, III сер., књ. VIII—IX, Београд 1934, 335—347; С. Радојчић, op. cit., 15—17.

[10] Репродукција у G. Millet—A. Frolow, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, I, Paris 1954, pl. 45/1. У сличну одећу одевени су Немањићи на фрескама северног зида милешевске припрате, насликаним отприлике у исто време: cf. С. Радојчић, op. cit., 20, t. IV/5.

[11] С. Радојчић, op. cit., 17.

[12] G. Millet—A. Frolow, loc. cit.; D. Winfield, op. cit., Pl. 1.

[13] Види о томе ниже.

Digitized by Google

ватније је да је ту била насликана фреска која је представљала Немањин одлазак из Србије на Свету Гору.

Сцене из Немањиног живота у Студеници које су се налазиле између прве и последње композиције циклуса готово да су сасвим уништене. Оне су биле насликане на делу јужног и западног зида, а настављале су излагање најважнијих догађаја после Немањиног одласка из Студенице на Свету Гору: илустровале су његов одлазак на Свету Гору и његову смрт.[14] Од сцене Дочека Немање на Светој Гори остао је значајан фрагменат: десно од апсиде капелице и прозора изнад ње виде се насликана два коња, један бео и скоро читав очуван и други, од кога су сачуване само предње ноге, риђ. Јахачи су уништени. Испред коња, на два фрагмента фреске, уочљиви су остаци две фигуре, али није баш сасвим јасно куда су окренуте ни у какву су одећу — лаичку или монашку — одевене. По аналогији са идентичном композицијом у Сопоћанима, на којој су сачуване још неке карактеристичне појединости, изгледа вероватно да је на белом коњу био представљен Немања, а на другом неки његов пратилац. Фигуре испред коња по свој прилици, као и у Сопоћанима, припадају скупини монаха која дочекује Немању.

Трећа сцена из овог циклуса у Студеници уопште није очувана. Поуздано је да је ту била насликана Немањина смрт као и у истоименом циклусу у Сопоћанима.

Четврта фреска Немањиног циклуса у Студеници — иначе најбоље сачувана — представља пренос Немањиних моштију у Студеницу. С леве стране је скупина људи, доста оштећена, која прати носила на којима је положен монах Симеон (остала је само доња половина његовог тела). Међу пратиоцима се истичу двојица која спреда носе носила, а одевена су у црвене тунике и пурпурне хламиде које су сличне огртачу владара представљеном у првој сцени на источном зиду. Обојица пружају леве руке према икони која је пред њих изнесена. Један између њих, онај истакнутији, има на плашту жуте украсе од орнаментисаних стилизованих цветова и носи у десној руци књигу. Обојици су делимично уништене главе као што су уништене и главе и горњи делови тела осталих пратилаца, док је задњи крај ове свите потпуно нестао, тако да се не зна ко су били задњи носиоци носила с моштима. Десна страна сцене је потпуно читава. Ту су приказане фигуре оних који дочекују Немањине мошти. Оне стоје испред Студенице, манастирске цркве опкољене зидинама, која има вид пре изградње тзв. Радослављеве припрате: то је бела мермерна грађевина с високим калканима и с црвеном куполом која је — како је утврђено задњих година — била изграђена од цигле и као таква сачувала се до данас. У средини скупине фигура је ћелави стари епископ одевен у бело са крстастим омофором, који у левој руци држи књигу, а десну је испружио према моштима. Иза њега стоји један седи

[14] Немањина капела у Студеници има полукружну основу: северни зид је прав, а на њега се прислања полукружни зид. Због тога је прва композиција заузимала горњу зону, заправо са источне и делимично јужне стране, а Долазак на Свету Гору и Смрт Немањина део јужне стране. Распоред тематике код С. Радојчића, op. cit., 15.

Digitized by Google

свештеник, такође обучен у бело, који држи у левици књигу, док десном руком показује на њу. У позадини иза епископа стоји збијена скупина ђакона у белим стихарима с тонзурама на главама. Они испред себе носе према моштима велику икону Богородице типа Агиосоритисе (или Параклисе) која држи развијен свитак у руци.[15] На икони је Богородица приказана у пурпурном мафориону, док је позадина иконе црвена, а

---

[15] О том типу cf. S. Der Nersessian, *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, Dumbarton Oaks Papers, XIV, 1960, 77—86. S. Radojčić, *Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft, V, 1956, 65—66, претпоставља да је ова икона, насликана на фресци Немањине транслације, настала у Хиландару и да је то она иста икона коју је тражио Немања пред своју смрт да пред њом испусти душу. Чини се, ипак, вероватнијим да је у питању најпоштованија и најугледнија студеничка икона и то не само стога што се она износи из Студенице пред Немању а не доноси из Хиландара заједно с њим него и из једног другог разлога. Наиме, Богородичина црква у Студеници је посвећена Богородици Евергетиди тј. Благодетељници: Ђ. Радојичић, *Зашто је Студеница посвећена св. Богородици Благодетелници (Евергетиди)*, Богословље, XI, Београд 1936, 294—300, 405—411. За манастир Студеницу је св. Сава превео један део типика манастира Богородице Евергетиде из Цариграда. Природно би било претпоставити да су главне култне иконе цариградског манастира Богородице Евергетиде и студеничког манастира Богородице Евергетиде истога типа. Утврђено је, чак, да и овај цариградски манастир као и Студеница празнује исти празник: Богородичино Успење. На жалост, ми данас не знамо како је изгледала култна икона Богородице Евергетиде (cf. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, III, Paris 1953, 190—191). На основу једног податка смели бисмо претпоставити да су оба манастира Богородице Евергетиде, и цариградски и студенички, имали као главну култну икону Богородицу типа Агиосоритисе, управо онакву какву монаси носе на фресци Немањине транслације у Студеници. Наиме, краљ Душан у једној повељи манастиру Хиландару, из 1340. године, у санкцији казује: „Кто ли хоштет ... разорити сије записаније таковије да разорит Господ Бог и пречиста јего Мати, *благодетелница и застуйница*..." (А. Соловјев, *Одабрани споменици срйског йрава*, Београд 1926, 125). Очигледно је да се та два епитета односе на Богородицу Евергетиду: први говори о њеном пореклу, други о њеној улози. Богородица Агиосоритиса, чије је основно светилиште било у цариградском манастиру Богородице Халкопратеје, добијала је улогу да *застуйа* људе пред Христом (cf. S. Der Nersessian, loc. cit.). О Богородици Евергетиди као заступници говори и св. Сава у Житију Симеона Немање (*Сйиси Светога Саве и Стевана Првовенчаног*а, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 135). Све ово наводи на мисао да су и цариградска и студеничка култна икона Богородице Евергетиде биле иконографског типа Агиосоритисе. Управо такву износе студенички монаси на представи Немањине транслације.

Овој претпоставци, само на први поглед, причињава тешкоћу чињеница што је, на југозападном пиластру наоса Богородичине цркве у Студеници, насликана фреска Богородице с Христом, типа Платитере, која има, у натпису изнад фигуре, назив „Богородица Студеничка" (cf. G. Millet—A. Frolow, op. cit., pl. 41/1). Могло би се због тога претпоставити да баш ова Богородица „Студеничка" тачно преноси тип главне култне иконе манастира Студенице. Слични примери из српске уметности средњега века показују, међутим, друго. У манастиру Конче, задужбини великог војводе Николе Стањевића, из око 1360. године, насликана је Богородица типа Страсне са епитетом „Мати Божија Хиландарини" (L. Mirković, *Die italo-byzantinische Ikonenmalerfamilie Rico*, Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia 1936, 132). Кад се зна да је Хиландар посвећен Богородици Одигитрији, а не Страсној, онда се долази до закључка да је географско означавање Богородица на фрескама у Србији средњега века другог значења од оног које се на први поглед чини најубедљивијим, тј. такве Богородице не преносе тип најважније култне иконе храма, него само једну од чувених и угледних икона које се у тим храмовима налазе.

Digitized by Google

њен оквир жут. Испод иконе види се украшена пурпурна тканина. Иза свештеника који стоји до епископа насликана је скупина од тринаесторице монаха са сивкастим и тамноцрвеним капама на глави, који су обучени у калуђерске бледоплаве или мркоцрвене расе.[16]

Немањин циклус у сопоћанској капели св. Симеона, призиданој с јужне стране уз припрату, настао је негде између 1263. и 1268. године[17], а ктитор му је краљ Урош, који је, иначе, ктитор манастира Сопоћана. Распоред и тематика сцена били су потпуно једнаки с истоименим фрескама у Студеници. Прве сцене у низу, насликане с јужне стране полуобличастог свода капеле, готово су потпуно уништене, тако да је једва могуће одгонетнути њихову тематику. Из сачуваних јадних фрагмената може се сагледати следеће: по средини свода била је, некад, вертикална црвена линија, оивичена белим цртама — у ствари бордура која је делила две суседне сцене. Од прве композиције може се видети само нешто мало сликаних делића одеће фигура, од којих је једино карактеристичан један, са леве стране, на коме је орнаментисан део одела изгледа неког владара, јер је жуто обојен и бисером украшен као некакав лорос. Ако је аналогија са студеничким Немањиним циклусом била потпуна онда се ту могла налазити насликана сцена Немањиног одласка из Србије на Свету Гору, с тим што би евентуални владар с леве стране био један од Немањиних синова.

Друга композиција, и поред тога што је у сличном стању очуваности као и прва, пружа више карактеристичних података. У средини сцене сачуван је делић сликане површине на којој је доњи део предње ноге с копитом једног коња, а изнад, на другом фрагменту, део одеће неког монаха који јаше. Коњ је белац и иде с лева на десно. На десној страни сцене, опет на засебно очуваном делићу фреске, насликана су двојица великосхимника (остали су им само доњи делови тела) који су окренути према ономе који јаше коња и дочекују га. Ту се још види део пејзажа земљане боје с ниским тамним растињем. Онога који јаше — судећи по неким фрагментима с леве стране сцене — прате извесни људи пешке, а један изгледа и на коњу (јер један фрагменат изгледа да приказује задњу коњску ногу риђе обојену). Сцена вероватно приказује Немањин дочек на Светој Гори. Први јахач, у монашкој одећи, био би Немања, а монаси који га сачекују, представљали би угледне светогорске великосхимнике који су му изашли на сусрет.

Трећа сцена, приказана у горњој зони западног зида, илуструје Немањину смрт. Ту је насликан, на уздигнутом белом каменом постољу по коме је прострта жута рогозина, мртви Симеон Немања одевен, као калуђер-великосхимник, у пурпурну доњу хаљину и маслинасти огртач, док на глави има црну кукуљицу. Над ноге су му се наднела тројица калуђера-великосхимника, а чело главе је био представљен још један. Сви су одевени као и Немања. Овај последњи има уништен горњи део тела. Иза одра, поред саме Немањине главе, види се, иако тешко оштећен,

[16] Ове сцене су најбоље репродуковане код С. Радојчића, *Портрети српских владара у средњем веку*, т. II/2 и G. Millet—A. Frolow, op. cit., pl. 44/1 – 4, 45/1.

[17] О датовању ових фресака cf. В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 23 – 27.

Digitized by Google

један млађи човек, гологлав, риђе косе, који је пао на одар и приближио Немањиној своју главу. Остала му је очувана лева рука, мало подигнута у изразу жалости. То је свакако св. Сава који тугује за мртвим оцем. Простор у коме се одиграо догађај није ничим дефинисан, сем што је доњи део зелено обојен, док је позадина плава, а из остатака натписа над фреском — а то је необично важно за идентификовање читавог циклуса[18] — види се да сцена, сасвим поуздано, приказује баш Немањину смрт.

На северној страни полуобличастог свода насликан је пренос Немањиних моштију у Студеницу. Композиција се, по својој структури, потпуно поклапа с истоименом сценом у Студеници. Из ње су изостављене само неке безначајније појединости. С леве стране су носила прекривена тамноцрвеном драперијом и на њима лежи мртав Немања у великосхимничком оделу прекрштених руку на грудима. Носила носе два принца, црне косе и браде, врло сличних физиономија. Први је у црвеној хаљини и пурпурној хламиди, други у пурпурној хаљини и плавој хламиди. Хламиде су им украшене бисером и орнаментисане по ивицама, а прикопчане су испод врата аграфом. Иза првог и другог принца су по четири фигуре. Већина међу њима, у плавим или црвеним огртачима и туникама, представљају властелу. Последњи у свити једино је монах и он је обучен у мркоцрвену расу, гологлав је, просед, заобљене браде и јаких залисака. Изгледа да је то св. Сава. Он десном руком држи за мишицу другог принца и, на тај начин, укључује се непосредно у пренос моштију. Из текста који је инспирисао ову сцену видећемо да је ова идентификација врло могућа. С десне стране, пред окер манастиром ограђеним сивим зидинама, који нема више онај реалистични изглед као у истоименој сцени у Студеници, стоје у групи пет монаха у ризама. Њих предводи један старији седи епископ у белој одећи и омофору с крстовима, који у десној руци држи кадионицу и кади у правцу моштију. Један човек у плавој хаљини и изгледа бос носи испред њих велику икону Богородице Агиосоритисе, на чијем се развијеном свитку још читају уобичајене речи Богородичиног заступништва: прими г͠и прошенніа млещих бє..., које су на икони у Студеници највероватније избрисане касније. Као и у студеничкој композицији, испод ње виси тамноцрвена тканина украшена крстом и орнаментима. Оквир иконе, као и ореола Богородице, у Сопоћанима су накићени бисерним зрнима што у Студеници није случај. Богородица на икони има жуту позадину. Остале разлике између ове две сцене исте тематике су минималне: у Сопоћанима је изостављена

[18] У науци је било доста полемике око тога да ли се овај циклус односи на Немању или Уроша I, ктитора Сопоћана: cf. N. L. Okunev, *Составъ росписи храма въ Сопочанахъ*, Byzantinoslavica, I, 133 – 134 (који мисли да је у питању циклус посвећен Урошу I); С. Радојчић, op. cit., 26 и D. Winfield, op. cit., 253—254 (који исправно тврде да је овај циклус посвећен Немањи). Остаци лако уочљивог натписа над фреском Немањине смрти, доприносе коначном решењу овог проблема, који је, већ и иначе, доведен до краја помоћу других аргумената. Наиме, изнад сцене био је некада исписан натпис у два реда, који је доста оштећен. У првом реду као да почетак гласи: с͠. и сава и даље потпуно уништено. Прва реч је јасна, друга није. У другом реду јасно пише: ст͠аго симеона. Можда је писало да св. Сава оплакује смрт св. Симеона.

Digitized by Google

скупина ђакона, а испуштен је и лик свештеника одевеног у белу одећу који је у Студеници био уз епископа. У целини сопоћанска сцена Преноса Немањиних моштију има знатно мањи број фигура од студеничке.[19]

У манастиру Градцу на Ибру — трећем споменику у коме је био насликан циклус посвећен Симеону Немањи — на живопису краљице Јелене, насталом седамдесетих година XIII века, свакако пре 1276. године[20], ова сцена је потпуно нестала. У јужној капели намењеној, свакако, култу Симеона Немање уништене су, задњих година, све фреске. Још 1935. године видели су се, на северној страни полуобличастог свода, остаци композиције Преноса Немањиних моштију. Тада се „још распознавао насликан обиман зид манастира и трагови неколиких личности."[21] Пре тога је G. Millet фотографски снимио исту појединост, још док је била нешто боље очувана: пред цркву, чији се улаз види у позадини, изишла је скупина монаха с игуманом и епископом на челу и изнела икону Богородице Агиосоритисе на дочек Немањиних моштију. Икона је била насликана на потпуно идентичан начин као икона из истоимене сцене у Сопоћанима.[22] Тај део композиције, као и у Студеници и Сопоћанима, налазио се на десној страни сцене, у источном углу северног зида. С обзиром на идентичан смештај и исту композициону структуру Преноса, као и на традицију да се јужне капеле уз припрату посвећују Немањи, не може бити сумње да је, и у овом случају, у капели некада био циклус његовог житија.

*

Тематско разрешавање сцена посвећених Симеону Немањи може се лако извршити ако се са овим фрескама упореде текстови Немањиних биографија. Позвавши у помоћ речи Немањиних синова Саве и Стефана, као и потоњих биографа Доментијана и Теодосија, намах постаје јасна свака појединост са слика. Па ипак, потребно је одмах подвући: пажљиво упоређивање текстова старих српских писаца XIII века, који се односе на догађаје из циклуса слика посвећених Немањи, показује да су се поручилац и сликар ослањали на податке које су у житијима Немање донели његови синови. То је и сасвим природно. Наиме, иконографија сцена Немањиног циклуса створена је у Студеници 1233/34. године када су у капели уз припрату први пут насликане фреске с тематиком посвећеном овом српском светитељу. До тог времена Доментијанове и Теодосијеве биографије нису још биле написане. Доцније, у Сопоћанима и Градцу — као што се то могло видети из описа сцена — иконографска решења су само понављана без већих измена. Разматрајући однос Савиних и Стефанових текстова о Немањи и слика из његовог циклуса долази се до још једног закључка: творци иконографских решења

[19] Најбоље су ове сцене репродуковане код: С. Радојчић, op. cit., VI/10, VII/10a; G. Millet—A. Frolow, op. cit., II, Paris 1957, pl. 43/1—3; D. Winfield, op. cit., Pl. 8—11. Цртежи Б. Живковића код В. J. Ђурића, op. cit., 136, 137.

[20] Ђ. Бошковић—С. Ненадовић, *Градац*, Београд 1951, 1.

[21] Ibid., 7.

[22] Cf. G. Millet—A. Frolow, op. cit., II, pl. 59/4.

Digitized by Google

на фрескама ослањали су се, углавном, на оно што је Сава написао о Немањи.

Ако прва сцена Немањиног циклуса представља заиста његов одлазак из Србије на Свету Гору — а видећемо да је то највероватније — онда њен преостали фрагменат у Студеници приказује, вероватно, два Немањина сина, старијег Вукана и млађег Стефана, оба обучена у владарску одећу[23], како испраћају оца, кога више неће видети, на дуги пут. Јер, приповеда Сава, када је Немања желео да крене на своје дуго путовање, позвао је у Студеницу, где је боравио као калуђер, своје синове и пошто се од њих опростио и благословио их, и пошто је за игумана поставио неког Дионисија јеромонаха, тек онда је кренуо.[24] На основу Савине приче могло би се, можда, претпоставити да личност која стоји на одстојању пред Вуканом и Стефаном на студеничкој фресци и одлази од њих представља самог Симеона Немању или неког монаха из Немањине пратње. Из распореда остатака првих двеју сцена из Немањиног циклуса у Студеници види се да је прва сцена текла до апсиде и прозора на источном зиду, а друга до прозора на јужном зиду. По простору који је заузимала прва сцена може се претпоставити да на слици није била представљена велика скупина монаха који прате Немању из Студенице. Стефан Првовенчани нема у Немањиној биографији ове појединости опраштања, нити говори о томе да је Немања позвао у Студеницу своја два сина, као што не прича ни о постављању новог студеничког игумана.[25] Доментијан и Теодосије такође изостављају ове карактеристичне детаље који су приказани на фресци у Студеници.[26] Теодосије једино приповеда да је Немању, до граница српске земље, пратио само његов син Стефан. Очито је, дакле, да је студеничком сликару, у овом случају, као текстуелна подлога послужила једино Савина биографија Симеона Немање, написана 1208. године као увод у *Студенички типик*. Творцима иконографског решења сцене Немањиног одласка у Свету Гору пружио је податке онај текст у Студеници који се, као увод у манастирско правило, у Студеници стално консултовао и користио.

Друга илустрација циклуса — Дочек Немањин на Светој Гори —сачуван у фрагментима у Студеници и Сопоћанима, разрешава се такође помоћу *Житија Симеонова*, које је саставио његов син Сава. Док Стефан Првовенчани о том догађају ништа не говори, него прича појединости које су уследиле после Немањиног доласка у Ватопед, дотле Сава, мада

[23] Други, млађи принц на фресци има извесне портретске особине Стефана Првовенчаног: црну косу и браду и дуги повијен нос. Сличне црте носи Стефан на портрету с његовим именом у истој капели: G. Millet—A. Frolow, op. cit., I, 47/2. Он још више личи на лик принца који носи носила с Немањом у Сопоћанима: ibid., 43/1. Што се тиче прве фигуре, која би требало да представља Вукана, не може се ништа поузданије рећи, јер не постоје његови сачувани портрети из тога времена. Само на основу тога што је старији и на основу Савиног описа може се претпоставити да је на овој фресци приказан баш Вукан.

[24] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога*, 122.

[25] Ibid., 191.

[26] Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона*, превео Л. Мирковић, Београд 1938, 57, 264; *Старе српске биографије*, превео М. Башић, Београд 1924, 110.

Digitized by Google

само кратко, казује: *„А он, блажени, дође у Свету Гору месеца новембрае 2 дан. Богоносни и преподобни оци, који живљаху у Светој Гори, примиш, га с радошћу и с великом почашћу. Прво се усели у манастир Ватопед...*“[27] Из тока Савиног приповедања излази да су Немању, прво, светогорски монаси с почастима пресрели и да се, тек иза тога, он уселио у Ватопед. Из фрагмената ове сцене на фрескама није јасно да ли она представља Немањин дочек на неком неодређеном месту на Светој Гори или одређен дочек у Ватопеду, јер се у Студеници и Сопоћанима није сачувао онај десни део фреске где би могла бити насликана архитектура манастира Ватопеда.

Трећа сцена циклуса — Смрт Немањина — сачувана у Сопоћанима, најближа је Савином опису догађаја. Мада сва четворица српских писаца XIII века имају податке да је Немања, обучен у монашку расу, умро скрушено положен на рогозину — као што је то и насликано у Сопоћанима — ипак сви они, изузев Саве, причају о томе како су се појавили анђели који су певали, а Стефан, Доментијан и Теодосије чак говоре да се око његовог одра сакупио велик број људи: монаха на челу са светогорским протом или сви чланови хиландарског сабора.[28] Сава врло драматично износи појединости Немањине смрти, чији је сведок био, али се баш оне највише поклапају са сликом у Сопоћанима. Он не даје податке колико је људи било око Немањиног одра када је издахнуо — у Сопоћанима су петорица монаха — нити говори о појави анђела који поју. Карактеристично је на слици у Сопоћанима то што се на Немањин одар бацио један млађи риђокос човек који је приближио своје лице Немањиној глави. Појава главе једне личности уз Немањино лице одговара Савиној приповести: *„А ја павши на лице његово горко плаках дуго часова...*“[29] Ову појединост су изоставили и Стефан Првовенчани и Доментијан чији су списи могли послужити сликару као литературна подлога, јер су настали пре сопоћанске фреске Немањине смрти. Постоји једино још код Теодосија[30], али је Теодосијева биографија написана после сопоћанске слике. Још један детаљ ове композиције изгледа да је у вези са Савиним текстом. Немања је насликан како лежи на уздигнутом каменом одру прекривеном рогозином. О томе да је Немања умро положен на рогозину пишу сви српски писци пре настанка сопоћанске фреске. Али ниједан од њих, сем св. Саве, не говори о камену. По Сави, Немања је од њега, пред смрт, захтевао: *„Простри рогозину на земљу, и положи ме на њу, и положи камен под главу моју, да ту лежим...*“[31] Истина, на слици

[27] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога,* 123.

[28] Ibid., 201—202; Доментијан, op. cit., 75—76; 284—287; *Старе српске биографије,* 124—125.

[29] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога,* 130.

[30] *Старе српске биографије,* 125.

[31] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога,* 129. Иначе, разлике у описима Немањине смрти код Саве и Стефана Првовенчаног запазио је још В. Ћоровић, *Међусобни одношај биографија Стевана Немање,* Светосавски зборник, I, Београд 1936, 10—11; различитости у том погледу код све четворице српских писаца XIII века анализирао је Д. Костић, *Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона,* Светосавски зборник, I, 135—148. Оба научника су пропустила да се задрже на неким појединостима описа важним за тумачење слика.

Digitized by Google

1. Студе ветој Гори (цртеж С. Мандића).
1. Studen ont Athos (dessin de S. Mandić).

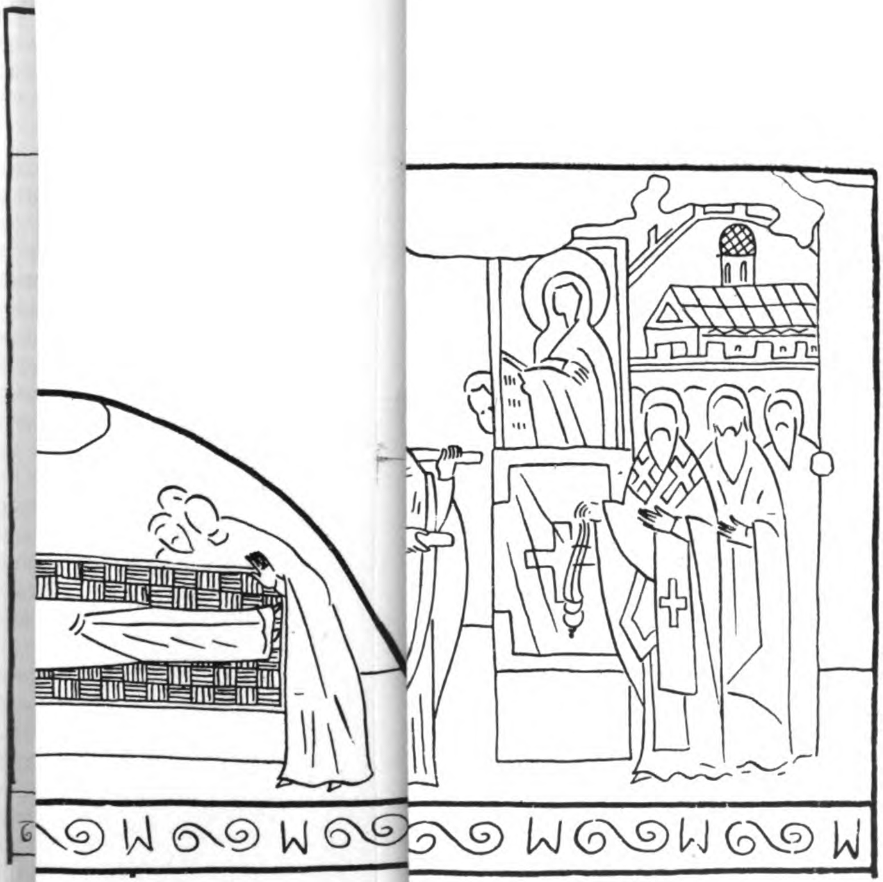
Digitized by Google

ресака пос

esques con

Digitized by Google

ресака посвећен св. Симеону Нема

esques consacrées à St. Syméon Ne

Digitized by Google

Немањине смрти у Сопоћанима, камен није под његовом главом, него је камени читав његов одар. То се врло добро види, јер је камени материјал верно у фресци пренесен: то је бели мермер са сивим жилицама. Сликарска интерпретација овог места из Савине биографије Симеона Немање, иако нешто другачија од писане речи, ипак је ослоњена једино на текст св. Саве, јер остали писци о томе ништа не говоре. Као и у случају других сцена из Немањиног циклуса тако и приликом сликања Немањине смрти, сликару и поручиоцу фреске — чија је иконографија створена највероватније у Студеници 1233/34 — био је инспиративан Савин текст Немањине биографије из *Сīуденичког īиīика*.

И транслација Немањиних моштију у Студеницу — последња слика циклуса, сачувана у Студеници и Сопоћанима, а донедавно и у Грацу — остварена је на основу Савиног животописа Симеона Немање. У овом случају закључак се може извести не само на основу мање карактеристичних појединости него помоћу круцијалних примера. И Сава и Стефан слажу се у томе да је пред Немањине мошти, које је доносио Сава, на границу Србије (Сава каже у Хвосно, а Стефан не опредељује место), изишло на сусрет много народа: бољара, архијереја (Сава помиње само једног епископа), јереја и монаха. Одатле су, после молитава и помена, пошли сви према Студеници где су Немању сахранили. Међутим, два српска писца, синови Немањини и учесници овог историјског догађаја, не слажу се у једноме: Стефан говори само о себи и својој пратњи[32], а Сава тврди да су на дочеку била оба Немањина сина — и Стефан, владалац земље, и његов брат кнез Вукан. Сава још прецизира и следеће: пошто је пратња пошла према Студеници, Немањини *„богољубиви и īобожни синови са свом државом īримише га* (*īј. Немању*) *... сами носећи īречасно īело оца свога, и са великом īочашћу īоложише га у овој свеīој цркви* (Студеници), *у одређени му гроб.*“[33] Доментијан и Теодосије, који су писали Немањино житије знатно после сликања фреске његовог преноса у Студеницу сажимају податке црпене из Саве и Стефана: обојица говоре о томе да су Немањино тело пратили његови синови, али код обојице није јасно да ли се то односи на Саву и Стефана или се међу њима подразумева и Вукан (кога, иначе, нигде по имену не помињу).[34] На тај начин једино Савини подаци дају објашњење која су то два принца украшених туника и раскошних хламида што носе носила с Немањиним моштима на фрескама у Студеници и у Сопоћанима. Кнез Вукан и велики жупан Стефан доносе, у пратњи своје властеле, *„īречасно īело оца свога*“, а дочекују их, пред зидинама Студенице, архијереј (рашки епископ), јереји, игумани са многим чрнцима — како то каже свети Сава и како је то насликано у Студеници. У Сопоћанима су изостављени, као што је речено, јереји, али је све, иначе, остало скоро исто као и у Студеници. Нестало

[32] *Сīиси Свеīога Саве и Сīевана Првовенчанога*, 205.

[33] Ibid., 133.

[34] Доментијан, op. cit., 94, 306—307; *Сīаре срīске биографије*, 144—145. На разликама у описивању преношења Немањиних моштију код српских писаца средњега века задржали су се: С. Вуловић, *Из сīаре срīске књижевносīи*, Годишњица Николе Чупића, VII, Београд 1885, 92 и Д. Костић, op. cit., 156—157.

Digitized by Google

је само још свештеника у белој одећи, који у Студеници стоји уз епископа. Изгледа да је то био студенички игуман. Али где се налази св. Сава у тој композицији? У Студеници је изгледа уништен на оном месту где је био крај свите. У Сопоћанима се он може, тако изгледа, доста поуздано идентификовати. Нама се чини да је то последња фигура у свити, она која је насликана као средовечан проседи монах заобљене браде и дубоких залисака, једини монах у Немањиној пратњи. Да је то Сава сведочи и покрет његове десне руке којом је ухватио за мишицу Вукана што држи носила. На тај начин сва три Немањина сина носе тело свог оца. Сликар је Саву представио као зрелог човека, не више риђокосог као што је на слици Немањине смрти, јер та два догађаја дели време од осам година. Тако је сопоћанска фреска Немањине транслације верније сачувала значајну појединост која се добро повезује са писаним текстом Савине биографије оца.

Потребно је, у вези с овом композицијом, нагласити још једну важну чињеницу. Ниједан српски писац XIII века не описује баш сам дочек Немањиних моштију у Студеници. Сви они говоре о дочеку негде на граници Србије одакле пратњу воде до сахране моштију у Студеници. Због тога сцене Немањиног дочека у Студеници, насликане у Радослављевој капели, Сопоћанима и Грацу треба схватити као посебну сликарску варијанту на литерарну тему, варијанту која је обухватила све оне личности које књижевници — поготову Сава — помињу у дочеку Немањиних моштију у Хвосну и у пратњи до Студенице. Из тога разлога се и десило да се у композицијама у Студеници и Сопоћанима — а можда је тако било и у Грацу — сликају извесне појединости којих у књижевним делима светог Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана и Теодосија нема. Нигде се код њих не помиње да је пред Немању изнесена икона Богородице, која је изванредно прецизно насликана, као што се не врши конкретно описивање манастира Студенице, који је у Радослављевој капели скоро реалистички насликан. Сликарским изменама књижевног описа догађаја треба, чини се, приписати и то што је у сцени Немањине смрти на фресци у Сопоћанима изостављена представа иконе Богородице пред којом је Немања, према описима свих својих биографа, испустио душу.

Но без обзира на извесне разлике између текстова и слика, остаје чињеница да су уметник и поручилац, стварајући иконографски тип за смрт и пренос Немањиног тела, као и за остале две сцене, користили текст Немањиног житија, који је Сава написао у Студеници као увод *Студеничког типика*.

Из прегледа споменика који имају капеле посвећене Симеону Немањи са његовим циклусом фресака и из разматрања тематике тих фресака излазе закључци: 1. да су, вероватно, у сва три манастира — Студеници, Сопоћанима и Грацу — циклуси били идентични и да је сваки садржавао изгледа четири сцене, 2. да су ствараоци иконографије композиција сликаних Немањи у част били инспирисани углавном Савиним текстом *Житија Симеона Немање*, који се налазио као увод у *Студенички типик* написан 1208. године.

Digitized by Google

★

Остаје, после овога, питање: како се догодило да су творци циклуса фресака посвећених Симеону Немањи одабрали баш четири композиције — Немањин одлазак из Србије у Свету Гору, дочек на Светој Гори, његову смрт и пренос његових моштију у Студеницу? Зашто је циклус сведен само на четири догађаја са краја Немањиног живота и после његове смрти, како то да није направљен неки другачији или шири избор? Чини се да одговор и на то питање треба тражити у књижевности која је претходила сликарским остварењима. У потрази за књижевним узором који је условио број сцена у Немањином циклусу и определио пажњу твораца Немањине иконографије на догађаје пред његову смрт и иза тога, пажњу привлачи, највише, *Служба св. Симеону Немањи*, коју је свети Сава изгледа започео одмах после очеве смрти, а довршио у првој редакцији између 1209. и 1213. г. у Студеници, а у другој негде између 1227. и 1234. г. можда у Жичи.[35] Јер, од свих књижевних дела, остварених пре циклуса фресака посвећених Немањи, што обрађују његово житије, једино је *Служба* та која — кад у њој сем похвала и молитава има нарације — концентрише пажњу искључиво на оно време Немањиног живота које следи од одласка његовог на Свету Гору до доношења његових моштију у Студеницу и изливања мира из гроба. Ниједна мисао писца *Службе*, св. Саве, није упућена на време Немањине младости или владавине земљом, нити се окреће према стварима и проблемима који нису у вези с његовим монашким животом. У девет, односно осам, песама *Службе*, које се поју на вечерње 13. фебруара, на дан Немањине смрти, стално је присутно подсећање на Немањину одлуку да презре царство земаљско, богатство и славу, и да се упути *„последовав Христу ... у Гору Свету“*, где се, покајањем и трпљењем, уздигао *„на висину“*. Други мотив, који се непрестано варира, односи се на чудо изливања мира из гробнице у Хиландару и Студеници. У том распону Немањиног живота и догађаја после смрти, слави се, уз његово подвижништво, његова брига за паству своје земље, за сиротињу и убоге, за цркву итд. Као светитељ — Сава то ритмички понавља кроз читаву *Службу* — Немања је заступник пред Христом свих оних који прослављају његову успомену. У Савиној *Служби св. Симеону Немањи* нема препричавања догађаја, па ни излагања која се односе на појединости његовог одласка на Свету Гору, његове смрти или преноса моштију у Студеницу. Па, ипак, посредно или непосредно, сви ти догађаји се подразумевају у *Служби* и њом се прослављају.[36] Ови разлози — а на првом месту чињеница што је *Служба* усредсређена искључиво на Немањине подвиге од тренутка одласка на Свету Гору и што, као последње, помиње истицање мира из његовог гроба у Студеници, као и зато што се та *Служба* сваке године 13. фебруара понавља-

---

[35] Д. Костић, op. cit., 167—171; Dj. Radojičić, *Jedna pozajmica u najstarijoj srpskoj crkvenoj pesmi*, Slovo, 6—8, Zagreb 1957, 234; Id., *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 85.

[36] Cf. *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога*, 137—147; В. Ћоровић *Списи Светога Саве*, Београд 1928, 176—186, XXI—XXIX.

Digitized by Google

ла у Студеници[37] — говоре да је баш она творцима иконографије Немањиног циклуса била на памети када су вршили избор сцена за његов циклус у фреско-сликарству. Изгледа и природно што је то баш тако. Литургијски текстови су, током читавог развитка византијске и српске уметности, врло често инспирисали сликаре, јер су се, неки од њих, просто наметнули ученим архијерејима или монасима који су имали више теолошко образовање. Из свега овог излази следеће: избор сцена и тематика појединих фресака Немањиног циклуса у Студеници, Сопоћанима, а, вероватно, и у Грацу, плод су непосредног утицаја књижевних текстова светог Саве на сликарство. *Служба светом Симеону* определила је избор и, вероватно, број сцена, *Живот Симеона Немање* дао је податке о догађајима који су били илустровани.

*

Пошто смо, чини нам се, пронашли књижевне узоре фресака Немањиног циклуса у српском сликарству XIII века, преостаје још одговор на питање: који су иконографски узори, дакле сликарска решења, послужили оваплоћењу сцена из Немањиног житија? Очигледно је да сликари нису могли једноставно да преточе књижевни текст у ликовно решење, нити да самостално, без икаквог посредништва, створе композициону структуру за сваки поједини догађај. Полазна тачка сликарима изгледа да се, и у овом случају, налазила у српској књижевности која им је претходила. Кад то покушавамо да утврдимо, ми на првом месту мислимо на утицаје књижевних поређења старих српских писаца на сликаре, а посебно на поређења употребљена на местима која одговарају насликаним догађајима. Поређење као стилска фигура изазивало је, као и данас, код читаоца одређене слике, па је, због тога, морало бити за уметнике необично корисно, јер је њихову мисао упућивало одређеним правцем, непосредно наводило на извесна сликарска решења.

Ради јасности односа између књижевног поређења и иконографског решења на живопису наводимо, примера ради, начин на који је, највероватније, стварана фреска Немањиног преноса у Студеницу. Кад свети Сава, у Немањином *Житију*, говори о том догађају он га пореди са транслацијом тела старозаветног Јакова: „*Јер као што прекрасни Јосиф узе из Египта тело оца свога Јакова и пренесе га у земљу обећану, тако и ови богољубиви и побожни синови његови* (Стефан и Вукан) *са свом државом примише га … сами носећи пречасно тело оца свога … и положише га … у одређени му гроб*“.[38] Исто поређење врши и Доментијан: „*… и богољубива чеда његова* (тј. Немањина) *са славом и чашћу сатворише провођење светога по подобију првога Израиља; и ево други Израиљ би пренесен не од Египта но од Свете Горе; и проведоше га његови синови са духовним песмама и са добромирисним кадионицама ка спремљеном му гробу код пресвете Бого-*

[37] Да се *Служба св. Симеону* обављала сваке године над његовим гробом у Студеници доста је поуздано утврђено: Д. Костић, *Ко је саставио Похвалу св. Симеону сачувану у Доментијанову Животу св. Симеона*, Глас СКА, CLXI, Београд 1934, 163 и даље.

[38] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога*, 133.

Digitized by Google

родице студеничке лавре..."[39] Или, на другом месту код Доментијана: *„... и богољубива чеда његова сатворише богохвално провођење светоме ... по подобију првога Израиља провођенога прекрасним Јосифом од Египта у Хананеју. И ево други Израиљ би пренесен али не од Египта, но од Свете Горе у своје отачаство*".[40] Прва Доментијанова мисао била је изражена на десетак година после довршења прве фреске Немањиног преноса у Радослављевој капели у Студеници, а друга тек после тридесет година иза фреске. Но, без обзира на ту чињеницу, очигледно је да је поређење које је употребио још свети Сава постало врло популарно и да је имало одјека када се писало или сликало на тему преноса Немањиних моштију из Свете Горе у Студеницу. Сликарима је то поготову морало бити ванредно значајно због тога што је требало створити историјску композицију иначе непознату у ранијем српском и византијском сликарству. Писци о Немањи, или познаваоци њихових текстова, вероватно су скретали пажњу уметницима на то да фреска Немањиног преноса може да изгледа као слика преноса мртвог тела Јаковљевог из Египта у Хананеју, који је извршио његов син Јосиф. Кад се зна да је старозаветни догађај, о коме прича Мојсије (1 Мој. 50, 5—14), био још од старина познат у византијској уметности[41], онда је то упутство дато сликарима значило тачно опредељивање изгледа новостворене историјске композиције.

Да би закључак био тачнији треба рећи још и то да су сликари могли, с обзиром на чињеницу да се на неким другим местима у Немањиним житијима он пореди и са извесним другим светитељима, да се послуже као предлошком и сликаним транслацијама које се не односе само на старозаветног Јакова. То тим пре што су сликане транслације често једна другој сличне. Примера за то има и у српској уметности средњега века. Тако је у јужној капели Жиче насликан пренос моштију архиђакона Стефана. Њена композициона структура је, у основи, доста налик на Немањину транслацију: с једне стране је град Јерусалим, опкољен зидинама, и пред њим група ђакона и монаха предвођена архијерејима и једним владаром, док, с друге стране, скупина епископа носи на леђима ћивот са Стефановим моштима.[42] Фреска је настала у другој деценији XIV века за време архиепископа Саве III. Данас се не може утврдити у коликој су мери сликари XIV века у Жичи опонашали распоред и иконографска решења старог светосавског живописа у Жичи, који је изведен негде око 1220. године. Сасвим је извесно да су жички мајстори XIV века врло много зависили од фресака из времена светога Саве, јер се, на основу распореда и изгледа појединачних фигура и неких композиција, то може поуздано установити, само што то није баш потпуно јасно у вези с фрескама у овој капели. Ако би и с транслацијом моштију архиђакона Стефана то био случај, онда бисмо имали једну ико-

---

[39] Доментијан, op. cit., 94.

[40] Ibid., 306; Доментијан и иначе често пореди Немању са старозаветним Јаковом.

[41] L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II/I, Paris 1956, 171.

[42] В. Петковић, *Спасова црква у Жичи*, Београд 1912, 74—75; G. Millet—A. Frolow, op. cit., I, pl. 59.

Digitized by Google

нографску схему која је, такође, могла утицати на стварање иконографије Немањиног преноса у Студеницу. Уосталом, као што је већ речено, транслације моштију у византијском сликарству често се на исти иконографски начин представљају.[43] Разуме се да ни у једној сликарској аналогији преносу Немањиних моштију нема истоветности и, мора се рећи, ствараоци иконографије Немањине транслације, колико год да су тражили узоре у сликарству да би представили историјски догађај, били су чврсто везани за књижевне описе којима су се служили. Отуда, у српској композицији има другачијих појединости и извесних оригиналних решења.

У тражењу иконографских предложака ранијег сликарства који су могли послужити стварању композиције Преноса Немањиних моштију у Студеницу потребно је задржавање на још једном књижевном поређењу угледног Доментијана. Он, наиме, у *Житију св. Саве*, приликом описа преноса његових моштију из Трнова у Милешеву, казује: *„И када се приближио ка земљи свога отачества, а преосвећени отац наш богоносни велики сапрестолник тога преосвећенога, богогласни архиепископ Арсеније са свеосвећеним епископима и са часним игуманима, и са свом децом црквеном, и као што Јерусалимска чеда изиђоше у сусрет Христу са гранчицама и гранама вапијући и говорећи „Благословен (је) који греде у име Господње цар Израиљев“, и чеда овога преосвећенога сретоше га с богохвалним песмама место маслинових грана* ...“[44] Доментијан, дакле, пореди долазак мртвог светог Саве у српску земљу с Цветима тј. Христовим уласком у Јерусалим. Имајући у виду да је Доментијан завршио писање Савиног житија десетак година после студеничких фресака Немањиног циклуса, и да га је морао отпочети знатно раније, остаје уверење да је поређење сликарске и књижевне теме транслације светитељских моштију с Цветима било познато, и можда уобичајено, и у време настанка фреске Немањиног преноса у Студеницу. Јер, стварно, та фреска има необичне сродности с фрескама Христовог уласка у Јерусалим, с једном темом која је, скоро редовно, била сликана у свакој византијској и српској цркви тога времена. У Цветима је распоред фигура извршен по истом систему као и на фресци Немањине транслације. С десне стране је град Јерусалим у утврђеним зидинама, на његовим вратима су Јевреји, који с палминим гранчицама у рукама дочекују Христа што јаше на мазги према њима праћен апостолима.[45] Између Христа и Јевреја су палме на које су се по-

[43] Примера ради наводимо фреску транслације моштију св. Јована Новог у Сучаву из XVI века, која се налази у румунском манастиру Сучевици, а која је необично слична, по иконографији, преносу моштију архиђакона Стефана или св. Симеона Немање: cf. M. A. Masicescu—M. Bersa, *Mănăstirea Sucevita*, Bucureşti 1958, 114—115, fig. 94. На италијанским фрескама, насталим између XI и XIII века, под утицајем Византије долази до сличних композиционих и иконографских решења. Cf. преносе моштију епископа Магна на фрескама крипте катедрале у Ањани из средине XIII века: S. Sibilia, *Guida storico-artistica della cattedrale di Anagni*, Anagni 1936, 120—123; Id., *Anagni, breve guida*, Anagni 1962, сл. на стр. 49 и 54, или нешто измењен пренос моштију св. Ћирила у цркви S. Clemente у Риму на фрескама XI века: L. Coletti, *I primitivi*, I, Novara 1941, tav. 8.

[44] Доментијан, op. cit., 215.

[45] Cf. фреске у Нерезима, Ђурђевим Ступовима, Курбинову или Милешеви: G. Millet—A. Frolow, op. cit., I, pl. 19/1, 28/2, 67/1, 84/3.

Digitized by Google

пела деца да уберу гранчице, док је, на Немањином преносу у Студеницу, између монаха испред манастира и носила с моштима, икона Богородице Агиосоритисе.

Поређења употребљена од српских књижевника, светог Саве и Доментијана, савременика сликара који су остварили иконографију композиције Преноса Немањиних моштију у Студеницу, упућивала су мисли на тражење узора у старијем сликарству, превасходно у сценама преноса моштију неког светитеља (ми мислимо најпре на пренос тела старозаветног Јакова из Египта у Хананеју) и на Христов улазак у Јерусалим, једну од најпопуларнијих религиозних илустрација, која је улазила у састав циклуса великих празника. И друга сцена Немањиног циклуса — његов дочек на Светој Гори — мора да је била инспирисана иконографијом Цвети. У Студеници и Сопоћанима се види да Немања јаше на белом коњу (или магарцу, односно мазги) као Христос приликом уласка у Јерусалим, док га прате велможе као Христа апостоли, а дочекују га монаси слични Јеврејима пред зидовима Јерусалима. Читав опис код Доментијана, у коме се говори о томе да су за Немањом пошле велможе, мора да је био, сваком читаоцу, па и сликарима, врло сличан Цветима, иако Доментијан на том месту није употребио поређење или метафору. Па и Савин текст, који непосредно говори о дочеку, употребљава у опису речи „... *йримише га с радошћу и великом йочашћу*", које отприлике одговарају расположењу народа који је дочекивао Христа пред Јерусалимом (Лука, 19,37). Уосталом, за творце иконографије Немањиног циклуса морала је бити, судећи по Савиним текстовима, веома упечатљива чињеница што богати владар одлази као монах у пустиње Свете Горе, јашући на коњу (или магарцу), и том приликом морали су се досетити речи јеванђелиста који, приликом Христовог уласка у Јерусалим на магарцу, евоцирају пророштво да је Христос цар који због своје кротости јаше магарца (Матеј, 21,5; Јован, 12, 15). Сличност идеја у текстовима св. Саве и Доментијана о Немањи са онима из Јеванђеља који се односе на Цвети вероватно су биле јасне људима који су стварали Немањин циклус у сликарству, иако ни Сава ни Доментијан нису explicite нигде навели ту компарацију, нити употребили ове врсте метафора. Игра паралелама у житијима светитеља у средњем веку била је толико проширена да је врло много утицала на мишљење средњовековног човека. Поготову је то морао бити случај са онима који су радили на сликарству. Њима није било увек неопходно да се ослоне само на књижевна поређења, јер су били у стању да створе, и на основу контекста књижевног дела, идеју о иконографији сцене у сликарству. То је, по свој прилици, разлог због кога је и сцена Немањиног доласка на Свету Гору рађена и према иконографији Христовог уласка у Јерусалим. Немања улази као тријумфатор на Свету Гору, а његова слика бива инспирисана свечаним уласком Христа у Јерусалим чија иконографија умногоме зависи од античког Adventus-а — уласка владара-победника у Рим или неки други град империје.[46]

[46] О утицају римског Adventus-а на Цвети расправљао је A. Grabar, op. cit., 234—236.

Digitized by Google

Данас је немогуће одгонетати како је изгледала прва фреска Немањиног циклуса — његов одлазак на Свету Гору, јер је она већим делом страдала. Ако бисмо се ослонили на метафоре св. Саве и Стефана Првовенчаног, употребљене у њиховим текстовима у којима описују тај долазак, уверени да су оне утицале на иконографију сцена у сликарству, дошли бисмо до претпоставке да јој је иконографија била инспирисана опет једном илустрацијом из Христовог живота. Сава у *Служби св. Симеону* и Стефан Првовенчани у *Житију св. Симеона*, у описима Немањиног одласка на Свету Гору, непрестано варирају мотив Христовог успона на Голготу, страдања ради спаса људи. Они, управо, стално понављају да Немања „... *подобећи се своме владици, остави владавину своју, крстом последова Христу и усели се на Свету Гору*" или „... *оставивши земаљско царство, примивши крст свој на рамена ... пође на Свету Гору*", „*примивши Христов јарам ... и његов крст узевши, последова му, насадивши се у дому Господњем*" итд.[47] Једна појединост на фресци у Студеници као да уверава да нисмо далеко од истине кад то покушавамо да претпоставимо. Наиме, у трећем реду оштећеног натписа над овом сценом, на крају десно, сачували су се остаци изгледа попречног крака крста насликаног белом бојом. То није, као што би се могло помислити, последње слово трећег реда натписа, него један сликани облик. Тај крст вероватно је на фресци носио Немања полазећи на Свету Гору.

Знатно је јаснија ситуација с настанком иконографије сцене смрти Симеона Немање, јер је она очувана у Сопоћанима. На жалост, српски писци XIII века, кад говоре о том догађају, не употребљавају поређења, не компаришу његову смрт са часом умирања неког познатијег светитеља хришћанства. Ипак, из излагања тока Немањиног дугог умирања, види се да су сви они протумачили његову смрт као упокојење светитеља, јер се, том приликом, одигравају чуда и чује анђеоска песма, оно дакле што се не збива у часовима напуштања овог света обичних смртника.[48] И стварно, Немањина смрт у Сопоћанима насликана је на онај начин како се представљају смрти угледних калуђера, опробаних светих пустиножитеља или признатих светитеља. Композициона структура оваквих представа у византијском и српском сликарству у основама је увек врло слична: око постеље самртника, постављене у профилу у односу на гледаоце, окупљен је већи или мањи број фигура које су нагнуте према телу покојника, плачу или читају молитве.[49] Тако су, у српском сликар-

[47] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога*, 137—138, 139, 140, 142, 146, 191.

[48] Ibid., 125—128; 201—202; Доментијан, op. cit., 74—76, 283—287.

[49] За представе смрти монаха у Хиландару на фрескама из средине XIII века у пиргу св. Георгија, као и у Св. Софији у Охриду, на спрату нартекса, из средине XIV века cf. С. Радојчић, „*Чин бивајеми на разлученије души од тела*" *у монументалном сликарству XIV века*, Зборник радова Византолошког института 7, Београд 1961, 41, 44, сл. 2; V. J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar*, Actes du XIIe Congrès international des études byzantines, III, Beograd 1964, fig. 9, 10. Слично је представљена и смрт св. Јевстатија на фрескама из 1303. године у истоименој цркви уз цркву св. Димитрија у Солуну, cf. Г. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἐν Ἀθήναις 1952, 218, πιν. 89 β. И на Западу се такође прибегавало истој иконографској схеми када се приказивала смрт неког угледног монаха. Тако је представљен на самрти св. Фрањо на његовој икони са

Digitized by Google

ству после стварања композиције Немањине смрти, насликана умирања угледних српских архијереја или епископа: архиепископа Арсенија I и Саве II, патријарха Јоаникија, епископа моравичког Меркурија и грачаничког Теодора.[50] Негде у подлози ове иконографске схеме вероватно лежи иконографија сцене оплакивања мртвог Христа, само јако сведена и на известан начин модификована. Што се тиче стварања композиције Немањине смрти, нама изгледа да је она могла бити, најпре, инспирисана сценом смрти св. Саве Јерусалимског. Наиме, у северној капели манастира Жиче, на живопису друге деценије XIV века, који је изгледа опонашао у извесној мери сликарство св. Саве из око 1220-тих година, остала је композиција смрти Саве Јерусалимца.[51] Ту на кревету од ликових ужади или кострети лежи мртав Сава Јерусалимски одевен у монашку расу. Око одра су окупљени монаси на челу с игуманом, јереји и изгледа један архијереј који чита заупокојену литургију. Смрт Симеона Немање у Сопоћанима, мада има знатно мањи број фигура у зависности од књижевног описа Саве српског, само је варијанта исте сликарске теме. Када се зна да су капеле посвећене Симеону Немањи у Студеници, Сопоћанима и Грацу у ствари замениле капелу посвећену Сави Јерусалимском у старијој Жичи[52], онда закључак о утицају иконографије смрти Саве Јерусалимског на иконографији смрти Симеона Немање изгледа врло вероватан. Сличан утицај се одиграо и на књижевном плану. Наиме, утврђено је да се Савина *Служба св. Симеону Немањи* образовала под утицајем *Службе св. Симеону Стӣлӣнику*, угледном источном монаху, и чак да је св. Сава из ње непосредно позајмио известан број стихова.[53]

Тако се, на основу праћења веза између списа старих српских књижевника и историјских композиција одређених да кроз сликарство, преко посебног циклуса, прослављају успомену на родоначелника династије Немањића, може установити да је књижевност, будући нешто старија од сликаног циклуса и стварана од богословски учених и политички угледних људи, имала пресудан утицај на сликарство. Од ње је зависила тематика сцене, избор композиција у циклусу и, добрим делом, иконографија слике. Највећу улогу у стварању Немањиног цик-

---

житијем која се налази на олтару капеле Bardi у фирентинској цркви S. Croce. Слика је из времена око 1250—1260. године: E. Garrison, *Italian Romanesque Panel Painting*, Florence 1949, 155, № 105.

[50] Cf. V. Petković, *Freske sa scenama iz života Arsenija I arhiepiskopa srpskoga*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 67—68, sl. 1 (на фресци у цркви Богородице Одигитрије у Пећи из тридесетих година XIV века); Р. Љубинковић, *Црква свет̄их Ап̄ост̄ола у Пећкој Пат̄ријаршији*, Београд 1964, XVI—XVIII и сл. 60—62 (за Саву II и патријарха Јоаникија са фресака XIV и XVII века у цркви св. Апостола у Пећи); L. Okunev, *Ариље*, Seminarium Kondakovianum, VIII, 1936, 251—252, сл. XII/4 (за епископа Меркурија из Ариља с краја XIII века); М. Пурковић, *Срӣски еӣискоӣи и миӣроӣолиӣи у средњем веку*, Скопље 1938, 32—33, сл. 4 (за грачаничког епископа Теодора са фреске из времена око 1320. године).

[51] В. Петковић, *Сӣасова црква у Жичи*, 68—70; G. Millet—A. Frolow, op. cit., I, pl. 58/1.

[52] В. Ј. Ђурић, *Соӣоћани*, 82.

[53] Đ. Radojičić, *Jedna pozajmica u najstarijoj srpskoj crkvenoj pesmi*, 231—235.

Digitized by Google

луса у сликарству имао је његов син књижевник и монах Сава. Он је заслужан не само за његово прослављање кроз уметничка дела него и за његову канонизацију за светитеља и то светитеља врло одређеног типа: патрона српске државе, али и оснивача њеног монаштва.[54] Шездесетак година после историјских слика у Цариграду, на којима је Немања био представљен као роб византијског цара, у Србији је створен циклус фресака које га глорификују као највећег светитеља.

(наставиће се)

[54] Д. Костић, *Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона,* 205—208, инсистира на тврђењу да је тип Симеона Немање као свеца прилагођен онаквим типовима као што је то Димитрије Солунски, тј. да је постао патрон и заштитник српске државе, као што је св. Димитрије патрон и заштитник Солуна. Међутим, не треба потценити Савин труд око истицања Немањиних монашких врлина, а посебно његова навођења Немање за узор монасима. Ђ. Радојичић је, у свом раду *Jedna pozajmica u najstarijoj srpskoj crkvenoj pesmi,* loc. cit., успео да утврди да је на Савину Службу св. Симеону Немањи утицала служба св. Симеона Столпника, монашког имењака Немањиног. Већ та чињеница јасно казује да је у стварању Немањиног светитељског типа постојала жеља да он буде представљен не само као заштитник српске државе него и њен највећи подвижник.

Digitized by Google

СЛИКЕ
FIGURES

Digitized by Google

Сл. 1 — Студеница, Капела краља Радослава, *Одлазак Симеона Немање на Свету Гору*, леви (очувани) део.
Fig. 1 — Studenica, Chapelle du roi Radoslav, *Départ de St. Syméon Nemanja au Mont Athos*, partie gauche.

Digitized by Google

Сл. 2 — Студеница, Капела краља Радослава, *Одлазак Симеона Немање на Свету Гору,* детаљ: кнез Вукан и велики жупан Стефан.
Fig. 2 — Studenica, Chapelle du roi Radoslav, *Départ de St. Syméon Nemanja au Mont Athos,* détail: prince Vukan et grand župan Stefan.

Digitized by Google

Сл. 3 — Студеница, Капела краља Радослава, *Доношење Немањиних моштију у Студеницу.*
Fig. 3 — Studenica, Chapelle du roi Radoslav, *Translation des reliques de St. Syméon Nemanja à Studenica.*

Digitized by Google

Сл. 4 — Студеница, Капела Краља Радослава, *Доношење Немањиних моштију у Студеницу.*
Fig. 4 — Studenica, Chapelle du roi Radoslav, *Translation des reliques de St. Syméon Nemanja à Studenica,* partie droite.

Digitized by Google

Сл. 5 — Сопоћани, Капела Симеона Немање, *Доношење моштију Симеона Немање у Студеницу,* детаљ, лева страна.

Fig. 5 — Sopoćani, Chapelle du St. Syméon Nemanja, *Translation des reliques de St. Syméon Nemanja à Studenica,* détail, partie gauche.

Digitized by Google

Сл. 6 — Сопоћани, Капела Симеона Немање, ***Доношење мошӣију Симеона Немање у Сӣуденицу,*** **детаљ, десна страна.**

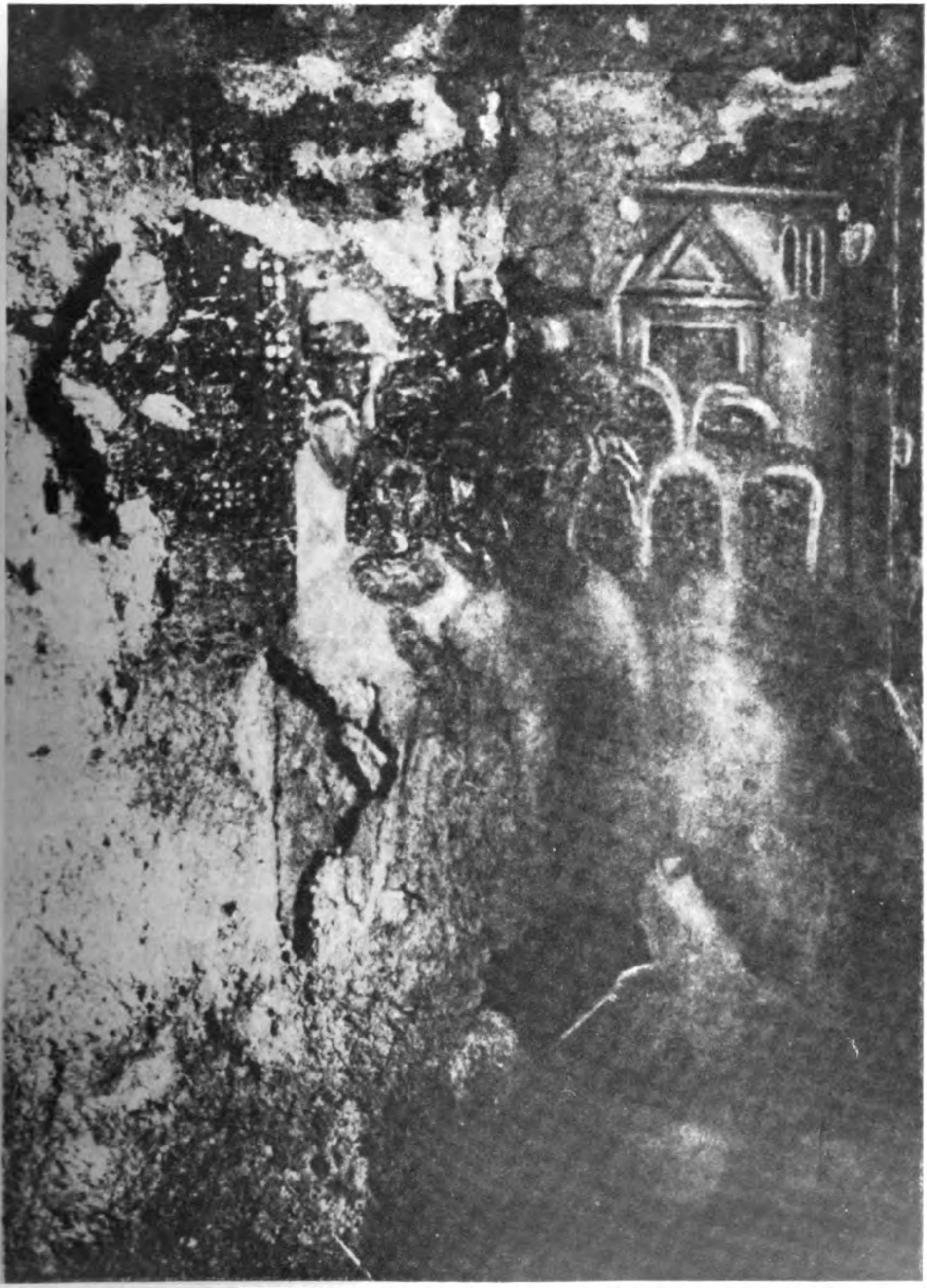
Fig. 6 — Sopoćani, Chapelle du St. Syméon Nemanja, ***Translation des reliques de St. Syméon Nemanja à Studenica,*** **détail, partie droite.**

Digitized by Google

Сл. 7 — Сопоћани, Капела Симеона Немање, *Смрт св. Симеона Немање.*
Fig. 7 — Sopoćani, Chapelle de St. Syméon Nemanja, *Mort de St. Syméon Nemanja.*

Digitized by Google

Сл. 8 — Градац, Капела Симеона Немање, *Доношење Стевана Немање у Студеницу,* детаљ, десна страна (снимак G. Millet).

Fig. 8 — Gradac, Chapelle de St. Syméon Nemanja, *Translation des reliques de St. Syméon Nemanja à Studenica,* détail, partie droite (photo G. Millet).

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₁
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₁
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

I. DUJČEV

UNA POESIA DI MANUELE FILE DEDICATA A IRENE PALEOLOGA ASENINA

Una quindicina d'anni fa, descrivendo il cod. Vatic. gr. 633 — un manoscritto pergamenaceo copiato nei secoli XIII—XIV — mons. R. Devreesse notava fra l'altro: „(ff. 86—87'). Carmen in imperatricem Bulgarorum (Irenem, Iohannis Asan Bulgarorum principis mulierem, ni fallor; cf. Georgii Acropolitae Annales 38. 39); inc. mut. monitione facta in folio praecedente, Πρὸς τοὺς χύδην πένητας ἐξήντλει πράως, des. Ἡ γὰρ βασιλὶς Βουλγάρων Ἀσανίνα/ Καὶ τῇ σιωπῇ σωφρονίζει τὸν βίον; (f. 87') <in Isaacum Asan> (de quo cf. Cantacuz. Hist. III, 36. 82. 88); inc. Ἀσὰν Ἰσαάκιος ἀγχίνους φύσις, abrumpitur in vv. ὁ τῆς ὕλης ἄπληστος ἁρπάζοι κλύδων"[1]. Basandosi evidentemente su questa indicazione, il prof. Gy. Moravcsik annoverò recentemente fra le fonti bizantine sulla storia dei popoli di origine turca anche il carme del codice vaticano citato: „Ein anonymes Gedicht aus dem XIII. Jahrhunderts erwähnt die Gattin des bulgarischen Zaren Ivan II. Asen", scrive egli[2], aggiungendo inoltre che la detta poesia rimane „noch unveröffentlicht". Ripetuta da due insigni studiosi, la notizia non poteva non suscitare un interesse particolare: essa lasciava l'impressione che fra i testi bizantini, conservati nella Biblioteca Vaticana, si trovi una poesia inedita, collegata con il nome di Irene, figlia del despota di Salonicco e d'Epiro Teodoro Comneno (1215—1230) e moglie del re bulgaro Giovanni II Asen (1218—1241). Considerando che già erano noti altri versi, che un ignoto poeta bizantino della prima metà del secolo XIII dedicò alle nozze del re Giovanni II Asen con la principessa Irene Comnena, avvenute verso il 1237[3], la supposizione sembrava pienamente giustificata. Per quanto sia

[1] *R. Devreesse*, Codices Vaticani graeci. III. Codices 604—866. In Bibliotheca Vaticana 1950, pp. 43—50, la descrizione dell'intero codice; v. specialmente pp. 46—47.

[2] *Gy. Moravscik*, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin 1958², p. 232.

[3] Si tratta di due poesie contenute nel cod. Vatic. gr. 307, f. 6', pubblicate parzialmente da *S. G. Mercati*: Actes du IVᵉ Congrès international des études byzantines, I = Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, IX (1935) p. 34, e per intero da *I. Dujčev*: Spisanie dell'Accademia delle scienze bulgara, LXVI (1943) pp. 162—164; v. le indicazioni bibliografiche presso *Moravcsik*, op. c., p. 231.

Digitized by Google

seducente, quest' attribuzione della poesia anonima del cod. Vatic. gr. 633, ff. 86—87' suscita dubbi. La maggior difficoltà nasce dal fatto che detta poesia è acefala, cioè ne manca non soltanto l'inizio, ma anche ogni titolo e l'indicazione del nome dell'autore. Alcuni indizi preziosi per l'identificazione si possono ricavare però sia dal contenuto stesso, che dalla connessione del testo con gli altri scritti, contenuti nel manoscritto ove si trova conservata ora la poesia anonima e acefala.

L'unico nome personale menzionato nel testo della poesia viene dato negli ultimi due versi, dove si nomina in modo esplicito „la regina dei Bulgari Asenina" (ἡ βασιλὶς Βουλγάρων 'Ασανίνα). Ora bisogna notare subito che nessuna fonte storica dà il nome di Asanina alla principessa Irene, che diventò moglie del re bulgaro Giovanni II Asen, essendo essa sempre chiamata con il suo nome proprio[4]. Sotto il nome di Asenina ('Ασανίνα) sono note invece alcune donne, che appartenevano all'aristocrazia bizantina della fine del secolo XIII e del secolo XIV ed erano membri della celebre famiglia bizantino-bulgara degli Asenidi[5]. Con questo nome viene indicata, prima di tutte le altre, la figlia dell'imperatore Michele VIII Paleologo (1259—1282) Irene, la quale nel 1278 fu data come sposa a Giovanni, figlio di Mico e nipote, per lato materno, del re Giovanni II Asen[6]. Dopo un infelice tentativo, compiuto negli anni 1279—1280, di stabilirsi — con l'appoggio del' imperatore bizantino — nella capitale bulgara di Tirnovo come sovrano del paese travolto da una feroce guerra civile, Giovanni Mico ossia Giovanni III Asen si rifiugiò a Bisanzio, insieme con la moglie Irene, chiamata da allora in poi Asenina[7]. Da questo matrimonio nacquero quattro figli: Michele, Andronico, Costantino e Isacco, e tre figlie: Maria, Teodora e Anna Asenina. Morta nella prima metà del secolo XIV, ad una data che non si puo stabilire con precisione, Irene Paleologa Asen lasciava dunque dietro di se una famiglia abbastanza numerosa. Alcuni rappresentanti femminili di questa famiglia — indipendemente dal fatto che discendessero in linea diretta oppure fossero stati incorporati per via di un matrimonio — furono insigniti del suo nome di Asenina. Così, è nota un'altra Irene e precisamente Irene Comnena Cantacuzena Paleologo Asenina, che fu moglie di Michele, il primogenito di Giovanni III Asen e di Irene Paleologo Asen[8]. Non se ne conoscono però nè la data di nascita, nè quella di morte e tanto meno i dettagli della sua vita. Portava il cognome di Asenina o Asanina anche Teodora Paleologa Arachantlun, figlia della *despoina* di Mugulion Maria Paleologo[9] e moglie di un altro figlio di

[4] L'unico esempio, indicato da *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin 1958²,p. 75, è tratto dalla nostra poesia: „Carm. Ined. 87ᵛ".

[5] Su questa famiglia v. lo studio di *F. I. Uspenskij*, Bolgarskie Asêneviči na vizantijskoj službě v XIII—XV vv. Izvêstija Russk. archeolog. instituta v Konstantinopolê, XIII (1908) pp. 1—16.

[6] Sugli avvenimenti storici v. presso *V. N. Zlatarski*, Istorija na bŭlgarskata dŭržava prez srêdnite vêkove, III. Sofia 1940, p. 552 sgg.

[7] Per i dettagli v. *A. Th. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453. Diss. München 1938, pp. 27—28 nr. 44. — *Uspenskij*, op. c., p. 2 sgg.

[8] Per i dettagli v. *Papadopulos*, op. c., p. 13 nr. 21. — *Uspenskij*, op. c., pp. 6—7.

[9] Su di essa v. *Papadopulos*, op. c., pp. 33—34 nr. 54. — *Uspenskij*, op. c., p. 5.

Digitized by Google

Giovanni III Asen — il panipersevasta Isacco Paleologo Asen[10]. Lo stesso cognome portavano due donne della terza generazione degli Asenidi bizantini: Anna Comnena Ducena Paleologa Asenina, che sposò Manuele Comneno Raul Asen (nato verso il 1320/25), figlio di Andronico Asen e, dunque, nipote di Giovanni III Asen[11], poi Irene Paleologa Asenina, figlia di Isacco Paleologo Asen, morta dopo il 1351[12]. Quale di queste donne viene ricordata nella poesia anonima?

Prima di venir attribuiti al secolo XIII e collegati con la persona di Irene, la moglie del re bulgaro Giovanni II Asen, i versi acefali e anonimi del cod. Vatic. gr. 633, ff. 86—87′ dovrebbero essere studiati in rapporto con gli altri testi, che si trovano accanto ad essi nel codice. Una trentina di fogli di detto codice, dal f. 80 in poi, contengono delle poesie ormai ben identificate come opere del poeta bizantino Manuele File (ca. 1275—1345), insieme con qualche verso la cui identificazione rimane tuttora incerta. Come fu notato già da mons. Devreesse[13], ai ff. 80—84′ si leggono i versi del File, pubblicati sulla base del cod. Medic. — Laurent. XXXII. 9 del secolo XIV[14]. Segue, sul f. 85[rv], un'altra poesia del File, conservata anche essa nel codice fiorentino ('cod. Flor. 191') e pure già edita[15]. Sul f. 85′ si legge un tetrastichon ('versus quattuor'), che non si può identificare per ora. La parte inferiore del f. 85′ è stata lasciata bianca: lo scriba desiderava forse copiare qui l'inizio della poesia dei ff. 86—87′, ma probabilmente anche nel codice, che gli servì da prototipo, questi versi mancavano. Per questa ragione, oppure per qualche altro motivo, che non si può indovinare con certezza, egli non copiò il titolo e l'inizio della poesia. L'ignoto copista bizantino non voleva essere accusato però di manchevolezza, e perciò sulla parte inferiore del f. 85′ aggiunse, come riferimento al testo acefalo del f. 86, una breve nota, per indicare la lacuna: Λείπει ἡ ἀρχὴ τῶν προκειμένων στίχων. Il codice, da cui egli prendeva i suoi testi, era in questa parte, per quanto sembra, abbastanza lacunoso: vi mancava l'inizio della poesia, dove viene nominata la „regina dei Bulgari Asenina“, come anche una parte del testo seguente. Se il testo copiato sui ff. 86—87′ è mutilo nel suo inizio, il testo contenuto nel f. 87′ è mutilo alla fine. In aggiunta alle indicazioni fornite da mons. Devreesse, il quale identificò bene la poesia del f. 87′ come dedicata a Isacco Asen ('in Isaacum Asan'), si deve dire che il testo intero di questa poesia è conservato in un altro codice vaticano, e precisamente nel cod. Vatic. gr. 1126, f. 152[rv], pure del secolo XIV. Il confronto fra le due copie, quella cioè del cod. Vatic. gr. 633, f. 87′

[10] Per i dettagli v. *Papadopulos*, op. c., p. 34 nr. 55.

[11] Per i dettagli v. *Papadopulos*, op. c., p. 12 nr. 18. — *Uspenskij*, op. c., p. 10 sgg.

[12] Per i dettagli v. *Papadopulos*, op. c., p. 34 nr. 56. — *Uspenskij*, op. c., p. 12.

[13] *Devreesse*. op. c., p. 46.

[14] Secondo il Devreesse „cod. Flor. 16—24, 6“, cioè i testi pubblicati da *E. Miller*, Manuelis Philae Carmina ex codicibus Escurialensibus, Florentinis, Parisinis et Vaticanis. I. Parisiis 1855, pp. 195—203.

[15] Vedi il testo pubblicato dal *Miller*, op. c., p. 357.

Digitized by Google

e quella del cod. Vatic. gr. 1126, f. 152^{rv}, ci fornisce qualche elemento importante. Nel cod. Vatic. gr. 1126, f. 152^{rv}, la poesia viene messa sempre fra le opere di Manuele File[16]. Questa poesia, dedicata a Isacco Asen, nel cod. Vatic. gr. 633, f. 87' contiene 16 versi, mentre nel cod. Vatic. gr. 1126 f. 152^{rv} essa è molto più lunga e consiste in tutto di 36 versi, vale a dire che nel primo codice vaticano manca più della metà. Per i ff. 88—89 del cod. Vatic. gr. 633 viene indicata da mons. Devreesse un'altra poesia acefala e mutila all'inizio: „Carmen aliud initio mutilum". L'identificazione di questa poesia acefala però non è impossibile. In aggiunta a ciò che dice di essa mons. Devreesse si dovrebbe rilevare, che i versi conservatici nel cod. Vatic. gr. 633, ff. 88—89 non sono altro che la seconda parte e la fine di un'altra poesia di Manuele File, contenuta nel menzionato codice fiorentino e già pubblicata. I versi del cod. Vatic. gr. 633, ff. 88—89 – una cinquantina in tutto – sono presi dalla poesia che nel codice fiorentino porta un titolo e viene attribuita in modo esplicito a Manuele File: πρός τινα τὸν ἐχθρωδῶς τῷ Φιλῇ διακείμενον[17]. Anche in questo caso dunque ci troviamo di fronte ad una opera del medesimo poeta bizantino. Il confronto fra il testo pubblicato di questa poesia e la copia nel cod. Vatic. gr. 633, ff. 88—89 da una parte, e fra le due copie del testo — per quanto io sappia — finora inedito della poesia dedicata a Isacco Asen, dimostra chiaramente che il copista cui dobbiamo le opere di Manuele File nel cod. Vatic. gr. 633, riproduceva con la massima accuratezza il suo prototipo: fra le copie non esistono o quasi delle divergenze. Nel cod. Vatic. gr. 633 seguono, dopo il f. 89, varie poesie, alcune delle quali rimangono tuttora non identificate, mentre altre — come ad esempio i testi sul f. 89^{rv}[18] oppure i testi sui ff. 106'—107'[19] e sui ff. 107'—108'[20] – appartengono certamente al grande poeta bizantino. Dall'analisi, anche se piuttosto rapida, del contenuto di questa parte del cod. Vatic. gr. 633, dove si trova la poesia con il nome della „regina dei Bulgari Asenina", si impone indubbiamente un quesito: se lo scriba dunque aveva raccolto su queste pagine del suo codice tante poesie, che appartenevano a Manuele File, non apparteneva alla penna del medesimo poeta anche la poesia del cod. Vatic. gr. 633, ff. 86—87', giuntaci acefala e mutila nel suo inizio? Le considerazioni che si possono trarre dal contenuto di questa poesia e qualche indizio, che si scopre nella poesia dedicata a Isacco Asen, non soltatto non contraddicono, ma confermano l'attribuzione.

Per l'identificazione dell'autore della poesia del cod. Vatic. gr. 633. ff. 86—87' non è senza importanza indubbiamente anche il testo che segue immediatamente sul f. 87' del medesimo codice. Isacco Asen, cui è dedicata questa seconda poesia, è un personaggio ben noto: non si tratta, in

[16] Era precisamente il cod. Vatic. gr. 1126, del quale il *Miller*, op. c., II, pp. 267—311, si servì per pubblicare un numero notevole di poesie del poeta bizantino.

[17] Secondo „Cod. Flor. CCVI" pubblicato dal *Miller*, op. c., I, pp. 371—376; si tratta dei versi 43—98 (ibidem, pp. 373—376) che sono conservati anche nel cod. Vatic. gr. 633.

[18] Corrisponde al testo pubblicato dal *Miller*, op. c., pp. 27—28 nr. LVII.

[19] Pubblicato dal *Miller*, op. c., II, pp. 334—335.

[20] Pubblicato dal *Miller*, op. c., II, pp. 336—337.

Digitized by Google

realtà, che del figlio già nominato del re bulgaro Giovanni III Asen e di Irene Paleologina Asenina. Apparentato con la famiglia dei Paleologi, egli fece presto una brillante carriera nella corte bizantina[21]. Nel 1345 egli portava già il titolo aulico di panipersevasta e deve esser morto alcuni anni più tardi, forse prima del 1359[22]. Fra gli elogi insipidi, che il poeta intreccia, nella sua poesia, per Isacco Asen, viene data anche una indicazione concreta. Già all'inizio della poesia Manuele File nomina Isacco Asen πατράδελφος, cioè zio dell'imperatore. I legami che univano questo personaggio alla famiglia regnante dei Paleologi seguivano una doppia linea. Isacco Asen non soltanto era apparentato con i Paleologi per parte di sua madre Irene Paleologa, dunque era nipote dell'imperatore Michele VIII Paleologo, ma aveva sposato una nipote del medesimo imperatore — Teodora Paleologa Arachantlun — ed in tal modo era diventato cugino dell'imperatore Michele IX Paleologo (1295—1320) e zio dell'imperatore Andronico III Paleologo (1328—1341)[23]. Da questa interpretazione si deve dedurre una prima conclusione riguardo alla data della nostra poesia: essa fu composta evidentemente nel periodo in cui il trono di Costantinopoli era occupato da Andronico III Paleologo, cioè fra il 1328 e il 1341. Giudicando dallo stile e dalla lingua della poesia, conoscendo i legami fra il poeta bizantino e la famiglia degli Asenidi ed infine prendendo in considerazione qualche altra poesia, dedicata dal File a Isacco Asen[24], s'impone con la massima probabilità l'ipotesi che anche i versi conservatici nel cod. Vatic. gr. 633, f. 87' e nel cod. Vatic. gr. 1126, f. 152[rv] sono da attribuire alla sua penna. Lasciandoci la possibilità di occuparci in altra sede in modo speciale di detti versi, rileviamo qui almeno un particolare che ha rapporto con la poesia anonima del cod. Vatic. gr. 633, ff. 86—87'. Se la maggior parte delle opere poetiche, fra le quali essa viene inserita nel suddetto codice vaticano appartengono a Manuele File, sarebbe più che lecito accettare anche la sua appartenenza al medesimo poeta bizantino. Così questa poesia, invece di essere datata verso la prima metà del secolo XIII e di essere collegata con Irene, la moglie di Giovanni II Asen, si dovrebbe riportare verso la fine del medesimo secolo o meglio verso l'inizio del secolo seguente e collegare con l'attività letteraria di un fecondo poeta quale fu precisamente Manuele File. Quale personaggio

[21] Cf. anche le notizie date dal R. P. *V. Laurent*, Légendes sigillographiques et familles byzantines. VI. Sceau de Georges Doucas Philanthropénos. É. O., a. XXXV, nr. 166 (1932) pp. 177—181, specialmente pp. 179—181.

[22] Cf. *Papadopulos*, op. c., p. 34 nr. 55.

[23] Per spiegare il termine di πατράδελφος, che si legge in un'altra poesia di Manuele File, dedicata al „despota Costantino“ (*Miller*, op. c., II, p. 143, nr. XCI, vv. 1—2) il *Miller*, ibidem, p. 143 n. 3, cita proprio il testo della nostra poesia conservata nel cod. Vatic. gr. 1126, f. 152. Ora, *Ae. Martini*, Manuelis Philae carmina inedita. Neapoli 1900, p. 35, considera questo Costantino (morto secondo lui nel 1334) figlio dell'imperatore Andronico II Paleologo (1282—1328). Una nota sulla parentela dei figli di Teodora Paleologa Arachantlun con l'imperatore Giovanni V Paleologo (1341—1376, 1379—1391) v. presso *Papadopulos*, op. c., p. 34 n. 279.

[24] *M. I. Γεδεών*, Μανουὴλ τοῦ Φιλῆ ἱστορικὰ ποιήματα. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, III (1883) pp. 655—656: Τῷ Ἀσάν. L'attribuzione è ipotetica. Forse a lui è dedicata però la poesia pubblicata dal *Miller*, op. c., I, pp. 120—121 nr. CCXXIX, con il titolo: τῷ διαφερόντως ὑπερφυεῖ κὺρ Ἰσαάκ.

Digitized by Google

storico, a cui fu dedicata questa poesia, si deve pensare innanzitutto a Irene Paleologa Asenina, la moglie dell'efimero sovrano bulgaro Giovanni III Asen.

Fra le poesie di Manuele File vi ne è una composta per l'occasione della morte di Irene Paleologa Asenina, la moglie del re bulgaro Giovanni III Asen[25]. Intitolando questa poesia „Versi funebri per la regina Asenina figlia dell'imperatore", il poeta bizantino alludeva sia alla sua dignità di regina dei Bulgari, che alla sua origine imperiale quale figlia dell'imperatore Michele VIII Paleologo. Senza menzionare il suo nome proprio, il File la chiama Asenina, aggiungendo ch'essa discendeva dalla famiglia dei Paleologi e dei Comneni. Dopo aver dichiarato, che Irene proveniva ἐκ λεοντώδους γένους e definendola ἀετιδῆς, il poeta accenna al suo matrimonio con Giovanni III Asen, ai suoi figli e nipoti ed alla sua morte in età, a quanto pare, assai avanzata:

'Ασὰν δὲ νικᾷ τοὺς ἐριστὰς τῶν γάμων·
τὸ Βουλγάρων δύσμαχον ἰθύνων γένος·
καὶ λαμβάνει τὸ μῆλον ἐκ τῶν Αὐσόνων,
βασιλέων αἵμασιν ἀνθοῦν ὡς ῥόδον·
φύει δὲ καρποὺς ἡ βασιλὶς πρακτέων
χλιδῶντας ἁβρᾷ γνωστικῆς βλάστης δρόσῳ·
καὶ φιλτάτων δεκάδι κοσμεῖ τὸν βίον·
ὧν εἰ θέλεις ἕκαστον ὡς ἔχει βλέπειν,
θαῦμα κρινεῖς τὴν φύσιν ἐξ ἧς οἱ τόκοι·
παῖδας δὲ παίδων ἡδέως ἀθρήσασα,
ξύμπαντας ἁπλῶς εὐκλεεῖς καὶ κοσμίους·
καὶ τῷ βασιλεῖ καὶ ποθεινῷ συγγόνῳ
δείξασα τὴν πρέπουσαν ἐκ πλείστου σχέσιν,
τέθνηκε, φεῦ, τέθνηκεν εἰς γῆρας μέσον . . .

Da un accenno in questa poesia si dovrebbe concludere che prima della morte l'ex-regina dei Bulgari aveva preso il velo monacale. Precisamente ai medesimi avenimenti si riferisce, come pare, anche la poesia di Manuele File, conservata nel cod. Vatic. gr. 633, ff. 86—87', il cui testo riproduciamo qui.

Πρὸς τοὺς χύδην πένητας ἐξήντλει πράως
καὶ βασιλικὴν εἶχεν εὐθὺς τὴν φύσιν·
ὡς ἀετιδῆς καὶ λεόντιος τόκος,
καὶ ταῖς ἐρυγαῖς τῆς μεγαλοφυΐας
τὸ κοινὸν ἐξέπληττε θαυμάζον γένος.
κάλλος γε μὴν αὔταρκες εἰς κρᾶσιν ξένην
ἐκ σπαργάνων ἔδειξεν ἡ τρισολβία·
τὰ γὰρ παρατρίμματα τῆς ἀκοσμίας
καὶ τὰς ἀπαγεῖς τῶν σοφισμάτων χρίσεις

[25] *Γεδεών*, op. c., pp. 249—250: 'Επιτάφιοι τῇ βασιλίδι 'Ασανίνῃ θυγατρὶ τοῦ βασιλέως. Il Gedeon (ibidem, p. 246) ha identificato bene il personaggio a cui viene dedicata la poesia.

Digitized by Google

ἡ βασιλὶς παρῆκε ταῖς ἁπλουστέραις.
ἐπεὶ δέ τις ἔπνευσε τυφὼς ἐν μέσῳ
καὶ βασκάνων ἄφυκτος ἐῤῥύη κλύδων,
τοῦ συζύγου σπεύσαντος εἰς ἄλλο κράτος,
τὸν λαμπρὸν ἐξέφηνε κἀνταῦθα τρόπον·
οὐ γὰρ κατεκράτησεν αὐτῆς ὁ φθόνος,
ἀλλ'ἦν ἀτεχνῶς πύργος ἑστὼς ἀτρέμας,
ἢ πτηνὸν εἰς ἄνθρακας Αἰτναίους πνέον,
ἢ πέτρα δεινῆς ἐγκοπῆς ὑπερτέρα,
καὶ σῶμα χαλκοῦν εἰς μολυβδίνην σφύραν.
Ταύτης γε μὴν ἔφριξε τὴν εὐανδρίαν
ὁ λαμπρὸς αὐτόμαιμος ὁ στεφηφόρος,
ὃς τήνδε τὴν δρῦν ἐγκρατῶς ἐμαστίγου,
τὸ τοῦ κράτους ὕποπτον αὐτῇ συμφύρων.
καὶ τῶν πόνων φάρμακον οὐδὲν ἦν τέως,
πλὴν τῆς ἀγαθῆς τῶν καλῶν παίδων τύχης.
ἀλλὰ σύ, διδάσκαλε τεχνῖτα χρόνε,
τῶν συκοφαντῶν εὗρες αὐτὴν βελτίω,
τὴν ἐξ ὑπαρχῆς εὐστεφῆ καὶ κοσμίαν
καὶ τοῦ γένους ἔρεισμα καὶ τῆς ἀξίας.
πλὴν ἀλλὰ βαβαὶ τοῦ παραυτίκα πάθους,
καὶ τῶν ὀδυρμῶν τῶν σχεδὸν παγκοσμίων·
κοινὸν γὰρ ἦν ἅπασιν αὐτῆς τὸ κλέος.
ἥλιε καὶ γῆ καὶ τελευταῖοι κρότοι,
τὸν τῆς ὕλης θύλακον ὡς φῶς ἐξέδυ,
λιποῦσα τὴν γῆν καὶ τὰ σεμνὰ τῆς τύχης,
καὶ τοὺς ἑαυτῆς εὐκλεεῖς πάντας τόκους.
τῶν γὰρ μοναχῶν τὴν στολὴν τὴν ἐσχάτην
ἡγεῖτο σαφῶς ἀρχικὴν ἁλουργίδα.
τῶν δὲ τρόπων φέρουσα τὴν εὐκοσμίαν,
παρίσταται νῦν τῶν ψυχῶν τῷ νυμφίῳ,
τὴν λαμπάδα κρατοῦσα τῆς εὐποιΐας,
καὶ τὸ στέαρ βλύζουσα τῆς εὐσπλαγχνίας
ὡς παρθένος φρόνιμος ἐκ τῶν πρακτέων·
καὶ μὴν ἀφυπνοῖ τῆς ῥοῆς τὸ σαρκίον,
πρὸς τὴν ξένην ἔγερσιν εὐτρεπισμένον.
ἄλλος γὰρ ἂν γένοιτο καὶ γῆθεν τόκος,
εἴπερ τὸ τῆς σάλπιγγος ἠχήσει στόμα
πρὸς δευτέραν τὰ κῶλα συλλέγον πλάσιν.
ἡ κειμένη δὲ καὶ σκιαγραφουμένη
πρὸς τὴν μόνην ἄμεμπτον ἐνθάδε βλέπει·
κἀν τῷ βίῳ γὰρ εἶχεν αὐτὴν προστάτιν,
καὶ τῶν τόκων φύλακα τῶν τρισολβίων
καὶ τῶν ἀγαθῶν εἰς τὸ μέλλον ἐλπίδων.
σὺ δὲ βλέπων, βέλτιστε, σωφρόνως τάδε,

Digitized by Google

μὴ κομπάσῃς χρήμασιν ἢ δόξῃ βρύων,
μήδ' ἐκταραχθῇς κἂν τὸ πᾶν ἔχῃς μόνος.
ἄλλ'εἴ τις ἐν σοὶ καὶ λογισμὸς οὐ πρέπων,
σύστελλε σαυτὸν πρὸς τὸ νῦν πάθος βλέπων.
ἡ γὰρ βασιλὶς Βουλγάρων 'Ασανίνα
καὶ τῇ σιωπῇ σωφρονίζει τὸν βίον.

Un'analisi esauriente di questa poesia non si puo eseguire, mancandone l'inizio ed il titolo. Il poeta esprimeva i suoi pensieri e sentimenti per mezzo di *tournures* ricercatissime e di allusioni. Si deve riconoscere perciò che il significato di qualche accenno vago ci sfugge completamente oppure almeno rimane oscuro. Nonostante ciò qualche indicazione concreta si può ricavare dal testo, intessuto da espressioni generiche. La poesia dunque fu scritta in occasione della morte della „regina dei Bulgari Asenina", il cui nome viene ricordato nel penultimo verso. Con grandi elogi il poeta parla della sua origine nobile e dei tratti del suo carattere. E' oscuro però l'accenno a qualche fatto triste della sua vita, causato dall'invidia oppure della calunnia (v. 11—12). Forse un cenno agli avvenimenti degli anni 1279—1280 si deve scoprire nei versi (vv. 13—19) dove il poeta dice che il marito dell'Asenina si era „diretto" verso „un altro stato" — cioè per occupare il trono di Tirnovo — e lei, in questa occasione, aveva dato prova di particolare coraggio. Una indicazione importante contiene un verso seguente (v. 21), in cui viene nominato l'imperatore (ὁ στεφηφόρος) come αὐτόμαιμος, cioè fratello della regina Asenina. La parola αὐτόμαιμος, che manca nei lessici comuni, esprimeva meglio che ogni altro termine la parentela esistente: senza alcun dubbio, si allude all'imperatore Andronico II Paleologo, il quale era fratello di Irene Paleologa Asenina, la moglie di Giovanni III Asen. Nello stesso tempo, da questo verso si può dedurre un indizio per datare, magari in modo piuttosto approssimativo, la poesia: essa appartiene al periodo del regno di Andronico II Paleologo, cioè fra gli anni 1282 e 1328. Irene Paleologa Asenina era morta dunque al più tardi verso il 1327/28. La notizia fornitaci dal poeta, in quell'altra poesia già citata e composta sempre in occasione della morte di Irene, ch'essa morì εἰς γῆρας μέσον, permette di stabilire pressapoco anche la data della sua nascita, probabilmente cioè verso il 1260. Il poeta menziona più avanti (v. 25) i figli. In modo esplicito viene ricordato inoltre il fatto che Irene, prima della morte, aveva assunto l'abito monacale. Secondo il poeta, essa aveva giudicato „l'ultima veste dei monaci" quale una „porpora di sovrano" (v. 37—38). Le parole di Manuele File, secondo cui Irene si era presentata dinanzi allo „sposo delle anime", tenendo la „lampada della beneficenza" (vv. 40—41), ch'essa „giaceva" (κειμένη) e aveva lo sguardo diretto verso la Vergine, che l'aveva sempre protetta (vv. 49—53) ed infine ch'essa, tacendo, insegnava la saggezza ai vivi (vv. 59—60) non si possono interpretare che nel senso ch'essa era morta. Insieme con la poesia pubblicata da M. I. Gedeon, Manuele File ha composto dunque, in occasione della morte di Irene Paleologa Asenina, anche questa seconda poesia, diretta a qualcuno dei suoi famigliari. A lui

Digitized by Google

precisamente si rivolgeva il poeta negli ultimi versi (vv. 54—58), cercando di suggerirgli pensieri edificanti:

σὺ δὲ βλέπων, βέλτιστε, σωφρόνως τάδε,
μὴ κομπάσῃς χρήμασιν ἢ δόξῃ βρύων,
μήδ' ἐκταραχθῇς κἂν τὸ πᾶν ἔχῃς μόνος.
ἀλλ'εἴ τις ἐν σοὶ καὶ λογισμὸς οὐ πρέπων,
σύστελλε σαυτὸν πρὸς τὸ νῦν πάθος βλέπων..

Il problema del destinatario cui è stata indirizzata la poesia, può essere risolto soltanto in modo ipotetico. Era questi il marito Giovanni III Asen, oppure qualcuno dei figli? Sfortunatamente, noi non conosciamo la data precisa della morte di questo principe bulgaro, per collegare con lui la poesia. Molto più probabile sembra invece l'ipotesi che il componimento poetico fosse indirizzato ad uno dei figli, ad esempio a Isacco Asen. Così, all'eredità litteraria del grande poeta bizantino si deve aggiungere anche questa poesia anonima e acefala, nella quale egli ripete abbondantemente frasi e termini usati spesso in altre sue opere[26].

Sofia

[26] A titolo d'esempio si possono indicare alcune analogie: per il v. 3 vedi qui sopra, nel testo edito dal Gedeon; per il v. 4 v. *Miller*, op. c., I, p. 271, v. 26; per il v. 8 v. *Miller*, op. c., I, p. 188, 76; per il v. 21 v. *Miller*, op. c., I, p. 178, v. 802; per il v. 28 v. *Miller*, op. c., I, 18, v. 24; II, p. 130, v. 74; per il v. 34 v. *Miller*, op. c., I, p. 279, v. 9; p. 442 v. 3; per il v. 41 v. *Miller*, op. c., II, p. 222 v. 89; cf. p. 161 n. I; per il v. 49 v. *Miller*, op. c., I, p. 47 v. II, ecc.

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ПОЧЕЦИ СОЛУНСКЕ КРАЉЕВИНЕ (1204—1209)

На самом почетку XIII века Византију је задесила изненадна катастрофа: учесници четвртог крсташког рата скренули су са пута који их је водио у борбу против неверника и 13. априла 1204. год. заузели византијску престоницу на Босфору. Привремени нестанак Византије са историјске позорнице довео је до оснивања низа нових држава на њеној територији, држава на чијем челу су стајали западни ритери — учесници за грчки свет фаталног крсташког похода. Међутим, циљ овог рада није да изложи рану историју латинских држава, образованих искључиво у европским областима срушене Византије, већ само да осветли почетне фазе развитка оне државе, чији се центар налазио у Солуну, најнапреднијем и најбогатијем византијском граду у Европи. По свом стратегијском значају као и по личности која је дошла на њено чело, држава у Солуну налазила се у првим редовима западно-латинских творевина на византијском тлу, али је сусретање интереса неких суседних сила учинило да је она, после две деценије живота, нестала у вртлогу бурних догађаја.

Оснивач крсташке државе у Солуну — Бонифаците Монфератски припадао је породици која је, због сродства са царском династијом Комнина, имала одређене интересе и претензије у византијским областима, а нарочито у Солуну.[1] Велики углед који је Бонифације Монфератски уживао међу крсташима довео га је стварно на чело ритерске војске покренуте према Истоку[2], због чега се, као сасвим природно, очекивало да ће моћни италијански феудалац бити изабран за владара нове државе са центром у Цариграду. Међутим, баш тај велики по-

[1] Манојло I Комнин (1143—1180) удао је почетком 1180. г. своју ћерку Марију за Рајнера, једног од синова маркиза Виљема Монфератског. Cf. N. Choniates, ed. Bonn. 261 sq., 300; *F. Chalandon*, Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris 1912, 599 sq.

[2] *E. Faral*, Geoffroy de Villehardouin. La question de sa sincérité, Revue historique 137 (1936) 572—3 који, поред тога, истиче да су амбиције Бонифација Монфератског јасно изражене у браку са бившом византијском царицом „dans sa revendication du royaume de Salonique et les contestations qui s'en suivirent, dans le mariage de sa fille avec l'empereur Henri Ier".

Digitized by Google

литички углед окренуо је Млечане и неке друге одлучујуће факторе против Бонифација Монфератског, па је за првог латинског цара изабран Балдуин Фландријски (маја 1204. год.).[3] Политички углед Бонифација Монфератског испољио се чак и на Балдуиновом крунисању у цариградској цркви Св. Софији (16. маја 1204. год.), јер је маркиз приликом церемоније држао царску круну.[4] Ако се ове оцене личности Бонифација Монфератског имају у виду, разумеће се и значај простране државе коју је он основао са центром у Солуну. Међутим, наша намера није да излсжимо историју ове крсташке државе, детаљно обрађену у истраживањима посвећеним четвртом крсташком рату и његовим последицама, већ само да одредимо њен државноправни статус у првим годинама постојања.

У историјској литератури одавно је преовладало мишљење да је држава у Солуну имала статус краљевине, а да је према томе и њен господар носио титулу краља.[5] Међутим, како неки савремени извори не говоре о Бонифацију Монфератском као краљу, а ни о његовој држави као краљевини, то је и одличан познавалац историје латинских држава на Истоку J. Longnon констатовао да господар Солуна није носио титулу краља: „mais celui de seigneur du royaume de Salonique ou simplement celui de marquis de Monferrat".[6] На исту околност обратили су и раније пажњу издавачи једног веома интересантног печата, напоменувши да на њему: „Boniface, roi de Salonique ne prend que le titre de marquis; il en est de même dans ses actes".[7] Међутим, поред ових тачних запажања, наведени истраживачи не само да нису посумњали у устаљено мишљење о статусу солунске државе и о титули њеног господара већ нису покушали да бар објасне занимљиво ћутање извора о краљевској титули Бонифација Монфератског.

Да би пружили прецизну слику о статусу солунске државе у почетку њеног постојања, консултоваћемо најпре савремене наративне изворе који детаљно говоре о околностима под којима је Бонифације Монфератски дошао до свог поседа у Солуну. Када су крсташи априла 1204. год. заузели Цариград и срушили Византијско царство, чекао

[3] О политичким компликацијама насталим као резултат борбе различитих струја међу крсташима и Млечанима уп. *E. Gerland*, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel I, Homburg v. d. Höhe, 1905, 1—10; *J. Longnon*, L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 49—50.

[4] Опис Роберта од Кларија. Cf. *C. Hopf*, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873, 74 (= R. de Clari, La conquête de Constantinople, traduit par P. Charlot, Paris 1939, 206); *Gerland*, o. c. 8; *Longnon*, o. c. 51.

[5] Тако нпр. *Gerland*, o. c. 56 говори о краљевини у Солуну, а о Бонифацију Монфератском као краљу. *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913, 9 i Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919, 196—7, наводи да је Бонифације Монфератски заузео Солун и да се непосредно после тога крунисао краљевским венцем. Cf. *W. Miller*, The Latins in the Levant, London 1908, 27 sq.; *В. Златарски*, История на българската държава презъ средните векове III, София 1940, 212; *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 7, 206.

[6] Longnon, o. c. 76.

[7] Sigillographie de l'Orient latin, commencée par *G. Schlumberger*, continuée par *F. Chalandon*, publiée par *A. Blanchet*, Paris 1943, 193 sq., No. 74.

Digitized by Google

их је напоран пут освајања свих области срушене државе на Босфору. Зато је први латински цар Балдуин I Фландријски већ у лето 1204. год. кренуо у Тракију и Македонију да би освојио градове и области добијене уговором о подели византијске територије (марта 1204. год.).[8]

Према детаљном опису историчара Вилардуена, цара је на овом путу сусрео Бонифације Монфератски са молбом да му уместо области добијених у Малој Азији додели краљевство Солуна (le roiąlme de Salonique), јер се оно налази близу поседа угарског краља са чијом ћерком је Бонифације био ожењен. После дужих преговора Балдуин I је пристао на предлоге Бонифација Монфератског „et li empereres li otroia et cil en fist homage".[9] Ускоро је у Мосинопољу дошло до новог састанка између цара и маркиза, на коме је Бонифације наговарао Балдуина I да не осваја оружјем области које му је доделио; он ће то сам учинити, а ако цар крене према Солуну неће му се придружити.[10] Међутим, латински цар је ипак решио да сам заузме Солун, што га је довело у отворен сукоб са Бонифацијем Монфератским. Док се Балдуин I приближавао солунским зидинама, освојивши успут Христопољ и Сер, Бонифације Монфератски заузео је Димотику и опсео Адријанопољ. Када је командант Адријанопоља послао у Цариград извештај о насталом сукобу, тамошњи ритери су се веома узнемирили у страху да не пропадну сва крсташка освајања, па су историчара Вилардуена, познатог по добрим односима са италијанским маркизом, упутили у његов логор. Бонифације Монфератски је врло благонаклоно примио Вилардуена и после разговора са њиме пристао је да подигне опсаду Адријанопоља и да се повуче у Димотику. Млетачки дужд и Луј од Блоа пожурили су да тај успех саопште цару Балдуину I који се налазио под Солуном.[11] Латински цар је успео да заузме Солун, али се његова војска, десеткована разним епидемијама, расипала на путу према Цариграду. Враћајући се у престоницу, Балдуин I је сусрео посланике из Цариграда који су га обавестили о промени држања Бонифација Монфератског и молили га да одржи обећање дато маркизу, али цар, због отпора барона, није могао да

[8] Тај поход детаљно репродукују *Gerland*, o. c. 20—28 и *Longnon*, o. c. 58 sq.

[9] Villehardouin, La Conquête de Constantinople II, éditée et traduite par *E. Faral*, Paris 1939, 70, par. 264—5. Занимљиво је да Villehardouin (II, 70—72, par. 265) додаје да је после закључења споразума међу крсташима настала велика радост, јер је „li marchis ere uns de plus proissiez chevaliers dou monde et des plus amez des chevaliers". Очигледно да је писац галске хронике преузео овај пасус о преговорима од Вилардуена или им је заједнички неки трећи извор. Cf. *G. L. F. Tafel — G. M. Thomas*, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig (1204—1300) I, Wien 1856, 357. *Nicol*, o. c. 7, истиче да је Бонифације Монфератски имао добар разлог да тражи Солун, јер је његов брат Рајнер од Монферата неких 25 година раније добио овај посед од византијског цара Манојла I Комнина.

[10] Villehardouin II, 82—86, par. 275—77. На састанку у Мосинопољу Бонифације Монфератски је изјавио Балдуину I да је солунско становништво спремно да га прими за господара. Сукоб око важног поседа Солуна *Longnon*, o. c. 59 карактерише речима „Querelle d'amour-propre, politique de prestige: chacun des deux voulait s'y faire reconnaître à l'exclusion de l'autre, l'un comme empereur, l'autre comme roi".

[11] Villehardouin II, 86—96, par. 279—288.

Digitized by Google

одмах пристане на споразум.[12] Међутим, већ четири дана по повратку у престоницу Балдуин I је увидео да је споразум са Бонифацијем Монфератским неопходан, па је преко посланика позвао маркиза да из Димотике дође у Цариград. Бонифације Монфератски је са пратњом од 100 људи свечано дочекан у Цариграду и према тада склопљеном споразуму добио је Солун, а Димотику је морао да преда Вилардуену.[13] Маркизу сада није било тешко да заузме Солун, утолико пре што је у међувремену умро царев командант града Рајнер од Монса.[14] Детаљна парафраза ових занимљивих редова о односима Балдуина I са најмоћнијим крсташким ритером, показује да Вилардуен једанпут говори о краљевини у Солуну (le roialme de Salonique) и то на почетку преговора, а да касније увек само помиње град Солун. Осим тога, Вилардуен никада Бонифацију Монфератском не придаје титулу краља, већ га увек само назива маркизом.[15] Ни у опису касније епизоде односа између Бонифација Монфератског и новог латинског цара Хенрика I Фландријског Вилардуен не говори о солунској краљевини; он само каже да је Хенрик I у лето 1207. год. пошао према европским областима и да је тада Бонифације Монфератски постао његов васал за посед Солуна „ensi com il avoit esté l'empereor Baudouin son frere".[16]

Други крсташки историчар Роберт од Кларија такође доста детаљно описује погоршање односа између Балдуина I и Бонифација Монфератског, мада се у неким детаљима разликује од Вилардуена. Када је латински цар пошао у освајања области у Европи, Бонифације Монфератски га је замолио да му додели „le roiame de Salenique", област која се налазила 15 дана хода далеко од Цариграда, али је Балдуин I одговорио да та земља не припада само њему, већ и осталим баронима, па да је без њихове сагласности не може да додели маркизу.[17] Видевши да цар ипак полази на Солун, Бонифације Монфератски га је преко посланика опоменуо да он неће да га прати у овом походу.[18] Тада су почела отворена непријатељства у којима је Балдуин I заузео Солун, а Бонифације Монфератски Димотику, после чега је предузео опсаду Адријанопоља. На путу према престоници, са војском десеткованом епидемијама, Балдуин I је примио посланике

[12] Ibid. 98—104, par. 290—295. Барони окупљени на савету око цара говорили су му: „Sire, vos oez que il vos mandent: que il ne souffriroient mie que vos vos vengiez de vostre anemi. Il est avis que, se vos ne faissiez ce qu'il vos mandent, que il seroient encontre vos".

[13] „et la convenance fu retraite de l'empereor Baudoin et del marquis [Boniface; et li fu Salenikes rendue". Cf. Villehardouin II, 104—106, par. 296—299.

[14] Ibid. 108, par. 300.

[15] Ibid. 261—265, 275 sq., 279, 281, 284—7, 293, 296—300, 301, 309, 324, 326 sq., 331, 389, 398, 450, 456, 458, 495 sq., 499.

[16] Ibid. 310, par. 496.

[17] *Hopf*, o. c. 76 (= *Charlot* 211—213).

[18] Интересантно је да Роберт од Кларија нарочито наглашава огорчење барона изјавом Бонифацијевог посланика; они су сматрали да та земља не припада маркизу.

Digitized by Google

млетачког дужда и Луја од Блоа који су га обавестили о Бонифацијевом пристанку на споразум. После саветовања са баронима из своје пратње Балдуин I је прихватио споразум са Бонифацијем Монфератским.[19] Дакле, и у извештају Роберта од Кларија солунска краљевина поменута је само у почетку преговора. С друге стране, када говори о браку између латинског цара Хенрика I и Бонифацијеве ћерке, крсташки историчар наглашава за солунског господара „et le marchis qui estoit rois de Salenike".[20] Међутим, овај детаљ Роберта од Кларија, сасвим усамљен у савременим изворима, свакако да је логичан закључак који он извлачи из чињенице да држава у Солуну има статус краљевине.

Најзад, Анри од Валенсијена наводи да је цар Хенрик I крајем 1208. год., када је дошао да преговара о потчињавању Солуна, добио захтев од ломбардијских ритера да млади Димитрије држи „com li marchis ses peres ot tenu le roialme".[21] Као историчар епохе цара Хенрика Анри од Валенсијена ништа не говори о претходним споразумима, па сматрамо да термин краљевство (le roialme) употребљава у ретроспективном значењу, полазећи од чињенице да је солунска држава у његово време заиста била краљевина.

Поред ових наративних извора који детаљно описују догађаје четвртог крсташког рата и прве године историје латинских држава на Истоку, неколико извора другог реда такође дају солунској држави статус краљевине. Морејска хроника описује неслогу насталу међу крсташима после Балдуиновог избора за цара, због чега је млетачки дужд предложио „ἀφοῦ ἐγένετον βασιλεὺς ὁ κόντος τῆς Φιλάνδρας, ἂς γένῃ καὶ τοῦ Μουφερᾶ αὐτεῖνος ὁ μαρκέζης ῥῆγας κι ἀφέντης φυσικὸς τῆς Σαλονικῆς πόλης".[22] У сумарним вестима о почецима крсташке државе у Солуну ђеновљански аналиста Огерије наводи да је 1204. год. „Marchio autem Bonifacius de Monteferrato qui dominatum Salonicensem et regnum habebat".[23] Хроника Бертинијанског манастира каже на крају пасуса о крсташком освајању Цариграда да је Бонифације Монфератски „quoniam capitaneus fuerat exercitus regnum obvenit Thessalonicense".[24] Од млетачких писаца Марино Санудо Торчело сасвим кратко наводи да је монфератски маркиз „regnum obvenit Thessaliae", док је по Андрији

---

[19] *Hopf*, o. c. 77—8 (= *Charlot* 215—220).

[20] *Hopf*, o. c. 83 (= *Charlot* 233). Издавач Вилардуеновог текста *E. Faral* даје критику Роберта од Кларија: „un troisième chroniqueur, qui prit part à l'expédition, mais n'en vit que certains côtés, a composé une relation où ne se reflète que l'information, souvent erronée des subalternes de l'armée: c'est Robert de Clari".

[21] Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, publiée par *J. Longnon*, Paris 1948, 65 sq.; *Tafrali*, Thessalonique des origines 205.

[22] The Chronicle of Morea, ed. *J. Schmitt*, London 1904, 69, v. 1000—1015. У даљем излагању Морејска хроника назива Бонифација Монфератског краљем. Cf. Ibid. 73, v. 1051—2, 1070—1; 75, v. 1097. Италијанска верзија Морејске хронике каже да је Бонифацију Монфератском дата титула „Rè di Tessaglia". Cf. *Hopf*, o. c. 419.

[23] M. G. H. SS, XVIII, 123. Огерије наставља своје излагање описом Бонифацијевих територија, као и боравка бившег византијског цара Алексија III Анђела у Солуну.

[24] *Tafel-Thomas* III, 458.

Digitized by Google

Дандолу „Bonifacius Montisferrati marchio, adepta Thessalia, que illi in partem cesserat, rex coronatus est".[25] Најзад, потребно је навести и податке два каснија византијска извора. Описујући у неколико речи догађаје у Византији 1204. год., никејски историчар Георгије Акрополит каже да је Балдуин проглашен за цара, да је млетачки дужд добио достојанство деспота, а да је „ὁ μαρκέσιος ἀξιόλογον μοῖραν τῇ συμμαχίᾳ ἣν ἐνεγκάμενος, ῥὴξ Θεσσαλονίκης παρὰ τοῦ Φλάντρα τετίμητο".[26] Знатно каснији историчар Нићифор Григора у сумарном излагању догађаја из 1204. год., између осталог, наглашава да је „μόνος δὲ Μοντησφεράντας μαρκέσιος ῥὴξ ἀποδέδεικται Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἐπέκεινα".[27] Већ је наглашено да је ово група извора другог реда којој углавном припадају каснији аутори; они знају да је солунска држава била краљевина, али не могу прецизно да одреде када је тај статус добила.

Међутим, насупрот изворима који говоре о солунској краљевини, али ретко придају титулу краља Бонифацију Монфератском, што би било сасвим нормално према статусу његове државе, низ веома важних савремених сведочанстава ћути како о краљевини у Солуну, тако и о краљевској титули Бонифација Монфератског. У Минхенском кабинету медаља чувао се изванредно леп оловни печат, на коме је с једне стране представљен Бонифације Монфератски на коњу, а с друге град Солун оивичен троугластом тврђавом; на печату се налазе натписи: „Bonifacius marchio Montisferrati" и „civitas Thessalonica".[28] Савремени византијски историчар Никита Хонијат доста детаљно говори о односима између Балдуина I и Бонифација Монфератског, о сукобу насталом између њих, као и о Балдуиновом запоседању Солуна, али ништа не зна о статусу краљевине за државу коју је Бонифације Монфератски тада добио, а ни о његовој титули краља.[29]

Папска преписка несумњиво представља важан и веродостојан извор за питање статуса солунске државе, баш због околности да је Римска курија увек водила рачуна о стварној политичкој ситуацији, обраћајући се владарима на начин који је одговарао њиховим титулама. Папа Иноћентије III упутио је 8. фебруара 1205. год. пријатељско писмо: „(Bonifacio) marchioni Montisferrati" са опоменом да не приступа секуларизацији црквених поседа.[30] Исте године Иноћентије III се обраћа господару Солуна, налажући му да се стара о одбрани

[25] *Tafel-Thomas* I, 287, 293. Хроника Алберта Милиола каже да је 1205. г. „Marchio quoque Bonifacius qui Thesalonie regnum circumquaque provinciis subiugaverat", а да је 1207. г. „marchio Bonifacius Montisferrati in prelio occiditur". Cf. M. G. H. SS, XXXI, 655, 455.

[26] G. Acropolitae Opera I, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1903, 13.

[27] N. Gregoras I, ed. Bonn. 14.

[28] Sigillographie de l'Orient latin 193 sq., No. 74. (Печат је свакако аутентичан, јер су солунски бедеми заиста представљали неку врсту троугла). Cf. *O. Tafrali*, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, 66.

[29] N. Choniates, ed. Bonn. 792—4. Ни у даљем излагању савремени Византинац не титулише Бонифација Монфератског као краља. Cf. Ibid. 799 sq., 805 sq., 807, 818, 841.

[30] Regesta Pontificum Romanorum I, ed. *A. Potthast*, Graz 1957, 206, No. 2406

Digitized by Google

Латинског царства, док Римска курија не добије детаљнија обавештења о његовом положају. У овом доста опширном документу нема помена о постојању краљевине у Солуну.[31] Између 16. августа и 7. септембра 1205. год. Инођентије III упућује писмо Марији, супрузи „B(onifacii) marchionis Montisferrati“ и некадашњој византијској царици, пуно хвале за њене врлине доказане повратком у католичанство.[32] Петнаестог маја, без ознаке године, папа Инођентије III позива „(Bonifacium) marchionem Montisferrati“ да буде лојалан према римској цркви.[33] Писмо римског црквеног поглавара од 9. маја 1206. године упућено „(Lothario) episcopo Vercellensi“ односи се на регулисање неких новчаних питања између курије и сестре Бонифација Монфератског, назване: „soror B. marchionis Montisferrati“.[34] Веома је важно писмо од 27. новембра 1206. год. упућено директно Бонифацију Монфератском, кога Инођентије III уверава у своју благонаклоност и храбри га да и даље остане лојалан према римској цркви; у тексту овог документа нема помена о краљевини у Солуну, а дестинатор је наведен као „Bonifacius marchio Montisferrati“.[35] Писмо курије од децембра 1206. год. упућено „episcopo Suessionensi“ обавештава овог прелата да су га каноници Солуна изабрали за црквеног поглавара „ad instantiam dilecti filii nobilis viri... marchionis Montisferrati qui in terra illa obtinet principatum“.[36]

Поред ових докумената из времена Бонифацијевог живота, располажемо са неколико писама из година непосредно после његове смрти која такође остају нема у погледу солунске краљевине или титуле краља за Бонифација Монфератског. Папа Инођентије III пише 4. октобра 1208. год. архиепископима Патраса и Тебе, као и епископу Термопила, обећавајући да ће „relicta marchionis Montisferrati, domina Thessalonicae“ вратити њиховим црквама одузете монахе и свештенике.[37] Тридесетог марта 1210. год. Инођентије III потврђује Бонифацијевој удовици Марији све поседе на територији Романије које је добила као свадбени дар „a Bonifacio marchione Montisferrati“.[38] У акту од 17. септембра 1210. год. поглавар римске цркве говори о одузимању градова Ламије и Равеникије од темплара које су они добили од монфератског маркиза.[39]

---

[31] *Migne* PL 215, c. 710—714. Cf. *Potthast* I, 220, No. 2573; *Tafel-Thomas* I, 561.

[32] *Migne* PL 215, c. 714; *Potthast* I, 221, No. 2574.

[33] *Migne* PL 215, c. 624; *Potthast* I, 214, No. 2500; *Tafel-Thomas* I, 556.

[34] *Migne* PL 215, c. 882 sq.; *Potthast* I, 237, No. 2772.

[35] *Migne* PL 215, c. 1028; *Potthast* I, 249, No. 2917. Истог датума Инођентије III пише свом легату кардиналу Бенедикту, препоручујући му да подржи одлуке Бонифација Монфератског у погледу солунске цркве и сина бившег византијског цара Исака II Анђела. Овде је господар Солуна такође титулисан само као „marchio Montisferrati“. Cf. *Migne* PL. 215, c. 1029; *Potthast* I, 249, No. 2918.

[36] *Migne* PL 215, c. 1037—8. Cf. *Gerland*, o. c. 64. Веома је важна терминологија овог документа, јер се за власт Бонифација Монфератског каже „principatum“ а не „regnum“ како би се очекивало да је солунска држава била краљевина.

[37] *Migne* PL 215, c. 1467; *Potthast* I, 302 sq., No. 3506.

[38] *Migne* PL 216, c. 226; *Potthast* I, 341, No. 3955.

[39] *Migne* PL 216, c. 323 sq. У низу писама из 1210. и 1211. године бивша византијска царица Марија поменута је само као „vidua (relicta) marchionis Monti-

Digitized by Google

Међутим, преписка Римске курије није једини извор који може да осветли државно-правни статус Бонифацијеве државе у Солуну. У писму од 5. јуна 1205. год. цар Хенрик I излаже стање Латинског царства после катастрофе код Адријанопоља (априла 1205. год.) и наглашава „eramus enim tunc temporis sic divisi: marchio Montisferrati ultra Thessalonicam erat cum multis; ego ex altera parte Brachii Sancti Georgii eram apud Andromiticam cum non paucis"; у читавом тексту писма Бонифације Монфератски поменут је само као маркиз.[40] Gesta Innocentii III наводе да је папски легат после боравка у Цариграду „per Thessalonicam, ubi cum marchione Montisferrati est aliquandiu commoratus, ad sedem apostolicam est reversus.[41] Латински цар Хенрик I упутио је 12. августа 1206. год. Марину Зену меморандум о уговору за поделу освојене територије; у акту се наглашава да је тај посао требало да обави комисија изабрана од цара Балдуина I, млетачког дужда „ac dominum Bonifacium Marchionem Montisferrati".[42] Хроника кремонског епископа Сикарда доста сумарно излаже догађаје везане за четврти крсташки рат: под 1204. год. она каже да је „Marchio vero Bonifacius optinuit Tesalonicam", а под 1205. год. да је „Marchio quoque Bonifacius qui regnavit in Tesalonica, a Grecis et Blacis multa passus est".[43] Најзад, Guntherius у својој „Historia Constantinopolitana" говори о подели територије међу крсташима, истичући да је „tertiam quae data est Marchioni, Thessalonica videlicet et fines eius amplissimi".[44]

Мислимо да је навођење бројних савремених извора који ћуте о краљевини у Солуну и о титули краља за Бонифација Монфератског довољан разлог да се посумња у досадашња гледишта о статусу ове крсташке државе у првим годинама њеног постојања. Међутим, у неким наративним изворима за четврти крсташки рат ипак се говори о краљевини у Солуну. Од њих је свакако најважнији познати историчар Вилардуен који само на једном месту говори о солунској држави као о краљевини, али зато ништа не зна о краљевској титули њеног господара Бонифација Монфератског. За овог писца би се могло претпоставити да је израз краљевство (le roialme)

---

sferrati". Cf. Ibid. c. 299, 302 sq., 330 sq., 456 sq.; *Potthast* I, 348, No. 4031; 349, No. 4045; 352, No. 4090; 370, No. 4294. Осим тога у једном знатно каснијем документу (30. марта 1223) папа Хонорије III пише Маргарети „quondam imperatrici Constantinopolitanae illustri", узимајући је у заштиту са свим њеним поседима. Cf. *P. Pressutti*, Regesta Honorii III Papae II, Roma 1895, 120, No. 4269.

[40] *Migne* PL 215, c. 706—710.

[41] *Migne* PL 214, c. CXLII.

[42] *Tafel-Thomas*, 34 sq.

[43] M. G. H. SS, XXXI, 178 sq. Израз „regnavit" употребљен је овде у уопштеном значењу и не може бити никакав доказ о постојању краљевине у Солуну. Иста хроника под 1207. г. каже да је „Bonifacius marchio Montisferrati occiditur in prelio" и да је оставио сина Виљема у Италији, а Димитрија у Солуну.

[44] *Tafel-Thomas* I, 456 sq. Пишчеве представе о латинским државама врло су непрецизне, јер он уместо о царству говори о краљевству у Цариграду.

Digitized by Google

употребио у најширем значењу једне територије.[45] Али, Вилардуен ипак није усамљен са својим податком о солунској краљевини, па треба протумачити појаву тога термина у читавој групи наративних извора. Да би то постигли вратићемо се неколико деценија унатраг, у време када је монфератска кућа закорачила у политички живот Византије. У настојањима да се приближи Западу цар Манојло I Комнин (1143—1180) удао је, пред крај владе, своју ћерку Марију за Рајнера, сина монфератског маркиза Виљема (1179); свадба цареве ћерке са Рајнером свечано је прослављена фебруара 1180. год. у Цариграду.[46] Сасвим је разумљиво да је Манојло I Комнин желео да свог зета дарује неким специјалним привилегијама, па му је доделио титулу цезара, а изгледа да је Рајнер требало да добије као посед и Солун.[47] Међутим, неки каснији западни извори наводе да је Рајнер Монфератски тада од византијског цара добио краљевску титулу[48], што F. Chalandon и P. Lamma[49] не примају као веродостојно, позивајући се на савременог византијског историчара Никиту Хонијата, који само говори о Рајнеровој титули цезара. Можда се у овој заблуди западних писаца о стварној титули Рајнера Монфератског могу тражити корени каснијих вести о краљевини у Солуну и о краљевској титули њеног господара Бонифација Монфератског. Или, што је још вероватније, та заблуда је могла да произађе из чињенице да је после смрти Бонифација Монфератског солунска држава заиста добила статус краљевине, а Бонифацијев син Димитрије титулу краља.

Поред ћутања неких савремених извора постоји још један, веома значајан, аргуменат против краљевине у Солуну и титуле краља за

---

[45] E. Faral, несумњиво одличан познавалац крсташког историчара, истиче: „Plus d'une fois, quand il signale un fait, on peut voir qu'il en connaissait, dès ce moment-là, certaines conséquences qui ne devaient se manifester que plus tard: c'est la preuve qu'il composait à quelque distance des événements". Cf. Villehardouin I, XIII.

[46] N. Choniates, ed. Bonn. 261 sq.; Cf. *Chalandon*, o. c. 600; *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le césarat, Orientalia christ. per. 13 (1947) 181; *P. Lamma*, Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'occidente nel secolo XII, vol II, Roma 1957, 302.

[47] Излажући догађаје у Цариграду после 1180. г. Никита Хонијат назива Рајнера Монфератског „*ὁ παριαύων ταύτῃ* (i. e. Марије) Καῖσαρ ἐξ 'Ιταλῶν ὁρμώμενος", што свакако показује да је Рајнер тада добио титулу цезара. Cf. N. Choniates, ed. Bonn. 300; Eustathii de capta Thessalonica, ed. Bonn. 383. Извештај савременог хроничара Роберта од Ториња (dedit ei honorem Thessalonicensium qui est maxima potestas regni sui post civitatem constantinopolitanam) показује да је Рајнер добио извесне поседе у Солуну. Cf. Roberto de Torigni II, ed. Delisle 87 (цит. по *Lamma* II, 302).

[48] M. G. H. SS XXXI, 173 (обећао је да ће „et regnum Salonich accepturum) 570; XXXII, 3.

[49] *Chalandon*, o. c. 600, n. 1 наглашава: „ceci paraît inexact, car l'idée d'un démembrement de l'empire est inacceptable". С друге стране *Lamma*, o. c. 302 каже: „In questa forma la notizia è certamente inesatta, ma nulla vieta di credere che, coerente alla sua tendenza di adattare alla situazione greca usi latini, il basileus avesse rivestito il genero di una particolare dignità in Salonicco". Насупрот томе *Tafrali*, Thessalonique des origines 192 sq. i *Nicol*, o. c. 7 примају вести о краљевској титули Рајнера Монфератског.

Digitized by Google

њеног првог господара. То су политичке амбиције Бонифација Монфератског. Млетачка политичка рачуница затворила је Бонифацију пут према царском престолу и учинила да је за првог латинског цара изабран Балдуин Фландријски, али то никако не значи да се потпуно смирио дух италијанског маркиза. Да би постојање Бонифацијевих политичких амбиција и доказали вратићемо се на почетке његових преговора са новоизабраним латинским царем Балдуином I.

Према Вилардуену Бонифације Монфератски је тражио од Балдуина I да му уступи области у Солуну, а када је цар на то пристао, он је постао његов васал (li empereres li otroia, et cil en fist homage).[50] Међутим, Балдуин I је из непознатих разлога, упркос свим упозорењима Бонифација да неће учествовати у таквој акцији, одлучио да сам заузме Солун, што је изазвало отворен сукоб између њега и амбициозног маркиза. Вилардуен детаљно описује све перипетије овог сукоба, који је узнемирио духове крсташа, као и путеве који су довели до измирења, али он више нигде не говори о новим условима споразума, па ни о новој васалној заклетви Бонифација Монфератског.[51] Занимљиво је да други крсташки историчар Роберт од Кларија, који детаљно излаже епизоде сукоба између цара и Бонифација Монфератског, не говори ни о каквој васалној заклетви будућег господара Солуна Балдуину I.[52] Сасвим је вероватно да су вести Вилардуена тачне и да је Бонифације Монфератски заиста положио васалну заклетву цару, надајући се да ће тако доћи до поседа Солуна — чврсте базе за даље планове. Међутим, када је Балдуин I својим покретом према Солуну сам раскинуо склопљени уговор, Бонифације Монфератски је изненада добио одрешене руке за пун размах својих политичких амбиција. О томе сведоче неке врло занимљиве вести о његовим везама са Грцима.

Наша намера није да анализирамо сложено питање односа између крсташких освајача и грчког становништва у појединим областима; само ћемо подсетити на опште познату чињеницу о нетрпељивости коју су грчки феудалци показивали према Балдуину I. Ту околност Бонифације Монфератски хтео је да искористи као средство за успон у борби против латинског цара, утолико пре што је био ожењен Маријом, бившом византијском царицом и женом Исака II Анђела. Савремени византијски историчар Никита Хонијат у опису сукоба Балдуина I са Бонифацијем Монфератским наглашава да је маркиз „τὸν

[50] Villehardouin II, 70, par. 264—4. Вилардуен (II, 311) у даљем излагању наводи да је Бонифације Монфератски цару Хенрику I дао исту заклетву као и Балдуину I. Коментаришући ову вест *E. Faral* губи из вида оно што је речено у параграфу 265, јер каже: „Il n'a pas été dit précédemment que Boniface eût prêté hommage entre les mains de Baudouin", али да то произилази из самог тока догађаја после Балдуиновог избора за цара.

[51] Villehardouin II, 82—106, par. 275—299. Додуше, Вилардуен каже да је Бонифације Монфератски вратио Солун „a l'empereor et a son commandement", а и да су му тврђаве „furent rendu de par l'empereor et la seigneurie tote", али ове фразе звуче сасвим уопштено без конкретних услова новог споразума.

[52] *Hopf*, o. c. 76—80 (= *Charlot* 211—220).

Digitized by Google

γὰρ πρωτότοκον υἱέα τῆς συζευχθείσης αὐτῷ Μαρίας (κλῆσις τουτωὶ Μανουὴλ) βασιλέα 'Ρωμαίων ἀνηγορεύκει, ὑπεκστὰς ἐκείνῳ καὶ σχήματος καὶ ὀνόματος καὶ τὸ προσωπεῖον τοῦτο καὶ πρόσχημα κατὰ στίφη τοὺς 'Ρωμαίους ἀγήοχε".[53] Ова изванредно драгоцена и усамљена вест Никите Хонијата, на коју досада није обраћена довољна пажња[54], показује прави домет политичких амбиција Бонифација Монфератског: он би поред свог пасторка проглашеног за византијског цара постао стварни господар ситуације у новој држави, за чије оснивање је могао да искористи сарадњу Грка, непријатељски расположених према Балдуину I. Уосталом, такве планове Бонифација Монфератског потврђују и други извори. Описујући веома живо напад Бонифација Монфератског на Адријанопољ, Роберт од Кларија наглашава да је маркиз убеђивао градско становништво да његову супругу Марију, бившу византијску царицу треба да приме као господарицу, заједно са њеним синовима; становници су одговорили да ће то учинити тек када Марија и деца буду крунисани у Цариграду.[55] Вилардуен каже да је Бонифације Монфератски у сукобу са Балдуином I придобио велики број Грка; он је град Димотику освојио захваљујући издаји једног Грка, а затим се са мноштвом Грка, који су му пришли, упутио према Адријанопољу.[56] Међу Грцима који су пришли маркизу свакако се истицао Михајло Анђео, рођак царске династије и оснивач државе у Епиру, за кога Вилардуен каже: „et ere venuz avec le marchis de Constantinople et cuidoit estre mult bien de lui", али да га је убрзо напустио и отишао у Епир.[56a] Најзад, о Бонифацијевим плановима са Грцима говори и боравак бившег византијског цара Алексија III Анђела у Солуну. После дужег лутања по европским областима Алексије III се обрео у Солуну, где је извесно време провео на двору Бонифација Монфератског. Извори нам дају веома оскудне податке о овом боравку.[57] Једино се издваја извештај Никите Хонијата који сликовито каже да је Алексије III Анђео „ἄρτου μετρειτοῦ καὶ κοτύλης κεράσματος τὰ τῆς βασιλείας ἀνταλλάττεται σύμβολα", а да су Грци из трачких градова — чланови његове пратње — показали жељу да приђу господару Солуна. Међутим, Бонифације Монфератски је одбио да их прими.[58]

[53] N. Choniates, ed. Bonn. 792 sq.

[54] На то је обратио пажњу једино *E. Faral*. Cf. Villehardouin II, 89, n. 1. *Nicol*, o. c. 12 каже да је Михајло I Анђео доласком у Солун „hoped perhaps to win some favour and influence with so powerful a rival of the Latin Emperor, or even to secure the succession to the Kingdom of Thessalonike for a son of the Empress Margaret, Manuel Angelos, to whom he was distantly related".

[55] *Hopf*, o. c. 77—80 (=*Charlot* 212—220).

[56] Villehardouin II, 88, par. 279; 90, par. 281 (li marchis Bonifaces de Monferat, a tote la soe gent et la grant plenté des Grex qui a lui se tenoient, chevaucha devant Andrenople).

[56a] Villehardouin II, 109 sq., par. 301, једино говори о боравку Михајла I Анђела у Солуну, док нпр. Никита Хонијат о томе ништа не зна. У литератури овај боравак детаљније региструју *Miller*, o. c. 30; *Longnon*, o. c. 70; *Nicol*, o. c. 12, чак сматра да је оснивач државе у Епиру пратио Бонифација Монфератског у његовом походу у области средње Грчке.

[57] Acropolites I, 10, 12 sq.; Villehardouin II, 116—118, par. 309, који наглашава да је Бонифације Монфератски Алексијеве црвене ципеле и царско одело послао у Цариград свом сениору цару Балдуину I. Cf. *Gerland*, o. c. 104—106.

[58] N. Choniates, ed. Bonn. 808.

Digitized by Google

Крећући се путем великих политичких амбиција, усмерених ка образовању једне моћне, од Цариграда независне државе, макар и уз подршку Грка, Бонифације Монфератски није пристао на примање титуле краља, јер би га то довело у подређен положај према латинском цару. Међутим, тако смелу политику господар Солуна могао је да води само док је његов положај био довољно безбедан. Сигурност солунске државе поремећена је после априла 1205. год., када је бугарски цар Калојан код Адријанопоља катастрофално поразио војску крсташких ритера[58a] и почео незадрживо напредовање кроз латинске поседе у Тракији[59]. Сада је Бонифације Монфератски морао да помишља на споразум са царем Хенриком I да би се заједничким снагама супротставили опасности са севера. У јесен 1206. год. Хенрик I је пошао кроз Тракију, где му је под зидинама Димотике стигло посланство Бонифација Монфератског, предвођено од Отона де ла Роша, са предлогом склапања брака између цара и Бонифацијеве ћерке која се тада налазила у Ломбардији. Већ одмах су се обе заинтересоване стране сагласиле са овим браком.[60] Непосредно после Божића 1206. год. дошли су људи солунског господара у Хенриков логор са вешћу да је његова невеста стигла из Италије у Енос, па је цар послао специјалне изасланике да је приме. Венчање је свечано обављено у цариградској цркви Св. Софија 4. фебруара 1207. год.[61] Међутим, закључење брачне везе између латинског цара и Бонифацијеве ћерке означавало је само почетак смиривања односа између Цариграда и Солуна, прекинутих још за време цара Балдуина I; њихово даље побољшање захтевала је непосредна опасност од Бугара. У лето 1207. год. Хенрик I се налазио, свакако баш због бугарске опасности, у европским областима, што је Бонифације Монфератски искористио да му из Сера пође у сусрет. До састанка двојице владара дошло је у Кипсали, где је „lors devint li marchis hom de l'empereor Henri et tint de lui sa terre, ensi com il avoit este de l'empereor Baudoin son frere".[62] Несумњиво да су овим споразумом коначно сређени односи између Хенрика I и Бонифација Монфератског: под притиском бугарске опасности господар Солуна поново је пристао да положи васалну заклетву латинском цару. Међутим, Вилардуен, који детаљно описује ове преговоре, ништа не говори о статусу краљевине за државу у Солуну, ни о краљевској титули Бонифација Монфератског. За такво, коначно, одређивање положаја солунске државе и њеног владара понестало је времена, јер је ускоро Бонифације Монфератски изненада погинуо у борбама против Бугара (4. септембра 1207. год.).

[58a] Веома је карактеристично да Бонифације Монфератски није учествовао у бици код Адријанопоља, што сведочи о рђавим односима између Цариграда и Солуна. Cf. Villehardouin II, 161—171, par. 351—361; *Hopf*, o. c. 81—83 (= *Charlot* 228—232); *Gerland*, o. c. 46—51; *Longnon*, o. c. 78—80.

[59] Уп. *Златарски*, История III, 231—233.

[60] Villehardouin II, 264, par. 450. Сасвим сумарно код Роберта од Кларија. Cf. *Hopf*, o. c. 83 (= *Charlot* 233). *Gerland*, o. c. 97 sq., 100 сматра да је до овог измирења дошло посредством папског легата Бенедикта.

[61] Villehardouin II, 270—272, par. 456—458.

[62] Ibid. 309—311, par. 495—6. Cf. *Longnon*, o. c. 99.

Digitized by Google

Овај неочекиван догађај поставио је пред цара Хенрика I проблем хитног срећивања односа са Солуном, утолико пре што се Бонифацијева удовица са малолетним сином Димитријем налазила у врло деликатној ситуацији. Њој се супротстављала група ломбардијских ритера на челу са регентом Хубертом од Биандрата која је настојала да сасвим преузме власт у Солуну. Наша намера није да претресемо бурне унутрашњо-политичке трзавице у солунској држави, већ да само изложимо услове споразума између Хенрика I и господара Солуна. Латински цар је прво морао да у Европи води рачуна о бугарској опасности, а да на истоку у Малој Азији брани остатке латинских поседа од Никеје.[63] Чим се ослободио тих тешкоћа Хенрик I је крајем 1208. год., упркос зими, кренуо према Солуну. Историчар Хенрикове владе Анри од Валенсијена описује како су ломбардијски ритери дошли у царев табор и показали му: „la chartre que li marchis eut de l'empereour Bauduin, qui faite fu par le commun assentement des haus barons qui por cest atirement furent esleu".[64] Међутим, то је само био почетак преговора у којима су ломбардијски ритери морали да попуштају пред енергичним царем Хенриком I. Када је Хенрик I ушао у Солун: „li emperreis (id est Бонифацијева удовица) vint a l' empereour, et li pria por Diu, se lui plaisoit, que il couronnast son fill; et il dist que il le couronneroit molt volentiers. Dont fist le jour de le Tiephane".[65] Свечаним крунисањем младог Димитрија за краља у Солуну 6. јануара 1209. год. коначно су сређени односи између Цариграда и Солуна. Бонифацијева удовица Марија морала је да пристане на то да млади Димитрије прими знаке краљевског достојанства из руку Хенрика I, што је значило признање врховне власти латинског цара и потискивање солунске државе у други план. Њене огромне политичке амбиције, тако јасно изражене у епоси Бонифација Монфератског, сасвим су нестале. Ломбардијски ритери су покушали да у Тесалији наставе борбу против Хенрика I, али су убрзо поклекнули.[66]

Веома је важно да се са овим променама у статусу солунске државе и њеним односима према Цариграду слажу и подаци докумената добро обавештене папске канцеларије. Четвртог октобра 1208. год. папа Инокентије III пише архиепископима Патраса и Тебе, као и епископу Термопила, поводом спора који је са њима имала Бонифацијева удовица Марија, титулисана у акту само као „domina Thessalonicae".[67] Али, већ априла 1209. год., дакле неколико месеци после Димитријевог крунисања за краља, Инокентије III изјављује да Марију „regni Thessalonicensis procuratricem, ac filios suos una cum regno praefato sub beati Petri et nostra protectione suscepimus".[68] Већ из сле-

[63] *Longnon,* o. c. 98—105.

[64] Henri de Valenciennes 65.

[65] Ibid. 79. Сасвим сумарно говори о томе Роберт од Кларија. Cf. *Hopf,* o. c. 85 (= *Charlot* 237). О овим преговорима уп. *Gerland,* o. c. 167—172; *Longnon,* o. c. 106—108.

[66] Cf. *Gerland,* o. c. 172—178; *Longnon,* o. c. 108—111.

[67] *Migne* PL 215, c. 1467; *Potthast* I, 302 sq., No. 3506.

[68] *Migne* PL 216, c. 228—9.

Digitized by Google

дећe 1210. године имамо неколико докумената Римске курије који потврђују добру информисаност о новом статусу државе у Солуну. У акту од 29. марта 1210. год. папа Иноћентије III препоручује латинским прелатима у Грчкој да осигурају црквену слободу „monasteriis regalibus regni Thessalonicensis“[69], а 21. децембра исте године обећава свим прелатима на територији „regni Thessalonicensis usque Corinthum“ да ће им барони вратити све цркве, манастире и остале поседе.[70]

Међутим, документи папске канцеларије не говоре само о статусу краљевине за солунску државу после почетка 1209. год., већ и о титули краља за њеног господара — младог Бонифацијевог сина Димитрија. Тако 12. августа 1216. год. папа Хонорије III пише „regi Thessalonicensis illustri“ обећавајући му да ће њега и његову државу узети под своју заштиту.[71] У писму од 13. априла 1217. год. Хонорије III наглашава „Demetrio, illustri regi Thessalonicensis“ кога узима под своју заштиту, оданост његовог старијег брата Виљема Монфератског.[72] Исти папа пише 11. децембра 1220. год. кардиналу Јовану „ut regem Thessalonicensem inspectis suorum progenitorum et Guillelmi marchionis Montisferrati germani sui meritis, et eius aetate considerata, a nemine permitat molestari“.[73]

Мислимо да све оно што је напред речено намеће ревидирање досадашњих сазнања о статусу државе у Солуну у првим годинама постојања, као и о титули њеног оснивача Бонифација Монфератског. Моћни италијански маркиз није пристао да узме краљевску круну, јер би га то довело у подређен положај према латинском цару у Ца-

[69] Ibid. 216, c. 228; *Potthast* I, 341, No. 3950.

[70] *Migne* 216, c. 360; *Potthast* I, 358, No. 4151. У актима од 22. фебруара 1215. и 16. јула 1216. г. папа гарантује Гервасију, латинском патријарху у Цариграду, потврду права „a confinio regni Thessalonicensis usque Corinthum“. Cf. *Potthast* I, 453 sq., No. 5196. Папа Хонорије III позива се 15. марта 1222. г. на споразум између барона и цркве (од 1209) о поштовању црквених имања „a confinio regni Thessalonicensis usque Corinthum“. Cf. *Pressutti* II, 52, No. 3856. У тренуцима појачане опасности за Солун од експанзије епирског владара Теодора I Анђела Хонорије III упућује 13. маја 1223. г. општи акт о одласку Виљема Монфератског „ad defensionem regni Thessalonicensis“, што понавља и у писмима од 7. и 8. фебруара 1224. г. Cf. *Pressutti* II, 134, No. 4353, 4355, 206 sq., No. 4754, 4758. Римски црквени поглавар 10. јула 1226. г. препоручује црквеним лицима „per regnum Thessalonicae“ свог легата Николу. Cf. *Potthast* I, 654, No. 7599. У акту од 23. априла 1244. г. папа Иноћентије IV обећава „Thessalonicensis regni iura ad Helenam Demetrii regis neptem devoluta“. Cf. *Potthast* II, 964, No. 11349.

[71] *Pressutti* I, 5, No. 19; *Potthast* II, 2079, No. 25907.

[72] *Pressutti* I, 88, No. 499. Следећег дана, 14. априла, папа говори свом легату кардиналу Јовану о малолетности солунског краља Димитрија и о квалитетима његовог брата Виљема Монфератског. Cf. Ibid. 89, No. 506; *Potthast* II, 2079, No. 25908.

[73] *Pressutti* I, 472, No. 2856. Четрнаестог марта 1222. г. Хонорије III у писму „episcopo Tornecensi“ говори о краљу Димитрију. Cf. Ibid. II, 52, No. 3854; *Potthast* I, 590, No. 6805. Истог датума папа забрањује Латинима да помажу Теодора I Анђела, решеног да освоји „terram D(emetrii) regis Thessalonicensis“. Cf. Ibid. II, 134, No. 4354. Најзад, у писму од 28. новембра 1224. г. Хонорије III пише свим прелатима Латинског царства да помажу Виљема Монфератског који иде у помоћ солунском краљу Димитрију. Cf. *Potthast* I, 631, No. 7321.

Digitized by Google

риграду и спутало пун размах његових политичких амбиција. У борби против Балдуина I Бонифације Монфератски тражио је подршку у природним савезницима Грцима, огорченим противницима првог латинског цара. У жељи да у што већем броју привуче Грке Бонифације Монфератски је ишао тако далеко да је свог пасторка Манојла, сина цара Исака II Анђела и Марије Угарске, прогласио за ромејског цара. Међутим, бугарска опасност са севера приморала је солунског господара да тражи могућност за споразум са новим латинским царем. Прво је закључен брак између Хенрика I и Бонифацијеве ћерке, а затим је Бонифације Монфератски положио и васалну заклетву свом зету. Изненадна смрт Бонифација Монфератског у борби са Бугарима (септембра 1207. год.) одложила је коначно одређивање статуса државе у Солуну. Почетком 1209. год. Хенрик I је свечано ставио краљевску круну на главу младом Бонифацијевом сину Димитрију, па се тек од овог времена може говорити о постојању краљевине у Солуну.

BOŽIDAR FERJANČIĆ

LES DEBUTS DU ROYAUME DE SALONIQUE (1204—1209)

R é s u m é

La prise de Constantinople et la chute de l'Empire byzantin (avril 1204) avaient provoqué la création de toute une série de nouveaux états sur l'ancien territoire byzantin. Le „royaume de Salonique" occupait parmi ceux-ci une place de tout premier ordre. A sa tête se trouvait le marquis italien Boniface de Montferrat. Jusqu' à présent, l'historiographie s'accordait à attribuer à Boniface de Montferrat le titre de roi dès les débuts de 1205. On croyait en même temps que l'état de Salonique avait, à l'époque des Croisés, le statut de royauté. L'auteur de ce travail part du fait que dans les sources narratives contemporaines, Boniface de Montferrat ne porte jamais le titre royal, mais toujours celui de marquis. Par ailleurs, les documents de la chancellerie pontificale, provenant de la période entre 1205 et 1222, ne mentionnent nulle part Boniface de Montferrat comme roi, ni son état comme royaume. Tout ceci indique clairement que celui-ci n'avait jamais porté la couronne royale, ce que d'ailleurs peut s'expliquer par le développement général de la situation politique.

Le puissant marquis italien n'était certainement pas satisfait de l'insuccès complet de ses plans en vu de l'accession au trône de l'Empire latin, ce qui l'avait incité à orienter ses ambitions vers l'état de Salonique. L'acceptation ou la prise du titre royal, qui aurait amené Boniface

Digitized by Google

de Montferrat dans une position dépendante de l'empereur latin Baudouin I, ne pouvait de toute façon correspondre aux plans de l'honorable marquis. Aux cours de la réalisation de ses plans, Boniface de Montferrat avait réussi à gagner les sympathies de la population grecque, surtout en raison du fait qu'il avait pour épouse Marie, veuve de l'empereur byzantin Isaac II Ange (1185—1195). Selon une information de Nikétas Choniatès, passée inaperçue, il avait proclamé empereur Manuel, fils de sa femme.

Toutefois, la politique énergique du nouvel empereur latin Henri I avait apaisé les ambitions de Boniface de Montferrat, tout en l'obligeant d'accepter une entente avec la Constantinople latine (1206). D'autre part, la mort inattendue de Boniface, tué au cours d'un combat avec les Bulgares (septembre 1207), allait remettre l'établissement du statut de l'état de Salonique. Ce n'est qu'au début de 1209 que Henri I était venu à Salonique afin de remettre le titre royal au fils ainé de Boniface, Démétrius. L'état de Salonique se rangeait de la sorte au second plan par rapport à l'Empire latin de Constantinople. C'est pourquoi, l'ensemble de ces données ne nous autorise pas à croire en l'existence d'un royaume de Salonique avant le début de l'année 1209.

Beograd

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, кн. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ЈАДРАН ФЕРЛУГА

ДРАЧ И ДРАЧКА ОБЛАСТ ПРЕД КРАЈ X И ПОЧЕТКОМ XI ВЕКА

Драчу и Драчкој теми припада посебан значај на Балканском полуострву за време византијске власти. О Драчу и његовој области је, међутим, досада релативно мало писано, иако би, можда, заслужили посебну монографију, јер су одиграли велику улогу како у политици Византије на западу тако и у развитку суседних словенских народа.

Драч и Драчка област су били свакако, све до првих година XIII века, најзначајнија база Царства на западном делу Балканског полуострва. О важности те области, о њеном месту у политици Византије, сазнајемо, наравно, највише када бива захваћена и уплетена у ток крупних догађаја. Период друге половине X и прве деценије XI века био је управо такав период на Балкану и у њега су вишеструко уткани развитак Драча као и целе Драчке области. За ово раздобље два су најважнија извора, Скиличина хроника и Летопис Попа Дукљанина, који, ако се детаљније анализирају и њихове вести упореде и повежу, помажу да се потпуније сагледају важност и значај ове теме и обогати познавање унутрашњег развитка градова у ово доба.

Драчка тема је била у другој половини X века захваћена ратним збивањима македонско-византијског сукоба, али је тек пред крај X века директније уплетена у ратне догађаје. То, међутим, није било ни мало случајно. Македонски Словени су, наиме, тек после неуспеха на југу усмерили своје напоре према овој страни полуострва тражећи излаз на море код Драча, који је по свом положају и везама могао одиграти велику улогу у даљем развитку младе словенске државе. Македонски Словени су од првих дана насељавања на Балканско полуострво осећали, свесно или несвесно, да им је потребан излаз на море. Отуда бројни напади на најважнију и највећу балканску луку, Солун. Нападали су га у VI и VII веку, нападао га је Симеон, затим Самуило, па Алусијан и редом сви они, који су владајући областима Македонских Словена заједно са њима наслеђивали њихову географско-историјску законитост.

Digitized by Google

Самуило се врло рано окренуо према Солуну и неколико пута га нападао.[1] Први покушаји, којима су захваћене области око Солуна, извршени су на самом почетку устанка, у време када је цар Василије II био заузет борбама са Вардом Склиром, дакле између лета 976. и маја 979. године, колико је трајала побуна овог византијског великаша.[2] И после тога је држава Македонских Словена улагала напоре да завлада Солуном. После велике победе над византијском војском код тзв. Трајанове капије, августа 986. године, а нарочито после устанка другог византијског магната, Варде Фоке, у Малој Азији, Самуило и „остали топарси“ осетили су се, услед заузетости цара на другој страни, слободни да предузму дејства ширих размера.[3] Ову Скиличину вест допуњује источни писац Јахја из Антиохије који, наиме, бележи да су, док је Василије II био заузет борбама са Фоком, „Бугари“, тј. Македонски Словени, напали неколико пута ромејске стране и пустошили све до Солуна.[4] До ових напада је, дакле, долазило у периоду од августа 987. године, када се Фока прогласио за цара, до његове смрти, априла 989. године. Јахја допуњује, међутим, вест о словенским нападима на област Солуна додатком да су тада вршени напади на оне ромејске области које су на западу.[5] Златарски сматра да се радило о крајевима који су били западно од Солуна и да је према томе реч о Епиру и Драчкој области.[6] Такав закључак није, међутим, прихватљив из два разлога. Већ за време борби против Варде Склира Самуило је, према Скилици, „опустошио цео запад, не само Тракију и Македонију и области око Солуна, већ и Тесалију и Хеладу и Пелопонез“.[7] Као што код Скилице „запад“ има опште значење европских области Царства тако има, и то још пре, код Јахје из Антиохије, па нема основе за тврдњу да је код овог писца реч само о областима западно од Солуна, и то управо Епира и Драча. Осим тога, према најновијим истраживањима Драчка тема, а заједно са њом Рашка и Дукља, дошле су под Самуилову власт тек 90-тих година X века, а не пре тога, како се у ранијој историографији сматрало.[8] То

---

[1] За правце ширења државе Македонских Словена и према томе за карактер нове творевине на Балканском полуострву cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 251.

[2] Scylitzes-Cedren., II, 435/23 — 436/3. Ostrogorsky, Geschichte, 248.

[3] Scylitzes-Cedren., II, 447/6—8.

[4] Jahja iz Antiohije, ed. Rozen, 27/21—25 cit. po *В. Н. Златарски*, История на Българската држава през средните векове, I/2, Ссфия 1927, 679—680.

[5] Ibidem.

[6] *Златарски*, о. с. I/2, 680.

[7] Scylitzes-Cedren., II, 435/23—436/3. Cf. *Златарски*, о. с. I/2, 661, 847.

[8] Да су српске земље пале у македонске руке 80-тих година X века: *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 467; *В. Ћоровић*, Историја Југославије, Београд 1933, 64. За касније датирање: *Златарски*, о. с., 70; St. *Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire, Лондон 1930, 232; Историја народа Југославије, Београд 1953, 278. Међутим и *Златарски*, о. с. I/2, 680 и Историја народа Југославије, 277, стављају пад Драча и Драчке теме у македонске руке око 989. год. *Ostrogorsky*, Geschichte, 255, n. 2 и 256, n. 1 ставља заузеће како Драчке теме тако Рашке и Дукље одмах после 997, наиме у 998. годину.

Digitized by Google

се, уосталом, слаже са вестима о покушајима словенских напада на Солун или опасности која је претила Солуну од Самуилове војске. Ускоро после угушивања побуне Варде Фоке кренуо је Василије II у Тракију и Македонију а потом се спустио у Солун. Оставио је затим у Солунској теми као намесника магистра Георгија Таронита са пробраном војском и задатком да спречи и прекине нападе Самуила.[9] Стварно је Василије био у праву, јер је ускоро после тога дошло до већег похода на Солун, у току којег је на византијској страни пао у борби магистар Георгије Таронит, док је његов син Ашот био заробљен.[10] Но Самуило није наставио акцију према Солуну већ је кренуо на југ и преко Тесалије, Беотије и Атике упао чак на Пелопонез. На повратку га је, на реци Сперхеј, сачекао нови солунски намесник Ничифор Уран, и изненадним ноћним нападом успео да македонској војсци нанесе, 997. године, страшан пораз, тако да се сам Самуило једва спасао бекством.[11]

Како напади на Солун нису уродили плодом и овај град је и даље остао чврсто у рукама Византије, као њена највећа и најважнија база на Балкану[12], сасвим је вероватно да је после тога Самуило усмерио своје напоре да својој младој држави тражи излаз на море на другој страни, наиме у правцу Драча. Драч је био, наиме, исходиште највећег пута који је пресецао Балканско полуострво у правцу запад-исток и који је једним својим делом пролазио кроз области македонске државе Самуила. Пролазио је кроз Охрид, поред Преспе, кроз Битољ, кроз градове и области који су били управо центар државе Македонских Словена.[13]

Да је Драч пао у руке Самуила после битке на Сперхеју, дакле после 997. године, разабире се из Скиличине вести према којој је Самуило, пошто је стигао кући, после пораза у средњој Грчкој, оженио Ашота, сина Георгија Таронита, са својом ћерком Мирославом, након што га је ослободио заробљеништва, и одмах после склопљеног брака предао му Драч на управу.[14]

Други извор који говори о судбини Драча у то време је Летопис Попа Дукљанина. На жалост, за хронологију заузимање Драча Летопис није нимало јасан али је ипак потребно да се озбиљно узме у разматрање, јер пружа низ драгоцених података о кампањи македонске војске на тој страни.

---

[9] Scylitzes-Cedren., II, 447/5—14.

[10] Ibidem, 449/6—16.

[11] Ibidem, 449/19 — 450/25.

[12] Тако се Нићифор Уран враћа после Сперхеја у Солун (Scylitzes-Cedren., II, 450/24—25); 1002. године Василије креће на Самуила из Солуна (ib., 452/17—18); 1015. године враћа се цар после велике победе у Солун (ib., 460/19—461/14); Василије упућује Николицу заробљеног у Солун (ib., 474/6—13); итд. Таквих примера могло би се навести безброј.

[13] Колико се осећала важност Драча, можда, показује и старобугарски превод Манасијеве хронике према којој за Самуила „Бугари до Охрида и до Драча и даље царствоваше“, cit. po *Златарски*, o. c. I/2, 714. Cf. *Oberhummer*, Via Egnatia, R. E, Bd. 5(1905), 1988 sq.

[14] Scylitzes-Cedren., II, 451/1—6.

Digitized by Google

Јован Владимир, дукљански кнез, био је очигледно забринут напредовањем и успесима Македонске државе и осећао се угроженим. Зато је 990. или 991. године упутио посланство у Цариград, Василију II, које је имало, очигледно, за циљ да са царем води преговоре о одбрани Дукље у тим по њу опасним временима. Посланство је било заробљено од стране Арабљана и касније, интервенцијом Византије, ослобођено, па тако и сазнајемо случајно за њега.[15] Односи између Византије и Дукље били су добри и пре тога, што се врло јасно види из Скиличине вести према којој је Јован Владимир био праведан човек, мирољубив и љубитељ истине.[16] Не ради се очигледно о неком посебном поштовању које је аутор осећао према дукљанском кнезу, већ се иза тога крије његова пријатељска политика према Византији. Скилица изричито каже да је, наиме, све било мирно у Драчу док је у суседној српској земљи владао Владимир.[17] Све је то још убедљивије када имамо у виду да се ове речи Скилице, о добрим односима између Дукље и суседне византијске теме Драч, односе на период када је Владимир управљао својом земљом као Самуилов зет, после женидбе са Косаром. Односи између обе земље, Дукље и Византије, морали су бити још бољи, дакле, онда када је Дукљи претила опасност од Македонске државе, када је Владимир 990/991. године упутио посланство у Цариград, када није био везан за државу Македонских Словена, тада у рату са Византијом, у доба када је Византија тражила на Балканском полуострву и друге савезнике нпр. Хрватска).[18] Уосталом Скиличине речи одражавају једно опште стање у односима између Дукље и Византије, једну општу оцену тих односа, између осталог и зато што су унесене у хронику под збивања у 1015. години.

У Летопису Попа Дукљанина, осим тога, борбе Самуила за Дукљу и Драч повезане су у једну акцију. Самуило је напао Владимира и овај се повукао на Облик и ту се бранио. У исто време је Самуило кренуо једним делом војске против Улцињa, који је био у Драчкој теми[19], иако је наставио са борбама против Владимира. Када је овога заробио и одвео у Преспу, скупио је целу војску и дуго нападао Улцињ, али му није пошло за руком да га заузме. Окренуо се затим, љут, према Котору и Дубровнику, које је спалио, стигао до Задра и преко Босне и Рашке вратио се кући.[20] Нема, дакле, никакве сумње

---

[15] *Г. Острогорский,* Сербское посольство к императору Василю II, Глас САН 193 (1949), 25—26.

[16] Scylitzes-Cedren., II, 453/5—6; Владимира високо цени и други извор: Летопис Попа Дукљанина, ed. Шишић, 331.

[17] Scylitzes-Cedren., II, 463/3—6.

[18] *Šišić,* Povijest Hrvata, 486 sq.; *Острогорский,* Сербское посольство, 22.

[19] De adm. imp., c. 30/95—97.

[20] Летопис Попа Дукљанина, 331—333, а нарочито места: p. 331 ... imperator ... cernens quod regi praevalere non posset, partem sui exercitus ad montis (i. e. Obliquus, што је Тарабош на десној обали Бојане; cf. Летопис Попа Дукљанина, Шишићев коментар, 455—456) pedem relinquit partemque secum ducens ad expug-

Digitized by Google

да су походи на Дукљу и Драч најуже повезани међусобно, јер се одигравају у исто време, па према томе је сасвим сигурно да су под власт Самуила дошли у исто време и Дукља и Драчка област, иако ова последња не цела.[21] Летопис Попа Дукљанина не говори о паду Драча, али ускоро после описивања ових догађаја прелази на причу о упознавању Владимира и Косаре, њихове љубави и брака, и после тога се Владимир враћа у своју земљу а од Самуила добија још „totamque terram Duracenorum".[22] Излази, дакле, сасвим јасно да је Драч силом, а не мирним путем, заузет у исто време кад и Дукља. Немогуће је сасвим прецизно датирати овај поход: остаје као terminus post quem 990. или 991. година, када је Владимир још као самостални владар упутио посланство у Цариград, док је terminus ante quem одмах после 997, можда 998. година, јер одмах после битке на Сперхеју Самуило жени кћер Мирославу са Ашотом и овог одмах шаље у Драч да том облашћу управља.

Летопис и Скилица лепо се допуњују али се не слажу у погледу новог драчког намесника. Према Летопису био је то Владимир, док је према Скилици био то Ашот. Прича како су један, односно други, постали намесници у Драчу и управљали том облашћу је скоро идентична, али у овом случају предност има Скилица, као поузданији и временски ближи извор. Ипак остаје чудна коинциденција да су обе кћери Самуила добиле мужеве који су били и један и други заробљеници њиховог оца, обе су се заљубиле у њих док су били у тамници, обе претиле самоубиством ако им не буде дозвољено да се удају за своје изабранике, и коначно и једној и другој је отац испунио жељу. Што се тиче Јована Владимира и његове власти у Драчкој области, највероватније објашњење лежи у томе да, како се код Попа Дукљанина ради о живој локалној традицији која почива на историјској основи[23] и с обзиром на сличност женидаба Ашота и Владимира, је дукљанско-барска традиција, и на овом месту, сачувала успомену на Владимира као ближег и познатијег у том крају.

У сваком случају заузимањем Драчке теме, која је била главна византијска база за војне операције и трговину у западном делу Балканског полуострва, као и подручје од неоцењиве важности за одржавање веза са византијским поседима у јужној Италији, постигла је држава Македонских Словена огроман успех на западу. Да је приписивао посебан значај Драчу и његовој области показао је Самуило не само када је Ашота, везаног блиским сродничким односима, упутио као намесника у Драч већ и много раније. Он је, наиме, ускоро после почетка устанка склопио брак са Агатом, ћерком драчког про-

---

nandum civitatem Dulcinium perrexit. Затим p. 333: ... debellavit Dulcinium longo tempore, sed eum capere nullatenus valuit.

[21] *Ostrogorsky*, Geschichte, 256, с пуним правом, дакле, везује пад Дукље и Драча. Да Самуилова Драчка област није прелазила Бојану с правом сматра *M. Barada*, Dalmatia superior, Rad 270 (1949), 100, позивајући се при томе на Летопис Попа Дукљанина. Но Барада греши у погледу хронологије заузимања Драча.

[22] Летопис Попа Дукљанина, 335.

[23] Летопис Попа Дукљанина, Шишићев коментар, 126. За проблем сличности оба брака уп. још: N. Adontz, Samuel l'Arménien, rois des Bulgares, Bruxelles 1938, 51 sq.

Digitized by Google

теуона Јована Хрисилија[24] и једног од најјачих и најутицајнијих људи, како то изричито наглашава Скилица.[25] На ову Самуилову одлуку нису, међутим, утицали само углед и моћ драчког великаша, већ су морали бити присутни и други интереси, трговачки пре свега, управо због улоге Драча у том делу Балканског полуострва.

Самуило се, међутим, у својој политици у Драчкој области преварио, како у погледу Ашота тако и у погледу евентуалне подршке локалних великаша. Од како је преузео намесништво у додељеној му области, Ашот је ступио у блиски контакт и пријатељске односе са угледним грађанима а поготову са онима који су били најутицајнији у граду и области, пре свега са протеуоном Јованом Хрисилијем. Они су заједно сковали план о предаји града Византији и о томе написали писмо цару. Ашот је најпре, након што је убедио своју жену Мирославу, пребегао заједно са њом на један од византијских бродова који су тада крстарили дуж обале и отишао у Цариград да се поклони цару. Овоме је између осталог саопштио начин на који би могао поново да врати под своју власт Драч. Василије II је наградио Ашота доделивши му титулу патриција а његовој жени ону „зосте патриција". У писму, које је Ашот донео са собом, Јован Хрисилије саопштава цару да је спреман да изврши предају Драча ако он и његови синови добију титуле патриција. Василије II је прихватио врло радо понуду и писмима је, са своје стране, потврдио додељивање титула. Јован Хрисилије није међутим доживео ту част, јер је у међувремену умро. Град се предао византијским трупама којима је заповедао патриције Евстатије Дафномел.[26] Тако је 1005. године[27] Драч, и највероватније и већи део његове области, доспео поново под византијеку власт.

До краја византијско-македонског рата чујемо још о словенским нападима на Драч. После убиства Јована Владимира, 22. маја 1016. године[28], настала су за Драч и Драчку тему тешка времена. Као што смо видели раније, све је, према Скилици, било мирно у Драчкој области док је у Дукљи владао Јован Владимир, али после његове смрти настају „немири и пометње", јер је Јован Владислав, наследник Гаврила Радомира после 1015. године, већим снагама почео да напада сам град Драч.[29] Василије II није могао међутим да притекне у помоћ

[24] Scylitzes-Cedren., II, 458/25 i *B. Prokić*, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV, München 1906, p. 31, No. 22, као и коментар ad No. 22, 24 и 62. Cf. *Златарски*, о. с. I/2, 680 и 743, који такође прихвата Прокића у погледу Агате, као прве Самуилове жене.

[25] Scylitzes-Cedren., II, 451/10—12.

[26] Ibidem, 451/6—7.

[27] Lupus Protospatharius, R. I. S., Mediolani 1724, 41, под 1005. годину ставља враћање Драча у византијске руке „per Theodorum". Златарски, о. с. I/2, 727, n. 4, мисли да је овај Теодор један од два сина Јована Хрисилија.

[28] Летопис Попа Дукљанина, Шишићев коментар, 457.

[29] Scylitzes-Cedren., II, 463/7—13. Интересантне су разлике између латинске и италијанске редакције Летописа Попа Дукљанина, p. 341: у лат. ред. стоји „venit possidere ... civitatem Durachium" а у итал. „hebbe dall' imperatore greco la città di Durazzo" и још у лат.: боравио је Владислав „ante Durachium" а у итал. „in Durazzo".

Digitized by Google

граду, иако је тада био у околини Охрида, јер је морао да војском крене на другу страну. Под Драчем је, 1018. године, погинуо Јован Владислав, последњи македонски владар.[30]

Интересантно је да се за време македонско-византијског рата не спомиње ни један једини поход византијске војске из Драчке теме у области суседних Словена. О нападима Словена на Драчку област и Драч говоре, међутим, оба извора, и Летопис Попа Дукљанина и Скилица; они сведоче о мерама које је предузео Самуило ради учвршћења своје власти у тој области. Скилица говори сасвим уопштено о сређивању прилика, после победе 1018. године, у војном и управном погледу у Драчкој и неким другим темама.[31] Летопис Попа Дукљанина слика ситуацију у Дукљи после 1018. године из које се види да је Дукља била у вазалном односу према Византији. Нови дукљански кнез Војислав сарађивао је са византијским властима и био у добрим односима са њима — Voislavus... caepit se subdere Graecis et esse quasi adiutor et socius eorum equitabatque cum eis per provincias.[32] Тек неколико деценија касније, када су у Дукљи и Македонији избили устанци против Византије, сазнајемо опет о византијским походима из Драчке теме у суседне словенске области.

Стеван Војислав, који је у почетку своје владе сарађивао са Византијом, дигао је најпре устанак у Дукљи 1035. године, али без успеха. Заробљен и одведен у Цариград успео је оданде, после неколико година, да побегне и да се врати у своју земљу. Поново је устао против Византије и овога пута био је боље среће. Но ни византијске власти нису остале скрштених руку и предузете су озбиљне мере да се Стеван Војислав натера на послушност.[33]

Комбинујући вести Летописа Попа Дукљанина и Скилице добија се прилично јасна слика о оба похода византијске војске на Дукљу.

У оба извора описана су два похода из Драча на Дукљу. Прву експедицију водио је према Летопису византијски генерал Арменопул, који је претрпео пораз, али изгледа да се спасао, јер о њему извор не каже да је погинуо. После ове, упутио је византијски цар другу експедицију, много боље припремљену, у којој су учествовали као византијски вазали рашки жупан, босански бан и хумски кнез, као и војска коју је послао цар и она сакупљена у Драчкој области —

[30] Scylitzes-Cedren., 466/22—467/2. Сви се остали извори слажу да је Јован Владислав погинуо пред Драчем, иако се не слажу у детаљима. Није овде место да се улази у цео овај проблем; у сваком случају вест Михајла Деволског (*Prokić*, Zusätze, p. 32, № 3), према којој је Јован Владислав погинуо у сукобу са Никитом Пигонитом од руку притрчалих војника, изгледа најв携родостојнија.

[31] Scylitzes-Cedren., II, 474/13—18: мере су обухватале постављање гарнизона, именовање стратега и дозволу ослобођеним ромејским заробљеницима да се населе у темама. Међутим ове мере нису се односиле само на Драчку тему већ и на теме Колонеја и Дринопољ.

[32] Летопис Попа Дукљанина, 344.

[33] Scylitzes-Cedren., II, 515/8—9, 526/10 - 527/4; јасно је да је било у питању угушивање устанка у Дукљи, а пљачка злата са византијске лађе, која се разбила на обалама „Илирика“ (ib., 526/10—16), само повод.

Digitized by Google

imperator vero ex alia parte, congregans magnum valde quam fuerat ante, exercitum, misit Durachium, mandans cuidam Cursilio toparchae ... ut congregaret omnem populum terrae Durachenorum et praesset omni exercitui ...[34] Заповедник уједињених византијских и локалних трупа требао је да буде, по наређењу цара, Курсилије, топарх Драча и целе Драчке области. Ова војска је такође претрпела пораз захваљујући вештој тактици Војислава, који је преварио Византинце, а Курсилије, који је рањен приликом повлачења, умро је од рана у скадарској равници.[35]

Како је византијско-дукљанско ратовање приказао други извор, Скилица? Први поход предводио је евнух Георгије Пробат, највероватније драчки намесник, који је претрпео пораз али је успео ипак да спасе живот.[36] Други поход био је много већи и боље припремљен: цар Константин IX Мономах (1042—1055) наредио је намеснику Драча, Михајлу, да скупи њему потчињену војску (војнички народ) Драча као и војску из суседних тема — τὸν ὑπ᾽αὐτὸν ἀθροίσας τοῦ Δυρραχίου λαὸν στρατιωτικόν, ἔτι δὲ καὶ τὰς στρατιὰς τῶν ἐγγιζόντων τούτῳ θεμάτων καὶ αὐτῷ ὑποκειμένων[37], такође њему потчињених, и да нападне Стевана Војислава. И поред толиких припрема и великог броја војника пораз је, пошто су их Срби пустили да уђу дубоко у њихову земљу и сачекали их у заседи у планинским кланцима приликом повратка, био потпун. Настрадало је око 40.000 војника и седам стратега али се заповедник војске, Михајло, спасао, иако с великом муком.[38]

Постоји упадљива сличност између простора који су и писац Летописа и Скилица посветили првом и другом походу: у оба извора је први испричан сасвим кратко док опис другог заузима далеко више места и богатији је у детаљима и тако живље одражава стварност историјског збивања. Свакако да је Летопис Попа Дукљанина мање поуздан извор од Скилице али у овом случају је у Летопису, барем на овом месту, историјско језгро сасвим веродостојно. У Летопису је за припреме другог похода речено: да је цар скупио војску коју је послао у Драч, да је затим наредио (mandans) Курсилију да скупи војску (populum) драчке области.[39] Сасвим слично се изражава Скилица: цар „ἐγκελεύεται" (што је у латинском преводу бонског издања дато са „mandans" а уосталом ἐγκελεύω и значи на латинском mandare) Михајлу да скупи λαὸν στρατιωτικόν (populus у Летопису). Поред те војске треба експедицији да се придруже, према Скилици, и јединице „из суседних тема и њему (тј. Михајлу) потчињене".[40]

---

[34] Летопис Попа Дукљанина, 347.

[35] Први поход је у Летопису Попа Дукљанина на ст. 345—346, други на ст. 346—351.

[36] Scylitzes-Cedren., II, 526/23—527/4.

[37] Ibidem, 543/17—19.

[38] Ibidem, 543/15—545/2.

[39] Летопис Попа Дукљанина, 347.

[40] Scylitzes-Cedren., II, 543/18—19.

Digitized by Google

Дакле, у оба извора појављују се две војске, једна из Драчке теме а друга која долази изван те теме. У једном и другом извору заповедник је намесник Драча, односно личност која стоји на челу те области.[41] Тој истој личности цар упућује наређење о припремању експедиције и преузимању команде над истом. Немогуће је, наравно, довести оба извора у погледу ових догађаја у потпун и савршен склад. Оно по чему се највише разликују, ако разматрамо суштину а не описе догађаја, су функције Курсилија и Михајла. Михајло је био свакако византијски функционер, речено је чак да је син логотета Анастасија, док околност да га Скилица назива архонтом не значи у овом контексту да је локални великаш већ је термин, очигледно, примењен у општем смислу високог тематског чиновника, као што се то често дешава.[42] Како да се објасне разлике између једног и другог извора? Скилица се служио извором који је свакако био временски близак догађајима док се писац Летописа ослањао на традицију, у којој је сачувано историјско језгро, али која је украшена и дотерана локалним елементима, јер је од самих збивања до времена писања Летописа прошло свакако више од једног века. Баш зато што се ради о локалној традицији, за догађаје је везан локални великаш Курсилије а не византијски функционер Михајло. Породица Хрисилија или Курсилија била је сувише истакнута и моћна у Драчкој области да би успомена на њу брзо ишчезла и да не би оставила неког трага у локалној традицији.

Пре него пређемо на други део излагања потребно је још указати на два или три момента који јасно истичу улогу Драча у политици Царства у овом делу Балканског полуострва. Тешко је, засад, протумачити значај цареве наредбе Михајлу да скупи војску из суседних тема и да крене на Војислава, са становишта односа између тема. Често се ради о заједничком команданту, моностратегу, који заповеда трупама више тема. Овде су највероватније у питању теме Колонеја и Дринопољ, јер њих је организовао Василије II одмах после победе над Самуилом. На путу из Охрида за Атину Василије пролази кроз те области и на првом месту се спомиње управо Драчка тема.[43] Јасно је следеће: Драчка тема има задатак да контролише и евентуално води рат са суседним словенским народима и из тог разлога су њему потчињени војни контингенти и суседних неких тема, који међутим не морају да буду директно под његовом управном влашћу. Ту улогу Драчке теме у односу на суседе показују и нешто ранија збивања у Дукљи: после неуспелог устанка 1035. године Војислав је заробљен и када се вратио у своју земљу дошао је у сукоб са Теофилом Еротиком, који је највероватније био стратег Драча.[44]

---

[41] Ibidem, 543/15—17 и Летопис Попа Дукљанина, 347: можда је Георгије Пробат био јерменског порекла па се зато у Летопису помиње Арменопул.

[42] *J. Ферлуга*, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, Зборник радова Византолошког института 2 (1953), 88—89.

[43] Scylitzes-Cedren., II, 474/13—17.

[44] Ibidem, 526/13—16.

Digitized by Google

Колики и какви су били задаци драчких намесника показује и деловање њихово приликом устанка у Македонији под Петром Дељаном, 1040. године. Кад је за устанак сазнао драчки стратег Василије Синадин, одмах је кренуо са својим трупама против Дељана „пре него што зло постане велико и да стигне пре пожара".[45] Скилица, главни извор за ове догађаје, није могао сликовитије и пластичније да прикаже улогу која је припадала драчкој теми и њеним стратезима у току целог њеног развитка. Један од задатака који је непосредно припадао византијским снагама у Драчкој теми била је контрола онога што се збивало у суседним словенским земљама као и задатак да се одмах умешају у та збивања не дозвољавајући да се „пожар" устанка шири. Василије Синадин је, дакле, одмах кренуо против Дељана и упутио се у правцу Македоније али је код Дебра дошло до несугласица између њега и његовог ипостратега Михајла Дермокајта које су се завршиле хапшењем Василија и постављањем Михајла за новог стратега Драча. Овај је међутим био тако безобзиран према народу да је ускоро избио устанак у целој Драчкој области која се придружила устаницима из Македоније. У византијским рукама остао је једино Драч.[46] Значај одметања Драчке теме био је врло велики. Пре свега је устанак добио ширу базу, затим су повезане области у Повардарју са зетским и устаници су продрли до мора. Пошто се Дељан обрачунао са вођом устаника из Драчке области, Тихомиром, једна од првих мера коју је предузео била је да сам крене на Солун и упути део војске под заповедништвом Кавхана на Драч, коме је пошло за руком да град и заузме. И под Дељаном се устанак ширио, као раније за време Самуила, према југозападу. Један његов одред стигао је чак до Тебе[47], други одреди су успели да покрену народ у Никопољској области, која је цела пришла устаницима изузев града Наупакта. После тога наступа поновни покушај заузимања Солуна, али неуспешно.[48] И овом приликом, као за време Самуила, долазе до изражаја тежње државе Македонских Словена да се тражи излаз на море, у Солуну или Драчу, и још једном се истиче улога Драча и његове области у историји Јужних Словена.

За време Самуиловог устанка није забележен ни један поход из Драча на устанике; за Дељановог устанка драчки стратег креће на побуњене Словене на самом почетку устанка и то са „домаћим"[49] снагама. Велика експедиција против Дељана кренула је из Солуна; после ње долази крај устанка. По свему, дакле, изгледа да се може

[45] Ibidem, 527/20—21.

[46] Ibidem, 527/18—529/10.

[47] Да ли се овде ради о старој Теби или о некој Теби код Волоса не мења на ствари, јер је у питању само главни правац ширења устанка. Cf. *P. Lemerle*, Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits" de Kékauménos, Bruxelles 1960, 66 и *Златарски*, o. c. II, 56.

[48] Опис устанка Петра Дељана код Scylitzes-Cedren., II, 527/5 — 530/18, 531/8—533/18.

[49] Scylitzes-Cedren., II, 527/19.

Digitized by Google

узети као поуздано да су драчки стратези, имајући релативно мало војних снага, интервенисали у случају локалних побуна и ратова или пре но што би ови прерасли и заузели озбиљне размере. Сваки већи поход на Словене у срцу Балканског полуострва кренуо је из Солуна, највећег града и најважније византијске базе на Балкану.

Историја Драчке теме у овом периоду, када је била једна од најважнијих византијских база на западном делу Балканског полуострва и када је одиграла прилично велику улогу у историји суседних словенских народа, везана је у много чему за унутрашњи развитак целе области а посебно града Драча.

У Драчу и у другим градовима теме, Бар, Улцињ, Љешт, Свач, Скадар, Дривост, Валона, Кроја Главиница, итд.[50], постојао је јак и утицајан слој грађана, који је у својим рукама држао добар део политичке власти и који је имао великог утицаја на усмеравање политике у целој области. За време кратког периода македонске власти, док је њоме управљао Самуилов зет, Ашот, тај градски слој је организовао предају града византијским властима. Византијске снаге су стварно биле јако ангажоване на другој страни али је нешто трупа и бродова било и пред Драчем.[51] Без акције изнутра не би Византија тада могла да поврати Драч. Скилица говори додуше само о Јовану Хрисилију, назива га једним од најјачих и најутицајнијих људи и Драчу[52], великашем који је имао толику власт да је могао предати град Византији, али је овај свакако представљао одређен градски слој. Да је био представник јаког и утицајног слоја указује и његова функција протеуона и то управо града Драча. У томе се и показује и извесна аналогија у развитку Драчке области и суседне царске Далмације. И једна и друга биле су архонтије, док нису подигнуте у ранг тема. У једној и другој градски елемент је играо најзначајнију улогу. У Драчу су, шта више, неко време бележили у званичне спискове царских функционера архонте, локалне великаше, поред стратега.[53] Међу њима је, као уосталом у суседној византијској Далмацији, најистакнутији био архонт Драча, јер је, налик на задарског приора, био протеуон главног града области[54], и тиме представљао пред царством све градове и целу област. Овај слој је, захваљујући својој економској и политичкој моћи, дуго задржао своју улогу често одлучујућег фактора у области.[55] Зато

[50] *К. Јиречек,* Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем веку, Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959, 224—227.

[51] Пред Драчем било је ромејских тријера које су пловиле дуж обале ради стражарења (Scylitzes-Cedren., II, 451/7—8) а град су грађани предали византијском генералу Евстатију Дафномелу који је само ушао у њега (ibidem, 451/15).

[52] Scilitzes-Cedren., II, 451/10—13.

[53] *Θ. И. Усйенский,* Византийская табель о рангах, Известия русс. арх. инст. в. К./поле III (1898), 124.

[54] Cf. *J. Ferluga,* Византијска управа у Далмацији, Београд, 1957, 50 sq.; на Криму и његовом главном граду Херсону протеуони задржали су се све до XI века (*А. П. Каждан,* Деревня и город в Византии IX—X вв., Москва 1960, 371).

[55] Драчки грађани морали су имати великог удела у трговини па одатле и њихова моћ, како економск‧ тако и политичка. Везе Драча у трговини биле су

Digitized by Google

Скилица говори само о Јовану Хрисилију, јер је он стајао на челу оног градског слоја који је Византији предао град и зато га описује са свим оним звучним епитетима. Да су имали такву власт види се не само по поступцима приликом прелаза града из руку једне власти у руке друге већ и по везама са владарима у суседним крајевима, по високим титулама које им је доделио византијски цар. Држање овог градског слоја, чији је еминентни представник био Јован Хрисилије, показује такође колико је тај слој у градовима ојачао, да је уживао извесну самоуправу, иако се не испољавају још јаче тенденције локалног сепаратизма, типичне у то исто време за царску Далмацију и јужну Италију. Далматински градови крајем X века и у првој половини XI века, иако још увек признају византијску власт и сачињавају најпре једну а затим две теме, све више представљају посебне целине у којима најважнију улогу играју градови и у њима градски владајући слој, пре свега најважнијег града Задра, чији приор иступа као представник Царства у њихово име. У јужној Италији улога градског слоја, у коме се истиче породица, којој је припадао Аргир, син великаша Мелоса, и који је постао чак дукс Италије, представља елемент с којим царство мора све више да рачуна, да изналази компромисе и који у извесном смислу испољава сепаратистичке тенденције у сукобима између византијских и норманских снага. Донекле је, дакле, сличан и случај Драча: прелаз града и области с једне на другу страну био је очигледно пре свега дело Драчана, односно градског владајућег слоја.[56]

Треба указати још на један податак кад је реч о градском слоју и његовој улози, како економској тако политичкој у Драчу и Драчкој области. Поп Дукљанин помиње топарха Курсилија, који је држао Драч и целу земљу Драчана — Durachium totamque terram Duracinorum. Догађаји о којима прича Поп Дукљанин у свом Летопису у вези са топархом Курсилијем, нису додуше из краја X века, али нису ни из много каснијег доба од оног кад је код Скилице забележено име Јована Хрисилија. Већ смо нагласили да нема никакве разлике између презимена Хрисилије из грчког извора и Курсилија из Летописа Попа Дукљанина. Ради се очигледно о истом презимену иако не о истој личности. О њиховим функцијама у Драчкој теми смо већ говорили, но ако сада опет узмемо оба извора и повежемо их, пружиће се нова слика о унутрашњим снагама у Драчу.

Већ је константовано, упоређивањем Летописа Попа Дукљанина и Скилице, да је писац Летописа био, у суштини, добро обавештен

прилично развијене. У XI веку Млечани су имали „facultatem liberam urbem ingrediendi" (*Goffredo Malaterra* u Muratori, RIS, V, 583), становници Барија долазили су бродовима у Драч (Anonymi Barensis Chronicon, Muratori, RIS, V, 151), Драч се спомиње у привилегијама 1082 (*Dölger*, Regesten, No. 1081). Магистрати Драча су уживали и касније велик ауторитет: уп. писмо Алексија I приликом доласка новог стратега (Ana Komnena, ed. Leib, VIII, VII, 5) у коме их цар моли да га лепо приме и у свему послушају. Изгледа да превод Leibe-a: Δέξασθε αὐτόν… са „recónaissez-le" није адекватан.

[56] *Ферлуга*, Византијска управа у Далмацији, 108—109.

Digitized by Google

о византијско-дукљанским сукобима 40. година XI века. Уколико је традиција у Летопису веродостојна, а верујемо да јесте, без обзира на неке нетачности или можда само непрецизне детаље, онда је и слика Драчке области у то време нешто јаснија.

Према Летопису, Курсилије је био топарх Драча и држао је целу област Драчана, а од византијског цара добио је наређење да скупи цео народ земље Драчана и да се стави на чело војске. Сличност између Летописа и Скиличине хронике показује у каквом је односу морао бити топарх Драча према цару. Цар наређује Курсилију, шаље му своју „keleusis", као сваком другом чиновнику.[57] Што значи овде топарх? Према Кекавмену то је назив којим је означен положај главара области на границама Царства, али области која није саставни део Царства, и који баш зато није слободан у својим одлукама, јер мора да поштује и воли цара и његове пријатеље.[58] Код Скилице термин топарх се употребљава у сличном значењу. Кад је реч о нападима Самуила после 986. године на области Царства, те упаде врше, поред Самуила и други топарси па се имплиците види да су имали положај сличан Самуилу али у исто време по рангу нешто нижи од њега.[59] Кекавмен, међутим, употребљава термин топарх и у другом смислу: Доброњу он назива топархом и архонтом Задра и Сплита, и то у време када је овај зависан од Византије, када добија високе титуле и функције од цара, када је царска Далмација још тема Византије.[60] С обзиром да постоје два значења за термин топарха, по свему изгледа да драчки топарх у много чему личи на далматинског. Највиши представник локалног елемента у теми био је локални магнат, утицајан по свом положају, својој економској снази, својим везама са другим богатим и утицајним грађанима у Драчу и другим градовима Драчке области. Он је био њихов представник и као такав иступао и у ратовима и у другим питањима, као што је био случај предаје града и области Василију II и одметање од Самуила 1005. године. Тада он то не ради само у своје име већ и у име целог једног друштвеног слоја, коме је и сам припадао. Том приликом тражи титуле од византијског цара али не из неке жеље за звучним титулама већ зато што су тиме биле потврђене од стране византијске владе његове привилегије и политички положај и утицај у граду и целој области. Какве су биле његове компетенције у војном погледу тешко је рећи. Ипак изгледа, према Летопису Попа Дукљанина, да је он имао право да сазива војне контингенте из своје области. Нити је у том погледу Скилица у супротности са Летописом, јер само каже да је стратег морао скупити локалну вој-

[57] Келеусис се, додуше, слала и васалима. Зашто је реч овде о келеусис, уп. стр. 9.

[58] Cecaumeni Strategicon, edd. B. Wassiliewsky — V. Jernstedt, 76, 77, 24.

[59] Scylitzes-Cedren., II, 447/5—8.

[60] Cecaumeni Strategicon, 77, и *Ферлуга,* Византијска управа у Далмацији, 95 sq.

Digitized by Google

ску.[61] Но та локална војска није у том случају тематска војна јединица, већ се ради о локалној милицији у чијем се постојању одражавају аутономија и самоуправа града.[62] Без обзира на постојање стратега ова милиција је морала имати свог заповедника, локалног човека високог угледа и то је могао бити управо онај Хрисилије-Курсилије. Знало се и где се војска сазивала у случају сукоба са Дукљом. Било је то на пољу око Скадра[63] и није случајно да се ова вест сачувала управо код Попа Дукљанина, јер он бележи локалну традицију.

Околност да је презиме Хрисилије, односно Курсилије, остало забележено у два извора, да оба носиоца тог презимена заузимају највиши положај у граду и области, а искључено је из хронолошких разлога да се ради о истој личности, наводи на помисао да се ради о угледној породици која је имала великог удела и утицаја на локалну политику и у којој су се с оца на сина преносили највиши положаји у локалној самоуправи. У исто време имамо такав случај у царској Далмацији где исту улогу игра породица Мадијеваца и чији чланови заузимају највише положаје у Задру и у целој области. Ништа другачије није ни преко Јадранског мора, у суседној Пуљи, где породица Мелоса и Аргира иступа сасвим слично Хрисиљима или Мадијевцима. Поред високих титула које цар широке руке дели Хрисиљима и вероватно и њиховим пријатељима, било је чланова те породице који су у управи царства заузимали значајна места, као нпр. онај стратег Хрисилије на јерменској граници.[64]

Може се, дакле, закључити да је Драч у другој половини X и у првој XI века:

— био важна база Византије на западном делу Балканског полуострва за одржавање контроле над суседним словенским областима када се радило о локалним ратовима или устанцима или немирима. Кад су биле у питању шире акције онда је главна база била у Солуну;

— за Македонске Словене Драч је био, после Солуна, важно исходиште на море, значајна лука и трговачки центар;

— поред управе и функционера који су долазили споља, из Византије или државе Македонских Словена, постојао је слој грађана, нарочито у Драчу, који је у великој мери усмеравао политику Драчке области;

— Драч и остали градови уживали су извесну локалну самоуправу која се протезала на целу област;

— из редова градског слоја Драча уздигле су се угледне породице, нарочито породица Хрисилија, које су држале у својим рукама, у току неколико генерација, најважније положаје у Драчу и Драчкој области.

---

[61] Летопис Попа Дукљанина, 347: цар ... mandens cuidam Cursilio toparchae ... ut congregaret omnem populum terrae Durachenorum, a Scylitzes-Cedren., II, 543/17—18: ... ἐγκελεύεται τὸν ὑπ'αὐτὸν ἀθροῖσαι τοῦ Δυρραχίου λαὸν στρατιωτικόν,....

[62] Тако мисли и *А. П. Каждан,* Город и деревня в Византии в IV—XII вв., XIIe Congrès international des études byzantines, Rapports, I, Belgrade—Ochride 1963, 37.

[63] Летопис Попа Дукљанина, 437: Igitur Cursilius cum omni exercitu venit et resedit in planitie civitatis Scordinae, ut ibi congregarentur omnes.

[64] Scylitzes-Cedren., II, 502/19—20: ὁ πατρίκιος Νικολάος ὁ Βούλγαρος, ᾧ Χρυσή-λιος τὸ ἐπώνυμον, . . .

Digitized by Google

JADRAN FERLUGA

DURAZZO E LA SUA REGIONE NELLA SECONDA METÀ DEL SECOLO X E NELLA PRIMA DEL SECOLO XI

Riassunto

Durazzo e la sua regione ebbero nella storia dello Impero bizantino una importanza speciale dovuta alla loro posizione geografica nella parte occidentale della Penisola balcanica. Purtroppo finora non esiste su Durazzo una monografia che esso certamente meriterebbe.

Per il periodo considerato quì due sono le fonti essenziali: la cronaca dello Scilitza e quella del prete di Dioclea. Una analisi dettagliata ed un confronto delle due fonti facilitano una compresione migliore di Durazzo in questo periodo.

Presa nel vortice della guerra bizantino-macedone Durazzo fu finalmente attaccata dalle truppe di Samuele, occupata e per quasi un decennio fece parte dello stato degli Slavi di Macedonia. Ormai è dimostrato che Durazzo fu catturata subito dopo la sconfitta subita da Samuele sullo Spercheio nel 997, probabilmente nel 998. La presa di Durazzo ebbe luogo durante la spedizione di Samuele contro la Dioclea. È interessante notare che le due fonti non sono d'accordo sul nome del nuovo governatore di Durazzo: secondo lo Scilitza fu Ašot, figlio di Giorgio Taronita, che dopo aver sposata la figlia di Samuele, Miroslava, divenne governatore di Durazzo, mentre secondo il prete di Dioclea governatore fu creato Vladimiro, principe della Dioclea, ed anche lui sposato ad una figlia di Samuele, Kosara. Forse ancora più interessante è l'estrema somiglianza delle due storie, cioè quella di Ašot e quella di Vladimiro, anche se in questo caso, credo, bisogni dare la precedenza allo Scilitza. Ad ogni modo bisognerebbe riproporre la questione della tradizione locale (scritta od orale?) del prete di Dioclea per la vita di Vladimiro, dato che nella storia di Vladimiro e Kosara questa tradizione si riflette fuori di ogni dubbio.

Durazzo fu nel 1005 riconsegnata da Ašot, in accordo con i magnati locali, all'Impero bizantino, dopo che erano stati presi i neccessari accordi all'insaputa di Samuele. Nell'ultimo periodo della guerra bizantino-macedone l'ultimo regnante slavo perì sotto le mura di Durazzo, nel 1018, e con lui ebbe fine anche lo stato degli Slavi di Macedonia.

Durazzo riappare nelle fonti nuovamente durante il movimentato periodo dei rapporti fra l'Impero e la Dioclea, dalla prima rivolta slava nel 1035 alla definitiva vittoria di Stefano Vojislavo di Dioclea sui Greci nel 1042, nonchè durante l'insurrezione degli Slavi di Macedonia contro l'Impero. Tanto durante la rivolta di Dioclea quanto durante l'insurrezione del 1040 le truppe bizantine mossero dalla regione di Durazzo ed in essa si ritirarono; il comando di esse spettò agli strateghi di Durazzo; ad alcune delle spedizioni parteciparono reparti locali. Da notare è che nulla di simile avvenne durante la guerra bizantino-macedone o per lo

Digitized by Google

meno le fonti non ce ne parlano. Ciò getta nuova luce sul ruolo di Durazzo in questa parte dell' Impero bizantino.

Tanto lo Scilitza quanto il prete di Dioclea ci illuminano ancora nei riguardi della struttura sociale di Durazzo e della sua regione. Il ruolo decisivo spettava ad uno strato di „cittadini“ delle varie „città“ della regione e sopratutto di Durazzo. A Durazzo, la capitale della regione, fra le più influenti famiglie era quella dei Cursilius (Prete di Dioclea) o Χρυσήλιος (Scilitza) i cui rappresentanti durante questo periodo occuparono le più alte dignità locali e in primo luogo furono i proteuontes di Durazzo e con ciò di tutta la regione. La loro influenza politica riposava sulla loro forza economica, dovuta in parte ai possedimenti ma certamente anche al commercio. I loro privilegi erano abbastanza ampi nell' ambito locale a giudicare dalle loro azioni (consegna della città e regione all' Impero, partecipazione alle guerre ed esistenza di milizie locali, matrimonii con case regnanti, ecc.) In ciò lo sviluppo della regione di Durazzo ha molta somiglianza con quello della vicina Dalmazia bizantina (e. g. il ruolo della famiglia Madio) e con quello della Puglia nello stesso periodo (e. g. Melo ed Argiro).

In conclusione si può dire che Durazzo e la sua regione furono nella seconda metà del secolo X e nella prima del secolo seguente:

-una base importante dell'Impero bizantino nella parte occidentale della Penisola balcanica da cui si esercitava il controllo delle circonvicine regioni slave quando si trattava di guerre di carattere locale o di insurezzioni oppure di semplici sommosse. Quando le azioni rivestivano carattere più ampio allora la base principale era a Salonicco;

-per gli Slavi di Macedonia Durazzo era, dopo Salonicco, un importante sbocco sul mare, un porto notevole nonchè centro commerciale;

-oltre ai funzionari che venivano dal di fuori, dall'Impero bizantino o dallo stato degli Slavi della Macedonia, esisteva uno strato di „cittadini“, sopratutto a Durazzo, che aveva un ruolo decisivo nella politica della regione di Durazzo;

-Durazzo e le altre città godevano di una certa autonomia locale che si protendeva su tutta la regione;

-dalle file dello strato di „cittadini“ in Durazzo si staccarono alcune eminenti famiglie, innanzi tutte quella dei Hrisilii, che tennero nelle loro mani, durante alcune generazioni, le più importanti dignità in Durazzo ed in tutta la regione.

Beograd

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ENRICA FOLLIERI

LE POESIE DI CRISTOFORO MITILENEO COME FONTE STORICA

Cristoforo di Mitilene è considerato non a torto il miglior poeta dell' XI secolo. Egli è noto nella letteratura bizantina come autore di alcuni calendari metrici e di una raccolta di poesie di argomento vario. Tali opere hanno avuto fortuna molto diversa: mentre i calendari (in particolare quelli in metri di tipo classico) sono contenuti in numerosi manoscritti e testi a stampa, l'antologia poetica è stata tramandata essenzialmente da un solo codice, il Criptense Z. α. XXIX, di età piuttosto tarda (sec. XV), e per di più in pessimo stato di conservazione; e solo in tempi relativamente recenti (le due edizioni che ne possediamo risalgono al 1887 e al 1903) è divenuta accessibile al mondo degli studiosi[1].

[1] I calendari giambico ed esametrico, inseriti poco dopo la loro composizione nell'ufficiatura bizantina dell' ὄρθρος dopo la VI ode del canone, sono contenuti in numerosissimi manoscritti liturgici, ed appaiono normalmente nelle edizioni dei Menei greci. Anche del calendario in sticheri esistono numerosi manoscritti ed edizioni; quello in canoni è stato pubblicato parzialmente da *M. Gedeon* in Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια XXIII (1903), pp. 462—463, 532—534; XXIV (1904), pp. 211—213; XXV (1905), pp. 215—216, 234—235. Cf.: Bibl. Hagiogr. Graeca³, Bruxelles 1957, 1617 q I—II—III; *J. Darrouzès*, Les calendriers byzantins en vers, in Revue Études Byz. XVI (1958) (Mélanges S. Salaville), pp. 61—73; *E. Follieri*, Il calendario giambico di Cristoforo di Mitilene secondo i mss. Palat. gr. 383 e Paris. gr. 3041, in Anal. Boll. LXXVII (1959), pp. 245—304; *H. - G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, p. 607. Per la raccolta di poesie, dopo l'editio princeps di *A. Rocchi* (Versi di Cristoforo Patrizio editi da un codice della monumentale Badia di Grottaferrata, Roma 1887, con osservazioni presso *E. Kurtz*, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios [v. sotto], pp. XX—XXI), seguì la nuova edizione di *E. Kurtz*, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, Leipzig 1903 (recensioni di: *A. Cosattini*, Atene e Roma VII [1904], coll. 257—264; *K. Dieterich*, Literarisches Zentralblatt LV [1904] n. 34, 1139 s.; *A. Heisenberg*, Berliner philol. Wochenschrift XXIV [1904], n. 36, 1132; *L. Petit*, Échos d'Orient VII [1904], p. 247; *S. Šestakov*, Viz. Vrem. XI [1904], pp. 622—628; *A. Thumb*, Deutsche Literaturzeitg. XXV [1904] n. 2, pp. 82—83; *G. Wartenberg*, Wochenschrift f. klass. Philol. XXI [1904] n. 6, pp. 156—157; *H. Delehaye*, Anal. Boll. XXIV [1905], pp. 117—118; *S. P. Lampros*, Νέος Ἑλληνομνήμων II [1905], pp. 169—179 [sostiene in particolare l'attribuzione a Cristoforo del carme Εἰς τὸν Μανιάκην περὶ τοῦ μούλτου, edito da lui medesimo dal

Digitized by Google

Ma è appunto questa esigua raccolta poetica — solo 145 carmi, di cui molti mutili — che permette di annoverare Cristoforo tra i migliori poeti bizantini: uno spiccato „sense of humour", una felice capacità descrittiva, uniti alla padronanza di una lingua raffinata nelle sue sfumature più sottili e ad un gusto tutto bizantino, ma non stucchevole, del „calembour" scherzoso o satirico, danno a questi carmi, per lo più brevi, una freschezza rara, bisogna riconoscerlo, nella massima parte della produzione poetica di Bisanzio.

Tuttavia le poesie di Cristoforo non hanno solo un interesse letterario: gremite come sono di riferimenti a personaggi e a fatti contemporanei all'autore, offrono una quantità di elementi interessanti anche per lo studioso di storia o di topografia bizantina. Sull'utilità di tale fonte, troppo spesso ingiustamente trascurata, vuol attirare l'attenzione il presente lavoro, che mi onoro di dedicare ad un Maestro insigne qual è Giorgio Ostrogorsky.

Su Cristoforo di Mitilene, notava già il Kurtz[2], non possediamo altre notizie all'infuori di quelle che si ricavano dai suoi componimenti e dai manoscritti che li contengono. Da esse si desume quale fu la sua

---

cod. Vindob. Phil. gr. 216 e dal Vat. gr. 1357, non accettato dal Kurtz tra le opere sicuramente cristoforee: cf. ed. cit., pp. XVII—XVIII]; *H. E. Oster*, Neue philol. Rundschau 1905, n. 14, pp. 315—316; *P. Maas*, Byz. Zeitschr. XV [1906], pp. 639—641, molto importante); dieci carmi sono stati introdotti da *R. Cantarella*, secondo l'ediz. Kurtz, nella sua antologia „Poeti bizantini", Milano 1948, vol. I (testi), pp. 154—158; II (introduzione, traduzione e commento), pp. 180—184, con nota bibliografica. Per i giudizi storico-letterari su Cristoforo si vedano le prefazioni alle citate edizioni del *Rocchi* (pp. 6—21) e del *Kurtz* (pp. III—XXV; nelle pp. XX—XXII importante rassegna della bibliografia precedente), ed inoltre: *K. Krumbacher*, Geschichte der byz. Litteratur, 2ª ediz., München 1897, pp. 737—740; *G. Schlumberger*, L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle, III. Les porphyrogénètes Zoé et Théodora, Paris 1905, p. 456 nota 1; l'articolo del *Thiele*, in Pauly-Wissowa Real.-Enc., Suppl. III (1918), coll. 245—248; la citata recensione di *A. Cosattini*, Le poesie varie di un bizantino, Atene e Roma VII (1904), coll. 257 - 264 (di carattere divulgativo); integrazioni ai carmi nn. 33, 34, 46 fornisce una nota di *S. G. Mercati*, Tre poesie di Cristoforo Mitileneo integrate secondo il cod. Vallicelliano greco B 53, in Byz. Zeitschr. XXXV (1935), p. 1; osservazioni retorico-stilistiche ha pubblicato *O. Schissel* (Interpretationen zu Christophoros Mitylenaios, in Byz. Zeitschr. XXIX [1929], pp. 161—167, e: Christophoros Mitylenaios. An den hl. Dionysios wegen der Himmlischen Hierarchie, in Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VIII [1929—30], pp. 350—352); sugli echi nella poesia del Mitileneo della „teoria bizantina circa la dilazione delle pene infernali e dei premi celesti" vedi *C. Giannelli*, Ramenta Byzantina II, in Classica et mediaevalia XVII (1956) (Mélanges C. Høeg), pp. 41—45.

Alcune altre opere sono state attribuite da vari studiosi a Cristoforo di Mitilene; oltre al citato carme anonimo Εἰς τὸν Μανιάκην περὶ τοῦ μούλτου (v. sopra), basti ricordare due anacreontiche contro gli Ebrei, che recano il nome Χριστοφόρου πρωτασηκρήτου (*P. Matranga*, Anecdota graeca II, Roma 1850, pp. 667—670; *Migne*, P. G. CXVII, coll. 1179—1184), e alcuni carmi con l'indicazione τοῦ Πατρικίου, contenuti nel cod. Vat. Palat. gr. 367, ff. 143v—146v (editi in Νέος Ἑλληνομνήμων XVI [1922], pp. 47 - 57; cf. ivi anche le pp. 34, 38 s., 462). Ma si noti ciò che giustamente osserva, contro l'attribuzione di tali composizioni al Mitileneo, il *Kurtz*, ed. cit., pp. XVII—XIX. Del pari *C. Émereau*, nel suo repertorio dei poeti liturgici bizantini (Hymnographi byzantini, in Échos d'Orient XXII [1923], p. 17), rifiuta a Cristoforo di Mitilene la paternità del canone per la settimana τῆς Τυρινῆς, che reca il nome di Χριστόφορος πρωτασηκρήτης; cf. anche *H.-G. Beck*, op. cit., p. 605.

[2] Ed. cit., p. III.

Digitized by Google

patria, quali il tempo e i luoghi in cui visse, quale l'attività che svolse. Nonostante l'appellativo di Mitileneo, Cristoforo nacque a Costantinopoli[3], e a Costantinopoli passò la massima parte della sua vita: poichè solo alla capitale bizantina e agli immediati dintorni di essa troviamo riferimenti nei suoi carmi. Sui titoli di Cristoforo e sulle sue cariche — patrizio, proconsole, giudice dei temi di Paflagonia e degli Armeniaci — ci informano le didascalie premesse alle sue opere, e il poeta stesso, che nel carme 114 si dichiara ὑπογραφεὺς τοῦ βασιλέως[4]. L'arco della sua vita abbracciò sicuramente la prima metà del sec. XI[5], estendendosi forse al terzo quarto del secolo: il primo carme datato è quello per la morte di Romano III Argiro (11 aprile 1034), gli ultimi si riferiscono al regno di Costantino Monomaco (1042—1054)[6]. Un accenno ad età posteriore si può riconoscere, forse, nel carme 143, dedicato ad una statua di Ercole che si trovava nel palazzo τῶν Ἀρετῶν. Secondo una notizia di Anna Comnena[7] tale edificio fu fatto costruire, come residenza estiva della famiglia imperiale, da Romano IV Diogene (1068—1071): il carme di Cristoforo sarebbe successivo perciò a tale avvenimento: e ciò sposterebbe in avanti di alcuni decenni il limite inferiore della sua cronologia, normalmente collocato intorno al 1050[8].

Riepilogando, i carmi di Cristoforo caratterizzati da precisi riferimenti cronologici sono i seguenti:

n. 8: 11 e 12 aprile 1034: morte di Romano III Argiro, suoi funerali ed incoronazione di Michele IV[9];

n. 18: dopo il 1035: per Michele IV e i suoi tre fratelli (Giovanni, Costantino e Giorgio). Il *terminus post quem* è fornito dall'assenza del nome di Niceta, δοὺξ Ἀντιοχείας, morto, secondo Scilitza, appunto nel 1035[10];

---

[3] Lo attesta un epigramma del calendario giambico commemorante, l' 11 maggio, la fondazione di Costantinopoli: cf. *Kurtz*, ed. cit., p. III e nota 2.

[4] Cristoforo è ricordato, per il titolo di ἀνθύπατος, da *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Proconsul, ἀνθύπατος, in Revue Ét. Byz. XV (1957), p. 14. Sull'ufficio di βασιλικὸς ὑπογραφεύς (più spesso designato con l'espressione ἐπὶ τοῦ κανικλείου) cf. *F. Dölger*, Der Kodikellos des Christodulos in Palermo, in Archiv für Urkundenforschung XI (1929), pp. 1—65, in particolare pp. 47—51. Il nome di Cristoforo viene dunque ad arricchire la già notevole schiera di funzionari ivi elencati. Non si deve confondere ὑπογραφεύς con ἀπογραφεύς (cf. *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts [Byzantinisches Archiv 9], Leipzig—Berlin 1927, nota 14 a pp. 88—89).

[5] *Kurtz*, op. cit., p. IV.

[6] Sono i carmi 54, 55, 61 (per l'elezione a patriarca di Michele Cerulario, 25 marzo 1043), 65 (sulla tomba di Maniace, morto nell'ottobre 1043), 70 (per la morte della σεβαστή), 95 (per la chiesa di S. Giorgio ἐν τοῖς Μαγγάνοις, eretta dal Monomaco).

[7] Alexias, II, 8, 5; ed. *B. Leib*, I, Paris 1937, p. 90. Cf. *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris 1950 (Archives de l'Orient chrétien 4), p. 406.

[8] *Kurtz*, ed. cit., p. IV.

[9] *Psellus*, Chronographia, ed. *E. Renauld*, I, Paris 1926, 50—55; *Scylitzes-Cedrenus*, ed. Bonn, II 505, 8—506, 2; *Zonaras*, ed. Bonn, III 584, 15—586, 11.

[10] *Scylitzes-Cedrenus*, II 512, 19—20.

Digitized by Google

n. 49: 1041: per Michele IV, in occasione della sua vestizione monacale[11]. Al medesimo imperatore sono dedicati anche i carmi 19 e 24, da collocare tra il 1035 e il 1041;

n. 52: 20 aprile 1042: per l'ex-imperatore Michele V Calafata, quando fu deposto ed accecato[12];

nn. 54 e 55: 1042—1054: per l'imperatore Costantino Monomaco;

n. 61: 26 marzo 1043: all'indomani dell'elezione del patriarca Michele Cerulario[13];

n. 65: ottobre 1043: epitafio di Giorgio Maniace[14];

n. 95: 1042—1054: sulla chiesa di S. Giorgio ἐν τοῖς Μαγγάνοις, eretta da Costantino Monomaco[15];

n. 143: 1068—1071: sul palazzo τῶν 'Αρετῶν, eretto da Romano IV Diogene[16].

Questi carmi, oltre a costituire dei punti di riferimento preziosi per la cronologia dell'autore, permettono anche un'altra constatazione di notevole interesse: essi dimostrano infatti che la raccolta delle poesie del Mitileneo, quale ci è tramandata dal codice criptense, è ordinata cronologicamente. Stabilito ciò, risulta possibile datare con una certa approssimazione tutti gli altri carmi privi di elementi cronologici intrinseci: sì che l'importanza di questa opera letteraria quale fonte storica risulta notevolmente accresciuta.

D'altra parte l'attendibilità di Cristoforo quale testimone è, si può affermare, altissima. La sua è poesia d'occasione: nasce quindi direttamente dalla realtà storica, e di tale realtà — pur filtrata attraverso la personalità del poeta — si fa eco immediata. Si veda per esempio il carme 8, ove è descritta la morte di Romano III Argiro: esso fornisce una quantità di notizie sulle ultime ore dell'infelice imperatore, con una ricchezza di particolari che manca nel racconto (tanto più retorico, e perciò più vago) di un altro contemporaneo, Michele Psello. Nella poesia di Cristoforo si indica esattamente il giorno della Settimana Santa (v. 10: μεγάλην κατὰ πέμπτην) in cui il fatto avvenne e le circostanze che lo precedettero (vv. 10—11: la distribuzione della ῥόγα); si parla del bagno fatale (vv. 12—13), dell'ora in cui l'imperatore entrò in agonia (il tramonto: v. 14: ἦμος δ' ἠελίου καταδῦναι δίσκος ἔμελλε), dell'annuncio portato all'imperatrice da un messaggero (vv. 16—20) e della disperazione

[11] *Psellus* I 83—85; *Scylitzes-Cedrenus*, II 533, 18—534, 4; *Zonaras*, III 603, 17—605, 2.

[12] *Psellus* I 109—115; *Mich. Attaliates*, ed. Bonn, 17, 1—22; *Scylitzes-Cedrenus* II 539, 14—540, 21; *Zonaras* III 611, 5—613, 13.

[13] *Scylitzes-Cedrenus* II 550, 6—10.

[14] *Psellus* II 5—6; *Mich. Attaliates* 18, 11—19, 21; *Scylitzes-Cedrenus* II 548, 15—549, 15; *Zonaras* III 621, 4—623, 22.

[15] *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. I. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. III. Les églises et les monastères, Paris 1953, pp. 75—81. D'ora innanzi citerò quest'opera sotto il titolo: Les églises et les monastères de Constantinople.

[16] V. sopra, p. 135 e nota 7.

Digitized by Google

di Zoe (vv. 21—23). Ma alla versione ufficiale dei fatti Cristoforo aggiunge, non senza malizia, un particolare realistico e significativo: quello della vedova imperatrice che si affretta a chiudere a chiave tutte le porte della reggia, portando le chiavi con sè (vv. 24—25). E del pari significativo è l'ultimo verso del carme: dopo aver accennato al solenne funerale che attraversò la città e alla deposizione della spoglia dell'imperatore nel tempio della Περίβλεπτος (vv. 26—31), il poeta conclude (v. 32): βὰν δ' ἐπ' ἄνακτα νέον καὶ Ῥωμανοῦ ἐξελάθοντο. Insieme con i versi introduttivi sulla ineluttabilità della morte, che non risparmia i potenti della terra, questa chiusa riflette, in un certo senso, lo sbigottimento dei contemporanei di fronte alla così repentina ed ingloriosa scomparsa di Romano III, anche a prescindere dagli intrighi criminosi che la provocarono. Il medesimo sentimento affiora nelle parole con cui Psello chiude la descrizione dei funerali di Romano: Ὁ μὲν οὖν οὕτω βιώσας τοιαύτης καὶ τῆς ἐκφορᾶς ἔτυχε, τοσοῦτον ἀπολαύσας τῶν ἐπὶ τῇ μονῇ πόνων τε καὶ δαπανημάτων, ὁπόσον βραχεῖ τινι τοῦ νεὼ μέρει τὸν ἐκείνου κατατεθῆναι νεκρόν[17].

Lo stesso carattere di circostanza e d'immediatezza hanno gli altri carmi dedicati a personaggi storici di rilievo: quelli per Michele IV (carmi 18, 19, 24, 49), esaltato, sia da solo che insieme ai suoi fratelli, con accenti che sanno di cortigianeria, ma che rivelano nello stesso tempo l'indubbia simpatia suscitata fra molti dei suoi sudditi dall'imperatore Paflagone con le sue qualità fisiche e morali, nonostante il crimine che gli aveva aperto la via del potere[18]; quello contro Michele V il Calafata (n. 52), in cui il poeta si fa interprete sia del furore popolare contro l' ὁλκαδοπιττωτός, sia della devozione verso Zoe, la legittima discendente della gloriosa dinastia macedone. Nei carmi per Costantino Monomaco (nn. 54 e 55; n. 95, per l'erezione della chiesa di S. Giorgio) ritorna il tono adulatorio: tuttavia l'ossequio verso l'imperatore regnante non impedì a Cristoforo di comporre un epitafio di alta lode per il ribelle Giorgio Maniace, caduto in combattimento nell'ottobre del 1043 (carme 65), che con sè nella tomba, dice il poeta, aveva seppellito il valore[19].

Tra i carmi dedicati a personaggi della corte bizantina va annoverato anche quello segnato nell'edizione Kurtz col n. 70, e recante la didascalia Εἰς τὴν σεβαστὴν Μαρίαν, ὅτε ἐτελεύτησεν · ἡρωϊκά. Credo che sia da seguire l'opinione del Kurtz, il quale propose di identificare[20] la σεβαστὴ Μαρία per la cui morte fu composto questo breve epigramma con la famosa concubina di Costantino Monomaco, nota col nome di Σκλήραινα ed insignita, come racconta Psello[21], del titolo di σεβαστή: supposizione

[17] Su questa *trita sententia* cf. la nota di *S. G. Mercati*, in Bessarione XXXIII (1917), p. 360, n. 6, che cita alcuni versi di Teodoro Prodromo. Non diverso è il tono di un carme ἐπιτύμβιον di Giovanni Geometra per un altro imperatore bizantino scomparso tragicamente, Niceforo Foca: se ne veda la ristampa a cura di *S. G. Mercati* in Bessarione XXXVII (1921), pp. 160—162.

[18] *Psellus* I 56—58, 62—65, 73—75, 85.

[19] Su Giorgio Maniace v. sopra, p. 136 e nota 14. Il nome è di origine turca: cf. *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica² II, Berlin 1958, p. 181.

[20] Ed. cit., p. 108.

[21] I 145.

Digitized by Google

invero ben più ragionevole di quella del Rocchi[22] che, se pur dubitativamente, proponeva di riconoscervi la sorella di Michele IV, madre del Calafata. L'epigramma, di soli quattro versi esametrici, in parte mutili, è ben lungi dal presentare il tono ampolloso e la ricchezza di iperboli del poemetto che nella medesima circostanza compose Michele Psello[23]: esso, tuttavia, se l'identificazione di Μαρία con Σκλήραινα è esatta, è interessante per altri motivi. Anzitutto, è l'unica fonte dalla quale si apprende il nome della σεβαστή, Maria: la nipote di Bardas Sklero è infatti concordemente designata dagli storici non altrimenti che con l'appellativo di Σκλήραινα[24]. In secondo luogo, questo carme permette di chiarire il problema concernente la cronologia, almeno relativa, della morte di Σκλήραινα. Tale avvenimento, per cui la Cronografia di Psello non dà alcuna indicazione cronologica precisa[25], è collocato da Zonara prima della rivolta di Maniace, cioè alla fine del 1042, da Scilitza dopo il marzo 1044[26]: ora, il fatto che nella raccolta di carmi cristoforei l'epigramma per la morte di Σκλήραινα sia posto dopo quello per la tomba di Maniace († 1043) (essi recano infatti rispettivamente, come si è detto, i nn. 70 e 65) conferma il *terminus post quem* fornito da Scilitza (marzo 1044). L'errore di Zonara (il quale, come è noto, dipende molto da Psello[27]) si spiega col fatto che la narrazione relativa a Σκλήραινα precede, nella Cronografia di Psello, l'esposizione della ribellione di Maniace: ma Psello stesso avverte che, al fine di far conoscere per intero la storia dell'Augusta, ha lasciato da parte molti avvenimenti anteriori degni di menzione, per non esser costretto poi a rompere continuamente il filo del discorso[28].

Ci si può chiedere se anche il carme 112 (Εἰς τὸν ζωγράφον Μύρωνα, ζωγραφοῦντα τὴν εἰκόνα Μιχαήλ) alluda ad un personaggio imperiale: per ritrarre veracemente Michele, dice il poeta rivolto al pittore, non bastano

[22] Ed. cit., p. 80. Non è nemmeno possibile riconoscervi Maria, prima moglie di Romano Argiro, per cui v. *G. N. Sola,* Giambografi sconosciuti del sec. XI, in Roma e l'Oriente XI (1916), p. 152.

[23] *M. Pselli,* Scripta Minora, edd. *E. Kurtz—F. Drexl,* I, Milano 1936, 190—205.

[24] *Psellus* I 141—151; *Scylitzes-Cedrenus* II 556; *Zonaras* III 618—621. Il sigillo di una σεβαστὴ Μαρία (con la scritta Μήτηρ Θεοῦ. Σώζοις ἁγνή με τὴν σεβαστὴν Μαρίαν) è stato pubblicato presso *G. Schlumberger,* Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, p. 427, e *K. Konstantopulos,* Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα, Atene 1917, p. 85, n. 292: ivi esso è attribuito a Maria figlia di Niceforo despota di Epiro (tra il 1271 e il 1296 circa: cf. *V. Grumel,* La chronologie, Paris 1958, p. 373). Ma a tale identificazione si oppose giustamente *V. Laurent* (Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, Athènes-Bucarest 1932—1937, [Archives de l'Orient Chrétien 2], p. 174, n. 487) in grazia sia del titolo di σεβαστή sia del tipo piuttosto antico dell'incisione: secondo l'illustre studioso francese „le petit monument dut simplement être la propriété d'une de ces nombreuses homonymes dont le mari obtint la dignité de sébaste". A puro titolo d'ipotesi, non si potrebbe ora proporre l'identificazione con Σκλήραινα?

[25] Chronographia I 150—151; cr. anche *G. Schlumberger,* L'épopée byzantine, III, p. 427.

[26] Cf. *L. Bréhier,* Vie et mort de Byzance, Paris 1948, p. 251, nota 4.

[27] *O. Lampsidis,* Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς πηγὴ τῆς „Ἐπιτομῆς" τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ, in Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπ. XIX (1949), pp. 170—188, in particolare p. 184.

[28] Chronographia I 151.

Digitized by Google

i colori: è necessario aggiungere anche l' ἀρετή, poichè egli è ἀρετῆς ἔμψυχον... πυξίον. Il Kurtz[29] propone, dubitativamente, di identificare il Michele di cui si parla qui con Michele IV, per cui Cristoforo ha accenti altamente elogiativi in altri carmi (nn. 18, 19, 24, 49); ma si può anche supporre che il non lungo epigramma si riferisca ad un altro Michele, per cui altro elogio non si poteva cercare — e anche questo con non poca buona volontà — se non quello dell' ἀρετή, nel senso di valor militare: vale a dire Michele VI ὁ Στρατιωτικός[30]: egli regnò brevemente tra il 1056 e il 1057, e tali date concordano con la posizione del carme 112 entro il quadro cronologico del canzoniere cristoforeo (il precedente carme datato approssimativamente è il carme 95 per la chiesa di S. Giorgio eretta dal Monomaco, quello seguente è, forse, il 143, per il palazzo τῶν 'Αρετῶν eretto da Romano IV Diogene). D'altra parte Cristoforo ama dedicare un epigramma lusinghiero agli imperatori novellamente saliti al trono: si veda, per esempio, quello per Michele IV (n. 24) e quello per Costantino Monomaco (n. 54). Ma non si può avere alcuna certezza che tale identificazione sia giusta, anche perchè manca nell'epigramma qualsiasi riferimento preciso alla qualifica del Michele cui qui si allude. E' certo solo che non si tratta dell' arcangelo Michele, per immagini del quale sono noti altri epigrammi bizantini, ma con tono ed epiteti completamente diversi[31].

Nel novero dei personaggi imperiali si può forse inserire anche l' Εὐδοκία cui sono dedicati i due brevissimi epigrammi contrassegnati con i numeri 66 e 67 nella raccolta del Kurtz. È da escludere che essa si possa identificare con la consorte di Teodosio II: troppo tenue infatti è il legame con un episodio ad essa relativo cui lo Sternbach volle vedere qui un'allusione[32]. Sarebbe piuttosto possibile riconoscere nella donna qui celebrata per la sua bellezza Eudocia Macrembolitissa, nipote di Michele Cerulario, moglie di Costantino X Ducas (1059—1067) e poi consorte di Romano IV Diogene (1067—1071)[33]. È vero che i due epigrammi che Cristoforo le consacra vanno datati, per la loro posizione nella raccolta poetica del codice Criptense, al 1043—1044 ca., ad un periodo cioè anteriore di circa 15 anni all'epoca in cui Eudocia si rivestì, accanto a Costantino Ducas, degli splendori della porpora imperiale: ma da un lato la cronologia non impedisce che l'Eudocia di cui qui si esalta la bellezza e l'Eudocia imperatrice (τὸ εἶδος περικαλλής, come dice Psello[34],

[29] Ed. cit., p. 108.

[30] *Psellus* II 83—110; *Mich. Attaliates* 52, 19—59, 14; *Scylitzes-Cedrenus* II 612, 3—638, 3; *Zonaras* III 652, 17—665, 20.

[31] Cf. per esempio *Iohannis Euchaitorum Metropolitae* quae... supersunt, edd. *I. Bollig—P. de Lagarde*, Gottingae 1882, epigrammi 24 a p. 11, 73 e 74 a p. 38; epigrammi dal cod. Vat. Palat. gr. 367, τοῦ Πατρικίου (cf. sopra, nota 1 a p. 2), editi in Νέος Ἑλληνομν. XVI (1922), pp. 50—51.

[32] *L. Sternbach*, Appendix Christophorea, in Eos VI (1900), p. 73; contro di lui cf. *Kurtz*, ed. cit., p. 107.

[33] *Psellus* II 141, 148, 151—157, 159, 160, 164—165; *Mich. Attaliates* 92, 11—14; 99,1—101,17; 179, 11—15; 304,1—21; *Zonaras* III 681,3—688,10; 704,2—706,19; 722,9—13.

[34] II 141.

Digitized by Google

e madre già di numerosi figli prima di salire al trono)[35] siano la medesima persona; dall'altro la nobile stirpe e soprattutto la parentela con Michele Cerulario, a Cristoforo ben noto (si veda il carme 61), potevano dare già sufficiente lustro e notorietà alla bellissima fanciulla, sì da farle dedicare alcuni versi dal patrizio costantinopolitano. Si tratta però solo di una ipotesi, che dovrebbe essere corroborata da altri elementi.

In complesso, nei componimenti dedicati agli imperatori del suo tempo Cristoforo si rivela un legittimista, un fautore aperto della dinastia macedone rappresentata dalle sue ultime discendenti e dai personaggi apparentati con esse. Né ciò sorprende, in un alto funzionario imperiale quale egli fu. Se veramente la sua vita si prolungò nella seconda metà del secolo XI, come sembrerebbe attestare il carme 143, non si può fare a meno di notare che i turbolenti eventi politici seguiti alla morte di Costantino Monomaco o, al massimo, a Michele VI, non lasciarono traccia nel canzoniere di Cristoforo: se ne deve dedurre che egli si estraniò da allora più o meno volontariamente dalla vita politica?

Ma torniamo alle testimonianze esplicite fornite dalle poesie cristoforee. Abbiamo visto quali sono i personaggi imperiali ricordati dal Mitileneo. Un'altra categoria copiosamente rappresentata è quella degli ecclesiastici. Fra questi il più noto è il già citato patriarca Michele Cerulario, al quale, l'indomani della sua χειροτονία, Cristoforo indirizza un breve epigramma gratulatorio[36]. Un altro personaggio conosciuto nella storia ecclesiastica e letteraria di Bisanzio è Demetrio metropolita di Cizico, cui è indirizzato il carme 22: con questo breve componimento Cristoforo compiange e rincuora il dotto prelato, che era tormentato dalla podagra. Di Demetrio di Cizico, autore di scritti sui giacobiti, di omelie e, pare, di un'opera storica[37], sappiamo che fu creato sincello da Romano III Argiro, nel 1029; è documentato inoltre negli Atti dei Concili del 1030, del 1032 e del 1039[38]. Nel 1054 è metropolita di Cizico Teofane. Il carme 22, da collocare fra il 1035 e il 1041, si accorda bene con la cronologia fornita per Demetrio dagli Atti conciliari. Di un σύγκελλος senz'altra indicazione si parla nel carme 68, purtroppo molto mutilo, che va datato fra il 1043 e il 1044. La cronologia non impedi-

[35] Cinque, secondo Psello (II 147—148).

[36] Carme 61. Il giorno e il mese qui indicati per tale cerimonia — 25 marzo — corrispondono esattamente alle indicazioni delle fonti (v. sopra, nota 13).

[37] Cf. *M. Le Quien*, Oriens Christianus, I, Parisiis 1740, col. 758; Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπ., IX, Atene 1929, pp. 129—130; *H.-G. Beck*, Kirche und theol. Liter. im byz. Reich, p. 532. Per primo cita il carme di Cristoforo Mitileneo indirizzato a Demetrio il P. *J. Darrouzès*, in Dict. d'histoire et de géographie ecclés., XIV, 1960, coll. 208—210. L'identificazione con il metropolita di Cizico cui è indirizzata una lettera di Psello presso *Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη V, Venezia—Parigi 1876, pp. 265—266 (cf. anche ivi, p. 312) è proposta dal *Kurtz*, ed. cit., p. 106. Un sigillo che ritengo sia da attribuire a questo prelato è quello pubblicato da *K. M. Konstantopulos*, op. cit., p. 290, n. 122 ε, per quanto l'editore lo assegni al secolo IX—X; la scritta è: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Δημητρίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου.

[38] Cf. *V. Grumel*, Titulature de Métropolites Byzantins. Les métropolites syncelles, in (Revue) Études Byz. III (1945), pp. 92—114, in particolare pp. 94—95, 110, 114.

Digitized by Google

rebbe l'identificazione con Demetrio: tuttavia, anche se le gravi lacune impediscono di giungere a conclusioni certe, la mancanza di qualsiasi indicazione concreta fa pensare piuttosto a un sincello funzionario del Patriarcato di Costantinopoli: che si tratti di Niceta, sincello e χαρτοφύλαξ del Patriarca Michele Cerulario?[39]

Di almeno un altro ecclesiastico di nome Niceta vi è ricordo nel canzoniere di Cristoforo: e dico almeno perchè, se i carmi 27 e 43 sono indirizzati certamente al medesimo personaggio, il monaco Niceta di Sinnada, amico del poeta e lodato per la sua dottrina e intelligenza, il carme 100 reca nella didascalia l'indicazione di un monaco „Niceta filosofo", anche egli dotto e letterato. Secondo L. Sternbach[40] si tratta di un unico personaggio, forse il medesimo che compose i cinque epigrammi intitolati, nel cod. Paris. Suppl. gr. 690, f. 75^{V}[41], Στίχοι Νικήτα φιλοσόφου[42]. Lo stesso Sternbach[43] ricorda il Niceta vescovo di Sinnada al tempo di Alessio Comneno (1082), attestato da un codice coisliniano[44]. La cronologia del personaggio citato nei carmi di Cristoforo non si opporrebbe all'identificazione del monaco Niceta (ca. 1040) con l'omonimo vescovo documentato 40 anni più tardi: si deve notare, però, che il riferimento alla città frigia ha, nei due casi, diverso valore, indicando per il primo Niceta il luogo di origine, per il secondo la sede vescovile (che potevano tuttavia coincidere).

Tra gli altri personaggi del clero citati nelle poesie del Mitileneo, appaiono Ἰωάννης πρωτοπαπᾶς (carme 64), Κοσμᾶς πρεσβύτερος (carme 110), Θεόφιλος πρεσβύτερος (il carme 119 ne è l'epitafio); sono semplici monaci Μουρζούλ (cui è indirizzato lo scherzoso carme 4), Ἀνδρέας (destinatario della lunga poesia contrassegnata nella raccolta del Kurtz col n. 114, che è una gustosa satira della mania di collezionare reliquie di santi, molto comune a Bisanzio), Ἀθανάσιος (carme 117), Κυριακός e Θεόδωρος, già θυμελικοί (carme 138). Tutti questi personaggi sono altrimenti oscuri: d'altra parte si tratta di nomi così comuni nel mondo bizantino, che qualsiasi proposta di identificazione risulta priva di fondamento sicuro. Per il solo Ἀθανάσιος, che Cristoforo nel breve carme citato ringrazia con garbo per il dono di ῥοδόσταγμα, si può ricordare un Ἀθανάσιος egumeno di un monastero d'Oriente verso il 1054, di cui si possiede una lettera al celebre monaco studita Niceta Pettorato[45].

---

[39] Cf. Metropolita *Atenagora*, Ὁ θεσμὸς τῶν συγκέλλων ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριαρχείῳ, II, in Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπ. V (1928), pp. 169—192, in particolare p. 174.

[40] Spicilegium Laurentianum, in Eos VIII (1902), pp. 81—86.

[41] Il codice è stato descritto da *G. Rochefort*, Une anthologie grecque du XIe siècle: le Parisinus Suppl. gr. 690, in Scriptorium IV (1950), pp. 3—17.

[42] Editi da *L. Sternbach*, art. cit., pp. 85—86. Per il titolo di filosofo attribuito ad un monaco cf. *F. Dölger*, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, pp. 197—208; *I. Ševčenko*, The Definition of Philosophy in the Life of Saint Constantine. For Roman Jakobson, Princeton 1956, pp. 449—457.

[43] Art. cit., p. 82.

[44] Il Coisl. 36, f. 307: cf. *R. Devreesse*, Le Fonds Coislin, Paris 1945, p. 33. La notizia su Niceta, riportata dal *Montfaucon*, Bibliotheca Coisliniana, Paris 1715, p. 104, fu registrata dal *Le Quien*, Oriens Christianus, I, col. 832.

[45] *Fabricius*, Bibliotheca graeca, X, Hamburgi 1737, p. 491; citato da *L. Bréhier* in Dict. d'Hist. et de Géogr. ecclés., IV, Paris 1930, col. 1313.

Digitized by Google

All'ambiente ecclesiastico si riferiscono vari carmi satirici: il n. 63 (Εἰς τοὺς ... πρεσβυτέρους καὶ διακόνους εἰς πλῆθος ἄπειρον ὄντας), il n. 120 (Εἰς τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς τοῦ Μανουήλ), il n. 135 (Εἰς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Προέδρου διὰ τὰς ὕσκας). Al diffuso costume dei Bizantini di indossare l'abito monastico al termine della vita si ispirano i carmi 49 e 16, l'uno dedicato alla vestizione di Michele IV Paflagone[46], l'altro a quella di un alto funzionario, il patrizio Μελίας, su cui torneremo più innanzi.

Nella folta schiera dei funzionari civili ricordati nei carmi di Cristoforo, un personaggio noto anche da altre fonti è Βασίλειος Ξηρός, πρωτοσπαθάριος καὶ κριτὴς τῆς Ἑλλάδος, cui il nostro poeta dedica un pungente epigramma (n. 20). La famiglia cui egli appartenne è ben conosciuta attraverso numerosi sigilli[47]; il nome di Basilio in particolare appare in alcuni sigilli pubblicati dallo Schlumberger[48], nonchè in un sigillo con iscrizione metrica pubblicato da V. Laurent[49]. A proposito di quest'ultimo, l'editore nota che esso, in base alla titolatura del personaggio quale è documentata nei vari sigilli, va attribuito non al secolo XII, come riteneva N. P. Likhačev[50], ma ad un periodo più antico, proponendo di identificarne il proprietario con il prefetto della città che nel 1107 partecipò ad un complotto contro l'imperatore[51], ammesso che egli si chiamasse Basilio. Ora, l'identificazione con il personaggio citato da Cristoforo da un lato conferma la relativa antichità dei sigilli appartenenti a Βασίλειος Ξηρός, dall'altro permette di precisarne la cronologia, assegnando definitivamente tale funzionario alla prima metà del secolo XI (l'epigramma cristoforeo fu scritto nel 1040 ca.). Si noti d'altra parte che appunto nell'XI secolo il titolo di protospatario fu attribuito a un numero sempre maggiore di giudici, specialmente giudici di temi[52].

Per la maggior parte, tuttavia, i funzionari civili ricordati da Cristoforo non sono altrimenti conosciuti. Così, per esempio, solo presso Cristoforo, a quanto pare, troviamo il ricordo dell'eparco Ἰωάννης ὁ Ἀμούδας, elevato all'altissima carica di prefetto di Costantinopoli nel

[46] Su cui vedere il racconto di *Psellus*, Chronographia I, 83—85.

[47] Cf. *Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, pp. 715—716.

[48] Op. cit., p. 189 adn.: Θεοτόκε βοήθει Βασιλείῳ βεστάρχῃ καὶ κριτῇ Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος τῷ Ξηρῷ, attribuito, a torto, al regno di Manuele Comneno; cf. *Kurtz*, op. cit., p. 109; p. 715: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Βασιλείῳ προέδρῳ καὶ γενικῷ λογοθέτῃ τῷ Ξηρῷ, identificato col precedente (sec. XII).

[49] Les bulles metriques, p. 93, n. 260: Ξηρὸν μάγιστρον τὸν Βασίλειον σκέποις | Κιβουρραιωτῶν ἀρρεπῆ δικασπόλον.

[50] Istoričeskoe značenie italo-grečeskoj ikonopisi izobraženija Bogomateri, Pietroburgo 1911, Append., p. 35, tabl. VIII, n. 17.

[51] Cf. *Anna Comnena*, Alex. XII, 5, 5; ed. *B. Leib*, III, Paris 1945, p. 70.

[52] Cf. *R. Guilland*, Le protospathaire, in Byzantion XXV—XXVII (1955—57), p. 676. Il sigillo di un Βασίλειος πρωτοσπαθάριος, πρωτονοτάριος Πελοποννήσου καὶ βασιλικὸς Ἐγέου Πελάγους, del sec. XI, è stato pubblicato da *V. Laurent*, La collection Orghidan, Paris 1952 (Bibliothèque Byzantine, Documents 1), pp. 115—116, n. 213: che egli si debba identificare col nostro Ξηρός? Lo stesso ci si può chiedere per il Βασίλειος πρωτοσπαθάριος, ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου, μέγας χαρτουλάριος τοῦ γενικοῦ λογοθεσίου, κριτὴς ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, Πελοποννήσου καὶ Ἑλλάδος, il cui sigillo fu pubblicato dallo *Schlumberger*, Sigill. de l'Empire byz., p. 191 (XI—XII secolo).

Digitized by Google

quarto decennio del secolo XI: il carme 30, composto appunto in occasione della sua nomina, è molto interessante anche per la minuta descrizione che fornisce del costume indossato dal prefetto. Nè da altre fonti è noto Μελίας[53], ἀνθύπατος, πατρίκιος, βέστης, κριτὴς ἱπποδρόμου[54], che ricoprì l'ufficio di παραθαλασσίτης[55], e sul finire della vita avrebbe indossato l'abito di monaco (carmi 15 e 16).

Tra coloro che recarono il titolo di πρωτοσπαθάριος ricordiamo Ἰωάννης Ὑψίνους, del tempo di Costantino Monomaco (carme 55); Κώνστας (carme 104), probabilmente da identificare con l'omonimo che nel carme 72 è indicato solo come κηνσουάλιος καὶ νοτάριος[56]; Νικήτας (carme 142), della seconda metà del secolo XI[57].

---

[53] Il nome Μελίας, di origine armena, è registrato dallo *Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, p. 679, nell'elenco delle famiglie bizantine. Il più noto personaggio di tale nome è il primo stratego del tema di Licando (914—943); di un altro Μελίας, stratego di Mamistra, Anazarbo e Tzamando, possediamo un sigillo, edito dallo *Schlumberger* (op. cit., pp. 272—275), che lo attribuì erroneamente al precedente. Si veda, per questi personaggi, ciò che scrive *A. Pertusi*, nel commentario alla sua edizione del De thematibus di Costantino Porfirogenito, Città del Vaticano 1952 (Studi e Testi 160), pp. 143—145 e la ricca bibliografia ivi citata, cui si può aggiungere ciò che il medesimo studioso ha recentemente notato nel suo lavoro „Alcune note sull' epica bizantina" in Aevum XXXVI (1962), p. 34. Sul nostro Μελίας si veda l'articolo redatto da *N. A. Veis* (Βέης), sulla base delle sole notizie cristoforee, nell' Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν Elefterudakis, vol. IX (1930), p. 286.

[54] Titolatura affine ha, per esempio, nel secolo XI (seconda metà, ca. 1079), il celebre storico Michele Attaliata, che fu ἀνθύπατος, πατρίκιος, κριτὴς τοῦ ἱπποδρόμου καὶ τοῦ βέλου, βέστης, μάγιστρος, oltre che πρόεδρος (cf. *R. Guilland*, Proconsul, ἀνθύπατος, in Rev. Ét. Byz. XV [1957], p. 15).

[55] Per il παραθαλασσίτης, cf. *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911, p. 73.

[56] Nel sec. XI molti νοτάριοι τοῦ εἰδικοῦ λογοθεσίου sono insigniti del titolo di protospatario: cf. *R. Guilland*, Le protospathaire, in Byzantion XXV—XXVII (1955—57), p. 673: ci si può chiedere perciò se a tale ufficio non appartenesse anche Κώνστας, indicato, nella didascalia lacunosa del carme 72, come νοτάριον τοῦ . . . . Ma sono possibili anche integrazioni differenti, con riferimento ad altri uffici. Κηνσουάλιος, latinismo documentato, secondo i lessici (*Du Cange*, *Sophocles*) in testi della prima età bizantina (come le Novelle di Giustiniano, Giovanni Lido — sec. VI — e, forse, Nilo monaco — sec. VI—) corrisponde ad ἀναγραφεύς: infatti, come nota *F. Dölger* (Beiträge zur Geschichte der byzant. Finanzverwaltung, p. 143), κῆνσος equivale ad ἀναγραφή, κηνσεύειν ad ἀναγράφεσθαι. Lo stesso autore segnala, a p. 88, per il IX secolo, un τοῦ Ὀψικίου πρωτονοτάριος ἀναγραφεὺς καὶ σπαθάριος (Vita Joannicii) che, ammessa l'equivalenza tra ἀναγραφεύς e κηνσουάλιος, ha titolatura simile a quella di Κώνστας; del pari, a p. 17, è citato un νοτάριος e ἀναγραφεύς del sec. XI.

[57] Nel sec. XI un Νικήτας πρωτοσπαθάριος (anche ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου e κριτὴς τῶν Θρᾳκησίων) è noto da un sigillo edito da *V. Laurent*, La Coll. Orghidan, pp. 131—132, n. 243: è questo molto probabilmente lo stesso personaggio cui appartenne il sigillo mutilo, del sec. XI—XII, pubblicato insoddisfacentemente dal *Konstantopulos*, op. cit., p. 109, n. 394. L'identificazione del proprietario di questi sigilli con il personaggio del carme cristoforeo non è però affatto sicura, dato che, a parte il titolo di protospatario, gli altri elementi della titolatura non coincidono. Su altri protospatarii di nome Niceta, insigniti anche di vari titoli e cariche, si vedano, presso *Konstantopulos*, op. cit., i sigilli nn. 126 a p. 38, 214 a p. 63, 48α a p. 285, 110 a p. 32.

Digitized by Google

Fra gli altri funzionari civili, appaiono nella raccolta cristoforea Κωνσταντῖνος βασιλικὸς νοτάριος (carme 132)[58], Εὐστάθιος ζυγοστάτης, χαρτουλάριος καὶ ἰλλούστριος (carme 12)[59] e Σολομῶν χαρτουλάριος (carme 2).

Una categoria particolarmente interessante fra quelle presenti nel canzoniere cristoforeo è costituita dai grammatici e dai maestri di scuola[60]. A Γεώργιος γραμματικός è indirizzato un epigramma satirico (carme 23), a Πέτρος γραμματικός[61] sono dedicati due carmi (nn. 78 e 79), a Μηνᾶς ῥήτωρ un frizzante monostico (n. 37). Ma particolarmente importanti sono i carmi rivolti a maestri di scuola, che forniscono notizie preziose sull'attività didattica a Bisanzio nella prima metà del secolo XI[62]. Si tratta dei carmi che nell'edizione del Kurtz portano i numeri 9, 10, 11, di cui i primi due celebrano la scuola di S. Teodoro nel quartiere di Sforacio e i suoi insegnanti, il μαΐστωρ Λέων e il πρώξιμος Στυλιανός, il terzo biasima l'avidità del μαΐστωρ della scuola τῶν Χαλκοπρατείων. I carmi, per la loro posizione nella raccolta cristoforea, vanno assegnati al regno di Michele IV Paflagone (1034—1041)[63]. Su Λέων non abbiamo altre notizie[64]. Per Στυλιανός è invece molto verisimile, mi sembra, l'identificazione che ne propose lo Sternbach[65] con il grammatico citato da Anna Comnena in

[58] Difficile l'identificazione con i molti omonimi proprietari di sigilli: cf. *Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, p. 553, nn. 14 e 15; *Konstantopulos*, op. cit., p. 119, n. 435; *Laurent*, La Coll. Orghidan, p. 167, n. 322. Costantino πραιπόσιτος e νοτάριος appare in un pittakion di Anna Ducas Dalassena, madre di Alessio I Comneno, in data 15 giugno 1087 (cf. *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les fonctions des Eunuques. Le Préposite, in Byzantinoslavica XXII [1961], p. 290), almeno un ventennio cioè dopo la composizione del carme 132.

[59] Per la funzione di ζυγοστάτης cf. *Bury*, op. cit., pp. 94—95; per il titolo di ἰλλούστριος cf. *P. Koch*, Die Byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700, Jena 1903, pp. 34—45.

[60] Su di essi cf. *L. Sternbach*, Spicilegium Laurentianum, in Eos VIII (1902), pp. 77—78; *F. Fuchs*, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Byzantinisches Archiv 8), Leipzig—Berlin 1926, pp. 48—50.

[61] Da identificare forse con Πέτρος, grammatico della scuola τῶν Χαλκοπρατείων, che nel 1070 scrisse il cod. Par. Suppl. gr. 1096 (cf. *Sternbach*, art. cit., p. 78; *Fuchs*, op. cit., p. 48 e nota 7).

[62] Cf. il citato articolo di *L. Sternbach*, e *G. Schirò*, La schedografia a Bisanzio nei sec. XI—XII e la scuola dei ss. XL Martiri, in Boll. B. greca Grottaferrata, N. S. III (1949), pp. 11—29.

[63] Press'a poco allo stesso periodo (1027—1032 ca.) ci riconducono, secondo quanto nota *G. Schirò* (art. cit., p. 14), le notizie fornite da Psello sull'insegnamento della schedografia da lui stesso ricevuto nella fanciullezza.

[64] A meno che non appartenesse a lui il sigillo (del sec. XI) pubblicato da *V. Laurent*, La Coll. Orghidan, p. 169, n. 329, con la scritta metrica Σφράγισμα γραφῶν Λέοντος ἐν προξίμοις. Se qui πρόξιμος (= πρώξιμος) va accolto nella accezione collegata col mondo dell'insegnamento, ci troveremmo di fronte ad una documentazione interessante per la carriera scolastica di Leone, attestato nel sigillo come ricoprente il grado inferiore di vice-direttore; ma poichè πρώξιμος in età bizantina indica anche altre cariche, militari o ecclesiastiche (cf. i lessici del *Du Cange* e del *Sophocles*, s. v., e *Bury*, op. cit., p. 55), sarà più prudente astenersi dal formulare un'ipotesi insufficientemente fondata.

[65] *L. Sternbach*, Spicilegium Laurentianum, pp. 74—76; cf. *Kurtz*, ed. cit., p. 109, s. v. Στυλιανός.

Digitized by Google

un noto passo relativo all'insegnamento grammaticale a Bisanzio[66]. Probabilmente al medesimo personaggio allude una lettera di Michele Psello indirizzata ad un anonimo συμμαθητής[67]: ivi, alla fine, si legge: ὁ καλὸς Στυλιανὸς προσαγορευθήτω πάνυ γνησίως· ἡμέτερος γάρ ἐστι καὶ τῆς ἡμετέρας ποτὲ συμμορίας.

Su alcuni scritti del medesimo Psello si appoggia L. Sternbach[68] per dare un nome all'anonimo esoso maestro della scuola τῶν Χαλκοπρατείων, contro il quale Cristoforo dirige uno dei suoi carmi più pungenti (n. 11): si tratta del discorso εἰς τὸν Λογγίβαρδον Ἰωάννην καταναγκάζοντα αὐτὸν εἰς τὸ ἑρμηνεῦσαι τάχιον τὰ μαθήματα[69]; al medesimo personaggio si riferirebbe l'epistola indirizzata da Psello τῷ μαΐστωρι τῶν Χαλκοπρατείων, ὅταν ἀπεστάλησαν αὐτῷ τὰ ἀργυρᾶ τοῦ κλητωρίου καὶ οὐ παρέλαβεν αὐτά, διὰ τὸ ζητεῖν πλείονα[70]. Ma l'identificazione dello Sternbach si fonda su basi troppo fragili: nel Ἰωάννης ὁ Λογγίβαρδος citato da Psello è stato riconosciuto Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, una delle figure più notevoli del mondo intellettuale e culturale di Costantinopoli nel sec. XI[71]. L'avido maestro rimane dunque nell'anonimato cui lo condannò, meritatamente, il nostro poeta.

Oltre alle figure di maggior rilievo che abbiamo finora passato in rassegna, decine di personaggi oscuri affollano i carmi del Mitileneo, fornendoci un quadro quanto mai vario e vivace della società bizantina del tempo. Ecco dunque l'auriga Ἰεφθάε (carme 6)[72], Κυριακός e Θεόδωρος, attori (θυμελικοί) fattisi monaci (carme 138), Λέων σιδηροπράτης (carme 62), il pittore Μύρων (carme 112)[73], lo stratego Λέων (carme 140), il soldato Ἰωάννης (carme 38), l'eunuco Εὐγένιος (carme 39), il pitocco Λέων (carme

[66] *Anna Comnena*, Alexiades, XV, 7, 9, ed. *Leib*, III, Paris 1945, p. 218: Παρίημι δὲ Στυλιανούς τινας καὶ τοὺς λεγομένους Λογγιβάρδους...: quanto al plurale, esso è solo un artificio retorico che dà un tono di disprezzo alla frase: non del tutto accettabile, perciò, sembra la supposizione di *N. Festa* (Longibardos, in Byzantion VI [1931], p. 110) sulla pluralità di autori recanti il nome Longibardo (cf. anche *Schirò*, art. cit., nota 19 a pp. 16—17); come risulta discutibile, appunto alla luce della testimonianza fornita dai carmi di Cristoforo, l'altra supposizione del medesimo valente studioso, secondo cui gli Στυλιανοί sarebbero „maestri provenienti da Stilo in Calabria" (art. cit., p. 102, nota 1).

[67] *Michaelis Pselli* Scripta Minora, II, Milano 1941, pp. 12—13.

[68] Art. cit., pp. 75—77.

[69] Ed. in *Michael Psellus*, De operatione Daemonum ... curante *Jo. Fr. Boissonade*, Norimbergae 1838, pp. 164—169.

[70] Ed. *K. N. Sathas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, V, Venezia — Parigi 1876, pp. 428—430.

[71] Cf. *Fuchs*, op. cit., pp. 33—34; *P. E. Stephanou*, Jean Italos philosophe et humaniste (Orient. Christ. Anal. 134), Roma 1949; *P. Joannou*, Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos (Studia patristica et byzantina 3), Ettal 1956, p. 15. È incerto se egli sia da identificare con l'autore del trattato grammaticale che va sotto il nome di *Longibardos*: cf. *Krumbacher*, op. cit., p. 591; *N. Festa*, Note preliminari su Longibardos, in Byz. Zeitschr. XVI (1907), pp. 431—453; *id.*, Longibardos, in Byzantion VI (1931), pp. 101—222; *Fuchs*, op. cit., p. 34 nota 1.

[72] Con ogni probabilità ebreo: cf. *Ph. Kukules*, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, III, Atene 1949, p. 33.

[73] Citato, sulla testimonianza di questo carme, da *Sp. Lambros*, in Νέος Ἑλληνομνήμων V (1908), p. 10 nota 1 e p. 273.

Digitized by Google

29); ecco una serie di personaggi di cui il poeta non ci dice che il nome o la qualifica, come Μόσχος (carme 31), Σπενίτης (carme 99), Βασίλειος Χοιρινός (carme 84), Λέων (carme 94)[74], l'amico Νικηφόρος (carme 115), l'anonimo medico del carme 85, Θεοδώρα giovane sposa (carme 81), la pia Εἰρήνη (carme 28). Una categoria a parte costituiscono i familiari del poeta, per cui Cristoforo ha trovato gli accenti più umani della sua lira: la madre, Ζωή (carmi 57, 58, 59, 60), il padre (carmi 58, 60), il fratello 'Ιωάννης (carme 44), la sorella 'Αναστασώ (carmi 75, 76, 77), la cugina (carme 42). Da questi versi si ricavano dati interessanti per la biografia del nostro autore.

Anche per vari aspetti della vita quotidiana dei Bizantini troviamo nelle poesie del Mitileneo una documentazione preziosa: la passione per le corse nell'Ippodromo è espressa nei carmi 6 e 90; alla celebrazione popolare di solennità religiose sono dedicati i carmi 1 (festa di S. Tommaso), 128 (festa degli Apostoli) e 136 (festa dei santi Marciano e Martirio)[75]; dalla ricorrenza delle Βρουμάλια trae lo spunto il carme 115[76], da quella del Capodanno il carme 124; sui sistemi didattici dei Bizantini danno interessanti notizie i già citati carmi 9, 10 e 11, sugli ospedali e gli ospizi dei poveri il carme 130[77].

Infine, è tutt'altro che disprezzabile il contributo che le poesie di Cristoforo forniscono alla conoscenza della topografia costantinopolitana.

Due splendide chiese costruite ai tempi del poeta stesso sono ricordate nel suo canzoniere: il tempio della Θεοτόκος περίβλεπτος, edificato da Romano III Argiro, in cui l'infelice imperatore fu sepolto (carme 8, v. 30)[78] e, con maggiore ampiezza, la chiesa di S. Giorgio ἐν τοῖς Μαγγάνοις, innalzata con grande sontuosità da Costantino IX Monomaco (carme 95)[79]. Nel carme 11 è citata la chiesa della Θεοτόκος nel quartiere di Χαλκοπρατεῖα[80], dalla quale prendeva nome una scuola costantinopolitana; così come dalla chiesa di S. Teodoro nel quartiere detto τὰ Σφωρακίου prendeva nome la scuola celebrata nei carmi 9 e 10[81]. Nel carme 114 è ricordata la chiesa del quartiere denominato τὰ Πρωτασίου[82]. Nel carme 82 è citato il cimitero della chiesa di S. Luca, destinato, secondo quanto riferiscono altri autori bizantini, alla sepoltura dei poveri[83]. Il carme 89

[74] Da distinguere dagli omonimi dei carmi 29 e 62.

[75] Per quest'ultima, cf. la nota del *Kurtz* nella sua edizione, p. 91; cf. anche *Fuchs*, op. cit., p. 23.

[76] Cf. *Kukules*, op. cit., II, Atene 1948, pp. 25—29.

[77] Si veda una completa rassegna degli argomenti vari che ispirarono le poesie del nostro autore nella prefazione della citata edizione del *Kurtz*, pp. V—VIII.

[78] *R. Janin*, Les églises et les monastères de Constantinople, pp. 227—231.

[79] *Janin*, op. cit., pp. 75—81, con la citazione di questo carme di Cristoforo.

[80] *Janin*, op. cit., pp. 246—251.

[81] *Janin*, op. cit., pp. 159—160.

[82] Dedicata alla Θεοτόκος, come risulta dal Synax. Eccl. Constantinopolitanae, ed. *H. Delehaye*, Bruxelles 1902, col. 206; cf. *Janin*, op. cit., p. 238; sul quartiere detto τὰ Πρωτασίου e i suoi rapporti con la regione dello Στρατήγιον, vedi più avanti.

[83] *Janin*, op. cit., p. 322.

Digitized by Google

celebra una reliquia di S. Pantaleone donde sgorgava τὸ ἁγίασμα: essa deve essere quella della chiesa τῶν Ναρσοῦ[84]. Nel carme 136 si parla della chiesa dei santi Marciano e Martirio (v. 4): purtroppo questa poesia, molto lunga, è anche gravemente mutila, altrimenti essa sarebbe stata forse utile per localizzare tale chiesa, la cui ubicazione è discussa[85].

Dei numerosi monasteri di Costantinopoli, troviamo presso Cristoforo il ricordo di quello della Θεοτόκος τῆς Πηγῆς, e più precisamente dello splendido orto-giardino che gli era annesso (carme 105)[86]. Un breve carme satirico (n. 120) è indirizzato ai monaci del monastero di Μανουήλ, celebre, come nota R. Janin[87], dal IX al XIII secolo. È del pari satirico il carme indirizzato ai monaci della μονὴ τοῦ Προέδρου (n. 135): tale monastero non è noto da altre fonti, almeno con tale denominazione: ma è possibile che, intendendo πρόεδρος nel senso di „capo della chiesa“[88], esso sia da identificare con la μονὴ τοῦ Πατριάρχου citata da Anna Comnena, posta sul Bosforo[89]. Ciò è reso verisimile anche dal fatto che Cristoforo rampogna i monaci τοῦ Προέδρου per il costume di cibarsi delle succulente ὕσκαι, da identificare probabilmente con gli squisiti storioni del Mar Nero[90]. Il carme 7 è un breve epigramma ove si cita un non meglio precisato monastero τῆς Θεοτόκου: è tutt'altro che facile identificarlo tra i molti conventi dedicati alla Vergine nella capitale dell'Impero bizantino[91].

Tra gli edifici profani della città, l'Ippodromo ed alcuni suoi ornamenti sono ricordati nei carmi 6 (ove si parla della coppia di organi aurei)[92], 50[93] (per il cavallo bronzeo: forse uno dei quattro ora a Venezia ?)[94] e 90, purtroppo molto mutilo. Il carme 98 è dedicato all'imma-

[84] *Janin*, op. cit., pp. 401—402.

[85] *Janin*, op. cit., pp. 391—392.

[86] *Janin*, op. cit., pp. 232—237.

[87] Op. cit., pp. 331—333.

[88] Cf. *S. Salaville*, Le titre ecclésiastique de „proedros“ dans les documents byzantins, in Échos d'Orient XXIX (1930), pp. 416—436, in particolare pp. 418—422. Sul valore di πρόεδρος quale dignità della gerarchia nobiliare, cf. *Ch. Diehl*, De la signification du titre de „Proèdre“ à Byzance, in Mélanges G. Schlumberger, Paris 1924, pp. 105—117.

[89] *Janin*, op. cit., p. 406. In forma analoga sono designati molti altri monasteri costantinopolitani, come quelli τοῦ χαρτοφύλακος, τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ, τοῦ μαγίστρου, τοῦ συγκέλλου: cf. *Janin*, op. cit., pp. 517, 342—343, 324, 153.

[90] Cf. *Du Cange*, s. v. Ὕσκα.

[91] *Janin*, op. cit., pp. 164—253.

[92] Sulla coppia di organi aurei imperiali (τὰ δύο χρυσᾶ ὄργανα τὰ βασιλικά) cf. *J. Thibaut*, La musique instrumentale chez les Byzantins, in Échos d'Orient IV (1900—01), pp. 339—347, in particolare p. 344; *E. Wellesz*, A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford 1949, p. 95. Nel De caerimoniis essi sono ricordati come collocati nel Χρυσοτρικλίνιον (cf. *Wellesz*, l. cit.): è interessante perciò questa testimonianza di Cristoforo che ne attesta la presenza nell'Ippodromo, dove si trovavano comunemente gli organi d'argento degli Azzurri e dei Verdi.

[93] Attribuito a Psello da alcuni codici, e sotto il nome di questo autore tradotto da *F. W. Unger*, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, Wien 1878, p. 326.

[94] Su di essi cf. *R. Guilland*, L'Hippodrome de Byzance, in Miscellanea G. Galbiati, III (Fontes Ambrosiani 27), Milano 1951, pp. 212—214.

Digitized by Google

gine del Cristo che decorava la sala del Grande Palazzo denominata, dalla cupola a forma d'uovo, 'Ὠᾶτον[95]. Del palazzo τῶν 'Αρετῶν, citato nel carme 143, abbiamo già parlato sopra[96].

Delle regioni di Costantinopoli Cristoforo menziona il Κυνήγιον (carme 68, molto mutilo)[97] e lo Στρατήγιον (carmi 68 e 114)[98]. Tra i quartieri, troviamo citati quelli denominati τὰ Μάγγανα (all'estremità orientale della città: cf. carme 95)[99], τὰ Χαλκοπρατεῖα (di fronte alla porta occidentale di S. Sofia: cf. carme 11)[100], τὰ Σφωρακίου (carmi 9 e 10)[101] e τὰ Πρωτασίου (carmi 36 e soprattutto 114)[102]. Per quest'ultimo quartiere, la cui ubicazione era fino ad oggi dubbia[103], sono soprattutto interessanti le notizie contenute alla fine del carme 114. Rivolgendosi scherzosamente al monaco Andrea, Cristoforo fornisce, diremmo oggi, le sue generalità (vv. 129—130) e il suo indirizzo (vv. 131—132); ed esprime quest'ultimo con le seguenti indicazioni:

ἀγχοῦ μὲν οἰκῶν τοῦ νεὼ Πρωτασίου,
ἀμφ' αὐτὸ φημὶ τὸ Στρατήγιον.

Grazie a tali versi risulta definitivamente accertato che il quartiere di Protasio si trovava nella regione dello Στρατήγιον, ed ha conferma l'unica vaga indicazione che si possedeva finora in merito, ricavabile dallo Pseudo-Codino[104].

Questa rassegna del ricchissimo materiale contenuto nel canzoniere di Cristoforo Mitileneo non pretende di essere completa: le notizie che esso fornisce, i problemi che suscita, le indagini che suggerisce non si possono esaurire nel giro di poche pagine. Ma basti aver messo in risalto l'interesse di questa non vasta opera letteraria per la conoscenza del mondo bizantino del secolo XI[105].

Roma

---

[95] Cf. *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris 1950, p. 113 e nota 4, in cui è citato questo carme di Cristoforo.

[96] V. sopra, p. 135.

[97] Cf. *Janin*, Constantinople byzantine, pp. 349—350.

[98] *Janin*, op. cit., p. 396.

[99] *Janin*, op. cit., pp. 355—356.

[100] *Janin*, op. cit., p. 307.

[101] *Janin*, op. cit., p. 393.

[102] *Janin*, op. cit., pp. 383—384.

[103] *Janin*, op. cit., pp. 383—384; *id.*, Les églises et les monastères de Constantinople, p. 238.

[104] *Janin*, ll. citt.

[105] In questo lavoro, consegnato per la stampa nell'estate del 1962, non si è potuto tener conto di pubblicazioni uscite più tardi, e in particolare di: *V. Laurent*, Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. Tome V, Première partie: L'Église. I. L'Église de Constantinople. A: La Hiérarchie, Paris 1963; *R. Janin*, Constantinople Byzantine, IIe édition, Paris 1964.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΝ

D. Gostuški (1961)

Digitized by Google

VA - SI - LE - - OS!
a2
Tamb. mil.

Solo
KE AV-TO - KRA - TO-ROS RO-ME-
3
3
3
tr.
pp
tr.
tr.

Digitized by Google

Digitized by Google

IL! KE E - LE - - NIS TIS EV-SE-BE STA - TIS, AV-GUS-TIS,
cresc.
LO - GU! KE E - - LE - - - NIS
cresc.
tr.
pp
pp
Pialli
colla bacch met.

ff
PO - LA - - - TA E - TI !
ff
ff PO - LA - - - TA E - TI !
f MA - NU -
ff
PO - LA - - TA E - TI !
f
3
3
3
tr.
ff
pp
Tamb. mil.
f
3
f Triangolo

accel..
meno f
EV-SE-BE-STA-TU VA-SI- LE-OS, KE AV-TO-KRA-TO-ROS
meno f
IL, TU
meno f
EV-SE-BE-STA-TU VA-SI- LE-OS, KE AV-TO-KRA-TO-ROS
sempre ff EV - SE - BE - STA - TU VA - -
accel..
a2
f
pp
F muta in B
poco a poco cresc.
accel..
pp

SA
RO-ME-ON, TU-PA-LE-O- -LO-GU! E-LE-NIS
AV-GUS-TIS,
TENORE SOLO
ff
KE E-LE-NIS TIS
EV-SE-BE-STATIS, AVGUSTIS
RO-ME-ON, TU PA-LE-O- -LO-GU! E-LE-NIS
AV-GUS-TIS,
LE-OS, KE E- -LE- - -
cresc.
Tamb. mil.
Holztrommel

a tempo
f PO-LA! ff PO - LA - TA E - TI TON VA - SI - LE - - ON, PO-
ALTI
PO-LA - - - - TA E - TI! VA - SI - LE - - ON, PO-
TENORI TUTTI
f PO-LA! ff PO - LA - TA E - TI TON VA - SI - LE - - ON, PO-
NIS ff
a tempo
tr:
a tempo
f PP
f

LA - - - - - TA E - - TI TON, VA - SI - - LE-ON, PO-
LA - - - - - - TA E - - TI TON, VA - SI - - LE ON, PO-
E - - TI! PO - LA, PO-
ff
tr.
tr.
pp
f
p
f

Digitized by Google

The Polychronion — acclamation for the Byzantine Emperor Manuel II Palaeologus and his wife Helena Dragash (of Slavonic origin) was found by professor Oliver Strunk in the Athens National Library MS No. 2061, f. 73 v. Prof. Strunk dates the MS between the years 1391—1425 (cf. The Byzantine Office at Hagia Sophia, *Dumbarton Oaks Papers* Nos. 9—10 [1956] 177—202, esp. 180). On the acclamations see also Egon Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 2nd ed. (Oxford 1961) 98—122.

The Polychronion was transcribed by Dimitrije Stefanović. The Belgrade composer Dragutin Gostuški composed on the basis of the transcribed melody an impressive piece for mixed choir and seven instruments (3 trombe, 2 corni, timpani and percussion). It was first performed by the Belgrade Madrigal Choir at the 12th International Congress of Byzantine Studies at Ochrid, Yugoslavia on September 10th, 1961 in the Church of St. Sophia. Later, the Polychronion was recorded for the Radio Belgrade and several times successfully performed in Belgrade.

DIMITRIJE STEFANOVIĆ

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ANDRÉ GRABAR

DEUX TÉMOIGNAGES ARCHÉOLOGIQUES SUR L'AUTOCÉPHALIE D'UNE ÉGLISE : PRESPA ET OCHRID

Dans son ouvrage récent consacré aux monuments byzantins et postbyzantins du lac de Prespa (Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας. Thessalonique, 1960, p. 64 et suiv.), *M. St. Pelekanidis* signale la disparition à peu près complète des peintures de la grande basilique qui s'élève sur l'île St-Achille, et notamment des inscriptions, avec leurs cadres, qui décoraient le bas de son abside. Des voyageurs qui de nos jours se sont rendus à Prespa ont pu constater, eux-aussi, l'évanouissement de ces peintures, dont on regrette d'autant plus vivement la disparition, qu'elles étaient d'un genre très particulier et peut-être unique. Ce fait n'ayant pas été relevé par nos prédécesseurs, nous essayerons de le faire sur les pages qui suivent. À notre avis, ces peintures constituent un témoignage historique. C'est un de ces cas où l'archéologie est en mesure d'apporter une contribution certaine à l'étude de problèmes qui restent en dehors de l'histoire de l'art.

Pour la première fois, les peintures de la basilique de Prespa et les inscriptions grecques qui les accompagnent ont été relevées et décrites, d'une façon trop rapide à notre sens, par deux historiens qui visitèrent le lac de Prespa, en 1898, Théodore *I. Uspenski* et Paul *N. Miljukov*. Cette visite remonte à l'époque où la Macédoine était encore entre les mains des Turcs, et elle eut lieu dans le cadre d'une expédition de l'Institut d'archéologie russe de Constantinople. Voici ce que dit de ces peintures *Miljukov,* qui s'arrête plus longuement à la description de la basilique, qu'il identifie avec l'église cathédrale du royaume du tsar Samuel, à l'époque où celui-ci installa sa capitale dans l'île St-Achille : „Le régistre inférieur de l'abside, interrompu en nos milieu par un groupe de trois fenêtres, est décoré d'une série de petits arcs et de colonnettes, entre lesquelles une place est réservée pour les inscriptions qui, actuellement, ont presque entièrement disparu („eventées", c'est-à-dire effacées sous l'action des intempéries). Sous ces dessins, sur une couche de crépis inférieure, on en voit d'autres, analogues, tracés à la couleur rose-pâle. Ces dessins de la couche inférieure conservent

Digitized by Google

par endroits, entre les colonnes, des traces de lettres de la même couleur rose-pâle, qui furent effacées par la suite. Par dessus ces lettres rose-pâle, sont tracées d'autres avec de la couleur noire. Elles sont plus nettes. Elles enumèrent les „trônes" ou sièges des métropolies qui ont dû faire partie de l'archevêché de Prespa.

„... Etant donné l'intérêt de ces inscriptions, nous avons enlevé la couche supérieure du crépis qui les recouvrait et nous avons trouvé, audessous d'elles, une série de noms qui en partie se laissent déchiffrer et en partie doivent être reconstitués.

„Comme on le voit sur notre fig. 3 (cliché médiocre: note Trad.), les inscriptions sont placées chacune dans un compartiment spécial, des deux côtés des fenêtres. Il y a quinze compartiments, dont neuf à gauche des fenêtres et six à droite. C'est sur la partie détruite du mur de l'abside que se trouvaient les trois derniers compartiments du même côté droit. Dans le premier et le dernier compartiments, nous n'avons trouvé aucune inscription. Les autres sont reproduites, dans l'ordre (de gauche à droite: note Trad.), sur notre fig. 12 (facsimilé des inscriptions: note Trad.)."[1]

Nous ne reproduisons pas cette liste des sièges des évêques qui a été dressée par *Miljukov* (1. c., p. 50—51) et reprise par d'autres (v. bibliographie de *St. Pelekanidis)*. Il ne nous appartient pas, en effet, d'apporter des observations quelconques sur la composition de cette liste. Il suffira que nous rappelions que les historiens de l'Église sont d'accord pour reconnaître que la liste des évêchés, telle qu'on la voyait à Prespa, correspond à l'étendue la plus grande de l'Église mise sous l'autorité de l'archevêque dit de Bulgarie; mais que ces historiens se séparent — non sans parti pris quelquefois — sur le point à savoir s'il s'agit de cette Église telle qu'elle était du temps de Samuel antérieurement à ses défaites, ou telle qu'elle fut reconstituée comme archevêché autocéphale par l'empereur Basile II, après la chute de Samuel.

Considéré en lui-même, le témoignage archéologique est formel. Le „synthronos" de la basilique de St-Achille, comme tout „synthronos" d'une église cathédrale, a certainement servi à faire siéger des clercs pendant certains offices, et à d'autres réunions présidées par l'évêque local. L'évêque en occupait le siège du milieu.[2] C'est là qu'était son trône d'où le terme „synthronos" qui signifie évidemment que le clergé qui entourait l'évêque partageait avec lui son trône. Dans une cathédrale ordinaire, il était habituellement seul à avoir la dignité épiscopale. Mais il n'en était plus ainsi dans les cas — bien plus rares évidemment — lorsqu'il s'agissait d'une cathédrale d'archevêché placé à la tête de plusieurs diocèses, avec un évêque administrant chacun d'eux. Sur le „synthronos"

[1] Христианские древности Западной Македонии, dans Известия Рус. Арх. Инс. в Константинополе IV, 1889, p. 47 sq.

[2] *Uspenski*, ibid. III, 1898, p. 189 ne mentionne que brièvement les peintures qui nous intéressent. Mais il relève un détail que je ne trouve pas chez Miljukov: les arcs qui correspondaient aux trois sièges du milieu étaient plus hauts et plus larges que les autres.

Digitized by Google

d'une cathédrale d'archevêché, la place présidentielle appartenait naturellement à l'archevêque, et celui-ci avait autour de lui ses évêques suffragants. Le „synthronos" y avait la valeur d'une réunion des trônes d'évêques autour de celui de leur archevêque.

C'est cela ce que les inscriptions de Prespa nous font connaître, et ce témoignage ne peut avoir qu'un sens : le „synthronos" de la présente basilique appartient à l'église cathédrale d'un archevêque qui administre les évêchés dont les titulaires ont leurs „trônes" à ses côtés, sur le banc semi-circulaire de l'abside. Autrement dit, les inscriptions de cette basilique ont bien pu être rafraichies ou répétées plus tard sur une nouvelle couche de plâtre (pour remplacer un plâtre défaillant) à n'importe quel moment; mais leur première version n'a pu être tracée que du temps où le sanctuaire en question servait de siège effectif à l'archevêque. Ceci nous renvoie automatiquement au temps de Samuel et à l'époque où ce tsar n'avait pas encore transféré le siège de son archevêque à Ochrid. Car, à partir de ce moment, que ce soit encore sous le règne de Samuel ou après la réconquête byzantine (qui maintint le siège de l'archevêché à Ochrid), les inscriptions du „synthronos" de Prespa n'avaient plus aucune raison d'être.

Pouvait-il y avoir un intérêt quelconque à fixer par des inscriptions la place de chaque évêque dans une église, où ils n'avaient plus à siéger autour de leur archevêque? Quel sens aurait-il pu y avoir à donner à Prespa au temps de Basile II, cette forme singulière (inscriptions murales et cadres pour chaque „trône") à un rappel de la composition de l'archevêché que cet empereur avait reconstitué après ses victoires, en maintenant Ochrid comme siège de l'archevêque? Des démarches de ce genre nous paraissent exclues à priori.

Ceci revient à dire : tandisque les sources littéraires peuvent nous faire hésiter sur le sens à donner et la chronologie à attribuer aux inscriptions du „synthronos" de Prespa, ces inscriptions elles-mêmes, à cause du „contexte" archéologique (emplacement, distribution, cadres), représentent un témoignage historique certain : *archéologiquement parlant*, elles affirment que, du temps où elles furent tracées pour la première fois, l'église qui les abrita était la cathédrale de l'archevêque qui administrait les diocèses énumérés par ces inscriptions. *Traduit en termes historiques*, cela signifie : il s'agit de l'archevêque de l'État de Samuel avant l'amputation par Basile II du diocèse de Vidin (1002).

Le genre d'inscriptions qui, sur le dossier d'un siège, nomme le titulaire d'une charge pour lequel ce siège est reservé, a bien des antécédents classiques. Mais je n'en connais pas d'autres, sur les murs d'une église chrétienne, et notamment pas dans l'abside d'une église. Certes, il ne faut pas s'en étonner trop, car seules les cathédrales des archevêques et des églises autocéphales auraient pu nous offrir des inscriptions du type que nous trouvons à Prespa. Or il n'en a jamais eu beaucoup, et aucune d'elles, à ma connaissance, n'a conservé son „synthronos" du moyen-âge.

Digitized by Google

Cependant, une peinture murale de l'église abbatiale de St-Ambroise, à Milan, (fig. 1) apporte un témoignage d'un autre ordre, mais qui nous confirme dans notre interprétation des inscriptions de Prespa. Cette peinture devait remonter à la fin de l'Antiquité. Elle a été masquée au XIIe siècle, lorsqu'elle fut remplacée par la mosaïque actuelle qui décore l'abside de St-Ambroise. Mais le régistre inférieur de la peinture initiale, celui qui nous intéresse ici, n'a pas été conservé dans la mosaïque (*Puricelli*, Historica dissertatio Nazariana. Milan, 1656. Recueil: Storia di Milano, III, p. 245. Cf. *P. Toesca*, Pittura e miniatura nella Lombardia, Milan, 1912, p. 128—9). En effet, une gravure du XVIIe siècle, qui représente les mosaïques de cette abside dans leur état initial, montre celles qui y sont encore (Théophanie centrale et scènes de l'histoire de saint Martin de Tours) et leur ajoute, sur un régistre inférieur, supprimé depuis, une rangée de personnages assis. Ce sont des évêques trônant, et les légendes qui accompagnaient ces figures, les désignaient comme les évêques des diocèses qui dépendaient du siège archiépiscopal de Milan. Comme l'avait fait remarquer le regretté Pietro Toesca, la présence de l'évêque de Gênes suppose une oeuvre de la fin de l'Antiquité, car le titulaire du diocèse de Gênes y figure encore parmi les évêques suffragants de l'archevêque de Milan.

A première vue, une image collective de ce genre serait plus à sa place dans une cathédrale que dans une abbaye. Mais à la reflexion, le „synthronos" de la cathédrale de l'archevêché, sur lequel les évêques suffragants venaient s'asseoir effectivement, n'était pas fait pour des images des évêques siégeant sur leurs trônes respectifs. On avait plutôt à y inscrire, comme à Prespa, les noms des sièges correspondants. En revanche, dans l'abside de l'abbaye de Milan, qui portait le nom du saint archevêque le plus illustre dans l'histoire du diocèse et où les archevêques de Milan se faisaient enterrer, on était bien placé pour rappeler que la chaire de saint Ambroise était entourée de nombreuses chaires d'évêques qui en dépendaient. On les figura siégeant sur les trônes qui étaient retenus pour chacun d'eux, sur le „synthronos" de la cathédrale. Dans le cas de Prespa et dans celui de Milan, on est devant des essais de visualiser la structure administrative d'un archevêché, en réunissant autour de l'archevêque ses évêques suffragants.

Ste-Sophie d'Ochrid, seconde capitale de la même Église autocéphale, montre un exemple d'une autre façon iconographique d'interpréter la même sujet. Mais c'est sous un autre angle et avec des moyens iconographiques différents qu'on y considère le même problème. Cette fois ce n'est pas l'évocation de l'ensemble des diocèses, qui le constituent, qui devait donner une idée de l'archevêché d'Ochrid, mais le rappel des autres Églises à la famille desquelles appartenait cette Église autocéphale et par conséquent la place de celle-ci dans cette famille. Notre information est trop fragmentaire pour nous permettre plus de précision. Mais si la première formule (figurant l'étendue et la composition de l'Église autonome) met l'accent sur l'étendue du territoire qui lui est soumis, la

Digitized by Google

seconde semble insister surtout sur les liens qui rattachent cette province ecclésiastique à l'Église universelle.

En ce qui concerne Prespa et Ochrid, cela semble être confirmé par la conjoncture historique. Si à Prespa du temps de Samuel, on pouvait avoir tendance à mettre en valeur l'ampleur de l'Église autocéphale nouvellement créée, à Ochrid, les Byzantins victorieux ont pu insister sur les autres membres de l'Église universelle au sein de laquelle rentrait l'Église de la Bulgarie déchue. Ces autres membres étaient évidemment l'Église de Constantinople qui seule, en fait, s'occupait de la réconversion de l'Église des vaincus, et les Églises de Rome, d'Alexandrie, d'Antioche et de Jérusalem, suivies de celle de l'île de Chypre, également autocéphale, etc... C'était la formule byzantine habituelle des cinq patriarcats qui, au XIe siècle, était une fiction. Mais on y tenait, à Byzance, et les fresques de Ste-Sophie d'Ochrid, dont il sera question, le confirment.

En effet, sur les murs du chevet de Ste-Sophie, dans le choeur, le diaconicon et la prothesis, on trouve une véritable galérie de portraits de saints évêques parmi lesquels une vingtaine de patriarches de Constantinople, cinq portraits de papes de Rome, deux au moins de patriarches d'Antioche et autant d'évêques de Jérusalem, au moins un patriarche d'Alexandrie et un évêque de Chypre. Nos statistiques sont approximatives, parce que les noms de certains évêques portraitisés sont effacés, mais dans chaque catégorie la nombre des effigies est plutôt supérieur à celui que nous venons de donner. Ajoutons que les portraits des hiérarques de Constantinople occupent les parois du choeur proprement dit, les papes sont alignés dans l'abside du diaconon, les autres portraits sont distribués sur les murs du diaconicon et de la prothesis. Cette distribution trahit le désir de donner la prédominance aux patriarches de Constantinople et de réserver la seconde place à l'ancienne Rome (l'idée d'une descendance de saint Pierre est exprimée par le type de visage des cinq papes, qui tous ressemblent à saint Pierre). Le nombre inégal des évêques de chacun des cinq patrircats témoigne dans le même sens. Mais à cet égard, la tendance est particulièrement évidente si l'on compare le nombre des patriarches de Constantinople (une vingtaine) et des papes de Rome (cinq), car, si les représentants des patriarcats du Levant sont peu nombreux, la vérité est que peu de ces patriarches avaient été canonisés et que la liste de ceux-ci s'arrête *grosso modo* avec la conquête arabe et même — sauf quelques excéptions — avec le IVe siècle. Le peintre du XIe siècle qui travailla à Ochrid avait donc bien plus de difficultés pour amplifier sa galérie de portraits des saints hiérarques de Jérusalem, Antioche et Alexandrie que celle des patriarches de Constantinople, où des canonisations des patriarches se prolongent jusqu'au delà de l'époque des peintures d'Ochrid. Il est vrai que, à Constantinople aussi, cette lignée s'arrêta à la fin du XIe siècle, mais parmi les patriarches représentés, nous en trouvons deux au moins qui regnèrent à une date assez rapprochée de la reconquête de la Bulgarie : saint Nicolas [895 à 906 (7)] et saint Eustrate (1019—20 à 1025). Une vingtaine

Digitized by Google

d'années au plus séparent la mort de ce dernier évêque de la fresque d'Ochrid qui le figure, et ce fait mérite d'être souligné. Il montre que, au XIe siècle encore, le patriarcat de Constantinople gardait la tradition antique selon laquelle les évêchés faisaient confectionner et garder après sa mort, le portrait de chaque titulaire d'une charge épiscopale : avec le temps, on y a simplement fait une sélection et maintenu seulement les évêques canonisés. Les textes en parlent pour le V—VIe siècle, des images d'évêques locaux nous sont conservées dans bien des églises épiscopales. En Occident, ces exemples vont jusqu'à l'époque romane et au-delà, tandis que dans les pays grecs, il n'y a qu'à Ste-Sophie de Constantinople qu'on voit encore des groupes de portraits de ce genre. Ce sont les portraits des patriarches de la Nouvelle Rome, qui datent du IXe et du Xe siècle. Les fresques d'Ochrid étendent ces dates-limites au milieu du XIe siècle, en ce qui concerne les patriarches de Constantinople, et en ce qui touche l'usage des galéries d'évêques reproduites sur les murs du chevet (indépendamment des images des saints évêques officiant, qui sont dans l'abside de chaque église orthodoxe, mais qui ne font pas partie des galéries de portraits d'évêques).

Mais comme Prespa, Ochrid est un vrai *hapax*, dans la mesure où il montre non pas les saints évêques du diocèse ou de l'Église-mère seule, mais — comme nous l'avons vu — les saints évêques de toutes les Églises autocéphales de l'univers chrétien. Car c'est là, selon moi, le sens de cette galérie de portraits, qu'on a bien remarquée dépuis longtemps, mais en l'interprétant autrement : soit comme une improvisation, destinée à montrer l'opposition à l'Église latine, soit, au contraire, comme un geste en faveur de Rome.[3] Je pense plutôt à un cycle d'images constitué, mais qu'on ne voit pas ailleurs, parce qu'il n'avait de raison d'être que dans la cathédrale d'une Église autocéphale, et qui ne pouvait être traditionel que dans les chevets des églises de ce rang.

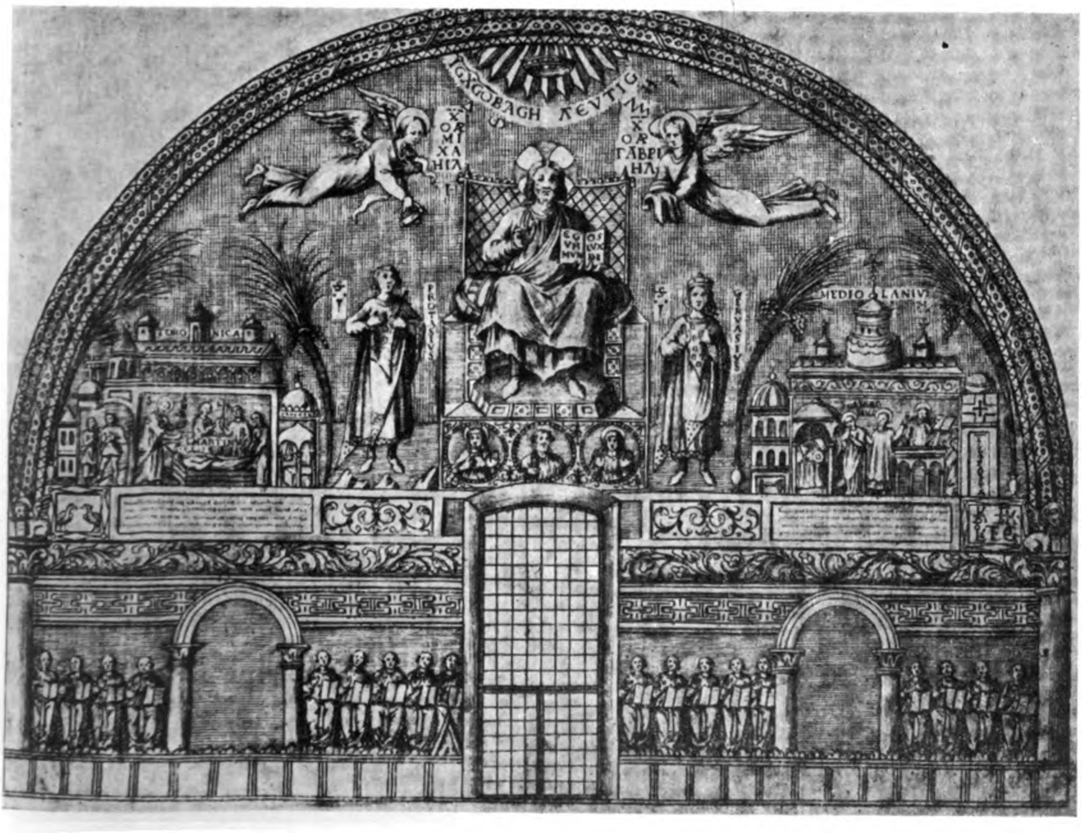
De nos jours, les historiens de l'iconographie sont devenus attentifs à la part qui, dans l'imagérie religieuse chrétienne, révient aux thèmes profanes ou semi-profanes. On n'est plus étonné de voir que, sur les murs des églises et en faisant appel à des figurations d'origine religieuse rapprochées d'images profanes, on entreprenait quelquefois une évocation iconographique du pouvoir d'un monarque et de ses triomphes militaires, ou des possessions territoriales d'un couvent.

Nous croyons que les monuments de Prespa et d'Ochrid que nous venons de rappeler permettent de joindre aux autres thèmes para-religieux de l'art byzantin celui de l'Église autocéphale, et nous montrent comment ce thème a pu être interprété au Xe et XIe siècle.

Paris

[3] Une bibliographie des études sur les peintures murales de Ste-Sophie d'Ochrid, dans le rapport de *V. N. Lazareff*, au Congrès int. des études byz. à Ochride (1961) sur La Peinture des XI—XII siècles en Macédoine, p. 107, 115. Mais peu des ouvrages qu'on y trouve cités intéressent notre problème. Notons surtout : *P. Milković-Pepek*, Fresques du sanctuaire de l'église Ste-Sophie à Ochride (éd. Musée archéol. d'Ochride), Skopje, 1955 et *R. Ljubinković*, La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XIe et XIIe siècles (IX Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1962), p. 416—417.

Digitized by Google

Milan. S. Ambrogio. Ancienne mosaïque de l'abside.

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

МАРА ХАРИСИЈАДИС

ФРОНТИСПИС СРПСКОГ ПАТЕРИКА НАЦИОНАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ У БЕЧУ

Светогорски манастири са својим затвореним кругом многобројних монаха, са својим импозантним црквама и конацима, као и богатим ризницама од свога постанка, пре хиљаду година, привлачили су побожне ходочаснике, радознале путнике а у новије време и научнике. Неки од посетилаца светогорских оставили су драгоцене белешке, које се каткад односе и на збирке рукописа, првенствено грчке, али и словенске.

Специјално интересовање за словенске рукописе показала су два енглеска путника, оријенталисти Joseph Dacre Carlyle и његов пратилац Dr. Hunt, који су обишли Атос 1816. године. Извештај њихов, који је објавио Robert Walpole[1], изгледа да је подстакао аустријске слависте да у атоским манастирима потраже словенске рукописе за Дворску, а данас Националну библиотеку престонице Аустрије. Јер после неколико година Добровски и Копитар изразили су жељу да посете Атос[2]. Из сачуване преписке види се да је Копитар за ту своју замисао заинтересовао цара, Метерниха и Јунга, секретара и директора приватне библиотеке цареве, као и друге утицајне личности, наглашавајући да словенски рукописи, поред културно-историјског, имају и политички значај за библиотеку главног града Аустрије[3].

До остварења Копитареве замисли дошло је тек када је на Порти постављен, у јулу 1822. године, за аустријског интернунција барон Franz Ottenfels[4]. Сам ревностан скупљач рукописа, чија се збирка турских, персијских и других оријенталних рукописа данас налази у Југославенској академији знаности и уметности[5], и покровитељ

---

[1] *Robert Walpole,* Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, 1817.

[2] *Stanislav Hafner,* B. Kopitar und die slawischen Handschriften der Athosklöster, Südost-Forschungen, XVIII, 1, 1959, 89 sq.

[3] *S. Hafner,* op. cit. 94.

[4] *S. Hafner,* op. cit. 90 sq.

[5] *Sulejman Barjaktarević,* Otenfelsova orijentalistička zbirka u Zagrebačkom državnom arhivu. Zbornik Istorijskog instituta Jugoslavenske akademije 2, Zagreb 1959, 75 и даље.

Digitized by Google

Националне библиотеке у Бечу, Ottenfels се веома ангажовао при набавци словенских рукописа из атоских манастира, тако да је Копитар могао да рачуна на његову подршку. После упорних интервенција на Порти и преговора са атоским монасима приспела су у Беч 10. V 1826. године два списка рукописа из манастира Хиландара и Зографа. У приложеном писму Ottenfels извештава да очекује даље спискове из манастира св. Павла и Протата. Међутим, од 1500—2000 рукописа, колико је Копитар рачунао да их свега има на Атосу, према подацима споменутих енглеских путника, био је то списак од свега 68 рукописа, од којих су само 8 били на пергаменту[6]. Од тих 68 рукописа као прва испорука приспела су у Беч средином децембра 1826. године 12 рукописа из Хиландара и Зографа[7]. То је истовремено прва позната и озваничена пошиљка словенских рукописа, која је приспела у Националну библиотеку у Бечу, која данас поседује преко 150 словенских рукописа, набављених са разних страна и у разно време, а од којих је велика већина српске редакције[8].

У тој групи рукописа, а потичући из манастира Зографа[9], налазио се и Патерик са додацима, Cod. Slav. 42[10]. Рађен је на пергаменту, вел. 27,5 × 20 cm; има 335 листова. Редакција је српска. Рукопис је различито датиран. Копитар га ставља у XIII век[11], Миклошић и Воскресенски у XV[12], а Јацимирски у XIV век[13]. Према мишљењу проф. Вл. Мощина, на коме му и овом приликом захваљујемо, рукопис припада царској епоси. Рукопис нема првобитног записа, већ само неколико записа, од којих је један недатиран, други из 1739. године, а трећи из XVIII века[14].

---

[6] *S. Hafner,* op. cit. 98—101.

[7] *S. Hafner,* 104.

[8] *А. И. Яцимирскій,* Описаніе южно-славянских и русскихъ рукописей заграничнихъ библиотекъ, т. I. Сборникъ отдѣленія русскаго язика и словесности россійской академіи наукъ, томъ XCVIII, Петроградъ 1921, 1-253.

[9] О манастиру Зографу доноси неколико података: *Димитріе Аврамовић,* Описаніе древностіи србски у светой (атонской) Гори, Београд 1847, 81. *Исти,* Света Гора са стране вере, художества и повестнице, Београд 1848, 163—170; о рукописима истог манастира: *Spyridon Lambros,* Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, Vol. I (Cambridge, 1895), 31—35; *Г. А. Ильинскій,* Рукописи Зографскаго монастыра на Афонѣ, Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ, т. XIII, Софія 1908, 253 и даље.

[10] Рукописни каталог који је израдио Фердинанд Менчик на основу Миклошићевих каталошких листића. О томе *Hafner,* op. cit. 110, Anm. 92; *Григ. Воскресенскій,* Славянскія рукописи хранящіяся въ заграничныхъ библиотекахъ, Берлинской, Пражской, Вѣнской, Любланской, Загребской и двухъ Бѣлградскихъ, Сборникъ Отдѣления русскаго языка и словесности Императорской Академии наукъ, СПБ 1883, 41, бр. XI; *А. И. Яцимирскій,* н. д. бр. 117.

[11] О томе *S. Hafner,* op. cit. 111.

[12] Према споменутом каталогу, бр. 42; *Воскресенскій,* н. д. 41, бр. XI.

[13] *А. И. Яцимирскій,* н. д. бр. 117.

[14] За први запис, на f. 78^{v}, Воскресенски предпоставља да је преписивачев, док Јацимирски у то сумња. Остали записи код Јацимирског. Из записа бр. I види се да је „грешни" Никанор долазио свакако у Зограф 1739. године у време Арсенија IV. Из записа II види се да је књига припадала манастиру Зографу у XVIII веку.

Digitized by Google

Од свих пергаментних српских рукописа Националне библиотеке у Бечу, једино овај садржи минијатуру са фигурама. То је фронтиспис, који је и једина минијатура овог рукописа и налази се на листу испред текста Патерика. Минијатура представља седам апостола распоређених у две зоне. У горњој зони су четири апостола, а у доњој само три, тако да изгледа да једна фигура недостаје. Иако ликови нису добро сачувани, апостоли се ипак могу идентификовати на основу сачуваних детаља.

У горњем реду фронтисписа крајња фигура лево је апостол Петар. Његов лик је јако оштећен и он се може идентификовати поглавито на основу фигуре апостола Павла, који се налази до њега, а крај кога се он редовно представља, као и на основу детаља, као што је облик свитка са обеју страна савијеног, какав се обично представља у његовим рукама. Апостол Петар је обучен у тамноплави хитон и окер боје химатион. До њега је апостол Павле. Његов лик је мрке боје са смеђом косом и показује црте карактеристичне за представу овог апостола. У левој руци држи затворени кодекс, украшен драгим камењем. Обучен је такође у плави хитон и љубичасти химатион. Трећа фигура представља апостола и јеванђелисту Луку. На глави има тонзуру карактеристичну за иконографију овог апостола. Има одело истих боја као и апостол Павле. Држећи обема рукама отворено јеванђеље окренут је према апостолу Јовану, чији лик није сачуван, изузев браде која је раздељена у средини и благо таласаста, према облику карактеристичном за тог апостола. У левој руци држи отворену књигу са почетним словима његовог јеванђеља исписаним грчким словима: ΣΙ/ΟΑ, док у десној руци држи зашиљену трску. И овај апостол има одело истих боја као и два претходна.

У доњем реду прва фигура лево представља апостола Андреју, кога карактеришу разбарушена коса и брада, као и крст који, поред свитка, држи у левој руци. Обучен је у плави хитон и окер химатион. Он је окренут према апостолу и јеванђелисти Матеју, чији је лик оштећен, сем дуге смеђо-риђе браде. Обучен је у црвени хитон и зелени химатион. Он је приказан како води дијалог са апостолом Марком, чији лик такође није сачуван, сем косе и браде, који имају облик типичан за овог апостола. Обучен је у црвени хитон и плави химатион. Обојица држе отворена јеванђеља, спремни да у њима исписују текстове.

Фигуре апостола су представљене на неутралној позадини пергамента, без икаквих детаља за ознаку амбијента. Апостоли су дати у једном плану, а дубина простора је означена само покретима фигура и њиховим волуменом. Фигуре апостола је минијатуриста распоредио у две зоне, и то у три групе по два апостола који воде дијалог, нагласивши веома дискретно три независне групе, а издвојивши само апостола Андреју.

Издвојене групе дате су у контрапосту, који је означен не само ставовима већ и драперијама и другим детаљима. Тако, док апостол Петар држи спуштен свитак, апостол Павле диже руку пропраћу-

јући гестом свој говор. Његова лако извијена фигура има став готских статуа. Та група води нешто живљу дискусију него остале групе, а крајеви њихових химатиона залепршани су ветром. Другу независну групу чине апостоли Лука и Јован. Апостол Лука, држећи перо на књизи, окреће се према апостолу Јовану, који држи високо уздигнуто перо изнад књиге на којој се налази грчким словима исписан почетак његовог јеванђеља. Усамљени апостол Андреја као да се спрема да крене у своју мисију, док су последња два апостола представљена скоро фронтално, али је повезаност и те групе наглашена сасвим благим окретањем једног према другоме, док залепршани химатион Матејев има контрапост у драперији која се одваја од Марковог одела на супротну страну.

Овај фронтиспис стоји усамљен по својој тематици међу нашим минијатурама, а није нам позната ни међу византијским рукописима представа апостола везана за један патерик.

Према традицији, која води порекло још из доба Птоломеја, испред текста рукописа налазили су се ауторски портрети писаца тог текста или портрети лица којима је рукопис био намењен[15]. Из античких илустрација обичај сликања портрета прелази у Византију, где ауторске портрете налазимо у илуминираним рукописима свих временских раздобља. Тако се на почетку рукописа Новога завета и Дела апостолских налазе фигуре апостола, аутора тих рукописа[16]. Међутим, овде је минијатуриста дао два главна апостола Христова, Петра и Павла, затим четири апостола, који су и јеванђелисти, Луку, Јована, Матеју и Марка, и најзад Андреју, оснивача византијске цркве. Али те фигуре нису повезане у композицију већ су по два апостола дата у дијалогу, теми преузетој из хеленистичко-римске уметности у којој су у истоме ставу представљени филозофи и уметници. У таквоме ставу приказиване су каткад личности у вези са

[15] За изворе о постојању таквих портрета у античким и рано-хришћанским рукописима видети: *Д. В. Айналовъ,* Очерки и замѣтки по истории древне-русскаго искусства, Извѣстія отд. руск. языка и слов., XIII 2, 1909, 315—316; *O. M. Dalton,* Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, 441 ; *Sirarpie Der Nersessian,* L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937, 34.

[16] За иконографију апостола видети: *F. Ficher,* Die Quellen für die Darstellung der Apostel in der altchristlichen Kunst, Leipzig-Altenburg 1886 (нама неприступачно); *G. Stuhlfauth,* Die ältesten Porträts Christi und der Apostel, Berlin 1918; *S. Sparoow,* The Apostles in Art, London 1906; *O. Demus,* The Mosaics of Norman Sicily, London 1950, 318—321; *В. Н. Лазарев,* Мозаики Софий Киевской, Москва 1960, 103. Четири јеванђелиста са апостолима Петром и Павлом представљени су у два реда на листу, који се налазио у византијском рукопису Новог завета. Тај се лист налази сада у музеју у Балтимору [Early Christian and Byzantine Art. (Кат. изл.), Baltimore, The Walters Art Gallery, 1947, 139, бр. 706, PL. XCVII]. Фигуре апостола налазимо испред текста Дела апостолских у византијском рукопису манастира Ивирона, бр. 124 са почетка XIII века: *Н. П. Кондаковъ,* Памятники христіанскаго искусства на Афонѣ, С. Петербургъ 1902, 291; затим у византијским рукописима Праксапостола у којима је представљен апостол Лука као аутор Дела апостолских и Јаков, Петар, Јован и Павле као аутори посланица апостолских. *Harold R. Willougby,* Codex 2400 and its miniatures, The Art Bulletin, Vol. XV, 1, 1933, 33—35.

Digitized by Google

текстом појединих рукописа, најчешће њихови аутори, али су се те композиције обично сводиле на две личности[17].

Већ је Baumstark тип стојећих ауторских портрета везао за хеленистички Ориент[18]. Међутим, за тип стојећих јеванђелиста А. М. Friend налази порекло у хеленистичкој Александрији, док сматра да је тип седећих јеванђелиста инспирисан статуама филозофа и песника са фасада државних грађевина Мале Азије[19]. И други научници указивали су на везу између тог типа ауторских портрета јеванђелиста[20] или пророка[21] са статуама стојећих оратора класичне антике. А тип стојећих јеванђелиста доведен је у везу са истим типом апостола[22].

Облик кодекса који апостоли, односно новозаветни аутори, држе у рукама, сматра се да потиче из првих векова хришћанства, када је тај облик рукописа ушао у употребу, док је облик свитка, који је према Willougby-у везан за старозаветне пророке, настао у последњим вековима паганске ере[23]. На овој минијатури имамо оба облика рукописа, што је карактеристично за скоро све споменике наше средњовековне уметности, тако да је доста тешко изводити закључке на основу тих података.

Фигуре апостола на нашој минијатури истичу се монументалним карактером, израженим у мирним и достојанственим ставовима, складним покретима и пластичним формама. По том монументалном карактеру наша минијатура могла би се везати пре свега за сликарство Сопоћана, и то поглавито фигура апостола певничких апсида[24]. Исто тако монументално биле су третиране фигуре апостола у певничким апсидама манастира Жиче, али се о њима може судити само на основу сачуваних цртежа[25]. То су исте снажне, пластичне форме које евоцирају сећање на античке филозофе и мислиоце. Наша минијатура задржава доста елемената Сопоћана, за које се везују почеци снажног уметничког покрета, ренесансе Палеолога, када је византијска уметност, према мишљењу О. Демуса, била ближе него икада антици[26]. Достигнућа сопоћанских мајстора нису заборављена

---

[17] *Elisabeth Rosenbaum*, Dialog, Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte 1399—1407.

[18] *Anton Baumstark*, Zum stehenden Autorenbild in der byzantischen Buchmalerei, Oriens Christianus, Neue Serie, III, 1913, 305—310.

[19] *A. M. Friend*, Jr, The portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, Art Studies, Vol. V (Cambridge 1927), 126 ff; 140 ff.

[20] *Jean Ebersolt*, La miniature byzantine, Paris et Bruxelles 1926, 82, n. 32.

[21] *O. M. Dalton*, op. cit. 473.

[22] *H. R. Willougby*, op. cit. 36.

[23] *H. R. Willougby*, op. cit. 36.

[24] *Gabriel Millet—A. Frolow*, La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie, II, Paris 1957, Pl. 32, et 33, 1, 2, 3; 34.

[25] *Влад. Р. Петковић*, Жича, III, Старинар, Новог реда, Година II, св. 2, 1907, 125 сл. 5 et 6.

[26] *O. Demus*, Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten — Kongress, München 1958, 59.

Digitized by Google

у основној концепцији наше минијатуре, али су нова искуства стечена у току развоја уметности доба Палеолога овде свестрано примењена. Решења која доноси последња ренесанса византијске уметности, а која су прихватили мајстори Милутиновог доба, супротстављајући монументалном стилу XIII века живописан стил, са фигурама живих покрета, оденутих у драперије немирних линија и усковитланих крајева, биће крајем XIV века обогаћена новим формама и детаљима.

Као што у Византији можемо пратити развој сликарства од мозаика и фресака Кахрие-џамије[27], која се узима као најстарији споменик ренесансе Палеолога, преко минијатура рукописа Par. gr. 2144 из 1340. године[28] до минијатура Par. gr. 1242 из 1370—1375. године[29], споменика у којима је живописни стил Кахрие-џамије доста еволуирао, тако се и унутар наше уметности током XIV века уносе нови облици и нова формална решења. Те новине се запажају у сликарству једне групе цркава у Македонији, Андреашу, Зауму, Зрзе и Полошку, као и у црквама моравске школе, поглавито Копорину и Љубостињи. Поред сликарских, живописних детаља, у третман драперија уносе се чисто графички елементи. Драперије су немирне и ветром заковитлане, али нису дате у релативно широким површинама као у црквама Цариграда са почетка XIV века и на нашим споменицима Милутиновог доба, већ са више детаља, ситних, неправилних набора. Међу нашим минијатурама исти третман показују ауторски портрети јеванђелиста четворојеванђеља Старе цркве у Сарајеву[30].

Наша минијатура настала је свакако у другој половини XIV века, истовремено када је писан и текст, као рад непознатог византијског минијатуристе, који је изгледа био инспирисан монументалним сликарством. Рађена је можда у самом манастиру Зографу у коме је био познати скрипториј. Иако носи све одлике сликарства касног XIV века, ова минијатура је стилски доста различита од нама познатих споменика византијско- и нашег сликарства, тако да нам нису познате ближе стилске паралеле. Када буду објављене у већем броју минијатуре атоских манастира[31], можда ће моћи да се ближе одреди коме правцу византијског сликарства припада фронтиспис бечког патерика.

Али и без ближих стилских паралела ова минијатура је јединствена по својој монументалној концепцији, везаној за стилизацију

[27] *Th. Schmit*, Kahrie-djami, Извѣстия русскаго Археологическаго Института вь Константинополѣ, XI, София 1906; Альбумъ къ XI тому, Мюнхен 1906. За фреске видети извештаје *Underwood*-а, u Dumbarton Oaks Papers 9—10, 1952—54, 255; 11, 1957, 175.

[28] *David Talbot-Rice*, The Art of Byzantium, London 1959, fig. 188.

[29] *David Talbot-Rice*, op. cit., fig. 190, Pl. XXXIX.

[30] *Л. Мирковић*, Старине Старе цркве у Сарајеву, Споменик САН LXXXIII, т. XXXIV, 1 и 2.

[31] О томе *O. Demus*, op. cit., 3, Anm. 13.

Digitized by Google

у којој се сликарски и графички елементи сједињују. Досада међу нашим минијатурама то је најбољи пример тесне везе стила минијатурног и монументалног сликарства какав се ретко налази и међу византијским рукописима. Бечки патерик, рад српског калиграфа, са фронтисписом, који је без сумње радио византијски минијатуриста, постаје оличење симбиозе византијско-словенских веза у доба када је наш контакт са Византијом био најтешњи. А по својој концепцији ова минијатура нам доказује да монументалност није ствар димензија већ пропорција и уметничке осећајности.

MARA HARISIADIS

FRONTISPICE DU PATERIKON SERBE DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE VIENNE

Résumé

Les monastères du Mont-Athos ont eu toujours un attrait spécial pour les pèlerins, voyageurs et, dans les temps plus récents, pour les savants aussi. C'est pour cette raison que les slavistes autrichiens Dobrovsky et Kopitar, espérant d'y trouver les riches collections de manuscrits slaves, s'étaient spécialement engagés de les procurer pour la Bibliothèque Impériale, devenue Bibliothèque Nationale de la capitale de leur pays. Après plusieurs interventions auprès de la Porte et de longues négociations avec les moines du Mont-Athos en décembre de 1826, un premier envoi de 12 manuscrits provenant des monastères de Chilandar et de Zographou se trouva à Vienne. Parmi les manuscrits de Zographou, l'un était le Paterikon serbe, Cod. Slav. 42. Paléographiquement, il appartient à la seconde moitié du XIVe siècle. C'est l'unique manuscrit serbe de la Bibliothèque Nationale de Vienne, écrit sur parchemin et contenant une miniature à représentation figurale. Cette miniature est un frontispice avec sept apôtres. Au point de vue iconographique, la représentation des apôtres dans un Paterikon est une chose exceptionelle parmi les manuscrits serbes et d'après ce que nous en savons, parmi les manuscrits byzantins aussi.

Par leurs formes monumentales, les apôtres de notre frontispice rappellent les figures des églises serbes du XIIIe siècle. Mais ici sont adoptés de nouveaux éléments du style de la renaissance de l'art byzantin sous les Paléologues, surtout ceux de la seconde moitié du XIVe siècle. Ce sont de nouveaux procédés qu'on a appliqué dans le traitement des

Digitized by Google

drapéries, détails qu'on trouve dans la peinture monumentale des églises de Macédoine et de l'école de la Morava, des petits plis serrés et irréguliers. Ce n'est plus l'élément pittoresque seulement qui y domine, mais aussi l'élément graphique.

Nous ne connaissons pas d'analogie directe pour notre miniature qui, sans doute, est l'oeuvre d'un miniaturiste byzantin inconnu. Unique par sa conception monumentale, notre frontispice est le meilleur exemple parmi nos miniatures du lien étroit entre le style de la peinture monumentale et celui des miniatures.

Beograd

Digitized by Google

Фронтиспис српског Патерика Националне библ. у Бечу, Cod. Slav. 42, f. 1ᵛ.
Frontispice du Paterikon serbe de la Bibliothèque Nationale de Vienne, Cod. Slav. 42, fol. 1ᵛ.

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₁
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₁
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

RADOSLAV KATIČIĆ

KORESPONDENCIJA TEOFILAKTA OHRIDSKOG KAO IZVOR ZA HISTORIJU SREDNJOVJEKOVNE MAKEDONIJE

Vasiljevski je bio koliko nam je poznato prvi bizantolog koji je upozorio na važnost što je obilna bizantska retorička literatura ima za historičara kao dopunski izvorni materijal. Izvorni podaci sadržani u djelima srednjovjekovnih grčkih historiografa i kronografa uglavnom su iscrpljeni i odatle se ne možemo nadati nikakvom bitnom obogaćenju materijala. Pažljiva i precizna interpretacija i kritička obrada teksta još će štošta moći izvući iz tih izvora i upotpuniti naše znanje. Ipak se moramo pomiriti s time da je okvir izvornih podataka u historiografskoj i kronografskoj literaturi dan jednom za uvijek i da tu više ne može biti bitnih promjena. Time je u osnovnim crtama i determinirana slika što je na temelju tih izvora možemo imati o Bizantu i njegovoj historiji. To je tim nezgodnije što nas historiografska literatura ne obaviještava podjednako o svim aspektima života carstva. Pisci su bili u prvom redu zaokupljeni dinastičkom historijom, pa su i mnogi znatni događaji, koji nas danas jako zanimaju, u toj literaturi ostali po strani. To vrijedi osobito za događaje koji za nas imaju osobito značenje kao dio naše nacionalne historije. Oni se često odvijaju na periferiji pažnje bizantskih pisaca i njihove su vijesti za nas samo zato od kapitalne važnosti jer nemamo boljih.

Vasiljevski je ispravno zamijetio da u toj situaciji vijesti sadržane u obilatoj retoričkoj literaturi mogu bitno nadopuniti narativne izvore. Ta se retorička literatura većinom sastoji iz prigodnih govora i pisama. Sam je Vasiljevski pristupio pomnom izučavanju prigodnih govora sadržanih u eskurijalskom rukopisu Y—11—10, i izdao tamo sadržani govor Vasilija Ohridskoga na smrt carice Irene, žene Manuila Komnena.

Istim je putem pošao i *Uspenski*. On je svoj prikaz postanka drugog bugarskog carstva[1] zasnovao dobrim dijelom na vijestima koje je crpao iz prigodnih govora i drugih retoričkih spisa. Bez tih bi podataka prikaz borba koje su dovele do uspostavljanja države bio sasvim nepotpun. U toj svojoj knjizi Uspenski je ujedno prvi puta u historiografskoj literaturi

[1] Образованіе втораго болгарскаго царства, Одесса 1879.

Digitized by Google

upotrijebio korespondenciju Teofilakta Ohridskog kao izvor za unutrašnju povijest bizantskih provincija na Balkanu. Htio je naime dati na početku svoje knjige prikaz stanja u Bugarskoj pod bizantskom vlašću. Kako za prave bugarske zemlje nema izvora koji bi omogućili takav prikaz, Uspenski je posegao za Teofilaktovom korespondencijom koja baca svjetlo na unutrašnji položaj Makedonije i susjednih krajeva. To je područje do Cimishijevih osvajanja ulazilo kao periferna provincija u sastav bugarske države, a poslije se na tom području razgorio žestok otpor protiv bizantske vlasti i na njem je imala svoje središte efemerna Samuilova država koja se državopravno smatrala bugarskim carstvom.

Historija je ovisna o izvorima i zato je Uspenski prikaz stvaranja drugog bugarskog carstva morao započeti pregledom unutrašnjeg stanja u Makedoniji koja nije ulazila u sastav nove bugarske države. Premda je Uspenski prilikom svojeg studijskog boravka u Italiji imao prilike da se pobliže upozna s nekim rukopisima Teofilaktovih pisama, pa je u svojoj knjizi dao vrijednih korekcija teksta u izdanjima njegove korespondencije, ipak je obrada tih izvornih podataka u prvom poglavlju knjige ostala letimična i površna. Filološka obrada i historijska interpretacija Teofilaktove korespondencije po sebi su vrlo težak i zamršen zadatak i ne mogu se obaviti usput kao dodatak nekom drugom istraživanju. Zato je prvo poglavlje koje obrađuje Teofilaktova pisma ostalo ispod razine inače izvrsne Uspenskove knjige. Na slabost te obrade ukazao je *Vasiljevski* u recenziji toga djela[2]. Pritom se nije zaustavio samo na toj konstataciji nego je u okviru recenzije dao važan prilog obradi Teofilaktove korespondencije. Njegova recenzija danas je podloga s koje polazi svatko tko se namjerava baviti Teofilaktovim pismima.

Njih je nadalje kao izvore za događaje važne u historiji carstva iskoristio *Chalandon* u svojoj monografiji o Aleksiju Komnenu[3]. Bitni su njegovi doprinosi za stvaranje kronološke okosnice u interpretaciji Teofilaktove korespondencije. Detaljnija razrada tog materijala ostajala je i dalje tvrd orah i dulje vremena joj nitko nije pristupao. Tek se u dvadesetim godinama našeg stoljeća varnenski mitropolit *Simeon* dao po nagovoru Zlatarskoga na posao da prevede sva izdana Teofilaktova pisma[4]. Pri tom poslu mitropolit Simeon je bio prisiljen da zauzme stav prema svakoj pojedinosti u izdanom tekstu i da na mnogim mjestima predloži popravak. U tom i leži najveća vrijednost njegova djela. Prijevod mu je pouzdan, samo što prečesto pretače nedovoljno razumljiv tekst doslovce u bugarski jezik, a da pri tom ne interpretira stvarno značenje grčkoga originala.

Oslanjajući se na prijevod mitropolita Simeona *Zlatarski* je potanko razradio izvorne podatke sadržane u Teofilaktovoj korespondenciji. Na njima je on zasnovao čitavo jedno opširno poglavlje u svojoj historiji srednjovjekovne bugarske države[5]. U toj knjizi on je pomno obradio sva

[2] ŽMNP 204/1879, str. 144—217, 318—348.
[3] Essai sur le règne d'Alexis I Comnène, Paris 1900.
[4] Писмата на Теофилакта Охридски архиепископъ българскы. София 1931.
[5] История на българска държава презь средните векове, св. II, София 1934, стр.

Digitized by Google

mjesta koja se odnose na makedonsku historiju i usrdno je nastojao iz nejasnih i enigmatičnih Teofilaktovih aluzija izvući što je moguće više podataka. U tom tako razumljivom nastojanju pošao je katkada predaleko pa izrađuje kombinacije na neprovjerljivim hipotezama i u daljnjem ih zaključivanju onda upotrebljava kao utvrđene činjenice. Isto tako nastoji što više pisama staviti u međusobnu vezu i tako pada žrtvom Teofilaktovu neodređenom izražavanju i tipiziranoj frazeologiji, pa povezuje pisma u kojima za to nema valjana razloga, a koji put pomna njihova egzegeza dokazuje čak i protivno. Zlatarski se pri obradi Teofilaktovih pisama nije znao pomiriti s time da i bitna pitanja često moraju ostati otvorena. Stoga se Zlatarskova obrada mora upotrebljavati s budnim i kritičnim oprezom.

Teofilaktove podatke o financijskoj upravi, poreznom sistemu i društvenoj strukturi Makedonije u 11. st. skupio je i razradio *Xanalatos* u svojoj disertaciji[6]. U toj radnji on je pregledno skupio sve dotadašnje rezultate o kronologiji pisama. Podatke je također pregledno sredio i pouzdano interpretirao. Ipak je njegovo poznavanje agrarnih odnosa i poreznog sistema nepotpuno i često zastarjelo. Zato njegova radnja ne daje uvijek pouzdan komentar svim vijestima koje se tiču financijske politike i poreznog sistema nego se mora kontrolirati novijom literaturom.

Potanko se pozabavio Teofilaktovom korespondencijom poslije rata *V. Nikolaev*[7]. U svojoj knjizi on je ponovo proradio sva pitanja u vezi s Teofilaktovim pismima i pokušao ih svestrano raspraviti. Namjera mu je bila da Teofilaktove podatke interpretira sa stanovišta općih karakteristika feudalne društvene formacije. No uprkos tome on je osim terminologije dao malo šta nova i njegova se obrada bitno temelji na Xanalatosovoj. Pa i tamo gdje Nikolaev u nekim detaljima predlaže nova rješenja, većinom nije sretne ruke jer ne ostaje na pouzdanom terenu utvrđenih i utvrdinih činjenica. Najveću vrijednost ima u njegovoj knjizi bogat originalni slikovni materijal koji se većinom sastoji iz minijatura reproduciranih iz rukopisa 11 i 12. stoljeća. Te nam ilustracije na nov i neočekivan način predočuju unutrašnje prilike i život bizantskih provincija.

Ovaj letimični osvrt na dosadašnji rad oko interpretacije i iskorišćavanja Teofilaktovih izvornih podataka pokazuje da do sada u tom pogledu usprkos vrijednim doprinosima nije bilo zadovoljavajućih rezultata. Teofilaktova korespondencija ostaje i dalje tvrd orah za filologiju i za historiografiju. Njegovi izvorni podaci zadavali su istraživačima tolike teškoće uglavnom iz dva razloga. Potrebne filološke predradnje do sada još nisu učinjene i specifični karakter retoričkog, epistolografskog teksta za historičare koji se njime kao izvorom neposredno služe pun je podmuklih opasnosti.

---

[6] Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, München 1937.

[7] Феодални отношения в покорената от Византия България отразени в писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български, София 1951.

Digitized by Google

Teofilaktova korespondencija sačuvala nam se u nizu različitih rukopisnih zbirki:

Vaticanus 432 (olim 931) ff. 146—177
Vaticanus 509 (olim 338) ff. 316—350
Laurentianus plut. X cod 13 ff. 1—27 čitav
Laurentianus plut. LIX cod 12 ff. 188—214
Vossianus misc. 4 ff. 45—48
Parisinus suppl. 677 ff. 61—62
Budapest, Bibl. nat. 2 ff. 1—47 čitav
Berolinensis, Deutsche Staatsbibliothek 1417 ff. 210—250

Do sada su Finetti, Meursius i Lami izdali tri različite zbirke u kojima se neka pisma ponavljaju. Svaka od tih zbirki izdana je na temelju samo jednoga rukopisa. U cjejokupnim izdanjima Teofilaktovih djela one su samo preštampane, posljednji put u 126. svesku Migneve Grčke patrologije. Do sada se još nitko nije pozabavio kritičkim utvrđivanjem odnosa između pojedinih predstavnika rukopisne tradicije, pa nije bilo moguće dobiti ni približnu sliku historije teksta Teofilaktove korespondencije. Postavlja se također i pitanje odnosa između navedenih rukopisnih zbirki i teksta što su ga izdali Finetti, Meursius i Lami. Tekst tih izdanja nepouzdan je, loš i pun pogrešaka. Dok se ne izradi kritičko izdanje teksta Teofilaktovih pisama, neće biti moguće utvrditi da li su za taj loši tekst krivi izdavači ili njihov rukopis. Tekst tih izdanja danas je neupotrebiv bez brojnih konjektura i korektura koje mogu biti samo provizorne do pojave pravog kritičkog izdanja. Tek će ono pokazati da li recenzija rukopisa može popraviti loš tekst kojim sada raspolažemo. S velikom vjerojatnošću se možemo nadati da će se mnoge pogreške tako moći ukloniti, a u svakom će slučaju potpun kritički aparat omogućiti da se, ako ništa drugo, mogu bar dati korekture i konjekture koje će imati čvršću i solidniju podlogu nego do sada. Ispravci što ih je na temelju rukopisnih lekcija dao Uspenski obećavaju da će biti u kritičkom izdanju više toga. Isto nam pokazuje uzorak kritičkog izdanja što ga je objavila *A. Leroy-Molinghen*[8]. Ona je prije rata počela spremati kritičko izdanje Teofilaktovih pisama, ali do sada nije ništa objavila osim spomenutog članka. Prema usmenim obavještenjima asumpcionist N. Gautier radi sada na takvom kritičnom izdanju na Sorboni pod vodstvom prof. Lemerle-a. Na mnogo mjesta nerazumljivi tekst u kritičkom izdanju postaje razumljiv i jasan. No mnogo su opasnija ona mjesta, a uzorak kritičnog izdanja nam ih otkriva dosta, na kojima je tekst pokvaren ali izgleda razumljiv i neoštećen. Tu nam može pomoći samo kritično izdanje koje otkriva pravi smisao mjesta koja u pokvarenoj varijanti najčešće znače glatko razumljive općenosti.

Želimo li pristupiti Teofilaktovoj korespondenciji kako je ova do sada izdana, moramo se poslužiti korekturama i konjekturama kao privremenim lijekom. U tom se može nadovezati na rad što su ga izvršili nešto

[8] Prolégomènes à une édition critique des Lettres de Theophylacte de Bulgarie, Byzantion 13, 1938, p. 253 i d.

Digitized by Google

već sami izdavači, Finetti, Meursius i Lami, a mnogo više mitropolit Simeon koji je na mnogo mjesta dao uvjerljive prijedloge za popravljanje teksta. Neke njegove emendacije sjajno je potvrdila kritična recenzija rukopisne tradicije kako nas obaviještava *A. Leroy Molinghen*[8a]. Obrađujući Teofilaktovu korespondenciju za *Vizantijske izvore za istoriju naroda Jugoslavije* naišao je i pisac ovoga članka na mnoga mjesta gdje je tekst vjerojatno pokvaren, a priličan broj među njima da se popraviti relativno neznatnim promjenama[9]. No sve te konjekture i korekture ostaju provizorij, jer se osnivaju samo na izdanom tekstu a ne na kritičnoj recenziji čitave rukopisne tradicije. Stoga recenzija, kad se jednom provede, može demantirati i najuvjerljiviji pokušaj korekture teksta. Dok se ne izda potpuno kritično izdanje rad na tekstu Teofilaktovih pisama mora ostati polovičan.

Značajne su također i teškoće kod iskorišćivanja Teofilaktovih izvornih podataka koje proizlaze iz retoričkog karaktera njegovih pisama. Stoga se ona ne mogu upotrijebiti kao izvori, ako se ne poznaju opća svojstva i unutrašnje zakonitosti bizantske retoričke proze. U zreloj i kasnoj antici i u grčkom srednjem vijeku epistolografija je književna vrsta. Zbirke pisama se ne sastavljaju i ne izdaju kao dokumentacija nego kao lijepa književnost. Ta književna vrsta proizašla je iz stilskih vježba u retorskim školama i glavna joj je svrha da pokaže kako autor vlada književnim jezikom i kako je majstor dotjeranoga stila. S takvim su ambicijama obrazovani ljudi pisali pisma jer je to bio najsigurniji način da ovjekovječe svoju književnu erudiciju i stilističku vještinu. Stoga je autor brižno čuvao prijepise poslanih pisama jer je ta zbirka predstavljala važan dio njegova književnog opusa. I primaoci su skupljali i brižljivo prepisivali primljena pisma. Ona su bila dragocjen književan posjed i služila su na čast čovjeku koji je primao pisma od istaknutih osoba i znamenitih erudita. Kasnija su pokoljenja prepisivala te zbirke čitave ili u izboru, uživajući u do*jeranu stilu i da bi imali uzorke za vlastite stilističke vježbe. Interes za retoričku prozu nije u Bizantu bio samo pasivan, jer je svaki obrazovani čovjek morao ovladati retorički dotjeranim stilom[9a]. Tako se može pretpostaviti da su sve rukopisne zbirke Teofilaktovih pisama s tom svrhom i takvim motivima prepisane iz njegova originalnog kodeksa koji je sadržavao prijepise poslanih pisama. Uzajamni odnos tih prepisanih zbirka može odrediti samo kritička recenzija cjelokupnog rukopisnog materijala.

Već kod samog dopisivanja bio je dakle sadržaj poruke u pravilu od drugorazredne važnosti, a književna i formalna strana pisma u prvom planu. Pri tom je ne samo izraz bio zagonetan i općenit, pun aluzija i učenih usporedaba, nego je i sam sadržaj bio često podložan retoričkim obrascima. Retoričko oblikovanje nije se naime odnosilo samo na jezični izraz, nego je unošenjem i razradom općih mjesta (κοινοὶ τόποι) utjecalo i

[8a] U navedenom članku.

[9] Rukopis predan Vizantološkom institutu SAN.

[9a] O bizantskoj epistolografiji kao književnoj vrsti, o uvjetima pod kojima se razvijala i njezinim unutrašnjim zakonitostima isp. N. B. Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, Atena 1955.

Digitized by Google

na sadržaj pisma. Pisac je morao tražiti priliku da uplete i razradi takva opća mjesta i pokazati na tom svoju vještinu. Retorički obrazovani čitalac znao je prepoznati opća mjesta, pa mu ona nisu smetala da ispravno razumije poruku. U drugačijem je položaju suvremeni historičar kojem su strani retorički obrasci a žedan je izvornih podataka. Osim općih mjesta još dva faktora smanjuju dokumentarnu vrijednost epistolografskih tekstova. To su u prvom redu osobine retoričkog stila koji zahtijeva da se izbjegavaju direktni izrazi i obična terminologija svakodnevnog života. Sve treba izraziti opisno, u aluzijama po mogućnosti paradoksalno. Što više truda mora uložiti primalac pisma da razumije poruku, što ga više iznenadi neobičan i neočekivan izraz, to je pisac bolje uspio i izazvao veće priznanje i divljenje. Tome pristupa kao drugo još jedan vrlo realan faktor tehničke prirode. Pisma su u Bizantu putovala vrlo neredovito i nosili su ih većinom prigodni tekliči. U tim prilikama diskrecija nije bila nikako zajamčena. Pisac pisma nije mogao računati s tim da će mu pismo ostati tajno. Ako je dakle poruka bila povjerljiva, on ju je nastojao tako kriptički formulirati da je samo upućeni primalac može razumjeti.

Ako je već kod samih korespondenata literarna i stilistička strana pisma bila u pravilu u prvom planu, to vrijedi još mnogo više za kasnije prepisivače i sastavjače zbirki. Ni jedna zbirka pisama nije izabrana, sređena i prepisana sa svrhom da posluži kao historijska dokumentacija, nego kao uzorak stilističke vještine i retoričke dotjeranosti. Stoga nam ni kriteriji izbora, ni način predavanja zbirki pisama ništa ne pomaže u iskorišćivanju njihovih izvornih podataka. Izdavačima stoga nije padalo ni na kraj pameti da ih snabdiju pomoćnim podacima i objašnjenjima koja bi nam danas bila vrlo korisna i koja nam se čine neophodna u izdanju bilo koje korespondencije.

Svi ti faktori čine bizantske epistoligrafske tekstove izrazito nepogodnim da budu historijski izvori. A ipak često u pomanjkanju drugih izvora pisma sadrže upravo dragocjen materijal.

Sva svojstva bizantske epistolografije susrećemo i kod Teofilakta. Ipak u njegovim pismima ima natprosječno mnogo konkretnih podataka, tehničke terminologije i obavijesti o stvarnim stanjima i događajima. Teofilakt je kao glava autokefalne ohridske crkve bio previše angažiran u rješavanju teških pitanja, u ogorčenoj borbi za materijalni i pravni položaj svoje crkve, on je previše trebao stvarnu i hitnu pomoć, a da bi u čitavoj njegovoj korespondenciji retorički obrasci mogli posve zamijeniti konkretne podatke i stvarne poruke. Upravo zbog toga su njegova pisma privukla osobitu pažnju historičara. Ona na prvi pogled obećavaju obilje prvorazrednih podataka iz prve ruke, a tek se pri pobližem upoznavanju pokazuju znatne teškoće koje izviru iz epistolografskog karaktera teksta. Teofilaktova pisma nisu sva u tom pogledu jednaka. Velika većina spada u tipičnu bizantsku epistolografsku produkciju. Izvorna im se vrijednost često ograničuje na činjenicu da je Teofilakt dotičnom adresatu uputio prijateljsko pismo. Iznimku čine ona pisma u kojima Teofilakt u velikim i ozbiljnim nevoljama traži pomoć. Ona imaju najveću izvornu vrijednost i sadrže najviše konkretnih podataka.

Digitized by Google

Velika opasnost kod interpretacije Teofilaktove korespondencije kao historijskog izvora leži u nepoznavanju bizantskih retoričkih obrazaca i općih mjesta. Tako u pismu Lami 16 Teofilakt piše duksu Ivanu Komnenu, namjesniku jedne teme na području Ohridske arhiepiskopije s molbom da pomogne devolskoj episkopiji. On kaže da su grad i crkva opustjeli jer su se stanovnici razbježali zbog velikih tereta i nameta te zuluma upravnih činovnika i vojske. U nekoliko rečenica Teofilakt je snažnim izrazima opisao pustoš i propast koja vlada u Devolu. *Zlatarski*[10] uzima taj retorički opis pod gotov groš i smatra potrebnim da dokazuje kako je Devol ipak i poslije toga postojao kao sjedište eparhije. Teofilaktova vijest može se međutim uzeti jedino kao podatak koji potvrđuje da je bilo slučajeva bijega crkvenih parika u Devolu zbog nepodnosivih obveza prema državi, i da je to bježanje poprimilo takve razmjere da je ugrozilo ekonomske interese ohridske crkve, pa je arhiepiskop pokušao intervenirati kod namjesnika. Opustjela crkva u kojoj se ne pale više svijeće samo je efektna slika i nema nikakve izvorne vrijednosti. U njoj je Teofilakt do paradoksa razradio motiv bijega stanovništva.

U pismu Finetti i Lami 2 Teofilakt se tuži na svoj život u Ohridu daleko od obrazovanih carigradskih krugova među prostim i neukim svijetom među kojim ne nailazi na razumijevanje. Tu svoju žalbu razrađuje u smionoj slici. Sebe uspoređuje s orlom koji je prisiljen da boravi među žabama. A žabe uživaju u poniženju Zeusove ptice, penju joj se na leđa i u svom trijumfu krekeću kao neku trijumfalnu borbenu pjesmu. *Nikolaev*[11] tumači to kao potvrdu da je buntovni narod pjevao borbene pjesme. No očito je da je tu Teofilakt samo razradio sliku o orlu i žabama i ističe osjećaj trijumfa što ga poniženje uzvišenoga pruža niskima. U istom tom pismu Teofilakt je najopširnije i najjačim riječima izrazio svoj prezir prema barbarskoj sredini u kojoj živi. On čezne za Carigradom, a ljudi oko njega samo su prljavi, smrdljivi divljaci i zloćudni barbari. Takve se misli javljaju na mnogo mjesta u čitavoj Teofilaktovoj korespondenciji. Nije čudo što su historičari zadojeni suvremenim nacionalističkim mentalitetom, pod dojmom političkog razvoja u novovjekoj Makedoniji gotovo bez iznimke u tim izjavama vidjeli izraz nacionalne netrpeljivosti i mržnje Grka na Makedonske Slavene. A ipak je takvo shvaćanje posve krivo i ne pogađa pravu prirodu pojave. Tužba crkvenog dostojanstvenika na barbarsku okolinu u kojoj se nakon promaknuća našao spada među raširena opća mjesta bizantske književnosti 11. i 12. stoljeća. Čak su riječi i izrazi postali standarni. Episkopi i mitropoliti u čisto grčkim krajevima ne izražavaju se manje prezirno o svojoj neobrazovanoj pastvi. Atenski mitropolit Mihail Honijat kaže da je postao barbarin jer dugo živi u Ateni[12]. S ništa manje gorčine nego Teofilakt govore o svojoj pastvi kiparski arhiepiskop Nikolaj Muzalon[13] i Nikolaj episkop Krfski[14].

[10] Navedeno djelo, str. 321.

[11] Navedeno djelo, str. 57 i d.

[12] Ed. *Lampros*, Atena 1880, str. 30,4.

[13] Ἑλληνικά 7/1934.

[14] Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα, 1882.

Digitized by Google

Prema tome ni te Teofilaktove izljeve ne valja shvaćati doslovno, a izvorna im je vrijednost vrlo mala. Razumljivo je da je obrazovanu Carigrađaninu mnogo šta nedostajalo u provincijalnom Ohridu i da je žalio za danima kad je kao mladi đakon Velike crkve u Carigradu djelovao kao učitelj retorike i saobraćao s najobrazovanijim ljudima svoga vremena. No jadikovati u sav glas i grditi barbare bila je tada literarna moda. I Teofilakt i Mihail Honijat pokazali su se u teškim danima mnogo više povezani s Ohridom i Atenom, nego što bi se moglo zaključiti po njihovim jadikovkama i grdnjama. Korijen tih suprotnosti bio je društvene prirode, radilo se o oblicima života i kulturnoj razini. U čitavom tom kompleksu bila je razlika u narodnosti od drugorazredne važnosti. Stoga Teofilaktove izjave u tom duhu ne smijemo tumačiti kao izraz grčkog nacionalizma niti se one mogu primiti kao direktne izjave i neposredni izraz vlastitog raspoloženja kao da stoje u nekom suvremenom pismu. U njima je nemoguće razlučiti literarni retorički obrazac od stvarnih osjećaja. Razjašnjenju toga pitanja bitno je pridonio *Xanalatos*[15], ali je kod njega opet jasna tendencija da idealizira Teofilakta kao brižnog pastira, premda je očito da je on zauzimajući se kod državnih dostojanstvenika za svoju pastvu u prvom redu branio materijalne interese ohridske crkve.

U interpretaciji izvornih podataka Teofilaktove korespondencije važnu ulogu igraju pisma Lami 1 i Meursius 65 u kojima se govori o putovanju morem. Da bi ta pisma stavio u širi okvir *Zlatarski*[15a] je k njima privukao još i pismo Lami 22 u kojem se po njegovu mišljenju također govori o putovanju po moru. No ako to pismo pažljivo pročitamo, vidjet ćemo da se u njem doduše govori o putovanju, ali da nema razloga da se pri tom pomišlja na morsko putovanje. U razumljivoj želji da dođe do obilnije dokumentacije Zlatarski se opet dao zavesti retoričkim izrazom. Pišući hartofilaksu Nikiforu, Teofilakt na početku svoga pisma kaže da se vratio s dugog lutanja na kojem je prošao pogubnu Haribdu i namučio se u taboru (vjerojatno kod cara koji je spremao operacije protiv Boemunda) i da je na povratku primio adresatovo pismo koje mu je bilo draže nego mornarima vjetar u krmu kad su umorni od veslanja i nego izvor žednoj košuti.

Iz toga se vidi da je Teofilakt otišao iz Ohrida u carski tabor negdje u Makedoniji ili Albaniji. Pomišljati kod toga na pomorsko putovanje već po sebi nema razloga jer je put tamo vodio kopnom. Ali i u našem pismu nema govora o pomorskom putovanju i Haribda i mornari umorni od veslanja na koje se poziva Zlatarski ne mijenjaju na tom ništa. Haribda označuje u retoričkom stilu kao mitološka aluzija podmuklu i okrutnu opasnost kojoj se čovjek mora izložiti (vreba na putu). Mornari su kao i žedna košuta ušli u pismo kao literarna aluzija pomno izvagana da bi antička i kršćanska tradicija podjednako došle do izražaja. Usporedba radosti s ugodom što je osjećaju mornari umorni od veslanja kad im u krmu dune vjetar stalna je stilska crta već u homerskoj poeziji. Mjesto o mornarima u našem je pismu direktno i doslovno preuzeto iz Homera

---

[15] Θεοφύλακτος ὁ Βουλγαρίας καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδι, Θεολογία 16, 1938, str. 228 i d.

[15a] Navedeno djelo, str. 513.

Digitized by Google

o čem svjedoče homerski oblici kojih nema u normalnoj bizantskoj retoričkoj prozi. No odmah Teofilakt zauzima poznatu iz njegove korespondencije arhijerejsku pozu. Što se njega, pastira tiču te „poganske djetinjarije". Tako mu se pruža mogućnost da pokaže kako on poznaje i biblijsku literaturu, pa odmah donosi aluziju na poznati Psalam 42 sa slikom o žednoj košuti. I mornari i košuta samo su literarne aluzije kojima je funkcija da opišu i istaknu veselje što ga je Teofilakt osjetio kad je po povratku s putovanja primio pismo hartofilaksovo. Umorni mornari jednako malo ukazuju na to da je Teofilakt putovao morem kao što žedna košuta ne ukazuje na to da se vratio iz lova.

Već do sada navedeni primjeri jasno pokazuju kako se izolirane izreke ne smiju uzimati direktno kao izvorni podaci, nego se prvo mora razumjeti funkcija i to stilistička funkcija svake pojedinosti u zatvorenoj cjelini pisma. A pismo je autonomna umjetnina riječi koja je kao kristal u sebi zatvorena i izgrađena po unutrašnjim zakonima grčke retorike. Samo u odnosu prema toj cjelini mogu se razumjeti pojedini odlomci i rečenice. Samo u tom kontekstu može se odrediti prava izvorna vrijednost pojedinih podataka.

Pri interpretaciji izvornih podataka Teofilaktove korespondencije osobito su važna kronološka pitanja. Kod njihova je rješavanja opet naročito važno da se odredi koja se pisma odnose na isti predmet. Šablonizirani izraz i opća mjesta otežavaju to međutim u značajnoj mjeri. Teofilakt o svemu govori tako općenito, indirektno i zagonetno da se na kraju može pomisliti da u većini pisama piše u vezi s istim događajima. Zlatarski je pao žrtvom te retoričke dikcije i u svojoj obradi Teofilaktove korespondencije često povezuje pisma i tamo gdje za to nema argumenata osim paralelizma retoričke dikcije. Naročito se to jasno pokazuje u slučaju pisma Meursius 1. U izdanju nije naveden adresat toga pisma. *Zlatarski*[16] misli da je to pismo upućeno duksu bugarske teme Ivanu Taronitu. Pri tom se poziva na brojne paralele u izrazu i općenitom sadržaju između toga pisma i Lami 13 koje je upućeno Ivanu Taronitu. Taj dokaz međutim ne samo da nije valjan nego se može čak bolje upotrijebiti u protivnom smislu. Paralele u sadržaju tako su općenite da ništa ne dokazuju, a sličnosti u izrazu govore protiv pretpostavke Zlatarskoga jer Teofilakt ne bi uglednom adresatu poslao dvaput iste formulacije, a pišući po drugi put o istoj stvari morao bi se pozvati na prvo pismo.

Književne aluzije ne samo da povećavaju retorički karakter pisma nego ga i čine nerazumljivim za neupućene i nepozvane. Među neupućene spadaju na žalost i historičari koji se moraju dovijati tko se krije iza pojedinih naziva. Tako bi pismo Meursius 11 bilo izvanredno vrijedno kao izvorni podatak, da neprijatelj, na kojeg se Teofilakt rječito tuži i koji mu zadaje velikih neprilika, nije skriven za biblijskim imenom Amalek (Exodus 17, 8—13). U literaturi možemo naravno naći razna nagađanja.

[16] Намѣстници и управители на България презъ царуването на Алексия I Комнин, Byzantinoslavica 4, 1932, стр. 157.

Digitized by Google

Uspenski[17] misli da je to opasni Teofilaktov neprijatelj poreznik Jasit, a *Zlatarski*[18] opet misli da se radi o kralju južnoitalskih Normana Boemundu koji je 1107—1108. napao balkanske provincije bizantskog carstva i pustošio ih. Prvo se mišljenje može zastupati jer Teofilakt kaže da neprijatelj osobito muči i ometa svećenstvo. To bolje pristaje na poreznika koji u smislu fiskalne politike cara Aleksija Komnena nije imao mnogo obzira s poreznim privilegijima podijeljenim crkvenoj imovini. To pak što Teofilakt neprijatelja naziva buntovnikom govori za Boemunda, jer ga Teofilakt tako naziva i u pismu Meursius 65. Možda je Boemund kao katolički vladar posebno ugnjetavao pravoslavno svećenstvo. Teško se naprotiv može protumačiti zašto bi Teofilakt poreznika Jasita zvao buntovnikom. Zato je vjerojatnije da se naše pismo odnosi na Boemunda, ali i to ostaje nepouzdano. Suvremenoj interpretaciji ovoga važnog pisma preostaje prema tome samo nagađanje, a njegova izvorna vrijednost time je bitno smanjena.

I u pismu Meursius 13 Teofilakt govori o zloći onih koji ga muče. Da se pobliže izjasnio o kome se u ovom konkretnom slučaju radi, ovo bi nam pismo pružalo vrlo važan izvorni podatak. Ovako možemo samo nagađati s više ili manje vjerojatnosti, a pismo zbog toga i nema nikakve stvarne izvorne vrijednosti. Isti je slučaj s pismom Meursius 22 gdje se moćan i opasan neprijatelj Teofilaktov skriva za imenom Senaherim Asirac, a osim njega spominje se još i drugi bezimeni neprijatelj. I tu se može samo nagađati, a izvorna vrijednost pisma time je za nas znatno smanjena. U pismu Meursius 17 Teofilakt govori o tri svoja neprijatelja. On kaže da još nije posve pobjegao lavu, a već se namjerio na medvjeda. A kad se i od ovoga izbavio i upro ruku o zid svoje kuće, gle, već zmija vreba i viri iz rupe. I opet bi to pismo imalo veliku izvornu vrijednost kad bismo mogli pouzdano odrediti tko se krije iza tih alegoričnih životinja. Tu se dakako može svašta nagađati i zaključivati s više ili manje vjerojatnosti, ali svim tim interpretacijama nužno nedostaje potpuna sigurnost koja bi izvornim podacima dala njihovu punu vrijednost. Dalje u istom pismu Teofilakt nedvosmisleno izriče i praktički razlog zbog kojeg se tako zagonetno izražava: pismo je brbljavo i ne zna šutjeti o onom što mu je povjereno. Naš položaj pred takvim tekstom nije zahvalan jer nam on svjedoči o važnim i dramatskim momentima u historiji Ohridske arhiepiskopije, ali o čem se zapravo radi možemo samo pogoditi, a pritom nismo nikada sigurni da li smo dobro pogodili. Postoje doduše neki indiciji, ali ne i čvrsti dokazi.

Ozbiljna nužda prisilila je Teofilakta da u nekim naročito važnim slučajevima objašnjavajući svojim prijateljima u čem mu je potrebna hitna pomoć upotrebljava tehničke termine suvremenog života. Upravo toj okolnosti zahvaljujemo za najdragocjenije podatke koje nam daje Teofilaktova korespondencija. No u principu Teofilakt je kao i svi drugi retorički pisci sklon da suvremene nazive zamjenjuje antičkima i da mjesto tehničkih termina upotrebljava improvizirane opise. Spominjanje suvremenog termina mora se dakle smatrati izuzetnom pojavom.

---

17 Navedeno djelo str. 32.
18 Istorija II, str. 246, napomena 1.

Digitized by Google

U pismu Lami 13 spominje se poseban namet sa slavenskim imenom: otročina ὀτρωτζίνα. Pomišljalo se da bi to moglo biti vojno podavanje još iz Samuilove države koje je ubirala i bizantska uprava. To bi bilo davanje u novcu kojim bi se zemljoposjednici otkupljivali obveze da daju državi vojnike. To je tumačenje posve hipotetično i nema pozitivne podloge, tim više što ignorira činjenicu da отрокъ ὄτροχος u srednjovjekovnoj srpskoj državi znači rob. Ali je *Nikolaev*[19] sigurno u krivu kad odbija to tumačenje s obrazloženjem da se u pismu Lami 18 spominju vojna podavanja i da se tom prilikom ne spominje otročina. Jer Teofilakt kao i svi retorički pisci izbjegava tehničke termine koji su nepoznati klasičnom grčkom jeziku osobito ako su ovi stranog podrijetla. Zato nespominjanje termina kao što je otročina ne može biti nikakav dokaz.

Razumljivo je da u takvoj situaciji interpretatori općenitim i mnogoznačnim izrazima lako podmeću određeno značenje sve ako zato i nema dovoljnih razloga. Tako je Meursius 70 vrlo općenito pismo. U njem Teofilakt adresatu Paleologu zahvaljuje na uslugama što mu ih je ovaj učinio u njegovoj borbi s poreznicima. To je zahvala za mnoga dobročinstva i arhiepiskop je Paleologu za uzdarje poslao uzorak svoje stilističke vještine. *Zlatarski*[20] posve bez dovoljnih razloga povezuje ovo pismo sa skidanjem namjesnika Bugarske teme Ivana Taronita koji je bio neprijateljski raspoložen prema Teofilaktu. I *Simeon*[21] povezuje ovo pismo s jednim konkretnim događajem. To tumačenje nije nemoguće, ali se ne da ni dokazati.

Pismo Lami 15 naprotiv puno je konkretnih podataka. U njem Teofilakt daje upute svom sufraganu, pelagonijskom episkopu kako će postupati prilikom promjene stratega. Iako nas podaci u tom pismu obavještavaju o nizu zanimljivih i karakterističnih pojedinosti, nema dosta čvrstih uporišta koja bi dozvoljavala da se to pismo stavi u širi okvir i da se ono poveže s događajima poznatim iz drugih pisama. Razumljivo je da se *Zlatarski*[22] s takvim stanjem stvari teško miri i da pokušava uvrstiti i to pismo u shemu koju je izgradio na temelju izvornih podataka iz Teofilaktove korespondencije. *Simeon*[23] pak pokušava povezati događaje iz ovog pisma s događajima iz drugih pisama (Meursius 39, 41, 43) gdje se također spominje Pelagonija. Kao da je Teofilakt samo jednom prilikom imao posla s Pelagonijom, gradom i eparhijom u neposrednoj blizini sjedišta svoje arhiepiskopije. Pelagonijska eparhija spadala je među najbogatije i najuglednije u sastavu ohridske arhiepiskopije i samo je prirodno da je Teofilakt kao ohridski arhiepiskop opetovano i u više navrata imao posla s Pelagonijom. Stoga i Zlatarskovo i Simeonovo mišljenje ostaju bez ikakva temelja.

Time smo se dotakli još jednog faktora koji otežava interpretaciju Teofilaktovih pisama. Tumačenje mnogih pisama mora nužno ostati hipo-

---

[19] Navedeno djelo, str. 184.
[20] Navedeno djelo, str. 314.
[21] Navedeno djelo, str. 116.
[22] Navedeno djelo, str. 311.
[23] Navedeno djelo, str. 214.

Digitized by Google

tetično i nesigurno. Kada onda ta pisma treba povezati u jednu cjelinu' svaka sinteza ostaje hipotetična i uvjetna, često koegzistiraju i dvije moguće varijante. Faktor nesigurnosti koji je već kod tumačenja pojedinih pisama velik povećava se znatno kod stvaranja sinteze. Svaka cjelovita slika osniva se nužno na toliko uvjetnih pretpostavaka da je gotovo nemoguće zadržati pregled nad svima i suvereno vladati čitavim materijalom. Stoga je obrada izvornog materijala što ga Teofilaktova korespondencija pruža za historiju srednjovjekovne Makedonije izvanredno težak zadatak i svi pokušaji u tom pravcu nužno su puni nedostataka. Istraživanja na tom području napreduju korak po korak i samo beskompromisna kritičnost omogućuje istraživaču da se ne izgubi u labirintu nedokazanih pretpostavaka i mogućih nagađanja.

Raznoliki su problemi i značajne teškoće s kojima se susreće interpretator Teofilaktovih pisama. Ona nisu bila napisana da budu historijska dokumentacija i zato niz činilaca bitno otežava njihovo iskorišćivanje u tom smislu. A ipak nas ona upoznaju s najmarkantnijom ličnošću bizantskog intelektualnog života iz prijelaza 11. u 12. stoljeće koja je sticajem okolnosti odigrala važnu ulogu u tadanjoj historiji Makedonskih Slavena. Uvode nas u nemirna zbivanja u sjevernoj Makedoniji toga vremena i bacaju jedinstvenu svjetlost na crkvenu, upravnu i financijsku povijest toga područja te dopuštaju zanimljive zaključke od bitne važnosti o društvenoj strukturi stanovništva i njegovom ekonomskom položaju. O svemu tome obavještava nas iz prve ruke čovjek koji je i sam najaktivnije angažiran u tim zbivanjima. Ako se dakle i uzmu u obzir svi oni činioci koji umanjuju izvornu vrijednost Teofilaktove korespondencije i ako se prihvati činjenica da nam mnogo važnih i interesantnih mjesta ostaje posve ili djelomično nerazumljivim, ipak je ona prvorazredan i dragocjen izvor koji daje detaljne i individualno obojene podatke kakvi su rijetki u srednjovjekovnoj historiji naših naroda. Zato je usprkos svim značajnim teškoćama rad na Teofilaktovoj korespondenciji uvijek vrijedan uloženog truda i dat će još značajnih rezultata.

R. KATIČIĆ

DIE BRIEFE DES THEOPHYLAKTOS VON ACHRIDA ALS QUELLE FÜR DIE GESCHICHTE DES MITTELALTERLICHEN MAKEDONIENS

Zusammenfassung

Die rhetorischen Schriften der Byzantiner sind bedeutende Geschichtsquellen, die einzigen von denen man wesentliche neue Nachrichten erwarten kann. Unter ihnen nehmen die Briefe des Theophylaktos von Achrida als Quelle für die Geschichte Makedoniens im Mittelalter eine

Digitized by Google

ganz besondere Stelle ein. Aus dieser erstklassigen Quelle haben bis jetzt Uspenskij, Vasil'evskij, Chalandon, Xanalatos und in neuester Zeit Nikolaev geschöpft. Ihre Arbeitsweise wird charakterisiert und die Ergebnisse kurz besprochen. Die bisherige Verwertung ist nicht zufriedenstellend. Die Umstände, die die Benutzung erschweren, werden im Weiteren geschildert und durch Beispiele illustriert. Es ist dies der Mangel einer richtigen philologischen Bearbeitung des Textes und sein rhetorischer Charakter. An mehreren Beispielen wird gezeigt, wie die rhetorischen Konventionen den Quellenwert der Briefe vermindern und wie die Unkenntnis oder ungenügende Beachtung dieser Konventionen die Geschichtsforscher zu falschen Schlüssen verleiten kann. Trotzdem bleibt aber der Quellenwert dieser Briefe recht bedeutend.

Zagreb

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

НИКОЛА К. КОНДОВ

СЕЛСКОТО ЗАНАЯТЧИЙСТВО В ОБЛАСТТА НА ДОЛНА СТРУМА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIV ВЕК

При четенето на данъчните документи за селата владени от Атонските манастири[1] не може да не се хвърли в очи, че стопанството на тези села, разглеждано като цяло, е било диференцирано в значителна степен. Това стопанско диференциране вероятно се е дължало преди всичко на непосредствената близост на голямия и богат търговски град — Солун.

Посочената диференциация на стопанството на селата от областта на Долна Струма преди всичко се дължи на значителния брой занаяти упражнявани от населението на изброените в документите села, като при това на тази стопанска дейност са се били посветили не малък брой лица от населението на споменатите в документите села.

Изброените занаяти упражнявани от засегнатото селско население от документите са на брой двадесет и осем и именно следните: ковачество, медникарство (бакърджийство), механика (оръжейничество), подковачество (налбантство), лодко- и корабостроителство, дърводелство, бъчварство, каруцарство, смоларство, въглещарство, калпакчийство (кожухарство), предачество, тъкачество, шивачество, кожарство, обущарство, каменарство, тухларство, грънчарство, пещостроене, воденичарство, масларство, (пресоване на растително масло), козинарство (мутафчийство), въжарство, решетарство, гребенарство, художество и кръвопускане.

Освен това в славянския Хилендарски практик в с. Градец е упоменат занаята врьдоунар (вдовица Аньна, жена врьдоунара и Димитър врьдоунарь). Точното значение на този израз не можахме да установим,

---

[1] L. Petit — Actes de Xenophon, Виз. Врем., т. X; W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev — Actes de Zographou, Виз. Врем., т. XIII; L. Petit — Actes de Chilendar, Виз. Врем., т. XIII; B. Korablev — Actes de Chilendar, Actes Slaves, Виз. Врем., т. XIX; W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev — Actes de Philothée, Виз. Врем., т. XX; F. Dölger — Sechs byz. Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, München 1949, Verlag der Bayer. Akad. der Wissenschaften.

Digitized by Google

въпреки прегледа на всички разполагаеми речници на старославянски и на съвременните славянски езици.

В Търговишки окръг — Североизточна България, понастоящем има село Вардун. От направената справка чрез директора на училищата в селото се оказа, че наименованието на селото местното население извежда от вардя, стража — тъй като селото е разположено командуващо над теснина с път и наблизо има развалини от стара крепост. В местния говор думата вардун или врадун във връзка със занятие не се употребява.

Справката в картотеката на Института за български език при БАН даде за резултат, че в Банско — Благоевградски окръг, изразът вардун означава волска кола с две колела за превоз при планински условия.

В издадените от проф. Б. Цонев Славянски ръкописи в БАН, на стр. 46 четем: „коваче, вордонаре, дрѣводѣлци...“[2].

Като имаме предвид, че в гръцките актове за Светогорските манастири се споменава за занаятчии, произвеждащи различни коли, каквито занаятчии не се споменават в Славянския хилендарски акт, първо, че гр. Банско и долината на Долна Струма не са географски много отдалечени и местните говори следва да са близки, второ и че в споменатия средновековен паметник издаден от Б. Цонев думата „вродонарь“ е поставена между ковачите и дърводелците, което съответствува на положението на каруцарите, които в своя занаят обработват и метал (ковачество) и дърво (дърводелство), приемливо е да се съгласим, че *вьрдоунарь* от Хилендарския славянски данъчен опис означава майстор-каруцар и като така списъка на упражняваните селски занаяти в областта на Долна Струма с неговото споменаване не претърпява изменение.

В систематично отношение въпросните занаяти могат да бъдат обхванати в следните осем групи:

I. Обработка на метал, с три занаята
II. Обработка на дърво, с четири занаята
III. Химична промишленост, с три занаята
IV. Строителство, с три занаята
V. Облекло и обувки, с пет занаята
VI. Хранителна промишленост, с два занаята
VII. Обзавеждане, с пет занаята
VIII. Обща група, с три занаята

Като се основаваме на честотата на споменаванията на различните занаяти в документите, първите места от упражняваните от селското население на областта следва да се заемат от ковачеството, воденичарството и грънчарството.

Челното място на ковачеството между селските занаяти се е обуславяло от стопанска предпоставка, а това на грънчарството и воденичарството — от битови.

Изтъкването на ковачеството на едно от първите места между селските занаяти е било наложено от характера на стопанството в областта.

[2] Сборник БАН, кн. 6, ръкопис № 7.

Digitized by Google

Земеделието със своите отрасли и преди всичко растениевъдството е представлявало основния клон на стопанството на това население. А успешното упражняване на земеделието и отраслите му е било в зависимост от притежаването и ползуването на редица оръдия и сечива, които в по-голямата си част са се произвеждали от желязо — дейност присъща на ковачеството. Приготвянето и поддържането в изправност на един не малък по разновидност земеделски инвентар, като: палешници, сърпове, коси, лопати, мотики, чересла, търнокопи, брадви, ножове и др., при тогавашната техника на коваческия занаят са налагали изразходването на големи количества човешки труд, особено през определени месеци на годината — преди настъпването на сезонна напрегната работа — оран, сеитба, жътва. Като последица от всичко това лицата заети с упражняването на ковачеството е трябвало да бъдат многобройни, първо и силно разслоени между нуждаещото се население, второ, за да могат нуждите на това население да бъдат задоволявани своевременно.

Воденичарството по своята териториална разсеяност не е отстъпвало на ковачеството, като на места дори то е представлявало единствения занаят упражняван в дадено село. Това място на воденичарството между селските занаяти се е налагало, както казахме от битови условия — начинът на хранене на селското население. Храненето на тогавашното селско население е било изградено преимуществено на основата на потреблението на големи количества въглехидратни храни, получавани от зърнените хлебни растения. А най-удобната форма за приемане на продуктите на тези растения като храна от човека — е хлябът, за чието приготвяне се изисква преработката на зърното в брашно.

Смятаме, че нашата току що изказана догатка за преимущественото хранене с въглехидрати — хляб, на селското население в тази част на Балканския полуостров, пък и изобщо из целия Полуостров намира неопровержимо потвърждение в обстоятелството, че средновековният израз „брашно"[3], който е имал значението на съвременния изхрана, е изместил в съвременните славянски езици на Балканския полуостров средновековния израз за млевен продукт „мѫка"[4] и сега означава само млевен продукт от зърнени храни за проготвяне на хляб. Това изместване на единия израз от другия и то до такава степен, че от втория — мѫка, да не остане дори и спомен, според нашето мнение е могло да бъде осъществено само благодарение на обстоятелството на почти пълното материално тъждество на тези два израза, когато са били в употреба, което е позволявало употребата им на един вместо друг без точността на израза и мисълта практически да са страдали.

---

[3] *Fr. Miklosich*—Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum, p. 44: брашьно = βρῶσις, βρῶμα; *И. И. Срезневский*—Материалы для словаря древнерусскаго языка, т. I, стр. 176: брашно = мучное кушьание, пища вообще, снѣдь; *Йорд. Иванов* — Старобългарски разкази: „приложи сих троупи мѫчитель брашна птицам небиснимь" — стр. 218; „положиша трупіа рабь твоихъ брашна птицамь небесныемь, плъти прѣподобныхъ твоихъ дзѣремь земние" — стр. 227.

[4] „Подобно есть квасоу иже приимши жена скръі въ мѫцѣ. три сить донежде въкыснется" — от Лука, гл. XIII, ст. 1, — *Б. Цонев*, Добрейшево ивангелие. Български старини, кн. I, София, 1906, стр. 170.

Водениците използувани от селското население от областта на Долна Струма съгласно сведенията на документите според използувания източник на енергия са били водни и вятърни. Водните от своя страна са били зимни или полугодишни и целогодишни.

Грънчарството от областта на Долна Струма, пък и изобщо, не е било така повсеместно разпространено, както двата по-горе разгледани занаята — ковачеството и воденичарството. То е било един от типичните занаяти свързани с определено местостояне. Тази свързаност на грънчарството с определено местостояне се дължи на две обстоятелства — подходящ суров материал, грънчарска глина се е намирала само в определени находища, първо; пренасянето на суровия материал на по-далечни разстояния при тогавашните условия на транспорт е било мъчно разрешим въпрос, второ. Вследствие на това при този занаят не производственият процес, а готовият продукт, като сравнително по-ценен и можещ да понесе по-високите транспортни разходи по-лесно, е търсил консуматора — купувач. Посочената особеност на този занаят се проявява в използуваните документи. Селата вписани в тях са били разположени на не много големи разстояния едно от друго, но не във всички села този занаят е бил упражняван. Според данните на документите грънчари е имало в селата Меленциан, Гомату, Градец, Обилон, Радолиб, Като Болбон, а в селата Ксилоригион, Неакту, Евнух, Антогон, Нисион, Струминон, Псилодофурион, Мамицон, Липсохори, Малука не са отбелязани.

Тази свързаност на грънчарството с определено местостояние е допринесло за това, че този занаят се е обособил като занаят произвеждащ стандартна търговска стока. Занаятчиите упражняващи този занаят са работили и произвеждали за нуждите на средния, типичния клиент, а не за нуждите на определен, конкретен клиент — поръчка, каквито са били първите два споменати занаята — ковачеството и воденичарството.

Според нас от изброените занаяти в документите още следните са били безусловно произвеждащи търговска стока — смоларството, въглещарството, предачеството, тъкачеството, обущарството и др.

При такава организация на производството в тези занаяти упражняващите ги занаятчии са се нуждаели от връзка с пазарите, защото мъчно може да се предположи, че самите занаятчии-производители са обикаляли пазарите, макар и близки такива, за да пласират произведенията си. При такава организация на пласмента на тях би останало твърде малко време за производствено занимание или пък всеки един би трябвало да поддържа отделен човек занимаващ с пласмента.

Връзката между тази занаятчии и пазарите, където са били пласирани техните произведения, вероятно е била поддържана с помощта на посредници-търговци. Тези търговци са могли да бъдат или търговци-закупчици, които са купували готова стока произведена от занаятчиите за собствена сметка, или пък търговци-предприемачи, които са кредитирали с пари или с пари и сурови материали производителите и срещу това са вземали и пласирали по пазарите техните произведения.

Digitized by Google

Лично ние сме по-склонни да приемем, че връзките на тези занаятчии с пазарите са били осъществявани главно, ако не изключително, чрез търговци-предприемачи, а не чрез търговци-закупчици. Защото мъчно може да се допусне, че селските занаятчии ще са разполагали с достатъчно средства за да могат не само да си доставят сурови продукти за преработка в готови произведения, но и да изчакат търговеца да ги изкупи, т. е. да бъде допуснато, че селският занаятчия е бил същевременно и капиталист. Вследствие на така сложените отношения тези занаятчии са се намирали в една твърде активна икономическа зависимост от търговците, чиито услуги са използували за поддържане връзката си с пазара. В резултат на това съществуването на тези занаятчии като стопански единици не е било много устойчиво и е било подхвърляно на значителни колебания обусловени от интересите на търговците-предприемачи и тяхните връзки с пазара.

В резултат на тази именно икономическа зависимост ние виждаме един занаят да се съсредоточва в дадено село и да се получи един вид специализация, която няма нищо общо със специализацията-райониране наложена от природните условия, естествени находища на изходни сурови материали, какъвто е случая с грънчарството, въглещарството, смоларството, рударството и пр., а още по-малко като последствие на някакви субективни предпоставки на населението, каквито биват случаите при художествените занаяти, а при друг случай същият занаят било изчезва напълно или пък бива депресиран извънредно силно. Такъв случай на двупосочна икономическа зависимост на занаят от пазара наблюдаваме въз основа на данните на нашите документи при обущарството в с. Радолиб. В началото на периода — 1316 г. този занаят се разраства в селото дотолкова, че обхваща почти 50% или по-точно 45,4% от цялото промишлено население. Но само четвърт век по-късно — 1341 г. този занаят изчезва напълно от списъка на занаятите упражнявани в селото, защото търговеца-предприемач, който вероятно е бил и монополист — в нашия случай Иберонския монастир, чиито парици са били споменатите обущари, е загубил интерес към този занаят, респ. към неговите произведения.

Търговско посредническата предприемаческа дейност, за която става дума по-горе по отношение на селските занаятчии парици на манастирите или светските прониари, когато това се е отнасяло до някои голям прониар, ще да е била организирана от него самия.

Занаятчиите пък произвеждащи също такива пазарни стоки, но парици на дребни прониари от типа на Маноил Девалщиян, казнечея Сириан, Георги Капскаваде и др.[5] или са се приобщавали към най-близкия сеньор-предприемач или пък са ползували услугите на някои търговец-предприемач, защото мъчно може да се предположи, че всяки един от тези дребни прониари ще се е грижел за пласирането произведенията на неговите един — двама парици занаятчии, или пък че тези парици-занаятчии са работили изключително за задоволяване на неговите лични нужди.

---

[5] L. Petit — Actes de Chilendar, Виз. Врем., т. XIX, прилож., стр. 571, 572.

За въглещарството и смоларството ние сме убедени, че е съвсем ясно, че това са били занаяти с чисто пазарна производствена насока. Защото малко вероятно е селянин от дадено село, където са се упражнявали тези занаяти и поради са се намирали в богати горски райони да са купували дървени въглища като горивен материал или пък да са давали поръчка за производство на необходимото им незначително количество катран.

За това, че обущарството, предачеството и тъкачеството упражнявани от селското население в областта на Долна Струма са били също пазарни занаяти, следва да заключим от следните няколко твърде убедителни обстоятелства и съображения:

Ако поменатите занаяти имаха основание за съществуването си в задоволяването нуждите на околното селско население — работеха по негова поръчка или пък готови стоки предназначени за непосредствена продажба на това население от самите занаятчии, а не чрез нарочни търговци за по-отдалечени пазари, тогава броят на занаятчиите щеше да бъде една сравнително устойчива величина, измерена както абсолютно, така също и относително към общия брой на населението. Защото нуждите от тези произведения при селското население са сравнително консолидирани и не търпят голями колебания. А нашите материали, тъй както ги намираме в някои документи, където можем да ги проследим за един по продължителен срок показват значително колебание, както това се вижда от следната таблица:

Населено място и година на преброяване		Коефициент* на занаятчийска плътност предачество	тъкачество	обущарство
Меланциан	1301	0,00	0,00	0,00
Меланциан	1317	0,00	0,00	0,00
Меланциан	1321	0,00	0,00	0,00
Меланциан	1341	0,75	1,51	0,75
Гомату	1301	0,00	0,00	0,75
Гомату	1317	0,00	0,00	0,63
Гомату	1321	0,00	0,00	0,60
Гомату	1341	0,00	0,00	0,94
Ирисон	1301	0,00	0,00	0,55
Ирисон	1317	0,00	0,00	0,85
Ирисон	1321	0,00	0,00	0,88
Ирисон	1341	0,00	1,75	0,88
К. Болбон	1301	0,00	0,00	0,57
К. Болбон	1317	0,00	0,00	1,13
К. Болбон	1321	0,00	0,00	1,22
К. Болбон	1341	0,00	0,00	0,97
Радолиб	1316	0,20	0,10	2,80
Радолиб	1341	0,10	0,20	0,00

* Коефициент на занаятчийска плътност представлява отношението на броя на занаятчиите общо или от даден занаят към общия брой на населението, помножено със 100.

Digitized by Google

Особено заслужаващо подчертаване е обстоятелството на пълното изчезванена обущарството в селото Радолиб през 1341 г. Ако обущарството в селото беше изградено на основите на задоволялаве нуждите на селяните от селото с обувки, то щеше да има един сравнително стабилен коефициент на плътност, защото както казахме нуждите от обувки са сравнително консолидирани и не се поддават на големи колебания. Едно цялостно изчезване на стопанска дейност, която до неотдавна е процъфтявала, може да имаме само тогава, когато тя изцяло е била свързана с пазара и на последния настъпят неблагоприятни условия за пласиране на нейните произведения. От тези данни за развитието на обущарството в селата от областта на Долна Струма и отражението, което този занаят е изпитвал от пазара трябва да бъде направен извънредно занимливият извод, че в стопанството на областта се е намирало в интензивни връзки с пазара, първо и че и през XIV в. това стопанство е познавало конюнктурните колебания — характерни за предприемачески организирано стоково стопанство.

Освен това производството на селски обувки от сурова кожа — царвули, каквито доскоро носеше цялото селско население от Балканския полуостров, а също така и преработката на животинските и растителните влакна в прежди — преденето, и по-нататъшното им преработване и производство на различни видове тъкани, с оглед да бъдат задоволени нуждите на членовете на семейството с облекло и обувки, доскоро беше грижа на всяко отделно семейство. И заради това нямаме никакви основания да допуснем, че тъкмо през Средновековието това домашно преработване на първичните материали за приготвяне на облекло и обувки получавани в домакинството, да е било по-различно от това, което беше доскоро.

Най-после при обсъждане положението специално на тъкачеството и предачеството в общите рамки на стопанството на селското население в областта на Долна Струма на трябва да бъде изпуснато в никакъв случай обстоятелството, че един официален византийски документ от X в.[6], какъвто представлява така наречената книга на епарха съвсем определено и безспорно свидетелствува за това, че от областта, където са били разположени селата обект на разглежданите документи — течението на Струма, са били внасяни в Цариград ленени платна и други ленени стоки, вероятно и ленена прежда.

Наистина в това сведения на Книгата на епарха не е казано изрично, че платната и другите ленени стоки внасяни в Цариград от областта на Струма от българските търговци са били произвеждани от селски занаятчии, но като се има предвид, че всички голями градове от областта през онова време все са си оставали във византийски ръце и поради това градското занаятчийство не е могло да снабдява с тези стоки българските търговци, съвсем логично е да се приеме, че тези търговци са изпол-

[6] *Ф. Успенский* — Константинопольския эпарх, Изв. Рус. Арх. Ист. в Константинополе, т. IV, вып. 2, стр. 94/95; *Ив. Сакъзов* — Влиянието на Цариград върху стопанското минало на България, Годш. Юр. ф-т, кн. XXXIX, стр. 18, 19, София, 1934; *М. Я. Сюзюмов*—Византийская книга эпарха, Москва, 1962, стр. 58.

Digitized by Google

зували селските занаятчии като производители доставчици на необходимите им ленени износни стоки. Следователно още от края на IX и началото на X в. може да се говори за обособяване на тези занаяти като стокопроизвеждащи измежду селското населенение на областта. За такива именно тъкачи и предачи става дума и в светогорските документи и те съвсем ясно са отбелязани между жителите на селата Радолиб, Неакто, Псилодофурион, Антигон, Меланциан и др.

Освен снабдяването на Цариградския и Солунския пазари с платна и с прежди от селата по Долна Струма, тъкачите от тия села са имали още едно основание за своето съществуване и това основание е според нас, че една част от произвежданите от тях платна са служили за обзавеждане на рибарския флот на крайбрежното население.

Подобна снабдителна длъжност по отношение на рибарския флот вероятно са имали и въжарите, за които се установява, че са в списъка на селските занаятчии от областта.

Селските занаятчии-предачи освен производството на прежди за нуждите на градскике пазари — и преди всичко Сулунския и Цариградския — вероятно са произвеждали и прежда — полуфабрикат за нуждите на местните селски тъкачи. Следователно развитието на селското занаятчийство в областта е било отишло твърде напред в своята специализация и разделението на труда.

Един съществен въпрос относно селското занаятчийство в тази област при обсъждане на неговите отношения и място в селското и народчото стопанство през онова време е безспорно степента на комбинацията занаят-земеделие. Или с други думи до каква степен занаятчийството на село е било зависимо, респ. еманципирано в своето съществувание от едно лично жизнеспособно земеделско стопанство, и какви условия са влияели върху интензитета на тази връзка.

Една пряка преценка за това, доколко отделните занаятчийски домакинства са били свързани с едно жизнеспособно земеделско стопанство в конвенционалния смисъл на това понятие — обработване на ниви и отглеждане на полски култури е осуетено в по-голямата част на документите. Работната земя — нивите в повечето случаи са дадени общо за селото, а не по домакинства. По домакинства са дадени сведения за притежаваните лозя, овощни градини, различните видове добитък.

За да можем въз основа на тези сведения да добием представа доколко отделното занаятчийско домакинство от областта на Долна Струма е било свързано с едно жизнеспособно земеделско стопанство в едни случаи ще си послужим с преки, а в други случаи с косвени данни. Преки данни за мощта на земеделското стопанство имаме при площта на лозята и овощните градини и броя на производителния и работния добитък.

Като косвен показател за земеделското стопанство можем да си послужим с броя на притежавания работен добитък, за да заключим каква площ ниви евентуално е могло да обработва съответното занаятчийско домакинство.

От всички 272 занаятчийски домакинства изброени в документите за целия период 3/4 или по право 70,10% не са притежавали никакъв

Digitized by Google

работен добитък и като така са били възпрепатствувани да обработват правилно и своевременно нивите си, ако са притажавали такива. Едно заместване на работния добитък — воловете, с въвеждането на крави на тяхно място също така не е било в състояние да подобри ефикасно положението, тъй като 80% от занаятчийските домакинства не са притижавали никакви крави. От останалите 30% занаятийчски домакинства с работен добитък 15,7% са притежавали по половин работна двойка и като така са могли да обработват с нея 40—50 декара ниви в съвременна мерка и то при условие или че са имали своя крава за да попълнят двойката, или пък че са могли да се сдружат с друг притежател на 1/2 работна двойка. Други 13,8% от общия брой занаятчииски домакинства са притежавали 1 работна двойка и като така са могли да обработват около 80—100 декара ниви в съвременна мярка и най-после 0,40% от общия брой записани занаятчии в документите са притежавали повече от 1 работна двойка и поради това са могли да обработват около 150—200 декара ниви.

Лозята притежавани от занаятчийските домакинства също така за голяма част от тях не са могли да бъдат основа за един задоволителен доход, защото също приблизително 70% от всички занаятчийски домакинства са притежавали лозя едва в размер до 2,5 декара в съвременна мярка. При овощните градини това положение е още по тежко, защото притежаващите до 2,5 декара овощни градини и не притежаващите никакви овощни градини са съставлявали 95% от всички занаятчийски домакинства.

При домашните животни с производителна насока — говеда, овце и свине, положението също не е боло по-добро. Притежаваните от занаятчиите говеда — крави и млади животни, едва ли са могли са да бъдат източник един задоволителен доход за тях най-напред поради това, защото само 13,7% от всички занаятчийски домакинства са притежавали до 2 глави говеда, като 80% не са притежавали никакви говеда, а производителността на говедата през онова време надали се е мерила с не повече от няколко стотин литра мляко годишно и то в течение може би на 3—5 месеца. От всички 272 занаятчийски семейства изброени в документите само онова на Тодор грънчаря от с. Гомату — Иберон А, е притежавало 50 овце. Един брой, който може да се смята, че е представлявал една що годе основа за жизнеспособно животновъдно стопанство.

Конкретни данни за притежаваните лозя, овощни градини, работен добитък и говеда са дадени в следващите таблички:

Занаятчийски домакинства притежаващи лозя или овощни градини в модии	Лозя брой на домакинствата	% от общия брой	Овощни градини брой на домакинствата	% от общия брой
не притежаващи нищо	132	48,4	237	87,1
притежаващи до 1 модий	14	5,2	1	0,4
притежаващи от 1,1 до 3 модия	45	16,5	20	7,2
притежаващи от 3,1 до 5 модия	32	11,7	10	3,6
притежаващи от 5,1 до 10 модия	44	16,1	4	1,7
притежаващи над 10 модия	5	2,1	—	—

Digitized by Google

	Работен добитък брой на домакинствата	% от общия брой	Говеда брой на домакинствата	% от общия брой
непритежаващи	191	70,1	213	80,0
притежаващи 1 глава	43	15,7	14	5,2
притежаващи 2 глави	37	13,8	23	8,5
притежаващи над 2 глави	1	0,4	17	6,3

Практически, като преценим данните от горните съпоставки, може да се заключи, че приблизително 2/3 от занаятчийските домакинства в областта са били вече еманципирани в своето съществуване от доходите на едно земеделско стопанство и са били изградили своето съществувание изключително върху получаваните доходи от занаятчийската си дейност.

Данните от светогорските документи ни разкриват цялата гама от преходи, през които е преминал процесът на откъсване на селското занаятчийство от земеделското стопанство и обособяването му като самостоятелен клон на народното стопанство, а така също и степента на това откъсване при различните занаяти към времето на документите.

На началният край на тази гама ние намираме земеделци занаятчии притежаващи дори две работни двойки и обработващи 150—200 декара земя или с 50 глави овце и при които занаятчийската дейност вероятно е била между другото и извършвана главно през сезони свободни от земеделско-животновъдни задължения, а на другия край — напълно обособени занаятчийски предприятия с пълна заетост на работоспособните членове. И между тези два напълно обособени полюса на селското занаятчийство са се редили множество междинни форми, които маркират развитието на този така интересен стопански процес.

Отделните селски занаяти са били засегнати в различна степен от процеса на обособяването на занаятчийството от земеделското стопанство. Ако на ръка с данните от светогорските документи съпоставим броя на обособените независими от собствено земеделско стопанство занаятчийски предприятия към общия брой на на занаятчийските предприятия вътре в даден занаят и то за целия период на документите, получава се индексът на обособяване на съответния занаят изразен в проценти. Този индекс при отделните занаяти в областта на Долна Струма през първата половина на XIV век е бил:

Занаят	Индекс на обособяване на занаята от земеделското стопанство %
Въжарство	100,0
Каменарство	100,0
Механика (оръжейничество)	100,0
Пещостроение	100,0
Тухларство	100,0
Тъкачество	91,7
Шивачество	72,2
Смоларство	71,4
Обущарство	67,6

Digitized by Google

Занаят	Индекс на обособяване на занаята от земеделското стопанство %
Предачество	66,7
Грънчарство	60,0
Ковачество	56,2
Калпакчийство (кожухарство)	50,0
Масларство	50,0
Дърводелство	46,2
Каруцарство	33,3
Кацарство	31,0
Кръвопускане	25,0
Корабо-лодкостроителство	7,7

Според данните на документите най-голяма склонност към откъсване от земедели ето и към обособяване в самостоятелни занаятчийски дейности показват онези занаяти, които са или безусловно амбулантни, какъвто е случаят с каменарството и пещостроенето, или пък поради естеството си се упражняват безусловно или преимуществоно през топлите сезони на годината — тухларство, грънчарство, смоларство и др. Този характер на последните занаяти ги поставя в остра конкуренция със земеделското стопанство по отношение на работната сила в критичните сезони за последното. Друга група занаяти, които при условията на областта показват значителна склонност към еманципиране от земеделското стопанство са онези, които са свързани с облеклото и обувките — тъкачество, шивачество, предачество, калпакчийство, обущарство.

Разглеждано в териториален аспект селското занаятчийство от областта на Долна Струма не е било равномерно разместено по отделните места. Имало е села, които са били обособени като значителни промишлени селища, тъй като значителна част от населяващите ги домакинства са били занаятчиаски. Такива села са били Градец и Каменица от славанския данъчен опис за Хилендар, Ирисон, Меланциан, Гомато и Радолиб от Иберон. А други села не са брояли нито един занаятчия между населението си. Такова села са били Хантък, от Зографския данъчен опис, Лужица и Мунзени от Хилендарския славянски опис и др.

Разгледано в хронологичен аспект разместването на селското занаятчийство по села, за които имаме сведения от няколко последователни преброявания, показва значителна и подчертана неустойчивост. Така абсолютният брой на на занаятчийските домакинства в с. Радолиб от 62 през 1316 г. пада на 18 през 1341 г.; в с. Меланциян от 24 през 1301 г. пада на 13 през 1321 г. и през 1341 г. отново се покачва на 26; подобни колебавия се наблюдават и в селата Като Болбон, Гомату, Борискон, Ксилоригион и др. Това колебание на занаятчийското население в такива широки амплитуди потвърждава още веднъж изказаната от нас мисъл за наличност на конюнктурни явления в промишленото стопанство на областта.

Към външната обстановка на селското занаятчийство безусловно трябва да се смята и неговото обществено положение. От всички 288

Digitized by Google

изброени различни занаятчии в документите за един период от 40 години само един, а именно Коста линар е отбелязано, че е свободен (Коста линара ... Иере соу слободници").[7] Следователно при чисто теоретична постановка на въпроса за общественото положение на селския занаятчия от областта може да се каже, че то е било алтернативно — имало е както зависими, така и свободни занаятчии.

До тук нашите бележки се отнасяха до външната обстановка, в която са живеяли и работили селските занаятчии през XIV в. от областта на Долна Струма. Сведенията, които намираме в използуваните документи ни позволяват да осветлим и някои не по-малко интересни страни от вътрешния живот на селското занаятчийство от областта.

На първо място от тези сведения проличава, че занаятите упражнявани от селското население на областта по естеството на своето местоупражнение са били: *стационарни*, изискващи уседналост от страна на упражнаващия ги и свързани с притежаването и използуването на по-комплицирани и по-тежки съоръжения и капиталовложения, следователно упражнявощите ги лица са били и икономически по-мощни; *амбулантни* — налагащи упражняващите ги люде да странствуват и посещават клиентите си, тези занаяти са били изградени повече на сръчност и са били упражнявани с помощта на незначителен инструментариум и най-после *смесени*, които еднакво добре са могли да бъдат упражнявани уседнало и амбулантно.

Упражняването на първия тип занаяти — стационарните, както казахме се е обуславяло от притажаването и използуването на по-комплициран и тежък инстрементариум, който от своя страна пък е налаган наличността на постоянна и сравнително добре обзаведена работилница. Поради това нуждаещите се от произведенията или услугите на такива занаятчии са търсили и намирали съответния занаятчия в работилницата му. От изброените занаяти такива са били: воденичарството, ковачеството подковачеството, грънчарството, дърводелството, каруцарството, лодко- и корабостроитерството и др.

Към безусловно амбулантните занаяти са принадлежели пещостроенето, каменарството, художеството, кръвопускането. При тях занаятчията е обикалял с инвентара си нуждаещите се или пък е бивал викан от тях.

Към смесените занаяти бихме могли да причислим шивачеството и кожухарството, когато не се е отнасяло до изработване на калпаци.

Един твърде занимлив въпрос при селското занаятчийство е този дали при него е имало някакви други обедчняващи го организации освен работилницата. С други думи дали при него е имало някакви коорпоративно-професионални обедениния, както това е било с градските занаятчии във Византия.

За съжаление на този въпрос не може да бъде отговорено с конкретни сведения и данни от разполагаемите исторически документи, а могат да се правят само догадки. Според нас за селското занаятчийство

[7] L. Petit — Actes de Chilendar, Виз. Вр., т. XIX, приложение, стр. 576.

Digitized by Google

от въпросните села мъчно може да се допусне, че е било обединено в някаква друга организационна формация освен производствената работилница, в която е бил упражняван занаята.

Ние идваме до този извод, като имаме в съображение обстоятелството, че занаятчиите от селата в областта в мнозинството си са били парици било на духовен, било на светски прониар. А нито монастирската управа, нито пък светският господар са имали интерес да допусне каквото и да е било обединение на подвластните му парици в друга организация, освен в работилницата. Защото такова извънпроизводствено обединение на занаятчиите парици безусловно е шяло да доведе до борба за права. Нящо, което е било в противоречие с интерисите на господарите. А свободнитез анаятчии, както посочихме са се представлявали за целия период само от един човек измежду 288 души. Следователно за да се получи такава професианална коорпоративна организация е трябвало да се обединят свободните занаятчии от цялата област, а едно такова допущане ще ни доведе до абсурдни изводи относно интелекта на селския занаятчия от онова време.

Един важен въпрос от областта на вътрешната организация на селското занаятчийство от областта на Дална Струма е безспорно този за производствената организация.

По този въпрос документите не ни дават конкретни сведения. Но алтернативно тази производствена организация е могла да бъде или манифактура, обединяваща всички занаятчии парици от даден занаят на един прониар в една производствна единица, или отделна домашна работилница на всеки занаятчия.

Първият тип производствена организация нам се струва, дотолкова доколкото е съществувал, е бил свързан с множество неудобства за самия прониар. Тези неудобства са били средните:

Този тип на организация е могъл да бъде осъществен само при онези прониари, които са имали по-голям брой парици от даден занаят в дадено населено място. Съвсем очевидно е, че споманатите дребни прониари като казнечея Сириян, Г. Капскаваде, наследниците на Киприян и др., които са имали само по един занаятчия от дален занаят на се могли и да помислят за една такава форма на експлоатиране труда на техните парици.

Но и за прониарите имащи по-голям брой занаятчии-парици от един занаят само тогава е могло да става ду㇏а за организиране на манифактура, когато тези парици са имали местожителството си в едно населено място, какъвто е случаят с 27-те обущари от с. Радолиб през 1316 г. В противен сручай прониарът-организатор на манифактурата освен административно-надзирателския и технически ръководният персонал е трябвало да организира и поддържа нящо подобно на пансион, където да подслонява париците-занаятчии с външно местожителство и да ги прехранва. Тъй като ежедневното при- и отхождане на работниците имащи външно местожителство при тогавашната продължителност на работния ден, който в най-добрия случай е бил поне половин денонощие е било невъзможно.

Digitized by Google

За да бъде работата на тези манифактури резултатна, работещите в тях е трябвало да бъдат заети целогодишно, а това означава прониарът да поеме издръжката на самите занаятчии и тяхните семейства, като отчуждава в тяхна полза една част от добивания доход, а това променя от основа социалното положение на таких занаятчия и от парик, който е имал задължението да изпълнява безплатна повинност или да отчуждава на сеньора си една част от дохода си, той се е превръщал в наемен работник. А от документите на светогорските манастири личи съвсем ясно, че както другите парици, така и занаятчиите са имали своя самостоятелна стопанска дейност, тъй като са били обложени с личен данък.

Най-после амбулантно упражняваните занаяти също не са могли да бъдат упражнявани по друг начин освен индивидуално.

Поради това ние смятаме, че домашната занаятчийска работилница е била широко разпространено явление между засегнатото от документите селско население.

Обикновено в документите само един от членовете на домакинството е отбелязан като занаятчия и това е главата на семейството или най-възрастния мъж, ако главата на семейството е жена. Например: „Георги шивача, има Анна, синове Никола, Димитър, Михаил, Зенон ....“[8], „вдовица зоіа, жена ковача романа, има сына николоу ковача...“[9], но има случаи когато всички пълновъзрастни членове от едно домакинство са отбелязани в документа като занаятчии и то от един и същ занаят. При този случаи не може да се предположи нищо друго освен, че те са били заети в една и съща домашна работилница. Такъв е случаят с домакинство 96 от село Радолиб: „Тодор обущаря...., брат Михал, Божан и Славе обущари....“[10]. Най-после имаме и трети вариант, когато два члена от едно и също домакинство имат различни занаяти, тогава и двамата са отбелязани със своя занаят. Такъв случай имаме пак в с. Радолиб: „Драган калпакчията, син на ..., брат Васил ковач...“[11].

При тази организация на селското занаятчийско предприятие трябва да се предполага, че всички работоспособни членове на това домакинство, независимо от това дали са отбелязани като занаятчии или не, са участвували в промишлено-производствената дейност на домакинството, когато обстоятелствата са налагали по-интензивна дейност.

Тази организация на селската занаятчийска работилница е обуславяла и преимуществения начин на комплектуване бъдещите занаятчии. Това комплектуване е ставало почти без изключение из средата на членовете на домакинството, което е имало работилницата. Следователно занаятчията е поемал занаятът не по призвание, а по съдба, поради това, че се е родил в дадено семейство.

В правдоподобността на този наш извод ни убеждават следните места от светогорските документи: „Калуд Росанов, каруцар“[12], „Иван каруцаря, брат на Калуд Росанов...“[12], „Васил обущаря...“[13], Константин обущаря, брат на същия...“[13], „Михаил обущаря, други брат на същия

---

[8] *F. Dölger* — цит. съчн. стр. 36.
[9] L. Petit — цит. съч. стр. 570.
[10] [11] [12] [13] *F. Dölger* — цит. съч. стр. 97, 73, 95, 96, 96.

Digitized by Google

..."[13]; Тодор обущаря ... братя Михаил, Божан и Славе обущари..."[14]; „вдовица зоіа, жена романа ковача, има сын никола ковача..."[15], „Георги ковач, сын никола ковача..."[16]. Посоченият начин на комплектуване бъдащите занаятчии — преимуществено из средата на занаятчийското семейство показва, че занаятът се е предавал вътре в семейството от родителя на детето. От поколение на поколение. Че това е било ненарушимо правило дори и в такъв напреднал в стопанско отношение край, какъвто е бил областта на Долна Струма личи от обстоятелството, че от 272 занаятчийски домакинства изброени в документите има само един случай 0,4% от общия брой, когато в едно и също домакинство са били упражнявани два занаята. Този случай е в споменатото вече домакинство от с. Радолиб № 3 за 1316 г. Но не трябва да бъде пропуснато да се отбележи, ча от общо трима занаятчии в това домакинство двамата са с един и същи занаят — калпакчийство, който занаят вероятно е наследствен в семейството.

При този начин на комплектуване на бъдещите занаятчии е ясно, че тяхното обучение е протичало в рутината и тясните рамки на родителската работилница. Тази обстановка на подготвяне бъдещите занаятчии съвсем не е могла да бъде основа за бърз и широкообхващащ технически и професианален напредък. Постиженията и опитът на отделните и отишли напред в профисията си занаятчии са си оставали затворени в рамките на семейната работилница и са се предавали само на наследниците, без да стават достояние на по-широк кръг труженици в същата област. Така вероятно са възниквали по-голями или по-малки монополи в занаятчийското производство през Средновековието.

Безспорен интерес представлява също въпросът за регламентирането на занаятчийската правоспособност — правото на самостоятелна работилница (откриване или ръководене на работилница), обучение на подрастващи кадри и т. н. Тъй като по този въпрос нашите документи не съдържат никакви данни, по него може да бъдат направени само догатки. Там където е съществувала цехова професианална на занаятчиите, какъвто е бил случая в градовете, получаването на занаятчийска правоспособност безусловно е било регламентирано строго и при установени правила и ритуал. Тъй като селските занаятчий от областта на Долна Струма не са били обединени в такива организации занаятчийската правоспособност трябва да се предполага че не е била регламентирана официално от никого. Вероятно след изтичането на по-къс или по-дълъг срок на обучение занаятчията е преминавал на самостоятелна работа. При семейната организация на занаятчийската дейност това е ставало без съществени усложнения и сътресения — просто чрез персонално заместване след смърт или негодност за работа поради възраст на дотогавашния ръководител на работилницата — бащата, по-възрастния брат и т. н. А успехът или неуспехът в работата — одобрението или неодобрението на клиентите, изглежда са били един вид практическото регламентиране на занаятчията.

[14] *F. Dölger* — стр. 97.
[15] [16] L. Petit — Actes de Chilendar, стр. 570 и 575.

Digitized by Google

Един интересен въпрос от вътрешната организация на селското занаятчийство от областта на Долна Струма, който се налага при четене на документите, това е безспорно отношението му към жената.

От данните на документите личи съвсем ясно, че жената от областта се е радвала на значителна гражданска еманципация. Така най-малко 17% от всички изброени домакинства в документтие имат за свои глави жени. Типични са изразите: „вдовицата ... има синове ..., дъщери ..., снахи ... данък ...“ Тя се явява отговорна личност пред държавната власт или пред сеньора за стопанството или дължимите данъци. Ние вече изказахме предположението, че тя е вземала участие в работата на занаятчийската работилница, когато домакинството е имало такава и обстоятелствата са налагали по-високо трудово напрежение в дейността на тази работилница.

Но въпреки това никъде в документите не е отбелязано, щото жената да е имала права на занаятчияйска дейност. Отказването на занаятчийски права на жената е особено очебийно в онези домакинства, в които са занаятчийски и главата на домакинството е жена. При това не трябва да се смята, че на жената са отказвани права в това отношение поради невъзможност да се справи с трудовите процеси, какъвто случай може да има в ковачеството, воденичарството, каменарството и др., защото даже при занаяти в дадено домакинство, които иначе са влизали и влизат в домакинските задължения на селските жени при обикновеното домакинства и по-късно са се обособили като самостоятелни занаяти, какъвто е случая със занаятите тъкачество и предачество, жената глава на такова домакинство, въпреки че тя е облечена в цялата гражданска отговорност — тя е глава на домакинството, на нейно име се водят данъците, тя не е отбелязана като занаятчия. Такъв случай имаме с домакинства 4 и 18 от село Мелинциян от преброяването за 1341 г.: „вдовицата Анна, снаха на ковача има синове Димитър тъкача ...“, „Каля, вдовица на Мали има синове Иван предача...“.

При занаятчийството следователно ние имаме една по-голяма консервативност отколкото при земеделието по отношение на жената. Това обстоятелство ние си обясняваме с това, че докато при земеделието еманципирането на жената е засягало един съвсем тесен кръг от близки хора-членовете на съответното домакинство, при нейното еманципиране в занаятчийството признатите ѝ права ще засегнат един по-широк кръг и то от външни лица, при това влизащи в материални отношения с домакинството.

Digitized by Google

NIKOLA K. KONDOV

DIE LÄNDLICHEN HANDWERKER IM GEBIET DER UNTEREN STRUMA IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 14. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Nach der Athonaer Praktika im Gebiet der unteren Struma hat die ländliche Bevölkerung ca. 28 Gewerbe betrieben. Diese Gewerbe können in folgende Gruppen systematisiert werden:

I. Metallverarbeitung
II. Holzverarbeitung
III. Chemische Gewerbe
IV. Baugewerbe
V. Kleider- und Schuhherstellung
VI. Nahrungsmittelgewerbe
VII. Ausstattung
VIII. Allgemeine Gewerbe

Nach den vorhandenen schriftlichen Angaben gelten als meist verzweigt folgende Gewerbe: das Müllerei-, das Tonwaren- und Eisenschmiedgewerbe. Die Verbreitung der beiden ersten Gewerbe wurde durch die Lebensweise der Bevölkerung begründet und diese des dritten — durch wirtschaftliche Voraussetzungen.

Ein Teil der von der Bevölkerung ausgeübten Gewerbe diente zur Befriedigung der Bedürfnisse der direkten Kunden, s. z. B: das Schneidergewerbe, die Pelzwarenverarbeitung, das Müllereigewerbe u. a., ein anderer Teil der Gewerbe befaste sich mit der Herstellung von Fertigwaren (Marktwaren) — Tonwaren, Holzkohle, Holzteer u. a.

Um die Waren auf den Markt zu bringen und um sie abzusetzen, benützte die zweite Gruppe der Gewerbe Unternehmer-Vermittler. Am häufigsten wurde diese Vermittlerrolle von den zuständigen Klöstern, deren Paroikos die Handwerker waren, übernommen.

Ausserdem unterschied man bei den dort ausgeübten Gewerben ansässige, mit verhältnismässig gut ausgerüsteten Werkstätten, Hausierergewerbe und gemischte. Zu der ersten Gruppe gehörten das Tonwaren-, das Schmiede- und Müllereigewerbe, die Wagenherstellung u. a., zu der zweiten Gruppe — das Aderlassen, das Steinmetzgewerbe u. a., und zu der dritten Gruppe — das Schneidergewerbe, das Kürschnergewerbe u. a.

Das Vorhandensein solcher Gewerbe wie das Schuster- und Gerberei-, Weberei- und Spinnereigewerbe zeugt davon, dass die Wirtschaft dieses Gebietes die Arbeitsteilung kannte und ein ziemlich hohes Entwicklungsniveau aufwies.

Das Verhältnis der Handwerker von manchen Gewerben zu der Gesamtzahl der Bevölkerung zeigt, hronologisch betrachtet, dass die Wirtschaft

Digitized by Google

dieses Gebietes die Konjunkturschwankungen kannte, wie z. B. die Reduzierung der Schuster im Radolibos im Jahre 1341, was wiederum von einem höheren Niveau der ökonomischen Entwicklung spricht.

Als überwiegende organisatorische Produktionsform bei den ländlichen Gewerben des Gebietes muss man die selbstständige Familienwerkstatt annehmen, wofür die Vererbung des Gewerbes innerhalb der Familie, von Vater auf den Sohn, zeigt. Dies war auch der Weg zur Anwerbung und Ausbildung der neuen Handwerker.

Was die gesellschaftliche Stellung der ländlichen Handwerker von der Gegend der Unteren Struma betrifft, so waren sie in ihrer überwiegenden Mehrheit hörig. In der slavischen Praktika von Chilendar erwähnt man jedoch auch einen freien Handwerker. Dieser Umstand zeigt, dass die gesellschaftliche Stellung der Handwerker in dem Gebiet alternativ war, wobei die Hörige stark überwogen.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ВОЈИСЛАВ КОРАЋ

О ПРИРОДИ ОБНОВЕ И ПРАВЦИМА РАЗВИТКА АРХИТЕКТУРЕ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ У ИСТОЧНИМ И ЗАПАДНИМ ОБЛАСТИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Архитектура раног средњег века остала је предмет живог научног интересовања. Најмање познат и проучен део европског средњовековног градитељства она је занимљива не само као значајан вид материјалне културе свога времена него и као област у којој се траже разјашњења порекла одређених појава у познијој архитектури и уметности у целини.

Проучавање раносредњовековне архитектуре код нас добило је у послератном периоду нов полет, који је изражен у ревизионим и новим археолошким истраживањима и новим покушајима објашњења програма, типологије и облика. При томе су истраживачки напори нарочито усмерени на архитектуру на подручјима Македоније и Србије на једној и источнојадранске обале на другој страни, на којима су остварена најзначајнија градитељска решења.

Новија истраживања архитектуре раног средњег века у нашим источним областима имала су запажене резултате. Научној јавности су представљени раније непознати споменици, а многи од познатих постали су јаснији. Познавање архитектуре у Македонији и Србији из овог времена у целини је унапређено, иако нису малобројни проблеми који су остали нерешени, међу којима највеће тешкоће чине непоуздана идентификација и хронологија извесног броја споменика. Колико се пажње посвећује овом делу средњовековне архитектуре код нас вероватно најбоље показује место које је она добила на прошлом византолошком конгресу, одржаном у Охриду.[1]

Готово сувишно је говорити о интересовању науке за архитектуру раног средњег века у Далмацији (у ужем смислу) и Дукљи, односно

[1] Као што је познато, на архитектуру раног средњег века у централним областима Балкана, у које су укључене територије данашње Србије и Македоније, односи се један од главних реферата припремљених за конгрес: *Dj. Bošković, Dj. Stričević, I. Nikolajević-Stojković,* L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Âge dans les régions centrales des Balkans, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, t. I, Beograd 1963, 153—247.

Digitized by Google

Зети. Као што је познато, особености ове архитектуре биле су повод за стварање хипотеза и теорија општијег значаја. По литератури о раном далматинском градитељству могла би се пратити многа лутања европске историје уметности. Новија истраживања значе напредак такође у овој области. Археолошки подухвати су постали прецизнији и критичнији. У исто време, у разматрањима основних општих појава у овој архитектури реалније се имају у виду специфични положај и историја подручја. Подједнако су превазиђени или се превазилазе теорије о пореклу далматинске архитектуре у уметности далеких подручја као и схватања по којима би самосталност и каснији развитак, до појаве романике, била њено основно обележје.

Добро је познато да наше данашње источне и западне области живе у раном средњем веку у различитим приликама, па се и културно развијају посебним путевима. Заједнички елементи у уметности двају подручја — произашли из сличне рановизантијске традиције или сличних сувремених византијских утицаја, који су непосреднији и јачи на источном подручју — једва би допустили упоредно проучавање споменика монументалне архитектуре. Околност што се оба подручја налазе данас у Југославији могла би подразумевати само практичне разлоге за овакав рад. На пример, лако остварљив, он би се могао појавити као последица неког савременог југословенског културног или научног програма. Међутим, иако је споменике на два подручја могуће упоредо изучавати једино у оквиру општијих погледа на градитељство овог времена, каснији развитак архитектуре у делу наших данашњих земаља, особен по преплитању источних и западних елемената, чини нужним улажење у проблеме градитељске традиције и на источном и на западном подручју. То је био прави повод и за овај рад.[2]

Повремени осврти на резултате истраживања у ширим областима, колико неопходни толико и ризични, садрже могућност произвољних оцена. Установити право стање истраживања у једном тренутку значило би готово исто што и прећи добар део пута у изналажењу решења за оно што је остало необјашњено. Напред је речено да су проблеми који се односе на раносредњовековну архитектуру код нас знатни. Сем непоуздане хронологије појединих споменика или споменичних скупина, озбиљче тешкоће чине питања порекла одређених облика, затим природа градитељских и уметничких програма. Одговоре на ова питања постепено дају непосредно ангажовани истраживачи, који су окупљени у старим и новим научним средиштима. Овај текст треба само да упозори на оне појаве које би се, изгледа, могле у догледно време објаснити на основу познатих чињеница.

У раду су узети IX и XII век за временски оквир. Као што је познато, обнова монументалне архитектуре у источним областима датује се у другу половину IX века, када се ово подручје налази у саставу бугарске државе. Са поновним успостављањем византијске власти,

[2] Рад је саопштен на саветовању археолога које је одржано у Задру у мају месецу о. г.; овде се објављује у нешто измењеном облику.

Digitized by Google

почетком XI века, настају и нови споменици и новине у архитектури ових области. Споменици XI и XII века представљају скупину која је занимљива и сама по себи и по томе што претходи епоси коју сматрамо класичном за нашу средњовековну архитектуру и уметност. Обнова архитектуре у Далмацији падала би у почетак IX века. Познато је да се овде први, предромански, период завршава са XI веком, међутим, узимајући у обзир и време у коме упоредо са првим појавама романике трају заостали предромански облици, рана архитектура у Далмацији и Зети завршава се у XII веку. Најзад, у овом раду се даје осврт на околности под којима се образује монументална архитектура у Рашкој, које се објашњавају не само савременим него и претходним градитељством у источним и западним областима.

* * *

Обнова архитектуре у источним областима (Македонија и део Србије).

Период после завршетка иконокластичних борби, у коме Византија јача и поново успоставља стварну власт над многим старим византијским провинцијама, обично се назива обновом IX века. У провинцијама у које се вратила византијска власт, као и областима које су се нашле непосредно у византијској културној сфери, обнавља се и монументална уметност. Архитектура овог периода сразмерно је мало позната. Потпуно сачувани, тачно идентификовани и датовани споменици прави су изузетак. Ни савремена цариградска архитектура није много боље позната; само делимично очувало се неколико споменика. Па ипак, оно што се очувало јасно показује разлике у кретању провинцијске и архитектуре Цариграда. Око ове чињенице, доста давно примећене, нарочиту пажњу привлаче природа и разлози посебног пута архитектуре у провинцији. Судећи по споменицима који су нам познати, архитектура овог времена у нашим крајевима део је провинцијске варијанте византијске архитектуре, па је стога треба и разматрати на одговарајући начин.

Очувани споменици у Македонији и Србији само приближно су датовани. Због тога би из њиховог вероватног хронолошког редоследа било тешко извлачити одређеније закључке. А и без тога, сличности и разлике су такве да је најприродније имати споменике у виду у оквиру типолошких скупина.

Најзначајнија и најмногобројнија је скупина базилика.[3] Знаменита охридска катедрала, црква Св. Софије није поуздано датована. Свођењем свега што је до данас употребљено у дискусији о њеној хронологији добијају се као највероватније две могућности: Св. Софија је

[3] Сем дела поменутог реферата на охридском конгресу *Dj. Stričević*, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe—XIe siècles, Actes, I, 13—59, базиликама овог времена у Србији и Македонији посвећен је такође за охридски конгрес припремљени рад: *V. Korać*, Sur les basiliques médiévales de Macédoine et de Serbie, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, t. III, Beograd 1964, 173—186.

Digitized by Google

настала или као једна од Борисових катедрала, о којима говори охридски архиепископ Теофилакт, или као катедрална црква цара Самуила. Друга могућност би се, чини се, могла лакше усвојити. У оригиналном облику то је била тробродна базилика, са три апсиде и нартексом, са трансептом и куполом на средини. Нартекс је засведен крстастим, наос полуобличастим сводовима.[4] Базилика која представља старији део Богородице Љевишке у Призрену датује се у време пре 1020. године. Она је такође била тробродна базилика, са три апсиде на источној страни. Западни део цркве имао је отворен трем, фланкиран двама компартиментима. Горња конструкција је била дрвена.[5] Недовољно испитана Црква св. Прокопија у Прокупљу условно се датује у овај период. Има сличан просторни распоред: три брода, са три апсиде на источној и нартексом на западној страни. Данашња сводна конструкција вероватно потиче из обнове цркве у XVIII веку.[6] Слично је решена, без нартекса, првобитно вероватно са дрвеном горњом конструкцијом, црква Манастир у селу Манастир код Прилепа, која би по натпису из 1271. године била подигнута крајем XI века.[7] Најновија испитивања говоре за могућност да је ова црква, приближно у облику који данас познајемо, настала када и поменути натпис.[8] Овој скупини базилика вероватно се може прикључити још неколико мање сачуваних споменика: старији део Цркве св. Ђорђа у Старом Нагоричину[9], базилика у Враништу код Струге[10] и Богородица Челница у Охриду.[11]

Све поменуте базилике имају потпуно сличан план; изузетак је Манастир, који је без нартекса. Осим Св. Софије у Охриду, као куполне базилике, елевација је такође слична. Карактеристична је употреба зиданих стубаца.

Већ раније је запажено да овај тип базилике наставља рановизантијску базилику. У плану је дошло до незнатних измена, које су вероватно последица утврђивања култа. На охридском конгресу је скренута пажња на могућност тачнијег утврђивања односа: базилике обнове IX века и касније биле би непосредно зависне од базилика јустинијанског периода.[12] Тиме је разматрање односа архитектуре

---

[4] Cf. *Stričević*, La rénovation du type basilical, 187—195; *Korać*, op. cit., 173—176. У оба чланка дата је претходна литература.

[5] О базилици је прошле године објављена обимна студија: *С. Ненадовић*, Богородица Љевишка. Њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена, Београд 1963. Уп. такође већ наведене радове: *Stričević*, La rénovation du type basilical, 202—203; *Korać*, op. cit., 176—177.

[6] Cf. *Korać*, op. cit., 178.

[7] Cf. *Stričević*, La rénovation du type basilical, 204; *Korać*, loc. cit. На оба места је дата ранија литература.

[8] *Ф. Баришић*, Два грчка натписа из Манастира и Струге, supra, p. 16 sq.

[9] Cf. *Korać*, op. cit., 176—178, са прегледом раније литературе.

[10] *Ђ. Бошковић—К. Томовски*, Средневековната архитектура во Охрид, Зборник на трудови, Охрид 1961, 85; *Stričević*, La rénovation du type basilical, 201—202.

[11] *Бошковић—Томовски*, н. д., 84.

[12] *Stričević*, La rénovation du type basilical, 206—207. За општа разматрања о базиликама такође уп. *Korać*, op. cit., 179—185.

Digitized by Google

раног средњег века према касноантичкој пренето у једној области на сасвим реалну основу.

За цариградску архитектуру овог времена везује се постанак централног куполног типа грађевина, тзв. уписаног крста са куполом. Кроз цео средњевизантијски период, и касније, престоничка архитектура развија централни тип грађевине: он постаје сложенији и у просторном и у конструктивно-формалном смислу. Појава базилике у провинцији је поновна појава једног старијег типа грађевина у односу према Цариграду који базилику напушта. Под условом да се посматрају у основним елементима плана и елевације, базилике IX века и позније, представљају обнову рановизантијске базилике.

Који су разлози за постојање два различита развојна пута у византијској архитектури?

Провинцијски традиционализам свакако је занимљива појава. Наиме, карактеристично је да, иако Цариград покреће све важне промене у византијској архитектури у целини, пролази доста времена пре него што је централни куполни тип грађевине потпуно усвојен као основна и општа култна грађевина византијског света. У провинцијској архитектури (Грчка, Македонија, Бугарска) може се чак пратити посебан пут развитка од куполне базилике до уписаног крста са куполом. И касније, када је завршено образовање тзв. уписаног крста са куполом, разликују се цариградска и провинцијска варијанта.[13]

На охридском конгресу и поводом њега предложено је неколико објашњења за поновну појаву базилике у византијској архитектури. На чињеници да су најпознатије базилике — базилика Св. Софије у Охриду и призренска базилика, код нас, вероватно Св. Ахилије на Преспи, затим нешто позније базилике у Серу, Сервији и Калабаци и др. у Грчкој — служиле као катедрале заснована је, у виду од једне могућности, претпоставка да је базилика из култних разлога узета за катедрални тип цркве.[14] У времену великих конверзија у балканским провинцијама за грађење базилика могли су постојати и практични разлози. С једне стране, базилике се лако конструишу, с друге, довољно су грандиозне да би импресионирале масе нових верника. На охридском конгресу је такође изложена теза по којој би враћање јустинијанским узорима била појава која прати етатистичке амбиције првог бугарског царства.[15] Озбиљнији приговор овој тези стајао би у чињеници да би, ако се она усвоји, остало отворено питање базилика које су саграђене у областима ван бугарског царства.

Другу значајну скупину споменика у Македонији представљају триконхосне грађевине. Зна се за остатке неколико овакви цркава

---

[13] *G. Millet,* École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, 55—62. Мијеова подела на цариградски и провинцијски тип цркве уписаног крста са куполом углавном је усвојена и задржала се до данас. Cf. *A. Grabar,* Byzance. L'art byzantin du Moyen Age (du VIIIe au XVe siècle), Paris 1963, 89.

[14] Cf. *Ch. Delvoye,* L'archéologie byzantine au XIIe Congrès international des études byzantines d'Ochrid, Byzantion, XXXI, (1961) 539.

[15] *Stričević,* La rénovation du type basilical, 208—209.

Digitized by Google

у области Охридског језера. То су црква Св. Наум (испод данашње цркве), црква Св. Климент у Охриду (испод Имарет џамије), црква на Горици (данас не постоји) и др.[16] Постанак ових цркава вероватно је везан за активност св. Климента и св. Наума. Основа архитектонског решења поменутих триконхоса је правоугаони куполом надвишен простор са три конхе (на источној, северној и јужној страни) и вероватно нартексом на западној страни. За разлику од базилика, овај тип грађевине неће бити непосредније зависан од малобројних познатих рановизантијских триконхоса. Не улазећи у шири проблем европских раносредњовековних триконхоса, ваља приметити да се поводом триконхоса у Македонији сасвим разумљиво поставља питање порекла триконхосних монашких цркава на Атосу, међу којима су најстарије познате настале приближно један век после македонских. Размере и значај споменика једне и друге скупине тешко би допустиле могућност да се помишља на зависност млађих од старијих, тј. атоских од македонских цркава, али је врло вероватно да су исти старији обрасци.

* * *

Обнова византијске власти и градитељство XI и XII века у источним областима.

Обнова византијске власти почетком XI века подразумева поновну хеленизацију наших данашњих источних области. Занимљиво је питање да ли је и на који је начин могла утицати ова промена на монументалну уметност. Архитектури овог времена није посвећена одговарајућа пажња. Споменици су испитивани, а и шири проблеми у вези са њима, али особености ове архитектуре нису довољно проучене.

Повратак византијске власти у поменуте области није морао сам по себи значити било какву промену у развитку градитељства, које се у IX и X веку обнавља на сличним концепцијама у областима које су биле у саставу првог бугарског царства и у провинцијама које су мање више стално остале под влашћу Цариграда. Међутим, судећи по споменицима који су се очували, којих до душе нема много, наведена политичка промена није остала без последица у монументалној архитектури.[17]

---

[16] *Д. Коцо,* Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон" и раскопката при „Имарет" во Охрид, Годишен зборник на Фил. фак., Скопје, I (1948) 129—182; *Исти,* Проучавања и археолошки испитувања на црквата на манастирот Св. Наум, Зборник (Археол. музеј Скопје), II (1958) 65—68; *D. Koco,* L'église du monastère du Saint Naoum, Akten des XI. Internation. Byzantinisten-Kongresses, München 1960, 243—247; *Бошковић—Томовски,* н. д., 85—89; *Dj. Stričević,* Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition de l'architecture paléobyzantine, Actes du XIIe congrès intern. d'études byz., I, 224—240.

[17] Византијска власт у овим областима је обновљена почетком XI века, што значи да су неке од базилика, о којима се говорило у претходном поглављу, подигнуте у ово време, тј. под византијском влашћу. Међутим, о њима се говори заједно са споменицима из ранијег периода зато што је очигледно да је обнова базилика везана за овај период, иако се оне граде и касније. С друге стране, четворолисна црква у Вељуси требало би својим планом да буде везана за триконхосне грађевине ранијег периода. Она ће ипак бити поменута у овом делу текста зато што је облицима и конструкцијом везана за појаве које су карактери-

Digitized by Google

Споменици се не могу груписати ни по времену настанка ни по архитектонским решењима; готово сваки од њих представља целину за себе. Комплекс цркава св. Леонтија у Водочи има две грађевине: млађа је по својој прилици из XI века, а старија можда из X века. Обе су саграђене у варијанти готово довршеног типа уписаног крста са куполом.[18] Четворолист је основни део плана Цркве Богородице Елеусе у Вељуси, подигнуте 1080. године.[19] Ово решење је познато и у византијској и у западноевропској архитектури. Приближно у XI век датује се позната црква у Дренову код Кавадара.[20] Монументалне је архитектонске концепције, мада је изведена доста грубо, уз обилату употребу стубова и капитела из Стобија као сполија. Грађевина се састоји од доста снажног, конструктивно самосталног, куполног организма и обимног брода, који куполни део обухвата са северне, западне и јужне стране. Слична је, само мањих размера, приближно датована у XII век, Стара Павлица на Ибру.[21] Позната црква Св. Пантелејмон у Нерезима, из 1164. године, има план развијеног уписаног крста[22], а Црква св. Ђорђа у Горњем Козјаку, вероватно из друге половине XII века, сажета је варијанта уписаног крста.[23]

Ова скупина важнијих и занимљивијих споменика византијске архитектуре XI и XII века у нашим источним областима заслужује подробнију студију. Овде ће бити само речи о вероватном пореклу њихових архитектонских решења. Цркве у Водочи су додуше варијанте широко распрострањеног типа уписаног крста, међутим, репрезентативне по размерама и начину грађења, вероватно су рађене под утицајем неког значајнијег споменика. Црква у Вељуси прецизношћу конструкције, појединостима горње структуре и спољних облика упућује на изворе у цариградској архитектури или на рад неког градитељског атељеа који је био везан за Цариград. За цркву у Дренову и Стару Павлицу претпостављено је да понављају знатно старију Св. Софију солунску.[24] Заједнички елементи двеју грађевина су организам куполе

стичне за архитектуру XI и XII века. Исто тако, нису поменути сви споменици ни из првог ни из другог периода; изабрани су само најважнији. Овај текст није ни имао сврху да направи преглед споменика.

[18] Уп. *М. Јовановић,* О Водочи и Вељуси после конзерваторских радова, Зборник на штипскиот народен музеј, I (Штип 1959) 125—129. У чланку је дат преглед раније литературе.

[19] Исто, 130—135.

[20] *Dj. Bošković,* L'église de Sainte-Şophie à Salonique et son reflet dans deux monuments postérieurs en Macédoine et en Şerbie, Archaeologia Jugoslavica, I, Beograd 1954, 110—115. Уп. *И. Николајевић-Стојковић,* Прилог проучавању византиске скулптуре од 10 до 12 века из Македоније и Србије, Зборник Византолошког института, кв. 4, Београд 1956, 167—168.

[21] *Bošković,* loc. cit.

[22] Уп. *В. Петковић,* Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Посебна издања САН, CLVII, Београд 1950, 210.

[23] Уп. *Д. Коцо,* Неколку нови податоци за средновековните споменици во Македонија, Гласник музејско-конзерв. друштва на Н. Р. Македонија, I, Скопје 1954, 9—11, са наведеном старијом литературом, затим *Р. Грујић,* Археолошке и историске белешке из Македоније, Старинар, н. с., III—IV (1952—1953), 212—215.

[24] *Bošković,* op. cit.

Digitized by Google

и обимни брод. По масивним угаоним ослонцима куполе солунској Св. Софији била би ближа црква у Дренову, док би се Стара Павлица, лакшом структуром — која је задржала систем удвојених поткуполних лукова — могла упоредити са јужном црквом цариградске Фенари Иса.[25] Порекло плана Св. Пантелејмона у Нерезима вероватно ће се такође најпре наћи у цариградској архитектури. Непосредних аналогија нема, али се чини да су образац за Нерезе морала бити решења слична централним, очуваним, деловима старијих цркава Календер или Атик џамије.[26] Ово се посредно односи и на цркву у Горњем Козјаку. Најзад, вероватно је у ово време Св. Софија у Охриду добила део спратног постројења под утицајем цариградске архитектуре.

Предња излагања омогућују прилично поуздан закључак да је особеност византијске архитектуре у Македонији XI и XII века то што сложенији и важнији споменици настају под утицајем архитектуре Цариграда и Солуна. Ова чињеница је доста разумљива ако се узме у обзир посебан положај охридске дијецезе.[27] Од важности је и околност што су наши каснији ктитори и градитељи у архитектури XI и XII века наследили традицију одржавања веза са два водећа средишта византијског монументалног градитељства.

* * *

Градитељство у западним областима (Далмација и Дукља, касније Зета).

Порекло појединости и целине остало је основни проблем који стоји пред истраживачима архитектуре раног средњег века у Далмацији и Дукљи, касније Зети. Како се за многа решења и појаве у овој архитектури, коју у новије време најчешће називамо прероманичком, не налазе непосредне и потпуне аналогије, образована су различита мишљења о њеном пореклу. Настало према импресијама, или под утицајем савремене моде у историји уметности, или чак под утицајем одређених политичких и културних потреба, свако од ових мишљења готово неизбежно занемарује по неку, њему неподобну, чињеницу или околност. Још највише свежине и убедљивости имају опажања првих истраживача.

Новије студије о далматинској прероманици недвосмислено значе велики корак напред зато што се ослобађају лутања у области непровериљивог, узимајући критичније у обзир стварне историјске и археолошке чињенице. Међутим, пред практичним и теоријским испитивањима, иако су она, по својој прилици, на добрим путевима, стоји још много нерешеног.

Однос ранносредњовековне архитектуре према касноантичкој традицији једна је од главних тема новијих студија. Насупрот покушајима

[25] Cf. *Н. И. Брунов*, Архитектура Константинополя IX—XII вв., Византийский Временник, II (1949) 160—169.

[26] Ibid. 153—160.

[27] Значајна је чињеница што се као ктитори у Македонији појављују угледне византијске личности: архиепископ Леон у Св. Софији у Охриду, епископ Манојло у Вељуси, Алексије Комнен у Нерезима, протостратор Алексије, царски рођак, у Манастиру.

Digitized by Google

да се далматинска архитектура објасни уметношћу далеких подручја јавиле су се идеје о неопходности везивања ове архитектуре за сопствено тле. С једне стране, она би представљала засебну, самосталну целину, која је настала у новим приликама, створеним досељењем Хрвата у Далмацију. Била би без правих паралела у Византији и на Западу. Поједини облици су могли имати узоре у касноантичкој архитектури у Далмацији, али образовање целине не би било зависно од касноантичке традиције.[28] С друге стране, сличност облика и потпуних решења раносредњовековне и касноантичке архитектуре била је повод за образовање претпоставки о постојању градитељског континуитета у Далмацији. Носилац континуитета била би црквена организација у градовима, чија је мисионарска активност међу Словенима била стварни покретач градитељске активности.[29] Најзад, разјашњење односа ранosредњовековне према касноантичкој архитектури и потврда о постојању континуитета траже се у природи архитектуре раног средњег века. Градитељство које наставља античку архитектуру било би у суштини негација антике. Општа су му обележја опадање технике рада, декомпоновање античких облика и преношење античких решења у слободније комбинације, које нису израз креативности већ пада градитељске културе. Тако би период од почетка VII приближно до краја X века, тј. до стварања квалитетно нове, романске архитектуре, био продужетак касне антике.[30]

У досадашњим радовима дато је довољно података за особеност далматинске у оквиру европске ранoсредњовековне архитектуре. Чине је широк распон решења — од плана и структуре до облика — оригиналност многих решења, способност да у малим димензијама искаже сложене организме, скоро права занатска постојаност у преношењу облика и конструкције, сразмерно високе вредности унутрашње и спољне декорације, готово општа употреба зидане суперструктуре, па и сразмерна концентрисаност споменика. Међутим, основни фонд овог градитељства, ма колико оно било особено као целина, по својој прилици је образован на традицији касноантичке архитектуре. Међу околностима које воде ка оваквом закључку требало би подвући следеће. Прво, поменуте сличности облика, које сви опажају, не само што се не могу занемарити већ их је могуће објаснити једино као настављање античке традиције. Друго, одвајање градитељства Далмације овог времена од снажне касноантичке традиције историјски би било тешко схватљиво. Поштовање античке традиције, па и враћање овој традицији после дужих прекида, општија је појава раног средњег века у Европи. То су две, добро познате, велике обнове на Западу, каролиншка и отонска.

[28] Носилац ове тезе је Љубо Караман. Први пут је објављује у књизи: Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 9—58, затим у низу својих радова.

[29] Ово је друга значајна новија теза о пореклу далматинске преромaнике. Њен творац је *E. Dyggve,* Das Mausoleum von Marusinac und sein Fortleben, Actes du IVe Congrès intern. des ét. byz., Sofia 1936, 228—237; Forschungen in Salona, III, Wien 1939, 119—130; History of Salonitan christianity, Oslo 1951, 137—141.

[30] *M. Prelog,* Izmedju antike i romanike (Prilog analizi historijskog položaja „predromaničke arhitekture u Dalmaciji"), Peristil, sv. I (Zagreb 1954), 5—14.

Digitized by Google

Напред је поменут пример источних и јужних области Балкана у време византијске обнове у другој половини IX века. У овом случају архитектура се враћа традицији после дугог и потпуног прекида, уз истовремени друкчији развитак уметности у Цариграду као водећем центру. Најзад, ширина програма такође говори за ослањање на античку традицију. Програм се образује у распону од триконхосних или крстообразних грађевина, које подсећају на мартирија и меморије, до тзв. ротонди, а вероватно и базиликалних грађевина. Оваква разноврсност ће се вероватно најлакше објаснити преузимањем схема касноантичке хришћанске архитектуре. У том погледу би нарочито морала бити важна рановизантијска као последња фаза касноантичке архитектуре, која је, као што је познато, остварила такође на источној обали Јадрана значајније споменике. У сложеним решењима, са зиданом суперструктуром, рановизантијска архитектура највероватније ће бити извор сличних прероманичких грађевина.[31]

Вероватно ће се најтеже одговорити на питање да ли у Далмацији од VII до почетка IX века постоји стварни градитељски континуитет и каква је природа овог континуитета. С једне стране, недостају поуздано датовани материјални остаци из овог раздобља, док с друге стране, континуитет црквене организације и формалне империјалне власти у неколико градова представљају чињеницу која се не сме занемарити. Извесно је, међутим, да подизање нових грађевина у IX веку морамо, макар условно, сматрати за обнову монументалне архитектуре. Христијанизација Словена је, као део општег стабилизовања прилика, морала бити подстицај за обнову. У програмском смислу на обнову је делимично вероватно утицала и каролиншка обнова на Западу. Удео Византије у овом покрету могао је бити посредан. О византијским утицајима на далматинску прероманичку архитектуру често се говорило неодређено или погрешно. Сасвим је вероватно да савремена византијска, тачније цариградска архитектура није почетком IX века била извор инспирација. Међутим, византијска архитектура ране епохе остварила је нова, добро позната, монументална решења у низу грађевина које су биле тада, а и касније остале, водећи култни објекти хришћанског света. Стекавши иконографски значај, као водећи култни објекти, ова решења су преношена у нове грађевине, на другим подручјима, у различитим просторним и конструктивним тумачењима. Чини се да првенствено у оваквим просторно-иконографским утицајима ваља тражити повод за враћање архитектуре локалној традицији и преузимање из ове традиције извесних облика, просторних и конструктивних решења. Из традиције, по свој прилици, произашла је и градитељска техника далматинске архитектуре раног средњег века.

Напред поменута ширина градитељског програма у целини морала би се узимати у обзир приликом расправљања о хронологији споменика. Период од IX до XI века доиста је одређен само оквирно. На једној страни су најстарији поузданије датовани споменици, на другој прве

[31] Исто, 11—13.

Digitized by Google

појаве романике. Стога смо склони да групе споменика померамо час у старији час у млађи део периода, чешће у млађи. Иза просторних решења морали су стајати одређени идејни подстицаји: било прави градитељски програми, са јаснијим функционалним захтевима, било шира, мање одређена усмеравања ка облицима и системима структуре. Мада су у току два или три века настајале промене у решењима, широк програм је морао бити једна од почетних и трајних особина далматинске преромавике. Ова околност би вероватно могла користити у датовању споменика.

Однос према касноантичкој и рановизантијској традицији само је једна страна проблема. Источнојадранска преромавика не траје изван збивања у времену у којем је настала. Њено подручје особено је и наслеђеном традицијом и положајем између Истока и Запада. Сличности одређених споменика са решењима на западном или византијском подручју могу се само у одређеним случајевима објашњавати истоветношћу или сличношћу старијих образаца. Иако су разумљиви отпори који се пружају покушајима да се нејасни облици објасне појавама на далеким подручјима, Европи раног средњег века треба признати више универзалности. Очито је да су извесне идеје или облици потицали из истих извора и доживљавали слична остварења на разним подручјима. Такође је јасно да постоје међусобни утицаји суседних области. Далматинска преромавика има доста заједничких, нарочито формалних, елемената са савременом архитектуром на италском подручју. Низ других елемената најприродније ће се објаснити утицајем архитектуре са такође суседног византијског подручја. За пример се могу навести споменици крстообразног куполног типа једноставније варијанте, које датујемо у XI и XII век. Неопходно је темељито испитати обим и значај нарочито византијских утицаја.

О нужности модерне типолошке систематизације споменика није потребно говорити;[32] битан је њен програм. Драгоцени Краутхајмерови примери раносредњовековног схватања схеме плана и простора упућују нас у праву природу тумачења узора и потврђују да су програмске идеје или захтеви постојали као свесни чин донатора.[33] То говори да би прави смисао типолошке систематизације био у тражењу заједничких просторних схема, иза којих су стајале исте или сличне идеје о функцији, симболици, или неке друге. Ваљда је то једини пут за разјашњавање узрочних веза међу споменицима који чине скупине у територијалном смислу, култно или због општих сличности. Усвајањем једне схеме са другог, ближег или даљег подручја у средини сразмерно развијеног градитељства оригинални облици су могли бити занемарени, а простор прилагођен сопственом градитељском искуству. Права оригиналност

[32] Међу прегледима архитектуре у Далмацији несумњиву пажњу заслужује књига *Милоја Васића,* Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века. Цркве, Београд 1922, као покушај типолошке систематизације споменика.

[33] *Cf. R. Krautheimer,* Introduction to an „Iconography of Medieval Architecture“, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, v. V, 1942, 1—33.

Digitized by Google

далматинске прероманике не лежи у њеној издвојености од суседних светова већ у постојаности са којом просторна решења прилагођава својим мерилима димензија, конструкције и облика. Ову особину у Приморју делимично је задржала и романика.

Мада је терен истраживања доста сужен малим бројем историјских података, који су до сада много пута коментарисани, нису искоришћене све могућности којима располажемо. У овом тренутку мисли се на озбиљно испитивање култова, њихове појаве, порекла и ширења, као на једну од могућности за изналажење путева којима су се кретали архитектонски облици. Проучавање филијације облика није мање занимљиво и значајно. У филијацији су очигледно скривена начела или поступци који могу објаснити интерну хронологију територијалних група споменика и односе међу групама. Најзад, ваља напоменути да се не би требало устручавати од поновне „европеизације" наше прероманике. Колико је добро што смо се ослободили далеких подручја као извора за објашњење свега онога што нам није потпуно јасно, толико је разумно што у далматинској прероманици не тражимо размернике западноевропске архитектуре. Међутим, њен су део такође појаве које имају општији значај. За историју европске уметности занимљиви су њено порекло, образовање, градитељски токови. Међу архитектонским решењима вредело би подробније се задржавати на онима која су шире распрострањена у Европи, а за које се налазе паралеле у касноантичкој архитектури код нас, као што је, на пример, тип једнобродне култне грађевине малих размера са правоугаоним олтарским простором.[34]

Важност промена које доноси појава романике добро је позната. У архитектури то су нове концепције и размере простора, нова архитектонска схема и нов смисао пластичне декорације и виша техника рада. Приближно је то време када почиње озбиљније диференцирање производње, издвајање заната, урбанизација градског становништва и јачање градова. Појавом романике као стила источнојадранска обала се укључује у токове западноевропске уметности. Тако настаје стилско, па и културно, подвајање на нашем тлу. Додири између византијског и западног у архитектури почев од овог времена прецизно се исказују. Остаци византијске традиције задржавају се само још извесно време на јужном делу обале, свакако под утицајем апулијске архитектуре (которска и дубровачка катедрала и неколико мањих споменика). Међутим, мислим да већ последњу фазу прероманике треба гледати као наговештај наредних промена.

Новија европска историографија доста одређено издваја прву или рану романику под називима медитеранске, ломбардске или, по неким писцима, равенске романике.[35] Концепција простора и начин зидања

[34] Као што је познато, у новије време је нађено да је овај у Европи добро познати тип раносредњовековне црквене грађевине представљао облик првих хришћанских култних грађевина такође у Моравској. Cf. *J. Cibulka,* Velkomoravský kostel v Modre u Velehradu a začatky křesťanství na Moravě, Praha 1958.

[35] Cf. *H. Focillon,* Art d'Occident. Le Moyen Age roman et gothique, Paris 1955, 24—32.

Digitized by Google

прилично су уопштено слични код споменика те тзв. прве романике. Њена су права обележја формалне природе: једноставни волумени, затворени пуним зидовима, који споља имају плитке пиластре и аркадне фризове. Дакле, отприлике оно што је карактеристично за последњу фазу наше прероманике. У Далмацију не би требало сместити један од до сада непознатих извора тзв. медитеранске, ломбардске или равенске романике, али ваља имати у виду чињеницу да се у архитектури у Приморју рани период завршава (или нови почиње) приближно као у областима западног европског Медитерана, нарочито северно-италског подручја.

* * *

Почеци монументалне архитектуре у Рашкој.

Уобичајено мишљење да је наша монументална уметност средњег века нагло сазрела односило би се нарочито на рашку архитектуру. Ово ће бити само делимично тачно. Високи квалитети наше уметности друге половине XII века понекад збуњују. Она се одједном, без обзира на број и размере споменика, укључује у водеће токове европске уметности. Велика промена нарочито је уочљива у архитектури. Сразмерно скромну архитектуру претходног периода нагло смењује градитељство високе технике, прецизне конструкције и зреле композиције. Несумњиво су најјачи разлози ове промене општи материјални напредак средине и спољни чиниоци. Као што је познато, XI па затим и XII век у западној Европи су период одлучног напретка и материјалне моћи и заната и уметности. Култура Византије XI и XII века подстицана је новим обновама. Међутим, питање је на који би начин унутрашњи материјални, па и политички успон наше средине, ма колико велике покретачке снаге, омогућио да се уметност, пре свега монументална архитектура, уврсти у ред високих остварења било византијске било романске уметности. Чини се да би њен брзи раст у преломном времену, као и позније трајање, били необјашњиви када не би постојао претходни период деценијама или вековима дугих напора у градитељству, и уметности уопште. Архитектура раног средњег века код нас, без обзира на њен значај у односу на западноевропску или византијску архитектуру, несумњиво је одиграла важну улогу припремајући подлогу за остварења наредног периода.

Почеци монументалне архитектуре у Рашкој, у другој половини XII века, остали су необјашњено поглавље наше старе уметности. Цео каснији развитак архитектуре у Србији, са двема великим променама у програму и стилу, изгледа једноставнији од уводног периода. Покушаји да се објасни порекло рашке архитектуре нису били успешни. Најозбиљнији напор у том погледу учинио је Габријел Мије, који је, као што је добро познато, објавио први потпунији систематизован преглед старе српске архитектуре.[36] Њему се чинило да рашка једнобродна једнокуполна црква потиче од тзв. оријенталне једнобродне куполне

[36] *G. Millet*, L'Ancien art serbe. Les églises, Paris 1919.

Digitized by Google

цркве, која у Рашку долази преко јужноиталског и далматинског подручја. Мијеу су биле познате у Приморју две једнобродне једнокуполне цркве, Св. Лука и Св. Марија у Котору, које су га могле навести на овакву претпоставку. Касније се Мијеу сопствена теза учинила неуверљивом, па је покушао да порекло рашке архитектуре нађе у локалној, балканској рановизантијској архитектури.[37] Ни један ни други Мијеов покушај није дао убедљиве резултате. Настојање да се за рашке споменике нађу аналогије остало је без већег успеха. Пронађене сличности односиле су се на једну или више појединости плана, структуре или облика, никада на целину.

После Мијеа није било озбиљнијих покушаја да се објасни порекло рашке архитектуре. Тек у новије време појавила се идеја да је рашка архитектура настала монументализацијом мале једнобродне цркве са куполом, која је позната и у нашој предроманичкој архитектури.[38]

Мислим да се са доста разлога може сматрати да се у рашкој архитектури продужава традиција једнобродне једнокуполне цркве, која је у XI и XII веку била доста распрострањена на јужном и делу средњег Приморја. На ово подручје једнобродна црква са куполом пренета је из византијске архитектуре, што за питање порекла рашке архитектуре има посредан значај.

Прве рашке грађевине се знатно разликују од предроманичких и раноромaничких куполних црквица и размерама и облицима и техником рада. Истовремено, у архитектури рашких грађевина има доста елемената савремене византијске и романичке архитектуре. Поређењем целина у рашкој архитектури са одговарајућим предроманичким, византијским или романичким споменицима не би се много добило. Еклектична или оригинална, рашка архитектура је особена појава између византијске и романичке уметности. Њена особеност, од првих споменика до Дечана, искључује могућност изналажења аналогија за целине. И развитак је особен. Постојану вредност у развитку рашке архитектуре чини сталност просторног програма и основног дела структуре. Носиоци програма, који је битно обележје целине рашке архитектуре, нису градитељи већ поручиоци, што најбоље потврђују касније промене у појединостима обраде.

Порекло и начин образовања рашке архитектуре најбоље се, мислим, објашњава природом њеног организма.

За први споменик рашке архитектуре са разлогом се сматра куршумлијска Црква св. Николе. Купола у целини, горња и доња конструкција, отвори, структуралност фасада, отвори и односи мера потичу из неког значајног византијског градитељског центра, вероватно из Цари-

---

[37] *Idem,* Étude sur les églises de Rascie, L'Art byzantin chez les Slaves, I, 1 (1930), 187—188.

[38] Ову идеју је изложио *Lj. Karaman,* Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi, Anali Hist. inst. JA u Dubrovniku, IV—V, 1955—56, 60—62; *А. Дероко,* Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1962, 54, изгледа, има сличну мисао пошто каже да је тип једнобродне грађевине са куполом дошао у Рашку из Приморја.

Digitized by Google

града.[39] Добар градитељ овог споменика очигледно није учио просторно решење, конструкцију и облике на малим грађевинама наше преромарнике или на споменицима савремене, ране романике. Међутим, следећи већи споменик, Ђурђеви Ступови код Новог Пазара, са уверљивом непосредношћу открива романичке облике, а наредни, Богородичина црква у Студеници, колико рашки толико је и споменик романичке уметности високог домета. Градитељи два последња споменика конструишу облике који су у ово време познати у романичкој архитектури Зете и Далмације. Пошто су план, горња и доња конструкција слични у сва три споменика, јасно је да је византијска структура куршумлијске цркве уграђена у Ђурђевим Ступовима и Студеници у романичке облике. Тако је рашка архитектура од почетка обележена спајањем елемената са два суседна градитељска подручја.

Рашка просторно-иконографска схема није одједном настала. Свој мање више завршен облик добила је у цркви манастира Жиче. Међутим, њен основни део и у функционалном и у просторно-архитектонском смислу остала је једнобродна једнокуполна црква.

Већ је речено да је једнобродна црква са куполом, као тип грађевине, позната у XI и XII веку у нашим западним областима, у које је пренета са византијског подручја. Она је у ово време позната такође у византијској архитектури. Ова околност допушта да се разјасни на који је начин образована рашка архитектура. Узимајући у обзир чињеницу да је овај тип грађевине распрострањен у Зети и делу Далмације до почетка XIII века, може се сматрати готово извесним да га рашки споменици преузимају са овог подручја, као просторну концепцију, са основном структуром, коју чине свод и купола, и основним просторно-иконографским распоредом. Према томе, удео домаће градитељске традиције западних области у стварању првих рашких споменика у томе је што се на једном од њених архитектонских решења образује градитељски програм рашких цркава. Чињеница што је тип једнобродне једнокуполне цркве византијског порекла и што он траје у византијској архитектури у време образовања рашке школе има вишеструк значај. Прво, то је услов који је омогућио образовање просторне схеме грађевине по идејама источног култа. Друго, тиме је допуштено лако и непосредно ангажовање византијских градитеља, што је урађено када је подизана куршумлијска црква. Треће, остао је отворен пут прихватању византијских облика у рашкој архитектури.

Утицај савремене византијске на рашку архитектуру најснажније је изражен на куршумлијској цркви, преко које се наставља на познијим споменицима. Могуће је да је градитељ куршумлијске цркве случајно нађен и на византијском подручју и у једном од водећих центара византијске архитектуре. Међутим, требало је осећати и смисао и потребу

[39] Најпотпунији рад о Цркви св. Николе је: *Б. Вуловић*, Црква св. Николе код Куршумлије, Зборник Архитектонског факултета, III (1956/57), Београд 1957, 3—22. О проблемима у вези са образовањем првих рашких споменика уп. такође *В. Кораћ*, Црква св. Марије на Мљету, Зборник Филозофског факултета, књ. VII —1, Београд 1963, 213—226.

Digitized by Google

за овакав избор. Вероватно на стварање оваквог односа према византијској архитектури посредно утичу савремени византијски споменици на подручјима Рашке и суседне Македоније, за које је речено да представљају репрезентативна решења цариградске или солунске провенијенције.

Сложени организам првих рашких споменика настао је захваљујући сложеним околностима у којима се образује рашка архитектура. Изворно порекло основног дела овог организма, једнобродне куполне цркве, треба тражити путевима које је наслутио Мије, а непосредно порекло је у зетској и далматинској прероманици и романици. Међутим, први рашки споменици нису монументална варијанта прероманичког или романичког типа зетске или далматинске једнобродне једнокуполне цркве већ монументално решење градитељског програма у коме се овај архитектонски мотив продужава захваљујући познатим, горепоменутим околностима. Остварење овог програма рашка архитектура подједнако дугује савременој византијској и романичкој архитектури.

* * *

Ова излагања јесу покушај да се у сажетом виду издвоје и нагласе најважнија обележја архитектуре раног средњег века на нашем тлу. Градитељски подухвати у IX веку у источним и западним областима земље — које са више или мање разлога називамо обновом монументалне архитектуре — као појава превазилазе значајем очуване споменике. Њима започиње дуго раздобље непрекинутих градитељских стварања у нашим земљама која представљају важан део општих културних напора. И природу обнове и правце даљег развитка архитектуре, и уметности у целини, одредили су обновљена или наслеђена традиција, положај између Истока и Запада и опште политичке и културне прилике. Разлике између источних и западних области, као последица општег положаја између Истока и Запада, од почетка су јасно изражене. Упоредно испитивање двају подручја чине занимљивим међусобни додири и преплитања, на којима је изграђен добар део средњовековне архитектуре код нас.

У раду је доста наглашена улога традиције и у обнови и у путевима каснијег развитка архитектуре. Поред општег значаја у време обнове на Западу и у византијским областима, однос према традицији код нас има и тада и доцније посебан значај; многе појаве за које нема поређења ни у источној ни у западној архитектури могу се објаснити једино оним што је наслеђено на сопственом подручју.

Околност што појаве, токове и промене пратимо на црквеним споменицима последица је познатог стања чињеница. Црквена архитектура је за најранији период скоро равна појму културе. Читаве области су нам остале готово непознате. Треба желети да будућа истраживања открију нешто више о несумњиво занимљивој и значајној профаној архитектури.

Digitized by Google

VOJISLAV KORAĆ

SUR LA NATURE DU RENOUVELLEMENT ET DES VOIES DE DEVELOPPEMENT DE L'ARCHITECTURE DU HAUT MOYEN AGE DES REGIONS ORIENTALES ET OCCIDENTALES DE LA YOUGOSLAVIE

Résumé

Tenant compte des résultats les plus récents des travaux de recherche, l'auteur s'attarde sur les problèmes fondamentaux de l'origine et de la nature des conceptions caractéristiques de l'architecture du haut Moyen Age en Macédoine et en Serbie d'une part, et en Dalmatie de l'autre. Bien que les régions orientales (Macédoine et Serbie) et les régions occidentales (le littoral dalmate), vivent au haut Moyen Age en des circonstances différentes et prennent des voies différentes dans leur développement, l'architecture des deux territoires est intéressante, non seulement d'un point de vue générale sur l'art du haut Moyen Age, mais aussi parce qu' une architecture se forme ultérieurement dans les régions centrales, architecture qui relève des deux traditions.

La renaissance de l'architecture en Macédoine dans la seconde moitié du IXe siècle fait partie de la renaissance générale de l'art monumental du monde byzantin. Bien que le nombre des monuments datés et entièrement vérifiés soit restreint, l'architecture en Macédoine et en Serbie à cette époque possède les particularités de l'architecture byzantine de province. Les basiliques sont les monuments les plus fréquents; elles relèvent par leur plan et leur structure des basiliques paléobyzantines. L'auteur résume, au sujet de ce phénomène, c'est-à-dire le retour à une tradition plus ancienne, les thèses s'y rapportant et la discussion qu'eut lieu au dernier congrès d'études byzantines à Ohrid (Cf. Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, t. III, Beograd 1964). Quelques églises à plan triconque et à coupole, de la fin du IXe siècle environ, conservées en partie, dans la région d'Ohrid, ne peuvent être considérées, d'autre part, comme relevant du modèle paléobyzantin. En ligne générale, elles ressemblent aux églises à plan triconque de l'architecture européenne de cette époque. Fait bien connu, les plus anciens monuments à plan triconque du Mont Athos sont plus jeunes d'un siècle environ; cependant, il est très probable que les monuments d'Ohrid à plan triconque sont rattachés par leur origine et leur fonction à l'architecture monacale.

Le rétablissement du pouvoir de Byzance dans ces régions au début du IXe siècle donne naissance à une nouvelle période dans l'art monumental, art dont nous possédons plusieurs exemples architecturaux. On trouve sur ces monuments des éléments de l'architecture de Constantinople (l'église à Veljusa, celles de Nerezi et du Gornji Kozjak, ensuite, probablement, dans sa seconde phase au moins, Sainte Sophie à Ohrid) et de Salonique (église à Drenovo et celle de Stara Pavlica). Un tel caractère des monuments du XIe et XIIe

Digitized by Google

siècle contribue, sans aucun doute, au maintien ultérieur des rapports avec les centres principaux d'architecture byzantine.

En ce qui concerne l'origine de l'architecture du haut Moyen Age en Dalmatie, l'auteur s'attarde sur les résultats scientifiques récents, en attirant l'attention sur des problèmes définis de méthodologie dont on devrait tenir compte dans les travaux ultérieurs. La base sur laquelle repose cette architecture serait la tradition antique de la basse époque, en faveur de laquelle interviennent non seulement l'analogie partielle des formes, mais aussi l'étendue du programme architectural. L'appui sur la tradition antique de la basse époque avait dû être encouragé indirectement par les influences byzantines. L'architecture du territoire byzantin a de même dû influencer plus tard l'architecture dalmate (on cite comme exemple les églises cruciformes à coupole du XIe et XIIe siècle). L'auteur plaide, ensuite, en faveur d'une systématisation des monuments d'après leur type, basée sur l'étude des programmes architecturaux et artistiques, ainsi que l'étude de la filiation des formes qui rendraient possible, avant tout, l'étude des groupes régionaux de monuments. Enfin, on attire l'attention, dans ce traité, sur les analogies déterminées entre les monuments préromans dalmates d'une des époques ultérieures et ceux d'Italie, de la première, ou de la haute époque romane.

L'auteur considère la formation de l'architecture monumentale de Raška, dans la seconde moitié du XIIe siècle, comme la continuation de la tradition architecturale régionale. La tradition des églises à une nef à coupole de la région méridionale dalmate se poursuit dans les églises à une nef de Raška, dans la variante qui se forma sous l'influence de l'architecture monumentale byzantine de cette époque. Ce processus peut être suivi dans l'analyse du plan, de la structure et des formes. De cette manière se créent, sur les limites des régions orientales et occidentales, à cette époque complètement différentes, de nouvelles conceptions qui seront particulières, un temps assez long, à l'architecture des régions centrales.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

БАРИША КРЕКИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРОНИЈЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Дебата о византијском феудализму, која се већ низ година води међу најистакнутијим представницима светске византологије, дала је досада многе плодне резултате. Једно од дела, која су највише учинила у овом правцу је, свакако, капитална студија професора Георгија Острогорског о пронији у Византији и јужнословенским земљама.[1] Ту је еминентни југословенски научник осветлио многе проблеме, па и тај, на који је начин византијска пронија продрла у средњовековну српску државу. Он је, такође, указао на важност проније у структури српског феудализма, све од њеног првог помена у Србији, 1299/1300. г., па до пропасти српске државе.[2]

Међутим, професор Острогорски је морао да констатује, да после 1370. г. подаци о пронији у Србији постају сасвим ретки. Он је могао да их сакупи свега пет, а и од тога један је, у ствари, индиректан, јер потиче из Босне. Међу овим малобројним вестима, које веома прецизно анализира, професор Острогорски се задржао и на једном податку из 1447. г., који потиче из Државног архива у Дубровнику. То је једно писмо дубровачке владе својим посланицима код српског деспота. У њему, поред осталог, упућује посланике да захвале деспоту што је одобрио да дубровачки трговци у Србији могу да наплаћују своја потраживања на непокретној имовини српских дужника „laldando la reservation che vol sia sopra quello fosse dato in pronia, perchè iusta cosa e condecente. E che la soa Signoria possa far de tal caxe et possession date in pronia ogni so voler". Посла-

[1] *Г. Острогорски,* Пронија, прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, САН, Београд 1951. — *G. Ostrogorskij,* Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954. — *P. Lemerle,* Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Revue Historique, Janv. — Mars 1958, 32—74; Avr. — Juin 1958, 254—284; Juill. — Sept. 1958, 43—94, посебно стр. 89 и 94.

[2] *Ostrogorskij,* Féodalité, стр. 187—221.

Digitized by Google

ници ће, даље, молити деспота да изда повељу, којом ће наредити својим функционерима, који имају да деле правду дубровачким трговцима, да се придржавају ове његове одлуке и да дају задовољење Дубровчанима „sule dette possession e caxe... salvo et reservando quello fosse dato per lo Signor in pronia".[3]

Из овога произилази да се 1447. г. у Србији јасно разликује пронија од пуног власништва, баштине. Професор Острогорски с правом подвлачи да „пронија у Србији, као уосталом и у Византији, представља једну одређену врсту условног земљишног поседа, који намеће поседнику обавезу војне службе у корист државе и представља њено власништво". Он, даље, наглашава да се пронијар разликује од баштиника управо у томе, што проније, за разлику од баштина, нису неограничено власништво, него условна државина.[4]

Један досада непознати документ, који потиче из Државног архива у Дубровнику, моћи ће, можда, да баци нешто нове светлости на еволуцију проније у Србији у последњим годинама њеног постојања као самосталне државе. То је један акт из 1453. г., а помен проније у њему везан је за личност Николина Мартолова Цријевића (Nicolinus Martoli de Crieua), припадника старе и угледне дубровачке властеоске породице, која је одавна одржавала трговачке везе са Србијом.[5] Мартол, отац Николинов, имао је дванаесторо или тринаесторо деце, а од тога осморицу или деветорицу синова.[6] Николин Цријевић није био једини од своје фамилије који је пословао у Србији, него је у тим пословима, на границама Србије и Босне, учествовало више његове браће.

Николин Цријевић се 1440. и 1442. г. помиње у Дубровнику као „garçon dela dohana granda"[7], што значи да је био веома млад. У Србију је, као што се из табеле види, дошао први пут 1445. г., и у њој с прекидима боравио, према нашим вестима, до 1453. г., а сигурно је, као што ћемо видети, да је и касније тамо ишао. Из наше табеле се, такође, одмах види, да су од свих Цријевића, који су пословали у Србији, најважнији били Јаков и Николин. Они су се бавили трговином, склапали друштва, закупљивали царине, итд.[8] Поред тога, дубровачка влада често им је поверавала политичке и судске задатке.[9]

[3] *Ibid.*, стр. 216, нап. 1.

[4] *Ibid.*, стр. 197, 217.

[5] *И. Манкен*, Дубровачки патрицијат у XIV веку, т. I, САНУ, Београд 1960, стр. 459—465.

[6] *Манкен*, н. д., т. II, табела бр. 86 (Zrieua, LXXVIII/1).

[7] DAD, Speculum, f. 348.

[8] DAD, Lett. Lev. XII, 188. Debita not. XXII, 96', 112, 177'; XXV, 110. Уп. *М. Динић*, За историју рударства у средњевековној Србији и Босни, т. I, САН, Београд 1955, стр. 71—72.

[9] Бројни подаци о томе у DAD, Cons. minus X—XIV.

Digitized by Google

Дајемо овде табеларни преглед боравка и кретања браће Цријевића у Србији и Босни средином XV века, према подацима којима за сада располажемо:[10]

Година	ЈАКОВ	НИКОЛИН	СТИЈЕПО	АНДРИЈА	ВЛАХО
1444.	Фојница Босна				
1445.	Фојница Бохорина Зајача	Бохорина Сребрница Црнча Зајача			
1446.	Бохорина Зајача Сребрница	Зајача Бохорина Црнча			
1447.	Зајача Сребрница Црнча	Зајача Црнча Сребрница Фоча	Зајача		
1448.	Сребрница	Зајача Сребрница	Сребрница		
1449.	Смедерево Сребрница Црнча	Ваљево			
1450.		Смедерево или Рудник?	Зајача Саси Смедерево Крупањ		
1451.		Смедерево		„Sclauonia"	
1452.		Смедерево	Смедерево Сребрница	Крупањ	
1453.	Сребрница	Смедерево	Сребрница Зајача Фојница		Смедерево
1454.				Зајача Смедерево	Смедерево
1455.	Сребрница				Смедерево
1456.	Сребрница Црнча			Сребрница	

Подаци о Цријевићима који су од директног интереса за нашу тему почињу, међутим, са 1452. годином. Наиме, 25. септембра те године браћа Цријевићи поделили су међусобно имовину свог оца Мартола у Дубровнику и на дубровачкој територији. Том приликом

[10] Подаци за ову табелу узети су из вести о активности Цријевића у Србији и Босни које се налазе у Државном архиву у Дубровнику (DAD) у књигама: Lett. Lev. XIII, XIV; Lam. de foris XX, XXI; нарочито Cons. minus X—XIV. О рудницима у Подрињу в. *Д. Ковачевић*, Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent, Annales ESC, Paris, Mars—Avril 1960, стр. 248—258. Уп. и *Д. Ковачевић*, Трговина у средњовјековној Босни, Сарајево 1961, стр. 139 д.

Digitized by Google

Николину су припали делови терена и винограда у Ријеци Дубровачкој, као и један врт на Данчама, док је Јаков добио велику породичну кућу у Дубровнику и нека земљишта у Купарима и у Конавлима. Остала браћа такође су добила своје делове.[11] Николин Цријевић у доба деобе није био у Дубровнику (Смедерево, в. табелу), али је пристао на њу када је, лета 1453. г., боравио у Дубровнику.[12]

За време овог боравка Николинова у Дубровнику дошло је, 20. јула 1453. год., до склапања уговора између браће Николина и Јакова Цријевића о удруживању њихових „поседа, винограда, земаља и кућа у Дубровнику". Сва ова имања требало је да буду заједничка, док браћа сама друкчије не одлуче. Констатовали су да у часу склапања овог друштва имају 1100 дуката капитала у готову које улажу у друштво. Добит или штету делиће на пола, а све трошкове ће сносити заједнички. Ипак, браћа су одмах предвидела и неке мере за случај ликвидације овог њиховог друштва. Тако су одредили да се, у случају деобе, породична кућа неће делити, него ће, као целина, коцком припасти једноме од њих. Јаков је унео у друштво поменута земљишта у Купарима, и у случају деобе та земљишта су морала да се врате њему. Николин, пак, дао је следећу изјаву: „Et jo Nicolin o certi caxali in Schiauonia, li qual o avuto IN PRONIA del signor despot, tanto queste, quanto che altre, che per lo avignir avero del signor despot, vogliemo che le dicte possession usufrutemo tra nui", али у случају деобе „quelli caxali in Schiauonia sopradeti resteno et siano de mi Nicolin".[13]

Друштво између Јакова и Николина Цријевића потрајало је четири године, до лета 1457. г.[14] За ово време Цријевићи су у Сребрници, у заједници са Дамјаном Ђурђевићем, деспотовим челником, били купили неке баштине („de bastinis") у вредности од 300 дуката, а заједно са Ђурђевићем они су имали и неке рударске јаме на Церу. Друштво са Ђурђевићем ликвидирано је средином августа 1457. год.[15], а 9. септембра исте године Јаков и Николин Цријевић ликвидирали су и своје друштво. Очевидно је, да су их нестабилне прилике у Србији, после смрти Ђурђа Бранковића, подстакле да прекину са својим пословањем у тим крајевима.

Приликом међусобне деобе Николина и Јакова Цријевића, извршен је, најпре, распоред добара у Дубровнику.[16] Затим је подељена имовина у Србији, међу којом се помињу „certi fossi a Zer e in Saeza...", неке баштине у Сребрници, затим дугови разним особама у Србији и у Дубровнику. Наводи се, даље, менично пословање, и трговина текстилом са Апулијом, као и неке куће у Зајачи.[17]

---

[11] DAD, Diversa not. XXXVI, 171'.

[12] *Ibid.*, 171—172.

[13] Diversa not. XXXVII, 97—97'.

[14] Јесени 1454. г. синовима Мартола Цријевића и неким другим дубровачким трговцима деспотови функционери су одузели робу када су се налазили „sotto Boraz", па је дубровачка влада тражила да им се врати. Lett. Lev. XIV, 157—157'.

[15] Diversa not. XLI, 178—178'. *Динић*, н. д., стр. 72.

[16] *Ibid.*, 182.

[17] *Ibid.*, 182—183; *Динић*, ibid.

Digitized by Google

Пада у очи, да се у овом документу нигде не спомињу имања добијена у пронију, о којима је било речи приликом склапања друштва, 1453. год. Међутим, тада је било речено да су у пронију Николину били дати „certi caxali in Schiauonia". Реч „caxali" треба без сумње тумачити као села.[17a] Према томе, Николин је као пронију добио од деспота нека села у Србији, а очекивао је да добије и друга. Ми бисмо били склони претпоставци, да се Николинова пронија налазила у Зајачи. Вероватно је, наиме, да је пронију Николин добио тамо, где је његов положај, уопште узев, био најјачи. А Николин, као и његова браћа Јаков и Стијепо, боравили су често и дуже времена у Зајачи и играли у том месту прилично важну улогу.

У вези са овим, треба споменути неке документе из Државног архива у Дубровнику, који се односе на 1446. год. Јаков Цријевић био је у то доба цариник у Зајачи и многи Дубровчани тужили су се на новости које уводи и на насиља која врши. Он је, тако, захтевао да све сребро, које се производи у Зајачи, мора да прође кроз његове руке. Одузимао је сребро трговцима, који би до њега дошли мимо Цријевића, тукао и вређао људе, итд. Усудио се, штавише, да вређа и да све до куће појури, са штапом у руци, Ђива Павова Гучетића, властелина из једне од највећих дубровачких породица. Трговци у једном писму дубровачкој влади кажу, да је било цариника „Турака, и Грка, и Срба, али нам нису правили никакве новости ни срамоте, а сада, када је дошао госпар Јаков, учињено нам је много новости, које се не могу описати". Карактеристично је што исти трговци наводе у том свом писму влади, како су браћа Јакова Цријевића у Зајачи казала: „Semo contenti che fati tal lamento (тј. дубровачкој влади), perchè non ne caremo niente di tal lamento".[18] Све ово показује, да су се Јаков Цријевић и његова браћа у Зајачи осећали врло сигурно, да су имали моћну заштиту, и можда се овај моменат мора повезати са претпостављеним додељивањем проније Николину управо у Зајачи.

После 1457. год. немамо више података о боравку Николина Цријевића у Србији. Он је у Дубровнику следећих двадесетак година заузимао ниже положаје у управном апарату, свакако стога што, отишавши млад у Србију, 1445. год., није стигао да покаже своје способности за важније задатке у политици. Тек 1478. год. ушао је Николин у Вијеће умољених. Отада све до своје смрти, он заузима истакнутије положаје у граду (више пута био је сенатор, члан Малог вијећа, па чак и кнез пет пута).[19] Умро је почетком

[17a] *P. Topping*, Le régime agraire dans le Péloponnèse Latin au XIVe siècle, L'Hellénisme Contemporain, Juill. — Oct. 1956, 2e Série, t. X, fasc. 4—5, стр. 259 и нап. 2. Уп. и *D. Jacoby*, Un régime de coseigneurie gréco-franque en Morée, Les „casaux de parçon", Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Ecole Française de Rome, Année 1963 — 1, стр. 111 д.

[18] Lett. Lev. XIII, 209—209', 210—210'. Lam. de foris XX, 163, 164; XXI, 280. Уп. *М. Динић*, Дубровчани као феудалци у Србији и Босни, Истор. часопис IX—X, Београд 1959, стр. 139—149.

[19] DAD, Speculum, passim.

Digitized by Google

септембра 1494. год. на дужности кнеза Стона. У свом тестаменту помиње, међу осталим, како је 1445. год. пословао у Србији, у Сребрници, са Николом Гучетићем, а иначе се види да је доста живо трговао са јужном Италијом.[20] По свој прилици, и ово је један од оних случајева, где се капитали, стечени у унутрашњости Балканског полуострва, окрећу према мору и инвестирају у поморску трговину у једном времену, када је пословање на Балкану постало сувише несигурно.

Јаков Цријевић умро је још раније од куге, 1482. год., на острву Колочепу, код Дубровника, без тестамента, а трећи брат Стијепо, умро је 1485. год. и наредио у свом тестаменту да се пренесу у Дубровник кости његова сина Јакова, који је био умро у Новом Брду.[21]

Поставља се питање: шта нам ново доноси поменута вест о пронији, у склопу осталих података, за познавање развоја ове институције у Србији у XV веку?

1. Професор Острогорски је навео доста примера, где су пронијари били странци, али у Византији[22], док у Србији такав случај не помиње. Исто тако, ни у Зети, у доба млетачке власти, проније се нису могле давати лицима која нису била пореклом из те области и нису била млетачки поданици.[23] Истина, професор Михаило Динић је на једном месту[24] изнео претпоставку, да је један Дубровчанин могао да има нека села у Србији као пронију. Сада, међутим, поседујемо јасан и недвосмислен доказ, да су и у Србији странци имали проније средином XV века, не одустајући због тога од свог ранијег поданства. Николин Цријевић не само што је већ имао поменута села у пронији него је, штавише, очекивао да ће у будућности добити и друга на исти начин.

2. Професор Острогорски подвлачи на више места, да је у Србији „од првог помена ... до краја српске државе пронија задржала свој војнички и ратнички карактер".[25] Пронијари су били људи врло различитог стања, али они „по својој природи припадају војничкој класи". У Србији они се, према имовини, „стапају час са малим, час са великим феудалцима који су у феудалној држави, наравно, у првом реду вршили војну службу".[26] Међутим, професор Острогорски наглашава и то, да се од пронијара не тражи само да ратују, него и да раде, и овај рад он, сасвим умесно, тумачи не као кулук, него као „неку цивилну службу".[27] Према томе, војна служба остала је као основна дужност пронијара и у Србији, као и у Византији, али је, као секундарна, постојала и цивилна служба, „рад".

---

[20] DAD, Testam. not., XXVII, 37—38'.
[21] DAD, Speculum, f. 384. Testam. not. XXV, 85'—86.
[22] *Ostrogorskij*, Féodalité, стр. 30—31, 53, 99, 126, 128—130.
[23] *Ibid.*, стр. 225. Уп. *И. Божић*, Proniarii et capita, Зборник радова Византолошког института VIII/1, Mélanges Georges Ostrogorsky I, Београд 1963, стр. 61—69.
[24] *Динић*, Дубровчани као феудалци.
[25] *Острогорски*, ibid., стр. 217.
[26] *Ibid.*, стр. 197.
[27] *Ibid.*, стр. 217—218.

Digitized by Google

Готово је сасвим сигурно, да у случају Николина Цријевића треба потпуно искључити војну службу. Он је био трговац и рударски предузимач и врло би тешко било претпоставити да би он ишао у деспотову војску, а то би било у супротности и са општим ставом Дубровчана према оружаном учешћу у туђим ратовима. Сем тога, Николин Цријевић није ни боравио непрекидно у Србији, него је с времена на време долазио у Дубровник. Овај факат не само што још више искључује војну службу Николинову као противуслугу за пронију, него и његове цивилне обавезе према деспоту наговештава више као повремене услуге, него као прецизно одређену и сталну службу. Све су то елементи који несумњиво показују да је пред крај самосталног живота српске средњовековне државе, војнички аспект проније био знатно опао, ако не и сасвим нестао.

3. Из наведених докумената види се да је Николин Цријевић веома слободно располагао својом пронијом. Он је чак уноси као капитал у трговачко друштво. Додуше, предвиђено је да се пронија приликом деобе врати њему, али шта би се десило да је друштво претрпело банкрот, то се не каже. Чињеница да један странац уноси пронију у трговачко друштво са другим странцем сама за себе говори врло много о деградацији проније у Србији овог времена.

4. Најзад, у деоби имовине Николина и Јакова Цријевића из 1457. год. пронија се, као што смо већ казали, не помиње. То је, свакако, још један податак о дегенерацији концепције проније у Србији у ово доба. Јер, 1457. год. Цријевићи са пронијом очевидно располажу тако, као да се ради о њиховој баштини, или ма којој другој имовини која је њихово пуно власништво. Разлике између проније и осталог власништва, које се јасно виде у дубровачком документу из 1447. год., па чак и код удруживања имовине Цријевића 1453. г., сада су потпуно нестале.

Из свега овога могло би се, на крају, закључити да дубровачки податак о пронији, којим смо се овде позабавили, баца нешто нове светлости на тај деликатни и сложени проблем. Он нас не спречава да се сложимо са професором Острогорским, када он каже да изгледа да је пронија, пред пад Србије, „доживела нарочито велико проширење", и то посебно на рачун баштине.[28] Томе бисмо, само, додали напомену, да је тако проширен систем јасно показивао знакове опадања не само војничких аспеката проније него и саме основне концепције ове институције. Парафразирајући једну мисао професора Paul-a Lemerle-a[29] могло би се рећи, да се старо стање ни у Србији, као ни у Византији, није формално укидало нити систематски рушило, али су наилазиле новости, које су институције чиниле сложенијим, а та компликованост институција била је, у ствари, одраз комплексности самог живота.

---

[28] *Ibid.*, стр. 219.

[29] *Lemerle*, Esquisse, III, стр. 89.

Digitized by Google

BARIŠA KREKIĆ

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DE LA PRONOÏA DANS LA SERBIE MÉDIÉVALE

R é s u m é

Un document des Archives d'État de Dubrovnik, de l'année 1453, combiné avec d'autres documents des mêmes Archives, et appuyé sur les travaux du Professeur Ostrogorsky — en particulier sur son livre bien connu sur la pronoïa (Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954) — sert à l'auteur de base pour arriver aux constatations suivantes sur l'évolution de la pronoïa en Serbie dans les dernières années de vie indépendante de l' État serbe médiéval:

1) il est maintenant évident qu'un étranger pouvait avoir une pronoïa en Serbie sans, pourtant, perdre sa qualité d'étranger;

2) le service militaire, dont la pronoïa est, normalement, la récompense, a perdu beaucoup — sinon tout de son importance dans l'assignation de la pronoïa;

3) la liberté avec laquelle le pronoïaire étranger dispose da sa pronoïa est arrivée jusqu'au point qui lui permet même d'inclure la pronoïa comme capital dans la compagnie commerciale qu'il conclut avec un autre étranger;

4) il est très probable que toute distinction entre la pronoïa et la propriété héréditaire, „baština", se perd dans les toutes dernières années de vie de la Serbie indépendante.

L'auteur conclut que le Professeur Ostrogorsky a sans doute raison, quand il dit qu' il „semble que le système de la pronoïa ait connu une diffusion particulièrement grande pendant la dernière période d'indépendance de l'État serbe" (op cit., p. 219). Il faut y ajouter que ce système, ainsi élargi, montrait des signes très certains d'une grande dégénération, non seulement dans les aspects militaires de la pronoïa, mais aussi dans la conception de l'essence de l'institution elle-même.

Novi Sad

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₁
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₁
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

PAUL LEMERLE

A PROPOS DE LA CHRONIQUE DE MONEMVASIE ET DE QUELQUES TEXTES APPARENTÉS

Malgré les travaux nombreux auxquels ce texte a donné lieu depuis sa découverte par Pasini dans les manuscrits grecs de Turin, et surtout depuis la découverte et l'édition par Sp. Lampros des versions conservées dans deux manuscrits athonites, il reste en un sens une énigme, et les historiens, intimidés par les positions aussi tranchées que contradictoires prises par les spécialistes, ne l'utilisent qu'avec réserve et précaution. Sans développer ici mes arguments, ni entrer dans un exposé détaillé qui trouvera place ailleurs, je voudrais indiquer — et proposer à la critique de mon éminent ami Georges Ostrogorskij — les conclusions auxquelles m'a conduit une lecture attentive de la Chronique, des textes apparentés, et des mémoires et articles qui lui ont été de nos jours consacrés.

Tout d'abord, les dénominations courantes sont fâcheuses et impropres. Il ne s'agit pas d'une „Chronique de Monemvasie". Il s'agit de deux textes entièrement différents. D'une part, celui que donne le manuscrit d'Iviron, racontant les invasions avaro-slaves dans le Péloponnèse, leurs conséquences pour la population indigène, qui s'enfuit et se disperse, la reconquête par un stratège nommé Skléros dans les premières années du règne de Nicéphore I, et la réorganisation du pays par cet empereur, réorganisation dont on nous montre surtout l'aspect ecclésiastique, c'est-à-dire l'érection de Patras en métropole avec les trois évêchés suffragants de Lacédémone Coron et Modon : c'est bien une „chronique" continue et composée, qui forme un tout, et s'achève par la formule habituelle d'action de grâces. On pourrait la nommer „chronique péloponnésienne", puisqu'en effet elle couvre tout le Péloponnèse (Monemvasie n'y figure que comme l'un des lieux de refuge des Grecs repoussés par les envahisseurs); ou, mieux peut-être, „chronique de la Métropole de Patras", puisque c'est certainement là qu'elle a été rédigée.

D'autre part le texte, également découvert et publié par Sp. Lampros, du manuscrit du Collegio Greco à Rome. Il ne s'agit plus cette fois *d'une* chronique, mais d'une série de *chroniques brèves*, pour conserver

Digitized by Google

l'expression consacrée (mais ambiguë), mentionnant divers faits qui intéressent l'histoire du siège de Lacédémone-Mistra, depuis son élévation au rang de métropole sous Alexis I Comnène en 1082/3, jusqu'au milieu du XIVe siècle. Le compilateur a trouvé la matière de ces notices dans les archives de la métropole de Lacédémone, ou dans des textes qu'aujourd'hui encore nous connaissons par des inscriptions qu'on peut lire à Mistra, et qu'il a parfois textuellement copiées. Monemvasie ne figure qu'à propos d'un conflit de juridiction qui oppose son métropolite à celui de Lacédémone. Il s'agit de „chroniques brèves de la métropole de Lacédémone".

Enfin les manuscrits de Turin et de Kutlumus donnent à la suite l'un de l'autre, comme formant une seule pièce, le texte d'Iviron, dont ils suppriment la formule finale d'actions de grâces (et qu'ils abrègent dans sa première partie), et le texte du manuscrit romain. Tous deux mettent un titre, „Sur la fondation de Monemvasie", d'où provient celui de „chronique de Monemvasie" qu'aujourd'hui encore on emploie communément. Tous deux en effet sont des manuscrits composites d'origine monemvasiote.

Ainsi il est clair que l'histoire de notre texte correspond à trois phases, à trois lieux et, si l'on peut dire, à trois points de vue différents: la „phase Patras", quand cette ville est au centre de la réorganisation par Nicéphore I des territoires redevenus byzantins; la „phase Lacédémone", quand Mistra, après le départ des Latins, est la capitale grecque du Péloponnèse; la „phase Monemvasie", qui aux alentours du XVIe siècle (tous les manuscrits sont de cette date) coïncide avec l'activité et les ambitions du clergé et des grandes familles de cette cité : on réunit alors tout ce qui intéressait son passé, et c'est à ce titre que les deux textes, de Patras et de Lacédémone, furent recopiés bout à bout.

C'est naturellement la „chronique péloponnésienne" ou „chronique de la métropole de Patras", c'est-à-dire le texte d'Iviron, qui par son étendue, sa précision, et sa date haute, nous intéresse.

*

* *

La valeur historique en a pu être contestée aussi longtemps qu'on ne connaissait pas la scholie d'Aréthas de Césaré. La découverte de celle-ci, par S. Kougéas, a complètement changé les données du problème. Si, dans la marge d'un manuscrit de la Chronographie du patriarche Nicéphore, copié pour lui en 932, Aréthas, homme de science et natif de Patras, a écrit de sa main, en regard du nom de l'empereur Nicéphore I, une longue scholie qui, sous une forme condensée et simplifiée (c'est seulement Patras, „sa patrie", qui intéresse Aréthas), dit exactement la même chose que la Chronique, et souvent dans les mêmes termes, cela lève tous les doutes au moins sur l'ancienneté et l'authenticité de la Chronique.

Il est vrai qu'une difficulté imprévue surgissait. La scholie, beaucoup plus courte, ne peut pas avoir été la source de la Chronique. L'inverse est plus que vraisemblable, c'est l'évidence : il suffit de

Digitized by Google

lire à la suite les deux textes pour s'en convaincre. Mais jusqu'aujourd'hui on a repoussé cette constatation de bon sens, parce que la Chronique, parlant de l'empereur Nicéphore, ajoute cette précision : „l'ancien, celui qui eut Stavrakios (pour fils)". Or ceci, a fait observer à juste titre Kougéas, ne peut avoir été écrit que pour prévenir une confusion du lecteur entre Nicéphore I et Nicéphore II Phocas, et par conséquent est postérieur à l'avènement de ce dernier en 963; donc la Chronique ne peut pas être la source de la scholie, qui est de 932 ou d'une date très voisine. Et depuis, les meilleurs esprits se sont exercés à chercher ce qui aurait été la *source commune* des deux textes. On a imaginé que ce devait être une grande chronique perdue, ou plutôt dont ne subsisteraient que des débris, à savoir le *Scriptor Incertus de Leone Armenio*, la „chronique Dujčev" racontant la bataille du 26 Juillet 811 où périt Nicéphore I, et enfin le texte d'Iviron.

J'ai déjà peine à croire que la „chronique Dujčev" soit un morceau de la même oeuvre historique à laquelle aurait aussi appartenu le Scriptor Incertus. Mais je suis bien assuré que notre chronique péloponnésienne n'a jamais fait partie de ce texte hypothétique. Il saute aux yeux que les mots qui suivent le nom de l'empereur Nicéphore : „l'ancien, celui qui eut Stavrakios", cette précision inattendue et maladroite, formulée de façon si elliptique que le mot „fils" lui-même est omis, et qui bien entendu manque dans Aréthas, représentent une glose passée de la marge dans le texte (je rappelle que nos manuscrits sont du XVIe siècle), ou introduite directement par un copiste qui savait que deux empereurs portèrent le nom de Nicéphore. Elle ne faisait pas partie de la rédaction primitive. Dès lors celle-ci n'est plus nécessairement postérieure à Phocas, comme on le croyait, mais nécessairement antérieure. Rien ne s'oppose donc plus à ce que notre „Chronique de la métropole de Patras" soit la source d'Aréthas, qui est homme d'Eglise, et qui est de Patras. La rédaction peut en être placée entre 806, puisque la mort du patriarche Tarasios y est mentionnée, et 932, date du manuscrit d'Aréthas. J'ajoute qu'elle est, à mon sens, beaucoup plus rapprochée de la première date que de la seconde.

*

* *

Cette datation, et la caution d'un homme tel qu'Aréthas, sont de forts arguments en faveur de la valeur historique de la Chronique. Cela ne veut pas dire que cette valeur soit partout égale. Le rédacteur, un homme d'Eglise appartenant à la métropole de Patras, avait pour objet de replacer dans son contexte historique, et ainsi de justifier, la promotion de Patras au rang de métropole (promotion peu régulière, puisque Corinthe l'était déjà, et le restait), avec trois évêchés péloponnésiens suffragants. Puisque l'origine était la reconquête du Péloponnèse sur des envahisseurs, il lui fallait parler de ces invasions. Or il était déjà aussi démuni de sources que nous le sommes nous-mêmes aujourd'hui. Sans doute il en trouvait, abondantes et diverses, pour les invasions des Avars en Grèce du Nord : il a cru devoir les utiliser dans une pre-

Digitized by Google

mière partie, et cite même nommément l'une d'elles, l'*Histoire Ecclésiastique* d'Evagrius. Mais il s'agissait des Slaves, et du Péloponnèse; et là il n'avait plus rien de comparable aux Histoires de Théophane ou d'Evagrius. Il recourut à la tradition locale, et rien ne nous permet de penser qu'elle ne mérite pas la confiance : les chroniqueurs constantinopolitains sont loin de tout savoir et de tout dire; et faut-il rappeler que nous ignorerions à peu près tout de l'histoire de Thessalonique et de la Macédoine à l'époque slave sans les *Miracula S. Demetrii,* qui sont un recueil aussi isolé et aussi singulier que notre Chronique, et nous font comme elle connaître des événements fort importants dont personne autre ne nous parle? Mais le passage d'une partie à l'autre, des grandes sources historiques à la tradition locale, est marqué, chez notre auteur, par d'évidentes maladresses : la façon dont la transition rudimentaire, „dans une autre invasion . . .", conduit les Barbares de la Grèce du Nord à la Grèce Centrale et au Péloponnèse; et le fait que brusquement les Avars, seuls mentionnés dans la première partie, deviennent des Sklavènes, puisqu'enfin c'est sur des Slaves que le Péloponnèse fut réoccupé au temps de Nicéphore I.

Ces maladresses prouvent l'embarras du rédacteur, qui, je le répète, désireux de retracer l'histoire du Péloponnèse occupé par les Barbares, et d'expliquer l'arrivée de ceux-ci, était victime du contraste qui existait déjà de son temps entre l'abondance des sources écrites pour la région proprement balkanique, qui intéressait directement Constantinople et ses annalistes, et l'absence de ces sources pour la Vieille Grèce. La conséquence est que nous devons être en défiance lorsqu'il entre dans de trop grandes précisions pour une époque trop éloignée de lui : la Chronique n'est pas à elle seule une preuve que le Péloponnèse fut entièrement envahi dans la sixième année du règne de Maurice, comme elle le dit, et qu'il resta désormais coupé du reste de l'empire, pendant ces fameuses deux cent dix huit années dont le compte pourrait bien être fantaisiste. En fait, nous ne savons pas comment le Péloponnèse fut envahi, et à partir de quand on peut parler d'une véritable occupation. En revanche, nous n'avons aucune bonne raison de mettre en doute, ni la peinture que fait l'auteur des conséquences de ces événements, c'est-à-dire la diaspora des Grecs de l'intérieur et le fait que seule la côte orientale, „de Corinthe au cap Malée", avec peut-être quelques autres points d'appui maritimes, resta „pure de Sklavènes" et sous l'autorité de l'empire; ni la façon dont se fit, au début du IXe siècle, la réoccupation byzantine, le repeuplement grec, la réorganisation administrative. Il me paraît également évident, et d'ailleurs les recoupements ne manquent pas, qu'à l'époque de Nicéphore I, sur laquelle notre auteur est bien renseigné et dont il doit être proche, les origines de l'occupation de la plus grande partie du Péloponnèse se perdaient dans les brumes d'un passé lointain.

*

* *

On a mêlé, à l'étude de la Chronique, des textes plus récents, parfois très récents, sans tenir compte de leur date, sinon lorsqu'elle semblait

Digitized by Google

fournir un argument en faveur d'une datation également tardive de la Chronique, ou bien en interprétant leurs erreurs et leurs invraisemblances comme autant de témoignages contre la valeur historique de celle-ci. Il me semble que ce n'est pas de bonne méthode. C'est dans leur succession chronologique qu'il faut examiner ces textes, afin de chercher si l'on obtient ainsi une interprétation logique de la déformation qu'en effet au cours des siècles a subie la tradition. S'il en est ainsi, cette dégradation progressive et plus ou moins tardive n'affecte pas l'intégrité du texte primitif.

En tête vient le chapitre 49 du *De Administrando Imperio,* qu'on peut dater aproximativement du milieu du Xe siècle. Il raconte comment une intervention miraculeuse de saint André sauva les habitants grecs de Patras d'une attaque des Slaves, sous le règne de Nicéphore I, et comment cet empereur attribua à saint André, c'est-à-dire à la Métropole de Patras, les personnes et les biens des vaincus. Constantin VII prend soin de dire que ces informations ont été transmises par tradition non écrite : il est donc exclu qu'il ait utilisé des documents du temps de Nicéphore. Il est d'autre part évident que les événements, de portée d'ailleurs limitée, qu'il rapporte, qu'ils datent encore en effet du règne de Nicéphore I ou non, sont en tout cas postérieurs à ceux que nous connaissons par la Chronique. Mais ils ne sauraient l'être de beaucoup, et il peut paraître surprenant que deux textes parlant d'événements à peu près contemporains, qui se déroulent au même endroit entre les mêmes partenaires, s'ignorent complètement l'un l'autre. La raison est, je crois, que nous avons à faire à deux traditions différentes et concurrentes : une tradition *historique,* celle de la Chronique (et de la scholie) ; et une tradition *hagiographique,* qui fait entrer en scène saint André. Comme il est de règle, c'est la tradition hagiographique qui l'emportera. Mais j'estime que l'ignorance où en est encore la Chronique est pour nous une raison de plus d'avoir confiance en celle-ci.

Le second texte est la lettre synodale que le patriarche Nicolas III, peu après son avènement en Août 1084, adressa à Alexis I Comnène sur la question des évêchés ou archevêchés érigés en métropoles. Citant le cas de Patras, le patriarche rappelle qu'elle devînt métropole et reçut de Nicéphore I trois évêchés suffragants „à cause du miracle que saint André opéra aux yeux de tous lorsque furent écrasés les Avars, qui pendant 218 ans avaient occupé le Péloponnèse et l'avaient coupé de l'empire, si bien qu'aucun Grec n'y pouvait mettre le pied : en une heure, la seule apparition de l'apôtre les fit disparaître, et le pays tout entier revînt sous le sceptre du basileus". On voit ici les progrès et l'envahissement de la légende hagiographique : elle n'explique plus simplement l'attribution à l'Eglise de Patras de quelques colons sklavènes, mais le retour du Péloponnèse dans le sein de l'empire, une occupation barbare plus que deux fois séculaire ayant été en une heure annihilée par une épiphanie de saint André. Pareil prodige garantissait assurément, au métropolite de la ville dont l'apôtre était le patron, le maintien de son rang et de ses suffragants.

Digitized by Google

Le dernier texte est l'anaphore, adressée au patriarche Joseph II, dont un métropolite de Monemvasie, en 1429, confia la rédaction à Isidore de Kiev, pour défendre contre Corinthe les droits de sa métropole sur les évêchés suffragants du Magne et de Zéména. Le rédacteur remonte à ce propos très haut dans l'histoire de Corinthe et du Péloponnèse, et il place à la fin du VIe siècle une invasion de „Scythes" qui déferle vers le sud, et provoque la diaspora des habitants de Lacédémone, dont les plus nobles familles cherchent refuge à Monemvasie. Ce texte, qui d'ailleurs pour la diaspora apporte comme un écho lointain et déformé de la Chronique, est plein d'erreurs historiques. Il n'a d'autre intérêt que de nous montrer la dégradation de la tradition. Il a aussi celui de nous ramener, au terme de ce tour d'horizon, à l'ambitieuse et audacieuse Monemvasie, où se trouve la clef, non point certes des problèmes de la Chronique, mais de maintes difficultés que présente l'histoire tardive du Péloponnèse.

Ainsi ces textes si souvent invoqués, une fois replacés en leur temps, ne peuvent ni confirmer ni infirmer la Chronique : ils n'apportent qu'un exemple de plus des déformations que le temps au cours des siècles, les hommes au gré de leurs intérêts, infligent à l'histoire, et de l'invasion progressive de celle-ci par le mythe. Il faut en revenir et s'en tenir à la Chronique d'Iviron, confirmée par la scholie d'Aréthas. Avec les seules réserves, indiquées plus haut, sur la date de l'arrivée massive et de l'implantation des Slaves dans le Péloponnèse, ces textes, à mon avis, méritent notre confiance.*

Paris

* Pour une nouvelle édition de la Chronique d'Iviron, et la démonstration détaillée des points énoncés ci-dessus, cf. maintenant: *P. Lemerle*, „La chronique improprement dite de Monemvasie, le contexte historique et légendaire", Revue des Etudes Byzantines 21, 1963, p. 5—49.

Digitized by Google

Е. Э. ЛИПШИЦ

НАВКРАТИЙ И НИКЕЙСКИЕ МОЗАИКИ

Великолепные памятники византийского мозаичного искусства, украшавшие прежде алтарную часть церкви Успения в Никее, в настоящее время уже не существуют.[1] Они сохранились лишь в негативах, цветных таблицах и фотографиях, которые были выполнены еще накануне первой мировой войны Русским Археологическим институтом в Константинополе и изданы в 1927 г. в исследовании Ф. И. Шмита.[2]

Стилистические черты мозаик — тонкая индивидуализированная характеристика лиц, богатая и разнообразная красочная гамма со множеством цветовых оттенков смальты, применение местами жемчужной смальты, мастерское расположение кубиков, создающее импрессионистский эффект игры света и цвета — свидетельствуют о большой высоте искусства художников, создавших эти произведения. Исследователи с достаточным основанием связывают мастеров, запечатлевших свое искусство в Никее, со столичной константинопольской школой живописи.[3]

Изучение никейских мозаик тем более важно, что до нас дошло вообще очень мало памятников византийской мозаичной живописи, относящихся к деятельности столичной школы.

Вместе с тем, несмотря на значительное число исследований, посвященных никейским мозаикам с начала текущего столетия, они до сих пор не имеют точно установленной даты. Отсутствие письменной

---

[1] Уже в 1921 году *Ш. Диль* сообщил, что все внутреннее убранство церкви разрушено в период турецко-греческой войны. Мозаики в конхе апсиды, однако, тогда еще уцелели (Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1921, p. 352—353; cf. Byzantinische Zeitschrift, 25, S. 267—268). Через три года здание было окончательно разрушено, как это было констатировано *М. А. Алпатовым* и *Н. И. Бруновым* (Byzantinische Zeitschrift, 25, 1925, S. 267—268; 28, 1928, S. 238—239; 29, 1929, S. 139; *D. Talbot. Rice*. Nicaia, Antiquity, III, 1929, pl. VII).

[2] *Th. Schmit*. Die Koimesis-Kirche von Nikaia. Berlin, 1927.

[3] См. *В. Н. Лазарев*. История византийской живописи. М., 1947, I, стр. 53 сл.

Digitized by Google

документации и гибель самого памятника очень затрудняют решение вопроса. Не удивительно поэтому, что колебания в датировке мозаик настолько значительны, что достигают нескольких столетий. Достаточно напомнить, что одни исследователи (Ф. И. Шмит, А. Грегуар, Г. Франкович) считают мозаики вимы произведением искусства VI века, даже первой его половины; другие (как, например, Р. Дельбрюк и В. Н. Лазарев) относят их, как и самый храм, к VII в.; третьи (Э. Вайганд и А. Грабар) — к VIII в.; четвертые (О. Вульф и П. Эндервуд) — к IX веку.

В свое время Ф. И. Шмит обратил внимание на то, что вокруг фигуры Богоматери, расположенной в конхе апсиды, видны контуры креста, свидетельствующие о том, что мозаики подверглись реставрации уже в византийские времена. Исследователь высказал мысль, поддержанную и другими учеными, что замена изображения креста фигурой Богоматери с младенцем должна быть приурочена к иконоборческому периоду истории Византии; на реставрацию мозаик указывает, по его мнению, и надпись, помещанная, в отличие от других имеющихся надписей, вертикально между двумя фигурами ангельских чинов в виме алтаря. Эта надпись, гласящая, что „воздвигнул Навкратий божественные иконы" отличается от других горизонтально расположенных надписей в конхе и виме не только цветом кубиков смальты, но и формой написания букв.[4]

Кроме того, Ф. И. Шмит отметил, что при внимательном рассмотрении контуров фигур ангельских чинов в своде вимы, поставленных попарно по сторонам престола, можно убедиться в том, что даже вокруг наилучше сохранившейся фигуры (с подписью „Силы") видны следы реставрации. Линия излома заметна вдоль крыльев.[5]

Что касается надписи Навкратия, то различными исследователями уже неоднократно было обращено внимание на сходство текста надписи с подобной же, но более полной надписью в Софии константинопольской. И там, и здесь имеется, по всей вероятности, в виду реставрация икон, осуществленная после победы иконопочитания (843 г.).[6]

Таким образом, этот памятник византийского искусства носит на себе отпечаток политических событий связанных с борьбой двух враждовавших в VIII — IX вв. партий иконоборцев и иконопочитателей.

[4] „Кубики, из которых составлены буквы, не блестящие черные, как в других надписях вимы и апсиды, а темносиние... Буквы имеют неправильную форму и отличаются от букв других надписей по своим формам". — *Th. Schmit*, op. cit., S. 23, 41.

[5] *Th. Schmit*, op. cit., S. 23. *В. Н. Лазарев*, рассматривая эти мозаики, указывал, что „Особенно хорошо лицо Δύναμις I „Силы" — Е. Л. I... По своему исключительно высокому качеству фигура Δύναμις отличается от всех остальных фигур. Ближе всего к ней подходит фигура Ἀρχαί I „Начала" — Е. Л. I, но и она уступает ей во многом. — *В. Н. Лазарев*, назв. соч., стр. 53.

[6] Cf. *E. Weigand*. Zur Monogrammenschrift der Theotokos (Koimesis) Kirche von Nicaia, Byzantion, VI, 1931, S. 420.

Digitized by Google

В последней статье по интересующему нас вопросу, опубликованной П. Эндервудом в 1959 г., вопрос о датировке никейских мозаик был подвергнут новому рассмотрению.[7] Побудительной причиной к написанию этой статьи явился доклад Э. Кицингера на XI Международном конгрессе византинистов в Мюнхене (1958).[8] Э. Кицингер высказал новую мысль о последовательности реставраций мозаик. По его мнению, мозаики в конхе апсиды подверглись в византийское время не одной (как думал Ф. И. Шмит), а двум последовательным реставрациям. Первоначально в конхе апсиды была фигура Богоматери. Затем (при иконоборцах) она была выломана и заменена изображением креста. Наконец, на месте креста вновь было восстановлено изображение Богоматери с младенцем.

П. Эндервуд, изучив мозаики по увеличенным фотографиям с негативов никейских мозаик[9], пришел к заключению, что гипотеза о двух реставрациях подтверждается линиями изломов, заметными между рядами мозаичных кубиков.

Фотографии, приложенные к статье П. Эндервуда, как мне представляется, действительно дают основание для подобного заключения. Автор статьи отмечает, что реставрации коснулись не только конхи, но и ангельских чинов, изображенных на боковых частях свода вимы.

Ход рассуждений автора, на мой взгляд, убедителен. Конечно, вряд ли можно считать вероятным сохранение нетронутыми антропоморфных фигур ангельских чинов, если реставраторы сначала (при иконоборцах) выломали, а затем (при иконопочитателях) восстановили фигуры Богоматери с младенцем тут же рядом в конхе апсиды. Для иконоборцев и те, и другие были неприемлемы. Это тем более трудно себе представить, что надпись Навкратия помещена не в конхе апсиды, а именно в своде вимы. Надпись расположена при этом между двумя фигурами ангелов так, что для ее помещения потребовалось бы все равно подвергнуть ломке мозаики вимы. Вряд ли иконопочитатели, восстанавливавщие фигуру Богоматери, решились бы ломать мозаики вимы, если бы они до их времени уцелели. Гораздо проще было бы поместить надпись в конхе апсиды, где все равно велись работы по реставрации. Поэтому кажется значительно более правдоподобным предположение о том, что реставрации были сделаны не только в конхе, но и в виме, включив в число замененных частей и фигуры ангельских чинов.

Если принять предложенную П. Эндервудом датировку реставрационных работ Навкратия — „время вскоре после 843 г.“ — можно, однако, добиться, продолжив исследования, еще более точных результатов по вопросу о дате интересующего нас замечательного памятника византийской живописи.

---

[7] *P. A. Underwood.* The Evidence of Restorations in the Sanctuary Mosaics of the Church of the Dormition of Nicaia, Dumbarton Oaks Papers. Washington, 1959.

[8] *E. Kitzinger.* Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress. München, 1958, S. 1—50.

[9] Отпечатки с негативов были предоставлены ему Государственным Эрмитажем.

Digitized by Google

Дело в том, что П. Эндервуд, разбирая вопрос о надписи Навкратия, считает его лицом неизвестным, лицом, „о котором, кажется, нет никакой документации“.

Но так ли это?

В свое время О. Вульф действительно высказал взгляд, что названный в надписи „Навкратий не может быть никто другой, как мозаичист, исполнивший „божественные образа“ и с восторгом объявивший себя их автором“ ... „Отсутствие всякой титулации при имени понятно только тогда, если оно принадлежит художнику, тогда как для заказчика мозаик или основателя церкви это ничем в контексте надписи не оправдывалось бы“.[10]

Мы не можем согласиться с такой точкой зрения. Навкратий не был, конечно, основателем храма, так как сейчас можно считать доказанным, что церковь была построена до него Гиакинфом, имя которого читается в центральной части храма на монограммах (на капителях колонн и на мраморных плитах).[11] Но он вряд ли может быть отождествлен „со скромным и неизвестным художником“[12]. Последний не решился бы нарушить строгую и симметричную композицию гетимасии (важнейшую по своей догматической идее), притом в алтарной части храма, чтобы написать свое имя. Памятники византийской монументальной мозаичной живописи обычно не имеют на себе подписей художников. Имен мозаичистов (особенно реставраторов) мы по большей части не знаем. С другой стороны, в мозаиках встречаются часто изображения и надписи с именами ктиторов, заказчиков, лиц, обычно влиятельных и известных.

Поэтому, как мне кажется, в Навкратии есть гораздо больше оснований видеть инициатора, заказчика, чем художника. Только влиятельное лицо могло бы решиться при тогдашних условиях поместить надпись там, где это сделал Навкратий. Следует сказать, что художников, вероятно, было несколько, так как стилистические различия между фигурами велики и в их исполнении наблюдается разный художественный „почерк“.[13]

Время проведения Навкратием реставрационных работ — период восстановления иконопочитания — подсказывает возможность отождествления Навкратия с одним из активнейших участников борьбы за восстановление икон — игуменом крупнейшего столичного студийского монастыря, учеником и преемником Федора Студита[14]. Такое

[10] *О. Вульф.* Архитектура и мозаики храма Успения в Никее. Византийский Временник, VII, СПб., 1900, стр. 372—373.

[11] *Th. Schmit,* op. cit., S. 12 f. Гиакинф был основателем неоднократно упоминающегося в истории Никеи монастыря (ср., напр., Деяния собора 787 года, где имеется подпись: „Григорий — игумен монастыря Гиакинфа“. *H. Grégoire.* Encore le monastère d'Hyacinthe a Nicée, Byzantion, V, 1, p. 290; cf. *Marin.* Les moines de Constantinople, 1897, p. 348.

[12] *О. Вульф,* назв. соч., стр. 373.

[13] *Н. В. Лазарев.* История византийской живописи, I, стр. 286.

[14] На возможность отождествления Навкратия с одноименным учеником Федора Студита обратил внимание в свое время А. Грегуар. Он датировал поэтому первоначально весь храм IX веком. Позднее он изменил свой взгляд на

Digitized by Google

лицо, как этот известный деятель, могло легко организовать, субсидировать и даже, вероятно, направить первоклассных мастеров для реставрации мозаик. Известно ведь, что Студийский монастырь славился как место, где имелись ремесленники всевозможных тонких специальностей, в том числе и искусные каллиграфы и художники.[15]

Мы не имеем прямых доказательств о деятельности Навкратия в Никее, хотя еще при жизни Федора Студита, когда студийские монахи находились в ссылке, Федор и Навкратий живо интересовались никейскими делами, имея связи и переписку с никейским митрополитом Петром.[16]

После смерти Федора Студита студийские монахи са своим игуменом Навкратием возвратились из ссылки в Константинополь. В событиях, связанных с разгромом иконоборческого движения, они сыграли первостепенную роль, добиваясь скорейшего восстановления иконопочитания в самых высоких инстанциях. Так, именно студийским монахам некоторые византийские хронисты приписывают успех всего дела — преодоление возражений магистра Мануила, препятствовавшего реформе.[17] Во главе монахов стоял тогда Навкратий.

Таким образом, Навкратий был достаточно видным и влиятельным лицом, чтобы поместить свое имя в любом месте среди восстановленных им мозаичных образов.

Следует также отметить, что самое имя „Навкратий" встречается в византийских источниках крайне редко. Единственный известный нам деятель Византии VIII—IX веков, носивший это имя, и был игумен Студийского монастыря.[18]

Навкратий оставался на своем посту до своей смерти, т. е. до 18 апреля 848 г.[19] Работы по реставрации никейских мозаик, украшавших и конху, и виму, должны были быть, следовательно, закончены до этого срока.

датировку, так как пришел к заключению, что основатель монастыря Гиакинф и Навкратий жили в различное время.

[15] *А. П. Доброклонский.* Преподобный Федор Исповедник и игумен Студийский, I, Одесса, 1913, стр. 413.

[16] Cf. Theod. Studitae, Epist. ed. Migne. Patr. Gr. 99, II, № 25, 101, 127, 200; Nova Patrum Bibl., ed. Mai — Cozza - Luzi, № 11, 45, 86, 295. Вероятно, к их числу можно присоединить и письма 63, 133, 151; ср. *А. П. Доброклонский,* назв. соч., стр. 202, 247.

[17] Роль отдельных лиц в проведении реформы и восстановлении иконопочитания освещается источниками по разному. Однако, на значение студийских монахов в деле восстановления иконопочитания указывают не только хронисты, но и автор жития Николая Студита. Степень влияния в версиях, связанных с монастырскими кругами, вероятно, несколько преувеличена. *А. П. Доброклонский,* там же, стр. 951.

[18] В Месяцеслове Востока имя Навкратий или Навкрат упоминается только один раз и отождествляется с игуменом студийским, умершим 18 апреля 848 (847) года. *См. Сергий.* Полный месяцеслов Востока, II. Владимир, 1901, стр. 173.

[19] Acta Sanctorum, Junii, II, p. 135; *E. Marin.* De Studio cenobio Constantinopolitano. Parisiis, 1897, p. 52 sq.

Digitized by Google

Таким образом, время создания мозаик, украшавших и конху, и виму до гибели памятника, может быть точно определено. Реставрационные работы, если наша догадка правильна, должны были быть начаты вскоре после 843 года (дата восстановления иконопочитания) и должны были быть произведены в период до 18 апреля 848 г. (день смерти Навкратия).

Время производства работ по реставрации мозаик явилось заключительным этапом того периода истории Византии, изучению которого Г. А. Острогорский посвятил ряд своих широко известных и ценных исследований. А самый памятник запечатлел разные этапы политической борьбы иконоборцев и иконопочитателей в эту бурную эпоху.

Ленинград

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₁
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₁
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ЈОВАНКА МАКСИМОВИЋ

ИКОНОГРАФИЈА И ПРОГРАМ МОЗАИКА У ПОРЕЧУ

Цели комплекс ранохришћанских и византијских грађевина у Поречу представља изванредне документе о настанку и еволуцији ране хришћанске уметности, посебно архитектуре, у периоду између IV и половине VI века. Процес претварања скромних хришћанских храмова из почетка хришћанске ере у велику, монументалну, репрезентативну базилику бискупа Еуфразија из половине VI века, постао је нарочито јасан после обимних ископавања, истраживања, конзервирања и рестаурирања пре II светског рата и нарочито после њега. Чисте архитектонске елементе богато допуњују декорације камене пластике, подних и зидних мозаика. Ова архитектура је значајна због могућности да се њени елементи сагледају у постепеном развоју, као и због особина њене дефинитивне форме, саме Еуфразијеве базилике, која има и много заједничкога са архитектуром Западног римског царства, али и неких специфичности које је чине оригиналном и делимично везаном за друге токове, настале у оријенталним провинцијама Источног римског царства текући преко Далмације и Истре до Ломбардије и даље. Три слоја раскошних подних мозаика у базилици илуструју најбоље процес у овој врсти декорације, који почиње са антикизирајућим елементима и реалистичким концепцијама а завршава геометријским декоративним елементима. Мраморна оплата доњих делова апсидалних зидова богатом разнобојном мраморном и седефном инкрустацијом везује се за византијску декорацију тих времена. Зидни мозаици Еуфразијеве базилике, репрезентативни примери монументалног сликарства Јустинијанова доба, представљају политичке и теолошке концепције те сложене велике државе и њене цркве, као и високе квалитете уметности у којој нестаје тежња за продужењем античких традиција и ствара се нова уметност са новим концепцијама о богу и човеку, о форми и ликовном језику. С обзиром на релативно мали број сачуваних споменика монументалног сликарства из Јустинијановог времена ови зидни мозаици имају посебан значај.

Мозаици су постављени у источни део Еуфразијеве базилике после обнове цркве (сл. 1). О тој обнови говори поносни дугачки натпис крупних слова израђен у мозаику у апсиди испод главне сцене: „HOC FUIT

Digitized by Google

IN PRIMUS TEMPLUM QUASSANTE RUINA TERRIBILIS LABSU NEC CERTO ROBORE FIRMUM EXIGUUM MAGNOQUE CARENS TUNC FURMA METALLO SED MERITIS TANTUM PENDEBANT PUTRIA TECTA. † UT VIDIT SUBITO LABSURAM PONDERE SEDEM PROVIDUS ET FIDEI FERVENS ARDORE SACERDUS EUFRASIUS S(AN)C(T)A PRECESSIT MENTE RUINAM. LABENTES MELIUS SEDITURAS DERUIT AEDES FUNDAMENTA LOCANS EREXIT CULMINA TEMPLI. † QUAS CERNIS NUPER VARIO FULGERE METALLO PERFICIENS COEPTUM DECORAVIT MUNERE MAGNO AECCLESIAM VOCITANS SIGNAVIT NOMINE XPI CONGAUDENS OPERI SIC FELIX VOTA PEREGIT."[1] Иако се до краја не може веровати натпису у коме су заслуге бискупа Еуфразија за базилику свакако преувеличане, ипак се на основу археолошких ископавања и анализа самога споменика може закључити да је Еуфразије заиста много учинио на увећању старије базилике, на раскошном украшавању нове цркве, наручивши мозаике у славу бога и себе самог. На жалост натпис не говори о датуму настанка мозаика. У јужној апсиди сачуван је део оригиналног олтара са једним натписом у коме се помиње име Еуфразија: „FAMUL(US) D(E)I EUFRASIUS ANTIS(TES) TEMPORIB(US) SUIS AG(ENS) AN(NUM) XI A FUNDAMEN(TIS) D(E)O IOBANT(E) S(AN)C(T)E AECL(ESIAE) CATHOLEC(E) HUNC LOC(UM) COND(IDIT)."[2] Иако се у овом тексту помиње једанаеста година Еуфразијева бискуповања, на основу њега се не може тачно датирати грађевина, пошто хронологија поречких бискупа није тачно утврђена.[3] Сва је вероватноћа да су мозаици настали око половине VI века, око 550. године[4], када је цела Истра била под византијском

---

[1] *M. Prelog*, Poreč, grad i spomenici, Beograd 1957, 112. Прелог је исправно нека погрешна читања натписа код Молајолија *(B. Molajoli*, La basilica eufrasiana di Parenzo, Padova 1943, II ed., 27) — pendebant, aedes, XPI, сем што је погрешно читао FIDEI са два I, место са једним. За тумачење натписа консултовала сам др Фрању Баришића, професора Филозофског факултета у Београду, те му и овде најлепше захваљујем на помоћи.

[2] *B. Molajoli*, op. cit., 52, сл. 75, *A. Orlandos*, Ἡ ξυλοστέγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ, Ἀθῆναι 1952, II 452—54. *M. Prelog*, op. cit. 113, сл. 208. Молајоли је погрешно читао D(EI), место D(E)I, TEMPERIB(U)S место TEMPORIB(US). Прелог је погрешно читао LOBANT(E), место IOBANT(E).

[3] Као извор за утврђивање хронологије поречких бискупа служи привилегиј бискупа Еуфразија од 24. марта 543. године, у којој је Еуфразије са Јустинијановим посланицима регулисао порез десетине у корист поречке цркве и свештенства. О овоме в. *F. Cusin*, I „Privilegio Eufrasiano" e la charta Libertatis del Comuna di Parenzo, Archivio veneto V serie, vol. 30—31 (1942), 65—84. Већ је давно уочено да је овај документ фалсификат, сачуван у каснијим преписима и да се сви подаци морају узимати са резервом. О томе в. такође *Š. Antoljak*, Da li je Istra upravo 539 godine potpala pod Bizant, Зборник Византолошког института 4, Београд 1956, 31—43.

[4] У досадашњој литератури мозаици су различито датирани, углавном између 532—554. г. В. код Молајолија датовања у старијој литератури. *C. R. Morey* (Early christian art, II ed. Princeton 1953) стављајући бискупа Еуфразија с. 540. г. индиректно датира и саме мозаике. *G. Galassi* (Roma o Bisanzio I, Roma 1953, 106) даје распон од 530 до 560. г. као и *P. Toesca* (Storia del' arte italiana, I Torino 1927, 202). *Прелог* (op. cit. 188) ставља мозаике после 550. године.

Digitized by Google

влашћу, те су и црквени и уметнички проблеми постали заједнички, везе Пореча са Равеном, Римом и Цариградом постојане и нормализоване. Јер, као што ће се касније видети, поречки мозаици показују и тематски и стилски савременост, актуелност Јустинијанове владавине око половине века.

Еуфразијева базилика у Поречу и њени мозаици настали су у време тешких црквених расприи подстакнутих самом Јустинијановом личношћу 544. године, познатих под именом „Три поглавља".[5] Оживљавање монофизитских проблема ангажовало је државне и црквене ауторитете да свим средствима угуше ту стару бољку византијске државе, која је нарушавала јединство цркве и угрожавала јединство власти. Међу противницима званичне Јустинијанове и црквене, римске политике, налазили су се многи бискупи оријенталних и афричких провинција, па и западних, међу њима и поречки бискуп Еуфразије. Истарски бискупи су и у моментима заташкавања црквених расприи око Три поглавља у Јустинијановој држави, па и касније, остајали упорни, не прихватајући Три поглавља, па ни званичну црквену политику. Чак је и папа Пелагије I у једном писму упућеном равенском егзарху 555. године, између осталог рекао: „Eufrasius siquidem atque Maximilianus (бискуп Копра), nomina tantum episcoporum habentes, et ecclesiasticam ibi unitatem perturbare dicuntur, et omnes ecclesiasticas res suis usibus applicare, in tantum ut contra unum eorum, id est Maximilianum, usque ad nos, per tam longum iter, necessitate compellente, praeces offerrent."[6] Тај отпор према ставовима римске цркве био је истовремено и отпор према све јачој централизацији римске црквене власти, па можда и према византијској политичкој и војној доминацији.[7] До краја прве половине V века поречки бискупи су били суфрагани миланских бискупа, али од стварања престонице Западног царства у Равени 402. године у време Хонорија и зависности Истре од цркве у Аквилеји, везе са Миланом су бивале све слабије.[8] Тако су се постепено губиле традиционалне везе са црквом св. Амвросија, и утицаји Равене и директно Византије бивали су све јачи.

Специфичне политичке и црквене прилике Истре у доба Јустинијанове владавине дале су посебну, иако не јасно видљиву ноту култури и уметности ове византијске провинције. Монументални мозаици Еуфразијеве базилике у Поречу показују неке од тих особина, те дубље улажење у њихове иконографске и идејно-теолошке особине заслужује пажњу.

[5] *Ch. Diehl,* Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle, Paris 1901, 354—366; *E. Stein,* Histoire du Bas-Empire, II, Paris—Bruxelles—Amsterdam 1949, 632—683.

[6] *P. Kandler,* Codice Diplomatico Istriano, Trieste, a. 1847 e seg. И овом приликом најлепше захваљујем др Јадрану Ферлуги, професору Филозофског факултета у Београду, који ми је ставио на расположење своје исписе из Зборника и из друге старије локалне литературе везане за историју Трста и Истре.

[7] О отпору новоосвојених западних и италијанских крајева према завојевањима Јустинијанових генерала уп. *З. В. Удальцова,* Италия и Византия в VI веке, Москва 1959.

[8] *F. Babudri,* Parenzo nella storia ecclesiastica, Atti e Memorie della Societa Istriana di Archeologia e Storia Patria XXVI, 1910, 89.

Digitized by Google

Мозаици су распоређени у источним деловима базилике, у трима апсидама и на тријумфалном луку, споља на источном фронтону изнад централне апсиде, и на горњим деловима западне фасаде. Иако су у неколиким рестаурацијама мозаици били делимично обнављани и делимично или скоро потпуно пропали у бочним апсидама и на спољним фасадама, њихов основни, првобитни распоред је потпуно читак, а карактеристике стила довољно јасне.

У конхи апсиде представљена је монументална композиција Богородице на престолу са Христом на крилу, са по једним анђелом са сваке стране. Са леве стране је фигура св. Мавра (SCS MAURUS), истарског свеца, који у рукама носи мученички венац. Он представља Богородици епископа Еуфразија (EUFRASIUS EPS), који корача за њим и носи, као донатор, модел трobrodне базилике. За њим ступа архиђакон Клаудије (CLAUDIUS ARC), носећи књигу у рукама и његов мали син Еуфразије (EUFRASIUS FIL. ARC), који носи две упаљене свеће. Са десне стране Богородици прилазе три несигнирана свеца, двојица са венцима у рукама, а трећи са књигом.[9] Сви ходају по зеленој трави посутој цвећем. Изнад њих је широко небо са облацима, из којих се помаља божја рука, која носи венац којим крунише Богородицу (сл. 2).

У доњој зони између прозора постављене су фигуре арханђела Михаила, у центру апсиде, са сфером у рукама, лево Захарија са ковчежићем и кадионицом и, десно, фигура Јована Крститеља са крстом у левој руци, док десном благосиља. У истој зони, на бочним странама апсиде, северно је композиција Благовести, а јужно композиција Сусрета Марије и Јелисавете. У сцени Благовести приказана је Богородица на престолу у тренутку када је испустила предиво изненађена појавом анђела. Иза ње је представљена у мозаику велика тробродна базилика. С леве стране прилази јој арханђео Гаврило носећи у руци гласнички штап, док је десном благосиља (сл. 3). У Сусрету Марије и Јелисавете две жене стоје једна према другој, док је у позадини представљена мала зграда на чијим је вратима завесу разгрнула девојка која радознало прати сцену (сл. 4, 5).

На унутрашњем луку апсиде налази се тринаест медаљона у којима су попрсја светица и у потрбушју лука представа јагњета (потпуно рестаурисана). У медаљонима су сигниране светице: SCA FILICITAS, SCA BASILISSA, SCA EUGENIA, SCA CICILIA, SCA AGNES, SCA AGATHE, SCA EUFYMIA, SCA TECLA, SCA VALERIA, SCA PERPETUA, SCA SUSANA, SCA IUSTINA.

На тријумфалном луку представљен је Христос са дванаест апостола. Млади Христос седи на сфери, у десној руци држи отворену књигу на којој пише: „EGO SUM LUX VERA“. Са сваке стране прилазе му по шест апостола. Са леве стране св. Петар са венцем (SCS PETRUS),

[9] Претпоставља се да су приказани локални свеци, заштитници града: св. Елеутериј, Пројект и Елпидиј (*B. Molajoli*, op. cit. 41).

Digitized by Google

св. Андреја са књигом (SCS ANDREA), св. Јаков са венцем (SCS IACOBUS), св. Бартоломеј са ротулусом (SCS BARTOLOMEUS), св. Тома са књигом (SCS THOMAS), св. Симон са венцем (SCS SIMON), а са десне стране св. Павле са ротулусом (SCS PAULUS), св. Јован са венцем (SCS IOHANES), св. Филип са књигом (SCS FELIPPUS), св. Матеј са два ротулуса (SCS MATTEUS), св. Јаков са венцем (SCS IACO ALFEI), и Јуда са књигом (SCS IUDAS IACOBI).[10]

У бочним апсидама се налазе две сличне композиције. У северној, на делимично сачуваном мозаику представљен је млади допојасни Христос како крунише венцима св. Кузмана и Дамјана (SCS C... и ..IANUS) (сл. 6). У јужној апсиди млади Христос такође крунише два свеца, овог пута вероватно бискупе Урса и Севера (SCS ... и SEVERUS) (сл. 7).

Споља на западној фасади горњи део монументалне композиције је данас потпуно уништен, а доњи део је рестаурисан 1896. године. Ту се виде по две фигуре, вероватно апостола са сваке стране и, између прозора, седам свећњака са упаљеним свећама. У тимпану се могла доскора наслутити представа Христа у средини са по четири апостола са сваке стране. Тако је ова велика композиција представљала у две зоне Христа са дванаест апостола и седам апокалиптичних свећњака (сл. 8, 9).[11]

На источној фасади, у фронтону изнад централне апсиде мозаици су данас такође уништени. Старији истраживачи су успели да назру неке фигуре и да прочитају једва читљиве натписе: SCS ANDREAS, SCS PETRUS, SCS MOIS.., што упућује на композицију Преображења (цртеж 1, сл. 10, 11).[12]

Иконографија Еуфразијеве базилике у Поречу није уобичајена за ово време. Инсистирање на теми Богородице у централној апсиди са Богородицом на престолу у конхи, сценама из њеног живота у доњој зони, представља новину у распореду сликаних композиција византијских базилика. Представе појединих светаца у апсиди (Захарија, Јована), у бочним апсидама, као и мозаичке композиције на спољним фасадама, су ретки елементи у декорацији VI века. Историјски и идејно-теолошки разлози за овакву концепцију садржине и распореда композиција у Поречу нису до сада тражени и захтевају посебну анализу.[13]

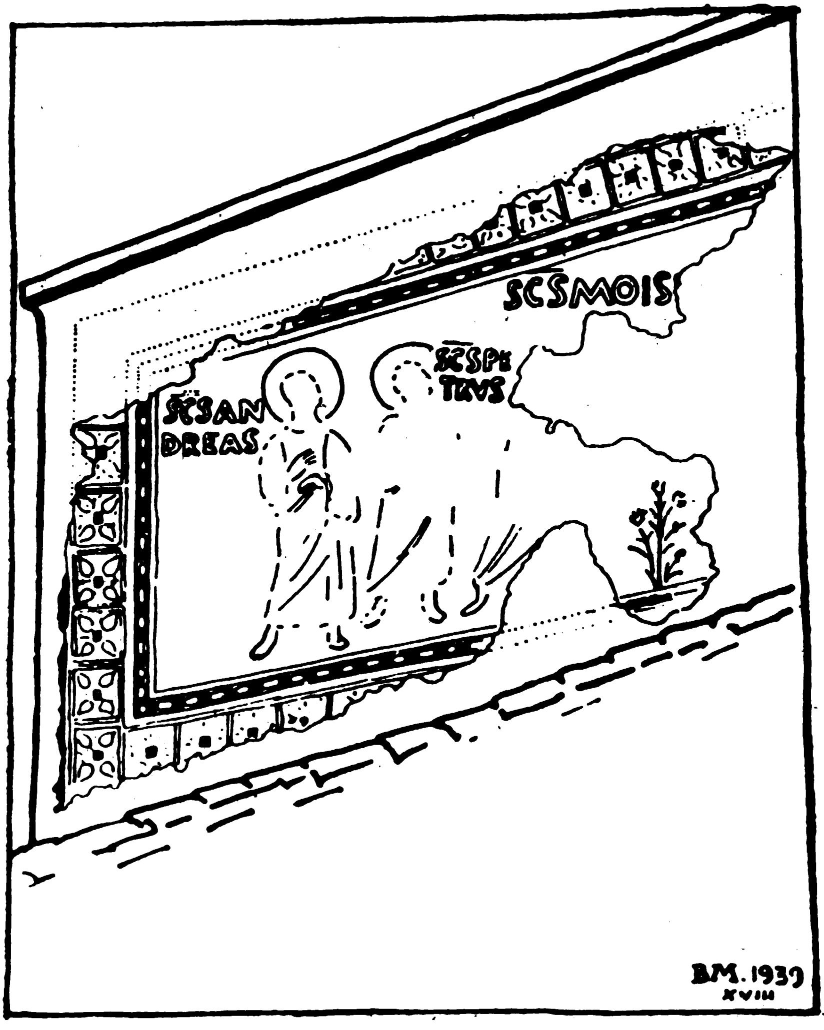
[10] Доње партије ових мозаика су рестаурисане и одвојене црвеном линијом од оригиналних горњих делова.

[11] *B. Molajoli*, op. cit. 33, fig. 33. Нерестаурисана западна фасада и делови мозаичке композиције у њеном горњем делу могу се видети на старој репродукцији у *T. G. Jackson*, Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford 1887, III, Pl. LX. *G. Millet* (у *A. Michel*, Histoire de l'art I, 1, Paris 1905, 170) је претпоставио да је на фасади био Емануил у слави са четири симбола јеванђелиста, четири апостола и седам свећњака.

[12] *Id.*, 33, fig. 34, 35.

[13] У досадашњој литератури о поречким мозаицима рађена је само иконографска анализа појединих сцена. Најопширније су се њоме бавили *O. M. Dalton* (Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911), *O. Wullf* (Altchristliche und byzantinische Kunst I, Potsdam 1924). *G. Millet*, op. cit., 169—170; *И. П. Кондаков*, op. cit.,

Digitized by Google

Пореч, базилика бискупа Еуфразија, источна фасада, Преображење (по Б. Молајолију).

Poreč. The basilika of the bishop Euphrasius. The eastern facade. The Transfiguration (after B. Molaioli).

Digitized by Google

После Ефеског сабора на коме је Марија призната за мајку бога и индиректно за инструмент Инкарнације, она је најјасније прокламовала теофанију. Њена представа на престолу са малим Христом на крилу током VI века бивала је све популарнија. Све чешће је у конхама апсида Теотокос евоцирала теофанију и инкарнацију. Већ су у Бавиту и Сакари, у најзначајнијим ранохришћанским храмовима и капелама у Египту, апсиде посвећиване Богородици. У римској катакомби Комодиле на фресци из VI века насликана је Богородица на престолу са Христом, окружена свецима и са донаторком Туртуром. Туртура носи две свеће, слично Еуфразију, сину архиђакона Клаудија на мозаику у Поречу, који приноси Богородици две упаљене свеће. Из историјских извора се зна да је већ у великим црквама V века Богородица са Христом и донаторима заузимала централно место у апсиди. Тако је у другој половини V века у Влахернској цркви у Цариграду настао апсидални мозаик са Богородицом на престолу и царском породицом Лава I поред ње. У исто време, на другом крају подељеног царства, у апсиди катедрале у Капуи, била је слична композиција са Теотокос и епископом Симаком као донатором. Током VI века грађене су велике базилике у Равени, Поречу, на Кипру, чије су апсиде добиле исту тему Богородице.[14] Посебан иконографски тип је Теотокос окружена мученицима који јој представљају донатора са моделом цркве. Он је врло редак, и сем Пореча, где је тако широко развијен, по нашем сазнању, постојао је још само у апсиди цркве Св. Срђа у Гази, у Палестини, из VI века такође. Данас је ова композиција уништена и позната је само из писаних извора. По опису Корициja из Газе у њој је мученик св. Срђ приводио Богородици на престолу епископа Марцијана који јој је нудио своје дело.[15] На нашем поречком примеру

176—180; *P. Toesca*, Storia dell'arte italiana, Torino 1927, I, 202—205; *R. Van Marle*, Le Scuole della Pittura italiana I, Milano 1932, 38; *C. R. Morey*, Early christian art, Princeton 1953, II ed., 172; *Л. Мирковић* је покушао да објасни иконографију апсиде у Поречу као илустрацију Лукиног јеванђеља — 1, 1—8; 2, 1—14 (Извештај о раду Археолошког института, Гласник САНУ XII, 1, 1960, Београд 1961, 96), али, као што ће се касније видети, мозаици не илуструју Јеванђеље.

[14] За композиције V века в. *A. Grabar*, Iconoclasme dans l'art byzantin, Paris 1957, 21—22; *E. Bertaux*, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904, 60; за композиције VI века в. *И. П. Кондаков*, Иконография Богоматери, С. Петербург 1914, I, 172—183; *A. Grabar*, Martyrium II, Iconographie, Paris 1946, 103, 213; *Id.*, The virgin in a mandorla of light, Late classical and mediaeval studies in honor of Albert Mathias Friend, Jr., Princeton 1955, 305—311; *A. H. S. Megaw*, The mosaics in the church of Panagia Kanakaria in Cyprus, Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini, II, Roma 1953, 199—200; *Id.*, Early byzantine monuments in Cyprus in the light of recent discoveries, Akten der XI. internazionalen byzantinischen Kongresses, München 1958, 345—351. Равенски епископ Еклезије наручио је 541. године у цркви Santa Maria Maggiore у Равени апсидалну композицију у којој Богородица седи на престолу са малим Христом и прима на дар модел базилике од донатора (*Grabar*, Martyrium II, 213).

[15] *Grabar*, Martyrium 62. Сличне представе су у неким другим базиликама VI века, на чијим апсидалним мозаицима је представљен Христос место Богородице. Најрепрезентативнији примери су у црквама San Vitale у Равени и S. Cosma e Damiano у Риму. Међутим, и поред очевидне композиционе и формалне сличности, постоје идејне разлике међу овим сценама с обзиром да се у једним налази у центру Богородица као симбол Инкарнације, а у другим сам Христос.

Digitized by Google

истакнут је у први план не само хијерархијски значај Богородице, која је добила централно место и свечани, церемонијални аранжман, позајмљен из римског дворског протокола[16], већ је још више подвучена дубља теолошка садржина у којој је Марија инструмент Инкарнације и мајка бога. Не треба заборавити да је у великом Еуфразијевом натпису испод ове централне композиције речено да је црква посвећена Христу, те је према томе овде Марија приказана само као средство Инкарнације. У временима када су се поново разбуктале монофизитске и несторијанске идеје, када су се обновиле старе распре о двема природама Христа, људској и божанској, програмско монументално црквено сликарство добија особиту важност. То је нарочито јасно на поречким мозаицима. Док се у калоти апсиде показује божанска природа Христа, који је седећи на крилу Мајке окружен анђелима чуварима, свецима и крунисан венцем из руке бога Оца, која се помаља из ружичастих облака (сл. 12), дотле су у доњој зони приказане сцене везане за почетак Инкарнације, везане за земаљски живот Марије, тј. за човечју природу Христа. Две изванредне композиције Благовести и Сусрета Марије и Јелисавете то најбоље илуструју. Инсистирање на овим сценама из живота Марије у којима почиње земаљски живот Христа пре његова рођења има одређену намену. За ово питање је нарочито важна иконографија Сусрета, анегдотска и „реалистична". Поред Јелисавете јавља се још један сведок Богородичине гравидности, мала девојка која је разгрнула завесу и прислушкује разговор двеју жена о скором рођењу бога. Међутим, овоземаљски пут његова рођења очит је и на видљивој прегнанцији обеју жена.[17] Визије теофаније и циклуси у вези са њом створени су вероватно у палестинској уметности, на местима где се одвијао земаљски живот Христов и где су прво настале цркве и њихове религиозне декорације и у самом Цариграду, центру царства и цркве. Одатле су се раширилe по Византији, Египту, нарочито у коптским црквама, Италији и постале општа места византијске и ране хришћанске уметности. Стварање те иконографије данас је најбоље и најјасније пратити путем историјских извора и иконографских анализа сачуваних ампула из Монце и Бобија, које су у VI веку репродуковале монументалне декорације палестинских цркава, да би, дошавши у руке многих верника и ходочасника, послужиле као њихови религиозни и „туристички" сувенири.[18]

[16] *A. Grabar*, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 198.

[17] Сцене Благовести и Сусрета су везане једна за другу у циклусу Теофаније. Сусрет је као неки додатак Благовестима и обрнуто (*A. Grabar*, Martyrium, 181). Допуњавање ових двеју сцена, Благовести и Сусрета, једна другом, остварено је још у V веку на бочним странама једног равенског саркофага, познатог под именом „sepolcro di Bracioforte". Хришћанска иконографија је на њему исклесана још у врло видљивом хеленистичком стилу (*Н. П. Кондаков*, op. cit., 26—27, сл. 6, 7). *Ван Марле* (op. cit. 38) је сматрао да су Благовести у Поречу сличне композицијама сликаним у катакомбама. Сусрет Марије и Јелисавете са девојком која вири кроз врата и прислушкује разговор такође на фресци у цркви Qeledjlar у Кападокији (*K. Weitzmann*, The Fresko Cycle of S. Maria di Castelseprio, Princeton 1951, fig. 55).

[18] *A. Grabar*, Martyrium, 130—206; *Id.*, Les ampoules de Terre Sainte, Paris 1958.

Digitized by Google

Ову исту монументално замишљену идеју допуњују и појединачне фигуре између прозора: анђео, Захарија и Јован. Иако би се у први мах могло помислити да су представљене Благовести са Захаријем, које су иначе већ сликане у апсидама коптских капела, присуство Јована Крститеља, као и положај трију фигура упућују на тражење другог смисла. Једна варијанта овог иконографског распореда налази се на једној ампули из Бобија. Испод Христа у мандорли, коју придржавају четири анђела, налази се Богородица оранта из Вазнесења, а поред ње место апостола, Захарије, Јован и два анђела. Грабар је објаснио да композиција не илуструје ниједну од „историјских" сцена, већ представља симболично мистерију Инкарнације. То потврђују и речи грчки исписане на Јовановом свитку: „Гле, јагње, божје, које узе на се гријехе свијета" (Јован, I, 29), које наговештавају искупљење помоћу инкарнације Логоса. Захарије и Јован су последњи пророци непосредно пред Инкарнацију.[19] Нема сумње да је иста идеја илустрована у поречкој апсиди. Анђео, Захарије и Јован се укључују у велику тему Инкарнације приказану у конхи апсиде са Богородицом на престолу и малим Христом, и двема сценама из Богородичиног живота, Благовестима и Сусретом са Јелисаветом, које потврђују Инкарнацију. Интересантно је и како је свака од ових фигура појединачно приказана. Анђео није весник Гаврило, као што изричито стоји у Лукином јеванђељу (Лука, 1, 19), већ је сигниран као Михаило са сфером у руци. У Равени, у цркви San Apollinare in Classe, представљен је такође стојећи арханђео Михаило. Захарије као свештеник носи кадионицу, као на ампули из Бобија и ковчежић на коме је приказана у минијатури сцена Поклоњења мудраца, врло слична оној на бордури плашта царице Теодоре у цркви San Vitale у Равени. Јован, огрнут плаштом, испод кога се назире одело од камиље длаке, држи у руци дугачак крст. Оваква иконографија Захарија и Јована формирана је вероватно још у египатским манастирима. Најстарија сачувана представа се налази на једној минијатури у хришћанској топографији Козме Индикоплова, на којој су, поред других, насликани Захарије са кадионицом и ретко сликаном округлом пиксидом у левој руци (у Поречу је представљен ковчежић), а Јован први пут са дугачким крстом.[20]

[19] *A. Grabar*, Les ampoules, 43—44, 60—61. Грабар је раније у Martyrium-у (стр. 240, н. 4) дао нешто друкчије тумачење ове сцене везујући је за теофанију анђела који Захарију јавља о скором рођењу Јована. У једном коптско-арапском рукопису из XIII века илустроване су Благовести са Захаријем, Благовести са Маријом и Сусрет Марије и Јелисавете и на тај начин повезане три сцене о Искупљењу, испричане по Луки. (*A. Masseron*, Saint Jean Baptiste dans l'art, Paris 1957, 46, сл. 45). Иста тематика илустрована је на раним минијатурама у Ечмиадзин јеванђељу из почетка VII века (S. Der Nersessian, La peinture arménienne au VIIe siècle et les miniatures de l'Evangile, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines Ochride 1961, Beograd 1964, 49—57). То је једна варијанта теме Искупљења, која се разликује од нашег примера. У хришћанској иконографији је често долазило до поистовећивања пророка Захарија са првосвештеником Захаријем, оцем Јована Крститеља.

[20] *D. V. Ainalov*, The hellenistic origins of byzantine art, New Brunswick 1961, 54, fig. 26. *M. Anastos* (The alexandrian origin of the Christian topography of Cosmas Indicopleustes, Dumbarton Oaks Papers 3, 1946, 76—80) сматра да је оригинални рукопис настао негде између 540—550. године. За нас су интересантне поред иконографских

Digitized by Google

Пошто је оригинални рукопис Козме настао око половине VI века, може се закључити да је вероватно у исто време и настала иконографија ових пророка. Захарије, велики свештеник, носи кадионицу као свој атрибут, пошто је био као и Аарон одређен за кађење олтара.[21]

Медаљони светица на унутрашњем луку апсиде већ су били представљани у ово доба. Серија светаца мученика и светица мученица у медаљонима вероватно имају сепулкрално порекло везано за локалне свеце.[22] Ове серије медаљона касније добијају општи, заједнички карактер у византијској иконографији. Најближа паралела поречким медаљонима је несумњиво у Равени, у Архиепископској капели, из нешто ранијег времена.[23] Равенски медаљони су исто конциповани, само су нешто једноставнији. У Поречу се налази двапут већи број медаљона, дванаест, док их је на луку у Равени само шест. Пет светица је представљено и у Равени и у Поречу (Cecilia, Eugenia, Eufimia, Perpetua, Felicitas). Овде треба свакако истаћи и грубе грешке у латинским натписима у Поречу, не само у медаљонима светица (Filicitas, Cicilia, Eufymia) већ и на тријумфалном луку код обележавања апостола (Felippus, Matteus). Та несигурна писменост не доводи овог мајстора у везу са равенском уметношћу VI века, у којој је догматски карактер уметничког стила и црквене писмености био на првом месту. Пре би се могло мислити на неког или локалног, недовољно писменог мајстора, што је мање прихватљиво, или на Грка, који греши у латинској ортографији. Таквих појава је било много, нарочито у каснијој уметности средњег века на границама двају светова, источног и западног, нарочито у Јужној Италији.

Представе младог Христа који благосиља свеце у бочним апсидама Еуфразијеве базилике уклапају се у општу хришћанску иконографију овог доба. Млади Христос без браде, преузет из паганске иконографије младих богова и хероја, типичан је за представе на уметничким споменицима до VI века: на фрескама у Бавиту, мозаицима у Солуну, Равени, Риму, на бројним слоновачама овог периода. Приказивање два свеца заједно, као што је случај у Поречу, преузето је са античних групних портрета и настављено нарочито у хришћанском сликарству икона.[24] Кузман и Дамјан сликани су заједно још у Бавиту, у капели бр. 28, а касније као пандани на данас рестаурисаном мозаику у Берлину из цркве San Michele in Africisco у Равени и на апсидалном мозаику из VI века у римској цркви S. Cosma e Damiano.[25] Може се претпоставити да су у другој бочној ап-

и неке стилске сличности између два савремена византијска споменика, мозаика у Поречу и минијатура Козме Индикоплова. Касније копије потичу из IX века (Vat. gr. 699), XI века (Sinait. gr. 1186) и XII века (Laur. Plut. IX, 28).

[21] *L. Réau,* Iconographie de l'art chrétien, III, Iconographie des saints III, Paris 1959, 1357.

[22] *A. Grabar,* Martyrium, 46.

[23] *F. W. Deichmann,* Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Sonderdruck für die Teilnehmehr des XI. internationalen byzantinischen Kongresses, München 1958, Abb. 55, 56, 57. Процесија фигура мученица на мозаицима у цркви San Apollinare Nuovo у Равени разликује се иконографски и идејно, пошто оне носе своје мученичке венце на дар Богородици. Тамо их је много више, 22 у низу *(C. O. Nordström,* Ravennastudien, Uppsala 1953, 80—81).

[24] *A. Grabar,* Martyrium, 46.

[25] *Id.,* 116; *G. Galassi,* op. cit. fig. 43.

Digitized by Google

сиди била представљена два бискупа Урсус и Северус. Север је сигниран на мозаику, док је другоме име избрисано, али су они већ представљани заједно као стојеће фигуре под раскошним конхама у цркви San Apollinare in Classe у Равени из око половине VI века.[26] Равенски епископ Урсус с краја IV века био је од великог значаја и популарности, па је по њему и равенска Basilica Ursiana добила име. Један Север је био поречки епископ и то један од десеторице који су интервенисали на синоду око Три поглавља, па би се могло претпоставити да су локалне истарске црквене прилике утицале и на иконографију ове бочне апсиде.[27]

Композиција Преображења, која се доскора налазила на источној фасади изнад централне апсиде, представља посебну иконографску занимљивост. Добро су познате композиције Преображења на монументалним апсидалним мозаицима из VI века, у Јустинијановом манастиру Св. Катарине на Синају и у великој базилици San Apollinare in Classe крај Равене.[28] У синајском манастиру у конхи апсиде представљен је Христос у мандорли, поред њега лево и десно на златној позадини пророци Мојсије и Илија, а испод њих још три сведока ове божанске визије, три изненађена апостола, Јован, Петар и Јаков. У Равени је приказано Преображење на симболичан начин: место Христа у мандорли се налази монументални украшени крст, лево и десно се налазе допојасне фигуре пророка, а испод њих место три апостола, постављене су три овце. У доњем делу ове огромне композиције је св. Аполенарије као орант са овцама у цветном, рајском пејсажу. Данас се на жалост не може анализовати детаљно Преображење поречке базилике, али на основу скице на којој су забележени последњи његови остаци, може се закључити да је композиција била сасвим једноставна са најнеопходнијим личностима догађаја, са Христом у средини, свакако у мандорли, са пророцима Мојсијем са леве и Илијом са десне стране, и са стојећим апостолима, двојицом са леве стране, Андрејом и Петром и једним, Јованом, са десне.[29] Судећи по слабим остацима, тле на коме су стајали

[26] *G. Galassi*, op. cit. T. XCVII, XCVIII.

[27] *C. O. Nordström*, op. cit. 33. Томазини помиње поречког бискупа Севера као једног од десеторице који су се супротставили закључцима о Три поглавља. Међутим, Томазинијева хронологија поречких епископа је несигурна и не може се на њу ослонити *(G. F. Tommasini*, De Commentari storici-geografici della provincia dell'Istria, libri otto, con appendice, Archeografo Triestino III, 397).

[28] *G. Sotiriou*, Τὸ μωσαϊκὸν τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ, Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini, Palermo 1951, Roma 1953, 246—252; *C. O. Nordström*, Ravennastudien, Uppsala 1953, S. Apollinare in Classe, Das Apsismosaik, 122—132; *A. Grabar*, Martyrium, 191—200.

[29] На основу скице која је остала иза старијих истраживача који су имали још могућности да виде остатке мозаика и натписа (Деперис, Погачник, Деграси) и коју је објавио и *Молајоли* у својој монографији (op. cit. сл. 34, 35), са леве стране су стајали Андреја и Петар. У иконографији Преображења на основу јеванђела по Матеју (17, 1—10), Луки (9, 28—36) и Марку (9, 1—9) учествују три апостола — Петар, Јаков и Јован, те је представа Андреје у Поречу сасвим необична. Може се претпоставити да је сигнатура крај његове главе била погрешно прочитана. Такође је сасвим необично сигнирање пророка Мојсија као свети (SCS). Ово, као и претходна сигнатура апостола Андреја, доводи у сумњу тачност ра-

Digitized by Google

апостоли било је посуто цвећем, са златном позадином, без приказивања планине Табор, на којој се десило Преображење. Цела композиција је била уоквирена јајастим орнаментом и бордуром квадратних поља испуњених стилизованим цветним латицама. Не улазећи овде у проблем Преображења као визије Страшног суда, како га је коментарисао Јован Златоусти, треба истаћи значај Преображења као божанске визије и потврде божанске природе Христа са два пророка који то потврђују. Преображење је несумњиво најпогоднија сцена за ликовно визуелно представљање Христовог божанства. Божанство је видљиво потврђено плавом или сјајном мандорлом која окружава Христа и одваја га од људи и земаљских ствари, као и његовом белом хаљином. У Јустинијаново време, када су распре око божанске природе Христа биле тако живе и сталне, Преображење је као доказ Христове божанске природе и стављано у апсиду, резервисану за символичне композиције Теофаније.[30] Нема никакве сумње да је сцена Преображења у Поречу представљена са истим циљем. Пошто је у Еуфразијевој базилици Теотокос добила централно место, то је као њен идејни пандан и пандан Христа на триумфалном луку на спољној страни источног зида постављено Преображење.

Велика апсидална композиција Преображења у манастиру Св. Катарине на Синају, и поред различитих датовања, сматрана је првом представом Преображења у византијској уметности, поред оне на малом крсту из Лењинграда.[31] Међутим, једна од најранијих представа Преображења, позната на жалост само на основу Месаритесових описа, била је у цркви Св. Апостола у Цариграду. За генезу ране византијске иконографије важно је узети у обзир и Преображење у Поречу, које још нема развијену композицију као синајска црква, нити компликовану и символичну као равенска. Оно је сасвим једноставно са фронтално постављеним фигурама на релативно малом простору, слично нешто каснијој композицији Преображења у капели св. Зенона у цркви Santa Prassede у Риму из почетка IX века.[32]

Христос са апостолима на тријумфалном луку Еуфразијеве базилике уклапа се у рану хришћанску иконографију. Порекло му је, као што је познато у римској империјалној уметности. У раној хришћанској и каснијој византијској уметности честе су композиције Христа међу апостолима. Најраније су клесане у камену на старим хришћанским сарко-

---

нијих читања. Истина, Мојсије је представљен са нимбом, као у Поречу, још од VI века на бронзаном крсту рађеном за синајски манастир и на каснијим византијским минијатурама и мозаицима (*K. Weitzmann—J. Ševčenko*, The Moses cross at Sinai, Dumbarton Oaks Papers 17, 385—398).

[30] На основу писаних извора се зна да је 585. г. обновљена епископска црква у Напуљу и да је епископ Јован наручио сцену Преображења, која је страдала у пожару у VIII веку (*E. Bertaux*, op. cit., 63—64).

[31] *A. Grabar*, Martyrium, 193; *C. O. Nordström*, op. cit., T. 28, f; *G. Sotiriou*, op. cit., 247.

[32] *C. O. Nordström*, op. cit., T. 31. c. На минијатури Преображења у познатом Рабулином кодексу из друге половине VI века апостоли још стојећи присуствују визији (*G. Millet*, Recherches sur l'iconographie de l'évangile, II ed., Paris 1960, la Transfiguration, 219).

Digitized by Google

фазима и на Истоку и на Западу, да би касније бивале све чешће приказиване у мозаику и фресци као симболичне представе Страшног суда. У Поречу је дата једна варијанта ове теме: Христос седи на сфери као Космократор (уколико је рестаурација верна оригиналном изгледу, пошто је само горњи део Христа првобитан са извесним мањим допунама). На отвореној књизи читају се речи Ego sum lux vera, алузија на речи из Јовановог јеванђеља (Јован, 8, 12). У монументалној уметности VI века Христос на глобусу је представљен у Равени, у апсиди цркве San Vitale, али не са апостолима, већ са донаторима и анђелима. Слична композиција Христа на глобусу са свецима и донаторима на тријумфалном луку налази се у римској цркви San Lorenzo fuori le mura из 579—590. године, а на фресци на гробљу Комодиле, такође из VI века, Христос седећи на глобусу предаје кључеве св. Петру.[33] Христос-светлост је био често приказиван у византијској уметности са цитатом из Јовановог јеванђеља исписаним на отвореној књизи или ротулусу у његовим рукама. То су представе типа Христа-Пантократора. Најстарији примери потичу из VI века. У равенској цркви San Apollinare Nuovo могао се видети пре рестаурације Христос са натписом на књизи Ego sum lux mundi. Тај текст ће се касније понављати на фрескама Кападокије, Византије, Србије, Румуније. И ова идеја поређења Христа са светлошћу је позајмљена из текстова римских панегиричара, који су, почевши од Хорација, поредили цареве са светлошћу која осветљава васиону.[34]

Теже је установити како је првобитно изгледала композиција на западној фасади с обзиром да је потпуно уништена. На бакрорезу из времена пре рестаурације видљив је округли медаљон у горњем делу, а у доњем две фигуре лево од прозора и по три свећњака између прозора. Данас на обновљеним мозаицима фасаде стоје по две фигуре на крајевима ове монументалне композиције и седам свећњака између прозора. Међутим, још се данас могу врло добро наслутити у горњем нерестаурисаном делу трагови фигура и то у мандорли седећа фигура Христа, пошто се још види силуета главе и стопала, и по четири фигуре са сваке стране централне мандорле. Свећњаци упућују врло одређено на текст Јовановог Откровења у коме се описује његова визија: „И обазрех се да видим глас који говораше са мном; и обазревши се видјех седам свијетњака златнијех и усред седам свијетњака као сина човјечијега, обучена у дугачку хаљину, и опасана по прсима појасом златнијем" (Откров. 1, 12—13). Јасно је, међутим, да се овде ради о монументалној симболичној композицији Страшног суда са Христом судијом у средини и дванаест апостола око њега, по четири лево и десно и четири у доњој зони.

Гледајући у целини мозаичку декорацију у Поречу и сваку композицију посебно, постаје јасно да мозаици не чине илустрацију једног одређеног текста. Рекло би се да су они пре пажљиви избор разних и симболичних и „историјских" сцена преузетих из разних извора у тежњи да се изложи одређени програм. Програм садржи једну основну идеју Инкарнације, која је потврђена и избором сцена и детаљима у свакој ком-

[33] *Van Marle*, op. cit. 44, fig. 24.

[34] *A. Grabar*, Martyrium, 103—104.

Digitized by Google

позицији. У централној апсидалној композицији Теотокос на престолу са малим Христом на крилу, окружену свецима и донаторима, круните венцем рука бога Оца која се помаља из ружичастих облака и тиме потврђује божанско порекло Христово. Две сцене из живота Марије, Благовести и Сусрет са Јелисаветом, које илуструју Инкарнацију непосредно, истовремено су везане за почетке Христовог земаљског живота, који је потврђен реалистичким детаљем прегнанције Марије, као и индискретним сведоком, малом девојком која прислушкује разговор двеју будућих мајки.

Преображење на источној фасади је визуелна потврда Христове божанске природе, која се манифестује његовом белом хаљином и мандорлом, која га одваја од сведока ове божанске сцене, од пророка и апостола. На западној фасади Христос у мандорли у симболичној апокалиптичној сцени Страшног суда још једанпут је одвојен од овоземаљских личности и као божански судија стоји над целим човечанством. Иста идеја је поновљена на тријумфалном луку где Христос седи на сфери окружен апостолима.

Највећи бранилац дуофизитизма на Западу, најбољи познавалац грчких теолошких списа и њихов интерпретатор међу латинским теолозима, милански епископ Амвросије, утицао је врло много на идеје, па и на уметничку црквену иконографију раног хришћанства. С обзиром да су везе Рима с једне стране, и Равене и Аквилеје с друге, биле поремећене и помућене у периоду владавине Гота, то се лако може претпоставити да су одјеци и традиције амвросијанских дуофизитских утицаја оставили трага и у програмској уметности Пореча. Епископ Еуфразије, као теолошки образован човек и црквено-политички ангажован у сукобима око Три поглавља, сигурно је учествовао у догматском програму своје цркве. Нападан од стране папе Пелагија I и других личности официјелне цркве, Еуфразије, као и други епископи Истре после њега, тврдоглаво остаје противан одлукама о Три поглавља. Градећи своју цркву, он се држао западних обичаја, где су уз полемике ишли и сликани догматски програми који су потврђивали догматске концепције. А сам Еуфразије је имао много разлога да доказује своју правоверност не само величанственошћу грађевине и њених декорација већ и садржином њених монументалних мозаика.

Digitized by Google

JOVANKA MAKSIMOVIĆ

ICONOGRAPHY AND THE PROGRAM OF MOSAICS AT POREČ (PARENZO)

Summary

Mosaics in the basilica of bishop Euphrasius at Poreč are set in the eastern part of the church as well as on the western facade. Bishop Euphrasius is responsible for the restoration of the older Christian basilica and for commissioning the elaborate carved-stone and mosaic ornamentation. Bearing witness to this restoration is the lengthy inscription worked in mosaic beneath the central scene in the apse. As there is no mention of a date in the inscription, nor is the chronology of the bishops determined, a more precise date for these mosaics than the period between 530 and 560 A. D. has not been given. For eccleseastic — historic and stylistic reasons it is however, very likely that they were done about 550 at a time of ecclesiastical discord known as the Three Chapters. Renewal of old monophysical problems which were disrupting unity within the church engaged on a wide scale even to Emperor Justinian in the endeavor to extinguish the heretical movement. Among the rebelious were a number of bishops from oriental and African provinces as well as western. For joining with them bishop Eufrasius was censured by the Pope. This state of affairs probably influenced the program of mosaics at Poreč.

In the apse is a monumental composition of the Mother of God, enthroned, with the Christ Child on her lap. There is an angel to either side and approaching from the left is a series of figures — St. Maurus, an Istrian saint, bishop Euphrasius with a model of the church, archdeacon Claudius and his little son also Euphrasius, while on the right are three unsigned figures of saints. Between the windows beneath this scene are the single figures of the Archangel Michael holding a sphere, Zachariah bearing a small chest and incensor, and St. John the Baptist with the cross. To the left and right are the extraordinary scenes of the Annunciation and Visitation.

Twelve medallions of female saints are on the lower portion of the triumphal arch and a lamb with a halo is placed at the top — considerably restored as are many areas of these mosaics. On the triumphal arch is Kosmocrator with the Twelve Apostles. In the north apse is the young Christ blessing SS. Cosmos and Damian, the same scene being repeated in the southern apse with St. Ursus and St. Severus. Though there was once a large scene of the Transfiguration on the eastern facade above the central apse, Christ with the Twelve Apostles and candelabra from the Apocalypse on the western facade all are now destroyed.

The mosaics at Poreč are not illustrative of particular texts but rather a considered choice of various symbolic and „historical“ scenes from a variety of sources all with a tendency toward displaying a specific program. This

Digitized by Google

consists of an underlying concept — the Incarnation, which is affirmed by the selection of scenes and details beginning with the central composition of the Mother of God (Teotokos) and Christ being crowned by God the Father whose hand extends from a cloud. This basic consept is further expressed in the Transfiguration, the Christ Kosmocrator on the triumphal arch, and the Judg on the western facade — all visually attesting to Christ's divine nature.

Two scenes from the Life of the Virgin — the Annunciation and the Visitation — are both confirmation of the Incarnation and of the beginnings of Christ's temporal existence. It can be assumed that the Poreč mosaics were meant to illustrate the dogmatic concept of divine and human nature in Christ. Caught up in the theological and ecclesiastical differences of the Empire, bishop Euphrasius had good reason to show his orthodoxy.

Digitized by Google

Сл. 1. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, унутрашњост.
Fig. 1. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. Interior.

Digitized by Google

Digitized by Google

Сл. 3. — **Пореч, базилика бискупа Еуфразија, средња апсида, Благовести** (снимио Миша Павловић).
Fig. 3. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The central apse. The Annunciation.

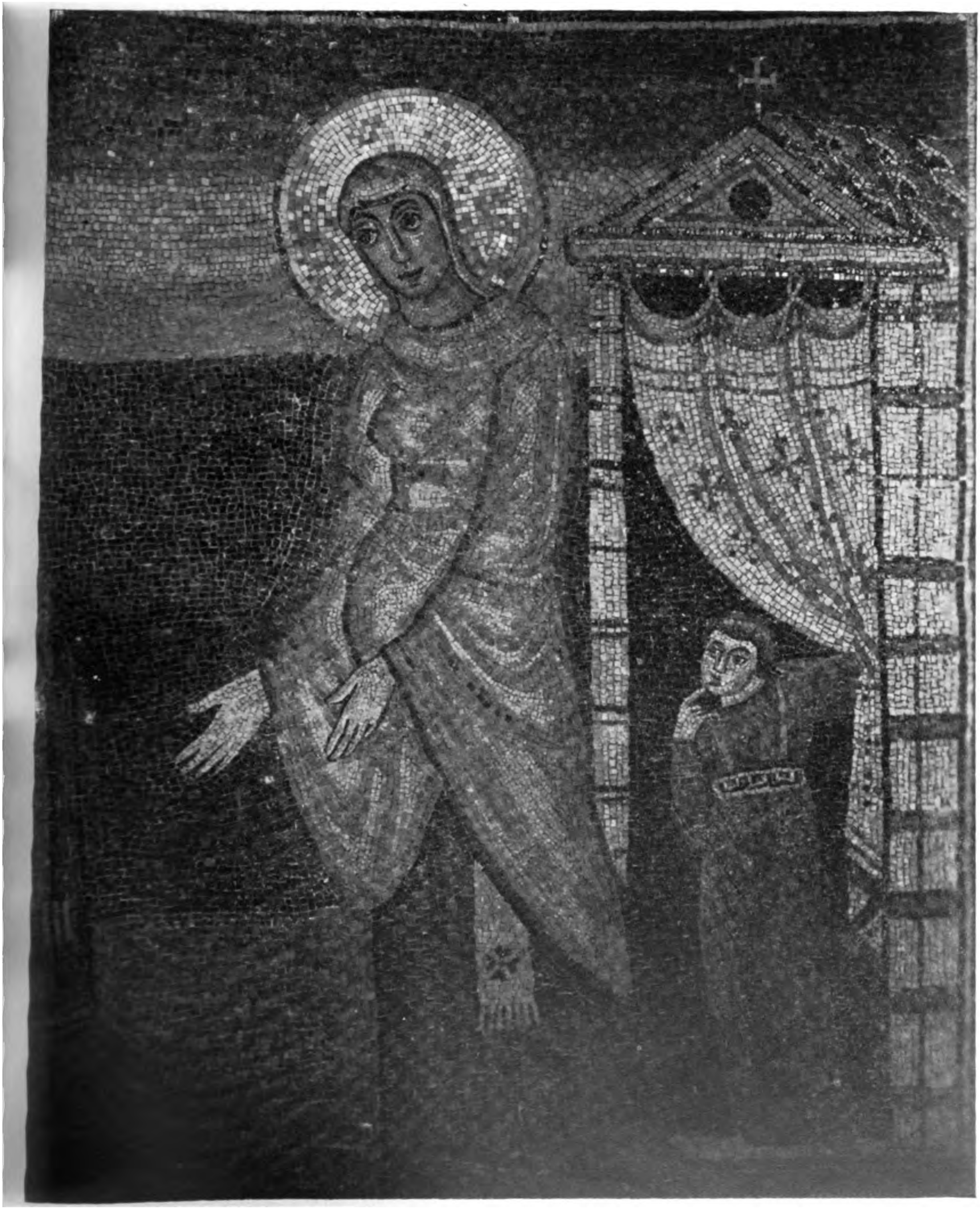
Digitized by Google

4. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, средња апсида, Сусрет Марије и Јелисавете (снимио Миша Пав

Fig. 4. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The Visitation.

Digitized by Google

Сл. 5. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, средња апсида, Сусрет Марије и Јелисавете, детаљ (снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).

Fig. 5. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The central apse. The Visitation. Detail.

Digitized by Google

Сл. 6. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, северна апсида, Христос крунише св. Кузмана и Дамјана (снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).

Fig. 6. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The north apse. Christ crowning SS. Cosmas and Damian.

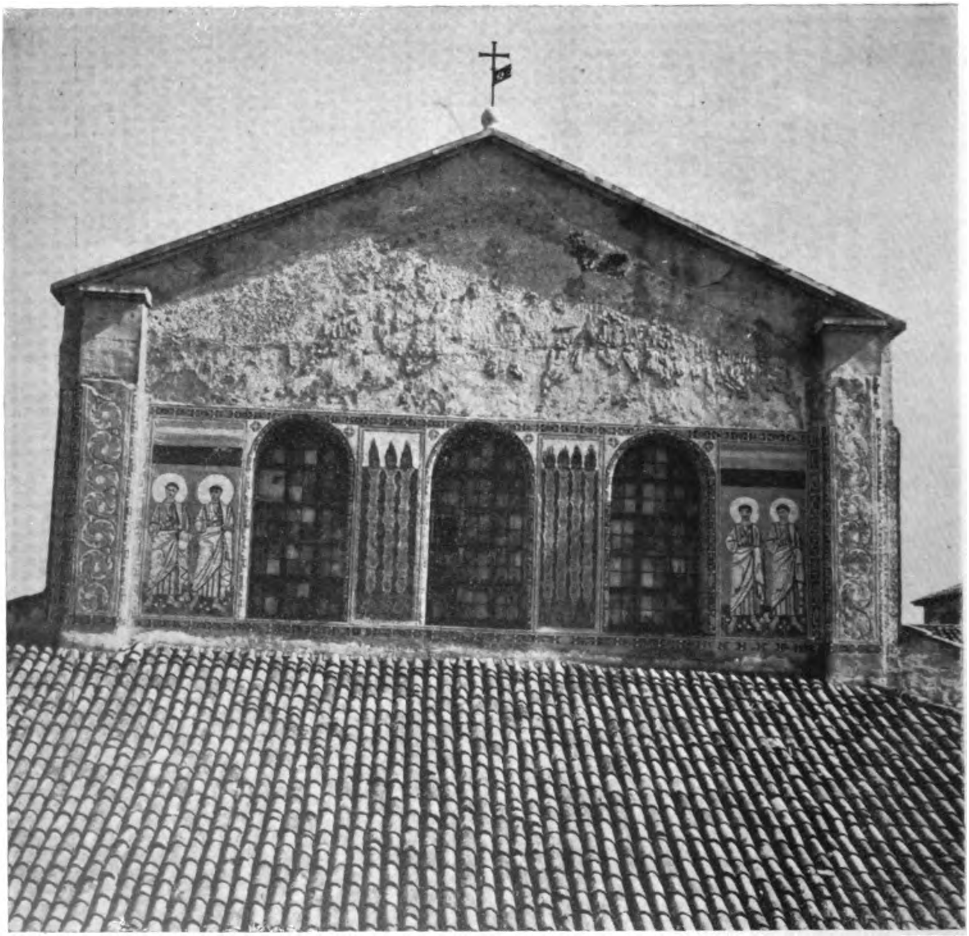
Digitized by Google

Сл. 7. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, јужна апсида, Христос крунише св. Урса и Севера (снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).

Fig. 7. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasisus. The south apse. Christ crowning SS. Ursus and Severus.

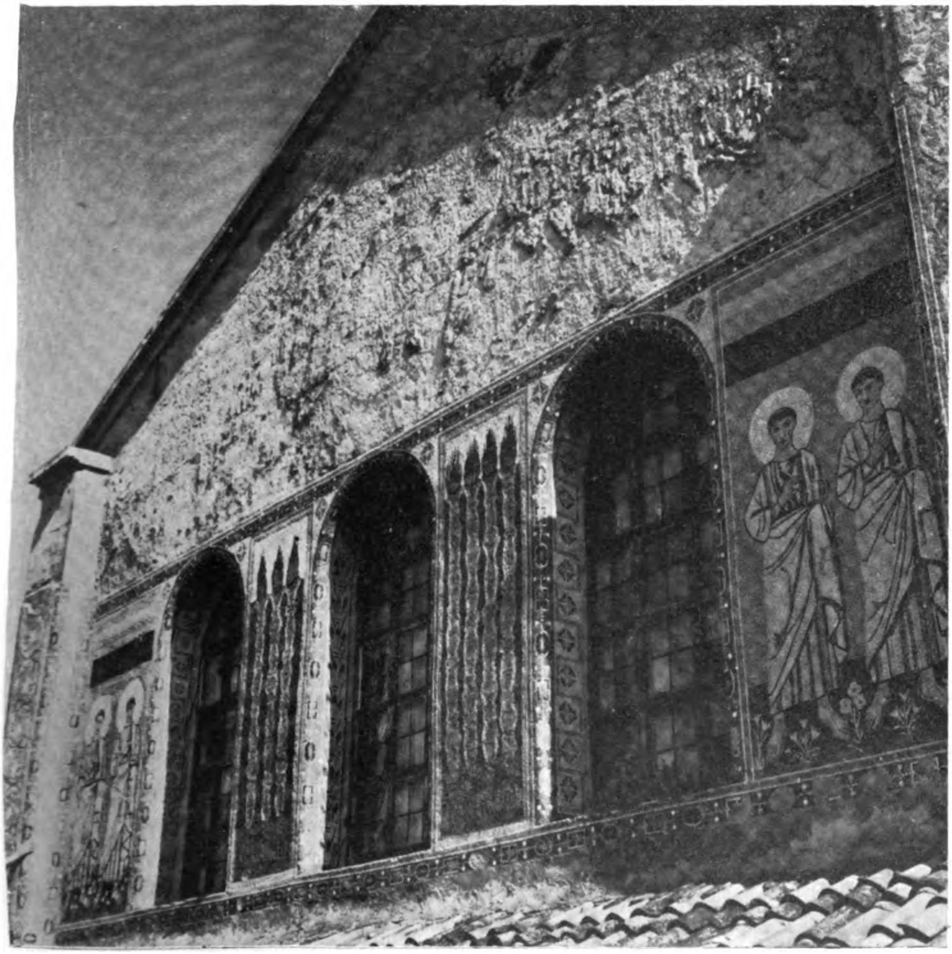
Digitized by Google

Сл. 8. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, западна фасада, Христос са дванаест апостола (снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).

Fig. 8. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The western facade. Christ with the twelve Apostles.

Digitized by Google

Сл. 9. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, западна фасада
(снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).
Fig. 9. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The western facade.

Digitized by Google

Сл. 10. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, источна фасада, Преображење, детаљ (снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).

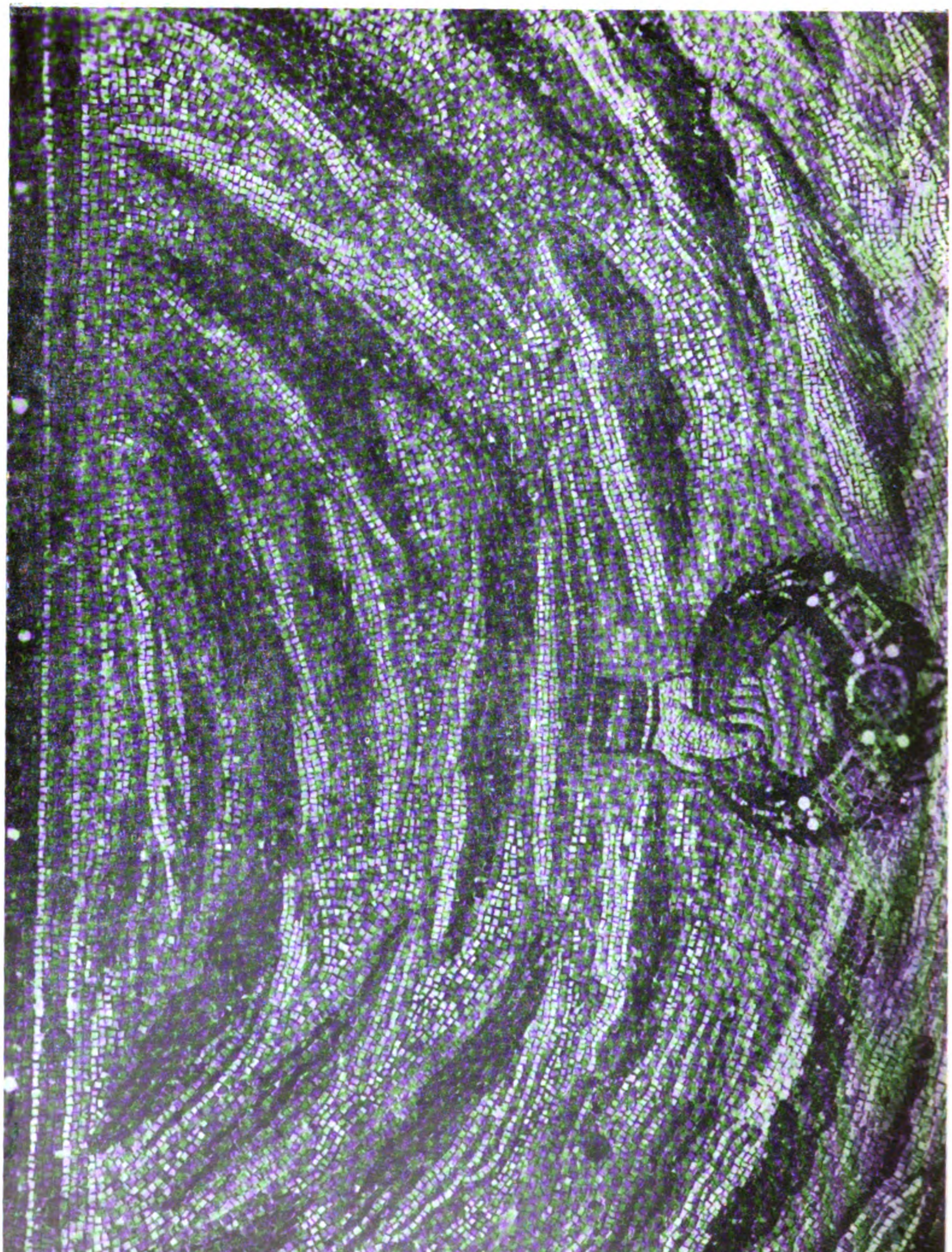
Fig. 10. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The eastern facade. The Transfiguration. Detail.

Digitized by Google

Сл. 11. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, источна фасада, Преображење, детаљ (снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).
Fig. 11. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The eastern facade. The Transfiguration. Detail.

Digitized by Google

Сл. 12. — Пореч, базилика бискупа Еуфразија, апсидална композиција, детаљ (снимак Југословенског института за заштиту споменика културе).

Fig. 12. — Poreč. The basilica of the bishop Euphrasius. The composition in the central apse. Detail.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

О ХРОНОЛОГИЈИ СЛОВЕНСКИХ УПАДА НА ВИЗАНТИЈСКУ ТЕРИТОРИЈУ КРАЈЕМ СЕДАМДЕСЕТИХ И ПОЧЕТКОМ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА VI ВЕКА

„... Четврте године царевања (βασιλείας) цезара (καίσαρος) Тиберија Константина прикупио се у Тракији народ Словена, више од сто хиљада, да би опљачкао Тракију и многе друге (земље)"[1]. Тако каже Менандар Протектор. Ипак, и поред његове прецизности у датирању овог, очигледно врло значајног, словенског напада, ни данас се код историчара није искристалисало јединствено мишљење о томе на које време се односи ова вест. Тако се предлажу 577, 578, 579. и 581. год., зависно од тога да ли се „четири године" рачунају од Тиберијевог проглашења за цезара (7. XII 574) или цара (26. IX 578), при чему се овај Менандров податак често сматра истоветним са вешћу Јована Ефеског о великом нападу Словена на Византију и њиховом дужем задржавању на Балкану[2]. Због тога је потребно пре свега установити, према подацима које доноси сам Менандар, која је то „четврта година царевања цезара Тиберија Константина", а затим покушати да се одреди место које треба да припадне извештају Јована Ефеског.

[1] Menandros, Excerpta de legationibus, I, ed. *C. De Boor*, Berlin 1903 (даље: Menan.), 469, 2-5. Превод према: Византиски извори за историју народа Југославије, I (даље: ВИНЈ), 96; ово је крај реченице о виз. - персијским преговорима.

[2] Ioh. Ephes., Hist. eccl., VI, 25. Идентификовање вести оба аутора врше *А. А. Васильев*, Славяне в Греции, Виз. Врем. V (1898) 409-410; *Ю. Кулаковский*, История Византии II (518-602), Киев 1912, 395; *E. Stein*, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919, 105; *A. Bon*, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, 31 n. 2 [Бон погрешно овде ставља и Евагријев податак (Euagrius, Hist. eccl., edd. *J. Bidez — L. Parmentier*, London 1898, 228) о провали Авара на Балкан 584. год. Уп. за време ове провале *Ф. Баришић*, Византиски Сингидунум' Зборник рад. Виз. института 3 (1955)10]; ВИНЈ, 96 n. 36; *М. В. Левченко*, Византия и Славяне в VI-VII веках, Вестник древней истории 4 (1938) 40 сл.; *B. Grafenauer*, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgod. časopis 4 (1950) 50 сл. Неприступачна ми је расправа *Б. Т. Горянов*, Славяне и Византия в V-VI вв. н. э., Исторический журнал X (1939).

Digitized by Google

Овде није потребно нарочито наглашавати велику изворну вредност Менандровог дела. Она је несумњива јер је Менандар савременик догађаја које описује и то на положају који му је омогућавао добар увид у разна питања византијског политичког живота. С друге стране, ту је и његова чувена акрибија у писању. Све ово чини Менандра Протектора једним од најпоузданијих и најдрагоценијих византијских извора.[3] То треба имати на уму приликом анализе његових вести.

Приликом прегледања одломка који смо цитирали у почетку читаоцу се намеће неколико питања: у ком смислу Менандар употребљава термине βασιλεία и καῖσαρ, тј. да ли њихова употреба има и свој хронолошки аспект; затим, да ли он још негде спомиње велики упад Словена на Балканско полуострво и, најзад, када су вођени преговори између Тиберија и персијског цара. Покушаћемо да покажемо да одговори на ова питања упућују на једну годину — 578.

Као и у осталим периодима византијске историје, термин βασιλεία у VI веку јавља се у више значења. Код Менандра се појављује пет пута са разним значењима, али је за нас важно, уз фрагмент који посматрамо, оно место где βασιλεία означава „владавину", али не цара, већ цезара Тиберија Константина. Наиме, говорећи о односима хагана Бајана и Византије Менандар каже: „... τῇ καθ' ἡμᾶς πολιτείᾳ χαίρειν ἐθέλοντα (Бајан) δῆθεν εὐθὺς ἐκ προοιμίων τῆς αὐτοῦ Τιβερίου βασιλείας"[4]. На које доба се односе ове речи? Пошто се у целом фрагменту, из кога смо изузели ово место, говори о молби Тиберија упућеној Бајану да нападне Словене и аварској акцији која је уследила углавном због те молбе, што је све почело да се одвија 578. г., још у доба Тиберијевог цезарства (тако се Тиберије титулише у целом фрагменту)[5], несумњиво је да се ово саопштење о добрим односима Византије и Авара „од почетка владавине" (ἐκ προοιμίων ... βασιλείας) Тиберија односи на почетак његовог цезаровања. То је највероватније алузија на византијско-аварски мировни уговор из 574/575. год.[6]

---

[3] Cf. *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Litteratur[2], München 1897, 244; *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I[2], Berlin 1958, 423; ВИНЈ, 85.

[4] Menan., 208, 18 f. За термин βασιλεία уп. такође следећа места код Менандра: 176,15; 192,20; 450,3. За ово време уп. такође Theoph. Simocatta, ed. *C. De Boor*, Leipzig 1887: „владавина" византијског или персијског цара (23,28; 27,26; 28,5; 35,7; 40,1; 63,19; 121,2; 130,5 etc.); „царство" (држава), персијско или византијско (40, 6,20; 41,3; 43,12; 49,9 etc.); „царска власт" (41,4; 156,23; 158,16; 170,13 etc.), итд. Слично и Евагрије. Cf. ed. cit., 5,14; 15,13; 16,22; 20, 4, 19; 25,3; 28,13; 32,32; 34, 4,19; 35,12 etc.

[5] *Кулаковский*, н. д., 395: 578. год.; *Stein*, o. c., 105: 578. г.; *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara I, Zagreb 1925, 219: 578. г.; *L. Hauptmann*, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle, Byzantion 4 (1927-28) 155: 578. г.; *А. Дьяконов*, Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI-VII веков, Вестник Древней Истории 1(1946)27, 31: 578. г.; ВИНЈ, 90: 578/579. год. *K. Setton*, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century, Speculum XXV/4(1950)509 меша ову помоћ Авара са њиховим нападом на Сирмијум и ставља овај догађај чак у 580. год.

[6] Менандар сем ове алузије на још два места говори о преговорима за мир са Аварима (459,26 sq.; 471,32 sq.). Међутим, у науци се ови преговори различито

Digitized by Google

Према томе, термин βασιλεία код Менандра може да се налази и у контексту који се односи на време пре Тиберијевог проглашења за цара, односно он нимало не помаже прецизнијем датирању. То је природно, јер овај термин може да стоји у вези и са царском и са цезарском титулом, поготову када је у питању цезар Тиберијевог ранга[7]. Стога, дакле, можемо претпоставити да је период Тиберијевог владања у достојанству цезара оквир у који спада словенски напад који нас интересује. Сада ваља показати да то није гола претпоставка.

Трудећи се да што верније пренесе све што описује, Менандар између осталог поклања пуну пажњу тачној употреби Тиберијеве цезарске титуле, титулишући овога на тај начин само на оним местима где говори о времену када је Тиберије био цезар (7. XII 574 — 26. IX 578). После тог времена Тиберије је за њега (уколико га не спомиње једноставно по имену) искључиво αὐτοκράτωρ или βασιλεύς.

Од десет фрагмената, у колико се укупно Тиберије спомиње као цезар, за седам у науци не постоји ни најмања сумња где им је место: сви се заиста односе на цезарску епоху Тиберијевог управљања Византијом.[8] Осми третира догађаје из прве половине 579. год., али је овде помен цезара очигледно само реминисценција на почетак Тиберијевог цезаровања неколико година раније: „... παραλύσας (Бајан) τὰς συνθήκας, ἃς πρὸς Τιβέριον τῆς Καίσαρος ἐπιβάντα τύχης εὐθὺς ἐν ἀρχαῖς ἐποιήσατο“.[9] Од два преостала један фрагмент смо већ споменули говорећи о аварској помоћи Византији указаној против Словена, и на том месту у неку руку антиципирали следеће: Тиберије Константин моли за помоћ хагана још као цезар (тако је титулисан када тражи помоћ), а добија је вероватно када је већ постао

датирају. Cf. *C. Müller*, Fragmenta Historicorum Graecorum, IV, Paris 1885, 237; *Кулаковский*, н. д., 347; *Stein*, o. c., 13, 33 n. 14, 53 n. 11, 59, 71, 104; *Hauptman*, o. c., 155; *Дьяконов*, n. d., 27, 28; *Setton*, o. c., 508 f.; *Grafenauer*, n. d., 49 sl.; *Moravcsik*, o. c., 424. Преговори су вођени два пута (573. и 574/575. г.), како то несумњиво тачно датирају Штајн, Дјаконов и Сетон. Уговор је склопљен тек за време Тиберија, када се други пут преговарало.

[7] Величина цезарског достојанства је и спољa видљива: он носи круну, истина без крста (*Е. Э. Липшиц*, Очерки истории византийского общества и культуры, VIII-первая половина IX века, Москва-Ленинград 1961, 124). — За Тиберијеву улогу у управљању државом до 578. год. уп. *Stein*, o. c., 162; *E. Kornemann*, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig—Berlin 1930, 160. Свечан начин на који је Тиберије проглашен за цезара, као и чињеница да извори мешају то проглашење са његовим крунисањем за цара (cf. A. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγορεύσις καὶ στέψις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Атина 1956, 52 sq.), вероватно баш због начина на који је извршено, сведоче о његовом положају савладара, а такође и новеле 161, 163 и 164 (Novellae, edd. *Schöll-Kroll*, Berlin 1912, 745 f., 749 sq.) и Симоката, који, говорећи о проглашењу Тиберија за цезара, каже: „Придржавајући се обичаја приликом проглашења цара цезар је написао (о томе) писмо и послао га персијском цару“ (Theoph. Sim., 134, 2-4).

[8] Тих седам фрагмената код De Boor-a налазе се на следећим местима: 199, 17 sq.; 200, 14 sq.; 203, 25 sq.; 210, 4 sq.; 463, 5 sq.; 22 sq., 469,6 sq.

[9] Menan., 471, 32-34. Иначе је Тиберије у овом фрагменту — βασιλεύς. За датирање овог фрагмента (ib., 471,25 sq.) уп. *Stein*, o. c., 109; ВИНЈ, 92 сл.; *Müller*, FHG IV, frg. 63, p. 263 sq. погрешно датира у 580. год.

Digitized by Google

цар (у доба аварског похода није титулисан).[10] Најзад остаје још само један фрагмент, онај који говори о великом словенском упаду „четврте године владе цезара Тиберија Константина". Поучени тачношћу Менандровог титулисања Тиберија можемо и два последња фрагмента ставити у време његовог цезаровања, тачније у 578. год. Додуше, како ће се из каснијег излагања видети, само делимично.

Да не би остала ни најмања сумња у Менандрову егзактност, погледајмо за тренутак како он титулише Тиберија у доба његовог царевања (578—582). Сачувано је укупно седам фрагмената који се односе на овај период, а у којима је Тиберије и титулисан. У свих седам спомиње се само као βασιλεύς или αὐτοκράτωρ. За Менандрову прецизност и ригорозност карактеристично је да један од ових фрагмената обухвата сам почетак владавине Тиберија као цара, крај 578. и прве месеце 579. год.[11] На 579. год. односе се још четири фрагмента, а преостала два на 581. и 582.[12] У свим овим фрагментима Тиберије Константин спомиње се на наведени начин често, као што се и цезаром често назива у фрагментима који се односе на епоху његовог управљања државом пре проглашења за цара.[13]

Сада, најзад, можемо и последње фрагменте са поменом Тиберија као цезара ставити слободно у 578. год. Тиме се и прикупљање словенске војске од сто хиљада људи (у овај број ваља зацело укључити и ратнике и њихове породице) за напад на византијске покрајине, као и сам напад, аутоматски датира у исту годину.[14] Притом се неизбежно намеће одлучујуће питање: није ли напад на Византију због кога су се ове словенске масе прикупиле, онај исти који је принудио Тиберија да моли за помоћ Аваре (578/579)? По-

---

[10] За датирање уп. н. 5.

[11] Menan., 211,12 sq. За датирање уп. *Stein*, o. c., 89 f.; *Н. В. Пигулевская*, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, Москва—Ленинград 1946, 60.

[12] 579. год.:
a) Menan., 212,31 sq. Cf. *Stein*, o. c., 90 f.; *Пигулевская*, н. д., 60 сл.
b) Menan., 471,10 sq. Cf. *Stein*, o. c., 106. *Müller*, o. c., frg. 62, p. 263 погрешно датира у 580. год.
c) Menan., 471,25 sq. Cf. *Stein*, o. c., 109 sq.; ВИНЈ, 92 сл.
d) Menan., 474,9 sq. Cf. *Stein*, loc. cit.; ВИНЈ, 94 сл.
581. год.: Menan., 216,13 sq. Cf. *Stein*, o. c., 96.
582. год. — пад Сирмијума: Menan., 220,6 sq. Уп. ВИНЈ, 97 и 97 н. 41.

[13] Други писци, мање више блиски времену у коме живи Менандар, али који пишу своја дела у античком духу, пуни су архаизирања, па су у поређењу са Менандром непрецизни када су у питању титуле, у овом случају цезарска. Тако Симоката цара Маврикија стално назива цезаром (46,1,3; 49,16; 57,25; 64,12; 168,6,22; 169,5 etc.), а царски престо цезарским (45,1). Истина, код њега није ретка ни правилна употреба овог термина: 132,12,16; 133,19; 134,2,13; 140,12 etc. Евагрије је у том погледу сличан Симокати: 59,30; 101,7; 107,2; 111,2; 197,29; 212,15 etc. И у званичним документима је Тиберије као цар — καῖσαρ. Cf. Jus Graecoromanum, edd. *J. et P. Zepos*, I, 19. То је део званичне латинске терминологије, преведене на грчки, која је тада била у употреби.

[14] 7. XII 577 — 26. IX 578. је четврта година Тиберијевог цезарства, али она обухвата сувише мали део 577. год. да би се у то време могло обавити окупљање неких већих маса Словена и да Менандар то тако тачно датира.

Digitized by Google

зитиван одговор је веома примамљив[15], али спајањем ова два Менандрова податка западамо у једну тешкоћу. Наиме, говорећи о сакупљању Словена у Тракији Менандар каже да је Византија у то време водила мировне преговоре са Персијом, а наводећи разлог због чега је Тиберије упутио Аварима молбу за помоћ каже да су византијске снаге биле заузете ратом са Персијанцима.[16] Ипак, ситуација је само на први поглед компликована. Од Симокате знамо да су Византинци започели преговоре о миру са Персијанцима 577. год., да су ти преговори негде крајем исте и почетком идуће године прекинути и да су се у 578. опет увелико разбуктале борбе на целом византијско-персијском фронту.[17] Ово значи да можемо оба Менандрова фрагмента (према De Boor-у фрагменти 24. и 15) спојити тако да се они настављају један на другог.

Тако се добија следећа, у знатној мери прецизнија слика византијско-словенских односа у ово време: почетком 578. г., када су односи Византије и Персије тек почели да се поново озбиљно кваре (византијско посланство је, изгледа, још било у Персији), маса од око „сто хиљада" Словена сакупља се јужно од доњег Дунава. Ускоро затим ове масе продиру дубоко у византијску територију. Пошто је Византија у међувремену опет била везана оштрим борбама на истоку, цезар Тиберије је послао једно за другим два посланства аварском хагану молећи га да нападом на словенске територије северно од доњег Дунава принуди Словене на повлачење. Подстакнут овом молбом, исте године (578), вероватно у јесен, отпочиње покрет Авара, који се завршио пустошењем и пљачком словенске територије негде у зиму 578/579. и, можда, рано пролеће 579. год.[18] Аварски поход је по свој прилици успео, тј. већи део Словена био је принуђен да се врати на своје земљиште, мада су њихове мање или веће групе и даље лутале током 579. год. (још и у доба када су Авари опсели Сирмијум) по византијским покрајинама јужно од Дунава.[19] Према томе, толико дискутовани велики словенски напад

---

[15] Овако, мада са различитим датирањем, посматрају ситуацију *Васильев*, н. д., 410; *Кулаковский*, н. д., 395; *Stein*, o. c., 105; *Šišić*, n. d., 219; *Левченко*, н. д., 41; *Дьяконов*, н. д., 28; *Grafenauer*, n. d., 50. *Hauptmann*, o. c., 156 и *Setton*, o. c., 509 немају јасну слику о овим збивањима.

[16] Преговори: Menan., 468,36-469,2. Ратно стање: Menan., 208,11-16.

[17] Theoph. Sim., III, 15, 5 sq.; 17, 2 (преговори); 15, 9 sq. (поновне борбе). Cf. Menan., 210,4 sq.; 463,22 sq.; 464,35 sq.; 469, 24 sq., 30 sq.; 470,6 sq. као и фрагменти којих нема у De Boor-овом издању, cf. *Müller*, FHG IV, frg. 53, p. 254; frg. 56, p. 258; frg. 58, p. 259. Уп. *Кулаковский*, н. д., 388 сл.; *Stein*, o. c., 69 sq., spec. 73 sq. (мада већ у 576. г. ставља почетак преговора); Теофилакт Симоката, История (Примечания *К. А. Осиповой*) 205 n. 65 сл.

[18] У Псеудо-Маврикијевом Стратегикону, блиском овом времену (cf. *Moravcsik*, o. c., 418; ВИНЈ, 128) изричито се препоручује да се на словенску територију северно од доњег Дунава напада зими (Arriani tactica et Mauricii ars militaris libri duodecim, ed. *J. Scheffer*, Upsaliae 1664, 278, нав. према ВИНЈ, 136). Авари су свакако, поготову што су у овом походу сарађивали са Византинцима, били свесни неопходности напада на словенска станишта у то доба године.

[19] Cf. Menan., 474,26 f.; 475,4-7. Уп. ВИНЈ, 94 н. 32: „Ради се о словенским групама које су упадале и пљачкале на византијској територији". Вероватније је

Digitized by Google

треба ставити у 578, почетак и кулминацију свакако пре краја јесени, а његове последње манифестације и у 579. год.

Приликом расправљања о односима Словена и Византије у ово доба посебну пажњу треба поклонити извештају Јована Ефеског о великом словенском нападу који је трајао неколико година.[20] Знатан број историчара сматра да је овај напад идентичан са оним који спомиње Менандар (прикупљање сто хиљада Словена у Тракији)[21], мада се прихватањем овог мишљења обавезно запада у тешкоће приликом одређивања времена почетка напада. Јер, Јован Ефески изричито каже: „Треће године после смрти цара Јустина и доласка на царски престо победника Тиберија извршио је напад проклети народ Словена"; и даље, о дужини њиховог боравка: „У току четири године и до сада . . ." и „ево и до данашњег дана, тј. до 895. год. (1. X 583 — 30. IX 584) . . ."[22], што све недвосмислено говори о једном нападу који је почео 581. год. Он је 584. г., када је Јован Ефески писао горње редове, још увек трајао, односно Словени су се и даље задржавали јужно од Дунава, мирно и неузнемиравано.[23] Ако се, дакле, поистовети овај напад са оним који се спомиње код Менандра мора се или Менандров податак померати у 581. или овај, Јована Ефеског, у 578. год. Могућ је такође и трећи начин приступања овом проблему: претпоставити да Јован Ефески говори о три месеца, а не о три године, од Јустинове смрти као о времену почетка словенског упада.[24]

За нас су сва три решења неприхватљива. Прво, данас са сразмерно највише присталица[25], не може опстати због свега што смо изложили о Менандровој хронологији, друго[26], мада правилно тумачи Менандрове податке, због тога што Јован Ефески заиста недвосмислено говори о 581. години. Треће схватање (да је три месе-

да су то групе које су заостале после словенског похода из 578. год. *Левченко*, н. д., 41 наводи према Менандру да Авари нису принудили Словене на повлачење. У питању је, зацело, погрешна интерпретација, јер такав податак код Менандра не постоји.

[20] Ioh. Ephes., VI, 25. Cf. ib., III, 25.

[21] Уп. н. 2. *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926, 4 f. спомиње само онај код Јована Ефеског. Такође и *P. Lemerle*, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, Revue Historique CCXI/II (1954) 289, који се уз то колеба у датирању.

[22] Превод према *Grafenauer*, n. d., 51 sl.; *Дьяконов*, н. д., 32.

[23] Ioh. Ephes., VI, 25. Карактеристични су изрази „живе и спокојно бораве" (*Дьяконов*, н. д., 32).

[24] *Hauptmann*, o. c., 158; *Grafenauer*, n. d., 53. Графенауер не усваја добар превод овог фрагмента Јована Ефеског (уп. *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 99 н. 6). Отуда он развија погрешну теорију да Јован Ефески говори о два напада (стр. 53 сл.), упркос томе што на страни 52 доноси правилан превод Јована Ефеског који каже о словенском нападу: „То је трајало четири године и *до сада* (подвукао Љ. М.)", што недвосмислено сведочи о континуираности једног јединог упада Словена у Византију (581. год.).

[25] Уп. н. 2.

[26] Уп. н. 2.

Digitized by Google

да после Јустинове смрти почео словенски напад) наизглед је, мада оно значи произвољно тумачење извора приступачног само у преводу, можда и могуће. Њега, међутим, побија све што смо рекли о датирању словенског напада код Менандра, као и један врло једноставан биографски податак: од 571. до 579. год. Јован Ефески је углавном боравио у затвору и те су године у његовом делу слабо испуњене вестима. Шта више, за период од 573. до 579. г. код њега готово и нема никаквих вести.[27] Према томе, разумљиво је што код Јована Ефеског нема ни речи о словенском нападу на Византију 578. год.

Једино исправно решење је да су седамдесетих и осамдесетих година VI века на Византију извршена два велика словенска налета. О једном дознајемо од Менандра (578, а делимично и 579. год.), а о другом од Јована Ефеског (581—?).[28] Менандар и Симоката, истина, о другом не говоре, али зар дело првог аутора није очувано само у фрагментима (усталом, можда 581. није истовремено са словенским упадом било никаквих посланстава да би и о тој години било речи у Менандровом делу о посланствима)? Што се, пак, тиче Симокате, јасно је да он, почињући своје излагање са 582. годином, не даје у свом делу простора епоси пре доласка Маврикија на престо.

Пре него што закључимо да видимо да ли се може одредити и крај словенског упада из 581. год. Видели смо из излагања самог Јована Ефеског да је он део своје историје у коме описује овај напад писао 584. год., тачније између 1. X 583. и 30. IX 584, и да у то време словенске масе које су 581. продрле на византијску територију мирно бораве тамо. О томе, можда, посредно говори и Симоката. Из његовог излагања произлази да је у доба аварског напада на Сингидунум у лето 584. год. „у Тракији" владао мир.[29] Да ли ова два податка значе да се напад из 581. разликује од претходних словенских напада? Вероватно. Без претендовања на нека коначна решења можемо указати на то да већ непрекидни четворогодишњи (а можда и дужи) боравак Словена на византијској територији излази, самом својом дуготрајношћу, ван оквира једног обичног напада. Чињеница да су ту у миру пребивали сведочи да се Византија прећутно помирила са њиховим присуством на Балкану. Она зацело није ни имала снаге да се томе одупире.[30] По свој

[27] *Дьяконов*, н. д., 25, 27, 29. Ово може да илуструје и чињеница да је Јован Ефески (III, 25) помешао време почетка аварске опсаде Сирмијума и пада града у њихове руке, јер каже да градња моста преко Саве, чиме је започела опсада, пада три године после смрти цара Јустина.

[28] Уп. *Дьяконов*, н. д., 28 н. 4, 33; *Setton*, о. с., 509 f.

[29] Theoph. Sim., I, 4, 1. Из Симокатиног контекста је јасно да се под овим подразумева само то да нису вођене војне операције. О њима он говори на другом месту (I, 7). Јован Ефески такође говори (VI, 25) и о пљачкању и о мирном боравку Словена, па се из излагања ова два писца стиче утисак да су то две стране једног јединственог процеса — прерастања кратког боравка у насељавање.

[30] Симоката (I, 7) са задовољством говори о продирању византијске војске до Филипопоља. Може се онда замислити у каквом је стању била византијска одбрана на Балкану првих година Маврикијеве владе.

Digitized by Google

прилици је, дакле, напад Словена из 581. год. прерастао у једну квалитативно нову појаву — насељавање.[31] Овај процес није био ни једноставан ни кратак, али његов почетак, бар у извесним деловима Балкана, датира од овог напада.

Указивањем на то да је Византија крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века претрпела два велика налета Словена, истовремено је пружен још један ослонац који се може искористити приликом датирања појединих фрагмената Менандра Протектора: из два примера (καῖσαρ; βασιλεύς, αὐτοκράτωρ) постаје очигледно да он обраћа велику пажњу на начин употребе титула, а вероватно и других техничких термина. Утврдити ово од велике је помоћи за рад са хронолошки несређеним фрагментима овог драгоценог писца.

[31] Данас је раширено мишљење да сеоба Словена (која се мора разликовати од више мање војничких упада) на Балкан почиње у две последње деценије VI в. Уп. нпр. *J. B. Bury*, History of the Later Roman Empire, II, London 1923, 298; *Stein*, o. c., 106 (мада није категоричан); *Острогорски*, н. д., 99 сл.; *Н. С. Державин*, Славяне и Византия, Язык и литература VI (1930) 25; *F. Lot*, Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe, I, Paris 1937, 221; *Левченко*, н. д., 30, 40, 47; *Дьяконов*, н. д., 33 сл.; *Bon*, o. c., 27; Историја народа Југославије, I, Београд 1953, 68 сл., 80; *F. Dvornik*, The Slavs, Their Early History and Civilization, Boston 1959, 40. Није без значаја овде споменути да према Монемвасијској хроници, и не само према њој (уп. *Острогорски*, н. д., 198 н. 1) владавина Словена на Пелопонезу почиње 587. год. То је сведочанство о муњевитом ширењу словенске инвазије (в. горе н. 30). Непознато ми је становиште *Б. Т. Горянова*, Славянские поселения VI в. и их общественний строй, Вестник древней истории 1 (1939).

Digitized by Google

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

CHRONOLOGICAL NOTES ABOUT SLAVONIC RAIDS INTO BYZANTINE TERRITORIES AT THE END OF THE SEVENTIES AND AT THE BEGINNING OF THE EIGHTIES OF THE 6th CENTURY

Summary

In spite of some new scientific views, Menander Protector's famous fragments about a Slavonic raid into Byzantium (Menandros, Excerpta de legationibus, I, ed. C. De Boor, Berlin 1903, 208, 11 sq.; 468, 36—469,5) has to be dated in 578, for Tiberius Constantine (caesar 574—578; emperor 578—582) in these fragments is mentioned as caesar, in the fourth year of his reign. It results from other Menander's fragments (cf. supra pp. 265 f.) that he always correctly calls Tiberius with a title: at the time of Tiberius' caesarship — καῖσαρ, and when he was emperor — βασιλεύς, αὐτοκράτωρ (this is also useful for the chronology of some fragments).

Connecting two above mentioned fragments we get an undivided account about the atack of the Slavs (578) as well as about the helping hand which the Avars lent to Byzantium on the occasion of this attack (578/579) (pp. 266 f.). Although Menander in these two fragments described Byzantine-Persian relations differently, the situation of these relations in 578 as it is brought by Theophylact Simocattes [at first peace-negotiations, and then — clashes (267)], confirms the possibility of this Menander's fragments connecting. Thus it is certain that John of Ephesus' report (VI, 25) about a Slavonic raid into Byzantium is related to an other attack which started in 581 (pp. 268 f.). This attack at the time of its description by John of Ephesus (584) was still going on, for the author twice emphasizes that the Slavs have been staying in the Balkans „up to now" (268). The unusual length of this attack suggests that it indicates the beginning of the Slavonic settlement process in the Balkans (p. 269 f.).

Beograd

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ЈЕЛЕНА МИЛОЈКОВИЋ-ЂУРИЋ

ПАПАДИКА У ХИЛАНДАРСКОМ НЕУМСКОМ РУКОПИСУ БРОЈ 311

Непостојање већег броја сачуваних неумских рукописа код нас наводило је на многе и различите претпоставке о постанку и пореклу народног црквеног појања. Наслућивало се грчко порекло и основа, али се често истицао и утицај народне песме у постепеном мењању и уобличавању нашег црквеног напева.[1] Недостатком сачуваних неумских рукописа тумачило се и тврђење о преношењу народног црквеног певања путем усмене традиције, с колена на колено.[2] Увиђајући сав значај проналаска старих музичких рукописа, К. П. Манојловић је са пуно воље и упорности претраживао по многим манастирским библиотекама. Нашао је свега један такав рукопис у манастиру Дечани.[3] Но ипак Манојловић је сматрао да библиотека манастира Хиландара свакако још увек чува многе вредне неумске рукописе.[4] На богатство ове библиотеке указао је још 1884. године Нићифор Дучић у својој монографији о манастиру Хиландару.[5] Дучић је својом руком преписао пасхалну стихиру из хиландарског рукописа бр. 309— „... не би ли се покренула воља којега нашега вјештака те струке да расправи постанак хиландарског и уопће српског црквеног певања ...?"

Па ипак неумски рукописи из манастира Хиландара остали су доскоро неприступачни и неиспитани. Тек 1952. године проф. Ђ. Сп. Радојичић је прегледао, одабрао и снимио нешто више од 20 неумских рукописа, што омогућује поређење, допуњавање и унеколико критичко сравњивање различитих извора.[6] Са овим микрофилмовима омогућен је рад на транскрипцији снимљених рукописа, а тиме и на

---

[1] Ј. Милојковић-Ђурић: *Нека мишљења о пореклу народног црквеног појања.* Звук 53, 1962.

[2] Ст. Ст. Мокрањац: *Опште појање.* Предговор К. П. Манојловића. Београд, 1935.

[3] К. П. Манојловић: *Звуци земље Рашке.* Звук, јануар 1934.

[4] К. П. Манојловић: *Споменица Ст. Ст. Мокрањцу.* Београд, 1923.

[5] Н. Дучић: *Старине хилендарске.* Гласник Српског ученог друштва LVI, 1884.

[6] Ђ. Сп. Радојичић: *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару.* Архивист год. II, св. 2, Београд 1952.

Digitized by Google

евоцирању сазнања о досад занемариваној музичкој компоненти многих стихира народног црквеног појања.

1. Опис рукописа број 311

Међу тада снимљеним рукописима са неумама рукопис бр. 311[6a] свакако је један од најзначајнијих. Овај се рукопис састоји из два дела: први део сачињава пападика, теоријски део „о знацима музичке уметности", односно о неумама, док други део садржи стихира из осмогласника, стихире појединим свецима и стихире српским краљевима-светитељима. Пападика је снимљена цела, од првог до шестог листа. Други део са стихирама започиње на листу 9. Засад није познато да ли листови 6версо, 7, 7в, 8 и 8в недостају или су прескочени приликом снимања. На листу 9, тј. на почетку другог дела овог рукописа, орнамент у облику фриза украшава заглавље испод кога пише: Начáло воскресéния нá осмь гласовь глас ã ä. Следе стихире првог гласа, почев са стихиром Вечернія наща молитвы, до почетних редова стихире истог гласа Иже отцу со безначална. Затим недостају листови од 10в све до листа 94в. Даље следе, уз многе прескочене листове, делимично или потпуно снимљене стихире светитељима из минеја и српским краљевима.[7]

Бележака на маргинама текста нема. Формат страна, односно листа, је непознат као и величина текста. На сваком листу се налази 21 ред текста, односно 11 редова текста са неумама. О повезу и хартији нема података.

Рукопис 311 снимљен је на микрофилмовима 34/2, 35/2, и 36/2 који се чувају у Архиву САНУ.

Палеографска анализа

Анализа текста указује да је писмо рукописа 311 углавном полуустав са облицима из 18. века, са акцентима у тексту пападике и насловима стихира и курсивним елементом. Навешћу неке типичне облике слова:

- а курсивно, облика карактеристичног за 17. и 18. век.
- б често са полегнутом петљом.
- в писано у облику троугла или у облику квадрата у скраћењима, некад се јавља и облик близак савременом руском курсивном в са две полегнуте петље.
- д са дугачким сведеним ножицама.
- ж често са две превијене и положене петље.
- и са косом пречкицом.
- н јавља се као уставно и курсивно.
- т често као троного, но некад и једнострано.
- ч једнострано угласто.

[6a] Бројеви рукописа дати су према ознакама библиотеке манастира Хиландара.

[7] О стихирама из рукописа 311 писао је опширније аутор овог чланка у часопису *Byzantinoslavica* XXIII/1, Праг 1962.

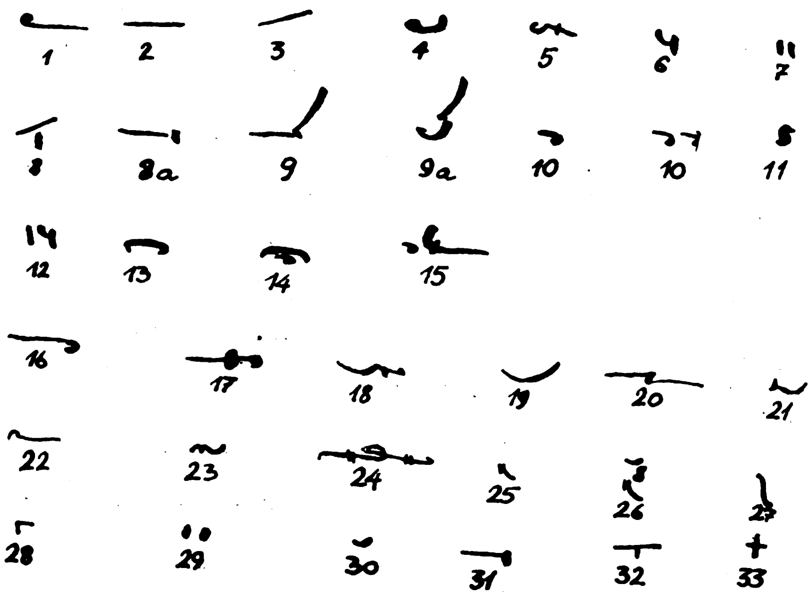
Digitized by Google

Наведени облици слова могу се видети на приложеним фотографисаним листовима пападике.

Правопис је двојеров, али се врло често изостављају тврди и меки знак, што указује на то да ови знаци више немају фонетску вредност. Има и претварања ы у и, као на пример у речи четиренáдесять уместо четиренадесять на листу 1в. Предлог „сос“ јавља се на листу 3, и то у конструкцији: „и другáя тáкожде ’я́же есть сосъ йсонъ“. Јавља се и предлог „со“, у наслову на листу 5: „со дéржания“. На истом листу поново се јавља предлог „сос“, такође у наслову „Горния сосъ сугуботóчие“. Употреба предлога „сос“ могла би да укаже да је овај рукопис, вероватно приликом преписа, примио извесне елементе македонске, односно српске, редакције.

Музичка нотација — неуме

Музичка нотација стихира у рукопису 311 припада типу касне византијске неумске нотације.[8] Ова фаза неумске нотације назива се и Кукузељовом. Разлика између ове касне фазе неумске нотације и такозване средње византијске неумске нотације је само у нешто већој употреби „великих знакова“, μεγάλαι ὑποστάσεις, који су неумском тексту дописивани црвеним мастилом.

Графички облик појединих неумских знакова у рукопису 311 донекле се разликује од истих знакова у неким другим познатим

[8] E. Wellesz: *Die Kirchenmusik im byzantischen Reiche*. Oriens Christianus, B. 6, Heft I, Leipzig 1916.

Digitized by Google

грчким рукописима. Тако ако бисмо неуме из рукописа 311 сравнили са неумама приказаним на таблицама на стр. 28—30 и 52 у Fleischer-овом делу[9], или са таблицом неумских знакова на стр. XLI у Wellesz-овој књизи[10], сличност и разлика у графичком приказу била би очигледна. Но ако поредимо неумске знакове у рукописима манастира Хиландара бр. 311, 312, 309, па чак и са бр. 310 и 560[10a], видећемо да постоји далеко већа сличност у облику неума. Осећа се извесна уједначеност, чување традиције у преписима неумског текста стихира и читавих рукописа са старијих извора, те би се могло говорити о карактеристикама скрипторије манастира Хиландара. Усто се намеће и општа претпоставка да је свакако ово чување традиције највише условило непостојање неке веће разлике у погледу неумске нотације између касне и нео-византијске фазе развоја музичког писма.

На приложеној таблици приказане су неуме које се најчешће користе у музичком тексту рукописа 311. Од броја 1 до 15 наведени су неумски знаци који означавају интервале; од броја 16 до 33 приказани су „велики знаци", који су према тексту пападике „безгласни".

Исон, знак који означава понављање претходног тона приказан је на таблици под бројем 1. Кука је задебљана, а хоризонтална црта је увек потпуно равна и једнако дебела.

Анализа неумског текста стихира у рукопису 311 указује да је олигон (број 2) најчешће употребљаван знак за бележење интервала секунде навише.

Оксија, неумски знак за секунду навише оштро, одсечно отпевану (број 3), мада наведен у теоријском делу овог рукописа, у неумском тексту стихира се скоро и не сусреће. На местима где би по аналогији са истим стихирама у другим рукописима (Codex Chrysander, рукопис манастира Хиландара бр. 309) требало да се налази оксија, сусрећемо олигон. У неким случајевима црта олигона је мало искренута, као да се преписивач невољно држао старијег извора, те настаје једва приметна сличност са графичким приказом оксије. То наводи на помисао да је преписивач, дословно преписујући изворну верзију пападике које се држао, навео свих 6 знакова за секунду навише, па и оксију, али се у стихирама, можда и певушећи их каткад за време писања, држао више праксе и знања „нових творцов" који су почели заборављати вредност оксије. Вероватно је изражајни квалитет који једино разликује оксију од олигона полако бивао заборављен.

Петасте, знак за узлазни покрет секунде навише, писан је са задебљањем црте повијене на горе (број 4).

Пеластон (број 6), знак за интервал секунде навише, има знатно појачану вертикалну црту. Ретко се сусреће у неумском тексту.

---

[9] O. Fleischer: *Die spätgriechische Tonschrift. Neumen-Studien III.* Berlin 1904.

[10] E. Wellesz: *The Akathistos Hymn.* MMB, Transcripta IX, Copenhagen 1957.

[10a] У оба поменута рукописа примењена је неовизантијска или псалтичка нотација.

Digitized by Google

Дуо кентимата (број 7), знак који означава покрет секунде навише, приказан је са две задебљане, вертикалне црте мало искошене.

Хипселе (број 9), знак за интервал квинте навише, са искошеном и задебљаном цртом према горе. Овај се знак јавља уз неки од знакова за секунду навише, најчешће уз олигон и петасту.

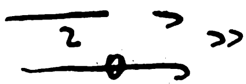
Апострофос (број 10), знак за секунду наниже, са задебљаном куком.

Дуо апострофои (10а), знак за секунду наниже, при чему се вредност трајања удваја.

Апорое (број 11), знак за две секунде наниже брзо отпеване, писан као слово с јако задебљано.

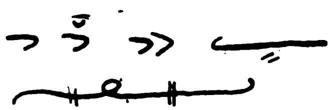
Антикенома (број 16), велики знак, са врло мало задебљаном куком, док црта бива знатно тања. Пише се најчешће испод неумског текста. Јавља се обично на оним местима на којима се мења смер мелодијског тока и после узлазног следи покрет у супротном смислу од дотадашњег развоја.

Тематисмус есо (број 17) јавља се често на крају мелодијских одсека уз овај интервалски покрет:

Псифистон (број 19) према Fleischeru[9] вероватно проистиче из акута, прозодијског знака. Облик овог великог знака у рукопису бр. 311 скоро да и не показује неку сличност са овим акцентом. Псифистон је у овом рукопису представљен кривом положеном цртом, благо заобљеном. Често се јавља на климаксу мелодијских фраза.

Уранисма (број 24) често је потписан испод ове групе неума:

Барeиa (број 27), знак који проистиче из једног од прозодијских знакова, из акцента гравис. Горњи део овог знака је приметно задебљан.

Две тачке (број 29) у рукопису 311 јављају се место знака дипле. Некад се ове две тачке графички приближавају изгледу дуо кентимате. Занимљиво је да у рукописима 309 и 312 на аналогним местима на којима су у рукопису 311 написане две тачке, сугуботочие, стоје дипле, или класма, па чак и аподерма. Даље поређење показује да постоји често замењивање знакова дипле са аподермом или класмом, те се може закључити да су ови знаци имали слично, односно приближно исто дејство.

Digitized by Google

Омалон (број 31) по свом графичком приказу врло много се разликује од облика наведених у таблицама код Fleischera[9], а нарочито код Wellesz-a[10].

Стаурос (број 33) набројан је такође, мада је овај знак, почев од 14. века, замењен у неумским рукописима аподермом, окончанием[9]. Овај знак се и не сусреће у рукописима 311, 312 и 309.

2. *Анализа рукописа 311*

Први део рукописа, теоретски део, тзв. пападика, превод је са грчког извора. Распоред грађе, излагање материјала, иако са извесним одступањима, углавном одговара двема грчким верзијама које је објавио Fleischer 1902. године у трећем делу свог замашног опуса Neumenstudien[9]. Пападика из рукописа 311 ближа је теоретском спису, пападици из Codex Chrysander, него другој верзији познатој као Месинска пападика. Разлог доношењу овог закључка можда лежи и у чињеници што је Chrysander-ова пападика приложена литографисана скоро цела и потпуна, док је Месинску пападику Fleischer приказао у тексту непотпуно, прекидајући и прескачући извесне примере и пасусе.

Овај теоретски спис из Хиландара у потпуности може да потврди Fleischer-ову хипотезу[9] да читав низ оваквих пападика проистиче преписивањем једног извора. По начину излагања и унеколико по распореду грађе рукопис 311 то и доказује, једино се некад знатно разликују примери дати у тексту као допуна објашњења уз претходна правила. Примери су у хиландарској пападици дати скоро увек опширније и у већем броју. Тако на пример уз правило о подређивању узлазних интервала силазнима и исону, знаку за понављање претходног тона, правила названог хипотаксис, у хиландарском рукопису се налази 23 примера, од којих ниједан не даје афону комбинацију, тј. подређивање узлазних интервала исону, већ сваки пример представља различиту могућност за добијање одређене интервалске вредности. У Chrysander-овој пападици наводи се свега 14 примера, од којих су 5 афони, тј. подређени исону.

Теоретски део започиње излагањем о знацима музичке уметности. За разлику од грчке верзије, већ на завршетку првог става каже се да је излагање засновано не само на знању старих твораца као у грчким верзијама но и нових: творцов дре́вныхь же ӥ но́выхъ. Значајна је ова напомена, мада у тексту већих разлика нема, до можда у нешто измењеном редоследу. Што је битно, разлика је у датим примерима који су бројнији, вреднији и значајнији, што може да буде оправдање проширења горње констатације.

Излагање теорије о музичким знацима, неумама, започиње овим речима: Нача́ло с᾽ Бгомъ стымъ зна́мєнияхъ мѹсикiйскаго хѹдо́жества, сiире́чь: го́рнихь ӥ до́льнихь гласов, тялеса́хъ же и дѹхова́хъ, (сравни слику 1). Значи да се неуме деле на оне које означавају (a) узлазне и (в) силазне интервалске покрете, затим на (c) тела и (d) душе. Тела су интервали који означавају поступан покрет до следећег најближег ступња наниже или навише, значи интервале секунде, узлазне

Digitized by Google

и силазне. Душе су сви узлазни и силазни интервали већи од секунде. Ови неумски знаци који означавају скок по правилу су праћени неумским знаком тела, тј. секунде, јер по објашњењу и ондашњем схватању „душа не може стајати без тела".

Најистакнутије место међу знацима музичке уметности, међу неумама, припада исону. Овај знак је дефинисан као „Начáло, среди, концéц и состоя́ния вся́х знáмениях мусикі́йскаго худóжества". Неумски знак исон иначе означава поновно певање, понављање претходног тона. Вредно је напомене да се до данас термин „исо" сачувао у нашем народном црквеном појању. Према усменом објашњењу од учитеља и одличног познаваоца црквеног појања Лазара Лере из Београда, „исо" означава издржан дужи тон певача који прати у терци, док певач који пева основну мелодију за тренутак предахне.

Према даљем излагању у тексту пападике наводе се затим два најчешће употребљавана знака у неумском тексту свих музичких рукописа манастира Хиландара, а то су: „... за всякое же восхождéние оли́гон", за узлазни покрет секунде навише и апострофос „... за всякое же нисхождéние" за покрет секунде наниже.

Укупно 14 неумских знакова користи се за музичку нотацију, према даљем излагању пападике. Од овог броја 8 неумских знакова означавају узлазни интервалски покрет и то су: олигон, оксија, петасте, куфизма, пеластон, дуо кентима, кентима, ипсили. Наводи се затим шест неумских знакова који означавају силазни покрет: апострофос, дуо апострофои, апорое, кратима ипорон, елафрон и хамили. (Сравни слику листа 1 verso).

На истом листу 1в наставља се даље објашњење о подели неумских знакова на тела и душе. Од наведених неумских знакова који означавају узлазан покрет, шест припадају категорији интервала названих тело. То су: олигон, оксија, петасте, куфизма, пеластон и дуо кентимате. Као што је речено ови знаци обележавају поступан покрет секунде навише. Знаци који означавају поступан покрет секунде наниже, те такође припадају врсти тела, су апострофос и дуо апострофи. Група неумских знакова названих душе су интервали који означавају скок терце и квинте, наниже или навише. Елафрон означава скок терце наниже, док се хамили користи за бележење квинте наниже.

Изузетно привлачи пажњу тумачење интервала апорое. Овај се интервал помиње као покрет дефинисан на овај начин: „нити тело ниже дѹх є҆сть, но гортаный крачайше подвижно благогласное и пясненое гласа дополнающее". Наводи се да је гортаный крачайши начин певања, значи грлени кратки покрет у певању две секунде наниже. Вероватно се овај интервал певао на један од начина које Мокрањац наводи у предговору свог Осмогласника[11]: „У оно време (Мокрањац мисли на своје детињство и начин певања старих певача које је тада слушао) скоро ниједан тон није се певао по својој вредности чист, већ је свака четвртина па и свака осмина на свом почетку и на свом свршетку имала разна заигравања гласом, преударце и заударце.

[11] Ст. Ст. Мокрањац: *Осмогласник*, Предговор. Београд 1922.

Digitized by Google

Често пута подизањем и спуштањем грла, задржавањем тона у грлу, вођењем тона кроз нос итд. изводили су се ефекти којима се у оно време дивило и за које би се тад казало: пева и јеца, пева и плаче, пева и смеје се . . .".

Изгледа врло вероватно да су у време кад је Мокрањац прикупљао и записивао народне црквене песме, појци у црквама певали још увек на начин близак певању интервала апорое, према објашњењу у хиландарској пападици.

Даље у наставку листа 2 следи врло значајан одељак у коме се наводе сви неумски знаци, њихов графички приказ уз преведен назив интервала са грчког. Придодато слово азбуке изнад кога је написана титла бројно означава интервалску вредност знака. Као први знак наведен је олигон, но само графички приказ уз слово а̄, без превода. Придодато слово а̄, са титлом, обележава интервалску вредност — односно секунду. Затим су наведени остали знаци за секунду навише: ȣ́страя (оксија), лятя́щая (петасте), пра́зная (куфизма), прекостоящая (пеластон), двоето́чие (дуо кентима). Интервал терце навише, кентима, преведен је са то́чка. Интервалска вредност овог знака означена је словом в̄. Квинта навише, ипсили, означена словом д̄, преведена је са то́нкая. Секунду наниже означава апострофос, у преводу сло́жний уз слово а̄. Исти интервал може се приказати и помоћу неумског знака дуо апострофи, који је преведен са двоесложний. Интервал терце наниже, односно мелодијски покрет две сукцесивно отпеване секунде, означавају апорое и кратима ипорон, у преводу горта́ный или отрига́телный, и держа́ния горта́нои. Интервалску вредност оба ова неумска знака означава слово в̄. Скок терце наниже бележи се помоћу неумског знака елафрона, у преводу ле́гкая, уз ознаку интервала помоћу слова в̄. Интервал квинте, хамили, у преводу ни́зкая, означен је словом д̄.

Називи за секунду навише као оксија, у преводу остраја, петасте, у преводу љетјашчаја, намећу мисао да сваки од ових знакова за бележење интервала секунде навише, изражава и известан динамички и изражајни моменат, који се мора узети у обзир приликом певања. Тако објашњавајући начин певања интервалског знака петасте, бугарски музиколог Сарафоф[12] у својој књизи рађеној на основу теоретских расправа Кукузеља, Хурумзе и неких других аутора, тумачи да се интервал секунде навише означен помоћу петасте мора певати на посебан начин одређен самим називом. Грчка реч πεταστή према глаголу πετάω — летети, прикладно преведена на бугарски са лятя́щия означава и подразумева да певач треба да отпева овај интервал лако и полетно.

Ово мноштво знакова за секунду навише покренуло је многа тумачења. По Fleischer-у[9] ови знаци су настали вероватно зато што је рано византијско црквено појање било нека врста псалмодије, рецитовање текстова са малим мелодијским флексијама, које су делиле поједине фразе, логичке целине текста. Wellesz[13] сматра да је сваки

[12] Р. Сарафоф: *Приложение йерво. Пароходни уроци*. София 1914.
[13] E. Wellesz: *Byzantische Musik*. Breslau 1927.

Digitized by Google

од шест знакова за бележење секунде навише, певан на посебан начин и објашњава и тумачи динамички израз и разне особине овог интервала. Ово Wellesz-ово решење транскрипције шест различитих знакова секунде навише, усвојено је и од издавача серије Monumenta Musicae Byzantinae[14]:

Набројани интервалски знаци, као и њихова подела на узлазне и силазне, затим на тела и душе, показује да се једним неумским знаком може обележити узлазни или силазни интервал секунде, терце и квинте. Квинта је уједно и највећи интервал који се обележава само са једним знаком. Сви остали интервали могу се бележити једино комбинацијом ових основних знакова. Ова чињеница утврђује Fleischer-а, у већ навођеном мишљењу, о карактеру рано византијског појања[9]. За ово појање слично рецитативу били су довољни знаци за секунду, терцу и квинту. Сви остали интервали, који су вероватно касније почели да се јављају у мелодији, могу се бележити једино комбинацијом ових основних знакова. Тако на пример за бележење узлазне и силазне кварте не постоји посебан знак. Као узлазан овај се интервал може представити помоћу једног од шест неумских знакова за секунду навише, обично олигона, и кентиме. Притом се кентима пише изнад неумског знака секунде навише. Кварта наниже се бележи помоћу елафрона испод кога је написан апострофос. Интервали сексте, септиме, октаве и ноне настају збрајањем интервалских вредности бележених основним неумским знацима за секунду, односно терцу и квинту, следећи правила и примере о сабирању интервала који су наведени даље у тексту пападике рукописа 311.

Правилом о подређивању интервала, хипотаксис, наставља се даље тумачење и излагање о неумама. По овом правилу сви узлазни интервали подређују се силазним интервалима и неумском знаку исону, знаку за држање претходног тона. Ово правило важи у случају да се изнад неумског знака који обележава узлазан интервал допише силазни неумски знак, при чему вредност силазног интервала остаје непромењена. Ово врло важно правило, чије исправно тумачење умногоме условљава тачно транскрибовање, исцрпно је допуњено примерима, као што је већ раније речено. Тако док у хиландарској пападици свих 23 примера приказују различите могућности подређивања узлазних интервала силазнима, у Chrysander-овој пападици се уз исто правило наводи свега 14 примера. Од овог броја 5 примера су афони, односно наведени су примери узлазних интервала подређених исону. У Месинској пападици наводи се укупно 21 пример, од којих су 4 афони, подређени исону. Од преосталих 17 примера, 4 нису сасвим тачно наведени јер њихова интервалска вредност није обележена помоћу слова азбуке.

Правило које следи о сабирању узлазних или силазних интервала, тј. збрајања интервалских вредности које настају ако се једном од узлазних или силазних интервала секунде, тела, дода, односно допише

---

[14] H. J. W. Tillyard: *Handbook of the Middle Byzantine Notation*. MMB, Subsidia, 1, Copenhagen 1935.

Digitized by Google

испред, испод или изнад неумски знак за узлазни интервал, такође је допуњено већим бројем примера, укупно 23. Од ових је један пример поновљен. Наспрам 10 примера наведених у Chrysander-овој пападици и 8 примера уз исто правило у Месинској пападици, Хиландарска пападика, као што је поменуто, садржи упадљиво већи број примера. Ови примери из хиландарског рукописа могу да оправдају ону, нешто проширену мисао из првог уводног става пападике у коме се говори о доприносу старих али и „нових творцов". Ови примери су уједно и доказ да је правило било добро схваћено, исправно протумачено и обогаћено било праксом преписивача хиландарског рукописа или творцем изворне верзије које се он држао.

Правило о подређивању интервала протеже се и на два силазна неумска знака, на апорое и кратиму ипорон. Ови неумски знаци бивају подређени ако им се потпишу два велика знака, омалон и пиасма. Апорое, или према преводу у тексту поменутог рукописа гортáный или отригáтелный и кратима ипорон, у преводу держáния гортáной имају исту ознаку, слово в̄ за бележење и одређивање интервалске вредности.[15] Текст овог објашњења о подређивању неумских знакова апорое и кратиме ипорон гласи: „Кратима же ипорроон покаря́ется под ȏмалон и бывáет косносочинéн, и̇ а̄порроӣ покаря́ется под пиáсмата и бываеть косновéнна и̇ другая тáкожде я́же есть сось и̇сон и бывает трясéние...". Из наведеног текста произлази да велики знак омалон подређује кратиму ипорон, ако се потпише испод тог знака. Неумски знак кратима ипорон бива на овај начин „косносочинен". Ако се уз апорое допише велики знак пиасме (са класмом), „бивает косновена". Али ако поред апорое и пиасме стоји исон (са класмом), „бивает трјесение". Остаје да се напомене да су на листу 4 међу осталим набројаним великим знацима наведени: омалон, преведен као „косен" (ред 1), сложена група знакова омалон и кратима ипорон, као „косносочинен" (ред 7), веза апорое и пиасме, као „трјесение" (ред 13). Сви велики знаци су опет према дефиницији у тексту на листу 3в „безгласни": „Сия сӯ рáди є̇динаго рукомáхания ляжáщая, а̄ не за глас, их безглáсна бо сýть". Међутим пада у очи да се на листу 3 веза апорое са потписаном пиасмом описује као „бивает косновена", док се та иста веза на листу 4 назива „трјесение". Овим истим изразом „трјесение" је на листу 3 означена и веза исона (са класмом), пиасме и апорое. Ово мешање назива („трјесение", „косновена") допушта претпоставку да су се сложене групе неума апорое-пиасма или исон-апорое-пиасма певале на врло сличан, а можда и истоветан начин. Како улога омалона досад није разјашњена[10], можда би набрајање овог знака у истом ставу са пиасмом могло бити неки путоказ у даљим покушајима тумачења овог знака. Мешање израза „косновена" са „трјесение", такође би можда могло да наговести да

[15] Према тумачењу издавача серије ММВ[14] кратима *ийорон* представља покрет од две секунде наниже, на једном слогу, при чему се прва нота наниже акцентује и продужује јој се трајање. *Айорое* пак представља покрет од две равномерно отпеване секунде наниже, певане на једном слогу.

Digitized by Google

је омалон имао неко дејство, слично пиасми на апорое, на кратиму ипорон, потчињавајући овај неумски знак и чинећи са њим целину названу „косносочинен".

На листовима 3 и 3в у рукопису 311 наведене су фторе, знаци који означавају прелаз једног мелодијског одсека из датог гласа у неки други. Приказане су фторе за свих 8 гласова. Уједно су написане и мартирије, знаци који означавају глас и иницијалис стихире. Графички приказ фтора и мартирија у хиландарским неумским рукописима 311, 309 и 312 је углавном сличан, ако не и истоветан. Но неоспорна је и сличност мартирија у овим рукописима са мартиријима у рукописима 310 и 560 који су писани неовизантијском или псалтичком нотацијом. Разлика постоји утолико што се у рукописима 310 и 560 сусрећу слогови Па, Ву, Га... писани поред или изнад мартирија.

Велики знаци „великаја знаменија" који следе су по дефиницији у тексту пападике „безгласни". Набројано је 39 знакова уз потписан словенски превод њиховог назива са грчког. На приложеној таблици неумских знакова, од броја 16 до 33, приказани су неки од ових знакова који се, према неумском тексту у рукописима 311, 309 и 312, најчешће сусрећу.

На листу 4 су затим на врло прегледан начин изложене разне могућности у комбиновању интервала „тела" са интервалима „душама". Једино неумски знаци за ознаку секунде навише и наниже, „тела", могу да стоје сами изнад одговарајућих слогова појединих речи у тексту. Неумски знаци који означавају већи интервалски покрет, терцу или квинту, морају увек бити писани уз подршку „тела". Мада је раније на листу 1в набројано 6 разних неумских знакова за секунду навише, овде су наведене комбинације: а) са олигоном, б) са олигоном уместо оксије, ц) са петастом, д) са куфисмом, е) са пеластоном. У комбинацији под б) изгледа да је требало да буде написана оксија. Преписивач вероватно није запажао неку упадљивију разлику између олигона и оксије. Претпоставку да је после олигона требало да следи оксија потврђује и поређење са Chrysander-овом пападиком, те после олигона стоји оксија. Изнад сваке комбинације означена је интервалска вредност помоћу слова азбуке са титлом. Почев од безгласних комбинација, подређивањем олигона, петасте, куфисме и пеластона исону, преко разних начина за бележење интервала терце, кварте, квинте, householdсексте, септиме и све до ундециме, прегледно и јасно је показан начин за бележење разних интервала већих од секунде. Затим следе примери у којима се испод олигона потписује а) „содержаније", б) „сугуботочије", док се изнад олигона дописују разне комбинације неумских знакова за добијање већих интервалских вредности.

На крају су набројани „долнија гласи". Приказан је начин везивања апострофоса (интервала тела) и силазних интервала елафрона и хамили (интервала душе) за добијање већих интервалских вредности. Испод сваке комбинације означена је и овде интервалска вредност словима азбуке са титлом.

Digitized by Google

На листу 5в дописан је грчки текст ἀρχὴ τῆς... παραλλαγῆς ἦχος ά са примерима паралаге. Паралага означава прелаз из једног гласа у други, кршење правила—λόγος према којима је певана стихира дотада у једном од 8 гласова и прелаз, промену гласа. Фтора означава тај прелаз, промену у неки други глас. За враћање у првобитни глас мора се поново употребити одговарајућа фтора.

Систем од 4 аутентичне и 4 плагалне лествице приказан је на листу 6, у облику круга. Ово је последња снимљена страна теоретског дела рукописа 311. Графички приказ лествице у облику круга или точка, затим у облику стабла, врло се често среће у сличним теоретским саставима о музици.

Пападика из хиландарског рукописа 311 указује на неокрњено чување знања о теорији византијске музичке нотације. Познавање византијске неумске теорије потврђено је и неумским текстом стихира које се налазе у рукопису 311 и осталим хиландарским рукописима засад познатим и проученим (бројеви 309, 312, 310 и 560).

Digitized by Google

JELENA MILOJKOVIĆ-DJURIĆ

PAPADIKA IN THE NEUMATIC MANUSCRIPT 311 FROM CHILANDAR

Summary

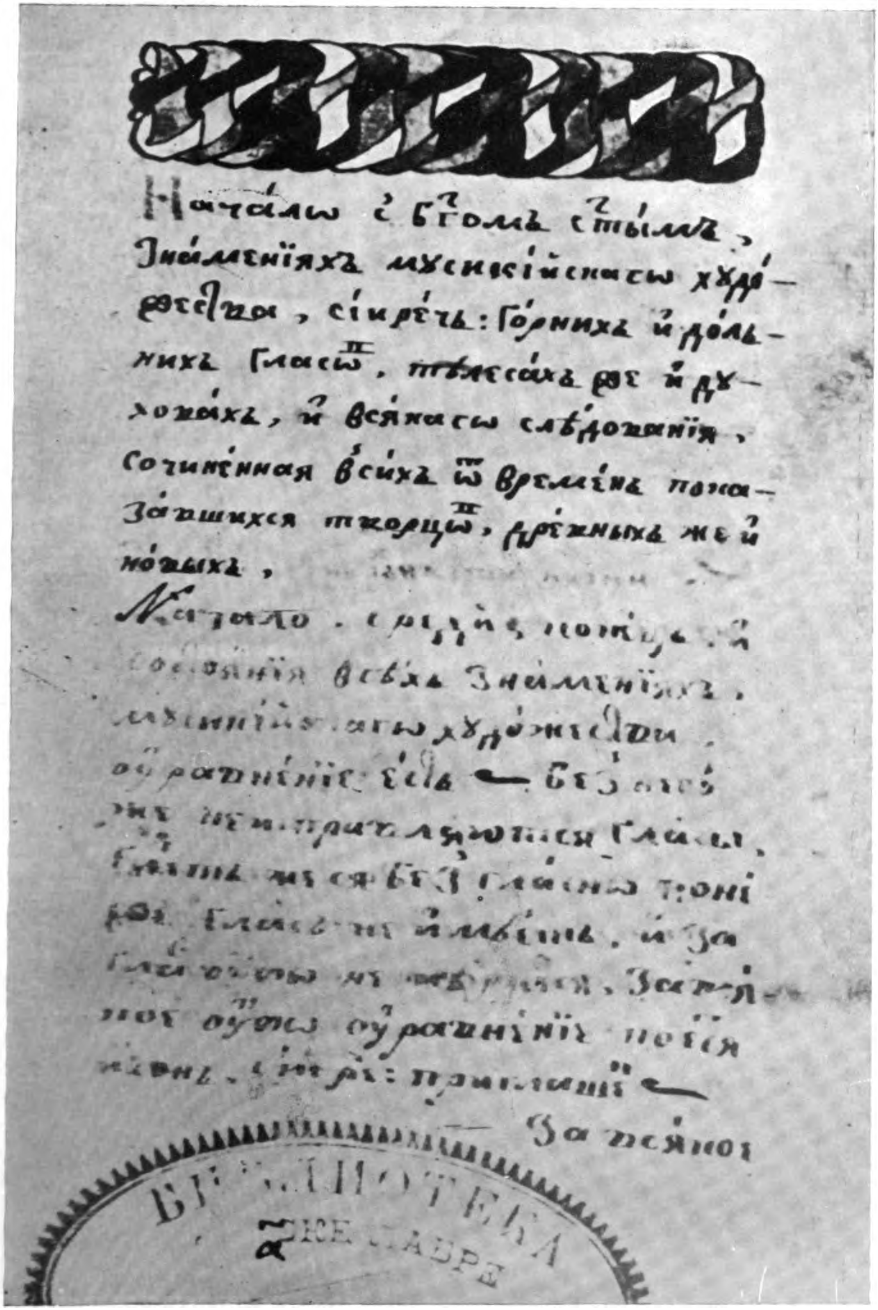
The lack of a greater number of preserved neumatic manuscripts was the cause of many and different assumptions about the origin of the Serbian Chant. The Greek origin and basis were divined, but frequently the influence of folk songs was pointed out in the gradual change and formation of the Serbian Chant[1]. The assumption of the oral preservation of the Chant through generations was supported by the lack of neumatic manuscripts[2]. Recognizing the importance of the possible discoveries of neumatic manuscripts many musicologists considered that the library of the closter Chilandar contains still many valuable neumatic manuscripts[3], [4], [5]. In spite of all that the Chilandarian manuscripts stayed inaccessible and inexplored untill recently. It was only in 1952 when Prof. Dj. Sp. Radojičić inspected, selected and photographed a little more than 20 neumatic manuscripts[6]. The majority of these manuscripts mainly belongs to the 18th and 19th century according to the paleographic analysis of the text and the neumatic notation[7]. Among the photographed manuscripts the manuscript 311 from the 18th century deserves a special attention. It includes in its first part a Papadika — a theoretical treatise „on the signs of musical art", which explains the principles of the neumatic notation. The composition and the exposition of the material shows a strong resemblance to the two Greek Papadikai published by Fleischer[9], although the Papadika from the Ms. 311 contains more elaborate exercises which follow the rules exposed. This Papadika may confirm Fleischer's opinion that the majority of similar treatises derives from the same source. The paleographic analysis of the text shows that this manuscript is written almost in italics with Roman elements and accents. The neumatic notation belongs to the grosser type of the Late Byzantine notation with the little ison. The graphic shape of some neumatic signs in the Ms. 311 differs slightly from the same signs from the quoted Papadikai in Fleischer's work. But if we compare the same signs in some other neumatic manuscripts from Chilandar (nr. 309, 310, 312, 560) a certain scriptorial tradition can be observed. In Table 1 the most frequent neumatic signs are shown. Comments on the meaning of the signs follow with the Slavonic translation of the signs according to the Papadika 311.

The Papadika from the Ms. 311 may confirm the statement of the preservation of the knowledge of the Byzantine music notation. The current use of the Byzantine neumatic theory is approved also by the other manuscripts from Chilandar till now known (309, 310, 311, 312 and 560).

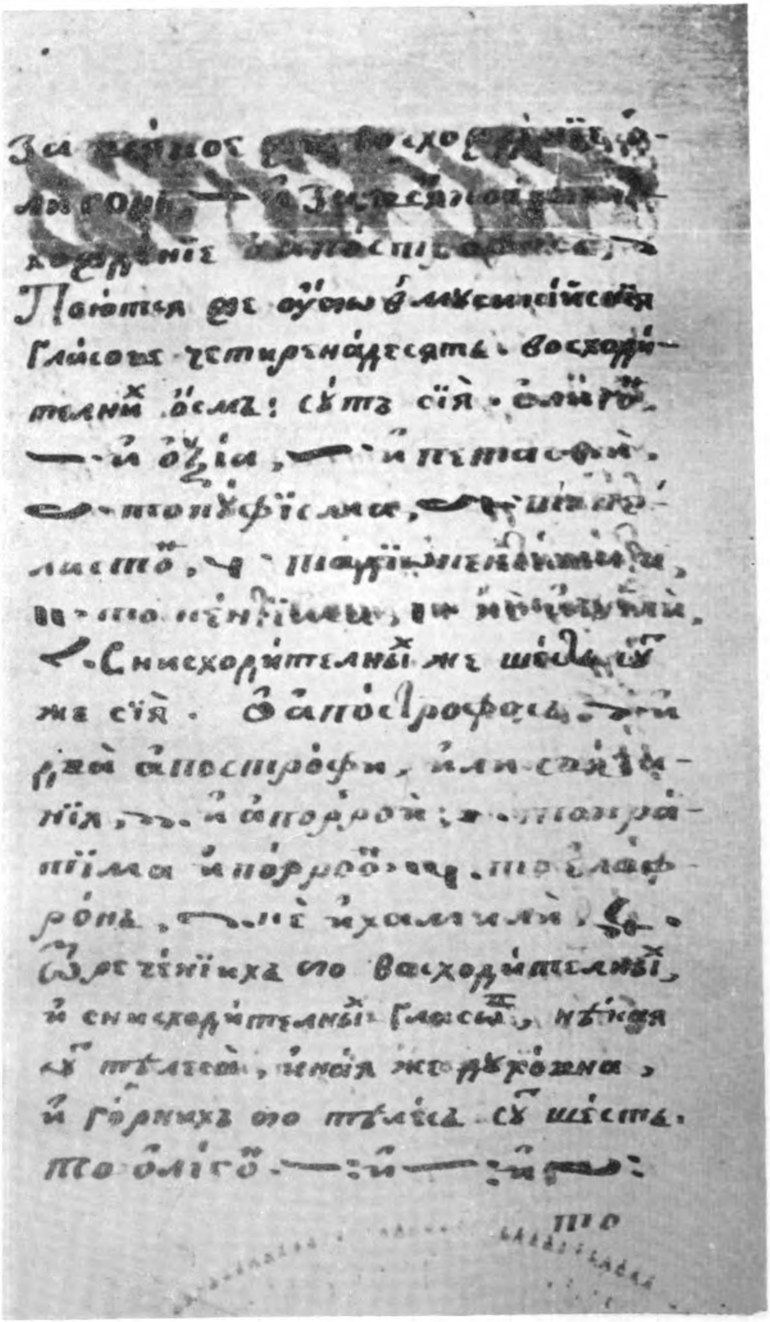
Beograd

Digitized by Google

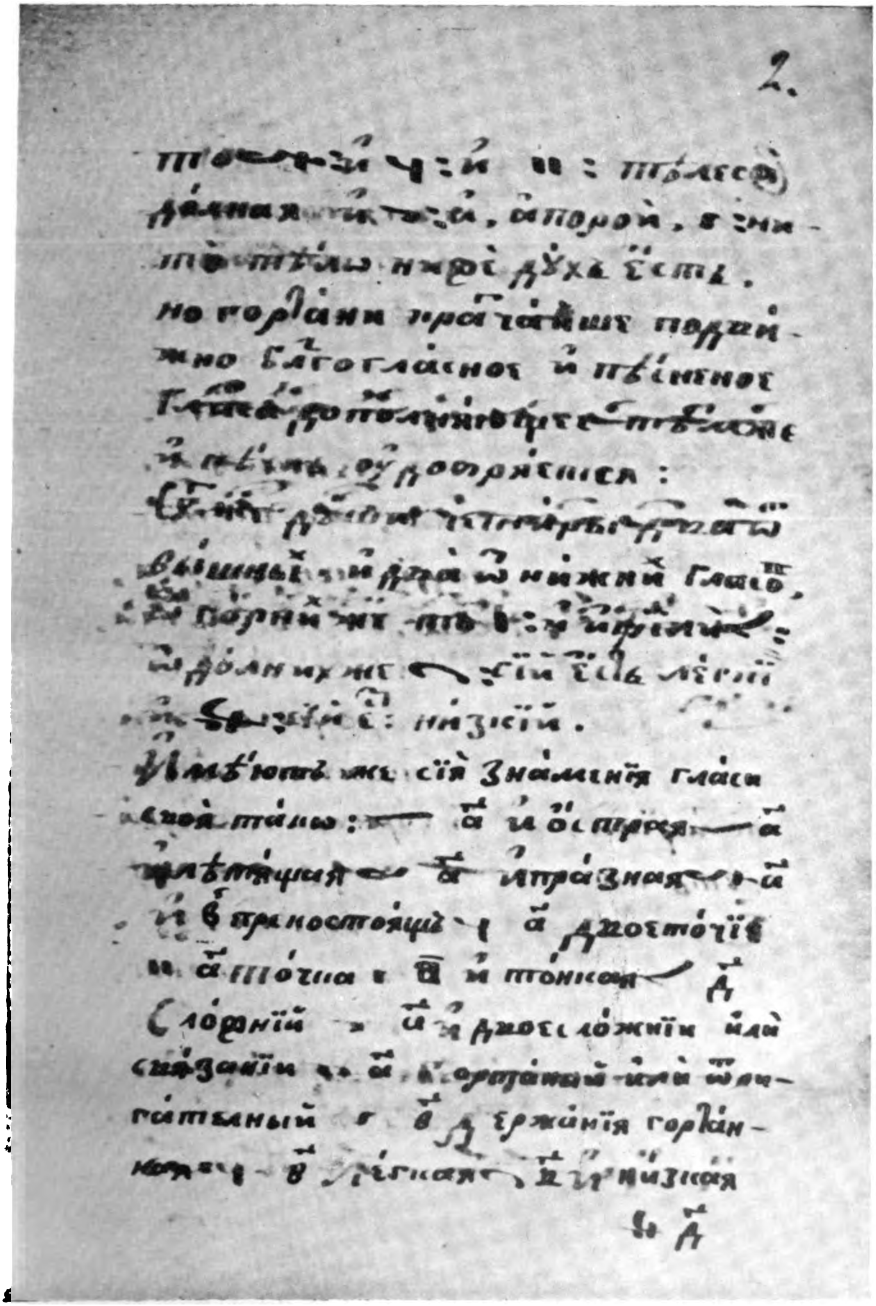
Digitized by Google

Начало ѡ бг҃омъ ст҃ымъ знаменіяхъ мусикійскагѡ художества, сирѣчь: горнихъ и дольнихъ гласѡвъ, тѣлесахъ [illegible] и духовныхъ, и всякагѡ слѣдованія, сочиненная всѣхъ ѿ временъ показавшихся творцѡвъ, древнихъ же и новыхъ,

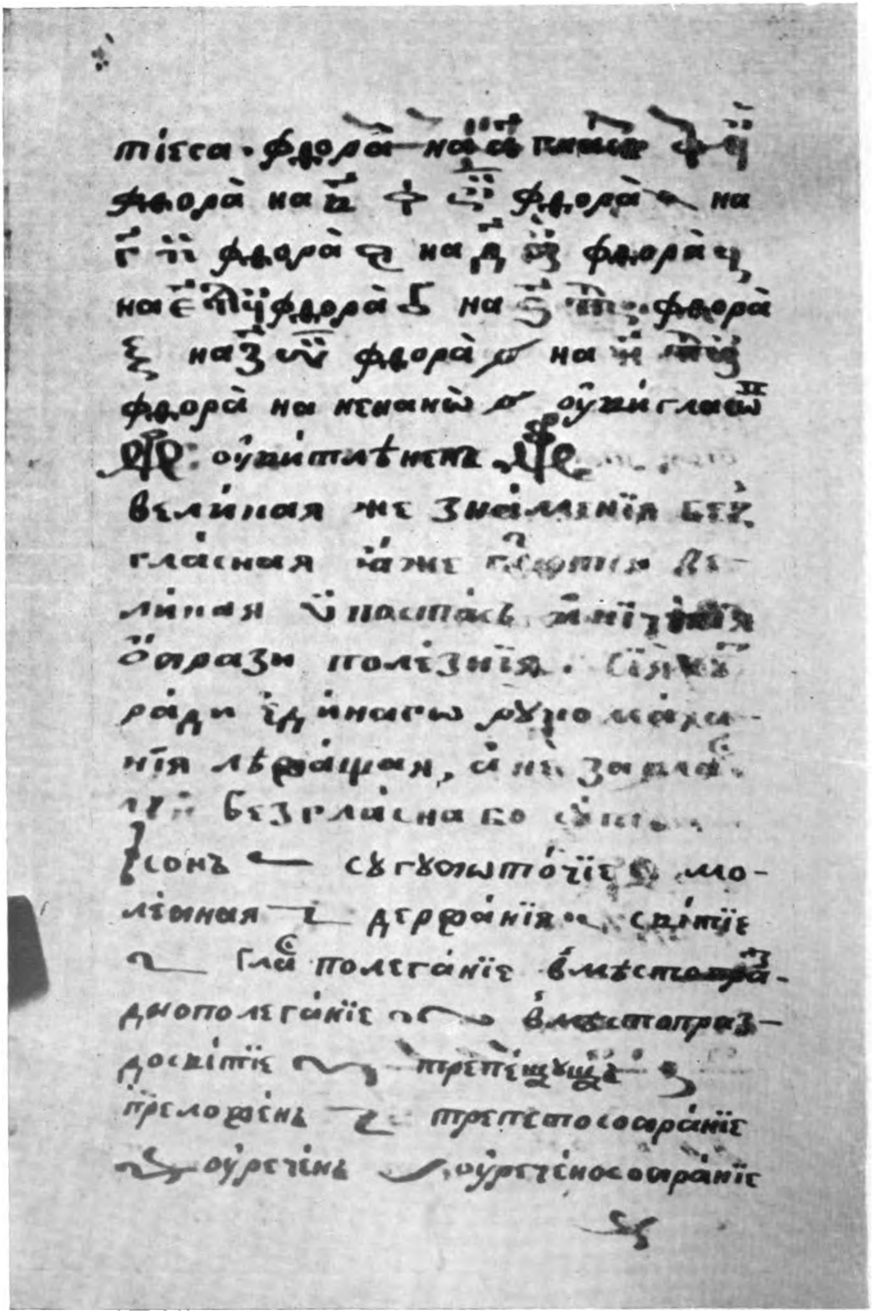
Сл. 1
Fig. 1

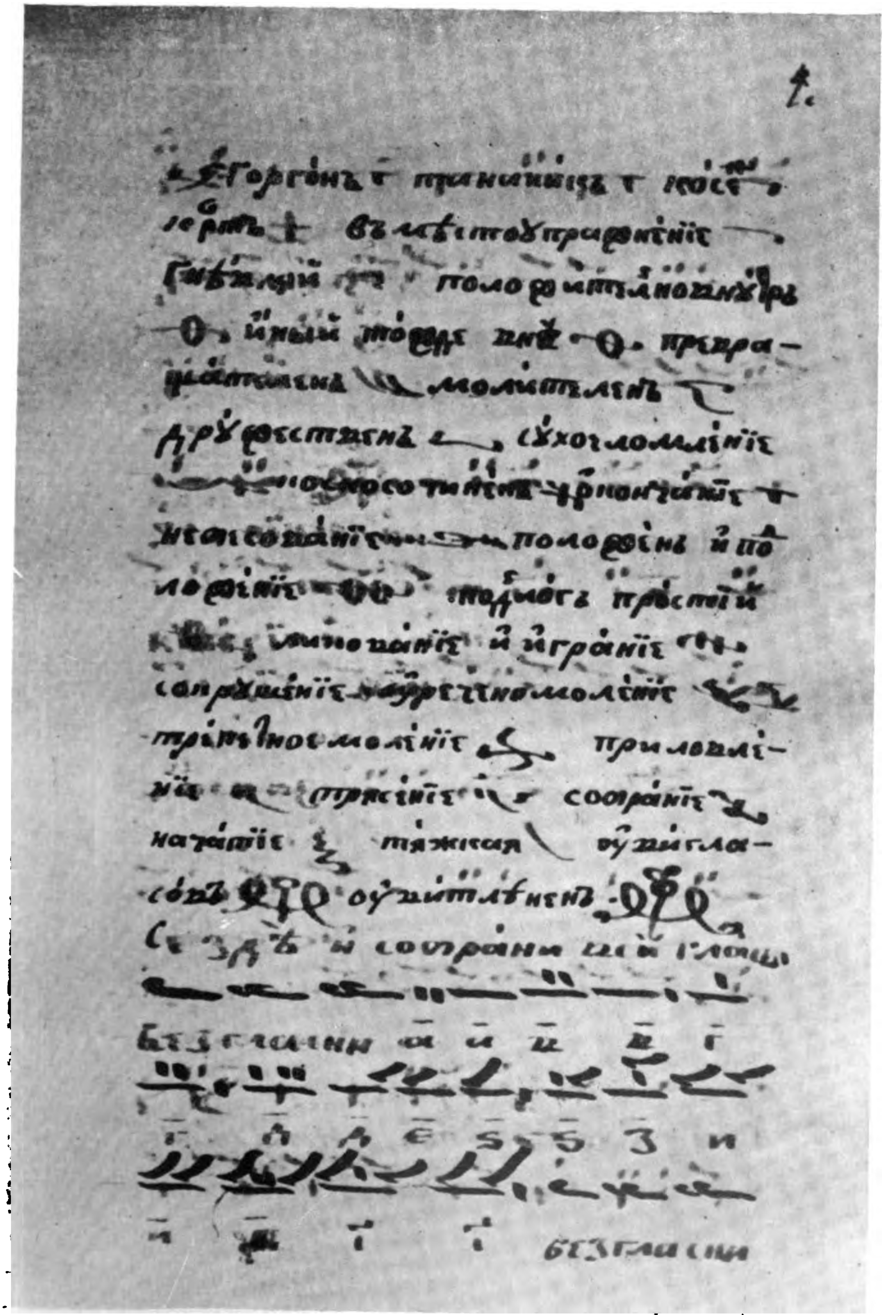
Сл. 2
Fig. 2

Сл. 3
Fig. 3

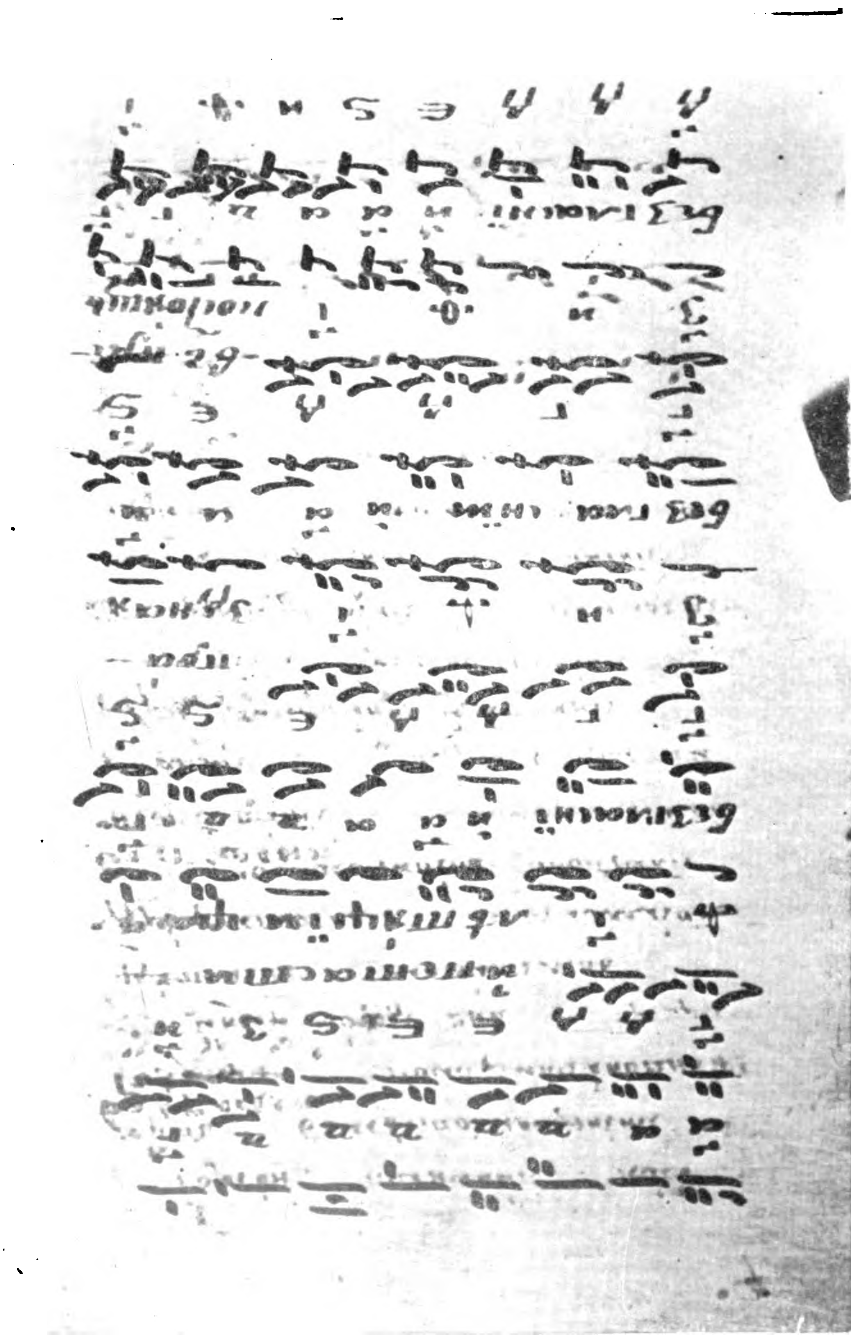

Сл. 4
Fig. 4

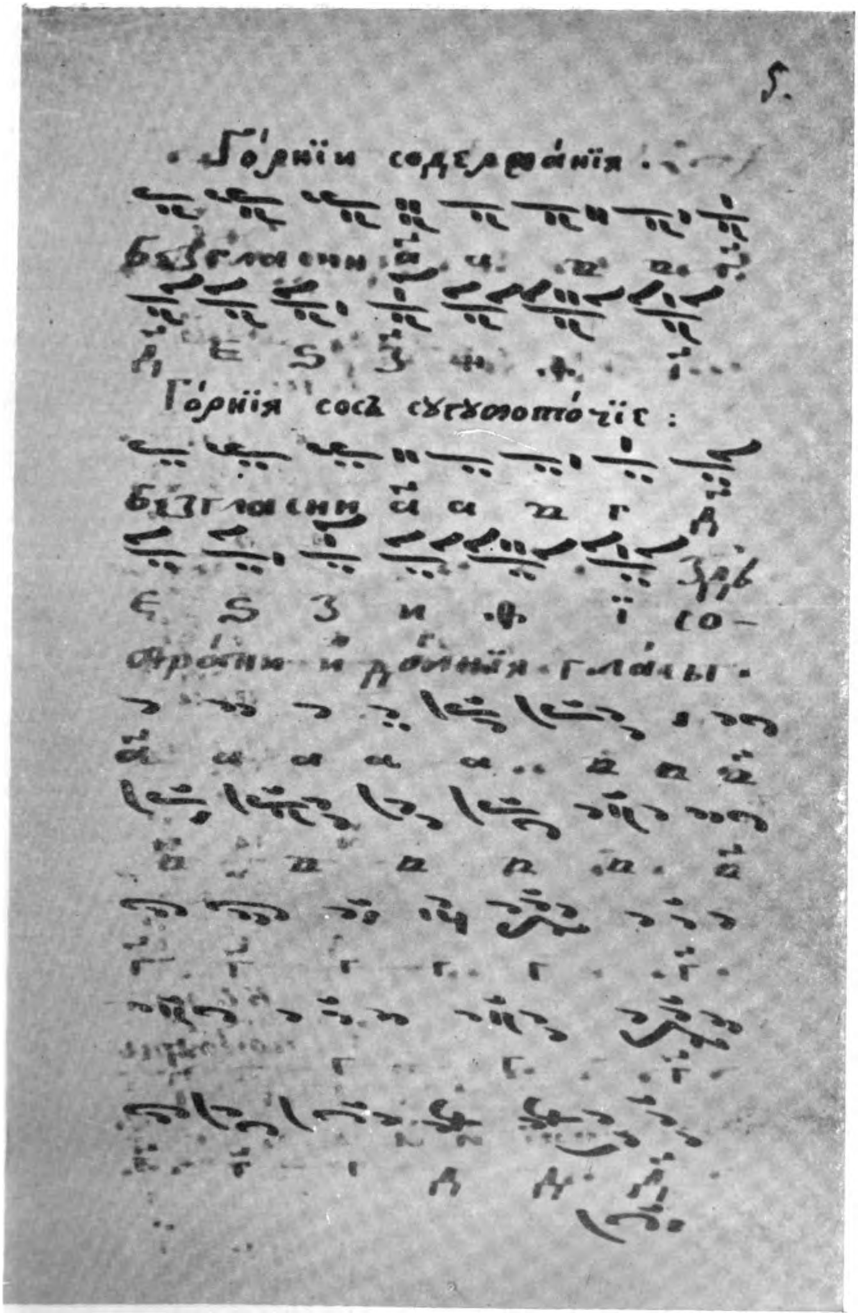
Сл. 5
Fig. 5

Digitized by Google

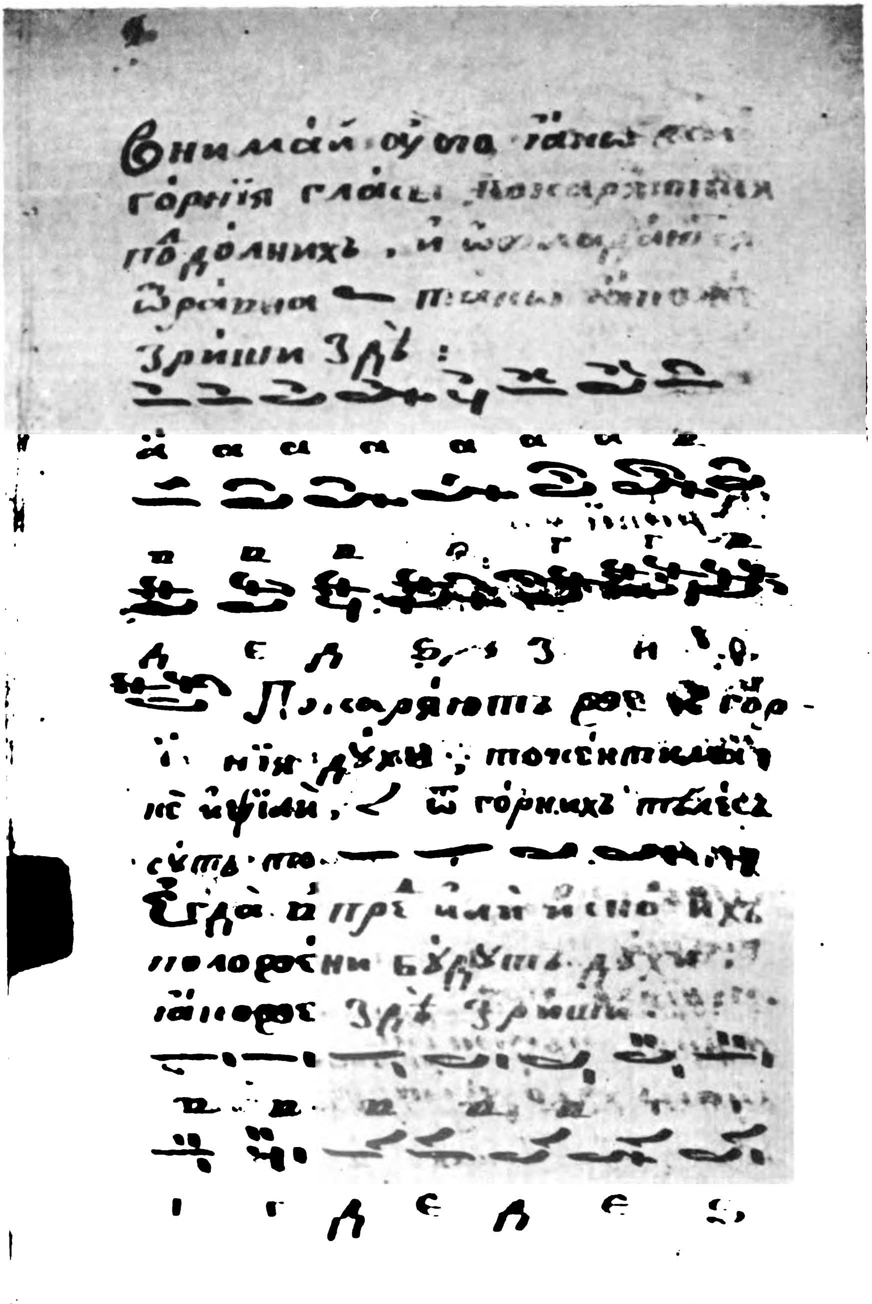
Сл. 6
Fig. 6

Digitized by Google

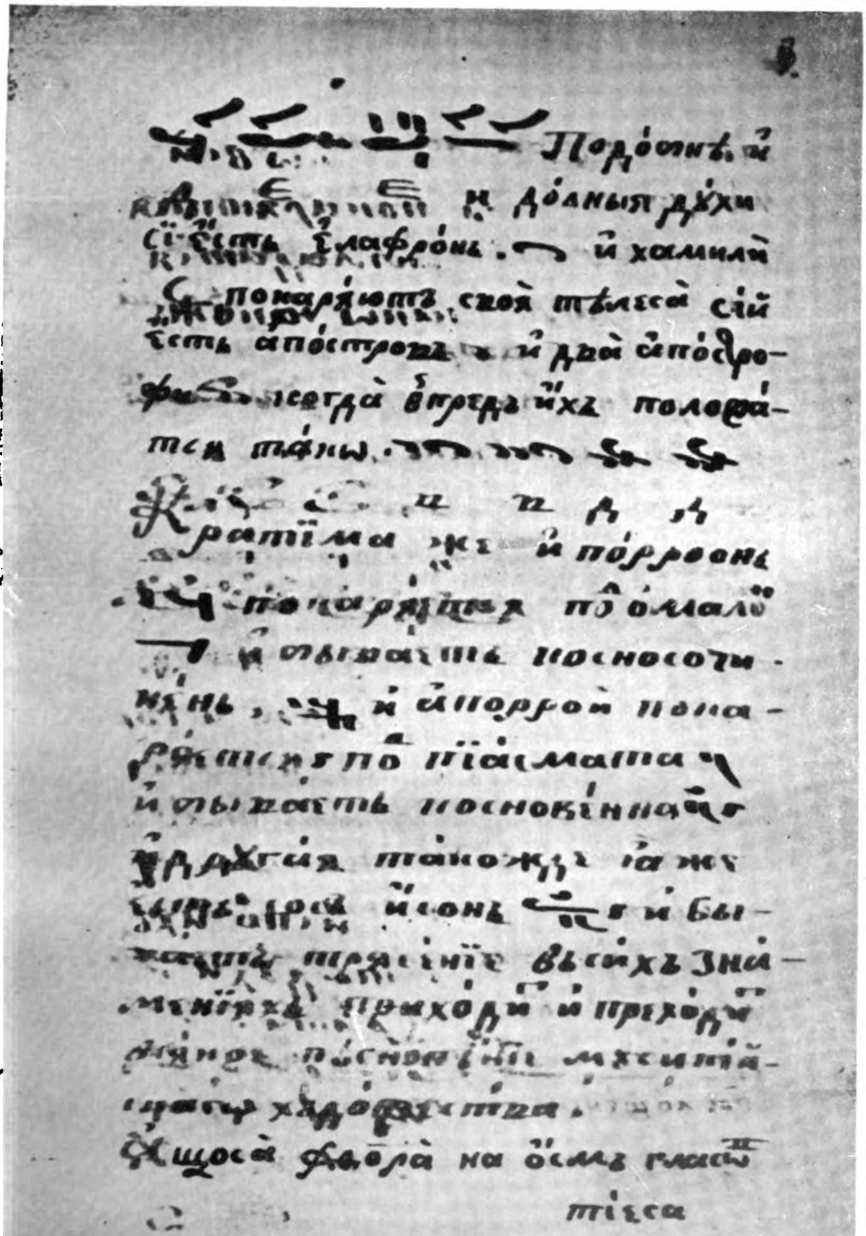

Сл. 7
Fig. 7

Digitized by Google

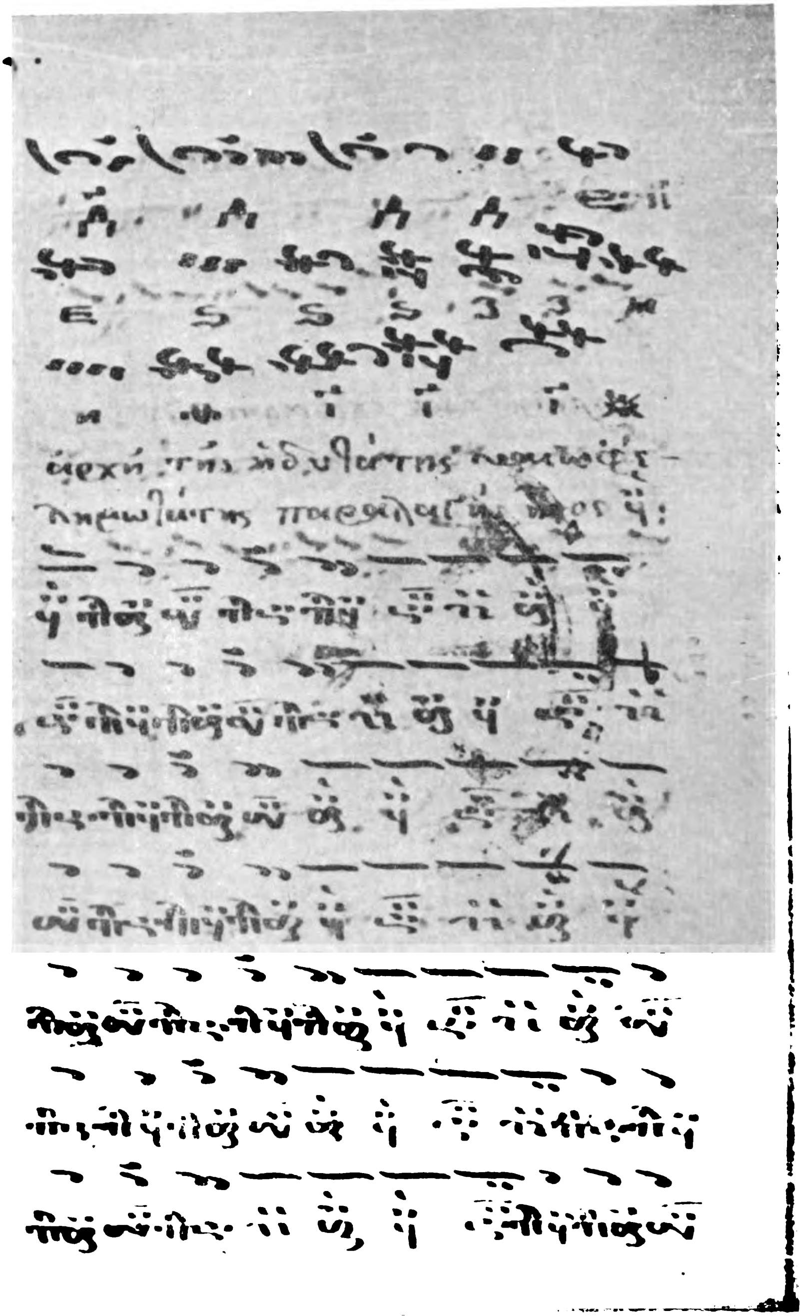

Сл. 8
Fig. 8

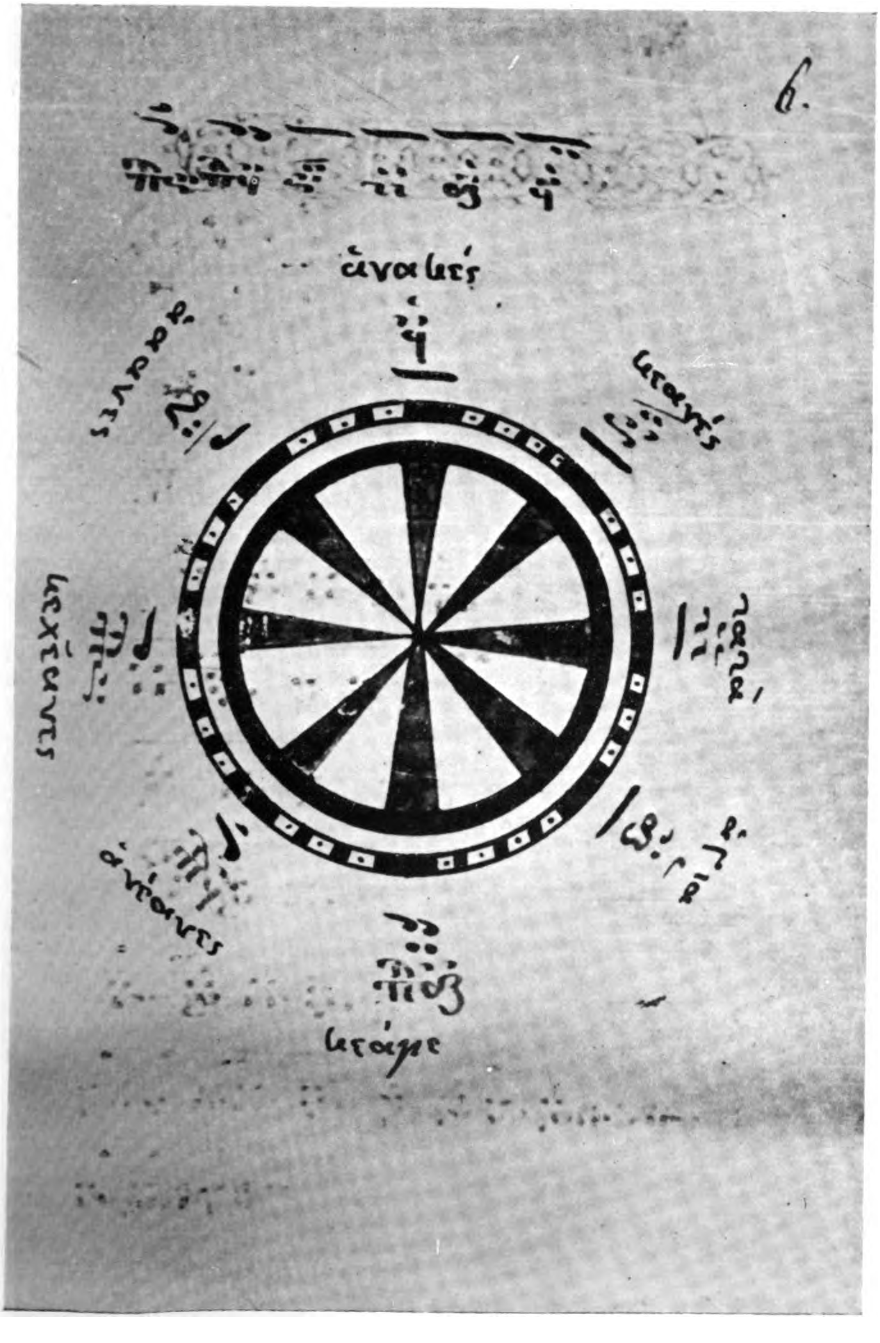
Сл. 9
Fig. 9

Digitized by Google

Сл. 10
Fig. 10

Digitized by Google

Сл. 11
Fig. 11

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ВЛАДИМИР МОШИН

ВИЗАНТИЈСКА КЊИГА РАСХОДА ИЗ XIV ВЕКА

На задњу корицу македонског Октоиха из XIII века, који се сада налази у Архиву Југославенске академије IIIa 45/46, а био је пронађен у околини Битоља, приликом једног преповезивања био је залепљен листић из неког грчког рукописа. Приликом реставрације овог кодекса 1949. год. листић је био скинут са даске, те се показало да се на другој страни налази текст сличне садржине. На сачуваном фрагменту није било воденог знака, али облик потке — vergeure с врло широким размацима — сведочи да је тај папир из друге половине XIV века, можда из 7—9. деценија. Према палеографском типу писма треба мислити да је текст писан приближно у исто доба. На велику жалост листић је са свих страна много окрњен, а мастило је на појединим деловима сасвим избледело, те текст тек с великом муком може бити делимично погођен. Ипак је он толико занимљив по садржини, посебно по техничким терминима, да заслужује да буде објављен.

Листић је за потребу повеза био својевремено обрезан са свију страна. С једне стране руб је остао раван, те изгледа да није стајао далеко од бочне маргине. С друге стране руб је сасвим отрцан, али на оним местима где је листић најшири, чини се да је и ту руб био близу маргине, те према томе првобитни текст није био много шири од сачуваног дела. Ако је ширина листића била тек мало мања од првобитне ширине текста, треба мислити да по висини текст није много одсечен горе и доле. 19 редака сачуваног текста врло је честа појава у тадашњим рукописима формата малог октава.

1 ... ον να........
2 γ(?) μαρμαρὰν(?) διὰ........
3 <Ι>σαὰκ διὰ τὸ............ < ὑπὲρ τῆς >
4 ῥόγας αὐτοῦ οὐγ< γίας > ....
5 Ἰο<υαννουάριος >
6 <τ>ῷ Ἰουαννουαρίῳ μηνὶ ἐδώθη ὑπέρπυρα(?) ν′ στοὺς ναῦτας.
7 <τῷ> αὐτῷ μηνὶ ἐδώθη τῷ ἐξοδιαστῇ δου<κάτα... τῷ αὐ-
8 τῷ> μηνὶ ἐδώθη τῷ ξυζευτῇ (?) μας τῷ Θεοδώ<ρῳ>
9 οὐγγίας τέσσαρης · τῆτες(?) γοῦ<ν> ...

Digitized by Google

10 οὐδ . . . ω . . τῷ αὐτῷ μηνὶ ε′ ἐδώθη μισταργῷ
11 ὑπὲρ τῆς ῥόγας αὐτοῦ δουκάτ(ων) οὐγγίαν μίαν . . . . . .
12 τ < ῷ > σκουρτῷ οὐγγίαν μίαν. ἐξαῦτης . . . . .
13 καὶ πάλιν τῷ αὐτῷ μηνὶ θ′ ὑπέρπυρα τῷ σιτ . . . . .
14 τῷ αὐτῷ μηνὶ ς′ ἐδώθη μισταργῷ εἰς . . . . . .
15 . . . . . . τοῦ Κυριακοῦ τοῦ μου εἰς ῥόγαν αὐτοῦ
16 . . . . . ἐδώθη δουκάτα . . . τὸ μηστ < αργῷ > . . .
17 εἰς ῥόγαν αὐτοῦ οὐγγίαν μίαν . . . . . . διὰ . . . . .
18 . . . . . . στου . . . . . . τοῦ . . . . . . δουκάτα (?) . . . .
19 . . . . αὐτῷ . . . . . .

(друга страна)

20 . . . . . . ον . . . να . . .
21 < δου > κάτα (?) . . . .
22 < ἐδώ > θη Γεωργίῳ (?) τῷ . .
23 τῷ κ . . . . ρ . . . . .
24 τῷ προτο . . . . < οὐ > γγίας δύο νὰ ἀ . . .
25 ται · ἐδόθη . . . . οὐγγίας δύο . . . .
26
27 . . . . ἐδόθη τῷ ἐξοδιαστῇ οὐγγίας ἑξ καὶ δου . . . .
28 . . . . ου δουκάτα ζι′. ταῦτ . . . . δουκάτα δι’ ἄκρατα
29 . . . . < ὑ > πέρπυρα . . . . τὸν ξυλοφό < ρον? > . . . . .
30 . . . . λας . . . . δι’ αὐτὴν ῥό < γαν αὐ > τοῦ . . εἰς αὐ-
31 τὸν τὸν Δαβϊδ · ἔχη ὑπέρπυρα γ′ τὸν καλυγόν . δι’αὐτ . . .
32 . . . . . εὕρεται εἰς τὸ βοίδιον (?) δουκάτα. ἀρραβὼν εἰς τὸ . .
33 . . . . . κ′ . . δουκάτα ν′ στοὺς ναῦτας· δουκάτα ἐξοδι-
34 < αστῇ > . . . δύο . ἐδώθη τῷ μισταργῷ τοῦ τ . . . . . μ < η-
35 νὶ > φευρουαρίῳ ις′ · ἐδώθη τῷ ἐξωδ < ιαστῇ >
36 τῷ αὐτῷ μηνὶ ιε′ . ἐδώθη τῷ ἐξοδιαστῇ . . . .
37 < τῷ > αὐτῷ μηνὶ κγ′ . ἐδώθη τῷ . . . .
38 . . . . τῷ αὐτῷ μηνὶ κδ′ ἐδώθη . . .

* * *

Поред све фрагментарности одломка и нејасноће појединих места, види се да је овде одломак неке бележнице за расходе. Наводе се један за другим подаци са ἐδώθη, али нема ниједног податка о примањима. На предњој страни у почетку шестог реда наведен је податак у месецу јануару. Редак изнад тога или је празан, или је можда имао у средини неку реч од које се наслућују почетна слова Ιο . . . . — можда наслов „јануар“. Према томе, подаци из претходна 4 ретка треба да се односе на децембар. На полеђини листића је на исти начин остављен празан седми редак, те након тога у ретку 35. долази податак од 16. фебруара, а иза тога следе издаци идућих дана *истог* месеца — τῷ αὐτῷ μηνὶ — до 24. фебруара. Фебруар, према томе, почиње од 7. ретка на полеђини.

Сасвим приближно тај би се попис издатака могао резимирати овако:

А) У прва четири ретка наведени су последњи издаци с краја децембра. Међу њима је најјаснији податак о исплати неком Исаку у

Digitized by Google

име нечег, што је можда стајало у вези с његовом плаћом (ἡ ῥόγα) у унгијама (тај податак стоји у последњем реду за овај месец).

Б) *Јануар:*

1. Јануара .... 50 дуката морнарима,
2. ексодијасту дуката ....
3. .... Теодору 4 унгије,
4. .... ? ....
5. 5 јануара — мистаргу у име његове плате дуката једну унгију,
6. скурту — 1 унгија,
7. истог месеца — 9 перпера ... сит (агогу? — допремачу жита),
8. 7 јануара мистаргу за Киријака ради његове плате, дуката ...,
9. истом мистаргу у име плате 1 унгију,
10. ..... ? .... дуката,
11. ....,
12. ..... ? ..... дуката,
13. ...... Георгију .....,
14. ...... ? ....,
15. прото(попу?) — две унгије,
16. .... — 2 унгије.

В) *Фебруар:*

1. ексодијасту 6 унгија и дуката ......,
2. .... дуката 17,
3. .... дуката 14 чистих,
4. .... допремачу дрва,
5. плата ....,
6. Давиду ...., калуђеру (?) ...,
7. за говедо (εἰς τὸ βοΐδιον?) дуката,
8. капара за ....,
9. 50 дуката морнарима,
10. ексодијасту 2 дуката,
11. мистаргу .... 16 фебруара,
12. ексодијасту 15 фебруара, без ознаке суме,
13. ексодијасту 23 истог месеца, без ознаке суме,
14. ексодијасту 24 истог месеца ...

Прво што привлачи пажњу у овим рачунима је ознака врсте новца. У ретку 6. поред суме за морнаре стоји неки знак који не личи на обичну кратицу за перпере, већ би се могао односити на дукате, јер заиста и у фебруару налазимо аналоган издатак од 50 дуката за морнаре. У ретку 13. изгледа да је јасније наведено ὑπέρπυρα. Иначе се овде редовно наводе *дукати* уз ознаку да се плаћају у *унгијама*, а често саме *унгије*. Тај је начин одређивања вредности новца типичан у византијским правним актима XIV века, када је вредност византијског перпера била нестална. Сматра се да је млетачки златни дукат, који се 1284. године почео ковати у вредности једнакој фирен-

Digitized by Google

тинском флорину од 3,559 гр., те године вредио — $1^1/_2$ перпера, године 1334—1366 — 2 перпера, године 1379 — $2^1/_2$ перпера, а у XV веку — 3 перпера.[1] Податак у 28. ретку (9. ред на полеђини) о δουκάτα ἄκρατα одговара познатом задарском податку из 1333. год. о дукатима „*boni auri et justi ponderis*" и податку грчког акта из 1326. године — νομίσματα ὑπέρπυρα ἑκατὸν διὰ δουκάτων βενετικῶν καὶ ἀψευδῶς οὐγγίας ἱστώντων ὑπερπύρων ἑκατόν.[2] Вредност златног византијског перпера изједначена је с унгијом и у Душановој грчкој повељи светогорској Лаври св. Атанасија из 1348. год., где се манастиру поклања доходак од соларе у вредности 300 ὑπέρπυρα ἤτοι οὐγγίας.[3] У српским се изворима плаћање у унгијама појављује од краја XIV века. Види се да је дошло у обичај под утицајем новчаних прилика у суседним византијским крајевима у доба турских освајања, вероватно зато што су Турци тражили данке према тежини златног новца. Тако год. 1392. Вук Бранковић узима на себе плаћање Турцима данка од хиландарских метоха у висини од 200 унгија.[4] Године 1406. госпођа Мара Бранковићка са синовима поклања за хиландарску болницу доходак од недељног трга у Хочи у висини од 100 унгија.[5] У почетку XV века у српским се земљама уводи посебан данак под именом „*унгије*". Ђурађ Бранковић 1410. год. поклања Манастиру св. Павла село на Ситници са слободом од свих „работа" — ни војске, ни соћа, ни унгије, разве телоса царева (султанова);[6] деспот Стефан 1427. год. поклања Лаври св. Атанасија два села, која ослобађа од свих данака и работа „кроме љетних унгија".[7] У доба постанка наше бележнице унгија је у Византији била најобичнија новчана јединица.

Друго што пада у очи — у читавом тексту нема ниједног податка ни израза који би могао упутити мисао на провенијенцију бележнице из неког манастира или друге црквене установе. Не спомиње се ни економ као равнатељ у новчаним питањима, нити који од манастирских функционара који се наводе у типицима и цитирају у актима братских сабора из XIV и XV века.[8] Исто тако, не наводи се ниједан

---

[1] В. чланак *J. Rendjeo,* Dukat, у Енциклопедији Југославије, III, 169; исп. *G. J. Bratianu,* Études byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938, 219—239; *Fr. Dölger,* Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, s. 169.

[2] *Dölger,* op. cit. № 112, Z. 6 (s. 305); cf. № 111, Z. 28 (s. 303), № 61 (s. 171), № 19 (s. 63—64). У златним дукатима одређује 1402. г. херцег Хрвоје Шибенику „пену" — ducatorum auri (*Новаковић,* Зак. спом., 94); Сандаљ Хранић 1426. год. фиксира доходак од соли „дуката 600 златех" (Зак. спом. 279).

[3] *Соловјев-Мошин,* Грчке повеље српских владара, XIX, 51 (стр. 120—121).

[4] Зак. спом. 460.

[5] Зак. спом. 464.

[6] Зак. спом. 529.

[7] Зак. спом. 500.

[8] Види *Ф. Гранић,* Црквеноправне одредбе Хилендарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима (Богословље X, Београд 1935, стр. 173—200); *Исти,* Црквеноправне одредбе Хилендарског типика св. Саве о оснивању и аутономији манастира, киновитском карактеру манастирског уређења, дужностима монаха, правним последицама монашког обета, администрацији манастирских добара и манастирском дисциплинарном поретку (Светосавски зборник САН, I, 1936, 66—128); исп. *В. Мошин,* Акти братских сабора о адрфатима из XIV—XV века (Богословље XIV, Београд 1939, стр. 215—238).

Digitized by Google

издатак за црквене потребе, рецимо у вези са израдом свећа, куповањем воска, тамјана итд. Посебно је значајно да се међу исплатама не наводи ниједна државна дажбина, нити се спомиње какав трошак у односу с пореским и другим државним властима, што не би могло изостати да је бележница прављена у манастиру. Нема двојбе да је постала у потпуно другој друштвеној средини и на другом месту и да је тек случајно доспела у руке оног мајстора-књиговеже који ју је искористио приликом преповезивања македонског Октоиха у околини Битоља у XV веку.

У овом случају имамо један споменик таквог типа као што је објављена од С. Кугеаса бележница неког службеника Солунске митрополије из почетка XV века.[9] Она је много опширнија и богатија подацима; више него о издацима има у њој података о примањима разних прихода; поред тога, у наставку има много записа садржајно занимљивих за византијску историју у размаку између 1419. и 1437. године. Ова је много краћа, па и на многим местима неразумљива, али је значајна како по свом општем садржају обзиром на потпуно световну провенијенцију, тако и по низу термина који су или изузетно ретки, или за сада још нису забележени у познатим речницима и стручној литератури.

Међу издацима који се понављају у оба месеца истиче се исплата *морнарима* у великој суми од 50 дуката. Власник бележнице не наводи поред тог издатка других трошкова у вези са опремом и функционисањем брода, али то и не би морало да долази у сваком месецу. Према тадашњем поморском праву, које се темељи на грчком Родоском законику и које се одразило у дубровачком поморском статуту редигованом 1272. године, ти су се издаци — ако се радило о закупнини брода, регулисали делом у почетку, делом по свршетку путовања. Вероватно је наведена ставка „морнарима" обухватала уопште сав трошак за бродску посаду, укључивши и капетана, а можда је у томе садржана и извесна свота за друге трошкове за време путовања.

Нешто од таквих расхода изгледа да је ипак наведено посебно. Такав би могао да буде трошак εἰς τὸν ξυλοφόρον — трошак за довоз дрва на брод. Тај израз не постоји код Du Cange-a ни код Софоклеса, али познат је термин *ксилофорија*, довоз дрва. Како се овде наводи баш трошак за ту ставку, вероватно ту није реч о неком феудалном сервитуту[10], већ о неком добављачу који је био ангажован за допрему дрва за потребе брода.

Вероватно сличан карактер услуга имао је и σιτ(αγωγός) — набављач жита, коме је наведена исплата од 9 перпера, вероватно баш за потребе брода.

[9] *S. Kugeas*, Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts (Byzant. Zeitschrift, XXIII, 1914, 143—163).

[10] Исп. ξυλάχυρον — дужност давања дрва и сламе у формулама имунитета (в. *Соловјев и Мошин*, Грчке повеље, II 51, VII 94, IX 56, XII 68—69, XV 56, XVIII 104—105, XXV 35), која се сматрала за „јаван намет" — δημοσιακὴ ἐπήρεια.

Digitized by Google

Није искључено да и податак εἰς τὸ βοίδ(ιον) треба да се узме као издатак за говече за кухињу на броду. (Емендација εἰς τὸ βοι δ' δουκάτα не би дала ништа за разумевање текста.)

Добро је познат термин ἀρραβών — капара. Употребљава се и у српским споменицима, нпр. у преведеној Властаревој Синтагми.[11] Овде се не види зашто је издана ова капара — може да буде у вези са извесним задацима приликом путовања, а може да буде и без везе с тиме.

Коначно, потпуно је јасан и термин ἡ ρόγα — плата у специфичном приватноправном смислу, као елемснат слободног уговора између послодавца и радника или службеника. Овде је PŌГА наведена на више места: крајем децембра споменута је таква плата Исаку; 5. јануара — неком „мистаргу"; 7. јануара — Киријаку, итд. Карактеристично је да документ уопште не спомиње ништа што би стајало у вези с феудалним данцима и сервитутима. Из тога не би се смело закључивати да на броду није било и неслободних људи, али вероватно расходи за уздржавање тог персонала нису уопште узимани у обзир, односно могли су да буду обухваћени оном сумом коју је господар редовно издавао свом благајнику, а који је споменут на више места.

То је ὁ ἐξοδιαστής. Подаци у којима се наводи издавање новца том службенику, често не прецизирају величину суме, што подразумева извесну сталну, уобичајену своту, вероватно за редовне трошкове за известан број дана. Израз стоји у вези с термином ἔξοδος — плаћање, трошак, а нашао сам тај термин само у Du Cange-ову Глосарију забележен из јединог извора, Лаоника Халкокондила: 'Εξοδιαστής — Dispensator, 'Αναλωτής in Corona pretiosa. Laonicus, lib. 9, p. 247: ἔχων καὶ τὸν Μαυροκώνσταν λεγόμενον ζῶντα, κελλιοτὴν ὄντα καὶ ἐξοδιαστὴν τοῦ βασιλέως.[12] Наведени ту император је трапезунтски цар Јован Комнин (1447—1458. год.). Према томе, у овом јединам случају познатом из литературе, тај се функционер јавља као лични благајник императора. Да ли се тај термин употребљавао и опћенито у значењу благајника?

Међутим тројица других функционара, који се овде спомињу, сасвим су ми непозната. То је на првом месту μισταργός или на једном месту μηστεργός. Њему су у току јануара забележене три исплате: 5. јануара једна унгија као његова плата; 7. јануара — мистаргу, за исплату плате неком Киријаку; затим истом мистаргу у име плате још једна унгија; у идућем месецу податак од 16. фебруара односи се на мистарга. У сваком случају, то није лично име поред споменутих у документу Исака, Теодора, Киријака, Георгија и Давида. Треба да значи

---

[11] **Ӑравоноу же дан'ноу быв'шоу, и раздрѣшаюштихь се коупли, аште оубо коупць ѥсть раздрѣшаѥи, погоубаѥть аравонь; аште ли продавьць. сгоубь иже приѥль ѥсть аравонь подати поноуждаѥть се** (*Ст. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, Београд 1907, стр. 80; *В. Мошин*, Властарева Синтагма и Душанов законик у Студеничком Отечнику. Старине Југ. акад. 42, Загреб 1949, стр. 70, где су наведена места из свих других редакција Синтагме).

[12] Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes. Em. *Eugenius Darkó*, Tomus I, Budapestini 1922, p. 221.

Digitized by Google

неког функционара, али ни код Du Cange-a, ни код Софоклеса, ни у другим речницима нисам нашао такве речи. Да ли би се она могла ставити у везу са μήστωρ — измишљач, саветник који добро саветује? Да ли би се, обзиром на могући специфичан смисао претходног службеника, као баш царевог благајника, и овај могао да сматра за неког човека из царске пратње који је непрестано служио господару за информатора, а можда и за забаву, попут „дворске луде" — неопходне потребе сваког владалачког двора у то доба?

Исто тако, потпуно је непознат и σκουρτός. Нема га код Du Cange-a ни у другим речницима. Њему је почетком јануара издата једна унгија. Мало је вероватно да би то било лично име — у регистрима византијских аката и других извода ја таквог нисам нашао. Да ли би се и овде, поред царевог ексодијаста, могао претпоставити исто тако неки функционер из цареве пратње? Могло би се помишљати на његова штитоношу σκουτέριος[13], али је у документу реч τ(ῷ) σκουρτῷ тако јасно написана, да се не бих усудио заговарати могућност грешке код писара. Да ли би се могло нагађати у речи *скурт̄ос* народно упрошћавање једне туђинске речи преузете за тај термин из западног витешког живота?

Није мање тајанствен ни издатак τῷ ξυζευτῇ μας — нисам тај термин нашао ни у једном речнику. Последња реч *наш* у сваком случају означује неку нарочиту близину дотичне личности према господару бележнице. Да ли би се можда овај израз могао ставити у неку везу с глаголом ξύω, односно ξυρέω — стрићи, бријати? Да ли је то можда био неки господарев берберин, свакако неопходан члан владаочеве најближе пратње?

Да ли би се у фрагменту речи τῷ προτο... могао нагађати πρωτοπαπᾶς који би јако добро пристао у друштво ексодијаста и његових колега у пратњи једне високе особе?

У том случају могло би се нагађати да се и у нејасном податку τὸν καλυγον може скривати τὸν καλόγερον, без кога би се у то доба путовање једног високог Византинца тешко дало замислити.

* * *

Према томе, велики број издатака у скупоценим девизама, непосредовна месечна исплата морнарима своте од 50 златних дуката, свее дочи да је бележница припадала некој високој личности која је водила евиденцију своје личне благајне. У тим подацима значајно је апострофирање посвојне заменице μου у податку о неком *Киријаку мојем*, а још је значајније τῷ ξυζευτῇ μας — *нашему* у карактеристичном облику *pluralis majestatis*. Ако је ἐξοδιαστής заиста благајник само *царев* — што би се слагало с наведенима μου и μας — могло би се нагађати о вези

---

[13] Види: *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte (Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte 2, 1923/25), S. 46. Једног царевог штитоношу наводи простагма цара Јована Палеолога светогорском манастиру Ксиропотаму од марта 1351. год. — οἰκεῖον τῇ βασιλείᾳ ἡμῶν σκουτέριον κῦρ Ἀνδρέαν τὸν Ἰνδάνην (*Dölger*, Schatzkammern, № 19, s. 63—64.)

Digitized by Google

документа с неким од поморских путовања византијских царева у другој половини XIV века, у које доба води нас хронологија папира, а чему одговарају и подаци о тадашњим новчаним јединицама. У средини XIV века то би се могло применити на цара Јована Палеолога, који се за време грађанског рата с Кантакузином 1353. године морао склонити на острво Тенед и крстарити између Тенеда и Солуна, где је боравила његова мајка. Могло би се то повезати и с каснијим путом Јована Палеолога у Рим и у Венецију 1369—1370. године. Коначно, могло би се помишљати и на чувено западно путовање Манојла II који је у децембру 1399. године кренуо преко Венеције за Париз и Лондон.

Међутим све то важи само уз претпоставку да се термин ексодијаста односи само на царевог благајника, у којем случају под непознатим ознакама скуртоса, мистаргоса и ксизевтиса могли би се појавити други најближи пратиоца владаоца. Ако прва претпоставка није исправна (што би било сасвим могуће обзиром на каснији општи значај тог израза у новчарским односима) — отпала би и хипотеза царевог путовања, а и вероватноћа наших нагађања о значају споменутих термина, али тиме фрагменат не би изгубио од своје занимљивости. Остала би чињеница великих исплата морнарима и вероватност везе других података с поморским путовањем, а према томе и занимљивост наведених термина, па ће можда једног дана фотографски снимак под ултравиолетним осветљењем расветлити избледела места у тексту и дати нову грађу за исправније дешифровање документа.

VLADIMIR MOŠIN

CARNET DE DÉPENS D'UN PERSONNAGE BYZANTIN

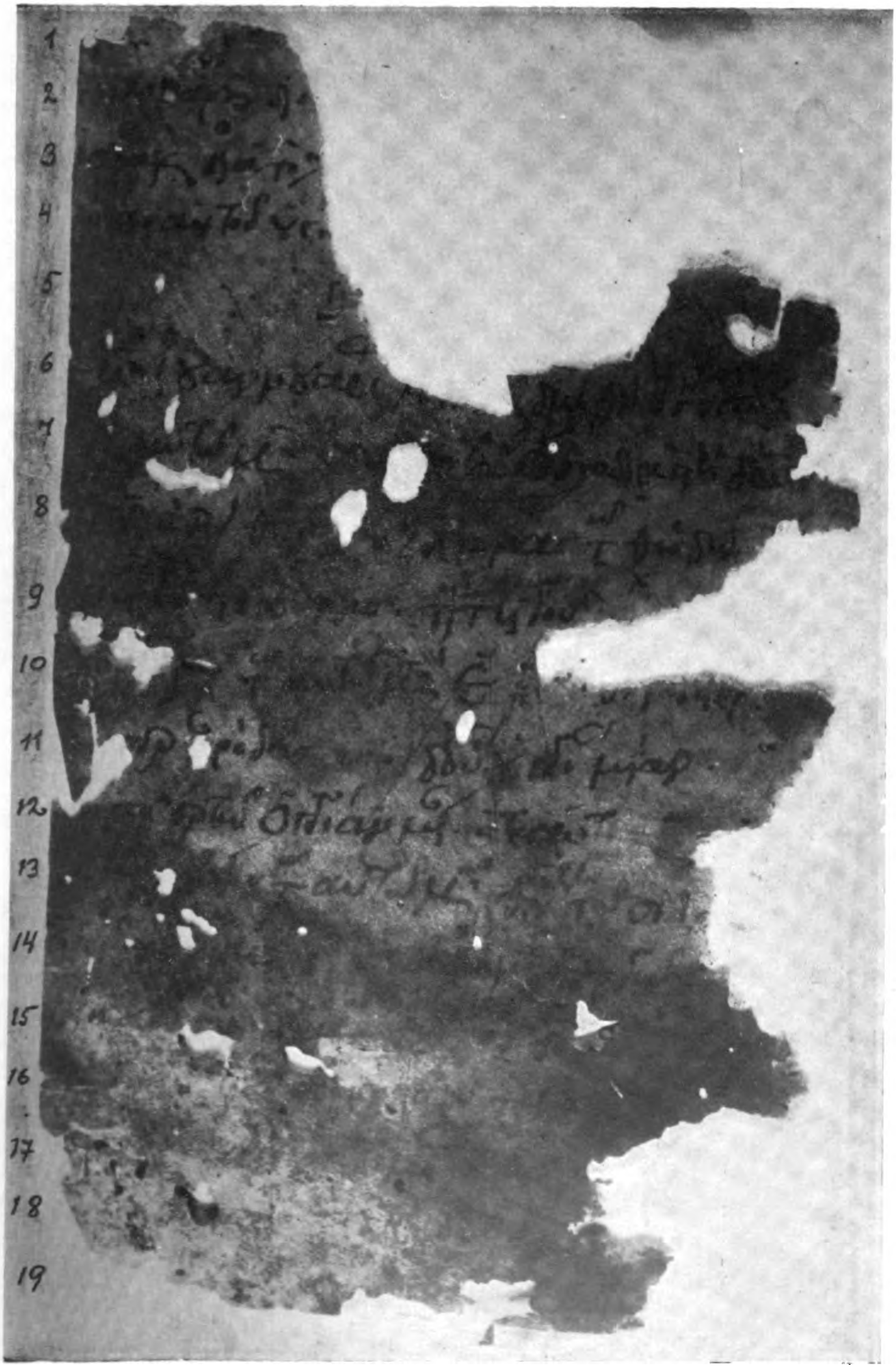
Résumé

Un feuillet de papier provenant de la deuxième moitié du XIVe siècle, décollé d'un manuscrit macédonien, a conservé les 38 lignes du texte mutilé, contenant les notes sur les frais d'un personnage byzantin à partir de la fin du décembre au 24 février. La solde mensuelle en somme de 50 δουκάτων βενετικῶν versée aux marins, prouve qu'il s'agit d'un voyage maritime de ce personnage. Parmi d'autres frais (payement aux fournisseurs du blé, de la viande et du bois) notre attention est attirée sur les payements fréquents τῷ ἐξοδιαστῇ (caissier), salaire aux personnes cités (εἰς ῥόγαν τοῦ Κυριακοῦ, τῷ Γεωργίῳ, εἰς τὸν Δαβίδ) et aux certains employés dont les titres nous sont étranges — τῷ μισταργῷ, τῷ σκουρτῷ, τῷ ξυζευτῇ μας.

De grandes sommes en or, versées notamment aux marins, de même que le prénom „le mien" (Κυριακοῦ μου) et „le notre" (τῷ ξυζευτῇ μας – plur. majestatis) nous permet de penser que le carnet pourrait être lié avec un des voyages des empereurs Jean Paléologue ou Manuel II.

Beograd

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

IVANKA NIKOLAJEVIĆ

LA SCULPTURE ORNEMENTALE AU XIIe SIÈCLE EN BOSNIE ET EN HERZÉGOVINE

Entre les nombreux monuments de la sculpture médiévale en Dalmatie, dont la chronologie n'est pas encore précisément établie, Lj. Karaman a pu isoler récemment deux objets, qui, par les qualités caractéristiques du style, ne peuvent être attribués, selon lui, qu'à l'époque byzantine, voire au XIIe siècle[1]. Dans la même étude, il a commenté aussi la découverte de sculptures ornementales faites à Rogačići, près de Sarajevo, et il suppose que les fragments de sculptures trouvés dans cette localité se ressentent de l'influence de la sculpture médiévale byzantine, qui avait pénétré dans ce pays, pendant le règne de Manuel Comnène, au cours duquel la Bosnie fut de nouveau soumise à la domination byzantine[2]. On avait déjà attribué les sculptures de Rogačići au XIIe siècle, en les apparentant à l'art dalmate[3], ce qui avait attiré sur ces objets une attention toute particulière, parce que jusqu'à cette découverte, la Bosnie apparaissait relativement pauvre, en comparaison avec la Dalmatie, très riche en monuments appartenant à la sculpture médiévale. Comme nous l'avons déjà souligné ailleurs[4], la rareté des monuments médiévaux en Bosnie fut souvent considérée comme étant la conséquence des bouleversements et de l'instabilité qui régnait dans ce pays à l'époque du Haut Moyen Age et surtout comme conséquence de l'aversion que le bogomilisme, hérésie qui s'était répandue dans ce pays vers la fin du XIIe siècle, manifestait à l'égard de l'édification des bâtiments du culte: par crainte d'idolâtrie cette hérésie interdisait l'art figuratif en général. Cependant, nous espérons avoir montré alors qu'une pareille interprétation était erronée, du moins pour le temps qui précède l'apparition du bogomilisme, et qu'elle s'imposait à cause d'une datation très imprécise des

[1] *Lj. Karaman,* Dva srednjobizantska ulomka skulpture XII. stoljeća iz Dalmacije, Zbornik za umetn. zgodovino 5/6(1959)177-183.

[2] op. cit. 181-182.

[3] *I. Čremošnik,* Izvještaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja, Glasnik Zem. Muzeja N. S. 8(1953)303-315.

[4] *I. Nikolajević-Stojković,* Skulptura srednjevekovnih crkava Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Vizantol. inst. 5(1958)111.

Digitized by Google

objets d'architecture et de sculpture du pays, connus depuis longtemps, mais qu'à l'origine on avait attribués au IXe et plus tard au Ve ou même au VIe siècle[5]. Analysant quelques qualités saillantes du style de ces objets, particulières à une époque plus avancée du Moyen Age que la période paléochrétienne, nous avons attribué à l'époque située entre les Xe et XIIe siècles plusieurs objets appartenant à la sculpture architecturale en Bosnie et en Herzégovine, en soulignant que ces monuments, ainsi datés, changent sensiblement les conceptions devenues traditionelles sur la situation culturelle dans ces deux régions pendant le Moyen Age, et ouvrent en même temps des voies pour de nouvelles interprétations des monuments.

En hommage à M. le professeur Ostrogorsky, nous reviendrons sur la question de la chronologie de quelques objets de sculpture architecturale de Bosnie et d'Herzégovine. Par une analyse plus poussée de quelques monuments provenant de ces pays, nous tâcherons de montrer que les territoires des ces régions, quoique situés dans un triangle moins ouvert aux influences culturelles, entre le littoral adriatique, les confluents du Danube et les vallées de la Morava et du Vardar[6], étaient cependant, et surtout au XIIe siècle, exposés aux différents courants artistiques. Ces influences ne provenaient seulement de Byzance, comme le suppose Karaman pour les sculptures de Rogačići, mais aussi des autres régions de la Méditerranée[7], c.-à-d. des pays libérés de la domination byzantine mais dont l'art s'inspirait des traditions de la Basse Antiquité et des apports différents en réalisant un art monumental nouveau. Dans la recherche de l'art médiéval en Bosnie, surtout dans les études de miniatures, on soulignait le plus souvent que les provinces de l'Italie du Sud et surtout la Pouille[8] étaient les régions dont l'influence fut particulièrement féconde sur l'art en Bosnie. Nous nous proposons de montrer également par l'étude de quelques objets de sculpture provenant de Bosnie et d'Herzégovine, que les monuments de sculpture monumentale médiévale de cette province italienne, représentaient des modèles qui parvenaient jusqu'à nos pays pour y être imités, mais à la manière artisanale très spécifique, qui donnait aux formes primitives un aspect tout à fait nouveau et assez singulier, contribuant ainsi, pour une grande part à l'incompréhension qui entourait ce genre de sculpture dans le milieu où elle était découverte[9].

[5] Cette chronologie contradictoire se révèle surtout dans Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, où les mêmes monuments apparaissent tantôt comme paléochrétiens, tantôt comme médiévaux de la première époque de l'indépendance de la Bosnie.

[6] Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953, 567.

[7] Pour la plaque tombale à bas-relief du Kaznac Nespina, par exemple, qu'on considère provenir de la fin du XIIIe siècle, cf. Glasnik Zem. Muzeja N. S. 2(1947) 51—58, *J. Kovačević* cherche des analogies dans l'art copte de l'Égypte, l'art médiéval de la France et l'art de l'Italie formé pendant l'époque de la domination des Langobardes, et considère qu'elle a été exécutée au temps d'un processus général de l'influence de nos régions maritimes sur l'intérieur du pays [cf. Glasnik Zem. Muzeja N. S. 15—16 (1961) 317—322].

[8] *S. Radojčić*, Stare srpske minijature, Beograd 1950, 42.

[9] Quelques considérations sur l'influence du milieu local dans l'art de la Bosnie centrale ont été récemment apportées par *Lj. Karaman*, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb, 1963,11 sqq; 87.

Digitized by Google

Les sculptures qui illustrent le mieux les rapports de la Bosnie et de l'Italie du Sud, proviennent de Dabravina, site archéologique en Dalmatie antique, qui présente les ruines d'une église et de quelques autres constructions dont la fonction primitive n'est pas encore définie[10]. On a découvert sur ce site les vestiges de la décoration d'un chancel: des piliers rectangulaires décorés de ceps de vigne, des colonnettes ornementées de la même manière et des colonnettes à cannelures torses, des chapiteaux avec des têtes d'animaux et des chapiteaux décorés d'oiseaux aux ailes déployées, ainsi que des plaques sculptées sur une face de reliefs plats représentant des formes humaines et des symboles chrétiens. Cette riche décoration sculpturale, comparée à celle des autres chancels en pierre connus jusqu'à présent, paraît assez singulière; elle a servi, à défaut d'autres données archéologiques sur cette localité, d'élément principal pour la datation, non seulement quant à sa propre origine, mais aussi à celle de l'édifice, dans laquelle elle a été découverte. Cependant, les opinions émises sur la chronologie de cet ensemble ne sont pas unanimes et nous allons les résumer ici.

V. Radimsky est le premier auteur qui se soit intéressé à la sculpture de Dabravina et déjà en 1892, il avait publié les résultats des fouilles. Conscient des limites de sa compétence et peu qualifié pour apporter des conclusions définitives, il disposait, néanmoins, d'une expérience très remarquable en archéologie pratique. Il estime que les fragments de la sculpture de Dabravina témoignent du goût des anciens Bosniaques pour les réalisations artistiques du Moyen Age et, se basant sur l'analyse du style et de la facture de cette sculpture, il pense que l'église découverte à Dabravina doit être considérée comme appartenant à l'époque du style roman naissant[11].

Peu de temps après, écrivant un Aperçu des monuments chrétiens en Bosnie et en Herzégovine, Ć. Truhelka émettait l'hypothèse suivant laquelle le chancel de l'église de Dabravina serait une construction secondaire. Il pensait alors que l'architecture de cette église appartenait à l'époque „romaine", tandis que le chancel était d'une époque plus récente, qu'il essaye de fixer, en lui cherchant des analogies parmi les monuments en pierre de Zadar et de Knin alors connus, et, en les datant, par ce procédé indirect, de l'époque qui s'étand jusqu'au IXe siècle[12]. Mais tandis qu'il paraissait superflu à Radimsky de discuter sur l'origine de la sculpture des monuments de Bosnie, parce qu'il se contentait de la seule constatation qu'on venait d'y découvrir de vrais objets d'art, Truhelka essaye de résoudre la question de l'origine du style de la sculpture qu'on rencontre à Dabravina; il considère qu'il est importé des provinces d'Italie du Nord, par les Francs[13]. Cependant, en décrivant

---

[10] *D. Sergejevski,* Dabravina, Posebno izdanje Glasnika Zem. Muzeja, N. S XI, 1956, 9.

[11] Glasnik Zem. Muzeja 4(1892)372 sqq; Wiss. Mitt. aus Bosnien und Herzegovina 2(1894)86.

[12] *Ć. Truhelka,* Die christliche Denkmäler Bosniens und der Herzegovina, Röm. Quartalschrift 9(1895)215 sqq.

[13] loc. cit.

Digitized by Google

quelques années plus tard les monuments culturels du Moyen Age rencontrés en Bosnie, Truhelka ne tient plus beaucoup à l'hypotèse qu'il avait exprimée auparavant sur l'origine des sculptures provenant de Dabravina — ici, il avance même qu'il se peut qu'elles soient autochtones, mais, s'attardant plus spécialement sur ces objets, il considère maintenant qu'ils proviennent du temps qui suit l'établissement des Slaves sur les Balkans et, analysant les sculptures de Zenica, Županjac, Han Potok et Dabravina, il estime que „cet art se distingue de celui qui se manifeste après l'invasion des Goths, parce qu'il ne vit pas seulement des ruines et des vestiges de la culture et de l'art romain classiques, mais parce qu'il s'appuie aussi sur les anciennes traditions artistiques et crée des formes nouvelles". Dans ces formes nouvelles, il découvre un nouveau style — le roman[14]. Revenant à la sculpture de Dabravina, c'est-à-dire aux monuments qu'il classifie chronologiquement à l'époque située entre l'invasion des Goths et l'arrivée des Croates dans leur nouvelle patrie, au Ve au VIIIe siècles, Truhelka, dans son livre *Starokršćanska arheologija*[15], présente la thèse suivante : l'ornement architectural du cercle de Dabravina illustre un art isolé „qui est né d'impulsions plus anciennes et assez lointaines, mais qui a pris au cours de son évolution un caractère purement local"[16]. Des influences étrangères, Truhelka n'en reconnaît maintenant qu'une, venant éventuellement de la Syrie, tandis qu'en même temps il exclut totalement une influence quelconque de la part de l'Italie[17].

D. Sergejevski, qui a consacré aux cours de ces dernières années beaucoup d'attention aux problèmes de ce complexe entier, a été le plus affirmatif de tous dans son estimation de la chronologie des décorations sculpturales de Dabravina. Étudiant les plaques du chancel de cette église, il estime qu'elles appartiennent au VIe siècle. A cause du style de leur décoration, il considère qu'elles ne peuvent être attribuées au Ve siècle, mais à cause de figures humaines qui y sont sculptées, il pense qu'elles pourraient être attribuées également au VIIe siècle. Cependant quelques autres éléments décoratifs du chancel exigent, selon lui, une datation plus ancienne[18]. Sur la question de la chronologie de l'architecture de l'église de Dabravina et sur son ornementation, Sergejevski est encore plus explicite dans un chapitre de l'Histoire culturelle de la Bosnie et de l'Herzégovine, celui des „Basiliques", où il dit que ces monuments datent du commencement du VIe ou même de la fin du Ve siècle[19]. Il exprime la même opinion lorsqu'il présente les résultats des

[14] *Ć. Truhelka*, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Vodja kroz sredovječnu zbirku Bos.-Herc. Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, s. d., 5 sqq. *V. Ćorović*, Historija Bosne I, SKA, Beograd 1940, 133, mentionne que l'oeuvre citée de Truhelka a été publiée en 1914.

[15] *Ć. Truhelka*, Starokršćanska archeologija, Zagreb 1931, 111—166.

[16] op. cit. 151, 164.

[17] op. cit. 166.

[18] *D. Sergejevski*, Die Altarbrüstung der Basilika von Dabravina, Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, Città del Vaticano-Paris 1957, 585—588.

[19] *A. Benac — D. Sergejevski — Dj. Mazalić*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955, 108.

Digitized by Google

fouilles de révision des ruines de cette église. Malgré quelques faibles traces de réparations indiquant un temps un peu plus récent, il a pu établir que c'est un bâtiment construit et décoré à la même époque, c'est-à-dire dans la première moitié du VIe ou dans les dernières années du Ve siècle[20]. Sergejevski considère que l'ornementation du chancel de Dabravina est un mélange de motifs de la Basse Antiquité, sans exclure toutefois la possibilité d'influences venant de Syrie[21].

Comme il a déjà été mentionné, nous avons essayé ailleurs d'attirer particulièrement l'attention sur la structure et l'ornement très particulier des chapiteaux de plusieurs églises de Bosnie, connues jusqu'à présent, en soulignant que la datation de ces monuments ne peut correspondre à celle que Truhelka proposait dans ses dernières études. Ces observations se rapportaient aussi aux conclusions faites par Sergejevski sur la chronologie des sculptures de Dabravina. Nos estimations, quant à une datation plus récente que la fin du Ve ou le commencement du VIe siècle, des sculptures provenant de Dabravina, se rapportaient surtout au fait que les chapiteaux de l'église découverte à Zenica[22] auxquels nous apparentons, comme les autres chercheurs, ceux de Dabravina, en raison de leurs particularités stylistiques et ornementales accusant une origine plus récente, ne permettent aucunement l'hypothèse qui situe leur génèse à l'époque paléochrétienne[23].

Et cette fois, nos recherches seront encore consacrées aux chapiteaux découverts à Dabravina tandis que l'analyse d'autres éléments décoratifs de cette localité sera le sujet d'une étude particulière. Suivant la façon dont ces chapiteaux sont décorés, il forment deux groupes[24]. Les chapiteaux au protômes d'animaux appartiennent au premier (Figs. 1, 2) et les chapiteaux décorés d'oiseaux aux ailes déployées, au second (Fig. 3). Avant d'analyser ces objets, nous allons revoir les conclusions données par d'

[20] *D. Sergejevski,* Dabravina 39.

[21] op. cit. 46. Lj. Karaman considère que les fragments de sculptures de Dabravina sont plus proches de l'art paléochrétien de la Basse Antiquité et de l'art byzantin, que de l'art italien à l'ornementation à entrelacs. Cf. Starinar, Treća serija 3(1924-1925) et Anali Histor. inst. Jugosl. akad. znanosti i umjetn. u Dubrovniku 6-7(1957-1959)42.

[22] Cf. *Ć. Truhelka,* Starokršćanska arheologija, 160, figs. 69, 72, 74. L'opinion établie que l'église découverte à Zenica appartient au VIe siècle, est basée sur le fait que cette localité archéologique a été identifiée à la ville antique de Bistuae Nova dont l'évêque avait participé aux Concils de Salone en 530 et 533. Cependant, de nouvelles recherches ont montré que l'identification de la localité archéologique de Zenica à Bistuae Nova n'est plus soutenable, parce que cette ville antique devait être située près du village Bestovljani, non loin de Vitez-Mošunj. Cf. *E. Pašalić,* Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Posebna izdanja Zem. Muzeja, Sarajevo 1960, 49-50.

[23] Zbornik radova Vizantol. inst. 4(1958)116.

[24] Pour la description détaillée de ces chapiteaux cf. *D. Sergejevski,* Dabravina 21-22. Après les fouilles de contrôle et la révision de l'inventaire des sculptures à Dabravina, Sergejevski a identifié les fragments de 9 chapiteaux. De ces chapiteaux, trois exemplaires seulement, sont relativement bien conservés et ils seront l'objet de notre recherche, tandis que l'aspect intégral des autres exemplaires est difficile à reconstituer à cause de la petitesse des fragments. Il paraît pourtant qu'on pourrait les rattacher à l'un ou à l'autre des groupes indiqués.

Digitized by Google

autres chercheurs sur l'aspect de quelques éléments décoratifs de ces chapiteaux. Radimsky a donné seulement la description de leur décor[25]; mais Truhelka voyait, dans les représentations zoomorphes, les figures symboliques des évangélistes[26], et Sergejevski considérait que les petits visages humains, sculptés sur les chapiteaux aux protômes d'animaux, représentaient les Mages[27]. Cependant, décrivant ces chapiteaux, Sergejevski constate qu'il ne peut pas citer d'analogies pour ceux qui sont décorés de têtes d'animaux, parce que, dans l'art de la Basse Antiquité, auquel il attribue ces objets, les chapiteaux aux protômes d'animaux, étudiés par Kautsch et Kitzinger, présentent un aspect tout à fait différent[28]. Pour cette raison, il considère une fois de plus, que les exemplaires de Dabravina appartiennent aux productions artistiques de nos pays, réalisées sous l'influence de l'art folklorique.

Sergejevski était évidemment sur la bonne voie en recherchant parmi les chapiteaux de la Basse Antiquité les prototypes des chapiteaux de Dabravina. Par leur conception décorative, les chapiteaux à protômes de cette époque, ont indubitablement servi de modèles à tous les chapiteaux médiévaux de ce type, quoique une filiation évolutive continuelle de la Basse Antiquité jusqu'à l'époque de l'art roman, alors que ce type était à nouveau très populaire ne puisse être établie sur un territoire plus restreint[29]. Les chapiteaux de ce type, appartenant à la Basse Antiquité, étaient en général des productions des ateliers de Constantinople, destinés à exportation. Leurs dimensions sont assez grandes, ces objets étant taillés pour supporter des constructions plus massives. Les chapiteaux à protômes d'animaux ou à deux zones, de la Basse Antiquité, dérivent du chapiteau corinthien. On en discerne deux types: le premier, plus ancien, sculpté généralement pendant la seconde moitié du Ve siècle, et décoré d'un rang de feuilles d'acanthe dentelées, possède, au lieu du deuxième rang de feuilles, une ornementation de protômes d'animaux, tandis que dans le second type, datant de l'époque justinienne, le premier rang est remplacé par des motifs végétaux, arrangés librement, ou par une ornementation géométrique; il est toujours séparé de la partie la plus haute du chapiteau par une bande en relief saillant. Ce deuxième type de chapiteau présente comme le premier, au lieu d'un deuxième rang de feuilles, des protômes d'animaux ou des oiseaux aux ailes déployées[30].

Par les voies commerciales, les chapiteaux à protômes d'animaux parvenaient jusque dans les nombreux chantiers de la Basse Antiquité, et même jusqu'à Salone, où ils furent installés dans le prostasis du baptistère de la basilique urbaine[31]. D'après leur typologie, ces chapiteaux

---

[25] Glasnik Zem. Muzeja 2(1892)378.

[26] *Č. Truhelka,* Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, 15; Starokršćanska arheologija 159-160.

[27] *D. Sergejevski,* Dabravina, 24.

[28] op. cit. 23.

[29] *E. Kitzinger,* The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks, Dumbarton Oaks Papers 3(1943)61-62.

[30] Dumb. Oaks Papers 3(1943)17-19.

[31] *M. Abramić,* Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie, L'art byzantin chez les Slaves II, Paris 1932, 317-318.

Digitized by Google

appartiennent à l'époque située vers le milieu du VIe siècle[32]. Cependant, d'après l'évidence archéologique disponible jusqu'à présent, leur présence à Salone, à partir de leur installation dans le vestibule du baptistère, le plus probablement peu de temps après l'achèvement des hostilités entre les Goths et les Byzantins[33], jusqu'à la chute de Salone entre les mains des Slaves, au commencement du VIIe siècle, n'a pas eu de suite locale. Il semble que la présence de ces objets, importés de la capitale, n'ait pas suscité alors aux tailleurs de pierre de Salone le désir de les imiter. Les ateliers qui produisaient les sculptures ornementales destinées aux bâtiments de Salone, et dont l'activité se développait dans les carrières de Brač et de Seget, suivaient leurs propres voies, presque indépendantes des influences étrangères; c'est la raison pour laquelle la présence des chapiteaux importés de Constantinople a gardé à Salone un caractère épisodique. S'il en a été ainsi à Salone, dont le rôle prédominant dans les manifestations artistiques en Dalmatie fut incontestable, ne serait il pas hasardeux de supposer que les chapiteaux du baptistère des orthodoxes eussent pu influencer les tailleurs de pierre à l'intérieur de la Dalmatie, où Dabravina est située et où les traditions sculpturales locales n'existaient guère[34] ? De plus, au cours de la première moitié du VIe siècle, avant la guerre entre les Goths et les Byzantins, la situation économique générale, et particulièrement celle de l'Église en Dalmatie intérieure, n'étaient nullement favorables à une activité édificatrice plus développée qui aurait stimulé la création de nouvelles sculptures[35].

De toutes ces considérations il ressort que les chapiteaux de Dabravina apparaissent sans prototypes locaux préliminaires, sur un territoire assez éloigné de la côte Adriatique et dans une époque archéologiquement indéterminée. Ces chapiteaux présentent quelques qualités ornementales, semblabes, en apparence seulement, à celles des chapiteaux de la Basse Antiquité, mais leurs dimensions sont moins grandes, ce qui indique qu'ils n'étaient pas destinés à supporter des constructions massives, mais à décorer du mobilier d'église. A cause de leurs dimensions restreintes, l'ornementation était assez réduite et l'ordre des motifs se trouvait changé. Des chapiteaux de Dabravina, seuls ceux du second

---

[32] Dumb. Oaks Papers 3(1943)19,66.

[33] *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, 31.

[34] Le degré de romanisation des complexes urbains de la Bosnie est encore peu précisé. En Bosnie, il n'y avait pas de grandes villes antiques, et les objets d'ornement architectural de ce pays, connus jusqu'à présent, sont des représentants de l'art provincial qui se développait sous l'influence des grands centres de la côte adriatique [Cf. Südostforschungen 8 (1943) 156—177], mais quelquefois il apparaît pourtant que l'intensité de la romanisation ne dépendait pas exclusivement d'un éloignement plus ou moins grand de la côte [Cf. Glasnik Zem. Muzeja 7 (1952) 56]. Autres sculptures de la Basse Antiquité de ce pays, en général des pierres tombales, d'après D. Sergejevski, offrent des traces de conceptions esthétiques de l'élément illyrien autochtone [Cf. Glasnik Zem. Muzeja 44 (1932/3) 355—6 et Iubileinii Sbornik russ. arh. obščestva 1936, 65—73)]. Cependant, on ne connaît qu'un nombre relativement restreint de ces monuments et il est difficile de définir et d'accepter, en se basant seulement sur ces monuments, la contribution esthétique indigène de la Bosnie à l'art de la Basse Antiquité.

[35] *Th. Archidiaconus*, Hist. Salonitana, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894, 12—18, n. f; *F. Šišić*, Priručnik izvora hrvatske istorije I, Zagreb 1914, 142, 155.

Digitized by Google

groupe, décorés d'oiseaux aux ailes déployées (Fig. 3), ont gardé à peu près l'ordre qui ressemble à celui des chapiteaux de la Basse Antiquité. Sur les petites hélices du premier rang, maintenant détruites, ont été sculptés des oiseaux aux ailes déployées au-dessous des angles de l'abaque, qui est droit et simplement profilé. Les chapiteaux du premier groupe sont décorés de têtes, assez grandes, de boeufs ou de béliers qui remplacent le premier rang de feulles, tandis que la couronne de feuilles du second rang est remplacée de chaque côté, sur les exemplaires à têtes de béliers, par deux paires d'hélices et, sur les chapiteaux à têtes de boeufs, par des têtes de griffons qui sont placées juste au-dessous des angles de l'abaque et au-dessus des têtes de boeufs.

Comme les investigateurs précédents l'ont déjà souligné, les chapiteaux découverts à Dabravina ne sont pas tout à fait isolés sur les territoires de la Bosnie et de l'Herzégovine. Les chapiteaux décorés seulement d'oiseaux aux ailes déployées furent trouvés à Županjac (ancien Delminium) (Fig. 4) et à Zenica (Fig. 5) où l'on a découvert aussi un chapiteau décoré de têtes de béliers[36]. Ce dernier chapiteau, tout comme un chapiteau semblable à Dabravina, a une composition ornementale inverse de celle des chapiteaux de la Basse Antiquité — au lieu du premier rang de feuilles, des têtes d'animaux, et au lieu de protômes d'animaux, quelques vestiges de décoration florale, notamment des hélices[37].

Aux chapiteaux appartenant au cercle de Dabravina, nous pouvons ratacher encore un exemplaire provenant d'Herzégovine, qui fut trouvé dans les environs de Narone et est conservé maintenant au Musée Archéologique de Split (Fig. 6). Ce chapiteau dont la hauteur est 35 cm et la largeur de l'abaque 20 cm est taillé d'un bloc avec la colonne qui le supporte. Au premier rang, il est décoré de quatre feuilles aux nervures incisées et, audessous des angles de l'abaque, très simple et carré, de têtes de boeufs. Les espaces entre les feuilles et les têtes d'animaux sont ornés d'épis de blé.

Ainsi que le montre la description des chapiteaux du cercle de Dabravina, ni l'ordre de la décoration, ni la grandeur de ces chapiteaux ne correspondent aux exemplaires semblablement décorés de la Basse Antiquité. C'est la raison pour laquelle on doit chercher pour eux des analogies dans des époques plus récentes que la Basse Antiquité. Les chapiteaux des chancels connus en Dalmatie, de style préroman ou roman, ne présentent pas d'analogies avec eux, pas plus que les chancels de style roman ou romanogothique des régions plus éloignées de la Bosnie. Les chapiteaux de chancels au Monténégro[38], en Serbie[39] ou en Macé-

[36] *Ć. Truhelka,* Starokršćanska arheologija, 160.

[37] La tête sculptée d'un bélier a été trouvée également dans la localité de Srdj à Breza, mais maintenant on ne peut établir si elle a appartenu à un chapiteau décoré à la manière de ceux de Dabravina, ou si elle décorait quelque console. Cf. Glasnik Zem. Muzeja 25(1913)416, fig. 11.

[38] Pour les vestiges du chancel de Morača cf. *G. Millet,* Études sur les églises de Rascie, L'art byzantin chez les Slaves I, Paris 1930, 179, fig. 118.

[39] *V. Petković — Dj. Bošković,* Manastir Dečani, SKA, Beograd 1941, 98—99, pls. LXVII, LXIX.

Digitized by Google

doine[40] n'offrent pas non plus de parallèles plus proches, bien que certaines ressemblances générales concernant les chapiteaux du cercle de Dabravina puissent être retrouvées dans la décoration sculpturale du XIVe siècle à Dubrovnik, ou dans l'église du monastère Dečani, où les chapiteaux décorés de têtes d'animaux ou d'oiseaux aux ailes déployées sont assez fréquents[41]. Pourtant, il paraît que ces analogies formelles avec les sculptures du XIVe siècle ne peuvent présenter les monuments chronologiquement proches de ceux du cercle de Dabravina, parce que les sculptures mentionnées du XIVe siècle appartiennent aux ensembles monumentaux de la sculpture, conçus et réalisés dans de grands complexes architectoniques, auxquels les églises de Dabravina et de Zenica ne peuvent présenter d'analogies correspondantes[42].

A cause de l'absence de chapiteaux de chancels, décorés à la manière de ceux de Dabravina, nous sommes obligés de rechercher des analogies parmi d'autres éléments du mobilier d'église dont la construction a nécessité l'emploi de chapiteaux. Comme premier élément, les ciboriums s'imposent à notre attention[43]. Dans notre pays, parmi ces monuments partiellement ou entièrement conservés[44], seul le ciborium de la basilique de Poreč possède des chapiteaux à deux zones: la zone inférieure présentant la couronne végétale et la zone supérieure étant décorée de protômes de griffons ou d'oiseaux aux ailes déployées[45]. Cependant, il nous semble que Kitzinger ait douté, non sans raison, de l'origine paléochrétienne de ces chapiteaux[46]. Il est probable qu'ils sont plus récents, c'est-à-dire qu'ils ont été sculptés à la même époque que le ciborium dont les mosaïques accusent une dépendance très étroite avec la peinture vénitienne du XIIIe siècle[47]. Ces chapiteaux sont très vraisemblablement l'oeuvre des sculpteurs vénitiens et des artisans médiévaux qui ont fait si souvent des copies de sculptures appartenant à la Basse Antiquité[48].

---

[40] *R. Grujić,* Pološko-tetovska eparhija i manastir Lešak, Glasnik Skopskog naučnog društva 12(1933)59, fig. 19 et 60, fig. 21; *K. Petrov,* Dva primera uticaja primorske arhitekture na srednjevekovne makedonske spomenike, Anali Hist. inst. Jugosl. akad. znanosti i umjetn. u Dubrovniku 6—7 (1957—1959) 143—147. Годишен зборник Фил. фак., Скопје 15 (1963) 240—259.

[41] *C. Fisković,* Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik 1955, sl. 74, 75, 81, 83. *V. Petković—Dj. Bošković,* op. cit. pls. XXXVIII, LVIII, LX.

[42] Les sculptures architecturales des XIVe et XVe siècles en Bosnie illustrent les découvertes de Bobovac. Cf. Arheološki pregled 3(1961)151. Des miniatures du manuscrit de Hval du commencement du XVe siècle illustrent aussi quelques aspects de l'architecture contemporaine en Bosnie (Cf. *S. Radojčić,* Stare srpske minijature, 44).

[43] Si l'on en juge par le nombre de fragments de chapiteaux de Dabravina, il est très probable que cette église avait aussi un ciborium. Sergejevski (Cf. Dabravina 21) reconnaît la possibilité que tous les chapiteaux qu'il décrit n'appartiennent peut-être pas au chancel.

[44] *J. Maksimović,* Kotorski ciborij iz XIV veka i kamena plastika susednih oblasti, Posebna izdanja Srp. akad. nauka i umetn. 345, Beograd 1961, 36 sqq.

[45] *M. Prelog,* Poreč, Grad i spomenici, Beograd 1957, 106, Figs. 192, 193.

[46] Dumb. Oaks Papers 3(1943)62, n. 7.

[47] *M. Prelog,* op. cit. 184, n. 9.

[48] *O. Demus,* The Church of San Marco in Venice, Washington 1960, 110, 121.

Digitized by Google

Donc, la comparaison faite entre les chapiteaux du cercle de Dabravina et ceux du ciborium de Poreč, ainsi que celle faite avec les chapiteaux de Salone, prouvent que les exemplaires de Bosnie, qui ne proviennent pas de l'époque de la Basse Antiquité, ne sont pas, non plus, des copies médiévales de ces monuments. Il se présentent de nouveau, comme étant des monuments éloignés de l'influence directe de la Basse Antiquité, mais pourtant créés à une époque où les valeurs artistiques de la Basse Antiquité étaient particulièrement éstimées. Il faut donc trouver ailleurs que dans notre pays des monuments qui ont pu influencer la génèse de ces chapiteaux.

Dans les nombreuses collections de monuments médiévaux de l'Italie entière, ou parmi les monuments toujours existants, on peut trouver assez facillement des traits communs à ceux des chapiteaux de Dabravina. Pourtant, à notre connaissance, le monument qui en est le plus proche par ces qualités ornementales et surtout par l'arrangement des têtes d'animaux, est l'un des chapiteaux du ciborium de la basilique de St. Nicolas à Bari[49] (Fig. 7). Ce chapiteau, très intéressant, présente une nouvelle création inspirée par les conceptions tardo-antiques des chapiteaux à protômes d'animaux, mais réalisée par un artiste de l'époque romane[50]. Les transformations nécessitées par la structure de ce chapiteau et la réduction du décor, à cause des dimensions mêmes de l'objet, ont été assez adroitement accomplies et ce chapiteau se présente à nous avec quatre feuilles d'acanthe assez hautes dans le premier rang, tandis que le second, qui correspond à celui d'un chapiteau de Dabravina, présente des têtes de griffons audessous des angles de l'abaque et, parmi ces têtes, audessous du fleuron remplacé par deux petites volutes, ont été sculptées des têtes de béliers aux cornes très enroulées. Il est évident que, pour ce chapiteau, quelque grand chapiteau de la Basse Antiquité a servi de modèle, à l'artiste qui l'a interprété assez librement, en y apportant quelques modifications, notamment en changeant la place de différents motifs. Aujourd'hui même, Bari conserve un nombre considérable de chapiteaux tardo-antiques, parmi lesquels on ne rencontre pas de chapiteaux à deux zones[51], ce qui n'exclut point d'ailleurs la possibilité qu'il en ait existé. Mais il se peut aussi que l'artiste qui a sculpté le chapiteau du ciborium de Bari, qui nous intéresse ici tout particulièrement, en ait vu de semblables dans d'autres lieux de l'Italie ou ailleurs. Il faut signaler que deux autres chapiteaux du ciborium de St. Nicolas portent, en deuxième zone, des figures d'anges, ce qui est aussi une interprétation médiévale des chapiteaux de Constantinople, pareillement décorés et datant du Ve siècle[52].

---

[49] Pour la photographie du chapiteau du ciborium de St. Nicolas à Bari je remercie très cordialement M. le professeur A. Prandi à Rome et M. F. Schettini, sopraintendente ai monumenti à Bari.

[50] *A. Grabar,* Sculptures byzantines de Constantinople (IVe—Xe siècle) Paris 1963, 66.

[51] Dumb. Oaks Papers 3(1943)62-72.

[52] *A. Grabar,* op. cit. 65-66, T. XIX, 4 et 5.

Digitized by Google

Le chapiteau du ciborium de St. Nicolas de Bari, décoré de têtes de griffons et de béliers, présente donc un monument typologiquement très important pour nos considérations sur les chapiteaux du cercle de Dabravina, car il est, par son ornementation de têtes d'animaux, très proche du chapiteau de Dabravina décoré de têtes de boeufs et de griffons. Le ciborium de Bari, le plus ancien de la Pouille[53], avait été bâti sur l'ordre du Roger II en 1150, et cette date est, sans doute, celle de l'origine de ses chapiteaux.

L'activité édificatrice, très développée dans l'Italie du Sud pendant la seconde moitié du XIIe siècle, en dépit des désordres engendrés par la situation politique d'alors, s'étendit jusque dans les régions d'outre mer, notamment jusque sur la côte voisine de l'Adriatique. Les données écrites sur l'engagement direct des artisans de l'Italie du Sud sur nos côtes n'apparaissent qu'à la fin du XIIe siècle[54]. Cependant, on arrive à conclure, d'après quelques monuments connus chez nous, que les artisans de la Pouille sont venus avant et pendant le XIIe siècle sur notre territoire, et qu'ils y ont apporté leurs modèles et leurs connaissances artisanales. Il se peut aussi que les nôtres, en contact avec les villes italiennes, aient repris certaines des réalisations artistiques de ce pays et, les modifiant d'après leur propre goût, qu'ils les aient exécutées avec des forces artisanales indigènes[55]. L'interprétation très libre des motifs ornementaux de nos chapiteaux et une naïve grossièreté dans l'exécution, parlent en faveur de cette conception. D'autre part, il est fort probable aussi que, dans ce transfert de modèles de la sculpture sud-italienne jusque dans nos pays du centre, la Bosnie et l'Herzégovine, on doive beaucoup à l'ordre des Bénédictins. Beaucoup d'églises fondées sur notre côte pendant le XIe et le XIIe siècle appartenaient aux monastères de cet ordre.[56] Elles étaient décorées de sculptures qui imitaient celles des monuments sud-italiens. Les sculptures de St. Marie dans l'île de Mljet, aujourd'hui connues[57], ainsi que quelques fragments provenant de Dubrovnik[58], sont des exemples de cet art du XIIe siècle, conservés dans notre pays. On peut rapprocher de ces objets le chapiteau des environs de Narone, qui a dû se ressentir de l'influence de conceptions artistiques analogues à celles réalisées sur le chapiteau à têtes d'animaux de St.

---

[53] *A. Petrucci,* Cattedrali di Puglia, Roma 1960, Note alle illustrazioni, 7 No. 121.

[54] *T. Smičiklas,* Codex diplomaticus II, Zagabriae 1904, 320-321.

[55] Sur le passage des nôtres en Italie cf. Ljetopis popa Dukljanina, éd. Matica Hrvatska 1950, cap. 46.

[56] *I. Ostojić,* Katalog benediktinskih samostana na Dalmatinskom primorju Split 1941.

[57] *C. Fisković,* Samostan i crkva sred Jezera na Mljetu, Bulletin Inst. za likovne umjetn. Jug. akad. znanosti i umjetn. VI_1 (1958)1-14; *B. Gušić — C. Fisković,* Otok Mljet naš novi nacionalni park, Zagreb 1958, 45 sq.

[58] *C. Fisković,* Fragments du style roman à Dubrovnik, Archaeologia Iugoslavica 1(1954)117-137. Je voudrais attirer l'attention sur la volute à tête de serpent de la crosse d'un relief représentant St. Blaise, patron de Dubrovnik, dont la forme est identique à celle des volutes d'un chapiteau découvert à Zenica. Cf. *C. Fisković,* op. cit., fig. 1 et *Ć. Truhelka,* Starokršćanska arheologija, fig. 74.

Digitized by Google

Nicolas à Bari, duquel, à notre avis, le chapiteau de notre pays doit être rapproché chronologiquement. L'origine du chapiteau provenant de la région de l'embouchure de la Neretva[59], semble indiquer l'une des voies possibles que les influences sud-italiennes empruntaient pour pénétrer dans l'intérieur du pays. Ce chapiteau[60], comme nous l'avons souligné, se rapproche typologiquement et stylistiquement des chapiteaux du cercle de Dabravina et indique en même temps la chronologie relative de ce groupe de monuments. Nous supposons donc, partant du chapiteau du ciborium de Bari, que le groupe entier des monuments du cercle de Dabravina a été sculpté dans les premières décennies de la seconde moitié du XIIe siècle.

Les rapports des régions de la Bosnie centrale avec certains pays italiens situés plus au sud de la Pouille, sont illustrés aussi par un monument provenant de la Bosnie centrale : un chapiteau découvert à Sarajevo et qui, connu depuis longtemps, était considéré comme appartenant

---

[59] Au point de vue archéologique la région de l'embouchure de la Neretva n'est pas encore suffisamment explorée. Il se peut que le chapiteau en question provienne de l'île d'Osinj où l'on a retrouvé des traces d'architecture religieuse. Cf. *R. Jerković,* Otok Osinj na ušću Neretve. Kaštel i crkva sa samostanom u njemu, Napredak, Hrvatski narodni kalendar 32(1943)155-161, et Archaeologia Iugoslavica 3(1959)95.

[60] Sur la colonne qui porte ce chapiteau sont gravés quelques caractères latins: D, M et un S renversé. Au bas du fragment, près de la cassure, se trouve une autre série de lettres, de A jusqu'à H, et peut être encore I et J. (*M. Ž. Rapanić,* conservateur du Musée Archéologique à Split, m'a donné ces renseignements. Je lui en suis très reconnaissante).

C'est pour la seconde fois, qu' on trouve dans notre pays des caractères latins de l'alphabet tracés sur la colonne d'un chancel. Sur un fragment de colonne, à Breza, localité archéologique située à cinq kilomètres de Dabravina, on a gravé des caractères latins et, sur une autre colonne, des lettres runiques, constituant partiellement le futhark. Sur la découverte de ces runes on a beaucoup écrit et leur signification a été interprétée de différentes manières, mais on a toujours perdu de vue le fait que la représentation du futhark ne doit pas être examinée isolément de la représentation simultanée de l'alphabet latin. [Cf. *G. Čremošnik—D. Sergejevski,* Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis No. 9 (1930) 1-7]. Les lettres de l'alphabet inscrites sur la colonne des environs de Narone avaient sans doute le même sens symbolique, ou peut être prophylactique, que celles de l'alphabet et du futhark de Breza (cf. H. Arntz und H. Zeiss, Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes, Leipzig 1939, 152). Dans la description de la liturgie romaine, sous le pape Hadrien (772-795), on trouve notamment une prescription selon laquelle, pendant la consécration de l'église, le prêtre devait tracer avec son bâton, sur une croix faite de cendre et placée sur le pavement de l'église, l'alphabet grec et latin. D'après une coutume ancienne de l'église de Milan, l'évêque n'écrivait pas seulement l'alphabet à l'intérieur de l'église, mais aussi à l'extérieur, sur les quatres murs (Cf. *F. Dornseiff,* Das Alphabet im Mystik und Magie, Leipzig-Berlin 1925, 74). Il se peut que les traces de l'alphabet et du futhark sur les colonnes de Breza et les caractères latins sur la colonne des environs de Narone soient dus à une coutume semblable. On considère généralement que la représentation du futhark à Breza date du temps du séjour des tribus germaniques en Bosnie, des Goths ou des Alamans [Cf. Südostforschungen 8(1943)172-173]. Cependant, les inscriptions runiques peuvent aussi apparaître, dans un sens symbolique ou réel, au cours des siècles plus récents du Moyen Age, même sur territoire assez éloigné des états germaniques. Ainsi en Roumanie, on rencontre vers la fin du Xe siècle, à côté d'inscriptions cyrilliques, des inscriptions runiques (Cf. *I. Barnea,* Studie Teologice 3-4 (1960) 211-218; *I. Barnea,* Predvaritelnije svedenija o kamenih pamjatnikah v Besarabi, Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne N. S. 6 (1962) 293-316; Cahiers archéol. 13 (1962) 187—208.

Digitized by Google

au style roman et daté du XIe siècle[61] (Fig. 8). Sa découverte a montré d'une façon évidente que la Bosnie centrale possédait des monuments de style roman aux chapiteaux assez bien sculptés[62]. Les dimensions indiquent que la position primitive de ce chapiteau était dans les éléments constructifs de l'édifice. Son aspect, à cause de sa décoration assez singulière, laissait espérer que la recherche de ce type d'ornement architectural pourrait offrir des données nouvelles pour l'histoire des rapports culturels de la Bosnie au Moyen Age[63].

Cependant, les recherches à cet égard n'ont pas beaucoup avancé. La constatation la plus importante, présentée jusqu'à présent, a été celle de S. Radojčić, qui, écrivant sur les éléments de l'art d'Occident dans les miniatures serbes les plus anciennes, citait comme preuve de la contribution fournie par les artisans sud-italiens en Bosnie centrale, outre celle des artistes de Zadar, Matheus et Aristhodius, d'origine apulienne, le chapiteau de Sarajevo qui est presque identique à un chapiteau de l'église de St. Catalde à Palerme, qu'il considère construite en 1180[64] (Fig. 10). L'arrangement de la décoration du chapiteau de St. Catalde, qui attire spécialement l'attention par son aspect assez singulier, dû à son décor qui présente parmi les grands chapiteaux de la Sicile une exception stylistique[65] — identique à celle du chapiteau de Sarajevo, justifie pleinement la conclusion faite par Radojčić, notamment que les maîtres de l'Italie du Sud étaient, personellement ou par leurs modèles, engagés dans la vie artistique de la Bosnie centrale. Radojčić a attribué aussi, et avec raison, ces influences aux maîtres de l'Italie du Sud, parce que St. Catalde à Palerme, par sa conception architectonique, appartient aux monuments de la Pouille[66] d'où venaient aussi les modèles destinés à son ornement architectural, c'est-à-dire au chapiteau en discussion. La vraisemblance de cette hypothèse est encore confirmée par le fait que l'église de St. Catalde était une fondation de Maion de Bari[67], amiral et grand chancelier du roi sicilien Viliam Ier, auquel son titre accordait un pouvoir

[61] *D. Sergejevski,* Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, Glasnik Zem. Muzeja N. S. 2 (1947) 43-45 fig. 22 et 23.

[62] Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953, 569, fig. sur planche entre les pages 528 et 529. La découverte de ce chapiteau montre aussi qu'à Sarajevo existaient, même avant la première mention de cette ville au XIVe siècle, sous le nom de Vrhbosna (cf. K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku, Zbornik K. Jirečeka I, 1959, 242), des monuments appartenant à une époque plus haute; voir des recherches sur l'ancienne église à Sarajevo dans Glasnik Hrv. Zem. Muzeja 54 (1942) Sarajevo 1943, 260—262.

[63] Glasnik Zem. Muzeja N. S. 2 (1947) 45.

[64] *S. Radojčić,* Elemente der westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen, Actes du XVIIe Congrès international d'histoire de l'art, La Haye 1955, 204-206. M. le prof. Lavagnini m'a beaucoup obligée en me procurant la photographie du chapiteau de St. Catalde, que je reproduis ici.

[65] *H. M. Schwartz,* Sizilien — Kunst, Kultur, Landschaft, Wien-München 1945, 28.

[66] op. cit. loc. cit.; *H. Rau,* Normanische Kunst in Sizilien, Stuttgart 1956, 10.

[67] *H. M. Schwartz,* op. cit. 28; *F. Chalandon,* Jean II Comnène et Manuel I Comnène, Paris 1912, 367, 375-377.

Digitized by Google

civil à Bari, et sans doute aussi la possibilité d'engager pour sa fondation de Palerme des artisans de la Pouille.

Pour les chapiteaux romans il est, en général, assez difficile d'établir des filiations génétiques et de trouver des prototypes immédiats. Cependant, la similarité très proche dans la décoration des chapiteaux de Sarajevo et de St. Catalde, justifie quelques conclusions que nous nous permettrons de formuler.

Entre toutes les questions concernant l'art médiéval en Bosnie, la chronologie du chapiteau de Sarajevo mérite une attention particulière. A cet égard, la datation du chapiteau de St. Catalde est déterminante aussi pour notre exemplaire. Cet objet, comparé au chapiteau de Sarajevo, présente une qualité bien supérieure en plusieurs détails ornementaux, illustrant fort bien la maîtrise artisanale de son créateur. Le chapiteau de Sarajevo, d'autre part, est resté inachevé d'un côté (Fig. 9) et même les parties achevées présentent un travail assez grossier, de motifs ornementaux simplifiés, ce qui semble indiquer que le chapiteau de Palerme n'a pas servi de modèle direct à notre exemplaire, mais que ces deux monuments reproduisent un prototype commun. L'église de St. Catalde à Palerme est mentionnée pour la première fois en 1161, et l'on suppose qu'elle a été bâtie vers le milieu du XIIe siècle[68]. C'est aussi l'époque où le prototype des chapiteaux de Palerme et de Sarajevo a été produit et, avant 1161, il était déjà appliqué à Palerme. La différence chronologique entre le chapiteau de Palerme et celui de Sarajevo ne doit pas être nécessairement très grande. Au cours du développement du style roman, certains des achèvements particuliers de la sculpture ornementale n'ont pas été conservés, ou bien ne sont pas devenus traditionels; il se manifesta, au contraire, une tendance qui voulait que chaque objet fût différement ornementé de motifs très variés. C'est la raison pour laquelle nous supposons que le chapiteau de Sarajevo a été sculpté, sinon à l'époque contemporaine de celui de Palerme, du moins quelques années plus tard.

Daté du commencement de la seconde moitié du XIIe siècle, le chapiteau de Sarajevo se rapproche chronologiquement du temps de la création des chapiteaux du cercle de Dabravina et nous croyons justifié de supposer qu'en Bosnie centrale toutes les sculptures mentionnées ont été réalisées presqu'en même temps, à la suite d'une activité édificatrice simultanée qui pourrait être attribuée à l'ordre des Bénédictins d'une part[69], et de l'autre, à l'intérêt qui commençait à s'éveiller pour les fondations pieuses de la noblesse locale[70].

Les sculptures, les chapiteaux du cercle de Dabravina et le chapiteau de Sarajevo nous offrent, donc, non seulement des données sur

[68] *H. M. Schwartz,* op. cit. loc. cit.; *H. Rau,* op. cit. loc. cit.

[69] *I. Ostojić,* Benediktinski glagoljaši, Slovo 9-10 (1960) 33, ne croit pas que les Bénédictins avaient des monastères en Bosnie.

[70] Ljetopis popa Dukljanina, éd. Matica Hrvatsks, Zagreb 1950, mentionne quelques églises qui ont dû être édifiées grâce à la participation de la noblesse régnante, p. ex. : l'église de Saints Serge et Bacchus à l'embouchure de la Bojana, l'église de St. André à Prapratna, l'église du monastère de „Sancti Petri de Campo".

Digitized by Google

l'édification des églises en Bosnie médiévale, même avant l'érection de la cathédrale d' „ecclesiae bosniensis" au cours des années 1238 et 1239[71], mais encore nous permettent à faire des conclusions sur l'activité probable d'un ordre monastique au cours du XIIe siècle.

Les sculptures ornementales en Bosnie et en Herzégovine, celles du cercle de Dabravina et le chapiteau de Sarajevo que nous datons du commencement de la seconde moitié du XIIe siècle, les fragments de Rogačići de la même époque, ainsi que les sculptures contemporaines de Zavala[72] et la plaque ornementée à l'inscription de Muhašinovići[73], qui date de la fin du XIIe siècle, montrent une très grande variété dans les solutions sculpturales, et marquent l'époque d'un mouvement artistique assez important. Les formes plastiques de Zavala présentent la dernière phase chronologique du style d'entrelacs dans notre pays, tandis que les autres sculptures mentionnées représentent un nouveau style naissant — le roman.

Nous espérons que nos recherches ont prouvé que, pendant la seconde moitié du XIIe siècle, la Bosnie, sans égard à ce qu'elle se trouvait sous la dépendance politique de Byzance, restait ouverte aux influences des autres pays d'outre mer. Une variété semblable dans le croisement des influences étrangères, est accusée par les monuments contemporains de la région de Srem[74]. Cependant, aucun des objets connus de la sculpu*re de cette région n'a pu être mis en rapport plus étroit avec les monuments connus de la Bosnie du XIIe siècle. Il est probable pourtant que l'influence byzantine que Karaman croit reconnaître dans la sculpture de Rogačići, s'étendait jusque dans ce pays resté en contact avec les centres religieux des moines grecs, et avec l'église grecque, qui avait en Srem, un centre assez important[75]. Pourtant, vu la complexité même des questions concernant la sculpture médiévale de la Bosnie, les recherches futures ne devront pas négliger d'examiner les rapports qui devaient exister avec les autres centres religieux, non seulement d'Italie, mais encore des autres régions de notre pays[76].

Beograd

---

[71] *J. Šidak,* Ecclesia Sclavoniae i misija dominikanaca u Bosni, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Zagreb 3 (1955) 26 et n. 41.

[72] *M. Vego,* Arheološko iskopavanje u Zavali, Glasnik Zem. Muzeja N. S. 14 (1959) 179-201.

[73] *P. Andjelić,* Revizija čitanja Kulinove ploče, Glasnik Zem. Muzeja N. S. 15-16 (1961) 287-308.

[74] *A. Horvat,* Die Skulpturen mit Flechtbandornament aus Syrmien, Südostforschungen 18_2 (1959) 249-264; *R. Veselinović,* Nalazi iz Rakovca u Sremu, Rad Vojvodjanskih muzeja 1 (1952) 127-129; Glasnik SAN X_2 (1958) 267-268.

[75] *Gy. Györffy,* Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szavaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert, Separatum Studia Slavica Acad. Scient. Hung. T. V. Fasc. 1-2 (1959) 9-74.

[76] *M. Zadnikar,* Die Romanische Baukunst in Slowenien, Südostforschungen 20 (1961) 77 sqq.; *A. Mohorovičić,* Problem razvoja romaničke arhitekture na tlu Hrvatske rasmatran s osvrtom na ruševni kompleks Rudina u Slavoniji, Ljetopis JAZU 64 (1960) 417-431.

Digitized by Google

Digitized by Google

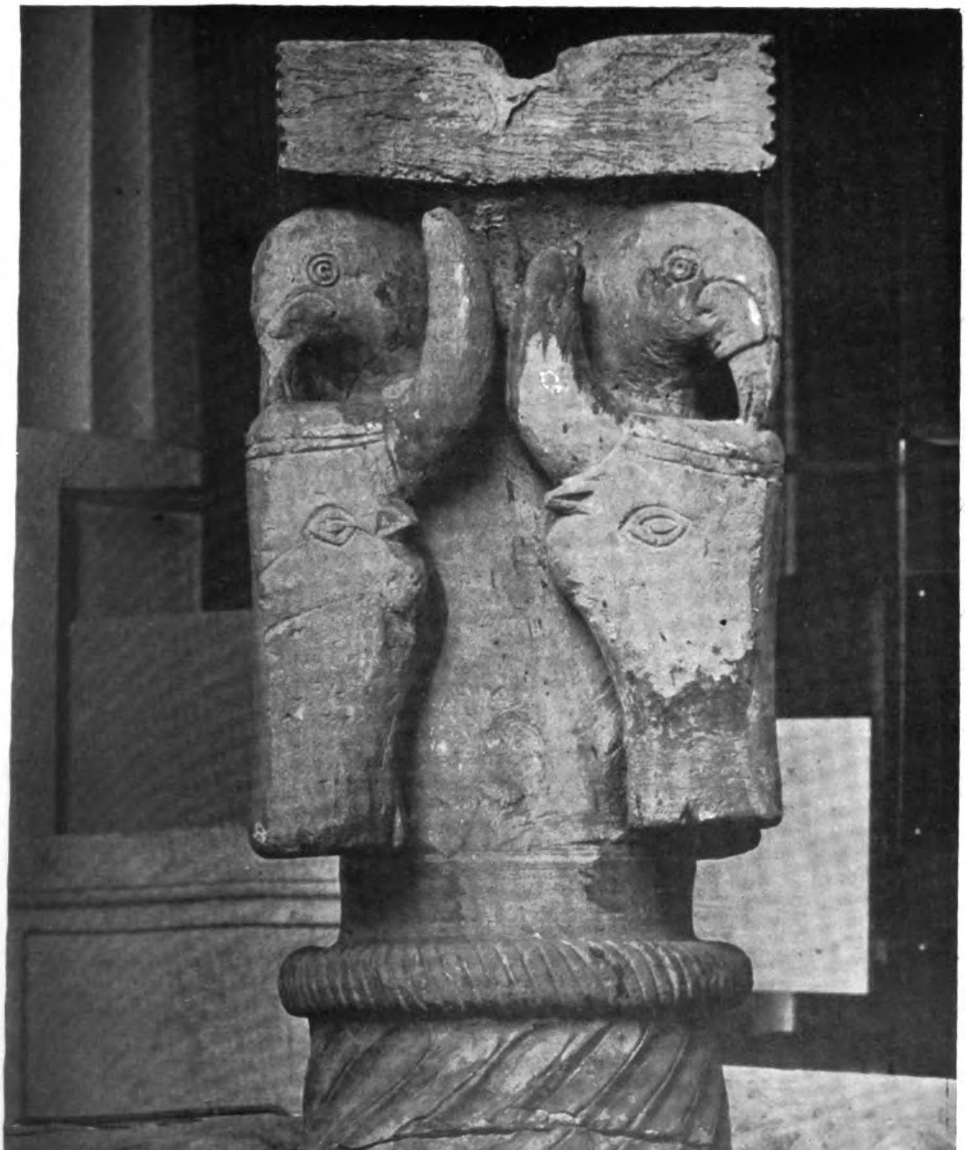

Fig. 1 — Chapiteau de Dabravina.

Digitized by Google

Fig. 2 — Chapiteau de Dabravina.

Fig. 3 — Chapiteau de Dabravina.

Digitized by Google

Fig. 4 — Chapiteau de Županjac Delminium).

Fig. 5 — Chapiteau de Zenica.

Digitized by Google

Fig. 6 — Chapiteau des environs de Narone, maintenant au Musée Archéologique de Split.

Fig. 7 — Chapiteau du ciborium de St. Nicolas à Bari.

Digitized by Google

Fig. 8 — Chapiteau de Sarajevo.

Fig. 9 — Chapiteau de Sarajevo (côté inachévé).

Digitized by Google

Fig. 10 — Chapiteau de St. Catalde, Palerme.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ЈОАНИС ПАПАДРИАНОС

МАНОЈЛО ПАЛЕОЛОГ, ВИЗАНТИЈСКИ ПОСЛАНИК У СРБИЈИ 1451. ГОДИНЕ

Другог фебруара 1451. године умро је у Једрену султан Мурат II. Њега је наследио његов син Мехмед II који је био уверен да је заузимање Цариграда, после дотадашњих турских освајања, постало неопходно. Нужност овог подухвата, којега је био свестан и његов отац још од времена када је, да би се супротставио Угрима, превео своју војску са малоазијске на европску обалу (1444. године), постала је идеја водиља младог султана[1]. Да би мирно могао да изврши потребне припреме за опсаду византијске престонице, у почетку своје владавине он се није показивао нерасположеним ни према једној држави са којом се Отоманска империја граничила[2]. Посебно су биле пријатељске везе султана Мехмеда II са Србима. Он је свечано примио српске посланике у Једрену, вратио српском деспоту Ђурђу Бранковићу области Топлицу и Глубочицу (код Лесковца) и послао му са великим почастима његову кћер Мару, удовицу Мурата II[3].

Дознавши за повратак у Србију амирисе (ἀμηρίσσης) Маре, византијски историчар Георгије Сфранцес пише из Трапезунта, где је боравио у то време, цару Константину XI Драгашу и предлаже му

[1] В. речи Мехмеда II у Једрену посланицима цара Константина Палеолога (Ducas, ed. V. Grecu, 297 sq.).

[2] *N. Jorga,* Geschichte des Osmanischen Reiches II, Gotha 1909, 8 sq.; *F. Babinger,* Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 69 sq.

[3] Ducas 289; Chalkokondyles II, ed. E. Darkó, 142 sq.; Phrantzes, Chronicon majus, ed. Bonn. 213, 2 sq.; Chronicon minus, ed. Migne PG 156, col. 1053 D. Честитке Дубровчана деспоту Ђурђу Бранковићу 17. јуна 1451 „delo triumphevole avegnimento della imperatrice, vostra fiola, e delo recuperamento, fato per voi del vostro paese". *V. N. Jorga,* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle II, Paris 1899, 499. Српски летописи наводе повратак српском деспоту области Топлице, в. *Љ. Стојановић,* Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927, 236, бр. 681; 237, бр. 693, а Константин Михаиловић из Островице наводи поред Топлице и повратак области Глубочице, в. *Константин Михаиловић из Островице,* Јаничарове успомене или Турска хроника (превод и предговор *Ђ. Живановића*), Споменик САН 107 (1957) 32, гл. 25; уп. *К. Јиречек,* Историја Срба I, Београд 1952², 375, п. 106.

Digitized by Google

да узме Мару за супругу[4]. Георгије Сфранцес је успео, убедљивим разлозима које је изнео у свом писму, да савлада отпор извесних византијских кругова, противних царевом браку са Маром, и да убеди најзад и самог цара Константина. Овај је затим, не оклевајући, послао на српски двор свога посланика Манојла Палеолога да преговара о реализацији планираног брака[5].

Личност византијског посланика Манојла Палеолога у историјској науци није уопште разјашњена, а нико, ни од југословенских ни од страних историчара, није покушао да се посебно позабави његовим посланством у Србији. Познати немачки турколог Ф. Бабингер, који је обратио пажњу на овај догађај, верује да су посланик на српском двору Манојло Палеолог и нећак цара Константина, друго дете деспота Томе, (такође Манојло Палеолог) — једно лице[6]. Међутим, пажљиво истраживање извора уверило нас је да је ово мишљење истакнутог немачког научника сасвим погрешно.

Преговори о браку цара Константина са Маром и посланство Манојла Палеолога у Србији, према вестима историчара Сфранцеса, јединог нашег извора за овај догађај, одиграли су се 1451. године[7]. Међутим, нећак Константина XI, син деспота Томе, Манојло Палеолог, како нас обавештавају извори, родио се тек 2. јануара 1455. године[8], па, према томе, нема никакве везе са Манојлом Палеологом који је у Србију ишао четири године раније, 1451. године. Можда Бабингер не би запао у ову велику грешку да је већу пажњу поклонио вестима Георгија Сфранцеса који је свестан чињенице да су посланик Манојло Палеолог и нећак цара Константина, други син деспота Томе, Манојло, два различита лица. Сфранцес, наиме, назива првог само нећаком неке протостраторисе Кантакузине, а не и византијског цара[9]. Епитет „Палеолог" који носи овај византијски посланик код Срба не може да нам помогне да дознамо да ли се и у каквој родбинској вези он налазио са византијским царем, јер, као што је то први приметио Џ. Финлеј[10], многи Византинци који су носили ово славно презиме нису били ни у каквим родбинским везама са царском кућом Палеолога. Једино је сигурно, као што смо видели, да посланик Манојло Палеолог не може бити идентичан са нећаком цара Константина, који још није био ни рођен у време његове мисије у Србији.

Манојло Палеолог, посланик у Србији 1451. године, познат нам је и пре овог датума. Јер он је 25. марта 1436. год. бродом довео

[4] Chron. majus 213, 12 sq.; Chron. minus, col. 1054 A sq.

[5] Chron. majus 216, 15; 222, 4. Chron. minus, col. 1055 A; 1056 C.

[6] *F. Babinger,* Ein Freibrief Mehmeds II, des Eroberers, für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara, Byz. Zeit. 44 (1951) 12, n. 7.

[7] Chron. majus 210, 19; 213, 2 sq. Chron. minus, col. 1053 A; 1054 A sq.

[8] Chron. majus 385, 5 sq.; Chron. minus, col. 1064 D. Historia politica et patriarchica Constantinopoleos, Epirotica, ed. Bonn. 34, 7. Уп. *Ch. Hopf,* Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873, 536; *A. Papadopulos,* Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453[2], Amsterdam 1962, 68, No. 101.

[9] Chron. majus 216, 16; 222, 6. Chron. minus, col. 1055 A; 1056 C.

[10] *G. Finlay,* A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time IV, Oxford 1877, 266, n. 1.

Digitized by Google

у византијску престоницу Зоју, кћер великог дукса Параспондила, којом се после неколико дана оженио деспот Димитрије Палеолог[11].

1448. године два Византинца, Алексије Филантропин и Манојло Палеолог, били су послати од цариградског двора у Мистру. Тамо су 6. јануара 1449. присуствовали крунисању за цара деспота Константина Палеолога[12]. Историчар Георгије Сфранцес, једини наш извор за овај догађај, додаје једном од посланика, поред личног (Манојло) и породичног имена (Палеолог), и надимак Јагрос (Ἰάγρος)[13]. Да ли овај Манојло Палеолог „Јагрос" може да се идентификује са византијским послаником на српском двору Манојлом Палеологом?

Код Византинаца није била честа употреба надимка него само личног и породичног имена.[14] Константин Палеолог „Гречас" (Γραίτζας), на пример, потписује писмо упућено 1. октобра 1460. год. кнегињи Медиолана Марији Вјаги само као Константин Палеолог, без надимка Гречас[15], док историчар Лаоник Халкокондил, када говори о њему, не сматра потребним да га помиње и по надимку[16]. Постоји, дакле, велика могућност да је Манојло Палеолог из 1448. и из 1451. године једна иста личност. Сфранцес једноставно није сматрао потребним да га назива у оба случаја надимком Јагрос, него само у једном (1448. године).

Историчар Георгије Сфранцес, као што смо рекли, износи да је византијски посланик у Србији Манојло Палеолог нећак неке протостраторисе Кантакузине, а да је ова протостраторица Марина рођака.[17] Из ове Сфранцесове вести можемо закључити да је Манојло Палеолог био познат у српским круговима. Ова чињеница је, вероватно, била пресудна да Константин XI баш њега пошаље на српски двор да преговара о остварењу царевог брака са Маром.

---

[11] Phrantzes, ed. J. B. Papadopulos, 162, 12 sq.; Chronicon minus, col. 1045 A. Сфранцес овај догађај датира 25. мартом 6944. (25. III 1436). Међутим А. Пападопулос као да превиђа разлике које настају због тога што византијска година почиње 1. септембра, па даје овакво датирање: 25. III 1435. Ствар је тако очигледна да је у питању, вероватно, случајна омашка (*Papadopulos,* Genealogie der Palaiologen, 64, No. 96).

[12] Chronicon majus 205, 15 sq.; Chron. minus, col. 1052 A-B. Уп. *D. Zakythinos,* Le despotat grec de Morée I, Paris 1932, 240; *G. Ostrogorsky,* Geschichte des byzantinischen Staates. München 1963, 469.

[13] Chron. majus 205, 17; Chron. minus, col. 1052 B.

[14] *Sp. Lambros,* Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος Γραίτζας ὁ ἀμύντωρ τοῦ Σαλμενίκου, Νέος Ἑλληνομνήμων 11 (1914) 274.

[15] *Lambros,* op. cit., 261.

[16] Chalkokondyles II, 235, 12.

[17] Chron. majus 221, 3. По свој прилици ова протостраторица је жена протостратора Манојла Кантакузина кога спомиње Сфранцес (ed. J. B. Papadopulos, 115, 24 sq.; Chron. minus, col. 1028 A), наводећи догађаје из године 1419—20, а не 1410, као што погрешно доноси *М. Ласкарис,* Византиске принцезе у средњевековној Србији, Београд 1926, 98, n. 4. *Ch. Hopf,* o. c. 536, верује да је овај протостратор Манојло Кантакузин отац Ирине Кантакузине, жене деспота Ђурђа Бранковића. Мислимо, међутим, да је овај протостратор био само неки далеки рођак Ирине. Наиме, вест Сфранцесова да је протостраторица Кантакузина била рођака (συγγενής) Марина никако нам не каже да је она била мајка Иринина. Уп. *Ласкарис,* н. д. 98, n. 4.

Digitized by Google

Појединости о току Манојловог посланства дознајемо такође од Сфранцеса. Он каже да је српски деспот Ђурађ Бранковић са радошћу примио понуду византијског цара о склапању брака са Маром, али се реализација овог брака изјаловила због одбијања саме Маре која се заветовала још за живота свога мужа султана Мурата II да се неће, ако би је Бог ослободио на неки начин из руку неверника, више никада удавати, него да ће остатак живота провести служећи Богу[18]. Ово место код Сфранцеса прихватили су без резерве научници који су писали о овом догађају[19]. Мислимо, међутим, да прави разлог неуспеха просидбе византијског цара треба тражити на другој страни, а не у ономе што каже Сфранцес. Ово мишљење нужно настаје због тога што се Мара три године касније верила са познатим чешким кондотијером „паном Искром“[20], што чини њено изговарање пред византијским просцима крајње неубедљивим. По нашем мишљењу, преговори за брак са царем Константином нису успели углавном због тога што српски деспот није хтео да, дајући овоме своју кћер за жену, увреди турског султана с којим се тада налазио у добрим и пријатељским односима. Наиме, Ђурађ Бранковић је желео да се покаже више наклоњен свемоћном Мехмеду II него Константину који је био цар само сенке некадашње славне византијске државе.

[18] „'Αλλ' ηὑρέθη ὅτι ἡ ἀμήρισσα ἐδεήθη τοῦ θεοῦ καὶ ἔταξεν, ἵνα, εἰ διά τινος τρόπου ἐλευθερώση αὐτήν ἀπό τό ὀσπήτιον τοῦ τάχα ἀνδρός αὐτῆς, ἄνδρα ἕτερον εἰς ὅλην αὐτῆς τήν ζωήν νά μηδέν ἐπάρη, ἀλλά νά μένη ἐλευθέρα καὶ κατά τό δυνατόν θεραπεύουσα τόν τήν ἐλευθερίαν αὐτῇ δεδωκότα“. Chron. minus, col. 1055 A-B; Уп. Chron. majus 216, 18 sq.

[19] *Sp. Lambros*, Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις, Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907) 443; *J. Радонић*, Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века, Нови Сад 1905, 288, n. 2; *Јиречек*, н. д., 377.

[20] *L. Thallóczy — A. Áldásy*, Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum II, Budapest 1907, 186—187, No. 251; Уп. *Јиречек*, н. д., 377, n. 121.

Digitized by Google

JOANNIS PAPADRIANOS

MANUEL PALÉOLOGUE AMBASSADEUR DE BYZANCE EN SERBIE EN 1451

Résumé

L'empereur byzantin Constantin XI Paléologue envoya en 1451 à la cour du despote serbe son ambassadeur Manuel Paléologue en le chargeant de faire pourparlers pour son mariage avec Mara, la fille du despote.

Selon F. Babinger, l'ambassadeur byzantin en Serbie en 1451 Manuel Paléologue est le neveu de l'empereur Constantin Paléologue et deuxième fils du despote Thomas.

L'auteur considère cette opinion erronnée, car Manuel Paléologue, neveu de l'empereur et deuxième fils du despot Thomas, est né seulement le 2 janvier 1455.

Il est très probable que Manuel Paléologue, l'ambassadeur byzantin en 1451 en Serbie, était celui qui, le 6 janvier 1449, avait assisté au courronement de l'empereur Constantin Paléologue.

Selon Georges Sphrantzès les pourparlers pour le mariage entre l'empereur Constantin Paléologue et Mara échouèrent, car la fille du despote serbe avait fait le voeu qu'elle ne se remarierait jamais si parviendrait à être libérée de mains des infidèles. L'auteur pense que le mariage ne fut pas conclu pour d'autres raisons: le despote serbe Georges Brancovich ne voulait pas brouiller ses bons rapports avec le sultan turque.

Beograd

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₁
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₁
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

AGOSTINO PERTUSI

L'ISCRIZIONE TORCELLANA DEI TEMPI DI ERACLIO

È utile forse, in questo rifiorire di studi sul secolo dell'imperatore Eraclio[1] e sui primordi della civiltà veneziana[2], riprendere lo studio di una iscrizione scoperta nel 1895 alla base del muro semicircolare del presbiterio, sotto il livello del piano dell'ambulacro della Chiesa di S. Maria Assunta di Torcello, quando furono fatti scavi nella speranza di rintracciare la sottoconfessione della basilica, non solo per l'interesse che essa riveste per la storia degli inizi di Venezia, ma anche, in tanta penuria di iscrizioni coeve, per la storia amministrativa, politica e militare dei tempi di Eraclio.

L'iscrizione, più volte pubblicata, per la prima volta in una buona trascrizione con commento dal Lazzarini[3], poi in trascrizioni meno accurate e con integrazioni spesso inaccettabili dal Cipolla, dallo Schneider, dallo Jorga e dal Cessi[4], merita ancora un attento esame da parte degli specialisti, soprat-

---

[1] Si veda, da ultimo, P. Lemerle, *Quelques remarques sur le règne d'Héraclius*, in „Studi medievali", ser. III, I 2 (1960), 347—361; i contributi notevolissimi delle settimane di studio di Spoleto: *Caratteri del sec. VII in Occidente*, Spoleto 1958 (particolarmente di Lemerle, Bertolini e Bognetti) e *Le Chiese nei regni dell'Europa occidentale e i loro rapporti con Roma sino all'800*, Spoleto 1960 (in particolare G. P. Bognetti, *La rinascita cattolica dell'Occidente di fronte all'arianesimo e allo scisma*, 15—41).

[2] Cfr. Bognetti, *Il contributo dell'archeologia alla critica delle più antiche leggende su Venezia*, in „Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters, Akten zum VII. Intern. Kongress für Frühmittelalterforschung, 21—28 sept. 1958", Graz - Köln 1961, 131—133; Bognetti - G. Fogolari - M. Guiotto - L. Leciejewicz - S. Tabaczynski - E. Tabaczynska, *Scavi a Torcello (1961), Relazioni provvisorie*, in „Bollettino dell'Istituto per la storia della società e dello stato veneziano", 3 (1962) 1—71, dell'estr. e tavv. annesse. Si veda anche il ciclo di conferenze su *Le origini di Venezia*, in corso di stampa nella collezione „Civiltà veneziana" della Fondazione G. Cini di Venezia. Mi sia concesso di rinviare fin d'ora alla mia conferenza *L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'alto Adriatico* per quanto concerne l'inquadramento storico di carattere generale e la bibliografia pure generale.

[3] V. Lazzarini, *Un'iscrizione torcellana del sec. VII*, in „Atti del R. Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti", 73 (1913—1914), 387—397, poi in *Scritti di paleografia e diplomatica* a cura di colleghi, discepoli, ammiratori, Venezia 1938, 120—131, tav. VII, con nuove aggiunte. Citeremo sempre da questa seconda edizione.

[4] C. Cipolla, *Le origini di Venezia*, in „Archivio storico italiano", 1 (1915), 5—36 e particolarmente 20—21; F. Schneider, *Untersuchungen zur italienischen Verfassungsgeschichte*, in „Quellen und Forschungen des königl. Preuss. Institut", 17 (1914—1924),

Digitized by Google

tutto nelle sue ultime quattro righe, dove essa accusa più duramente l'opera di ricomposizione, eseguita verso l'inizio del 1900, forse sotto la direzione di C. A. Levi, in quel tempo direttore del museo di Torcello, e dell'architetto Rupolo, delegato regionale dei monumenti, dei vari pezzi in cui si frantumò la lapide quando si tentò di rimuoverla dal luogo in cui era stata incassata. Oggi l'iscrizione, così come era stata ricomposta e come è stata successivamente — dopo il 1954 — restaurata, si trova nella basilica appoggiata alla parete sinistra di fianco all'altare maggiore.

1. *Esame paleografico e trascrizione*

Riguardo ai caratteri grafici usati dal lapicida, nulla abbiamo da eccepire su quanto ha già detto molto giudiziosamente il Lazzarini.[5] Oggi si può soggiungere che essi rispondono al tipo di capitale attuaria rustica[6] impiegato in altri monumenti epigrafici del tempo (sec. VII), sia nell'Italia superiore, sia particolarmente nel territorio ravennate, sia a Roma come in Spagna e in altre province. La scrittura si presenta molto irregolare, ineguale nella profondità dell'incisione, con forme ora allungate, ora raccorciate, ora ingrossate, ora rese più gracili, a seconda delle necessità. Ed anche la proporzione delle lettere varia: più alte e più grandi nelle prime righe, si fanno sempre più piccole, „forse per poca accortezza del quadratario, il quale non seppe tener conto della grandezza del marmo", come ha osservato giustamente il Lazzarini.[7] Queste irregolarità e questa inaccuratezza, anche nella lineatura, fanno sì che riesce difficile, a prima vista, stimare la parte perduta dell'iscrizione. Sarà bene però indicare qui subito al lettore l'altezza delle lettere nelle singole inee, perché, come vedremo, il problema ha la sua importanza:

lin. 1	cm. 4,3
lin. 2	cm. 3,8
lin. 3	cm. 3,8
lin. 4	cm. 2,8
lin. 5	cm. 2,8
lin. 6	cm. 2,3
lin. 7	cm. 2,1
lin. 8	cm. 1,8

219—220; N. Jorga, *Les commencements de Venise*, in „Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine", 18 (1931), 108; R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille*, I, *Secoli V—IX*, Padova[2] s. d., 24—25, № 14, e in appendice al vol. II, Padova s. d., 205 (correzioni); *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951, 33—36; in „Storia di Venezia", I, Venezia 1957, 381, 384 e fig. 116. Larghi accenni all'iscrizione e al suo significato storico-artistico nelle conferenze di M. Brunetti e F. Forlati, *Torcello*, Venezia 1940, 26 e 108.

[5] Lazzarini, *Un'iscrizione* . . ., 121—124. Agli esempi epigrafici ivi indicati si potrebbe aggiungere anche l'iscrizione del Museo Lateranense del sec. VII (facsimile in E. Diehl, *Inscriptiones latinae*, Bonnae 1912, tav. 37 c). Per la presunta legatura M + A + V della lin. 6 si veda più innanzi.

[6] Su tale scrittura cfr. P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma 1958, 346 sgg.

[7] Lazzarini, *Un'iscrizione* . . ., 121.

Digitized by Google

Ci sono poi i due frammenti, staccati dal resto della lapide, che sono stati posti sul lato sinistro all'altezza delle due ultime righe:

lin. 7 cm. 2,1
lin. 8 cm. 1,6

Ma poiché le lettere del secondo frammento appaiono rotte nella parte superiore, potremo ritenere senz'altro che anch'esse misuravano in origine cm. 1,8. È chiaro di qui subito che i due frammentini appartengono i n d u b i t a b i l m e n t e alle due ultime righe dell'iscrizione.

La trascrizione data dal Lazzarini — e sulle sue tracce dal Cessi[8], senza però sottoporre i dati ad attenta revisione critica, e soprattutto, direi, senza osservare bene la riproduzione fotografica del Lazzarini o, peggio ancora, senza rivedere l'originale — presenta due difetti gravi, che traggono in inganno chi abbia voglia di riproporsi lo studio di essa. Prima di tutto, alla fine della lin. 1 l'editore così trascrive: HERA*clio;* e alla fine della lin. 3: PIO ET . . . ; ciò che farebbe pensare a parte mancante, e quindi l'iscrizione passibile di integrazione sul lato destro. In realtà, per nostra grande fortuna, tutto il lato destro dell'iscrizione è senza il minimo dubbio integro, salvo alla lin. 5, dove manca la lettera finale T di EST. Dopo HERA, FACTA, PIOET, VOL(ENTE), MASTROMIL(ITVM), SVVM, c'è spesso largo spazio, tale da impedirci di pensare che su questo lato si sia perduta qualche lettera. In secondo luogo, la trascrizione non rende un'idea adeguata delle lacune, degli spazi vuoti, delle lettere obliterate. Tanto per citare qualche esempio: se la lin. 1 iniziava con *In nomine domi*NI, la 2 con *perpetuo,* la 3 con . . . S(*anc*)T(*e*) — ma non c'è più traccia ora della S, ancora visibile però nella fotografia del 1913 —, non si vede bene perché la 4 dovrebbe cominciare unicamente con D(*omi*)N(*o*), e non piuttosto con . . . D(*omi*)N(*o*), a parte il fatto che ora non si vedono più né la D né la N — ancora visibili però nella fotografia del 1913—, mentre è ancora chiaramente visibile la N di N(OSTRO). E ancora, alla lin. 5, non deve leggersi:

. . . OEYSMER . . . ET . . . VS
ma OEIVSMER[. .]ET[. .]VS; e alla lin. 6 non
MA/ . . . /B . . . . .
ma M[.]Ṛ[. . . .]1; e alla lin. 7 non
RESL . . . . EI . . . EM
ma RESL[.]EI[.]EM.

Ciò che però più meraviglia è il non ritrovare né nella trascrizione, né nella riproduzione fotografica del 1913 tre lettere che precedono le ultime parole della lin. 8, ora chiaramente leggibili e che si intravedono anche nella fotografia del 1954. In effetti l'iscrizione in questa linea non presenta soltanto

SIE . . . . HVIVS ECCL(*esie*)
ma SIEI[. . . . .]PICHVIVSECCL.

[8] Le tre trascrizioni date dal Cessi, *Documenti . . .*, № 14; *Le origini . . .*, 34; „Storia di Venezia" . . ., 381, sotto alla fig. 116 (ma è la stessa fotografia del Lazzarini; cfr. qui tav. III), saranno citate nell'apparato critico della nostra trascrizione diplomatica con Cessi[1], Cessi[2], Cessi[3].

Digitized by Google

Quanto poi alle lettere AR e SIE — o più esattamente SIEI — dei due frammenti laterali, non si dovrà più dire che „spettano a un frammento che sta materialmente come isolato dal resto dell'iscrizione", pur essendo „dello stesso tipo di tutte le altre"[9], perché, come si è visto, l'altezza di tali lettere ci assicura che esse appartenevano rispettivamente alle linee 7 e 8 dell'iscrizione, come del resto avevano disposto giustamente i primi restauratori.

Le perdite più gravi si varificano in due punti: 1) in corrispondenza di tutto il margine sinistro; 2) in corrispondenza della parte centrale delle linee 5, 6, 7 e 8, in cui a volte non rimangono che tracce iniziali o finali di lettere. Il problema dell'integrazione del lato sinistro è strettamente legato al problema di poter calcolare, con la maggior esattezza possibile, la perdita di lettere o di spazio di quella parte, tenendo presente anche che tale perdita va aumentando a partire dalla linea 5 di uno o più spazi, e che le lettere vanno rimpicciolendosi ed infittendosi, per le ragioni già dette.

Prima però di tentare di determinare le perdite delle singole linee, cerchiamo di dare una trascrizione diplomatica della parte superstite, indicando con puntini tra parentesi quadre le lettere cadute e con lettere ravvicinate le varie legature:[10]

]N̄ ĪD̄ ĪN̄ ĪH̄V̄X̄P̄ I M̄P̄D̄N̄N̄HERA
]AV GVSA I xxçlıı IND XIıı FACTA
]T: MA RIEDIGE NE T ⁝ EXIVSS ⁝ PIOET
]N· ISAACIOEXCELŁEXCP AT RI CIO E T D̄Ō VO Ł
]O EIVSMER[..]ET[..]VSEXERC·HECFABRT ⁝ ES[
]M: M[.]/R[....]1GLOR[.]OSVM MA GISTROMIŁ
]A R[...]RESʟ[.]EI[.]EMINHVN CLOCVM S VVM
]S I E I[........]P̄ĪC̄HVIVSECCfC

Note critiche e lezioni delle precedenti edizioni. 1. HERA*clio* Lazz., Cessi[1 e 2]; HERA Cessi[3]: e così deve esser letto, perché non è possibile che il

[9] Lazzarini, *Un'iscrizione* . . . , 131 NB.

[10] Mi riservo di indicare in un disegno a parte (cfr. fig. 1) con tratti punteggiati quelle parti di lettere che, pur essendo chiare, appaiono rotte o semiobliterate. Si confronti intanto la nostra trascrizione con le tre fotografie qui allegate (tavv. I, II, III) rispettivamente del 1962, 1954 e del 1913. Si osserverà che alla lin. 3 e 4, all'inizio, sono ancora visibili la S di ST e DN prima di N·ISAACIO nella fotografia del 1913, mentre non sono più visibili, per la scomparsa del pezzo marginale, in quelle del 1954 e del 1962. Al contrario, alla lin. 8, mentre nella fotografia del 1913 non si vede nulla prima di HVIVS ECCL., in quella del 1954 si intravedeno tre lettere che poi compaiono chiaramente come PIC in quella del 1962. E' chiaro che cosa è successo: nel primo caso, fra il 1913 e il 1954, si è staccato il pezzetto marginale e si è perduto; nel secondo, quando si procedette ad un restauro della lapide – evidentemente dopo il 1954 —, ci si accorse che sopra il pezzo contenente il frammento HVIVS era stato steso un leggero strato di calce o di gesso, e quindi fu ripulito in modo da permettere la lettura completa e inequivocabile. L'omissione di queste tre lettere non è dunque imputabile al Lazzarini.

Digitized by Google

nome fosse scritto abbreviato; ciò è contrario all'uso delle iscrizioni coeve e di questa stessa dove i nomi dell'esarco e del *magister militum* sono o erano scritti a tutte lettere; perciò CLIO sarà da riportare alla linea successiva — 2. *Anno* Lazz., Cessi[1-2-3]; ma dopo A c'è la traccia sicura della parte superiore dell'asta di destra di una N—xxçI11 iscriz. (con episema ς = VI): XXVIIII Lazz., Cessi[1-2-3]. Da notare che sia su AVGVS, sia su AN, sia su IND, sono posti i caratteristici apici di abbreviazione — 3. *Sanc*T*e* Lazz., Cessi[1-2], T Cessi[3]; nell'iscrizione, in effetti ora non è visibile che la T seguita da due punti di abbreviazione; ma nella fotografia del 1913 è ancora visibile la traccia della S. Dopo GENET e dopo IVSS le abbreviazioni sono indicate invece da tre punti. — ET . . . Lazz., Cessi[1-2]; ET Cessi[3], giustamente, perché dopo ET c'è uno spazio tale nel margine da non permettere di supporre che ci fossero altre lettere — 4. *Domi*N*o* N*ostro* Lazz., Cessi[2]; *Domi*N*o* Cessi[1]; DN Cessi[3]. Nell'iscrizione ora non si vedono più né la D né la N di D(OMI)N(O), mentre è chiaramente visibile la N di N(OSTRO); ma nella fotografia del 1913 compaiono ancora. — EX*ar*C*ho* Lazz.; EX*ar*CHO Cessi[1-3] — DO con sbarra orizzontale di abbreviazione, non DO come Cessi[3] — OEIVS iscriz. (la E e la I mi sembrano abbastanza certe, per quanto la I sembri spezzata a causa di una cattiva sutura tra due pezzi; di qui anche l'incertezza della V che sembra unita alla I; la S è chiarissima): OEYS Lazz., Cessi[2]; OBEI. e OBEI*us* Cessi[3-2] (ma OB non si può leggere in alcun modo); [M]OEYSE ha tentato lo Schneider, OMNIS (*sic*) Jorga — MER[. .] iscriz.: MER . . . Lazz., Cessi[2-3], MER*itis* Cessi[1-3] (nella restituzione); MER(ARCHA) Schneider; MER(CATVS) Jorga. Ma dopo MER non ci sono sicuramente che due spazi — ET[. .] VS iscriz.: ET . . . VS Lazz., Cessi[2-3]; *et ei* VS Cessi[1]; ET[HVI] VS Schneider; ET[TOT]VS Jorga. Ma tra ET e VS non ci sono che due spazi. La E è appena leggibile. — FABRT ⁝ iscriz., senza alcun dubbio; FABRI*ca* Lazz., Cessi[1-3] — ES[iscriz.: ES*t*. . . Lazz.; ES . . . Cessi[2]; . . . (*sic*) Cessi[3]; *est* Cessi[1] — 6. M: iscriz.; M: Lazz. e Cessi[2]; AR*c*AM: Cessi[1], avendo trasportato qui, a questa linea, il framm. AR della linea successiva; AR*ca*M, senza segno di abbreviazione, nelle correzioni di p. 205 Cessi[1]; ARCAM: Cessi[3] (ma tale lettura è impossibile, e perché l'altezza delle lettere AR corrisponde a quella delle lettere della linea successiva, e perché M: rappresenta certissimamente una parola abbreviata); IN (*sic*) Jorga; C . . . . Cipolla. Il Lazz. e il Cessi[2] lasciano invece AR all'altezza della linea 7 — M/[.]/R[. . . .] 1 iscriz.: MA/. . ./B . . . . . Lazz., Cessi[2]; MA . . . R . . . Cessi[3]; MA*v*RI*civm* Cessi[1] e Cessi[2] (nell'integrazione); MAV . . . Cipolla; MONVMENTVM (!) Jorga — GLOR[.]OSVM: nella lapide non si legge la I, e della R non rimane che l'asta verticale — MAGISTROMIL iscriz. (non è necessario staccare MAGISTRO MIL*itum* come Lazz. e Cessi). Dopo MIL(ITVM) lo Jorga aggiunge, non so come, STRENVVM VIRVM — 7.]AR[. . .] RESL [.]EI[.]EM iscriz. : AR . . . . RES . . . . EI . . . EM Lazz.; RESI; . . . . EI . . . EM Cessi[2]; RES(IDENTIAM) Schneider; . . . SIBI (*labo*)RE S(*vo*) (*fac*)E(*re*) . . . M Cessi[1]; . . . SIBI . . . RE.S . . . E . . . M Cessi[3], trasportando qui il frammento SIE o SIEI della linea successiva; [O]RES[TEM] Jorga — 8.]SIEI[. . . . .] PICHVIVS iscriz.: SIE . . . . HVIVS Lazz., Cessi[2]; . . . HVIVS Cessi[1 e 3] (ma cfr. quanto è già stato detto sull'altezza delle lettere del framm.

Digitized by Google

SIEI) — Il segno finale, a nostro avviso, non è un segno capovolto di una „specie di àncora cruciforme, immagine velata della croce, simbolo del buon cristiano giunto in porto dell'eterna salute", come ha creduto il Lazz. (p. 129), ma un monogramma, anche se non comune, in cui è facile distinguere le lettere FLCT, cioè molto probabilmente, F(E)L(I)C(I)T(ER). Non so come, dopo ECCL, lo Jorga vorrebbe leggere ET IN HONOREM![11]

2. *Integrazione e ricostruzione*

Dicevo prima che il vero problema è costituito dalla difficoltà di stimare con sufficiente esattezza la perdita di lettere nel lato sinistro. È merito del Lazzarini l'aver intuito che l'iscrizione iniziasse con una „invocatio", normale del resto in un atto pubblico di tanta solennità, del tipo: IN NOMINE DOMINI . . . Ma il lapicida avrà scritto a tutte lettere NOMINE, come si verifica spesso in iscrizioni contemporanee, oppure avrà usato una abbreviazione? E anche in questo caso, quale? Non c'è che da scegliere: NOME, NME, NE, NO, ME, M, o più semplicemente N, con la solita sbarretta orizzontale sovrapposta.[12] È difficile dirlo subito, di primo acchito, dato lo stato del lato sinistro. Vediamo se le linee successive ci aiutano a risolvere il problema. All'inizio della lin. 2 doveva trovarsi, come abbiamo già detto, CLIO, a completamento di HERA della linea precedente, e poi, come ha ben visto il Lazzarini, PERPETVO. Osserviamo però subito che in iscrizioni coeve PERPETVO è abbreviato in PP; in altra invece, del tempo di Foca, in PERP.[13] Sarà certo da preferire la prima, anche perché applicata proprio ad Eraclio; quindi, si dovrà leggere:

C L I O P P] AV G V S

---

[11] Su questa acclamazione nelle epigrafi cristiane si veda quanto è detto più innanzi.

[12] Per NOME cfr. Ae. Huebner, *Inscriptionum Hispaniae Cristianarum supplementum*, Berolini 1900, № 407 (a. 554?); per NME cfr. ibid., № 401 (a. 691); per NE cfr. Huebner, *Inscriptiones Hispaniae Christianae*, Berolini 1871, № 15 (a. ?) e 135 (s. 485); per NO cfr. Huebner, *Inscriptionum . . .*, № 406 (a. ?); per ME cfr. Huebner, *Inscriptiones . . .*, № 110 (a. ?); per M (o N?) cfr. ibid., № 111 (a. 642). Più comunemente NOMINE, cfr. ibid. nni 4, 49, 76, 88, 115, 116, 155, 175 e *Inscriptionum . . .*, № 374. Non è raro poi il caso di trovare anche l'abbreviazione antica N (cfr. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris⁴ 1914, indici delle abbrev., s. v.) in iscrizioni di poco posteriori (cfr., per esempio, L. Billo, *Le iscrizioni veronesi dell'alto medioevo*, in „Archivio Veneto" 16, 1934, 14—27 dell'estr. iscrizione dell'a. 712—744; O. Marucchi, *Epigrafia cristiana*, Milano 1910, tav. XXX 2, dell'a. 817—824) o anteriori (cfr. E. Diehl, *Inscriptiones latinae christianae veteres*, Berlin 1924—1931, № 1815, a. 577).

[13] Cfr. Diehl, *Inscriptiones . . .*, № 3848, a. 632, applicato ad Eraclio; *CIL* IX 2160 (di Giustino, a. 569), X 4514 (di Giustino a. 569). Per l'abbreviazione PERP cfr. Diehl, *Inscriptiones . . .*, № 31 (di Foca, a. 600—610). Per il titolo *perpetuus* in altri documenti cfr. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Graz 1960 (rist. anast.), XI 738 (di Giustino, a. 687) e XI 697 (di Giustino, a. 681). Si potrebbe pensare anche a P, cioè P(IISSIMO), titolo che si trova pure al tempo di Eraclio senza però *Augustus* (cfr. Diehl, *Inscriptiones . . .*, № 3860, a. 610—640), ma con *Augustus* al tempo di Giustiniano (cfr. ibid. № 25 a) e di Costante (ibid. № 28, a. 578—582); o anche a SEMPER AVGUS(TO) (cfr. ibid. № 29, del tempo di Maurizio, a. 583—588; № 30, del tempo di Foca, a. 602—610; e in altri documenti di carattere giuri-

Digitized by Google

Se così stanno le cose, non avremo grande difficoltà a integrare anche la lin. 1, tenendo presente che in tali casi precede normalmente una croce:

† I N N E D] N I D I

oppure anche:

† I N N D] N I D I

poiché le lettere della prima linea sono leggermente più alte, più grosse e più spazieggiate che nella seconda.

La giustezza di queste due integrazioni possono avere una riprova anche nella lezione che si può tentare per l'inizio della lin. 3. Dopo FACTA la integrazione più probabile — ed anche più logica, oltre che non priva di esempi[14] — può essere la seguente:

E S T E C C Ł S] T : MA R I E

utilizzando una abbreviazione già impiegata nell'iscrizione. Né fa difficoltà l'abbreviazione ST: per S(ANC)T(E); è una delle tante che si possono incontrare in epigrafi cristiane anche coeve.

Stabilito ciò, tuttavia, non può dirsi risolto il problema dell'integrazione delle linee successive: occorrerà tener conto della grandezza delle lettere e della loro frequenza nelle singole linee. La cosa più semplice ci sembra quella di proporre un saggio di integrazione da noi disegnato, che tiene conto delle tracce delle lettere superstiti e soprattutto del probabile contenuto dell'iscrizione. Si tratta, come è stato riconosciuto da tempo, di una epigrafe di dedicazione, la quale non manca di esempi più o meno coevi che ci aiutano nel difficile compito di restituire l'originale nella sua integrità primitiva.

E diamo ora la trascrizione debitamente integrata:

[† IN N(OMINE) D(OMI)]NI D(E)I N(OSTRI) IH(SO)V XP(ISTOV), IMP(ERANTE) D(OM)N(O) N(OSTRO) HERA |

[CLIO P(ER)P(ETVO)] AVGVS(TO), A[N] (NO) XXVIIII IND(ICTIONE) XIII FACTA |

[EST ECCL(ESIA) S(ANC)]T(E) MARIE D(E)I GENET(RICIS) EX IVSS(IONE) PIO ET |

[DEVOTO D(OM)]N(O) N(OSTRO) ISAACIO EXCELL(ENTISSIMO) EX(AR)C(HO) PATRICIO ET D(E)O VOL(ENTE) |

[DEDICATA PR]O EIVS MER[IT(IS)] ET [EI]VS EXERC(ITV). HEC FABR(ICA)T(A) ES[T] |

[A FVNDAM(ENTIS) PER B(ENE)] M(ERITVM) M[A]VR[ICIV]M GLOR[I]OSVM MAGISTROMIL(ITVM) |

---

dico, su cui v. F. Doelger, *Byzantinische Diplomatik,* Ettal 1956, 123 e 133). Tutto considerato però ritengo che il titolo *perpetuus* sia ancora quello che più convenga alla epoca della nostra iscrizione.

[14] Cfr., per esempio, Diehl, *Inscriptiones...*, № 1835. Già il Cipolla, *Le origini...*, 21, proponeva: FACTA FUIT ECCLESIA, che però ci sembra un po' troppo lunga; e poi non necessario FVIT, dato che più innanzi si dice: FABR(ICA)T(A) ES[T] (lin. 5).

Digitized by Google

PROV(INCIE) VENETI]AR[VM] RESE[D]EN[T]EM IN HVNC LOCVM SVVM |
[CONSECRANTE] S(ANC)T(O) ET [REV(ERENDISSIMO) MAVRO E]PI(S)C(OPO) HVIVS ECCL(ESIE) F(E)L(I)C(I)T(ER).

Abbiamo già discusso le integrazioni delle prime tre linee: non ci rimane che giustificare, fin dove è possibile, le integrazioni che proponiamo per quelle successive. Nella lin. 4 la lezione DEVOTO — s'intenda, DEVOTO DOMNO

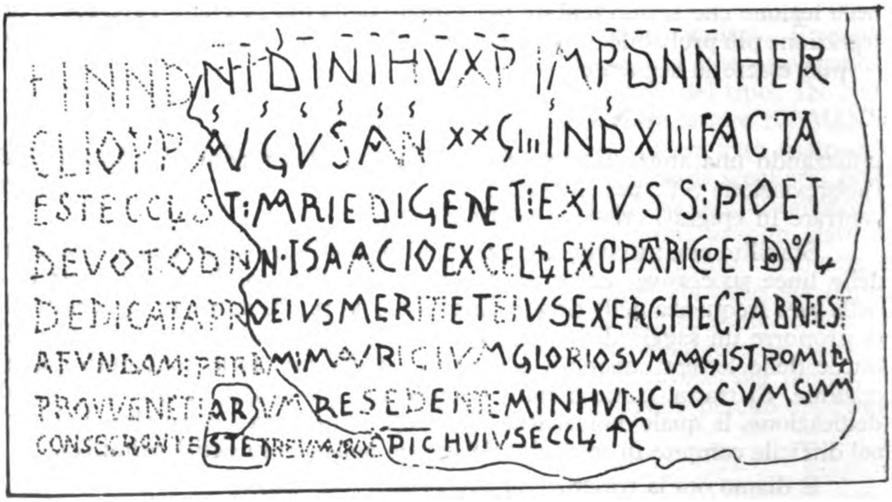

Fig. 1. Saggio di ricostruzione della lapide di Torcello

NOSTRO, cioè ad Eraclio — ha la sua giustificazione in iscrizioni quasi coeve, in cui l'aggettivo ricorre riferito proprio ad un esarco.[15] Si potrebbe pensare anche a FIDELI, per quanto meno comune, che ha ugual numero di lettere. In ogni caso mi sembra che sia da escludere FELICI proposto dal Cipolla[16], perché tale epiteto è proprio degli imperatori.[17] Né penso che si

[15] Cfr. Diehl, *Inscriptiones* . . . , № 30 (del tempo di Foca): SMARAGDVS . . . DEVOTVS EIVS CLEMENTIE . . . Ma anche in senso assoluto (già nel 661), cfr. ibid. № 1819: DEVOTVS EGO REX RECCENSVINTHVS . . . Io non credo però che DOMNO NOSTRO sia da riferire a Isaacio, perché anche nella lin. 1 DOMNO NOSTRO indica l'imperatore.

[16] Cipolla, *Le origini* . . . , 21.

[17] Cfr., per esempio, Diehl, *Inscriptiones* . . . , № 1792, a. 425(?); 29, a. 603—609: MAVRICIVS PIVS PIVS FEL(IX) SEMPER AVG(VSTVS) . . . Cfr. del resto Doelger, *Byzantinische* . . . , 138. Aggiungo qui che mi sembra da escludere anche una integrazione come EXIMIO, che pure è titolo esarcale (cfr. *MGH*, *Epist.* III 702, Gregorio II a Urso „duci Venecie" del 729: ma l'autenticità di questa lettera è molto discussa; *Lib. Diurn.* 1, 61, 63; L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien*, Leipzig 1889, 137), a fianco di quello più comune „excellentissimus" (su cui cfr. Ch. Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne*, Paris 1888, 173—174). E ciò perché si avrebbe una doppia titolatura, non

Digitized by Google

possa integrare, ad esempio con EXIMIO, che pure è titolo aulico riferito spesso all'esarco d'Italia nei documenti dell'epoca. Qui il titolo aulico è già chiaramente indicato con EXCELLENTISSIMO, assolutamente normale e largamente testimoniato nei testi. Sempre in questa linea, come già alla fine della lin. 1 preferiamo leggere DOMNO, anziché DOMINO, perché tale appare l'uso dell'epoca, se riferito all'imperatore o ad un'alta autorità civil-o anche ecclesiastica.[18] Alla lin. 5 abbiamo integrato con DEDICATA, perche tale appare l'uso: DOMVS ORATIONIS FACTA EST ET D(E)D(ICATA) . . . , si legge in una iscrizione di Sitifim.[19] Si noti però che in questa iscrizione ora ricordata la parola „dedicata" significa „consacrata", mentre nel nostro testo significherà semplicemente „dedicata", trattandosi di una dedicazione fatta da autorità civili e militari. La cosa non deve sorprendere: altro era la „dedicatio" in senso antico, atto della pubblica autorità in utilità del popolo, che aveva luogo su autorizzazione dell'imperatore, altro invece la „cosecratio", fatta normalmente da un vescovo, come del resto appare anche qui alla fine dell'iscrizione.[20] Non mancano certo esempi di „dedicationes" civili dal V al VII secolo. Nella famosa iscrizione del 547 di Ravenna sono chiaramente distinte le due cose:

IVLIANVS ARGENTARIVS EDIFICAVIT ORNAVIT ATQUE DEDICAVIT CONSECRANTE VIRO REV(ERENDISSIMO) MAXIMIANO EPISCOPO.[21]

Quanto alla espressione da noi scelta PRO EIVS MERITIS — e non OB EIVS MERITIS, come vuole il Cessi, perché nella lapide non c'è il posto per una B —, si ricordi che essa è perfettamente nello stile delle iscrizioni dell'epoca.[22]

---

protocollare. È un po'diversa la titolatura di *Lib. Diurn.* 59: „domino excellentissimo atque precellentissimo et a Deo nobis longeviter in principalibus ministeriis feliciter conservando illi exconsuli patricio et exarcho Italie", dove si deve notare che tutti i titoli aulici precedono la dizione „patricio et exarcho".

[18] E particolarmente in una iscrizione del tempo di Eraclio: Diehl, *Inscriptiones...*, № 3860: DOMNI ERACLI IMPERATORIS . . . , a. 610—640; ed anche № 25 a (del tempo di Giustiniano?). Cfr. inoltre P. Koch, *Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700*, Jena 1903, 82—84.

[19] Cfr. № 14. Non credo che si possa accettare l'integrazione proposta dallo Schneider, *Untersuchungen* . . . , 220: NOBIS DIV CONSERVANDO, sulla base del passo di *Lib. Diurn.* 59 (cfr. n. 17), perché troppo lunga per lo spazio disponibile e perché non aderente a quel tipo di protocollo.

[20] Cfr. P. de Puniet, art. „Dédicace des églises", in *Dict. d'Archéol. chret. et de Lit.*, IV 1 (Paris 1920), 374—405; Testini, *Archeologia* . . . , 474—475; e per la consacrazione secondo il rito bizantino cfr. P. de Meester, *Liturgia bizantina, Studi di rito bizantino*, II 6, *Rituale-benedizionale bizantino*, Roma 1930, 152—158, 166—174 e 175—215.

[21] Si tratta della celebre dedica della basilica di S. Vitale; cfr. Diehl, *Inscriptiones. . .*, № 1795. Ma si possono citare anche altre iscrizioni della raccolta del Diehl: nni 1308 A (a. 435?), 1792 (a. 425), 1794 (a. 545), 1814 adn. (a. 556, benché qui „dedicata est" possa esser interpretato anche „fu consacrata"), 2104 (a. 452, dove però rimane incerta l'abbreviazione VVS: se è da intendere „sacerdote", l'espressione „dedicante" sarà da interpretare come „consacrandola"; se invece, come io credo, VVS sarà da intendere come „viro spectabili", „dedicante" avrà il semplice valore di „dedicandola").

[22] Cfr. Diehl, *Inscriptiones...*, nni 1005 (a. 557—570), 4164 (a. 398), 4165 (a. ?).

Digitized by Google

Ciò che meraviglia un poco è il non trovare indicata una data più precisa per la dedicazione o per la consacrazione, come accade assai spesso, ma non sempre.[23] Il periodo 1 sett. — 5 ott. 639 potrebbe far pensare alla data dell'8 sett., festa della Natività di Maria, sia secondo il calendario bizantino, come secondo quello latino; ma, prima di tutto, sembra che tale festa sia stata istituita in Italia solo a partire dal 688 dal papa Sergio I, e in secondo luogo le date di dedicazioni o consacrazioni di chiese alla Vergine in iscrizioni coeve sono molto variabili e non corrispondono mai ad una festa mariale: ora il 12 aprile (587), ora il 13 maggio (652), ora il 31 maggio (640), ora il 24 dicembre (556).[24]

Dopo FABRICATA EST — e non FABRICA EST, come finora si è ritenuto, dato che l'abbreviazione è FABRT — si può pensare che seguisse la formula assai comune A FVNDAMENTIS, unita per lo più ai verbi *facere* (A FVNDAMENTIS FECERVNT), *aedificare* (A FVNDAMENTIS . . . AEDIFICAVIT), *construere* (A FVNDAMENTIS CONSTRUXIT), ecc. in iscrizioni coeve.[25] L'accusativo, che segue, del nome di colui che materialmente fece erigere la basilica, il *magister militum* Maurizio, ha bisogno di esser retto da qualche preposizione, come PER, essendo piuttosto improbabile che nell'espressione MAVRICIVM . . . RESEDENTEM sia da vedere un accusativo assoluto, anche se non infrequente nella latinità di quest'epoca. Rimane invece un po' incerta quella M seguita dai due punti, segno di abbreviazione già incontrato dopo ST, e simile in sostanza ai tre punti di altre parole abbreviate. Si potrebbe leggere VM, cioè V(IRVM) M(AGNIFICVM), titolo aulico abbastanza usato in questo tempo per un *magister militum*;[26] ma, come già per il caso dell'esarco, anche il *magister militum* qui nominato ha già il suo titolo, GLORIOSVM, assolutamente pertinente e largamente testimoniato. Forse, più semplicemente, qui è da integrare con BM, cioè B(ENE) M(ERITVM), epiteto che si attaglia bene a chi si è acquistato meriti da parte del popolo veneto con la costruzione di una basilica. Quanto al nome del *magister* io credo che l'unica integrazione possibile sia MAVRICIVM, come aveva già intravisto anche lo stesso Lazzarini.[27] Tuttavia non direi che la M iniziale possa esser interpretata come M+A o M+A+V. Ad un attento esame,

---

[23] Basterà vedere la scelta di iscrizioni fatta dal De Puniet, „Dédicace...", 398—402.

[24] Diehl, *Inscriptiones...*, nni 1814 (a. 587: „die pridie Idus Aprilis"); 1817a (a. 652: „die tertio Idus Maias": ma non è certo che si tratti di una dedica alla Vergine); 1816a-d (a. 640 opp. 630: „II Kal. Iunias"); 1814 adn. (a. 556: „VIIII Kal. Ianuarias", e non „VIII" come pubblica anche il Diehl, cfr. D. J. Vives, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona 1941, 100 № 301). Per la istituzione della festa della Natività di M. V. cfr. P. Radó, *Enchiridion liturgicum*, Romae—Friburgi Brisg.—Barcinone 1961, 1349—1350. La più antica testimonianza dell'esistenza di questa festa presso i Bizantini è in un contacio di Romano (s. VI).

[25] Cfr. Diehl, *Inscriptiones...*, nni 1794 (a. 545), 1795 (a. 547), 1797 (a. 546—556), tutte di Ravenna.

[26] Così son detti, ad esempio, nelle epistole di papa Gregorio i *magistri militum* Aldio e Bonifazio (*MGH*, *Epist.* I 129,1 e 277,7; ma altrove Aldio è detto „gloriosus", II 110,9). Il *magister* Basilio dell'Istria è detto invece ora „vir clarissimus" (II 71,27), ora „magnitudo" (II 153). Ma il titolo più frequente è quello di „gloriosus" o di „gloriosissimus": cfr. pure Koch, *Die byzantinischen...*, 67—68.

[27] Lazzarini, *Un'iscrizione...*, 128.

Digitized by Google

in luogo, dell'iscrizione, la M appare semplicemente una M, e non reca segni di trattino spezzato come nella M+A di MAGISTROMIL(ITVM); inoltre la traccia della V — parte superiore dell'asta di destra — appare troppo lontana dalla M; se mai, nell'iscrizione poteva esserci legatura fra A e V. Infine non è vero, come affermava il Lazzarini, che dopo la traccia della V sia da leggere „quasi certamente" una B: dopo ripetuto esame credo che si debba concludere che ci troviamo di fronte ad una R, solo che la pietra, spezzata al di sotto della R, in modo un po' arrotondato, può far credere che si tratti di una B, anche se in realtà non lo sia. Dopo la R e prima della traccia della M finale non ci sono che quattro lettere obliterate; e quindi si deve ritenere che la lezione MAVRICIVM è quasi certa.

Abbiamo già detto che le lettere AR e SIEI del frammento a parte sono indubitabilmente da restituire rispettivamente alle linee 7 e 8. Ci si può porre il problema se il punto occupato da esse nella ricostruzione della lapide sia legittimo oppure sia stato posto a caso a questa distanza dal resto dell'iscrizione e al margine della tavola. Tutto sommato io credo che coloro che le hanno poste in questo punto abbiano rispettato all'incirca la loro posizione originaria, anche perché essi avevano potuto vedere la lapide più o meno integra murata alla base delle fondamenta del presbiterio, prima che essa fosse tolta e si spezzasse. Accettando quindi, in linea di principio e con qualche elasticità, la legittimità del posto ora occupate dalle lettere AR e SIEI, diciamo subito che, data la tenuità dei frammenti e del loro stato di conservazione, le possibilità sono tante, ma non infinite. Si potrebbe pensare di leggere ET CHARTVLARIVM, tenendo presente che vi fu al tempo dell'esarco Isaac un personaggio di notevole rilievo, di nome appunto Maurizio, *chartularius* (*sacri palatii?*), implicato poi negli affari di Roma. Ma c'è una difficoltà grave, e non ce la nascondiamo: che nel Lib. Pontif. questo personaggio non è mai qualificato come *magister militum*, ma semplicemente come *chartularius*.[28] E' pur vero che la qualifica di *chartularius* non esclude, in linea di principio, l'altra qualifica, che poteva indicare il suo potere effettivo, di *magister militum;* basti ricordare che la stessa cosa si può ripetere anche per gli esarchi;[29] ed è vero anche che quel Maurizio che compì con il consenso e l'aiuto del suo esarco Isaac il saccheggio del tesoro papale conservato nel Laterano nei primi mesi del 640, dopo l'elezione di papa Severino I, e che tentò all'inizio del papato di Teodoro (inverno 642—643) di sollevare l'armata di Italia contro l'esarco attraverso un complotto con i principali cittadini di Roma — sollevazione che fu domata dal *magister militum* Dono, inviato da Isaac, con relativa esecuzione capitale del colpevole nei pressi di Ravenna[30] —, non può non esser stato investito di un grande potere mili-

[28] *Lib. Pontif.* I 328,2; 331,3 e 11.

[29] Per esempio, Smaragdo è detto nei documenti „exarchus et chartularius sacri palatii"; Eleuterio pure „patricius et cubicularius" o „chartularius et exarchus"; Olimpio „cubicularius et exarchus"; Teofilatto „cubicularius patricius et exarchus", come, poco dopo, Scolastico, che porta lo stesso titolo. Cfr. *PL* 72,707; *Lib. Pontif.* I 319,2; Marini, *I papiri diplomatici raccolti e illustrati*, Roma 1805, 123; *Lib. Pontif.* I 333,7; 383,1; 392,17; Paul. Diac. VI 34. Cfr. Diehl, *Études*..., 173 n. 2.

[30] *Lib. Pontif.* I 328—332.

Digitized by Google

tare oltre che civile: ma la nostra unica fonte, il Lib. Pontif., non permette una tale identificazione.

Certo noi ci saremmo aspettati a questo punto l'indicazione della regione, o meglio della provincia su cui si esercitava il potere di questo *magister militum,* o anche degli eserciti da lui comandati. Si potrebbe pensare, per esempio, ad integrare: NVMERORVM ARMIN(IORVM) o ARIMIN(ENSIVM) o ARGENT(ENSIVM) o TARVIS(IANORVM) oppure anche NVM. PERSOARMEN(IORVM);[31] senonché a capo di un *numerus* stava un *tribunus* (o un *dux*), e di più *numeri* un *merarcha,* non un *magister militum.*[32] Più giusto ci sembra ancora pensare che qui fosse indicata la provincia. Il frammento AR però permette più di una integrazione: PROV. VRBICARIE, oppure PROV. ANNONARIE, oppure anche — direi con maggiore probabilità — PROV. VENECIARVM.[33] Prima di prendere le misure delle lettere ho creduto per un po' di tempo che il secondo frammento SIEI fosse da leggere STRI, cioè [HI]STRI[E, e da collocare all'inizio della lin. 7; ma viste le misure non c'è più da far congetture di questo genere. Certo la dizione PROV. VENETIARVM propone di nuovo la questione della provincia „Venetia et Histria".[34] In realtà, se si esaminano attentamente i documenti occidentali e orientali dell'epoca, ci si accorge che tale dizione è perfettamente intonata. Se si fa eccezione per il documento di Onorio I diretto „episcopis per Venetiam et Istriam constitutis", in tutti gli altri si parla di „Venetiarum *vel* secundae Retiae. . . episcopi" (590—591), di „episcopi Istriae *seu* Venetiarum" (591), di „episcopi Venetiae *seu* Histriae" (723), di „episcopi . . . Venetiae *seu* Istriae" (725), di „Venetiarum provincia", di „a Deo conservata Venetiarum provincia" (727) e di „Venetiarum episcopi" (739—740).[35] E si noti che le dizioni „episcopi Istriae seu Venetiarum" e „Venetiarum provincia" o „a Deo conservata Venetiarum provincia" provengono

[31] Si tratta di „numeri" tutti di stanza in Italia, come appare dai Papiri Marini; cfr. Diehl, *Études* . . ., 198 n. 14.

[32] Cfr. J. Maspero, *Organisation militaire de l'Égypte byzantine,* Paris 1912, 69—71.

[33] Per l'indicazione e l'estensione di queste provincie cfr. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre,* Bruxelles 1939 („Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini, I") 51 № 531; 52 № 609, 52 № 559 *(Benetia).* Nel *Chron. Pasch.* 209, 3—5, si afferma che il nome della fazione dei „Veneti" di Costantinopoli provenne dalla „regione detta Venezia": ἐκ τοῦ εἶναι ὑπὸ τὴν 'Ρώμην ἐπαρχίαν χώραν λεγομένην Βενετζίαν, ἧστινος μητρόπολίς ἐστι 'Ακυλήϊα, testimonianza che, benché scritta nei primi decenni del sec. VII, sarà da riportare al tempo in cui la sede metropolitana non era ancora stata trasportata a Grado (574—578). Da notare che in queste due testimonianze bizantine 1) la provincia „Benetia" o „detta Venezia" figura come provincia a sé stante; 2) per la prima volta si ha qui una trascrizione fonetica della pronuncia latina di *Venetia.* Per l'uso però del plurale *Venetiarum* in documenti diplomatici della cancelleria bizantina cfr. più innanzi.

[34] Su la questione, molto controversa, cfr. Diehl, *Études* . . ., 46—51; Hartmann, *Untersuchungen...,* 53; C. de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell' Istria durante il medio evo,* I, Roma 1924, 31 sgg.; B. Benussi, *Nel medio evo,* Parenzo 1897, 29—37; Cessi, *Venezia ducale,* I, *Le origini,* Padova 1928, 235—237. Certamente l'Istria non fu mai, come per errore è stato qualche volta affermato, un „thema" bizantino: cfr. J. Ferluga, *Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja,* in „Zbornik radova Vizantološkog Instituta S. A. N.", 2 (1953), 93—94 e 97—98.

[35] Cessi, *Documenti* . . ., I № 13 p. 23 (Onorio I, a. 628); № 8 p. 14; № 9 p. 20; № 18 p. 28; № 19 p. 29; № 21 p. 31—32; № 25 p. 39—40.

Digitized by Google

proprio dalla cancelleria di Bisanzio.[36] Di conseguenza l'integrazione da noi proposta non solo risponde perfettamente al carattere del nostro documento e al luogo in cui era stato collocato, ma anche alla dizione ufficiale dei documenti di cancelleria.

L'integrazione RESEDENTEM apparirebbe quasi ovvia se il Lazzarini non avesse dato indicazioni erronee che potrebbero trarre in inganno gli studiosi. Prima di tutto, gli spazi indicati tra lettera e lettera superstite non sono quelli indicati dal Lazzarini, come abbiamo già detto, ma quelli stessi che abbiamo già indicato. In secondo luogo non è vero che „dopo le lettere RES segue la base di una L tagliata da un segno di abbreviazione, eguale a quello che chiaramente vedesi in *excellentissimo, volente, militum*":[37] la base che si vede non reca segni di taglio per abbreviazione, ma semplicemente il segno di sutura tra i due pezzi contenenti RES e il segno L che può essere benissimo la base di una E. Segue una lettera obliterata o caduta per rottura, ma rimane il contorno: e non c'è alcun dubbio che nella parte destra questa lettera fosse arrotondata, quindi probabilmente una D (non una O che solitamente nell'iscrizione ha forma romboidale). Infine dopo la E segue un segno verticale che non può non essere l'asta di sinistra di una N. Di conseguenza la lezione RESEDENTEM appare sotto tutti i rispetti assolutamente sicura.

Nell'ultima linea il frammento SIEI dà non poco da pensare. Ma occorre tenere presente che la parte superiore delle quattro lettere è rotta, e che quindi non rimangono che le parti inferiori di quattro lettere che, se la prima S e la terza E sono quasi certe, le altre due non sono necessariamente delle I, ma semplicemente il gambo inferiore di una lettera che nel primo caso potrà essere anche una T, nel secondo una T, o F, M, N, P, R, H, dato che di essa non rimane che un frammentino al limite del pezzetto di marmo. Quanto alle lettere PIC con sbarra orizzontale di abbreviazione, io credo che si tratti di una delle tante abbreviazioni di EPISCOPUS[38], da integrare quindi [E] PIC. Se così è, si deve pensare che nella parte finale dell'iscrizione si indicasse il vescovo che aveva consacrato la chiesa. Si presenta perciò quasi ovvia l'integrazione (CONSECRANTE] . . . [E]PI(S)C(OPO), sulla base anche dell'iscrizione già vista di S. Vitale di Ravenna. Se poi il frammento SIEI è da leggere, come io credo STET, tenendo presente che l'abbreviazione ST è già stata usata dal lapicida alla lin. 3 con il valore di SANCTUS e che tale titolo è attribuito in qualche iscrizione al vescovo consacrante a fianco del più comune REVERENTISSIMUS o VIR REVERENTISSIMUS, potremo leggere S(ANC)T(O) ET [REV(ERENTISSIMO)... E]PI(S)C(OPO). Non rimane che integrare il nome del vescovo: lo spazio rimasto è molto breve, non più di quattro o cinque lettere. Chi di noi non pensa al vescovo MAURO fondatore secondo le cronache del vescovato di Torcello?

Prima di passare alla trattazione dei problemi storici che pone la lapide, fermiamoci un momento ancora sull'acclamazione monogrammata finale.

[36] L'imperatore Maurizio a Gregorio I (a. 591, № 9 p. 20) e gli imperatori Leone e Costantino per la chiesa Gradense (a. 727, № 21 p. 31—32).

[37] Lazzarini, *Un'iscrizione* . . . , 129 n. 2.

[38] Più comuni: EPI, EPS, EPSCPI, ecc.

Digitized by Google

La acclamazione FELICITER si riscontra non soltanto alla fine di epigrafi sepolcrali più o meno coeve variamente abbreviata (FLT, FEL, FELICR, ecc.);[39] ma anche in epigrafi di dedicazioni unita ai verbi *aedificare, ponere, instituere, perficere, dedicare;* per esempio: FELICITER EDIFICAVIT..., TELICITER (sic) ISTITVIT..., PERFECIT FELICITER, POSVIT FELICITER, DEDICAVIT FELICITER.[40] L'avverbio rientra dunque negli usi normali di tali dediche, e quindi non solo non fa difficoltà, come la supposta àncora del Lazzarini[41], ma a perfettamente a suo posto.

3. *Interpretazione storica*

In aggiunta alle osservazioni già fatte dal Lazzarini[42] sul contenuto storico dell'iscrizione e all'ipotesi avanzata dal Cessi[43] sull'appartenenza o meno di questa lapide alla basilica di Torcello ci sia permesso di fare alcune considerazioni. Prima di tutto, la data. Come aveva già visto bene il Lazzarini la data „XXIX anno del regno di Eraclio, indizione III", corrisponde al periodo 1 sett. — 5 ott. 639 (e non vagamente 639—640, come ha ripetuto il Cessi).[44] In secondo luogo, la dedicazione a „Maria, madre di Dio". Sia il *Chron. Gradense,* sia quello *Altinate* affermano concordemente che la basilica di Torcello era dedicata a Maria, „madre di Dio"[45], non a Maria Assunta, come ora,

[39] Cfr. U. Monneret de Villard, *Catalogo delle iscrizioni cristiane anteriori al sec. XI,* Milano 1915, 67—68; G. Gazzera, *Delle iscrizioni cristiane antiche del Piemonte,* in „Memorie della R. Accademia delle Scienze di Torino", ser. II, 11 (1851), 106, 49, 53; Diehl, *Inscriptiones . . . ,* nn[i] 1042, 3595, 4696, 420, ecc.; e per le forme abbreviate nn[i] 3119, 1916, 2077.

[40] Cfr. Diehl, *Inscriptiones . . . ,* nn[i] 27 (a. 565—574), 3691 C adn. (s. a.), 801 (s. a.), 1644,19, 59 (a. 317).

[41] Per le varie forme di àncore, nessuna delle quali però assomiglia al monogramma della nostra iscrizione, cfr. Marucchi, *Manuale . . . ,* 252—253; Testini, *Archeologia . . . ,* 357 e 365, oltre, ben inteso, all'articolo di J. P. Kirsch, in *Dict. d'Archéol. chrét. et de Lit.,* I 2006—2007, già citato dal Lazzarini.

[42] Lazzarini, *Un'iscrizione . . . ,* 125—131.

[43] Cessi, *Le origini . . . ,* 35—36 e 25; „Storia di Venezia", I 384; *Alcune osservazioni sulla basilica di S. Maria di Torcello e sulla chiesa di S. Teodoro di Rialto,* in „Atti dell'Ist. Veneto di Scienze Lettere e Arti", 119 (1960—1961), 665—674 e particolarmente a p. 668.

[44] Ciò che corrisponde perfettamente al modo di computare gli anni presso i Bizantini: cfr. F. Doelger, *Das Kaiserjahr der Byzantiner,* in „Sitzungsberichte der Bayer. Akad. der Wissenschaften", Philos.-hist. Kl. 1 (1949) 9—14.

[45] *Chron. Grad.,* in *FSI, Cron. ven. ant.,* I 23, 12 sgg.: „. . . mirabili forma ac prelucida claritate basilicam fundaverunt *(scil.* Venetici) in honorem sancte Dei Genetricis et Virginis Marie . . . " ; *Chron. Altin.,* in *FSI, Origo civ. Ital. seu Ven.,* 56,27 sgg.: „. . . fecerunt *(scil.* Venetici) . . . gloriosissimam et preciosam formam et excelsam et mirabilem habentem claritatem, ecclesiam vero ad honorem sancte Dei Genetricis et Virginis Marie . . . ". Ciò è stato già osservato dal Lazzarini; si può soggiungere però che anche Giovanni Diacono afferma la stessa cosa, per quanto riferisca la costruzione al vescovo Deusdedit, nel suo *Chron.,* in *FSI, Cron. ven. ant.,* I 89,18 sgg.; „qui *(scil.* Deusdedit episcopus) sancte Dei Genitricis ecclesiam devotissime componere variisque marmoribus condecorare perfecerat . . .". E una testimonianza parallela si legge pure nella *Vita Heliodori,* in *Act. SS. Jul.* II 650; „hic *(scil.* Deusdedit) . . . S. Dei Genitricis Marie ecclesiam, eadem similitudine qua fuerat (s'intenda, ad Altino), condidit, ibique sanctorum corpora dignissime collocavit". A parte l'errore di attribuire la costruzione al vescovo Deusdedit (s. VIII?), anche questi due cronisti sono concordi sulla dedica della basilica. E forse è da mettere in maggiore evidenza la testimonianza della *Vita Heliodori,* secondo la quale la basilica di Torcello avrebbe ricevuto la stessa dedica di quella già esistente ad Altino, caduta in mano longobarda nel 639—640.

Digitized by Google

nuova dedicazione, che risale molto probabilmente al tempo della ricostruzione all'inizio del sec. XI.[46] L'epiteto „Dei genetrix" richiama da vicino l'espressione greca Θεοτόκος, e ciò appare del tutto naturale in una dedicazione fatta da alti funzionari bizantini.

La coincidenza fra la data della costruzione e dedicazione della basilica e la data della massima penetrazione in questo territorio dei Longobardi è troppo importante per non esser messa debitamente in rilievo. Si afferma sulla fede di Paolo Diacono che la città di *Opitergium* (Oderzo) e di *Altinum* (Altino) vennero conquistate da Rotari nel 640.[47] E può essere. Ma il movimento di migrazione verso le lagune deve essere iniziato prima della presa di queste città, almeno da quando Concordia cadde nelle mani dei Longobardi per la seconda volta (615). Secondo la tradizione le popolazioni di Aquileia, caduta già nel 569, migrarono a Grado, prima fra tutte le città lagunari; quelle di Concordia (ora Portogruaro) a Caorle („castrum Caprulae"), quelle di Oderzo a Cittanova, detta anche *Heraclia* o *Heracliana,* situata, a quanto sembra, alle foci del Piave ed ora completamente scomparsa;[48] quelle infine di Altino a Torcello.

E a proposito di Torcello Giovanni Diacono osservava: „Torcellus . . ., qui licet urbium menibus minime clarescat, tamen aliarum insularum munitione circumsepta in medio tutissima pollet".[49] Quest'isola dunque, pur non essendo mai stata un *castrum* fortificato[50], fu scelta dagli scampati di Altino per il fatto di trovarsi ancora abbastanza vicina alla terraferma, dove gli Altinati avevano ancora buona parte dei loro interessi, e difesa naturalmente dalle altre isole antistanti e più avanzate sul mare. In effetti, verso il 600 circa, Torcello non compare nell'opuscolo geografico attribuito a Giorgio di Cipro, mentre compare Grado, come *castrum,* a fianco ancora di Oderzo e di Ragogna sul Tagliamento(?), pure *castra,* e di Padova(?), conquistata però dai Longobardi nel 603.[51] Nei documenti di fonte orientale, e parallelamente in quelli di fonte occidentale, per lo più ecclesiastici, della prima metà del sec. VII, non v'è traccia di vita autonoma, né di grandi città o di città di una certa importanza a sud dell'estuario veneto. E' vero però che le cronache veneziane più antiche parlano della città di *Heracliana,* ricongiungendo la sua fondazione

[46] In un opuscoletto di G. Zuliani, *Torcello e la sua cattedrale,* Venezia 1885, 62, l'A. dopo aver citato la ben nota iscrizione del vescovo Orso Orseolo, restauratore della basilica nel 1008, soggiunge che „c'è una pietra fuori della porta di chiesa davanti la canonica con quest'altra epigrafe: CONSECRACIO HVIVS ECCLESIAE DIAE *(sic)* XVI AVGVSTI". Che è appunto il giorno dell'Assunta. È probabile che tale riconsacrazione sia avvenuta dopo la ricostruzione del 1008.

[47] Paul. Diac. IV 45.

[48] Sull'ubicazione cfr. G. Pavanello, *Di un'antica laguna scomparsa (La laguna eracliana),* in „Archivio Veneto-Tridentino", 3 (1923), 263—307 e la carta annessa.

[49] Johan. Diac. *Chron.* 65, 3—5.

[50] Così ancora nel sec. X: cfr. Const. Porph. *de adm. imp.* 27, 93 Moravcsik—Jenkins, e vol. II, *Commentary,* by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, ecc., London 1962, 92; H. Kretschmayr, *Die Beschreibung der venetianischen Inseln bei Konstantinos Porphyrogennetos,* in „Byzantinische Zeitschrift", 13 (1904), 482—489. Ma è noto che Cost. Porf. si serve di fonti scritte o orali di origine veneziana.

[51] Honigmann, *Le Synekdèmos . . .,* 52—54 nni 564, 570, 623 a, 618, e il commento ai singoli numeri. Per la caduta di Padova cfr. Paul. Diac. IV 23.

Digitized by Google

ad Eraclio o ai tempi di Eraclio. Giovanni Diacono infatti scrive: „Quarta quidem insula estat in qua dudum ab Eraclio imperatore fuerat civitas magnopere constructa, sed vetustate consumpta, Venetici iterum illam parvam composuerunt; postquam autem Opiterine civitas a Rothari rege capta est, episcopus illius civitatis, auctoritate Severiani (*leg.* Severini) pape hanc Eraclianam petere ibique suam sedem confirmare voluit".[52] Una cosa del genere afferma pure il Dandolo, che attribuisce però la fondazione della città allo stesso vescovo: „Magnus, vir sanctus et loci (*scil.* Opitergii) catholicus episcopus, cum devota plebe, ad contigua maritima veniens, civitatem sibi construxit, quam sub imperatoris nomine Heracliam vocavit".[53] Più giustamente il *Chron. Altin.*: „Deinde temporibus Eraclii imperatoris venerunt Venetici, quod remanserant de captivitate, et fecerunt civitatem novam, que Eracliana nuncupata est, et manserunt ibi usque temporibus Caroli Magni regis Francorum. Eodem namque tempore inter Paulicium ducem et Gradensem patriarcham orta est contencio magna. Paulicius simul cum filio suo in Eracliana nova civitate ducatum regebat, et tribunus et miles erat in Tarviso usque ad Paduam civitatem Gardocus nomine".[54] Aggiungiamo ancora queste due testimonianze riguardo alla costituzione del vescovato di Torcello. Giovanni Diacono afferma che il vescovo Mauro di Altino „Severini pape auctoritate ad Torcellensem insulam venit, ibique suam sedem corroborare et pro futuro manere decrevit";[55] e il *Chron. Altin.*: „Primum enim constituti sunt (*scil.* Torcelenses et Olivolenses omnium episcoporum) tempore Constantini et Eraclii imperatoris et Benedicti pape et Paulicii Eracliane nove civitatis ducis".[56] A parte l'errore grossolano del cronista altinate di aver fatto di Benedetto I (575—579) o di Benedetto II (684—685) un contemporaneo di Eraclio — ma tale errore può essere facilmente corretto sulla base di Giovanni Diacono —, appare chiaro da questo seguito di testimonianze, 1) che la tradizione ricongiungeva il nome e la fondazione della primitiva città di *Heracliana* ad Eraclio, antecedente alla invasione longobarda del 640; 2) che le sedi episcopali di *Heracliana* e di Torcello sono quasi contemporanee, sorte ambedue al tempo di Eraclio. Può darsi che la prima tradizione si sia consolidata soltanto dopo il IX secolo, come pensa il Cessi;[57] ciò non toglie che molto probabilmente essa riposasse su un fondamento storico abbastanza solido. Oggi soprattutto, dopo il ritrovamento dell'iscrizione torcellana e la sua nuova ricostituzione, le testimoninanze delle cronache, che potevano suscitare dei dubbi, appaiono sostanzialmente veritiere. Un po' prima dell'assalto di Ro-

[52] Johan. Diac. *Chron.* 64, 9—14.

[53] Andr. Dand. *Chron.*, in Muratori, *RIS*, XII, 95, 7—11.

[54] *Chron. Altin*, in *FSI*, *Origo*, 154, 23—155, 2.

[55] Johan. Diac. *Chron.* 84, 21—24. Il Dandolo invece (*Chron.* 95, 15—18) afferma che fu il vescovo Paolo, che ebbe come successore Maurizio; il quale Maurizio sembra poi essere il Mauro di Giovanni Diacono e del *Chron Altinate*.

[56] *Chron. Altin.* 46, 1—2. Qui forse l'indicazione „Olivolenses" è esatta, a patto di intendere „Heraclienses", in quanto, come è noto, la sede di Olivolo sembra che sia sorta dopo il trasporto della sede del governo a Rialto.

[57] Cessi, *Venezia ducale* . . . , I, 237—238.

Digitized by Google

tari gli abitanti di Oderzo si rifugiano nella laguna ove poi sorgerà Eracliana o Cittanova;[58] quelli invece di Altino a Torcello, e ivi ricostruiscono i loro focolari, le loro case, le loro chiese, i vescovati.[59] E non è nemmeno da escludere che Eraclio stesso, attraverso il suo esarco Isaac e il suo *magister militum* Maurizio, abbia contribuito in qualche modo, con denari e donativi, alla fondazione delle nuove città rifugio degli scampati: questo grande stratego bizantino avrebbe compreso bene l'importanza di mantenere sulle coste dell'alto Adriatico un punto di appoggio sicuro per la flotta bizantina di Ravenna, forse su suggerimento dello stesso esarco, che era stato compagno d'armi del „basileus" e comandante valoroso di eserciti già sul fronte orientale.[60] In fondo, anche la costruzione della basilica, di cui fa fede l'iscrizione torcellana, è da considerarsi un atto di liberalità del governo bizantino in Italia.

L'iscrizione, che abbiamo tentato di restituire, per quanto possibile, nella sua forma originaria, ci dice sostanzialmente:

---

[58] Io non vedo francamente alcuna contraddizione nei cronisti su la denominazione di questa città, come invece pensa il Cessi, *Venezia ducale* . . . , I 237—238. La denominazione „Civitas nova" può essere sorta benissimo contemporaneamente o quasi a quella di „Heracliana", ad indicare la ‚nuova' sede del governo, quando, caduta Oderzo, i Veneziani si posero a ricostruire o ad ampliare la vecchia città sorta alcuni anni prima. Non c'è problema vero e proprio in questa doppia denominazione.

[59] Il Cessi, anche nella sua assai rara seconda edizione di *Venezia ducale,* I, *Duca e popolo,* Venezia (1940), 83—84, pur attribuendo ancora la lapide alla basilica di Torcello, affermava: „non è presente il vescovo, o almeno il suo nome non figura nel mutilo testo (*s'intenda*: dell'iscrizione di Torcello). Forse quest'assenza concorda con il momento storico. Non esiste un vescovo di Torcello, ma il vescovo di Altino, al quale, se pure sia migrato nell'isola, non si può attribuire né spetta il merito della nuova costruzione o della ricostruzione. Essa è compiuta per volontà e consenso degli organi civili". La stessa cosa ha affermato anche recentemente in *Alcune osservazioni* . . . , 667: „il *presbyter* Mauro . . . effettivamente fu vescovo di Altino", riparato a Torcello sotto la pressione longobarda, „senza però mutar titolo e forse senza mutar stabile residenza"; e nella nota 4 „Non si trattò però di trasferimento della sede episcopale, né l'*auctoritas* di papa Severino, citata dal diacono Giovanni, se autentica, promulgata dal pontefice nel breve periodo del suo governo, non implica la traslazione di titolo, non avvenuta, ma autorizzazione di residenza". Osserviamo: 1) la lapide ora ci assicura che era presente un vescovo all'atto della consacrazione; 2) questo vescovo si dichiara già nel sett. – ott. 639 „episcopus huius ecclesie" cioè di Torcello; 3) anche ammesso che non possa esser stato il papa Severino a confermare già a quella data la traslazione della sede — Severino in effetti fu eletto nell'ottobre 638 ma fu ordinato soltanto il 28 maggio 640 e morì il 2 agosto dello stesso anno; la sua ordinazione fu ritardata dal ben noto saccheggio del tesoro operato dal cartulario Maurizio, cfr. L. Bréhier – R. Aigrain, *Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe (590—757),* in „Histoire de l'Église" di A. Fliche e V. Martin, (Paris) 1938, 133 e 400 –, si può sempre ammettere che la conferma sia avvenuta fra il maggio e l'agosto, del 640. Giovanni Diacono dice che Mauro „suam sedem *corroborare* et *pro futuro manere* decrevit". Qui si parla non soltanto di autorizzazione di residenza, ma di „conferma" di nuova „sede episcopale", cioè di „titolo", anche per l'avvenire, quindi permanente e stabile.

[60] Cfr. *CIG* IV 9869 (epitafio di Isaac) e 9870. Su di lui cfr. Hartmann, *Untersuchungen* . . . , 14—15 e 115; *Geschichte Italiens im Mittelalter,* II, Gotha 1900, 208—214; Lazzarini, *Un'iscrizione* . . . , 126, che ricorda anche altri documenti riguardanti questo esarco: *PL* 80, 469 e 482 (lettera di Onorio I del 625); *Lib. Pontif.* I 328—332.

Digitized by Google

1) che la zona lagunare, verso la fine del regno di Eraclio, era un „angolo di territorio bizantino"[61], che faceva parte ancora dell'antica „a Deo conservata Venetiarum provincia", a capo della quale, sulla base anche di altre testimonianze storiche, si può ritenere che ci fosse un *magister militum* alle dirette dipendenze dell' *exarchus Italiae*;[62]

2) che la chiesa di S. Maria „madre di Dio" fu edificata per ordine dell'esarco Isaac e da lui dedicata „per volere di Dio", „a utile ricordo dei suoi meriti e del suo esercito";

3) che l'opera fu compiuta dal *magister militum* Maurizio, „governatore della provincia delle Venezie", „mentre risiedeva in questo luogo di sua proprietà".

L'iscrizione, come è già stato detto, fa giustizia delle ambizioni degli antichi cronisti locali, che si proposero di dimostrare l'originaria indipendenza del „ducato" veneziano, e testimonia in modo incontrovertibile la continuità del governo bizantino in queste regioni pur dopo la conquista longobarda.

Ma perché mai „ex iussione" dell'esarco e „pro eius meritis et eius exercitu"? Il fatto di una „iussio" particolare dell'esarco per poter procedere alla costruzione e alla dedicazione di una chiesa rientra, a quanto sembra, in una prassi amministrativa normale ancora per il sec. VII; tanto più che il costruttore, il *magister* Maurizio, appare essere un alto funzionario locale possessore di beni in quella zona. La motivazione, molto probabilmente, è da collegare con gli avvenimenti, anche militari, dell'occupazione rotariana di Oderzo e di Altino. „La conclusione sfortunata di questi, ha osservato giustamente il Cessi[63], con la perdita della città, che era stata l'ultima sede del governo provinciale bizantino in terraferma, non poteva diminuire il merito della resistenza e della difesa sostenuta per lungo tempo dalle forze militari bizantine; il ricordo del loro valore non poteva suonare fuor di luogo, se quel monumento era elevato quasi come simbolo della rinnovata gagliardia del governo eracliano, che tentava far risorgere dalle rovine della sconfitta le nuove fortune bizantine della provincia". Io non vedo però, francamente, quale sia il vantaggio di supporre, come ha fatto ripetutamente il Cessi[64], che la lapide appartenesse alla chiesa eretta ad Eracliana, città sorta per volere di Eraclio

[61] Lazzarini, *Un'iscrizione*..., 130.

[62] Non comprendo per quale ragione il Cessi, *Le origini*..., 25, affermi che secondo Paolo Diacono (IV 38, *MGH SS. rer. lang.* 132, 25) le Venezie sarebbero state governate da un „patrizio", prima che da un *magister militum*. Il passo in questione non prova nulla, perché il „Gregorius patricius Romanorum" — si noti: „Romanorum", non „Venetorum" o „Venetiarum" o „Venetie et Histrie"! — che a Oderzo trae in un tranello Taso e Caco del Friuli non è altri che l'esarco Gregorio I (619—625), ricordato dallo stesso Paolo anche un po' più innanzi (ibid. 133, 5) e nel *Privilegium* trascritto dal codice estense di Agnell. *Lib. pontif. eccl. ravenn.*, *MGH SS rer. lang.*, 350 n. 8. Anche l'altra affermazione del Cessi, *Venezia ducale*...., I 235, che vorrebbe il *magister militum* della provincia „residente ormai in Istria" dopo cioè la conquista longobarda di Oderzo, non sembra appoggiata ad alcuna fonte sicura.

[63] Cessi, *Le origini*..., 35.

[64] Cfr. n. 43. L'ipotesi — ché di altro non si tratta — è stata criticata anche da M. Brunetti, *Torcello*..., 26, e nell'art. „Torcello" in *Enc. Ital.*, XXXIV (Milano 1949), 19.

Digitized by Google

e destinata ad ospitare il governo profugo da Oderzo, e che sia stata poi trasportata a Torcello e riutilizzata ivi come materiale da costruzione o di consolidamento. Solo perché nello stesso anno sorgeva appunto Eracliana? Perché appare strana la dedicazione in un luogo come Torcello? A parte il fatto che non è vero che il dedicatario — il Cessi intende dire Maurizio — eleggesse ivi l'ultimo suo domicilio: la lezione ARCAM . . . SIBI LABORE SUO FACERE . . . M, non è ammissibile in nessun modo, come abbiamo già dimostrato; l'ipotesi non regge anche per altre ragioni. Prima di tutto, che effettivamente la dedica a „Maria, madre di Dio" corrisponde perfettamente a quanto ci tramandano le cronache, mentre non si ha notizia di tale dedicazione di chiese nella scomparsa Eracliana; in secondo luogo, „la scadente qualità di quel sasso, ha detto bene molto recentemente il Bognetti[65], non l'avrebbe indicata come materiale da costruzione"; infine che la basilica di Eracliana era ancora funzionante al tempo della sistemazione del presbiterio di Torcello. Del resto, è ormai accertato dagli studiosi più qualificati che sia la pianta primitiva basilicale, sia la parte inferiore della facciata scompartita a lesene, sia il battistero — di cui rimangono le fondamenta —, sia l'altare, scoperto durante i lavori del 1929, ed ora ricomposto sul luogo, sono da attribuire al sec. VII.[66] L'ipotesi di un trasporto della lapide dalla chiesa di Eracliana è dunque da abbandonare: l'iscrizione appartiene alla basilica di Torcello e ad essa si riferisce.

Rimane ora il compito di spiegare la presenza nell'isola del *magister militum* Maurizio come „risiedente" in questo luogo, Torcello, di sua proprietà (IN HVNC LOCVM SVVM). In realtà meraviglia non poco trovare come risiedente a Torcello il governatore della provincia „delle Venezie", dato che, secondo la tradizione, la sede del governatorato, dopo la conquista longobarda, sarebbe stata trasferita da Oderzo ad Eracliana, fondata ai tempi

---

[65] Bognetti, *Scavi a Torcello . . .,* 8.

[66] Cfr. Brunetti, Bettini, Forlati, ecc., *Torcello . . .,* 108 sgg.; Forlati, *L'altare maggiore della basilica di Torcello,* in „Bollettino d'arte", 10 (1930—31), 49—56; Brunetti, „Torcello", *Enc. Ital.* cit., 19; M. Brunetti, *La basilica di S. Maria Assunta,* in „Storia di Venezia", II, Venezia 1958, 597—604; G. Fiocco, *L'architettura esarcale lungo la laguna veneta,* in „Atti dell'Istit. Veneto di Scienze, Lettere ed Arti", 97 (1937—1938), — ; *Venezia esarcale e Torcello,* in „Torcello" . . ., 135 sgg.; Schulz, *Die kirchenbauten auf der Insel Torcello,* Berlin 1927; per la storia e l'iconografia della basilica cfr. Fl. Corner, *Ecclesiae Torcellanae antiquis monumentis nunc etiam primum editis illustratae,* Venetiis 1749, 12—99 (ma ha importanza solo per il periodo più recente); A. Costadoni, *Osservazioni intorno alla Chiesa cattedrale di Torcello e ad alcune sacre sue antichità,* s. l. né d. (ma 1750), ancora utile; N. Battaglini, *Torcello antica e moderna, Studi,* Venezia 1871 (superato); G. Zuliani, *Torcello e la sua cattedrale,* Venezia 1885 (ancora utile per la raccolta di iscrizioni); L. Conton, *Torcello, il suo estuario e i suoi monumenti,* Venezia 1927 (a p. 37 ricorda l'iscrizione); G. Lorenzetti, *Torcello,* Venezia 1939; G. Fogolari, *La cattedra episcopale del Duomo di Torcello,* Venezia 1933 (estr. dagli „Atti dell' Ist. Veneto di Scienze Lettere e Arti", 90, 1933, 311—324: sostiene giustamente che la cosiddetta „carega de Atila" non fu il seggio episcopale del presbiterio); G. Musolino, *Torcello,* Venezia² 1955 (a p. 13 è ricordata la lapide e a p. 70, in una nota, l' A. aderisce alla tesi del Cessi che essa appartenga alla presunta basilica di Eracliana; ma le ragioni addotte non hanno alcun valore); G. Perocco, *L'isola di Torcello,* Venezia 1956 (a p. 3 è ricordata l'iscrizione senza un commento degno di nota). Per la questione dei mosaici cfr. da ultimo Bognetti, *Per la critica . . .,* 132—133.

Digitized by Google

di Eraclio e ricostruita o ampliata dopo la presa di Oderzo. Tuttavia, alla vigilia del grande assalto di Rotari il portarsi verso la laguna di Torcello piuttosto che verso la laguna di Eracliana, onde non cadere nelle mani del nemico ed avere una via più libera e più breve verso il porto ravennate, per qualsiasi evenienza, può darsi che abbia costituito allora un vantaggio apprezzabile. D'altra parte sembra logico pensare che la ricostruzione e l'ampliamento della primitiva Eracliana abbia richiesto un po' di tempo, almeno un paio d'anni. È ammissibile dunque che il governatore, già risiedente a Oderzo, si sia trasportato in un primo tempo a Torcello, tanto più che ivi possedeva un „locus" di sua proprietà. I possessi di questo alto funzionario bizantino dovevano comprendere buona parte di tutta la zona lagunare antistante ad Altino e costituire insomma un latifondo. Questo latifondo, quasi con certezza, era stato dato o dalla chiesa Ravennate o da quella Aquileiese al nostro *magister militum* a titolo enfiteutico o perpetuo ed ereditario. È estremamente improbabile che si tratti di una concessione del governo esarcale, cioè di una proprietà fondiaria militare, data in cambio dell'obbligo del servizio prestato allo stato bizantino: è noto che non si trovano tracce di concessioni di fondi militari (στρατιωτικὰ κτήματα) fatte dagli imperatori nell'Italia bizantina;[67] il nostro caso sarebbe un *unicum* non giustificabile, mentre nel VI e VII secolo si hanno numerosissimi esempi di concessioni di proprietà fondiarie enfiteutiche da parte delle chiese di Roma, di Ravenna, di Aquileia e via dicendo, proprio in favore di funzionari imperiali (esarchi, *magistri militum*, prefetti, tribuni, vicari) ed anche di sottufficiali o di semplici soldati dei *numeri* di stanza nelle varie regioni italiche sotto dominio bizantino.[68]

E' da pensare dunque che la residenza a Torcello del *magister militum* Maurizio sia stata temporanea, in attesa di trasferirsi in una residenza permanente e approvata dal governo centrale bizantino ad Eracliana; e che la basilica sia sorta in un luogo che era già possesso privato di Maurizio, per un gesto munifico del suo donatore.

Rimane ancora da risolvere un ultimo problema storico. Abbiamo visto che le cronache parlano di un „dux" Paulicio che „simul cum filio suo in

---

[67] Diehl, *Études . . .*, 317. Sul problema dell'esistenza di „beni militari" nel sec. VII si è ritornati recentemente, per concludere, malgrado qualche parere avverso, che di essi non c'è traccia nei documenti: cfr. A. Pertusi, *La formation des thèmes byzantins*, in „Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress", I. Muenchen 1958, 14 n. 63 e 30 n. 146; J. Karayannopulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, „Byzantinisches Archiv", 10, Muenchen 1959, 71—88 e recens. dello stesso allo studio di H.—W. Haussig, *Anfänge der Themenordnung* (= F. Altheim — R. Stiehl, *Finanzgeschichte der Spätantike*, Frankfurt am Main 1957, 82—114) in „Byzantinische Zeitschrift", 50 (1957), 477; P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Les sources et les problèmes*, in „Revue Historique", 219 (1958), 43—70 e particolarmente 65—70. In senso contrario: G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, 10 sgg.; *Histoire de l'État byzantin*, Paris 1956, 125—126; *Agrarian conditions in the Byzantine Empire in the Middle Age*, in „The Cambridge Economic History of Europe", I, Cambridge 1942, 196 sgg.; *L'exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins*, in „VII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina", Ravenna 1960, 102 (ma la frase del Diehl mi sembra male intesa) e 105—107.

[68] Diehl, *Études . . .*, 293—299.

Digitized by Google

Eracliana nova civitate ducatum regebat" e che ebbe una „contentio magna" con il patriarca di Grado „eodem tempore", cioè al tempo in cui avvenne la conquista rotariana di Oderzo. La stessa cronaca precisa che c'era un *tribunus* anche a Treviso, di nome Gardoco, il cui comando si estendeva fino a Padova, e un altro con suo figlio, Egilio Gaulo con Enea, ad Asolo e a Oderzo, che comandavano „usque ad Panonie finis".[69] Ciò rispecchia una situazione che *grosso modo* può essere riferita ad un'epoca immediatamente precedente all'invasione rotariana del 640: un *dux* o un *tribunus*, come in altre zone italiane sotto dominio bizantino, sta ad Eracliana, sede poi del governo provinciale, e altri *tribuni* sono variamente dislocati in altre città della provincia. Naturalmente le cronache, preoccupate di dimostrare l'indipendenza originaria della zona veneziana, si guardano bene dal dire che tali *duces* o *tribuni* erano sottoposti all'autorità di un *magister militum* governatore militare di tutta la provincia. Orbene, la presenza di un „Paulicius dux" ad Eracliana, se qui il termine „dux" ha per il cronista lo stesso valore di „tribunus", un po' prima della conquista longobarda del 640, non è in contrasto con quanto si è detto a proposito del *magister militum* Maurizio; anzi, se mai, conferma che in quel tempo il *magister*, cioè il governatore della provincia, non stava ad Eracliana, ma a Torcello. Appare anche chiaro che questo „Paulicius dux" del tempo di Eraclio di cui parla questo cronista non è certo quel „Paulucius" o „Paulicio" che fu eletto „dux", secondo Giovanni Diacono[70], „temporibus

[69] *Chron. Altin.* 154, 23—155, 4. Il Besta, *Nuove ricerche sul Chronicon Altinate*, in „Nuovo Archivio Veneto", NS 15 (1908), 47, prendendo in esame il brano osservava che esso presenta una latinità più corretta e profondamente diversa dal solito; poi si chiedeva: „dobbiamo qui supporre la conoscenza d'una cronaca perduta, in cui il nome di *Paulicius dux* fosse sostituito a quello di *Mauricius*, cronaca che per l'accenno al *Gradensis patriarcha* non può essere stata anteriore al sec. IX? E può pensarsi che di lì sia pur derivato quanto a p. 34, 9 sgg. e 39, 37 sgg. (in *MGH, SS* XIV) si narra intorno al sanguinoso scontro fra equilesi ed eracleensi? In ambo i luoghi appare stereotipata la frase *post decessum Paulicii ducis*, la quale ci riconduce, parmi, ad'un'unica fonte che evidentemente dava l'avvenimento per posteriore alla morte di Paoluccio. Il cronista mantenne la frase stessa facendo poi riuccidere capricciosamente in Eraclea il doge già morto al *litus Pineti* insieme al figlio". E' chiaro che il Besta pensava al *Mauricius* presunto successore di *Paulicius*, secondo le cronache e gli antichi cataloghi dei dogi; così infatti intende anche nell'altro studio: *I trucchi della cosiddetta Cronaca Altinate*, in „Atti del R. Istit. Veneto di Scienze, Lettere e Arti", 74 (1914—1915), 1312: „l'uccisione del doge Paoluccio con tutta la famiglia all'infuori di un solo superstite fa pensare alla leggenda che poi corse intorno ai Giustiniani; ed è certo irreale. Non Paoluccio e il figlio, ma Maurizio e il figlio furono veramente uccisi, dopo esser stati nemici ad uno dei patriarchi di Grado. E lo furono in tempi diversi da quelli a cui il cronista vorrebbe riferire l'eccidio ducale". Anche il Cessi, *Studi sopra la composizione del cosidetto Chronicon Altinate*, in „Bollettino dell'Istit. Stor. Ital. e Archivio Muratoriano", 49 (1933), 61 sgg., pensa ad una sostituzione di *Paulicius* a *Mauricius*. Sarei anch'io del parere che qui ci fu sostituzione di *Paulicius* a *Mauricius*, forse già nella cronaca originaria, ma non con il Maurizio presunto „doge", bensì con il Maurizio *magister militum*, come si dirà più innanzi.

[70] Johan. Diac. *Chron.* 91, 5—12.

Digitized by Google

Anastasii et Liuprandi": quest'ultimo — considerato dalla tradizione primo „doge" di Venezia — serà da ritenere del 713—715 circa (e non del 697 come pretende il Dandolo)[71], cioè di un secolo dopo circa rispetto al precedente, e sarà molto probabilmente quello stesso che appare anche nel famoso *Pactum Lotharii* come uno dei due esecutori della „terminatio" liuprandina.[72] Se invece il cronista Altinate volle designare con il termine „dux" il governatore di tutta la provincia delle Venezie, allora questo presunto „Paulicius"[73] sarà una confusione per „Mauricius" e quindi da identificare con lo stesso *magister militum* della nostra iscrizione trasferitosi ad Eracliana, poco dopo la conquista longobarda, dal temporaneo soggiorno di Torcello. E allora anche la „magna contentio" con il patriarca di Grado può rispecchiare un fatto realmente accaduto. Purtroppo il cronista non spiega di che natura fosse la contesa con il patriarca e non dice nemmeno il nome, se Fortunato o Primogenio. Io credo che si tratti del primo. E' noto che Fortunato, vescovo proveniente dal Friuli, dove si continuava lo scisma, aveva tentato alla morte di Cipriano (626 o 627), di impossessarsi della sede di Grado con un atto di forza e aveva rotto i legami di comunione con Roma ristabiliti dal predecessore Candidiano; per cui il papa Onorio, reso edotto dai vescovi della provincia veneto-istriana, l'aveva destituito condannando la sua „perfidia" e inviato al suo posto Primogenio, suddiacono e regionario della sede apostolica.[74] In questo triste affare c'era certamente la mano del re longobardo Arioaldo, che era stato osteggiato nella sua elezione a re dall'esarco Isaac.[75] Molto probabilmente il *magister militum* Maurizio — se di lui si tratta —, seguendo la politica dei suoi superiori bizantini, non esitò ad affiancarsi ai vescovi veneto-istriani nella denuncia al papa dell'usurpatore Fortunato e delle mene di Arioaldo. E' chiarò però che se il cronista Altinate vuole riferirsi a questo episodio, erra ponendolo cronologicamente dopo l'insediamento di Maurizio ad Eracliana,

[71] Andr. Dand. *Chron.* 105, 40—106, 14.

[72] Cessi, *Documenti* . . . , № 55, p. 107.

[73] Il Besta, *I trucchi* . . . , 1303, ha sostenuto che le parole „Benedicti pape et Paulucii Eracliane nove civitatis ducis" (del *Chron. Altin.* 46, 1—2) sono un'aggiunta del cronista; il Cessi, *Studi* . . . , 61 n. 2, ha criticato la supposizione del Besta che siano interpolazioni tardive: secondo l'A. il nome di Benedetto sarebbe un termine obbligato, perché fu il papa che avrebbe consacrato tutti gli episcopati veneti. Sempre secondo il Cessi la formula preposta al catalogo torcellano non reggerebbe, e andrebbe ricollocata in testa al catalogo olivolense; allora combinerebbero alcuni elementi essenziali. A noi sembra più semplice ammettere un errore nell'indicazione di papa Benedetto, facilmente correggibile sulla base di Giovanni Diacono. In effetti, l'altra indicazione „tempore Constantini et Heraclii" non è incriminabile, perché o vuol alludere ad Eraclio e al figlio Costantino, associato al trono dal padre fin dal 22 genn. 613, o ad Eraclio nuovo Costantino (cioè Costantino III), che regnò dall' 11 febbr. al 24 maggio 641. Ma la formula, per quanto invertita — più giusta sarebbe stata „Heraclii et Constantini" —, è più da riferire al primo che al secondo caso.

[74] Bréhier—Aigrain, *Grégoire le Grand* . . . , 398—399.

[75] *PL* 80, 469 e 480.

Digitized by Google

cioè dodici anni circa dopo il suo avvenimento; ma si tratta, tutto sommato, di un errore scusabile.

A conclusione di queste note storiche diremo soltanto che l'importanza fondamentale dell'iscrizione torcellana per la storia delle origini di Venezia e particolarmente del territorio di Torcello appare oggi in tutta la sua luminosa verità storica. Essa ci testimonia anche — ciò che purtroppo era sfuggito al primo editore e agli studiosi più eminenti di storia veneziana — dell'esistenza sicura e incontrovertibile del vescovato di Torcello alla data almeno del 640, in accordo sostanzialmente con le antiche cronache locali.[76]

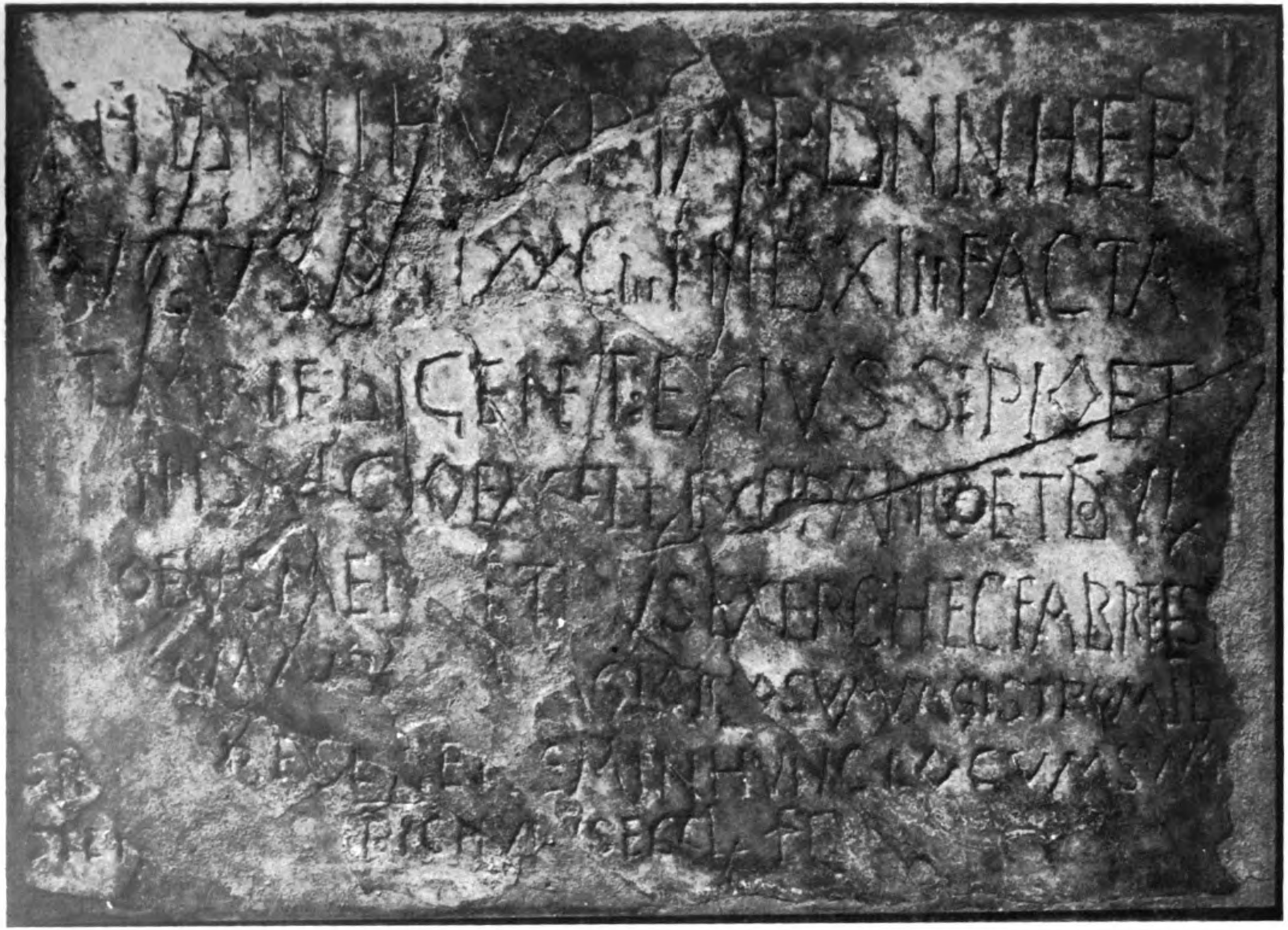
Milano

[76] Cfr. nn. 59 e 73. Il Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I, Gotha 1905, 405 e 415, pone la fondazione del vescovato fra il 635 e il 640; il Kehr, *Regesta Pontificum Romanorum*, *Italia pontificia*, VII, *Venetiae et Histria*, 2, *Respublica*, *Venetiarum*, *Provincia Gradensis*, *Histria*, Berolini 1925, 89, pone invece il privilegio di papa Severino in favore del trasferimento della sede episcopale da Altino a Torcello nel 640. Lo credo anche io, ma nel senso detto alla n. 59.

Mi sia concesso di ringraziare qui, alla fine di questo studio, il segretario generale della „Fondazione G. Cini" di Venezia, Prof. Vittore Branca, che si è adoperato in ogni modo per farmi avere le fotografie desiderate dell'iscrizione, e il direttore dell'Istituto per la storia della società e dello stato veneziano della stessa Fondazione, Prof. G. P. Bognetti, che ha avuto la bontà di discutere con me alcuni punti della presente indagine. Ad ambedue vada il mio grazie sentito e sincero.

Digitized by Google

Digitized by Google

Iscrizione della basilica di Torcello. Stato attuale dell'iscrizione (fot. della „Fondazione G. Cini" di Venezia).

Iscrizione della basilica di Torcello. Stato dell'iscrizione nel 1954, prima del restauro (fot. Soprintendenza ai Monumenti di Venezia).

Digitized by Google

Iscrizione della basilica di Torcello. Stato dell'iscrizione nel 1913 (fot. Soprintendenza ai Monumenti di Venezia).

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

NINA PIGULEVSKAJA

LE SORT DU PHOINIKON

L'influence économique de Byzance s'étendait jusqu'aux bords de la Mer Rouge et embrassait les régions de l'Egypte et les provinces asiatiques de la péninsule de l'Arabie. L'Empire comptait tirer de grand profits de la domination sur la mer qui séparait les deux continents.

D'après le témoignage de Malchos, en 473 le kindit Amorkes (Imroulkais) s'est emparé de l'île de Yotaba. Mais l'Empire Byzantin a su reprendre ce territoire très important pour lui. La Chronographie de Théophane rapporte vers les années 497/8 (an 5990) les victoires de Romanos, général des armées.

„En cette année les Arabes appelés Skinites firent irruption dans l'Euphratésie. Dans le premier village de Syrie, portant le nom de Bytrapsa, le stratègue de ces lieux Eugène, homme zélé dans ses paroles tout comme dans ses actions, les attaqua et les vainquit dans la bataille. Les vaincus appartenaient à la tribu du philarque Naaman et étaient liés aux Perses par un pacte. En même temps Romanos chef (ἄρχων) des armées palestiniennes, homme admirable au conseil et en stratégie (dans les affaires en temps de paix et de guerre) captura au cours de cette guerre Ogar (Hudǧr), fils d'Aréthas, appelé Talaban, et un grand nombre de prisonniers. Avant cette bataille, Romanos avait combattu et mis en déroute un autre skinite qui portait le nom de Gabala et qui avait attaqué la Palestine avant sa venue. De même l'île de Yotaba qui se trouve dans le golfe de la mer Erithrée, soumise à l'empereur romain et contrainte de lui payer un tribut considérable et dont les arabes skinites s'étaient, entre temps, emparés, fut libérée par Romanos au cours de cruelles batailles. Puis il laissa les marchands romains vivre indépendamment sur l'île, exporter des marchandises de l'Inde et payer l'impôt établi à l'empereur“.[1]

Ainsi vers la fin du Ve s. on peut noter l'affaiblissement des tribus kindites. La politique de l'Empire Byzantin était alors de repousser les Skinites, Arabes nomades, le lond de toute la frontière. Les Kindites étaient surtout étroitement liés aux Maadéens dans l'Arabie centrale où

[1] Theophanes, Chronographia, ed. de Boor, Lipsiae 1883, t. I, p. 141. — *E. Stein*. Histoire du Bas Empire, Paris 1949, t. II, p. 91.

Digitized by Google

ceux-ci avaient une situation stable. Ceci est confirmé par les sources narratives arabes et par les inscriptions sabéennes (par exemple Ry. 509). Malchos établit les liens entre Imroulkais, qui s'était emparé de Yotaba et les „Arabes perses". Ceux qui avaient fait irruption en Syrie en 497 leur appartenaient aussi. Cependant, parmi ceux qui avaient attaqué l'Empire Byzantin et furent vaincus par Romanos sont cités aussi les noms de Hudǧr (Ogar, Ogr), fils de Harith de la maison Taalaba, et qui, par conséquent, était un Kindite et de Djabala (Gabala), un Ghassanide.

Il faut noter que, d'après ce qu'en dit le texte cité, l'agression fut accomplie par des groupes séparés de Kindites et de Ghassanides. Gabala n'était pas encore du nombre des fédérés accomplis de l'Empire.

Il est évident, que les Arabes tenaient beaucoup à conserver l'île de Yotaba, car les batailles furent „cruelles", à ce qu'en dit la source.

Le sort de l'île de Yotaba a aussi occupé Procope, qui, dans ses écrits, l'a considéré comme dépendant de la politique générale de l'Empire Byzantin vis-à-vis des Ḥimyarites et des Éthiopiens. Il s'est adressé aux liens économiques et commerciaux de l'Empire avec l'Arabie du Sud et le littoral oriental de l'Afrique. C'est en rapport avec ces liens qu'il traite le problème de l'île, du „Grand espace" occupé par le Phoinikon, peuplé, depuis les temps les plus reculés, par les Arabes. Le texte de Procope témoigne de ce que celui-ci avait connaissance des faits relatés par Malchos. Il savait, en plus, que l'île avait été reprise par les Skinites.

Mais il faut tenir compte de ce qu'il aspire, à un certain point, à flatter Justinien.

Procope affirme, tout d'abord, que la mer Érythrée sert de lien entre les „Indes" et les Romains. Elle commence près des Indes et se termine près d'Aila, formant un „golfe très étroit". En sortant par la mer de cette ville de l'empire romain, dans la direction du vent du Sud on rencontre les „montagnes de l'Égypte", et sur le côté gauche, s'étend un „désert inhabité". Le golfe est si étroit que l'on aperçoit la terre des deux côtés. La distance d'Aila à Yotaba est à peu près de mille stades. Là, depuis les temps anciens, habitent „les Juifs autonomes, devenus sous Justinien sujets des Romains". Cette affirmation se trouve en contradiction avec ce que l'on sait sur le rétablissement des droits de Byzance sur l'ile après les sanglantes batailles du général des armées Romanos. Il se pouvait que cette affirmation fut dictée par le désir qu'avait Procope de glorifier Justinien. On peut supposer d'autre part que des marchands dont les marchadises étaient exemptes de taxes, bien qu'officiellement ils fussent les sujets d'autres états, des Himyarites peut-être, se seraient établis sur l'île avec leur commerce. Sous le règne de Justinien, les circonstances étant favorables au commerce, ce groupe de la population pouvait s'être plié à la domination de l'Empire et même avoir cherché sa protection.

Plus loin Procope dit que la traversée de la mer Érythrée est dangereuse, surtout la nuit, car les bateaux sont contraints d'accoster sur la „côte à gauche", c'est-à-dire sur le littoral de la péninsule de l'Arabie.[2]

[2] Procopius, De bello persico I 19, p. 101, ed. Haury.

Digitized by Google

La partie de la côte, située immédiatement après les montagnes de la Palestine, appartenait aux Arabes, Σαρακηνοὶ ἔχουσι qui, depuis les „temps anciens", s'étaient établis sur la terre du Phoinikon qui s'étend sur une grande distance et où il ne pousse rien que les dattes. Cette étendue est donc un désert, dans lequel, çà et là, il y a des oasis où poussent les dattiers. Le chef des Arabes de cette contrée ὁ τῶν ἐκείνῃ Σαρακηνῶν ἄρχων fut nommé philarque des Arabes de Palestine. Il eut le mérite, d'après ce qu'en dit Procope, de sauvegarder cette terre. Étant gouvernée par Abouharibos, cette terre fut hors de danger, tandis que le chef lui-même sut inspirer de la terreur aux „barbares assujettis" et aux ennemis. Aboukaribos fit cadeau du Phoinikon à Justinien, qui n'en pouvait prendre possession en réalité (τὸ μὲν οὖν λόγῳ ... ἔχει).[3] Il était impossible d'occuper cette étendue, car elle est éloignée de 10 jours de traversée par un désert inhabité et absolument aride. C'est pourquoi, conclue Procope, ce don d'Aboukaribos „ne mériterait aucune attention, si ce n'était l'accueil bienveillant que lui fit Justinien". Il faut se ranger entièrement à l'avis de Procope bien qu'il soit le résultat de son parti pris. L'étendue du Phoinikon était traversée par une route praticable pour les caravanes qui menait de l'Arabie méridionale et centrale vers l'isthme de Suez, Ail, Petra, Palmira et Jérusalem.

„La terre des Himyarites se trouve à trente étapes (μονὰς τριάκοντα) au sud de la terre de Phoinikon qui appartient maintenant aux Romains" est-il dit dans le „Martyre d'Aréthas". Cette source du VIe siècle établit la distance jusqu'à Himyar à partir du Phoinikon, confirmant par là les données de Procope.[4]

Les Arabes qui habitaient le Phoinikon, tout comme ceux qui vivaient au délà du Phoinikon, et des montagnes Tauriques[5], vénèrent la „sainteté d'un lieu", où ils se réunissent deux fois par an. Vers „le milieu du printemps", la fête dure tout un mois et toutes les opérations militaires cessent. Après le „solstice d'été" la même fête dure deux mois.[6] Ces traditions mentionnées par Nonnosus sont probablement liées aux rites préislamiques, en premier lieu avec la Mecque.

Au sud du Phoinikon, Procope dispose la tribu des Maadéens qui possédait la côte et une importante partie du continent. Les Maadéens (Μααδδηνοί, dans certains manuscrits Μααδηνοί) — dépendaient des Himyarites (Ὁμηριτῶν κατήκοοι ὄντες).[7]

Les armées byzantines ne pouvaient occuper toute l'étendue du Phoinikon. D'ailleurs, l'Empire Byzantin n'était pas enclin à y laisser ses garnisons. Ce n'était nullement nécessaire, car les Arabes, gouvernés par Aboukaribos, défendaient eux-mêmes ces terres.

---

[3] Ibid., p. 102 — *N. Pigoulevskaya*, Byzance en route pour l'Inde, Leningrad 1951, p. 323.
[4] Martyrium Arethae, Acta sanctorum, Octobris, t. X, Bruxelles 1861, p. 722.
[5] Nonnosus, Fragmenta historicorum graecorum, ed. C. Mullerus, t. IV, Parisiis 1851, p. 179.
[6] Ibidem, p. 179.
[7] Procopius, De bello persico I 19, p. 102.

Digitized by Google

Cependant, le Phoinikon avec Aïl, ainsi qu'un morceau de littoral le long du golfe, et l'île Yotaba constituaient un tout et représentaient pour Byzance un appui important au sud. Ces terres servaient de clef aux voies commerciales sur terre et sur mer entre l'Arabie du sud et d'Éthiopie.

Tant que ces terres demeuraient aux mains de Kindites, hostiles à l'Empire, le commerce byzantin se heurtait à de nombreux obstacles. Comme les régions centrales de l'Arabie étaient occupées par les Maadéens, dont une partie était restée au Yemen, leur situation devenait équivoque. Leurs anciennes relations avec Himyar soutenues par Byzance étaient en contradiction avec les intérêts nouveaux des Maadéens auxquels ils étaient liés par l'intermédiaire de la principauté des Lahmides.

Ils devenaient dans une certaine mesure dépendants de l'Iran dont on craignait beaucoup l'influence à Constantinople. Ces liens sont témoignés par la présence des Maadéens dans le camp du roi Mundare, l'an 524 reconnues par Syméon de Betharšame.

Aspirant à établir des liens amicaux avec le royaume des Himyarites et protégeant le christianisme, Byzance avait pour but de garantir la sécurité des voies commerciales passant par la péninsule et par la mer Érythrée. C'est pourquoi les Maadéens alliés de Himyar pouvaient défendre l'ensemble de ces voies.

Le territoire comprenant le pays habité par les Maadéens tout comme le Phoinikon, et, plus loin, au Nord, les terres habitées par les Arabes („jusqu' à la ville de Gaza cette terre s'appelait dans l'Antiquité — Arabie", — dit Procope) avait été gouverné par le roi des Arabes, qui avait pour capitale la ville de Petra.[8] On sait que les contrées de la troisième Palestine, Aïl, le Phoinikon et l'île de Yotaba étaient gouvernés par Aboukaribos fils de Gabala, un Ghassanide. On dispose comme témoignage, de la grande inscription d'Abraha, datant de l'an 543 (C. I. H., 541, lignes 91 et 92), dans laquelle sont cités les deux Ghassanides Harith ibn Djabala et Aboukarib ibn Djabala.[9]

On peut en conclure que déjà à la fin de cette année le philarquat de la troisième Palestine était passé aux mains d'une nouvelle famille, qui a su consolider sa situation jouissant de la protection et de l'alliance de Byzance. C'est là que les Ghassanides ont renversé les Kindites et, pour affermir leur situation, ils cherchèrent le protectorat de l'Empire. Aboukaribos sut maîtriser les siens et menacer les ennemis qui le craignaient beaucoup. Il méritait d'être au pouvoir.

Étant philarque byzantin, il envoya, comme son frère Harith, les messagers (lignes 90—92) chez Abraha, comme le fit d'ailleurs aussi leur ennemi le roi Mundar, roi des Lahmides, mentionné dans l'inscription (lingne 90).

Dans les années 40 du VIe siècle les Ghassanides, très puissants, étaient la force et l'appui de l'Empire contre toutes les tribus arabes hostiles.

[8] Procopius, De bello persico I 19, p. 103.

[9] Corpus inscriptionum Himyariticarum II, Paris 1911, p. 281, 295. Inscr. 541 lignes 91—92.

Digitized by Google

Il est connu que Procope dans son chapitre consacré à l'Arabie du sud (I.20) donne la conclusion suivante: „Les Éthiopiens ne pouvaient pas acheter la metaxe aux Indes, car les marchands persans se tenaient toujours dans les ports là où les bateaux indiens accostaient les premiers, car ils habitaient dans les contrées voisines et achetaient toutes les marchandises. Les Himyarites ne considéraient pas comme difficile de passer par un chemin désert et long et attaquer un peuple plus guerrier. Enfin Abraha lorsqu'il se fut solidemant assuré le pouvoir, promettait souvent à Justinien de faire irruption en Perside, mais il ne se mit en campagne qu'une seule fois et revint aussitôt en arrière".[10]

Ce précieux témoignage de Procope sur ce qu'Abraha a tout de même essayé de faire irruption dans la Perside a été confronté par de nombreux chercheurs avec l'inscription Ry 506 datant de 547 et publiée en 1953.

Les livres „sur les guerres" ont été écrits par Procope de Césarée entre 545 et 550.[11] Il pouvait donc avoir connaissance de la campagne de 547 dont témoigne l'inscription.

L'inscription Ry 506 est gravée sur un rocher près du puits de Mouraighan, situé à 130 km au nord de Hima et à 170 km au sud-est de Bicha. Mouraighan se trouve sur le chemin, menant de la partie sud de la péninsule de l'Arabie à Mecque. Gravée au nom du roi Abraha l'inscription est datée de l'an 662 de l'ère Himyarite, ce qui correspond à l'an 547 de l'ère nouvelle.[12] La campagne d'Abraha avait pour but de soumettre et réprimer les tribus rebelles de Maad et de „banou Amirim". A en juger d'après l'inscription, les Maadéens étaient non seulement étroitement liés aux Lahmides, mais ils étaient même soumis à Hira, car étant vaincus par Abraha, ils étaient contraints de donner des otages, et d'envoyer Amr, fils de Mundar III, roi des Lahmides, pour des pourparlers avec le roi de Himyar (inscription Ry 506, lignes 3 et 7). L'inscription apprend sans ambiguïté, que le roi Mundar fit Amr „gouverneur de Maadéens".[13]

Les temps où les Himyarites faisaient gouverner le pays habité par les Maadéens par les rois de la famille des Kindites étaient passés. Les tribus de Maad venues de l'Arabie du sud étaient maintenant soumises à Hirta, d'où l'intervention dans leurs affaires d'Amr ibn Mundar qui intercéda en leur faveur auprès du roi Abraha en 547. Au cours de la campagne militaire les Himyarites étaient divisés en deux parties. Le premier groupe unissait les Kindites et les Alites sous le commandement d'Abgabar, et d'un autre général d'armées-Bachr. Cette armée combattait

[10] Procopius, De bello persico I 20, p. 110.

[11] *B. Rubin*, Das Zeitalter Justinians, Berlin 1960, p. 193.

[12] *G. Ryckmana*, Inscriptions sud-arabes, X^e^ série. Le Muséon, 1953, v. 66, 3—4, pp. 275—284; *J. Ryckmans*, Inscriptions historiques sabéennes. Le Muséon, 1953, vol. 66, 3—4, pp. 339—342; *W. Caskel*, Entdeckungen in Arabien. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westphalem. 1954, Heft 30, p. 28—30.

[13] Dans l'inscription (wsthlfw c'ly mʿdm) de la racine hlf, dont provient le mot „calife". *G. Rychmans*, ibid., p. 284; *A. Beeston*, Notes on the Mireighan inscription. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1954, v. 16, p. 391.

Digitized by Google

contre la tribu rebelle banou Amir, à l'ouest de Muraighan, au bord de la Mer Rouge. A la tête de l'autre armée des Himyrites se trouvait Abraha lui-même. Il faisait la guerre aux Maadéens près de Haliban, qui se trouvait à 420 km au nord de Muraighan dans la direction de Hirta.

Ces campagnes d'Abraha doivent être mises en rapport avec les guerres perso-byzantines 540—546, dans lesquelles les Himyarites soutenaient l'Empire Byzantin.[14] Les Himyarites avaient leurs comptes à régler avec le Lahmides, car les régions de l'Arabie Centrale dont s'étaient emparés les Maadéens faisaient partie de la route „des parfums", contrôlée par les Lahmides. Il était dans les intérêts de Byzance, comme dans ceux des Himyarites, de maintenir toute la route commerciale le long du littoral et par la Mer Rouge elle-même, sans y admettre les Persans, qui étaient liés à Hirta. Le rapprochement des Maadéens avec les Lahmides se rapporte à une période antérieure.

Il est probable, que les événements mentionnés par Procope et ceux reflétés dans l'inscription de Muraighan sont les mêmes. Abraha, il est vrai, ne s'attaqua pas à la terre des Perses, la Perside, mais deux chefs d'armées et lui-même firent irruption dans les régions soumises à l'influence des Lahmides, qui, à leur tour, se trouvaient sous l'influence de l'Iran. Cette campagne portait un coup aux „Arabes de la Perside" et affaiblissait les possibilités du shahanshah. Himyar luttait dans ses propres intérêts économiques qui de même que ceux de Byzance étaient concentrés sur les voies commerciales par lesquelles on transportait les „parfums" de l'Arabie et les soies de la Chine et de l'Inde.

Leningrad

---

[14] *W. Caskel,* Entdeckungen in Arabien, p. 38.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

БОРИСЛАВ РАДОЈЧИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ВАЗАЛНИХ ОДНОСА СРБИЈЕ ПРЕМА ВИЗАНТИЈИ ПЕДЕСЕТИХ И ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XII ВЕКА

У византијско-српским односима XII века владавина Манојла I Комнина представља посебну етапу. То је време кад византијска држава доживљује још једном свој унутрашњи препород. У спољашњој политици епоха најистакнутијег цара династије Комнина одликује се новом доминацијом Византије на Балканском полуострву, праћеном дуготрајним борбама са Угрима у средишту којих су се налазили и сукоби Византије са Србијом. Овом проблему, нарочито питању односа са Србијом, византијски цар поклањао је посебну пажњу, настојећи да у Србима има своје сигурне савезнике. Међутим, ослободилачке тежње српских средњовековних владара, особито првих Немањића, као и њихови напори за стварањем јединствене српске државе били су знатна сметња византијском цару у његовој жељи да осигура супрематију Византије над Србијом.

Вештом дипломати и државнику, Манојлу I Комнину, полазило је, ипак, за руком, и поред отпора српских великих жупана, да за извесно време обезбеди себи превласт над Србијом смењујући и постављајући нове владаре на српском престолу.[1] На тај начин византијски цар је успео да створи од Србије своју вазалну државу а од српских владара — жупана и архижупана — своје покорне вазале који су и поред дужне оданости користили сваки погодан тренутак да се ослободе зависности од Византије.[2]

---

[1] Делатност византијског цара најлепше су окарактерисали *F. Chalandon,* Les Comnènes II: Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912, 200 sq. као и *Г. Острогорски,* Историја Византије, Београд 1959, 357 сл. О интервенцији Манојла I Комнина у Србији као и о његовом односу према српским владарима његовог времена, Урошу II, Првославу, Деси и Белошу в. најпре *К. Јиречек—J. Радонић,* Историја Срба I², Београд 1952, 144, сл.

[2] Дајући кратак преглед византијско-јужнословенских односа *Г. Острогорски,* Византија и Јужни Словени, Југословенски историјски часопис 1, Београд 1963, 10 истиче да је Рашка под Комнинима типично вазална држава Византијског Царства.

Digitized by Google

Какви су били односи између Византије и Србије педесетих и шездесетих година XII века, права која је имао византијски цар према Србији и обавезе српских владара према њему, питања су која првенствено траже одговор кад се приступа проучавању вазалних односа Србије према Византији у другој половини XII века.

Говорећи о бици на Тари, која је била у јесен 1150. године, византијски историчар Јован Кинам даје драгоцен податак о закључењу уговора после велике победе византијске војске над удруженим угарско-српским трупама.[3] Из Кинамове вести сазнајемо да је у логор византијског цара дошло најпре српско посланство са молбом да се Урошу II опрости за сва учињена недела. По царевој наредби морао је да дође и сам жупан да моли за милост. Пошто се подигао са земље, на коју је пао код царевих ногу и заклетвама потврдио уговор, дао је цару обећање да ће му заувек остати роб и ако овај буде ратовао на западу помагаће га са 2.000 војника а у Азији са 500.[4]

О овој победи византијске војске над Србима и Угрима прича и други византијски историчар Никита Хонијат, чије су вести, заједно са Кинамовим, главни наративни извор за проучавање српско-византијских односа овога времена. Али, осим угарско-српског уговора против Византије и двобоја византијског цара и Вакхина, из података овог писца не може се сазнати ни где је била битка нити се спомиње закључење уговора о миру између Србије и Византије.[5]

Исти је случај и са угледним византијским песником на двору Манојла I Комнина Теодором Продромом који са усхићењем велича значајну цареву победу на Тари којој се „ток узбуркао а корито препунило од лешева". Величајући победу свог господара у Србији Теодор Продром, вероватно, није сматрао потребним да у своје похвалне стихове ставља и један уговор, иако му је његово закључење, како ћемо видети доцније, било познато.[6]

Говорећи у наставку о Србима Јован Кинам каже да су ови после много времена одузели власт Урошу и без царева знања предали је другом његовом брату. Међутим, бојећи се да се цар не разљути на њих, Срби су довели к њему Десу и Уроша, обећавајући да ће се безусловно покоравати оном кога овај одабере. Пошто је ту ствар расправио на суду, цар је поново поверио власт Урошу.[7] Са овим податком Кинама стоји у сагласности једно место код Теодора Продрома који спомиње Десу као незаконитог владара Срба. Описан је Десин

[3] Cinnamus, ed. Bon. 113; о бици на Тари детаљно расправља *G. Škrivanić*, Bitka na Tari (1150), Vesnik Vojnog Muzeja 6—7, Beograd 1962, 25 sl. Податке J. Кинама о овој бици користи и *Б. Ст. Радојичић*, Кинамов ΓΟΥΡΔΕΣΗΣ, Зборник радова Византолошког института VIII/1 — Mélanges G. Ostrogorsky I — Београд 1963, 255 сл.

[4] Cinnamus 113.

[5] N. Choniates, ed. Bon. 122.

[6] Поему Т. Продрома о узнемиреној Тари в. код *E. Miller*, Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs 2 (1881) 763.

[7] Cinnamus 204.

Digitized by Google

долазак на суд пред цара због страха од евентуалне византијске интервенције. С њим је дошао и онај који је био лишен власти и који је требало да гони отпадника и да баци Десу у окове како би поново узео власт као и раније. Описујући суђење супарницима песник истиче какав је био однос византијског цара према Урошу II и Деси. За првог Теодор Продром у виду обраћања цару каже: „Спасаваш власт оном што паде са власти. Успоставивши баштину, извесне међе и удео, спасаваш њега да има сигурнију власт. Снажиш га теби везаног уговором и највернијег... Одпадника си опоменуо да се остави ранијих дела“, речи су које се односе на Десу. У наставку песник каже цару: „Тако досуђујеш власти, тако подељујеш, тако одмерујеш слугама својим и гардистима својим уделе, извесне међе и досуђене баштине пазећи да се не може дато отуђити онима који се верно држе оног што је утврђено... Лепо и мудро пресудивши њима и одредивши им границе дао си сваком меру и средио на тај начин све по Далмацији“[8]. На основу ових података Т. Продрома, који за Уроша II и Десу каже да су цареви робови — οὕτω μετρεῖς τοῖς δούλοις σου — може се добити приближно јасна слика о томе каква су била права византијског цара приликом решавања спорова око српског престола. Такође се види да ова права проистичу из уговора који је био закључен између Византије и Србије после битке на Тари 1150. године. Оно што Срби нису били у стању да реше пресудио је Манојло I Комнин и његовој пресуди покоравали су се обавезно како легитимни српски владар Урош II тако исто и Деса који је узурпирао власт у Србији. Византијски цар је одредио границе између завађене браће, што би се могло односити на давање области Дендре Деси на управу, како се то види из причања Ј. Кинама. Свакако да је овде реч о истом оном уговору што га спомиње Кинам после битке на Тари који Теодор Продром у свом првом, кратком, хвалоспеву није споменуо.

Иако не спомиње поименце ни једног ни другог, јасно је да мајстор реторике Михаило Солунски говори такође о доласку Уроша II и Десе на суд пред Манојла I Комнина. Дачани су, како овај ретор зове Србе, збацили сатрапа кога је учврстио византијски цар. Бојећи се опасности која им се приближавала дошли су пред „судију непристрасног“ који враћа на престо ранијег владара и прима обећања о таоцима и савезу у рату.[9] Највероватније да се и у овој последњој вести мисли на уговор о миру и на обавезе Срба према Византији после битке на Тари.

Нешто доцније, причајући о походу византијског цара на Србију шездесетих година XII века, Јован Кинам напомиње да је то било због Првослава који је тада управљао том земљом и смишљао да се одметне и да влада самостално. Пошто га је осудио, цар му је одузео власт, али се ипак сажалио и поклонио му врло плодно земљиште с добрим пашњацима за стоку.[10] У другим савременим византијским

[8] Th. Prodromos, ed. E. Miller 761 sq.

[9] Михаило Солунски: Fontes rerum byzantinarum I (1892) 163 sq., ed. *W. Regel.*

[10] Cinnamus 204.

Digitized by Google

изворима не говори се ништа о Првославу. У наставку византијски писац прича о Белошу кога је цар после тога довео на српски престо. Али кад је Белош напустио Србију и отишао у Угарску, Манојло I Комнин предао је власт у Србији Деси који је тада управљао у области Дендре близу Ниша.[11] Пошто је од овога примио уверавања да ће му целог живота остати покоран и да ће Ромејима уступити Дендру, цар га је прогласио архижупаном.[12] Мало касније Деса је прекршио дато обећање, поново заузео Дендру и ослободио се зависности од Ромеја. Због свега тога и Деса је изведен пред суд и, пошто му је доказана кривица, цар га је послао у Цариград.[13] Иако контраверзне, вести Никите Хонијата о Деси подударају се ипак са Кинамовим причањем, нарочито о проблему вазалности овог српског владара према византијском цару. Од Н. Хонијата такође сазнајемо да је Деса долазио пред Манојла I Комнина коме се заклињао да неће радити ништа против цареве воље и да ће му бити веран.[14]

Велика победа византијске војске на Тари у јесен 1150. године била је пресудна за даље српско-византијске односе. Срби су били приморани да прихвате услове уговора о миру које им је наметнуо византијски цар, као и обавезе које су из њега проистицале. Одредбе овог уговора указују, како се чини, на вазалност Србије према Византији, што ћемо покушати да утврдимо и анализом вести историјских извора које су споменуте на овом месту. После успеха Манојла I Комнина на Тари више није било озбиљнијих војних интервенција византијске војске у Србији све до времена владавине Стефана Немање 1172. године кад је српски жупан морао да побегне у планине као некад Урош II. Међутим, то не значи да српски жупани у току више од 20 година нису покушавали да се ослободе византијског утицаја. Напротив, они су предузимали такве акције, али у њима, како то сазнајемо од савремених византијских писаца, нису имали успеха. Византијски цар је одмах на почетку осујећивао њихове намере и настојао да одржи стање какво је било пре сваког неуспелог покушаја.

Већ у случају кад се Срби обраћају цару да реши спор између жупана Уроша II и Десе види се да је Манојло I Комнин имао одлучујућу реч приликом промене на српском престолу. Иако овај пример, издвојено узет, још увек не мора да значи да су српски средњовековни владари били у пуној зависности од византијског цара, ипак нас и он сам доводи у могућност да доста поуздано закључимо о постојању вазалних односа Србије према Византији. Није искључено да су се Срби обратили византијском цару позивајући се на уговор о миру закључен после битке на Тари, по коме се они и њихов жупан Урош II обраћају свом врховном заштитнику у моменту кад је власт српског владара доведена у питање а самим тим и испуњење обавеза према Византији. То је, вероватно, и био разлог више што су Срби

[11] Ibid.
[12] Ibid.
[13] Ibid. 213.
[14] N. Choniates 178.

Digitized by Google

тражили од византијског цара да реши овај спор на суду. И, како се могло очекивати, Манојло I Комнин доноси пресуду у корист збаченог српског жупана Уроша II. Али, ако је то обраћање византијском цару било на основу тачака уговора, то исто може да буде само још једна потврда о вазалности Србије према Византији, јер је цар, вероватно приликом склапања тог уговора, добио право врховног пресудитеља у евентуалним споровима до којих је могло доћи.[15] Шта је тада било са Десом, коме је одузета власт, видећемо доцније.

Други случај, кад Првослав покушава да се одметне од византијског цара и да влада самостално, јасно показује какав је био однос између Византије и Србије шездесетих година XII века. Из податка да је Првослав смишљао да се одметне и да влада самостално ἀποστασίαν ὠδίνησε καὶ αὐτονόμῳ ἐχρῆτο τῇ γνώμῃ[16] види се очевидно какве су биле тежње византијског цара с једне и српског жупана с друге стране. Док је Манојло I Комнин имао на српском престолу послушног вазала и настојао да такво стање одржи, Првослав је желео да се ослободи византијске врховне власти и да влада самостално. Због оваквог става српског жупана Првославу је одузета власт у Србији. Сада долази оно најзанимљивије у српско-византијским односима. То је тренутак кад византијски писац Јован Кинам каже да се цар сажалио на Првослављеву судбину и да му је поклонио плодно земљиште с добрим пашњацима за стоку, како не би могао поново чинити недела — Πριμίσϑλαβον μέντοι τῆς τύχης κατακτισάμενος ἐκεῖϑεν μὲν ἀπανίστησιν ὡς μὴ καὶ πάλιν κακουργεῖν δύναιτο, χώρᾳ δὲ πιοτάτῃ δωρεῖται καὶ τὰ εἰς νομὰς ζώων ἀγαϑῇ[17]. Вешти византијски цар интервенисао је и овом приликом благовремено и на најефикаснији начин. По свему судећи, нађено је најбоље решење не само за Византију и Србију него и за збаченог српског владара кога Манојло I Комнин није потпуно одбацио од себе. Напротив, он га је додељивањем земљишта сасвим примирио, везао за себе и онемогућио му било какво непријатељско деловање против Византије. Од Првослава, побуњеног владара, створио је још једног свог покорног вазала у рангу обичног великаша који више није имао могућности да активно учествује у политичким збивањима него остаје негде по страни. Можда овај пример даље цареве интервенције највидљивије открива природу српско-византијских односа у другој половини XII века.

---

[15] Cinnamus 113. О овом уговору између Србије и Византије, после победе византијске војске над српским жупаном Урошем II, в. најпре *В. Г. Васильевский,* Союз двух империи, Труды IV, 67, као и *Љ. Ковачевић,* Неколика питања о Стефану Немањи, Глас СКА LVIII, 70 сл. који ову борбу око српског престола ставља у пролеће 1153. год., док *К. Јиречек—Ј. Радонић,* н. д. 144 датирају овај сукоб са 1155. год. Вероватно због тога, како је то претпоставио већ *Ст. Новаковић,* Српске области у XI и XII веку, Гласник СУД XLVIII, 124, што је за византијског цара било боље да на српском престолу има оног владара с којим је већ био у пријатељским односима него оног који би се једног дана могао побунити против Византије, Манојло I Комнин враћа престо Урошу II.

[16] Cinnamus 204.

[17] Ibid.

Digitized by Google

Вратимо се сада још једном на вести о пресуди Манојла I Комнина према којима је власт у Србији поново припала Урошу II. Јован Кинам каже да је Деса доведен на суд заједно са Урошем али ништа не говори о пресуди која би се односила на њега. Исти је случај и код Михаила Солунског који каже да је престо враћен ранијем владару. Међутим, код Теодора Продрома има извесних индикација да је Деса, приликом пресуде у спору са Урошем II, добио неке области по одлуци византијског цара. Јер овај песник каже да је цар лепо и мудро пресудио њима и одредио им границе... Кад се овај податак упореди са вешћу Јована Кинама у којој се говори о Деси као господару у области Дендре близу Ниша, с правом се може закључити да је он ову област добио као утеху због тога што му је одузет престо који је узурпирао. Тако би случај Десин био истоветан са Првослављевим који је, у накнаду за одузету власт, добио извесно земљиште на коришћење. Овако се једино може објаснити и каснији однос између цара и Десе кога је Манојло I Комнин, после Белошевог напуштања српског престола и одласка у Угарску, прогласио архижупаном, и то пошто му је Деса претходно вратио Дендру и уверио га да ће му целог живота остати покоран. После овог, између Србије и Византије наставља се период мирних односа. Деса је свакако био задовољан јер је постао српски владар, а Манојло I Комнин спокојан јер се у српској држави налазио на челу његов бар привремено послушни и покорни вазал. На основу следећег податка могуће је ближе утврдити однос између византијског цара и српског жупана као вазала и сазнати неке појединости о томе како је Деса владао на српском престолу.

Очигледно је да је византијски цар под одређеним условима и обавезама предао Деси власт у Србији. Док их се овај придржавао међу њима је владао мир. После извесног времена, саопштава Кинам, Деса је, користећи рат Угарске против Византије, занемарио обавезе, поново заузео Дендру и ослободио се зависности од Византије — τῶν συνθηκῶν ἀλογήσας Δένδρας τε χώρας εἰσαῦθις μετεποιεῖτο καὶ τῆς Ρωμαίων ἀφηνιάζων ἀρχῆς[18]. Овакав поступак српског жупана изазвао је нову интервенцију византијског цара против Срба са циљем да казни њихову непослушност. Оно што је Деса занемарио и одбацио свакако му је, некад, против његове воље наметнуо византијски цар као његов врховни господар. Да није било тако, Деса не би користио повољну прилику — сукоб Угарске и Византије — да се ослободи оног што му је несумњиво сметало у тежњи да самостално влада.

Кад је увидео опасност која му прети, Деса је поново дошао пред цара и, пошто му је на суду доказана кривица за преступе и издај-

[18] Ibid. 212. У погледу Дендре, коју је Деса добио од византијског цара на управу, историчари нису могли да се сложе о којој је области реч него су тражили различита места и области које би највише одговарале овом топониму. Дендра је најпре идентификована са Дубравом: *P. Šafarik*, Pamătky drěvniho pisměnictvy Jinoslovanuv, 1851 3 sq.; затим Шумадијом: *В. Г. Васильевский*, н. д. 84 и *Ф. Шишић*, Увод у Летопис Попа Дукљанина, Београд 1936, 100; 249. и најзад Дубочицом. На овој идентификацији нарочито је инсистирао *Ст. Новаковић*, Земљиште радње Немањине, Годишњица Н. Чупића 1, 1897 183, сл., као и *Љ. Ковачевић*, н. д. 114 сл.

Digitized by Google

ство, јер је, поврх свега, и угарског краља назвао својим господаром, био је најпре стављен под стражу, а потом спроведен и притворен у Цариграду.[19] И овом приликом, као и раније кад су Срби довели Уроша II и Десу на суд пред цара, српски владар долази сам пред Манојла I Комнина као свог врховног господара, спреман да му овај суди као свом потчињеном, што цар и чини и поступа с њим као са својим непослушним великодостојником. Овај случај са Десом најбоља је илустрација какав је био однос Србије према Византији у време владавине овог српског жупана. Византијски цар је имао пуно право да контролише делатност српског владара и, ако је то било потребно, да му суди уколико покуша да се ослободи његовог утицаја. На основу оваквог стања ствари, као и одлучујуће речи византијског цара приликом промена на српском престолу, може се, за један одређени период XII века, добити бар приближно јасна слика о вазалности Србије према Византији, а самим тим и о односу српских владара према византијском цару, у овом случају Манојлу I Комнину.

Овим се проблем вазалности Србије према Византији у другој половини XII века ни приближно не исцрпљује, нити решава, него напротив само покреће његово проучавање. Несумњиво је да су вазални односи, у виду српских обавеза и права византијског цара, постојали. На жалост, фрагментарност вести у историјским изворима не омогућује да се детаљније сазна о томе са чиме су све у ове вазалне односе ступале и једна и друга страна. Па ипак, како друкчије да се назове однос кад византијски цар даје за извесно време посед неком угледном члану владајуће српске куће која, као што смо видели, није могла да предузме ништа без његовог знања и одобрења. А ако је нешто и предузимано, супротно вољи и интересима цара, то је одмах изазвало његову интервенцију у циљу спречавања и враћања на постојеће стање и односе. Мешање Манојла I Комнина у све српске догађаје педесетих и шездесетих година XII века није било једнострано нити се састојало само у војним интервенцијама и судским пресудама у споровима око српског престола. Он је свакако тежио да свој утицај учврсти и још даље прошири. Због тога је и додељивао земљиште збаченим српским жупанима, стварајући од њих велепоседнике, и на тај начин осигуравао мир и са друге стране. Међутим, поједине акције Манојла I Комнина, праћене војном интервенцијом и застрашивањем, биле су само најефикаснији метод да се одржи вазалност Србије према Византији.

---

[19] Cinnamus 214.

Digitized by Google

BORISLAV RADOJČIĆ

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DES RAPPORTS DE VASSELAGE DE LA SERBIE ENVERS BYZANCE AU COMMENCEMENT DE LA SECONDE MOITIÉ DU XIIe SIÈCLE

Résumé

Après la bataille sur la Tara (1150) il y eut d'importants changements dans les rapports entre Byzance et la Serbie. Les clauses du traité de paix, conclu après cette bataille, semblent indiquer le commencement des rapports de vasselage de la Serbie envers Byzance. Les données des historiens byzantins Jean Kinnamos, Nicétas Choniates, ainsi que celles de Théodore Prodromos et du maître de rhétorique Michel de Salonique élargissent nos connaissances sur les rapports de vasselage de la Serbie envers Byzance, spécialement en ce qui concerne les droits exercés par l'empereur Manuel Ier Comnène envers les joupans serbes Uroš II, Desa et Prvoslav. L'empereur byzantin convoquait les joupans serbe devant son tribunal, ou bien ils venaient de leur chef devant Manuel Ier Comnène demandant grâce et promettant leur soumission. L'empereur byzantin décidait des changements sur le trône serbe. Pendant les années 50 et 60 du XIIe siècle il change les joupans serbes qui voulaient se libérer de l'influence byzantine et être indépendants, et il nommait de nouveaux joupans qui lui juraient fidélité. Les interventions de Manuel Ier Comnène dans les affaires serbes ne se limitaient seulement à ça: il n'éliminait pas complètement les joupans déchus mais il leur attribuait certaines régions. C'est ainsi que Desa obtint la région de Dendra et Prvoslav des terrains fertiles avec pâturages pour le bétail. L'empereur désirait, probablement, de cette manière contrôler leur future activité.

Cette contribution a pour but, en premier lieu, de souligner la complexité du problème du vasselage serbe envers Byzance et de stimuler les études sur les rapports de vasselage de la Serbie envers Byzance dans la seconde moitié du XIIe siècle.

Beograd

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ НАЈСТАРИЈЕГ ОХРИДСКОГ СЛИКАРСТВА

Фреске охридске Св. Софије — и поред свих текстова о њима — остале су, до данас, неиспитане. Старији историчари уметности: Mије, Петковић, Окуњев, међу њих морам да убројим и Мано-Зисија, имали су пред собом само фрагменте, отприлике оно што је публиковано у првој свесци париског корпуса наших фресака.[1] После 1951. године кад су почели велики конзерваторски и рестаураторски радови у охридској Св. Софији, поступно су откриване нове и нове површине фресака из XI века; на крају се показало да је у катедралној цркви охридских архиепископа остало знатно више старог живописа него што се пре чишћења очекивало.

Први опширнији рад о најстаријим охридским фрескама, после извршене конзервације, штампан је 1955. године. То је студија П. Миљковића - Пепека „Фреските во светилиштето на црквата Св. Софија во Охрид".[2] Миљковић очевидно није тада био дорастао сувише сложеној проблематици — али је он свакако први покушао да пружи колико-толико исцрпан опис фресака у олтарском простору. За тачно описивање фресака у охридској Св. Софији била је потребна — пре свега — основна предрадња: сигурно идентификовање фигура и сцена. Коликогод то изгледало само по себи разумљиво, то ипак није учињено. Спори и за многе заметни и незанимљиви посао дешифровања натписа на најстаријим фрескама у Св. Софији рађен је

[1] Старија литература о Св. Софији: *М. А. Пурковић,* Попис цркава у старој српској држави, Скопље 1938, стр. 46—47 s. v. Софија Св. Новија литература код *В. Н. Лазарева* (Живопис XI—XII веков в Македонии) у: XIIᵉ Congrès international des études byzantines. Rapports, Beograd — Ohrid 1961, 105—104, и код Р. Љубинковића: *R. Ljubinković,* La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XIᵉ et XIIᵉ siècles, IX Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1962, 405—441.

[2] *Петар Миљковић-Пепек,* Материјали за македонската средновековна уметност. Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид — Изданија на Археолошкиот музеј — Скопје, книга I, № 3, Скопје, 1955, стр. 37—70+I—III схема + XXI табла.

Digitized by Google

— благо речено — на брзу руку.[3] У неколико махова покушавано је да се охридски најстарији живопис после чишћења макар и сумарно опише. Први општи, јако кратки, преглед дао је Р. Љубинковић у популарној књижици о конзервацији Св. Софије.[4] Скоро истовремено публикован је споменути Миљковићев рад, писан са знатно већим амбицијама, али несигурно и неједнако. Високо изнад тих текстова стоје пасуси В. Н. Лазарева о Св. Софији у његовом реферату „Живопис XI—XII веков в Македонии" [XII Congrès international des études byzantines, Ochride 1961 — Rapports V, Belgrade—Ochride 1961, стр. 105—134; са 36 илустрација]. Лазарев је успео да пружи заиста синоптичну галерију монументалног сликарства XI и XII века у Македонији и Византији са ширином и искуством који импонују. Изразито екстензивни карактер приказивања, једино могући метод при изради реферата за конгрес, није допуштао Лазареву да се дуже и прецизније задржи на појединостима охридских фресака; иако је он, узгред, набацио низ драгоцених запажања, нарочито у компарацијама између Св. Софије кијевске и Св. Софије охридске. Неколико веома занимљивих хипотеза о најстаријем охридском сликарству дали су М. и Р. Љубинковић у Зборнику Охридског музеја за 1961. годину, у чланку о средњовековном сликарству у Охриду.[5] Све у свему, мора се рећи, да је монументални охридски живопис XI века био често у центру пажње, још више у центру дискусија, али, да се — на жалост — нико досада није потрудио да приђе нешто ближе фрескама Св. Софије да их испита као директни драгоцени извор за познавање византијског монументалног сликарства XI века.

Живопис XI века у охридској Св. Софији неједнако је очуван. Најбоље су се одржале фреске у олтарском простору и у западном делу базилике. Највише је пропао средњи део свакако приликом презиђивања. Првобитна архитектура охридске Св. Софије знатно се разликовала од данашње. У XI веку Св. Софија била је тробродна базилика са куполом „над укрштеним делом између главног брода и трансепта";[6] остаци пандантифа и живописа сачували су се у поткровном делу на месту старе куполе. Цела унутрашња конструкција средњег брода, од западне ивице трансепта до западног дела наоса, преграђена је у толикој мери да су се једино на унутрашњим површинама јужног и се-

[3] Како се тај посао обавља у савременој науци довољно јасно показује анекс о натписима на мозаицима у Св. Софији кијевској: *А. А. Белецкий,* Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской, у књизи: *В. Н. Лазарев,* Мозаики Софии Киевской, Москва 1960, стр. 161—162.

[4] *Р. Љубинковић,* Света Софија у Охриду, Конзерваторски радови на цркви св. Софије у Охриду, Београд 1955, стр. 9—18.

[5] Н. М. Охрид, Зборник на трудови, Охрид 1961, стр. 101—110. Неспретно споменут Диканж; cfr. тачно цитирање: *В. Н. Лазарев,* Rapports V, 114; од објашњења није неприхватљиво место о папама (о. с., 103); међутим, никако се не би могла примити компарација са минијатурама из Минеја Василија II (о. с., 105—106).

[6] *Бошковић Ђ.,* Архитектура средњег века, 2 изд. стр. 126 и: *D. Koco,* Nouvelles considérations sur l'église de Sainte-Sophie à Ohrid, Archaeologia Jugoslavica II, Beograd MCMLVI, 139—144.

Digitized by Google

верног зида сачували оштећени фрагменти монументалних композиција празника.

Као што је већ констатовао Мильковић-Пепек, главна целина најстаријег охридског живописа сачувала се у источном делу Св. Софије, у олтару, проскомидији и ђаконикону и у капели изнад ђаконикона. У томе делу цркве лепотом и монументалношћу нарочито се истиче сликана декорација олтарског простора. Као идејни центар доминира у главној апсиди архаична Богородица са дететом; она седи на престолу и пред собом држи светли овал са ликом малога Христа. Дете не седи у крилу мајчином; мали Христос седи на невидљивом престолу, десном благосиља, а у левој држи ротулус ослоњен на колену.[7] Лик Христа, инкарнације Логоса, изведен је као imago clipeata; Богородица у ствари држи оберучке испред себе штит са ликом Христа — Логоса или Софије. Захваљујући испитивањима Е. Иванке и Г. Флоровског објашњено је значење имена цариградске Св. Софије.[8] Та испитивања директно се односе и на име свих осталих светих Софија XI века: кијевске, новгородске и охридске. Све су оне посвећене Христу Логосу — мудрости. У познатој историји зидања Јустинијанове Свете Софије тачно се објашњава: „καὶ ἔκτοτε ἔλαβε τὴν προσηγορίαν ὁ νάος ʽΑγία Σοφία, ὁ λόγος τοῦ θεοῦ ἑρμηνευόμενος“ (ed. Preger, pag. 74) — а: „ὁ λόγος τοῦ θεοῦ“ увек је и само друго божије лице, или Бог Син. Сасвим је друго питање на које се све начине представљао Син као инкарнација логоса и мудрости.

Према томе, лик Богородице у апсиди Св. Софије охридске теолошки је схваћен само као носилац, као „стан“ Логоса. Да је Богородица у апсидама светих Софија̄ само „стан“ логоса — мудрости може се најбоље разабрати из великог грчког натписа који је исписан изнад велике Кијевске Оранте (у Св. Софији). У апсидама светих Софија̄ редовно се појављује Богородица на престолу са дететом: у Цариграду, Солуну, Охриду, једино у Кијеву — у апсиди — Оранта стоји без детета, али са натписом у коме се објашњава да је Бог посреди ње. У луку, на рубу апсидалног отвора, исписан је у Кијеву грчки текст 5. стиха 46. псалма ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς... то је део познатог псалма „Господ је наша тврђава...“. У Кијеву је текст грчки исписан, тако да се игра речи поклапа са симболиком: ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς... Бог је посреди ње; из претходног стиха види се да је реч о мистичном граду — како је у грчком град женског рода (ἡ πόλις) — и Богоро-

[7] Гест „благослова“ у суштини је гест говора (chironomia). Свитак у левој руци садржи писану реч; гест деснице показује реализацију писанога у живу реч. Cfr. *H. P. L'Orange,* Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World, Oslo 1953, 17. The Gesture of Thought. The Sign of Logos, стр. 171—197.

[8] Опширна литература о значењу и персонификацији Мудрости цитирана је у књизи *В. Н. Лазарева,* Мозаики Софии Киевской, стр. 20 са доста уздржљивим закључком. Почетне студије о Софији дали су Иванка и Флоровски: *A. Von Ivanka,* Die Trias: Sophia-Dynamis-Eirene. Resumés des rapports et communications. VIe Congr., intern. d'études byzantines. Alger, 2—7 Oct. 1939, стр. 102—104; *G. Florowsky,* Christ the Wisdom of God..., ibid. стр. 255—260. О истој теми: Byzantinoslavica IX, 2, 1948, 382.

Digitized by Google

дица је: ἡ πόλις. У словенском преводу губи се игра упоређењима — град (који се помиње у псалму) мушког је рода и тешко се као симбол преноси на Богородицу.[9]

Мисао о Христу инкарнацији Логоса није се иконографски увек на исти начин формално дефинисала: у Кијеву Христос се уопште не појављује, он је невидљив — али натпис упозорава: „Бог је посреди ње!“ На старијем мозаику у солунској Св. Софији Христос је, као инкарнација Логоса, представљен реалистички, као дете у мајчином наручју. Тешко је објаснити који су разлози навели охридског сликара да се послужи сасвим неуобичајеним прастарим иконографским решењем. Охридска Богородица са clipeus-ом у крилу иконографски највише подсећа на стојећу Богородицу из париског сирског рукописа № 341 (Paris. SYR. № 341, VII или VIII век, fol. 118).[10] Минијатура на почетку текста Соломонових премудрости — у том рукопису — доста је загонетна. На њој су насликане три личности: Соломон као аутор, у средини Богородица која пред собом држи овални штит са ликом Христа Емануила и, десно, једна жена са крстом и књигом, вероватно персонификација цркве. По овој паралели види се да је и охридска Богородица у апсиди блиска символици царске уметности — тако су у касној антици представљане Викторије како пред собом држе штит са портретом цара.[11] Упадљива је дистанција: Богородица, као ancilla Dei, показује гледаоцима инкарнацију Логоса; на фресци се уопште не слика однос мајке и детета. Охридској седећој Богородици са clipeus-ом и сирској минијатури најближи су рељефи неких афричких оловних печата које је публиковао Delattre.[12] Сличан необичан однос између Богородице и малог Христа понавља се и на једној ампули из Монце (Бр. 4 по Грабаровој нумерацији).[13] Пред Богородицом на престолу доминира, у великом крстастом нимбу, глава малога Христа — чудно као да Богородица држи у крилу изваjану главу, портрет, свога сина.

Те концепције које потискују у засенак Богородицу, истичући важност Христа, свакако се везују за идеју која је у кијевској Св.

---

[9] У кијевској локалној традицији ипак се сачувала у имену Богородице у апсиди њена мистична интерпретација — она се зове „нерушимая стѣна“. Упоређење Богородица — Град узето је из псалма; међутим, идентични епитет појављује се и у античкој поезији, у Пиндару. У српском коментару Епиникија — у лењинградском рукопису (fol. 10ᵛ) — тај се епитет лепо преводи као: „НЕЗИБНА СТЛ'П“.

[10] О иконографији апсидалне Богородице са дететом cfr. *В. Н. Лазарев*, Живопись XI—XII в. в Македонии, стр. 115, прим. 48 — без навођења Богородице из париског сирског рукописа; о Paris. syr. No 341: *H. Omont*, Peintures de l'Ancien Testament dans un manuscrit syriaque, Monuments Piot, XVII, p. 85—98, pl. V—IX; лик Христа као персонификацију Премудрости тумачи *Jean Meyendorf*, L'iconographie de la Sagesse Divine... Cah. archéol., No X, Paris 1959, стр. 263, fig. 1.

[11] О лику цара на штиту: *H. P. L'Orange*, Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World, Oslo 1953, pag. 90—102: The Cosmic Clipeus and the Solar Imago Clipeata.

[12] *Cabrol—Leclercq*, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, fasc. CXII—CXIII, Mariage-Martigny, Paris 1932, s. v. Marie, Mère de Dieu, col. 2012—2014.

[13] *A Grabar*, Les ampoules de Terre Sainte. Monza, Bobbio, Paris 1958, Pl. X, 1; стр. 21.

Digitized by Google

Софији јасно дефинисана цитатом 5. стиха 46. псалма. H. Leclercq тумачећи Богородицу из париског сирског рукописа бр. 341 сматра да се она односи на место из Исаије VII, 14: За то ће вам Господ дати знак; ето девојка ће затруднети и родиће сина, и надјенуће му име Емануило (исто Мат. 1, 23). Не схватајући да Богородица држи пред собом clipeus, Leclercq се ипак буни: „on se demande quelle imagination maladive a pu découvrir ici une représentation de la grossesse de Marie".[14] У Охриду се та подређена улога Богородице касније у XIII веку није свиђала архиепископима и они су централну тему апсиде кориговали; преко старе Богородице на престолу ударен је нов слој и на њему је насликана уобичајена Богородица са малим Христом у наручју. На тај начин изгубила се првобитна хомогеност и јасност идејне концепције.

Првобитна замисао апсидалне сликане декорације у Охриду била је концентрисана на мотив поклоњења Христу — Логосу — мудрости — њему се, као цару, клањају анђели покривених руку, погнути, савијених колена, као поклоници цару на познатим рељефима диптихā.

У калоти апсиде Христос доминира као цар, у нижем појасу, изнад прозорā, Христос — у Причести апостола — показан је као свештеник на служби. Стриктно говорећи фреска „Причест апостола" у охридској Св. Софији не приказује причест, иако је композиција, према читању Мильковићевом, сигнирана као причест; лево од Христове ауреоле М. је прочитао: ἡ μετάληψις — што значи примање вина; десни натпис [ἡ μετάδοσις] — примање хлеба — М. није могао да утврди.

У XI веку причешће апостола слика се веома одређено и увек на исти начин: у Кијеву[15], у Parisinus graec. 74[16] (fol. 156 објашњено као „préparation de la Pâque") и на јерусалимском литургичном свитку (Σταυροῦ — № 109) цариградског порекла.[17] На охридској фресци „Причешће апостола" Христос не причешћује ученике већ стоји у средини под киворијем и благосиља десницом. Вино се налази на трапези, а непреломљени хлеб држи Христос у левој руци.[18]

Иконографски, охридском Причешћу је најближа минијатура на свитку Σταυροῦ № 109, коју Грабар назива Eucharistie, за разлику од друге минијатуре која понавља стереотипни облик Причешћа (на репр. 13 — Communion des apôtres). Минијатура Евхаристије на јерусалим-

---

[14] Leclercq алудира на чланак: *G. H. Lucquet,* Représentation par transparence de la grossesse dans l'art chrétien, Revue archéologique, 1924, t. I, str. 142.

[15] *В. Н. Лазарев,* Мозаики Софии Киевской, рис. 2, стр. 32, табле 31—47.

[16] Byzance et la France médiévale, Paris 1958, Bibl. Nat., p. 14.

[17] Dumbarton Oaks Papers 8, fig. 13.

[18] Сцена смрти апостола Јована обележена као причешће апостола у књизи *O. Bihalji-Merin,* Fresken und Ikonen, München 1958, Таб. I, навела је K. Wessel-a на погрешне компарације охридске фреске са мозаицима у Михаиловском манастиру у Кијеву — Cfr. *K. Wessel,* Apostelkommunion, Reallexikon zur byzantinischen Kunst (Probeartikel) col. 1—6.

Digitized by Google

ском свитку објашњава тачну садржину охридског причешћа. Христос иза трапезе, у средини композиције, исти је на свитку и у Охриду, исти је гест деснице и исти контраст између доње светле и горње тамне одеће; разлика је једино у томе што у Охриду Христос у левој руци држи хлеб, а на минијатури свитак. Сасвим су слични на фресци и минијатури анђели са рипидама. Распоред апостола знатно се разликује: у Охриду ученици у две симетричне поворке један по један прилазе Христу; на минијатури апостоли су збијени у две компактне групе.

По јерусалимском свитку тачно се види да се у XI веку јасно одвајају две иконографске варијанте: Причешће апостола и Евхаристија; на свитку су тако и одвојено насликани: фиг. 10 — Евхаристија, фиг. 13 — Причешће апостола. Ако је Миљковић тачно прочитао натпис — а у то се не би могло сумњати — охридски сликари сигнирају призор као причешће, али га не сликају као причешће. Према одговарајућем тексту уз минијатуру Евхаристије на свитку види се да сцена са Христом који стоји за трапезом и благосиља, илуструје одређени моменат литургије кад свештеник изговара молитву: „Господи Боже сведржитељу једини свети..." — а то је молитва проскомидије коју свештеник чита кад стави на престо дарове, за то време вођа хора чита наглас Вјерују; ђакон пева: „Станем добре, станем со страхом..." а хор: „Милост мира, жртва хваленија...". Молитвени карактер старог охридског сликарства у овом делу цркве доминира. Има у томе извесне сродности са западном романиком, али и сасвим одређене супротности: у романској уметности људски лик је анониман и типизован, у Охриду све је индивидуално, молитељи су одређени, портретисани и сигнирани.

Јерусалимски свитак, са минијатуром Евхаристије и молитвом која је испод ње исписана, тачно фиксира који су тренуци литургије илустровани на охридској фресци Евхаристије. До које је мере тај део литургије истицан у цариградским круговима XI века најбоље илуструје чињеница да је на свитку (Σταυροῦ № 109) једино Евхаристија илустрована минијатуром која захвата целу ширину колумне, док се сви остали призори — и Причешће апостола — стављају на маргине.

Хијерархијски ред у полукругу главне апсиде у охридској Св. Софији строго је спроведен и у најнижој, приземној, зони; три апсидална прозора деле галерију фронтално окренутих светих епископа на четири поља: на истакнутим површинама лево и десно од средњег прозора стоје св. Јован Златоусти и св. Василије Велики; западно од југоисточног и североисточног прозора, са сваке стране, стоје по два света епископа са истрвеним натписима; на чеоној страни испред отвора апсиде, у истој зони, стоје: лево св. Евплос, ђакон, десно св. ђакон, сада без натписа.

Распоред епископа и ђакона у охридској Св. Софији знатно се разликује од монументалног чина епископа у Св. Софији кијевској. У Кијеву су — у дну апсиде — ђакони (Стефан и Лаврентије) и иза њих, десно, свети: Василије Велики, Јован Златоусти, Григорије из

Digitized by Google

Нисе и Григорије Чудотворац; а лево: св. Никола, св. Григорије Богослов, св. Климент и св. Епифаније Кипарски.

У Охриду ђакони, као гардисти, закључују свечану галерију апсиде, одвајајући на тај начин „чин" од осталих бројних портрета патријераха и епископа у олтарском простору. Исти ритам формалног рашчлањавања који је спроведен у главном апсидалном простору понавља се и у његовој сликаној декорацији беме: горе, на пространој површини великог свода доминира једна монументална композиција, Вазнесење, са Христом у седмерим небесима. У средњем појасу нижу се, у неједнаком ритму, велике сцене — с десне стране, почевши од запада: Аврам сусреће три анђела, Аврамово гостољубље и жртва Аврамова; — с леве стране: Три Јевреја у пећи огњеној, Лествица Јаковљева, Христос и апостоли јављају се св. Јовану Богослову и Служба св. Василија Великог. Несиметричност тога фриза ублажена је горњим, ужим појасом ритмички строго компонованим поворкама анђелā који се клањају Христу и Богородици у конхи апсиде. У приземном појасу ритам фигуралне сликане декорације сасвим је изгубљен. На рашчлањеним површинама, на ступцима и у пролазима творā, ређају се фронтално окренути патријарси и епископи, вешто прилагођени немирној архитектури тога дела. Три врсте портрета смењују се и комбинују у олтарском делу охридске Св. Софије: стојеће фигуре у простору, конципиране као фреске, допојасни ликови, изведени као имитација уоквирених икона обешених на зид, и, као најмањи, кружни медаљони са попрсјима.

Иконографски и идејно најсложенији је фриз фресака у појасу Евхаристије; те сцене, испод анђела, теку од запада ка истоку. Сви описивачи фресака Св. Софије истичу да се те сцене односе на символику Христа жртве и на тајну Евхаристије.[19] Идејно и формално компактнија јужна страна фриза цела илуструје призоре из живота Аврамовог. Почиње са догађајем у равници Мамврийској (Постање 18,2): Аврам је угледао три путника и потрчао им на сусрет и поклонио им се до земље. Аврам је приказан мален како клечи, испружених руку, испод „дуба Мамвриског", а испред њега три велика анђела; на нешто млађим бронзаним вратима на Monte San Angelo (из год. 1076) латински натпис већ тумачи символичну садржину призора: UBI ABRAM TRES VIDIT ET UNUM ADORAVIT.[20] Филоксенија Аврамова очевидно је истовремено сликана и као символ св. Тројице и као старозаветно предсказање Христове жртве.[21]

---

[19] Најодређеније *В. Н. Лазарев,* Живопис XI—XII века в Македонии, стр. 116, прим. 51.

[20] Објашњење анђела као св. Тројице дато је истим речима већ у св. Августину. Cfr. *Didron-Schäfer,* Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos, Trier 1855, 114, прим. 3.

[21] Главну старију литературу о Сусрету, Филоксенији и Жртви наводи и претреса *В. Н. Лазарев,* Мозаики Софии Киевской, стр. 47—48 — са одговарајућим примедбама; нарочито на стр. 48, прим. 3. Лазарев не цитира Стефанескуа у коме су теме анализоване нарочито у вези с литургијом. Cfr. *J. D. Stefanescu,* L'Illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient, Bruxelles 1936, стр. 53 sqq.

Digitized by Google

Изразито символични карактер има и велика композиција Жртве Аврамове која се у средњем веку пречесто тумачила као praefiguratio („праобраз") Христове жртве, при чему су нарочито истицане параделе: Аврам — Бог Отац, Исак — Христос и детаљи приче: Исак сам носи дрво на коме ће се спалити, Христос сам носи крст на коме ће се распети итд.[22]

И прва сцена на северном зиду, Три Јевреја у пећи огњеној, спада у исту категорију старозаветних символа Христа.[23] Сви набројани призори, закључно са Тројицом Јевреја у пећи, појављују се истовремено у Охриду и Кијеву. Судећи по њиховој уједначеној символичној вредности, може се претпоставити да су и остале три охридске композиције на северном зиду — у истом појасу — символи евхаристичних идејā. Лествица Јаковљева, насликана до Тројице Јевреја, свакако спада у символичне теме евхаристичне садржине. Јаков који је заспао на камену представља св. Јована Јеванђелисту који је на Тајној вечери, као најмлађи, задремао на руци Христовој и видео „тајне небеске";[24] попрсје Старца дато у сегменту изнад лествица [ʻΟ ΠΑΛΕΟΣ ΗΜΗΡΩΝ — нејасно транскрибован код Миљковића-Пепека, о. с., стр. 49] јако се уклапа у Јованов опис Тајне вечере, нарочито Христов говор на растанку кад он наговештава „одлазак Оцу" (Јов. 16, 15—16 sqq . . .). И следећа, доста загонетна фреска односи се на св. Јована Јеванђелисту. Композиција је у десном делу оштећена, али је призор доста јасан: на одру лежи старац коме прилази Христос, иза Христа стоје апостоли са св. Петром и Павлом на челу. Око те фреске створена је забуна која је до данас остала нерашчишћена. Р. Љубинковић је први, без позивања на извор, или литературу, написао како та сцена тумачи порекло беседничког дара св. Јована Златоустог. Љубинковићево недоказано објашњење прихватио је прво Миљковић-Пепек (о. с., 45), а за њим и Лазарев који у конгресном реферату — не цитирајући никога — фреску назива Визијом св. Јована Златоустог (Rapport V, стр. 116), а у књизи о Софији кијевској (стр. 48, прим. 3): „Явление Христа Јоанну перед его смерт" — не наводећи извор и не одређујући који је Јован у питању.[25]

---

[22] Већина упоређења између Старог и Новог Завета у Византији узета је из црквене поезије, нарочито из ирмоса у којима се стално истиче јединство Бога и Исуса Христа, али се исто тако Христос упоређује са многим важним личностима Старог Завета. О томе: *Carsten Hoeg,* L'Ancien Testament dans l'Église grecque, VIe Congr. intern. d'études byzantines, Alger—Paris, Résumé, Paris 1940, p. 107—109. Специјално о Жртви Аврамовој, почевши од стихова Anthologiae graecae, cfr. *Joh. Bauer,* Zu den christlichen Gedichten der Anthologia graeca, Jahrbuch d. Österr. byzant. Gesellschaft, X, Graz — Köln 1961, стр. 35—36.

[23] *В. Н. Лазарев,* о. с. 48 — са изванредно пронађеним цитатом из Кирила Туровског о Христу Анђелу у сцени Тројице младића, стр. 48, прим. 3. Cfr. и *Стефанеску,* стр. 53.

[24] *L. Réau,* Iconographie II, 146—147.

[25] Тек 1962. у већ наведеном равенском предавању Љубинковић цитира једно место из беседе св. Јована Златоустог, које понавља познату чињеницу да се Златоусти нарочито инспирисао делима апостола Павла (о. с. 419, n. 26).

Digitized by Google

Међутим, та сцена се веома сигурно везује за једно место из Живота св. Јована Богослова; пасус који објашњава композицију гласи: „Кад је св. Јован напунио 98 година, 67-ме године од мукā Господњих, појавио му се Христос с ученицима и рекао: ‚Дођи к мени мој миљениче, јер ево дошло је време када ћеш моћи да једеш за мојом трпезом са твојом браћом'".[26] Као што се види из текста, загонетна сцена везује се садржином и за претходну фреску Лествице, односећи се на св. Јована Богослова, а исто тако и за символичну тенденцију целине која стално варира идеју о тајни евхаристије. У истом Житију Јована Богослова, из кога је узет горњи пасус, још једном се истиче мисао о небеској Евхаристији. У тренуку кад напушта овај свет, Јован Богослов изговара речи: „Позван за трпезу, ево долазим ти, захваљујући ти што си ме удостојио... јер ти знаш да сам то желео из свег срца..."[27] Можда ово убацивање св. Јована Богослова у циклус Евхаристије није случајно. После пораза цара Самуила (1014) и тешких војних репресалијā цар Василије — како примећује Стојан Новаковић — „учинио је неколика дела велике умерености".[28] Међу њима нарочито се истиче постављање на охридски архиепископски престо Словена Јована из Дебра; чини ми се да није сувише смела претпоставка да се већ у Јованово доба (између 1018. и 1037. год.) могла створити нека концепција о сликаној декорацији будуће катедралне цркве. Две сцене које се односе на Јована Богослова доста су неочекиване у евхаристичном циклусу и можда су убачене само зато да очувају успомену на имењака св. Јована Богослова, архиепископа охридског Јована, који је и под грчком влашћу управљао огромним пространством, задржавајући као архиепископ старе границе укинуте патријаршије. Јованов наследник Лав (1037—1056. године), бивши хартофилакс цариградске Св. Софије, градитељ охридске Св. Софије, могао је, или да прихвати већ створени план живописања, или да сам одабере две сцене које се односе на св. Јована Богослова, да на тај начин истакне углед свог претходника Јована.

Главна фреска северне половине евхаристичног циклуса, пандан жртве Аврамове, представља „Службу св. Василија Великог". На пространој сцени издвојене су три групе: на источном крају пред трапезом, изнад које се диже балдахин, стоји погнут св. Василије са свитком на коме су исписане речи молитве: + κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ κτίσας ἡμᾶς [καὶ ἀγαγὼν εἰς τὴν ζωὴν...]; испред св. Василија прислужују два ђакона; иза свеца стоје одвојено три свештеника; иза њих, као у припрати, стоји група верних са прекрштеним рукама.[29]

---

[26] Legenda aurea, 27. Dec. *Jacques de Voragine*, La légende dorée, traduite du latin par T. de Wyzewa, Paris 1913, стр. 55—56.

[27] Legenda aurea, 27. Dec. o. c., стр. 56.

[28] Глас LXXVI, Београд 1908, стр. 1.

[29] *Љубинковић*, o. c. (418—19) нетачно се домишља да је то „L'Inauguration de la liturgie de St. Basile le Grand" — по речима исписаним на свитку који св. Василије држи у рукама, јасно се види који је део његове литургије илустрован на фресци.

Digitized by Google

Закљученост и целовитост евхаристичног циклуса у охридској Св. Софији нарочито се показује на фресци службе св. Василија — она је најближи пандан велике фреске Евхаристије у апсиди. По речима: „Господе Боже наш који си нас створио и увео у овај живот...“, исписаним на свитку св. Василија, види се да „Служба св. Василија“ тачно показује онај тренутак кад свештеник после „великог входа“ и после постављања дарова на престо изговара тајно: „Господе Боже наш, саздавши нас ...“. Све инвокације у тој молитви стално се односе на жртву „... прими нас који се приближујемо твоме светом жртвенику ... да будемо достојни да ти принесемо ... ову бескрвну жртву ... Погледај Господе и види ову нашу службу, као што си примио дарове од Авеља, Нојеве жртве, Аврамова ‚свеплођа' ... као што си примио од апостола ... службу, тако и од грешних наших руку прими дарове ове ...“

Молитва на свитку св. Василија прецизно потврђује и тумачење сцене Евхаристије у апсиди. Усклађеност одговарајућих молитава из службе Јована Златоустог и св. Василија на фрескама охридског литургичног циклуса не допушта никаква колебања у интерпретацији — све је педантном теолошком спекулацијом повезано и међусобно условљено.

Већ је Лазарев запазио и протумачио истовремену појаву Деисиса у кијевској и охридској Св. Софији.[30] Још једна заједничка тема појављује се у Охриду и у кијевској Софији: ликови четрдесеторице мученика севастијских. Севастијски мученици у кијевској Св. Софији и охридској Св. Софији потпуно се разликују и иконографски и по месту у унутрашњој архитектури. Лазарев се не задржава нарочито на четрдесеторици мученика распоређеним у Кијеву у медаљонима на доњим површинама лукова који затварају пандантифе и носе тамбур кубета. Ти медаљони на конструктивно најсмелијим деловима архитектуре имају, у Софији кијевској, изразито профилактични карактер — медаљони чувају сводове. Истина у XIV веку насликани су исти мученици у Леснову, у прстену тамбура изнад јеванђелиста. По натписима и знацима профилактичног карактера који се стављају на најкритичније тачке архитектонске конструкције види се која је идеја инспирисала наручиоце живописа: крв Христова или крв мученика треба идејно и конструктивно да учврсти цркву и као организацију и као зграду. У Сопоћанима у прстену тамбура исписују се стихови 3. ирмоса 3. гласа: „Утвержденије на те надејуштим се. Утвержај Господи церков своју јуже стежал јеси ч'снојy твојеју крвију“.[31] Кијевски медаљони 40-орице мученика, вероватно као и у Леснову, чувају солидност распонā смело изведених луковā. Севастијски мученици у Охриду — у северној капели — иконографски и идејно припадају другој врсти композиције коју Демус назива „фалангом“ [pha-

[30] Cfr. *В. Н. Лазарев*, Моз. Соф. Киевской, табле 22—25; *Миљковић*, о. с., сл. 13; *Лазарев*, Rapport, стр. 116, прим. 52, 53.

[31] *G. Millet*, Études sur les églises de Rascie, L'art byz. chez les Slaves, Les Balkans, I, 1, Paris 1930, str. 194; пуни текст: Fragmenta chiliandarica palaeoslavica B. Hirmologium, Copenhagen 1957, 67 v. 68 r.

Digitized by Google

lanx] и која се појављује врло рано у апсидама, већ од VIII и IX века.[32] Можда није случај што се у апсиди, вероватно ђаконикона, слика велика композиција мученика севастијских које су нарочито славили браћа св. Григорије из Нисе и св. Василије Велики. Василије Велики директно говори о сликању 40 мученика. У 19. беседи, у част 40-орице мученика (гл. 2) [Migne, P. G. 31, 508 sqq...] „И тако ми желимо да у успомени нашој њих осавременимо и да ону благодат која из њих проистиче пресадимо присутнима у осећаје тиме што ћемо, као на слици, свима предочити постојаност тих људи. Јер и говорници и сликари често приказују ратничке храбрости, једни украсом њихове речи, други кичицом, а обоји су већ многе распламтели храброшћу. Јер то што реч у причи даје слуху, то показује сликарство, ћутећи, очима. Тако и ми желимо да присутне подсетимо на храброст људи и да вам, истовремено, њихова дела покажемо и да тако у племенитијим и њима сроднијим међу вама подстакнемо одлуку да покушају да их достигну...“. Улога сликарства, према Василију Великом, изразито је дидактична и педагошка. Веома је важна једна Василијева мисао, из сличне беседе о мукама св. Варлаама (Беседа 17, гл. 3 — Migne, P. G., 31, 489) — у њој се спомиње и лик Христов у илустрацијама мукā — али се јасно истиче да је на слици Христос показан као спортски судија, онај који дели награде: „ὁ τῶν παλαισμάτων ἀγωνοθέτης Χριστός“; то очевидно није случајна игра са антикварским терминима, и Григорије из Нисе говори о лику Христа, спортског судије.[33] Тачно тај Христос који дели победничке венце показан је и на великој охридској фресци четрдесеторице мученика.[34]

И у словенским рукописима доста је честа похвала 40-орици мученика од Василија Великог, на њихов празник 9. марта. У XI веку муке мученика севастијских довођене су у везу са 12. стихом 66. псалма: „Дао си нас у јарам човеку, уђосмо у огањ и у воду; али си нас извео на одмор“ — што се опет везује за пророка Исаију (гл. 43, 2): „Кад пођеш преко воде, ја ћу бити с тобом, или преко ријека, неће те потопити; кад пођеш кроз огањ, нећеш изгорјети и неће те пламен опалити“. Фреске у своду исте капеле илуструју појединости о мукама свете 40-орице, нарочито догађаје после њихове смрти; те фреске имају најближе иконографске и стилске паралеле у минијатурама лондонског псалтира из 1066. године.[35]

Јужна доња капела има у конхи апсиде велико попрсје св. Јована Крститеља, а у одговарајућем своду сцене из живота Претечиног.[36]

---

[32] У Sta Maria Antiqua у Риму, cfr. *O. Demus*, Two Palaeologan Mosaic Icons.. Dumbarton Oaks Papers № 14, стр. 101 sqq.

[33] *Koch H.*, Die altchristliche Bilderfrage nach den literarischen Quellen, Göttingen, 1917, стр. 69—72.

[34] *П. Миљковић-Пепек*, o. c. стр. 62, сл. 19.

[35] Brit. Mus. Add. Ms. 19352, fol. 81 и 81 verso, *Demus*, o. c. fig. 4.

[36] Испод прозора у апсиди — на месту где ће се касније редовно сликати Христос-јагње, насликано је попрсје Христово — на тога Христа односе се речи обично исписане на Претечином свитку; у Св. Софији Јован место свитка држи крст са Христовим попрсјем. Архаични облик Претечиног крста символични је

Digitized by Google

Та тематика има сигурно своју симболичну вредност. Она се и у самом Охриду понавља — крајем XIII века — у јужној капели Богородице Перивлепте.[37] Стефанеску (о. с. 51) набраја низ примера: Претечу у Дафнима, у Палатини и прелази на фреске у Мистри, прескачући сличне капеле Продрома у солунским Апостолима, у Грачаници, у Богородици у Пећи итд.

Једва су познате фреске у горњој јужној капели охридске Св. Софије. Доста оштећени живопис сачуван је само на северном зиду.[38] У правоугаоним мањим композицијама приказане су смрти апостола. Од некадашњих 12 сцена распознају се само седам, али се и оне тешко идентификују; натписи су истрвени, а илустрације су монотоне; чини се да (почевши од запада) пета показује смрт апостола Павла, шеста Петра, седма Андрије, осма Симона, девета Филипа, десета Вартоломеја и дванаеста Томину.[39] Сцене смрти апостола су као илустрације јако скраћене — само на главну личност, везују се за минијатурно сликарство у популарним кратким текстовима у којима се описују смрти апостолā и места њихових гробовā. У рукописима јеванђеља најчешће се преписује састав Епифанија Кипарског: „О светим апостолима где је који од њих проповедао и како и где завршио и света телеса где им леже и у којим местима".[40] Поред Епифанијевог текста постоји сличан текст Иполита свештеномученика „О дванадесетих апостолах".[41]

Најтеже је у охридској Св. Софији идентификовање појединачних фигура, портрета патријараха и епископа. Миљковић се око тога после много намучио — утврдио је знатан број личности, али је при томе учинио и низ пропуста и грешака. Натписи на портретима нису нарочито добро очувани. Међутим, Миљковић је неке — сасвим читке — погрешно дешифровао па се и на тај начин, у његовој студији, без потребе, повећао број неидентификованих. По Миљковићевој подели и нумерацији (сх. I, 1, 2 .. сх. II, 1, 2 .. сх. III, 1, 2 итд.) може

знак распећа, нарочито чест у Палестини; о томе скоро апстрактном илустровању догађаја распињања cfr. *A. Grabar*, Ampoules de Terre Sainte, Paris 1958, стр. 56; иначе о типу крста са кружним медаљоном у коме је попрсје Христово cfr. *Josef Deér*, Das Kaiserbild im Kreuz, Sonderdruck aus Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte Bd. 13, 1955, стр. 48—110+XII табли.

[37] *Д. Чорнаков*, Св. Климент, Београд 1961, сл. 21.

[38] *G. Millet—A. Frolow*, La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie, fasc. I, Paris 1954, Pl. 11—12.

[39] Ове фреске датује у знатно каснија времена, у крај XII и прву половину XIII века, *П. Миљковић-Пејек* у чланку: Циклусот страданија апостолски од Св. Софија во Охрид. Зборник на Археол. музеј во Скопје (1959—1960), Скопје 1961, стр. 99—109.

[40] Један непубликовани текст те садржине чува се у Дечанима, из Црколеза (№ 6, fol. 3); исти текст понавља се у иришком Праксапостолару, сада у Прагу.

[41] У Зборнику Владислава Граматика, ed. Đ. Daničić, Starine I, 1869, стр. 44—85 — исто у Крушедолу рукоп. № 81. За иконографију смрти апостола нарочито су важне минијатуре познатог париског рукописа Беседа св. Григорија из Назијанза (Bibl. Nat., Ms. Gr. 510, fol. 32 v.) Најпотпунија литература о рукопису: Byzance et la France médiévale, Paris, Bibl. Nat. 1958, № 9, стр. 5—7.

Digitized by Google

се доста систематски описати галерија охридских портрета. У средњем источном простору (сх. I) има 24 портрета, по 12 на јужној и на северној страни.

На јужној страни добро се читају натписи на портретима следећих цариградских патријараха:

№ 2: Ο Α(ΓΙΟC) ΜΗΝΑC ... ΚΟΝCΤΑΝΤΙΝȣΠΟΛΕΟC (25. Авг.) 552—36;

№ 3: Ο Α(ΓΙΟC) ΝΙΚΗΦΟΡΟC Π^{AT}ΡΙΑΡ^{X} ... ΚΟΝCΤΑΝΤΙΝȣΠΟΛΕΟC 806—15;

№ 8: Ο Α(ΓΙΟC) ΝΙΚΟΛΑΟC Π^{AT}ΡΙΑΡ^{X} ... ΚΟΝCΤΑΝΤΙΝȣΠΟΛΕΟC 901—907, 911—925;

№ 10: Ο Α(ΓΙΟC) ΕVCΤΑΘΙΟC... 1019—1025;

Уз лик № 9 чита се само Π^{AT}ΡΙΑΡ^{X}...

На северној страни остали су натписи на следећим портретима:

№ 19: :.. ΑΝΑΤΟΛΙΟC п. к. (20. нов.) 449—458;

№ 20: Ο Α(ΓΙΟC) ΑΛΕξΑΝΔΡΟC п. к. (20. нов.) 327—340;

№ 22: Ο Α(ΓΙΟC) ΜΕΘΟΔΙΟC п. к. (14. јуни) 843—847;

№ 23: Ο Α(ΓΙΟC) ΤΑΡΑCΙΟC п. к. (25. фебр.) 784—806.

Само десна половина натписа остала је на № 25 ... ΠΑΤΡΙΑΡΧ .. ΚΟΝCΤΑΝ ΤΙΝȣΠΟΛΕΟC. Кад је од 24 портрета у овом простору очувано поименично осам цариградских патријараха и две оштећене сигнатуре по којима се опет види да припадају цариградским патријарсима, сме се, без ризика, претпоставити да су сва 24 портрета показивала цариградске патријархе. У великој галерији портрета у охридској Св. Софији нарочито угледно место заузимају ликови римских папа. У апсиди јужне капеле, испод великог попрсја Претечиног, у полукругу северно од прозора стоје (сх. II, № 25, 26, 27):

IN .... вероватно Инокентиос (401—417) други са сасвим истрвеним натписом, а трећи: ΚΛΗΜΗC... ΡΩΜΗC

Десно до прозора стоје (сх. II, № 28, 29, 30):

Ο Α(ΓΙΟC)	Π	Ο Α(ΓΙΟC)	ΠΑΠΑC	Ο .Α(ΓΙΟC)	Π
Λ	Α	ΓΡ	Ρ	CΙ	Α
Ε	Π	Η	Ω	Λ	Π
Ω	Α	ΓΟ	Μ	Β	Α
Ν	C	Ρ	Η	Ε	C
ΡΩΜΗC		Ι	C	CΤΡΟC	ΡΩΜΗC
		ΟC	Ο ΔΙΑΛΟΓΟC		

Шест портрета римских папа на угледном месту у охридској Св. Софији делују доста загонетно. Упада у очи избор папа. Од идентификованих појављују се: Клеменс I (88—97), Лео (440—461), Гргур Велики (590—604), Силвестар (314—335) и, можда, Инокентије I (401—417). Тачно те папе: Клеменс, Лео, Гргур и Силвестар истичу се као идеални представници римске курије у првој половини XI века. У

Digitized by Google

годинама кад је живописана охридска Св. Софија римске папе бирају иста имена великих претходника: Клеменс II (1046—1047), Лео (1049—1054), Гргур IV (1045—1046) и Силвестар (1044—1046).

Ова коинциденција именā неће бити случајна — она свакако сведочи, да су саветници охридских живописацā познавали римске прилике средином XI века.

Сви остали портрети епископā у охридској Св. Софији јако се везују за источне епископије Византијског царства. У јужној капели, у реду стојећих епископа, на јужном зиду, могу се идентификовати (на Миљковићевој схеми II):

№ 2 ΑΓΑΘ(ΟΔΩΡΟС), епископ херсонски (7 март);

№ 3 Ο Α(ΓΙΟС) ΚΥΡ(ΙΛΛΟС) ΔΙΔΑСΚΑΛΟС ΤΩΝ ... св. Ћирил, учитељ словенски (14. фебр.);[42]

№ 6 Ο Α(ΓΙΟС) (ΜΑ)ΡΚΕΛΟС ΑΠ(ΑΜЄΙΑС) (14. авг.);

№ 7 Ο Α(ΓΙΟС) ΚΥΡ(ΙΛΛΟС)... ΓΟΡΤΥΝΗС... (9. јули).

Ниједног од наведених епископа Миљковић није успео да одреди (о. с. стр. 56); тачно му је читање натписа на № 8: ὁ ἅγιος Ἀντηπᾶς — портрет представља св. Антипу Пергамског.

У горњем фризу портрета, на истом зиду могу се идентификовати

№ 10:	Ο Α(ΓΙΟС)	Ο	— св. Антемије, епископ Никомедијски (3. септ.)
	ΑΝ	Μ	
	Θ	Ο	
	Ε	Λ	
	Μ	Ο	
	Η	ΓΙ	
	ΟС	ΤΙС	

№ 11	Ο Α(ΓΙΟС)		
	(Τ)	Ο	— св. Тимотеј „оштра стрела" епископ из Прусе (10. јуна).
	Η	Κ	
	Μ	С	
	Ο	Υ	
	Θ	Β	
	Ε	Ο	
	Ο	Λ	
	С	ΥС	

[42] Према Миљковићевом опису „светец со долга бела брада" иконографски не би одговарао св. Ћирилу, али натпис упућује — смело би се рећи — искључиво на њега. Од свих светих Ћирила у православној цркви надимак учитеља, и то у византијском термину типичном за IX век διδάσκαλος, има једино св. Ћирил, брат Методија Моравског. У грчким минејима св. Ћирил се не спомиње. Међутим у словенским рукописима: Кирил Философ, учитељ словенски, спомиње се већ од XI века, у месецослову Остромировог јеванђеља (из год. 1057), у глагољском јеванђељу XI века, у служабном минеју Московске синодалне библиотеке (XII в.), у месецослову Охридског апостола (XII в.) и у Мирослављевом јеванђељу, под 14. фебр., наводи се успомена св. Кирила философа и св. Авксентија. (*Л. Мирковић*, Хеортологија, Београд 1961, стр. 241—243).

Digitized by Google

На преосталом десном делу сигнатура може се идентификовати и портретисани епископ на „икони“ № 12, на десном делу остала су слова ...ΑΜΨΑ ... што се свакако може попунити са ΛΑΜΨΑΚΟΥ — што би значило да попрсје представља св. Партенија из Лампсака (7. фебруар). Сигнатура на № 15 може се само делимично разрешити: ΓΡ ... показује да је портретисани један од многих светих Григорија̄ који носи неки надимак који се свршава на ...ΤΡΟΠΟΣ; последњи портрет у томе фризу — № 16 — има добро очуван натпис:

Ο Α(ΓΙΟΣ) Χ
Ε ΤΡΙΑ
Υ Α
C Ν
Τ Τ
Α Ι
Θ Ο
ΗΟC //// — тј. Јевстатије, патријарх антиохијски.

На северном зиду, почевши од запада, насликан је на првом ступцу, горе: Јаков, брат Господњи, епископ јерусалимски (№ 19); Миљковић је прилично добро преписао натпис (о. с., стр. 58), али није успео да га прочита, међутим он се чита добро: ///ΩΒΟC Ο ΑΔΕΛΦΟΘΕΟC ΙΕΡΟCΟΛΥΜ /// ΕΠΙCΚΟΠΟC тј.: (ΙΑΚ)ΩΒΟC ... Јаков, брат господњи итд. Испод њега (№ 18) (код Миљковића т. XVIII) насликан је стојећи епископ са јеванђељем; од сигнатуре остао је десно оштећени део:

ΘΕΟ ...
ΙΕΡΟCΛΜ
Ε
ΠΙ
C

опет ἀδελφόθεος и епископ јерусалимски — што значи Јуда, брат Господњи. Ранг јерусалимске цркве био је утврђен већ на Никејском васељенском сабору [Can. 7 (8) „Quoniam mos antiquus obtinuit et vetus traditio, ut Haeliae Hierosolymorum episcopo honor deferatur, habeat consequenter honorem suum...“]. Околност да је први епископ јерусалимски био Христов брат Јаков, још је више утицала на подизање угледа јерусалимске цркве.[43]

У горњем појасу северног зида — исте просторије — од пет портрета четири се могу идентификовати: № 20: св. Теофан исповедник; № 21: св. Василије из Амасије; № 22: св. Епифаније Кипарски; № 23: св. Патрикије из Прусе. Миљковић их је све тачно идентификовао и релативно добро транскрибовао натписе (о. с., стр. 58).

У северној капели (код Миљковића сх. III) на свим очуваним портретима остали су натписи: № 1, св. Лукијан Антиохијски; № 2, св. Карпос (13. окт.); № 3, св. Јован, патријарх александријски; № 4, св. Поликарп из Смирне и № 5, св. Спиридон.

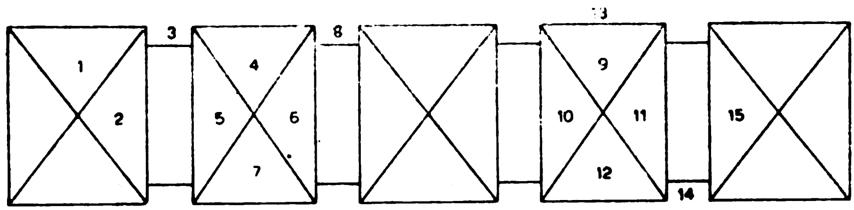
Судећи по фрагментима у средњем делу цркве биле су велике фреске празника; од њих су остали само делови Рођења Христовог и

[43] О цркви јерусалимској cfr.: *K. Lübeck*, Reichsteilung und kirchliche Hierarchie des Orients, Münster i. W., 1901, стр. 148—158.

Digitized by Google

Ваведења и скоро цела композиција Успења Богородичиног. Испод Успења, лево и десно од средњих врата стоје велике фигуре арханђела. Арханђели сасвим старински држе у руци *vexilla* — у облику лабарума — то је тачно онај облик лабарума који се звао *Angelus*.[44]

Вероватно истим временима као и живопис у олтару и наосу припадају и фреске у приземљу нартекса. Издужена, тамна просторија, оријентисана север—југ, има троја стара врата и пет травеја који су пресведени крстастим сводом и издвојени са четири снажна лука и осам одговарајућих пиластара.

Сл. 1 — Охрид, Св. Софија, нартекс, схема живописа у сводовима
Abb. 1 — Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Narthex, Schema der Gewölbemalerei

Централни травеј издваја се од осталих. Он има у сводовима четири арханђела; на источној страни Убрус, два анђела и попрсје Христа; на западној страни Богородицу типа del'Umiltà. На северној полукружној површини зида сачувала се фреска седморице спавача ефеских[45], а у линети изнад јужних врата Вазнесење Илијино. У осталим травејима понавља се исти распоред: у крстастом своду четири попрсја (9, 10, 11 и 12), испод њих — на источном и западном зиду — горе по две светице (ДЕ), доле по три (А, 13, Г) и на пиластрима по једна ($А_1$, $Г_1$): Сл. 2.

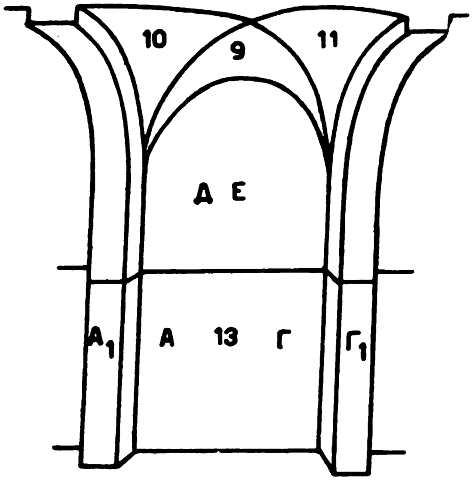
По том систему распоређени ликови светих жена и девица̄ испунили су четири травеја; укупно је било око 60 које целих фигура које попрсја, значи прави virginum cancellus. На крајњем североисточном горњем пољу насликани су портрети једног византијског владара и једне владарке у типичној ношњи XI века са широким лоросима који су касније изишли из моде. В. Петковић је уз ове ликове про-

[44] Cfr. *Du Cange* s. v. „Angelus" са позивањем на Кодина, De Off. стр. 6. Анђели као чувари цркве који бране паству „contre les assauts de l'hérésie et du pêché" — стоје на улазу већ од VI века; на пример у Коџа Калеси, cfr. *P. Verzone*, Les églises du haut moyen âge et le culte des anges, L'Art Mosan, Paris 1953, стр. 75.

[45] О иконографији седморице спавача из Ефеса: *A. Grabar*, L'iconoclasme byzantin, dossier archéologique, Paris 1957, 91, 228. У илустрацијама псалтира минијатура der Siebenschläfer доноси се као коментар 32 (33) псалма (19) „он ће душу њихову избавити од смрти, и прехранити их у гладне године"... Грабар тумачи да је иконографски мотив спавача символ догме de la résurrection dans la chair... Најновија студија о истом мотиву: *Г. К. Вагнер*, Легенда о семи спящих эфесских отроках и се отражение во владимиро-суздальском искусстве, Византийский временник, том XXIII (1963), 85—104.

Digitized by Google

читао имена Исака и Ирине и идентификовао их као „првог севастократора“ Исака Комнина и жену му Ирину.[46]

Сл. 2 — Охрид, Св. Софија, нартекс, схема живописа на своду и зиду
Abb. 2 — Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Narthex, Schema der Gewölbe-und Wandmalerei

Све остале површине доњег нартекса покривају ликови светица; распоред идентификованих нумерисан је према цртежу на стр. 370.

1	ΕΥΦΗΜΙΑ	(20. март)
2	ΔΩΜΝΙΑ	(20. март)
3	ΕΥΔΟΚΙΑ	(1. март)
4	CΟΦΙΑ	(17. септ.)
5	ΕΛΠΙC	(17. септ.)
6	ΑΓΑΠΗ	(17. септ.)
7	ΠΙCΤΙC	(17. септ.)
8	ΜΑΡΙΝΑ	(28. фебр.)
9	ΜΑΡΘΑ	(4. јун)
10	ΝΑΤΑΛΙΑ	(26. авг.)
11	ΚΥΡΙΑΚΗ	(7. јул)
12	ΒΑCCΑ	(21. авг.)
13	ΖΩΗ	(13. фебр.)

[46] Старинар, III сер., књ. 6, стр. 128, сл. 7.

Digitized by Google

A
N
14 CTACIA (29. окт.)
H
Р
Ω
M
E
A
15 KIKIΛIA (22. нов.)
16 H AΓIA (24. јула)
X
PI
CTI
NA

На спољашњем зиду приземног дела нартекса сачувала се добро фреска жртве Аврамове, исто из XI века.[47]

★

По преосталим фрескама првог живописа Св. Софије може се наслутити како је изгледала грандиозна целина првобитне декорације катедралне цркве охридских архиепископа. Судећи само по садржини, фреске охридске Св. Софије не изгледају ни наивне ни провинцијске. Саветодавци сликара и сами уметници савршено познају сложену тематику иконографије XI века. У Охриду нарочито импресионира поливалентност сцена: митолошка основа приче употребљава се само као повод да се помоћу ње — и кроз њу — покаже симбол, или изрекне идеја. Изразито теолошка склоност ка спекулативном педантном повезивању симбола и идеја вешто је сценски показана. Монументалне композиције охридских фресака прожете су извесном строгом театралношћу литургичне драме. Свакако није случај што се у Охриду појављују — међу преосталим фрескама — омиљене теме византијске литургичне драме: жртва Аврамова, Тројица Јевреја у пећи огњеној и Вазнесење Илије.

Идеје Луја Брејеа и Венеције Котасове о византијском религиозном позоришту оцењене су као претеране.[48] На њих се враћа Демус

[47] *D. Koco,* Nouvelles considérations sur l'église de Sainte-Sophie à Ohrid, Archaeologia Jugoslavica II, Beograd MCMLVI, Fig. 2. page 141.

[48] Mon. Piot XXIV, 1921; *V. Cottas,* L'influence du drame Christos Paschon sur l'art chrétien d'Orient, Paris 1931. *S. Baud—Bovy,* Sur un „Sacrifice d'Abraham" de Romanos et sur l'existence d'un théâtre religieux à Byzance, Byzantion XIII, 1938, fasc. 1 — Bruxelles 1938, стр. 321 sqq.

О позоришту у Византији најопречнија схватања у: Byzant. Zeitschrift XXXIX (1939) на стр. 213—14 негира се постојање; за сценарио који је издао Vogt да је локална кипарска појава под утицајем господара Кипра Лусињана који су покушавали да уведу западне мистерије — противно мишљење, у истом броју, *E. Weigand*-а (стр. 266—7 и 302—304).

Digitized by Google

примајући их без резерве у мозаицима норманске Сицилије.[49] Описујући стил из периода Виљема II, Демус сматра да је „живи нови драматични дух" резултат утицаја византијског религиозног позоришта које у сликарство, по Демусу, уноси нове „реалистичке" интерпретације (знак навода Демусов, све на стр. 420 о. с.). Ако се одбије хиперкритичност противника Брејеа и Котасове, остаје ипак основна чињеница: Византинци имају литерарно-драматичне комаде који се изводе као литургичне драме. По знатно каснијим описима византијских религиозних представа, види се да се византијско позориште јако уклапало у уобичајене култне церемоније које су саме имале у себи театралних елемената. Демусово домишљање да је појава реалистичких црта у византијском сликарству XII века долазила из религиозне драме тешко је прихватљиво због тога што су византијске литургичне драме — још и у XV веку — биле сасвим статичне „живе слике" с певањем.

У духу те скоро непокретне театралности насликана је и охридска фреска Тројице Јевреја у пећи огњеној. На сличан начин обрађена је иста тема и на цариградским бронзаним вратима на Monte Gargano (из год. 1076) (са натписом: UBI ANGELUS DNI DESCENDIT DE CELIS ET EXCUSSIT FLAMMAM DE FORNACE). На охридској фресци највише упада у очи величина анђелова – он је огроман према ликовима Ананије, Азарије и Мисаила. По сценаријима који су очувани види се да је тај велики анђео прављен од пергамента и да је као „deus ex machina" спуштан с висине. Руси још у XVI веку ту представу називају чином, то је био „чинь егда аггела спущают".[50] У руском сценарију све се тачно описује: у суботу, пред недељу св. отаца (то је недеља пред Божићем) диже се из цркве амвон и на његово место ставља „пећ", скида се хорос и на ланац веша пергаментна слика анђела; представу су изводили: деца, певачи и „халдеји" у нарочитим костимима; паљене су свеће и нека трава (Lycopodium clavatum). Најтачнији опис представе сачувао се у нотном рукопису № 1120 у Ивирону (из год. 1457). Тај побожни ватромет с певањем гледао је 1432. године Bertrandon de la Brocquière; на жалост он спомиње „мистерију" сасвим узгред „Je veiz un jour (то је било у недељу пред Божић) ledit patriarche faire service a leur maniere, auquel estoient l'Empereur, sa mere, sa femme qui estoit une tresbelle dame, fille de l'empereur de Trapezonde, et son frere qui estoit dispot de la Mouree. Je attendi tout le jour pour veoir leur maniere de faire, et firent un mistere de trois enfans que Nabuchodonosor fist mettre en la fournaise".[51]

---

[49] *O. Demus*, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, 256, 334[44], 420, 437[11].

[50] У француском средњовековном позоришном језику све су справе за подизање назване „VOLERIES" („tous les appareils qui servaient à enlever dans les airs des personnages ou les animaux.") *G. Cohen*, Histoire de la Mise en scène dans le théâtre religieux français du Moyen âge, Paris 1951, стр. 152 sqq.

[51] Le voyage d'Outremer de B. de la Brocquière, ed. Ch. Schefer, Paris 1892, *154—156.*

Digitized by Google

Можда је нешто живља била византијска представа „Жртве Аврамове" коју је драматизовао св. Роман Мелод.[52] Старозаветни догађај привлачио је својом драматиком писце; ипак, не би се могло рећи да охридска велика фреска Жртве Аврамове (у олтару) има неких подвучених драмских акцената. За извесну сродност са сценском експозицијом говорили би детаљи уводног карактера; на фресци је опширно показано припремање несрећног оца који се одлучио да испуни божју заповест и заколье сина.

И чудотворно узлетање Илије на небо, призор који је показан на фресци у линети изнад јужних врата у нартексу, по својој тематици спада у репертоар византијских литургичних представа.[53] Liutprand у своме извештају о цариградском посланству[54] прича како му је било наређено да дође цару 20. јула „quo die laeves Graeci raptionem Heliae prophetae ad caelos ludis scenicis celebrant". Хиперкритичност Baud-Bovy-а који опрезно закључује да Liutprand само каже да лакомислени Грци Илиндан прослављају позоришним представама — а не директно да дају представу Илијиног одласка на небо, као што је схватио Крумбахер, показује само необавештеност Baud-Bovy-а. Raptio ad caelos омиљена је тема античког позоришта од времена Еурипидових (Eur. Electra. 464); крилати ватрени коњи спомињу се у Електри као ἵπποι πτερόεσσαι.[55] Нарочитим машинама дочаравана је илузија узлетања на небо — било да се показивало вазнесење Ганимеда, или разне консекрације владара; сасвим је јасно да се на празник св. Илије представљало његово узлетање на небо; то уосталом показује и иконографија Илијиног вазнесења која је директна позајмица из касно античке позоришне инсценације raptionis ad caelos. Лав VI Мудри (886—911) увео је вотивне игре на дан св. Илије (20. јула).[56]

Театралност монументалног сликарства у охридској Св. Софији само се делимично конкретно везује за литургичне представе. У суштини и сам обред како је показан на обе велике фреске у олтару, на Евхаристији и служби св. Василија имао је уређеност и свечану ритмику представе. Крумбахерове речи да су Грци цариградску Св. Софију „претворили у позориште" (Gesch. d. byz. Lit. 2, стр. 645) могле би се поновити и за охридску Св. Софију, са додатком да се у Охриду та театралност веома јасно везује за одређена времена, за

[52] Byzantion XIII, 1, 1938, 321 sqq.

[53] Символично Илијино узлетање тумачило се као praefiguratio Христова Вазнесења. Златоусти у проповеди на Вазнесење упоређује: Илија је приликом узношења спустио милост на Јелисеја — а Христос је, узносећи се, послао дарове ученицима, учинивши тако не једног пророка, већ множину Јелисеја... Творения святаго отца нашего Иоанна Златоуста. С. П. Б., 1896, II, 492—3.

[54] Relatio de legatione Constantinopolitana, M. G. H., t. V, Scriptores t. III, 353—354.

[55] О целом питању cfr.: *H. P. L'Orange*, Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World, Oslo 1953 8 — The Astral Ascension... стр. 64—79 и о. с. fig. 75, 107 et passim.

[56] *J. Ebersolt*, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines, стр. 88 — у: *J. E.*, Constantinople. Paris 1951. У истом Зборнику: Fragment d'un grand sceau d'église (стр. 115—118) о печату за нафору са моделом Илијиног вазнесења.

Digitized by Google

XI век, и на тај начин нарочито оштро осветљава једну етапу развоја у којој су строга уређеност и извесна намерна једноставност нарочито ефектне.[57] Редови босих апостола, галерије прелата у белим, платненим одеждама, наги мученици, светице у једноставним хаљинама, све се то стапа у импресивну целину видно истакнуте лепоте аскезе; није случајно искоришћена најтамнија и најсакривенија површина да се на њу ставе портрети свечано одевених регената — лаика.

Та смишљена изразито клерикална уметност вешто одабраним облицима тумачи символе и идеје, она не служи оку, али користи око показујући „спољашњи свет" и „спољашње догађаје" у нарочитој светлости. Лик човека на охридским фрескама тумач је идеје и уопште теолошке спекулације; антропоцентризам живописа у Св. Софији сасвим је релативан — стално сликани људски лик ретко заживи пуним животом и још ређе улази у истиниту, директну животну акцију: Аврам коље сина да тумачи Христову жртву, Јаков спава да подсети гледаоца на Јована на Тајној вечери, Анђео који спасава тројицу младића у суштини је Христос итд.

Јако је наметљива скученост живота на фрескама у охридској Св. Софији. Човек се претежно показује као одбројани учесник у церемонији, као репрезентант црквене власти, као изложени херој, као жртва убеђења или као тумач апстрактне идеје. И кад се показује радња и тада то показивање делује посредно, више као обред или представа.

Свакако је крња слика целине у охридској Св. Софији изазвана губитком наративног циклуса празника̄, али се карактер тих фресака ипак може добро проценити по великим композицијама Вазнесења Христовог и Успења Богородичиног.

У своду, пред Богородицом у апсиди, насликано је велико Вазнесење. На северној страни: Богородица, један анђео, Петар и Павле и још четири апостола; на јужној страни анђео, шест апостола и један пророк; у темену свода, у кругу седмерих небеса, Христос и четири анђела који га носе. Сви сведоци чудотворног Вазнесења, осамнаест великих фигура, стоје на заталасаном земљишту под маслинама горе Елеонске (Дела апостолска I̓, 9); једино Богородица стоји на посебном подножју. Картон је доста вешто прилагођен површинама свода. Анђели, обично десно и лево до Богородице, раздвојени су: један на јужном, други на северном делу свода. Богородица је као на неким ампулама из Монце у профилу са испруженим рукама испред себе.[58] Анђели, показујући прстом на небо изговарају познате речи: Људи Галилејци! Шта стојите и гледате на небо? (Дела ап. I, 11); текст је био исписан изнад глава анђела и сада се једва распознаје. На јужном зиду последњи (најзападнији) вероватно је пророк Захарија са свит-

---

[57] καλὸν δὲ καὶ κόσμου λιτότης — Demokrit, Stobaios, Flor. IV, 23, 38 — frg. 274 — Diels.

[58] Monza, ампуле бр. 14 и 16 — по Грабаровој нумерацији: *A. Grabar*, Ampoules de Terre Sainte, Paris 1958, pl. XXVII, XXIX и XXX; стр. 58—59.

Digitized by Google

ком на коме се чита само: ΚΑΙ ΕΠΕΤΑϹΘΗ /// ΕΠΙ ///// ΟΝΑΝ ///. Композиција живих покрета задржала је у себи извесне елементе хеленистичког реализма; доста исцрпно описан „пејсаж" — дрвеће, биље, неравни терен — и нормалну перспективу — у висине подигнути Христос са анђелима мањи је од ликова на земљи. Необични ставови апостола описани су живим цртежом у коме су графички, линеарни, елементи јако подвучени.

Екстаза занесених боговидаца изражена је снажно у одмереном ритму подједнако важних фигура које су издвојене сребрнасто зеленим крошњама маслина; јединство осећаја исте снаге рашчлањено је једино варирањем физиономија.[59]

Други мајстор насликао је у сличном свечаном стилу Успење Богородице. Апокриф о Успењу испричан је у најкраћим цртама. Христос са̑м, без војске анђела, сишао је с неба да прими душу мајке. Богородици најомиљенији апостол Јован, дубоко погружен одмах до Христа, тужно посматра покојницу која лежи на одру, на високом узглављу. Хор апостола са епископима симетрично је подељен десно и лево од одра; у првом плану стоје по четири апостола, у другом, лево, два епископа и један апостол, десно два апостола и два епископа. Горе, на небу, изнад Христа, два анђела слећу да приме душу Богородице; изнад апостола̄, са сваке стране, по један велики облак који носи по шест апостола̄. Број учесника у сахрани јако је одабран: Христос, апостоли, два анђела и четири епископа (виде се само три, четврти је у левом углу уништен): Јаков, Брат Господњи, св. Јеротеј, св. Тимотеј и св. Дионисије Ареопагит. Формати насликаних строго су — по хијерархији — одвојени: Христос је — према осталима — огроман, апостоли су мањи, анђели најмањи. Консеквентно спроведен вертикализам — у средини пресечен Богородицом на одру — доста је монотон. Композиција је као целина скоро геометријски симетрична. Ипак, у правилно распоређене групе сликари убацују живе појединости: сјајно вариране ставове, покрете и физиономије тужних људи. И нехотице се намеће питање: да није тај толико театрално ефектно ожалошћени хор апостола̄ — људи који вешто жале — хришћанска реприза античких хорова̄ исконске грчке трагедије која је изникла из сличних стапања култа и драме?

У структури охридских фресака нема елемената формалистичког класицизма: фино одмерених пропорција̄, елегантних набора̄, углађених покрета — али има извесног реализма у општој концепцији илустрације. Једноставна прича о Аврамовој покорности Богу сасвим се одваја од средњовековног начина илустровања: кућа, пејсаж и дубина простора — све то више подсећа на хеленистичку технику илустровања у којој се главна нит причања увек украшава споредностима које оживљавају главну тему.

[59] О иконографији Вазнесења cfr.: *O. Demus,* Die Mosaiken von San Marco, Wien 1935, стр. 87, прим. 20, и: Cahiers archéologiques XIII, Paris 1962, стр. 16, прим. 2). О позоришним представама Вазнесења у сред. веку на Западу cfr.: *O. K. Larson,* Ascension Images in Art and Theatre, Gazette de Beaux-Arts, octobre 1959, стр. 161—176.

Digitized by Google

Тако се у Охриду чудно преплићу и сукобљавају две концепције слике: тада савремени теолошки идеограм, одвојен од живота и сваких амбиција дескриптивне природе, и остаци античке митолошке илустрације, распричане и у крајњој линији реалистичке. Та стапања могла су да се појаве у срединама културних црквених кругова који су, тежећи ка идејном, били у исти мах јако везани за античку уметничку културу којој је теолошка апстракција средњовековног хришћанства ипак била страна. За сада је још увек тешко рећи која је то средина била? Да ли црквени кругови најближег Солуна? Или, можда, цариградска црквена уметност оних мајстора који су се окупљали око студитског манастира? На Цариград и Студион упућују неке појединости које нису за потцењивање. Пре свега упада у очи иконографска идентичност необичне охридске Евхаристије са истим мотивом на јерусалимском свитку који је сигурно престоничког порекла. Још више у прилог истој претпоставци говоре иконографске — и стилистичке — сличности између охридских фресака и минијатура из Псалтира Британског музеја који је писан у Студиону. Стојеће фигуре седих прелата у лондонском рукопису стилски су најсроднији охридским портретима. Сцене из циклуса четрдесет мученика — у истом рукопису — иконографски — су најближе фрескама у своду северне охридске капеле.

Цариградско порекло наручилаца фресака у охридској Св. Софији највише се открива у великој галерији цариградских патријараха у централном олтарском простору. То истицање примата цариградских патријараха испред свих осталих патријараха, папа и епископā могло је — природно — потећи једино из цариградских црквених кругова.

Друго је питање да ли су мајстори извођачи дошли у Охрид директно из цариградских радионица, или је — што ми се чини вероватније — цариградско црквено сликарство послужило само као узор неким путујућим сликарима слабијих способности.

Обе споменуте паралеле: свитак и псалтир сликарски су племенитије и искусније. В. Н. Лазарев истиче да су фреске у охридској Св. Софији дело аутохтоних мајстора и да у њима већ долази до израза снага изворног словенског сликарског талента — она црта коју су средњовековни Грци потцењивали као „варварство" — а коју савремени посматрач често више цени него уморну углађеност. Ма колико била нама драга и привлачна хипотеза Лазарева, она се и сувише везује за народњачке јако идеализоване претпоставке о раним креативним способностима младих европских народа, нарочито за духовито и стилски блиставо формулисана домишљања великог Буслаева, кога Лазарев, истина у примедби — али с одушевљењем — цитира. Међутим баш место које Лазарев наводи, у њему Буслаев говори о фантастичним примитивним минијатурама македонских рукописа, открива сву узалудност маштања о словенској праизворности и великој старини македонског „тератолошког" стила. Филолози, палеографи и историчари уметности сложно су утврдили да су „исконске" минијатуре Болоњског псалтира и слепчанског апостола из XII — ако не и из XIII века; осим тога оне припадају скромном уметничком занату

Digitized by Google

књигописаца, вештини која се никако не може довести у везу са монументалним сликарством најстаријих охридских фресака. Ни добро очувана орнаментика охридске Св. Софије нема много сличности са рукописним орнаментима словенских кодекса. Према томе, кад једина очувана сигурно словенска уметничка дела у Македонији, најмање сто година млађа од фресака охридске Св. Софије, показују сасвим одређени карактер наивне — примитивне фантастичне уметности, тешко се могу правити убедљиве претпоставке о неком важнијем учешћу мајстора сликара словенског порекла при изради фресака у охридској Св. Софији већ у XI веку.

Новија испитивања најстарије словенске рукописне орнаментике на Балкану дала су низ података који нешто више осветљавају почетне облике бугарске, македонске и српске уметности. Све се више показује да је најстарија хришћанска уметност балканских Словена живела у посебном амбијенту полуписменог нижег монаштва и свештенства које је неговало занимљиву нама данас доста блиску примитивну уметност која се никада није могла да развије у неке више облике. Та уметност дечјег цртежа тежила је фолклору, била је дуговека, витална и експанзивна, али је увек остала на нивоу заната. Можда је она била таква, као што мисли Грабар, у временима цара Симеона, јер је касније била таква и у XVI веку. Важна је основна чињеница да је та уметност била и остала константно примитивна.

Та је уметност живела уз уметност образованих слојева коју су Македонци и Срби прихватили тек крајем XII века. Колико су те две истовремене уметности остале изоловане, јасно показују недавно публиковани фино декорисани грчки рукописи охридске архиепископије, нарочито јеванђеља № 1 и № 3 — по каталогу Вл. Мошина.[60] Украс наведених јеванђеља нема никакве везе са „тератолошким“ стилом словенских рукописа – он спада у област високе уметности којој припадају и фреске и орнаменти Св. Софије. Још несигурно датирана, раскошним бојама и златом декорисана охридска јеванђеља из XI или XII века имају орнаменте који су скоро идентични орнаментима најстаријег слоја фресака у Св. Софији.

У екипи сликара фрескиста у охридској Св. Софији могло је бити Словена, нарочито Солунаца, али је тешко прихватити претпоставку да су они већ од XI века били ствараоци који дају свој печат једној прастарој, сложеној и искусној уметности. Фреске у охридској Св. Софији далеко су од идиличног провинцијализма и пастирске прасловенске изворне свежине. То је била компликована уметност учених теолога, подигнута у сфере изразито хеленског менталитета, склоног спекулативности. Сликарство тих тенденција није се нарочито неговало у македонској и српској средини ни касније, кад је теолошка образованост порасла и кад су мајстори извођачи чешће били Словени.

Ширина охридског монументалног сликарства XI века огледа

[60] *V. Mošin*, Ракописи на Народниот музеј во Охрид, Н. Музеј во Охрид, Зборник на трудови, Охрид 1961, № 1, № 3, стр. 183—185.

Digitized by Google

се у скоро безвременском хеленском схватању религиозне слике, схватању које се у чврстом континуитету претапа из предхришћанске митолошке иконографије у хришћанску. У константној склоности да слика илуструјући првобитну митолошку причу — у суштини тумачи људским фигурама апстрактне идеје — одржава се и наставља кроз средњи век. То је прастари хеленистички поступак који филозофским или мистичним „надградњама" оплемењује (и компликује) традиционалну, наивну, већ превазиђену религију. Та уметност, заморена простом причом, одавна је — већ у XI веку — прошла етапе епског одушевљавања у описима акције, док су Словени на Балкану још крајем XII века често јеванђеоске текстове слушали и илустровали као дечије бајке. Утрпавањем проблема словенског, македонског, учешћа у византијском монументалном сликарству XI века, бранила би се сасвим произвољна анахронична хипотеза.

Хронологија развоја уметничких схватања код балканских Словена довољно је јасна: у XI веку и Македонци и Срби налазили су се на почетку пута. То се нарочито види по каснијој историји монументалног сликарства на Балкану. Са којом је свежином и снагом прихваћена и сублимирана препорођена византијска епика у XIII веку у Сопоћанима! То је могла да учини само неистрошена, тек дорасла средина, а не неко прерано сазрело, смело би се рећи стармало покољење које је већ у XI веку било сито приче.

Искуство охридских мајстора у XI веку не огледа се само у идејној концепцији њихове уметности већ и у самом сликарском језику којим се служе. Економичност израза не показује се само у строгом понављању ефектних решења (као што су приклоњени анђели у олтарском простору). Иста сажетост појављује се и у цртежу појединачних фигура и, нарочито, у колориту. Уздржљива палета најстаријих охридских мајстора Лазареву је непријатна: „они отдают предпочтение плотним и тяжелим краскам, в силу чего в колорите ест что то суровое, отчуждающее..."[61] Склон психолошкој интерпретацији физиономија, Лазарев стално инсистира на скоро сеоском карактеру фресака у охридској Св. Софији; описујући папе Лазарев се поводи за својом импресијом: „не менее своеобразны фигуры римских пап, более напоминающие сельских священников либо македонских крестян, чем наместников святого престола".[62] А могла би се, прво, оцена колорита посматрати и са другог становишта. Ретке су — да не кажем изузетне — сеоске уметности са мирним колоритом; пре би се смело рећи да је општа аскетска црта најстаријих охридских фресака вешто подвучена смишљено редуцираним колоритом.

Још мање би се могао прихватити утисак Лазарева о сељачким физиономијама црквених прелата у великој галерији портрета у олтарском простору. Ширина са којом је извршен избор портретисаних, далеко је од сваке провинцијске скучености. У Св. Софији окупљени су ликови патријараха цариградских и антиохијских, папа римских и

[61] Rapports V, стр. 118.

[62] O. c., 118.

Digitized by Google

епископа: Јерусалима, Амасије, Апамеје, Гортине, Лампсакоса, Никомедије, Пергамона, Прусе, Триминонта (на Кипру) и Смирне, само по очуваним сигнатурама! Сви портретисани тачно су обележени и вешто груписани и по томе судећи не би се много могло инсистирати на македонско-провинцијском карактеру портрета; упада, међутим, у очи да је избор прелата на свој начин ипак заокружен; поред великих црквених центара: Цариграда, Рима, Антиохије и Јерусалима, одабрани су искључиво малоазијски епископски градови: Апамеја, Амасија, Гортина, Лампсакос, Никомедија, Пергамон, Пруса, Триминонт и Смирна. Кад се узме у обзир да је аутокефална охридска архиепископија имала у Византији изузетни статус као и кипарска — обе су зависиле директно од цара — тада се пре намеће могућност да су обе административно сродне цркве неговале сродне уметности.[63] Тако би се за сада сасвим хипотетично смело рачунати са могућношћу да је монументално охридско сликарство XI века било стилски везано за малоазијске уметничке центре. За ту претпоставку говори још један разлог. У често спомињаном списку бугарских архиепископа стоји познато место: „Λέων πρῶτος ἐκ 'Ρωμαίων, χαρτοφύλαξ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὁ κτίσας τὴν κάτω ἐκκλησίαν ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας τοῦ θεοῦ Σοφίας" из кога се јасно види да је Леон први Ромеј, тј. Грк на охридској катедри, да је био хартофилакс цариградске Св. Софије и да је у Охриду подигао цркву у име св. Софије — Божанске мудрости. Међутим, губи се из вида знатно опширнији додатак Скилици, уметнут међу догађаје 1037. године, у коме има још више појединости о Леону.[64] У томе додатку јасно стоји да је Лео земљак Михајла IV Пафлагонца (1034—1041). Према томе, постоји доста уочљива сагласност између Леоновог животног пута и елемената најстаријег охридског живописа. Малоазијски и цариградски елементи у сликарству охридске катедрале коју подиже бивши хартофилакс цариградске Св. Софије, пореклом из Мале Азије, постају разумљивији. У светлости података из Леонове биографије знатно се логичније стапају у први мах можда и загонетни хетерогени елементи цариградске садржине и малоазијског стила.

Тематику и идејну позадину најстаријих охридских фресака даје Цариград. Стил те уметности још увек остаје делимично загонетан. Сличност између охридских фресака XI века и фрагмената фресака у припрати солунске Св. Софије доста је општег карактера. Сав компаративни материјал који наводи В. Н. Лазарев скупљен је и презентован као аргуменат који доказује посебност, одвојеност, стила најстаријег охридског сликарства. Може се, међутим, усмерити испитивање стила фресака охридске Св. Софије и у супротном правцу. Постоје, нарочито у минијатурном сликарству, примери стилски јако блиски охридским фрескама: цариградски псалтир из 1066. године, сада у Британском

[63] *V. Laurent,* Une métropole serbe éphémère... Byzantion XXX (1961) стр. 53, прим. 3.

[64] *Др Б. Прокић,* Јован Скилица као извор за историју македонске словенске државе, Глас СКА, LXXXIV (1910) Београд 1910, стр. 148—149.

Digitized by Google

музеју[65] и есфигменски рукопис № 2027 (14).[66] Детаљним испитивањем тих — и њима сродних — минијатура можда би се могло прићи нешто ближе решењу питања у којим су атељеима формирани мајстори аутори најстаријих охридских фресака. Тај посебни, спори, посао захтева претходне студије.

Доста је споменути само један пример да се уочи сва сложеност истраживања која предстоје. Есфигменски рукопис № 2027 познат је претежно по предњем делу у коме су раскошне илустрације смрти мученика на пурпурној основи, на целој страни; међутим, у истом кодексу, на крају, увезана је проповед Јована са Еубеје на Божић са необичним минијатурама које су на маргинама, али не као слободни цртеж на необојеној површини пергамента, већ као уоквирена минијатура на златној позадини. Те уске, високе, минијатуре теку као обојена филмска трака уз текст. Иако на маргини, оне делују веома свечано, скоро монументално. Уздржљиви колорит не одваја се много од окера, сивог и белог, боје које се чврсто спајају са тамним, наглашеним контурама цртежа.

Стилска анализа охридских најстаријих фресака могла би се већ сада делимично извести — али би она морала да остане и сувише у оквиру монографске дескрипције. Анализа садржине фресака показује да се охридско сликарство својим идејама везује за шире токове интелектуалног живота XI века. Та ширина и сложеност тематике наговештава да се — можда — и формална структура охридских фресака XI века развила на некој широј основи која је излазила из оквира граница административног подручја једне архиепископије. Истицањем аутохтоних вредности у охридском сликарству XI века сувише се олако прелазило преко главног проблема: где су израсле основе тог строгог и искусног стила који је као уметнички израз — одговарајућим формалним средствима — савршено тумачио сложене теме цариградских теолога из прве половине XI века.

Посебним испитивањем стила најстаријих охридских фресака можда ће се показати да се оне, као сликарска дела, укључују у много шире токове и да имају, у византијској уметности XI века, место које је много значајније него што се то до сада претпостављало.

[65] Колико год се Лазарев заузимао за „престоничко" порекло рукописа, остаје чињеница да је илуминатор из малоазијске Кесареје.

[66] *K. Weitzmann,* Aus den Bibliotheken des Athos, Hamburg 1963, стр. 93—95. Рукопис није прецизно датиран; неки га стављају у XI, а неки у XII век — он се стилски везује за најстарије охридско сликарство, било као узор или као дериват.

Digitized by Google

SVETOZAR RADOJČIĆ

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ÄLTESTEN OCHRIDER MALEREI

Zusammenfassung

Die bisherigen Studien über die älteste Malerei in der Kirche der hl. Sophia in Ochrid wurden vorwiegend in dem Bestreben geschrieben, den Ursprung und Charakter der Stile zu erklären. In dem vorstehenden Text wurde der Versuch unternommen, etwas ausführlicher den Inhalt der ältesten Fresken von Ochrid zu beschreiben, wobei nicht auf ästhetische Probleme eingegangen wird. Aus der Analyse des theologischen Inhalts der Fresken im Altarraum wie auch aus der etwas detaillierter gegliederten Übersicht über die Serie der Porträts der Patriarchen, Päpste und Erzbischöfe können Schlüsse gezogen werden, die sich wesentlich von den bisher aufgestellten, besonders in der Fachliteratur wiederholten und behandelten Thesen unterscheiden. Der ikonografische Inhalt der Szenen, ihre Zusammenhänge und sehr ausgeprägten Tendenzen weisen deutlich auf bestimmte Tatsachen hin, die in den Analysen der Ochrider Malerei des 11. Jahrhunderts stark vernachlässigt, fast ignoriert wurden. Der Inhalt des erhalten gebliebenen Ensembles der ursprünglichen Fresken in der Kirche der hl. Sophia in Ochrid deutet mit Bestimmtheit darauf hin, dass die Wahl und Anordnung der gemalten Dekoration unter dem starken Einfluss der kirchlichen Kreise von Konstantinopel entstanden ist. Nachträgliche eingehende Untersuchungen des Stils werden jedenfalls zeigen, auf welche Quellen die künstlerische Bearbeitung dieser mit theologischer Systematik und erfahren gestaltete Dekoration zurückgeht, die vollständig dem repräsentativen Charakter einer erzbischöflichen Kathedrale des 11. Jahrhunderts angepasst ist.

Beograd

Digitized by Google

Сл. 1. Охрид, Св. Софија — Богородица с Христом, главна апсида.
Tafel 1. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Muttergottes mit Kind, Hauptapsis.

Digitized by Google

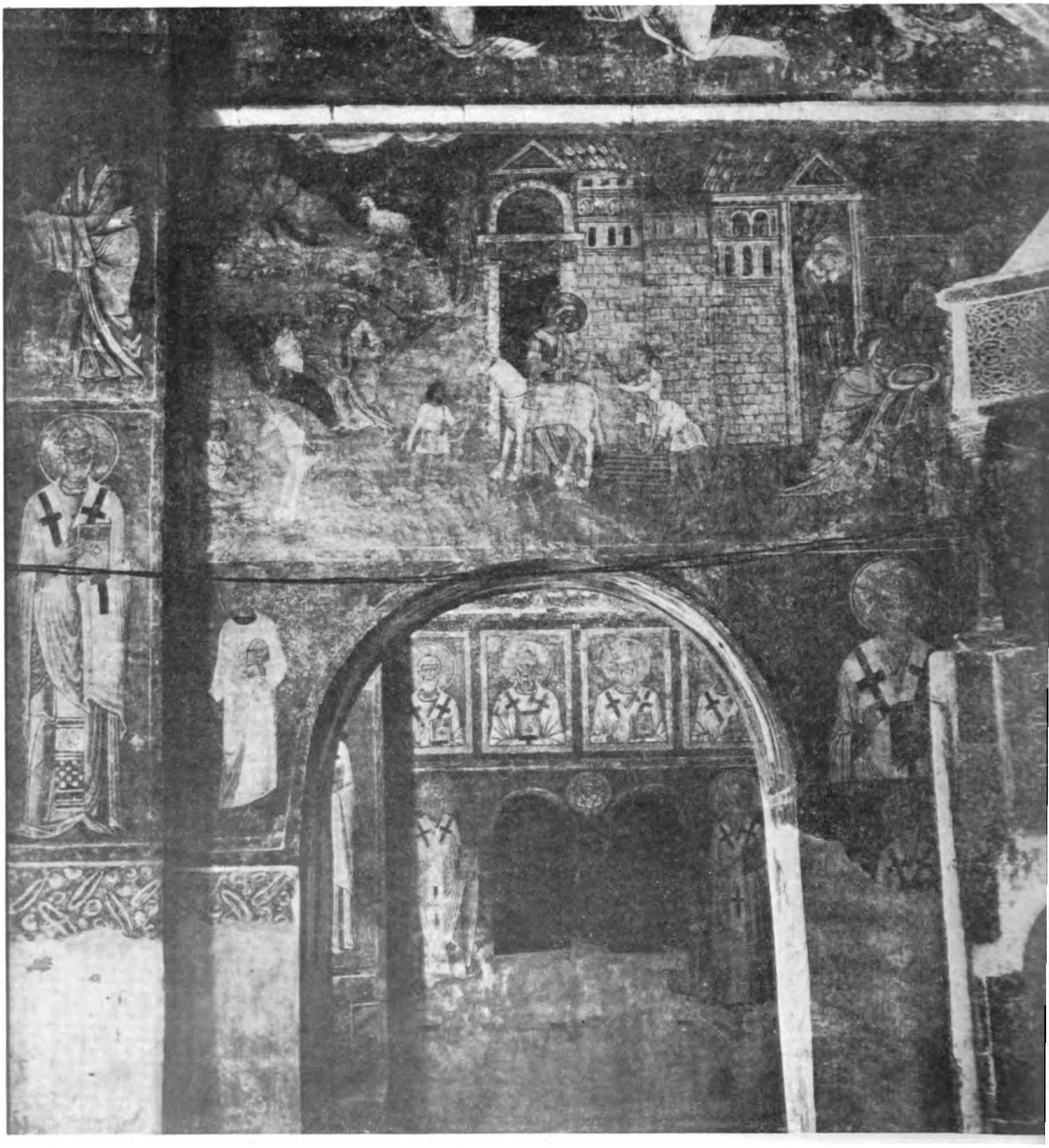
Сл. 2. Охрид, Св. Софија — Евхаристија, средњи део, главна апсида.
Tafel 2. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Eucharistie, Mitteltei1, Hauptapsis.

Digitized by Google

Сл. 3. Охрид, Св. Софија — Евхаристија, поворка апостола, главна апсида.
Tafel 3. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Eucharistie, vier Apostel, Hauptapsis.

Digitized by Google

Сл. 4. Охрид, Св. Софија — Жртва Аврамова, св. ђакон и портрети патријараха и епископа, јужни олтарског простора и део јужне капеле.

Tafel 4. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Opfer Abrahams, Hl. Diakon und Bildnisse der Patriarchen und Bisc südl. Wand des Altarraumes und Teil der südlichen Kapelle.

Digitized by Google

Сл. 5. Охрид, Св. Софија — Лествица Јаковљева, Христос се јавља св. Јовану Богослову, северни зид олтарског простора.

Tafel 5. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Jakobsleiter, Erscheinung Christi dem Hl. Johannes Theologos, nördl. Wand des Altarraumes.

Digitized by Google

Сл. 6. Охрид, Св. Софија — Служба св. Василија Великог, северни зид олтарског простора.
Tafel 6. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Basilius der Grosse die Messe lesend, nördl. Wand des Altarra

Digitized by Google

Сл. 7. Охрид, Св. Софија — Васкрсење Христово (детаљ), свод олтарског простора.
[...]el 7. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Himmelfahrt Christi, zwei Apostel, Gewölbe des Altarraumes.

Digitized by Google

Сл. 8. Охрид, Св. Софија — Арханђео Гаврило, западни зид наоса.
Tafel 8. Ochrid, Kirche der Hl. Sophia, Erzengel Gabriel, westl. Wand des Zentralschiffes.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₁
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₁
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

GIUSEPPE SCHIRÒ

EVDOKIA BALŠIĆ VASILISSA DI GIANINA

La „Cronaca dei Tocco", sulla quale presentai, annunciandone la scoperta, una comunicazione al Congresso internazionale di Monaco[1], e che sarà data alla stampa quest' anno, in uno con la varietà di problemi nuovi, offre d'altra parte molti spunti e notizie che contribuiscono a risolvere problemi vecchi.

Al più recente Congresso di Ocrida ho voluto, sulla base di esplicite dichiarazioni del testo, chiarire la personalità storica di una donna serba, riscoperta dall' Jireček, e i cui contorni apparivano nebulosi e incerti: si tratta di Evdokia Balšić, vasilissa di Gianina, terza moglie di Esaù dei Buondelmonti Acciaiuoli, despota della capitale dell' Epiro[2].

L' anonimo „Ἱστορικὸν περὶ διαφόρων δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, fino a ieri attribuito ai mai esistiti monaci Comneno e Proclo[3], si ferma al periodo precedente alla apparizione in iscena di Evdokia. Di ciò che avvenne immediatamente dopo il 1400[4], noi siamo quasi del tutto allo scuro, per

---

[1] *G. Schirò*, Una cronaca in versi inedita del sec. XV sui duchi e conti di Cefalonia, „Akten des XI. internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958", München (1960) 531—538. Sulla stessa „Cronaca" v. gli articoli: „Emanuele II Paleologo incorona Carlo Tocco despota di Gianina", Byzantion, XXIX—XXX (1959—1960) 209—230; e il più recente „Struttura e contenuto della Cronaca dei Tocco", Byzantion XXXII (1962) 203—250, 343—344.

[2] La comunicazione anzicheè negli Atti del Congresso viene pubblicata in questa sede.

[3] Leandro Vranussis, nella comunicazione resa al Congresso di Ocrida, ha dimostrato che l'attribuzione dello Ἱστορικὸν ai monaci Comneno e Proclo è dovuta a una antica errata lettura del titolo. La dissertazione sull'argomento apparirà nella prosecuzione dell'opera dello stesso *Vranussis*, del quale è uscito il primo volume „Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου". „Ἑταιρεία Ἠπειρωτικῶν μελετῶν", Ἰωάννινα, 1962. L'Autore ci promette un'edizione critica dei testi delle cronache, delle quali ha rinvenuto diversi manoscritti. Nei riferimenti allo „Ἱστορικόν" ci richiameremo all' edizione di *S. C. Estopañan*, El legado de la Vasilissa Maria y de los déspotas Thomas y Esaù de Joannina, Barcellona, t. II (1943) 35—54.

[4] Lo Ἱστορικόν si ferma (ed c. § XLI, p. 54) alla morte di Gjini Spata, despota d'Arta, avvenuta secondo alcuni storici [*Bees*, Sur les tables généalogiques des despotes et dynastes médiévaux d'Epire et de Thessalie. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte 3 (1912—1913) 215] egli sarebbe morto nel 1399, secondo altri (*Moustoxidis*, Ἑλληνομνήμων — IX, Atene 1845—559) nel. 1400. Cfr. *Estopañan*, o. c. t. I, p. 126.

Digitized by Google

cui giustamente l' Jireček ebbe a lamentare che „ist die Geschichte von Epirus in der folgenden Zeit wenig bekanet“[5].

Di Evdokia noi sapevamo soltanto, e per merito dello stesso Jireček, che era vedova di Esaù, esule a Ragusa con due figli, dei quali il maggiore si chiamava Giorgio, e che cercava dalla Serenissima mezzi e protezione per recarsi in Calabria[6].

Queste rivelazioni venivano, però, a contrastare in maniera inconciliabile con le affermazioni dell' Hopf. Questi, preso atto che Esaù, alla morte della prima moglie Maria Angelina, nipote di Stefano Uroš III Dečanski e figlia di Simeone, contrasse matrimonio con Irene Spata[7], e, d'altra parte, richiamandosi a un documento dell' agosto del 1403, che dà la stessa Irene Spata come promessa sposa al principe di Morea, Centurione Zaccaria, concluse che Esaù sarebbe morto nello stesso anno[8]. L'Hopf venne ancora ad affermare (ma su quale fondamento non riusciamo a capire, nè forse lo capiremo mai) che dal 1403 al 1418 a Gianina si insediò come despota e vassallo turco Muriki Spata e che alla sua morte Carlo Tocco riuscì ad impossessarsi di Gianina e di Arta[9].

Trascurando quest' ultimo argomento, che del resto non rientra nel tema che ci proponiamo, possiamo notare che, seguendo le affermazioni dell' Hopf, non c'è per una terza moglie di Esaù nè posto nè margine di tempo.

A dare un colpo di maglio alla ricostruzione dell' Hopf, senza tuttavia offrire modo di intessere senza interruzioni la trama dei vari fatti, intervenne la scoperta di un manoscritto serbo del monastero di s. Paolo del monte Athos, che contiene la traduzione in slavo ecclesiastico del dialogo di s. Gregorio. In esso si apprende che nel 6917 (vale a dire nel 1408—9) signore di Gianina era Esaù e che costui era sposato a Evdokia, figlia del principe Giorgio Balšić e nipote del „grande e glorioso signor Costantino“, e che Evdokia ed Esaù avevano avuto un figlio chiamato Giorgio, futuro erede al trono despotale[10].

---

[5] *C. J. Jireček*, Die Witwe und die Söhne des Despoten Esaù von Epirus, „Byz. Neugr. Jahrb., I (1920) 3.

[6] Nel „Liber Majoris Consilii, 1424—1428", dell' Archivio di Ragusa, si legge: 16 augusti 1427. Prima pars est de donando istis duobus dominis Grais et despotice Eudochie: yperperi 100.— 26 septembris 1427. Prima pars est de donando istis Grecis filii (s) Eudochie despotisse unam barcam cum octo marinariis, expensis nostris communis, que ipsos conducere debeat usque Cotronem et ab inde citra. *Jireček*, o. c., 13.

[7] 'Ιστορικόν, § XXXVII, ed. *Estopañan*, t. II, p. 52.

[8] *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, Leipzig, t. II (1868) 103: „Er (Esaù) starb Anfangs 1403; die Hand seiner Witwe Irene Spata ward im August desselben Jahres von ihrem Stiefbruder dem Kenturione II. Zaccaria angetregen“. Le cose, invece, sono andate diversamente: e lo vedremo appresso.

[9] *Hopf*, o. c. l. c.; *Id.*, Chroniques gréco-romanes, Berlin (1873) 531, nella voce „Maurizio Bua Sguros“.

[10] *Jireček*, o. c., p. 3. — A proposito del documento illustrato dall' Jireček, v. nella stessa pagina la nota del Bees, che pubblicò postumo questo che fu l'ultimo dei lavori dell' insigne storico serbo.

Digitized by Google

L'Jireček proiettò molta luce sulla vasilissa di origine serba e ne diede la genealogia, ma gli mancavano le notizie che giustificassero la sua presenza a Ragusa. Giustamente ebbe a dire che „die Witwe Esaus mit ihren Söhnen musste bei dieser Veränderung, deren Details nicht bekannt sind, wahrscheinlich Janina verlassen (hat)"; non colpì invece nel segno quando avanzò l'ipotesi secondo la quale „es ist vielleicht anzunehmen, dass sie bei den Byzantinern im Peloponnes Zuflucht gefunden hat"[11]. Come vedremo, le cose sono andate diversamente.

Incertezza, quindi, direi buio assoluto, sui fatti avvenuti. E lo Estopañan sottolinea giustamente l'esigenza di una adeguata e illuminante documentazione[12].

Del resto, come poteva spiegarsi lo strano caso di una donna che va a nuove nozze essendo vivente il marito (ci riferiamo a Irene Spata, data per promessa sposa nel 1403 a Centurione Zaccaria) e di un marito che va a terze nozze — questo caso è meno eccezionale — essendo vivente la seconda moglie?

Al quesito risponde la „Cronaca", e in essa conosceremo ancora le circostanze precise che privarono Evdokia del trono despotale.

Riportiamo intanto i versi che dissipano la nebbia che avvolge il mistero del matrimonio di Esaù con la principessa serba, pur vivendo la seconda moglie Irene Spata.

Il Cronista, parlando di Esaù, dice:

v. 706: Θεῖος του ἦτον τοῦ δουκός, αὐτάδελφος μητρός του,
εἶχεν γὰρ ἐμπρωτότερα τὴν μάνα τοῦ Μουρίκη.
'Εποίησε καὶ μετ' αὐτὴν καὶ μίαν θυγατέραν,
ὁποία ἐγκρεμνίσθηκεν ἐκ τὸν γουλὰν ἀπάνω.
Καὶ ἐξ αὐτὸ τὴν ἄφηκεν τὴν μάνα τοῦ Μουρίκη
καὶ ἠπῆρεν ἀπὸ τὴν Σέρβιαν τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μέρξα.
'Εποίησεν καὶ μετ' αὐτὴν ἄλλα δύο παιδία[13].

Che Esaù era zio del duca Carlo Tocco siamo ben documentati[14]. Delle „preclare virtù" — l'espressione cara agli ultimi romantici non guasta — di Maddalena, figlia di Manente Buondelmonti e di Lapa Acciaiuoli, madre di Carlo e Leonardo II Tocco, intesse le lodi il Cronista ad apertura di codice[15]: infatti, contrariamente alla consuetudine delle giovani vedove dei

[11] *Jireček*, o. c., p. 7.

[12] *Estopañan*, o. c., p. 193.

[13] Giova far presente che questo tratto è contenuto in uno dei tre fogli che, staccati dal corpo della Cronaca, sono stati inseriti per errore del rilegatore in mezzo al poemetto moraleggiante dello Spaneas, annesso nello stesso codice vat. 1831, ff. 81, 85—96. I tre fogli sono stati restituiti al loro posto di origine. v. *Schirò*, „La Cronaca dei Tocco". Byzantion, XXXII (1962) 205—206, 213.

[14] Cfr. il v. 706 sopra riportato e lo Ἱστορικὸν, XXIX. Ed. *Estopañan*, II, 49.

[15] Ἐπέμεινεν ἡ μήτηρ τους ἐκείνη ἡ δουκέσα·//τὴν ἀφεντίαν ἐκράτησεν τοῦ δούκα τοῦ ἀνδρός της//τιμητικὰ καὶ ἔντιμα, ὡς ἔπρεπε κυράδος.//Ἦτον γὰρ φρόνιμη πολλά, εὐγενικὴ εἰς ἄκρον.//Τὸν ἄνδρα της ἐτίμησεν μᾶλλον τὸν ἐμαυτόν της.

Digitized by Google

potentati del tempo, essa non volle risposarsi, malgrado non mancassero richieste di principi italiani[16].

Il secondo verso da noi riportato conferma che Esaù precedentemente aveva avuto per moglie Irene Spata. Cosíei, vedova di Pietro Spata, era a sua volta madre di Muriki, signore di Arta dopo la morte di Gjini Spata[17].

Vengono quindi i versi chiarificatori: „(Esaù) ebbe appunto con lei (Irene) una figlia, la quale precipitò dall' alto del castello. E fu per questo motivo che (Esaù) ripudiò la madre di Muriki e prese in moglie, dalla Serbia, la sorella di Mrkša. Con lei ebbe altri due figli“[18].

La chiarezza del contesto ci dispensa da speciali commenti. Le poche parole spiegano il mistero che indusse l' Hopf a credere a una morte anticipata di Esaù e l' Jireček a un cauto e saggio silenzio. Ci sarebbe piuttosto da chiedere se la disgrazia della bambina che precipita dall' alto del castello, che, è ovvio pensarlo, dovette colpire il cuore della madre non meno di quanto afflisse quello del padre, era motivo sufficiente perchè Irene fosse ripudiata. Non sarebbe ingiustificato il sospetto che altri motivi indussero Esaù alla grave decisione e che la morte della figlia, giustificazione più palesabile che non una svanita segreta speranza di diventare signore di Arta (Irene non aveva fratelli maschi), sia stata l' ultimo e il più appariscente motivo della grave decisione. Il ripudio in seguito a un fatto tragico del genere getterebbe delle ombre sulla personalità di Irene, la quale dalla „Cronaca dei despoti d' Epiro“, è presentata con chiari colori e splendida luce[19].

Il nostro Cronista dà Evdokia come sorella di Mrkša. Veramente era sorellastra: ambedue erano figli di Teodora Xenia, ma Mrkša, signore di Vallona e di Berat, era uno Žarković, figlio del primo letto di Teodora, mentre Evdokia era una Balšić. Essa èbbe anche un fratello: fu Costan-

---

[16] v. 13 — „Πολλοὶ γὰρ τὴν ἐγύρευσαν ἀφέντες τῆς Φραγκίας,//ἀλλ'οὐκ ἠθέλησεν ποσῶς νὰ δευτερώση ἄνορα,//ἢ τὰ παιδία της ποσῶς νὰ θλίψη, νὰ λυπήση//ἀμὴ τὰ ἐκολάκευεν, ἐφύλαγεν μὲ πόνον.

A proposito di Φραγκία — Italia avvertiamo che poco più avanti, v. 20, il cronista dirà che la duchessa „ἐδιέβηκε 'ς τὴν Φράγκιαν τοῦ ῥήγα 'Ιταλίας. Al v. 2574 si leggerà: Καὶ ἦχαν ἀνηψιὸν κάτω ἐκ τὴν Φραγκίαν, — ἐκεῖ ἐκ τὴν 'Ανάπολιν μέσα ἐκ τὸ ῥηγάτο. Una sola volta incontriamo Φραγκία = Spagna: v. 3601 „ἐπούλειε τους εἰς τὴν Φραγκίαν, μέσα εἰς τὴν Κατελώνιαν“. Quì il soggetto è Liveri, l'avventuriero che si era impadronito di Clarenza. In tutta la Cronaca non è detto mai che i Tocco avessero avuto rapporti con la Spagna, ma solo con Napoli e l' Italia meridionale, dove assoldarono diversi uomini, e con Venezia.

[17] L' ultimo paragrafo dello 'Ιστορικόν ricorda il tentativo di Sguro di impossessarsi di Arta dopo la morte di Gjini e la sua cacciata da Arta stessa per opera di Μπουγῆς ὁ Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχος § XLI ed. *Estopañan*, II, 54.

[18] Non pare che il καὶ del v. 708 ἐποίησε ... καὶ μίαν θυγατέραν debba interpretarsi nel senso che oltre a una figlia Esaù ebbe da Elena anche altri figli. Ciò non risulta nè dalla Cronaca nè, per quanto io sappia, da altre fonti. Quel „καὶ“ ha un valore di precisazione (= „appunto“) e non il senso di „anche.“ Ne abbiamo una conferma nel v. 711: „ἐποίησεν καὶ μετ'αὐτὴν ἄλλα δύο παιδία''. Siamo ben documentati che i figli di Esaù e di Evdokia furono due: cfr. *Schirò*, Struttura e contenuto della Cronaca dei Tocco“, Byzantion XXXII, 216.

[19] 'Ιστορικόν, XXXVII: ed. c. 52 καὶ ἦν αὕτη γυνὴ ἀνδρείᾳ, φρονήματι καὶ κάλλει εὐπρεπὴς καὶ ἀρετὴν περιβεβλημένη.

Digitized by Google

tino Balšić, marito di Elena Topia, che dominò su Kroja e poi anche su Dagno[20].

Date le documentazioni che presentano Evdokia terza moglie di Esaù, resta da esporre le circostanze che ci fanno trovare Evdokia stessa esule a Ragusa. Il nostro Cronista riferisce i fatti in maniera molto lineare.

Morto Esaù, signora di Gianina rimase Evdokia:

v. 1191: Ἀφούτου γὰρ ἀπόθανεν ὁ Ζαοὺ ὁ δεσπότης
ἀπόμεινεν ἡ Εὐδοκία βασίλισσα, ἡ γυνή του.

Costei o per vecchi rancori o perchè vittima di cattivi consiglieri instaurò una politica persecutrice nei confronti dei vecchi notabili, fedeli servitori di Esaù. Alcuni di loro essa bandì dalla città e i loro beni dispensò ai dipendenti più fidati:

v. 1194: Πολλὰ βαρέματα ἔδειξεν καὶ πάθη εἰς τὸν τόπον·
ὀργίζετον τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς καλοὺς ἀνθρώπους
καὶ ἄσχημα τοὺς ὕβριζεν. Μεγάλως ἐλυποῦνταν.
Ἐξώρισε, ἐφυλάκισεν ἄρχοντες ἐκ τὴν χώραν.
Τὰ πράγματα κληρονομίας ἔδιδε τῶν σερβιῶν της.

Le lamentele del popolo crescevano di giorno in giorno. In questa situazione di disagio viene in luce la saggezza di alcuni notabili e soprattutto di Simone Stratigopulo, capitano della città, che godeva di un grande ascendente presso il popolo[21]. Essi esortarono la popolazione ad essere ugualmente fedele alla vasilissa perchè la cosa pubblica sarebbe stata sanata e sistemata[22].

Per evitare che della precaria situazione politica interna approfittassero i signori che ambivano al dominio di Gianina (gli Zenevesi, gli Spata, i Tocco), notabili e popolo deliberano di elevare al trono despotale il figlio di Esaù, ancora ragazzo ma pur sposato alla figlia di Muriki Spata. E' da notare incidentalmente che la sposina, recatasi a Roghì per assistere al matrimonio dello zio Carlo[23] con una figlia del duca Tocco, alla improvvisa notizia, che rattristò le nozze, della morte di Esaù[24], era stata dal padre Muriki condotta ad Arta ed ivi trattenuta. Muriki Spata, come è detto successivamente nella Cronaca, divisava di occupare Gianina e di insediarvisi come signore[25].

---

[20] *Jireček*, o. c., 5 – Sui precedenti dei Balšić, v. lo stesso *Jireček*, Geschichte der Serben, II. Gotha (1911) 432 ss.

[21] vv. 1217: „ Ἀμὴ ὁ καπετάνιος αὐτὸς ὁπού ἀκούεις,//Σύμων τὸν ὀνομάζουσιν, Στρατηγόπουλο[ν τὸ] ἐπίκλην.//"Ἀνθρωπος ἦτον φρόνιμος, πολλὰ καὶ ἀνδρειωμένος,//καὶ τόλμην εἶχεν δυνατή, ἀπόκοτην καρδίαν.//Ἡ ποδαλγία τὸν ἔπιασεν καὶ ἐταπείνωσέν τον.// Τὴν κλήραν εἶχε συγγενεῖς ἀπὸ τῆς γυναικός του. (cfr. *Schirò*, o. c. 222).

[22] v. 1224: „ Ἦσαν καὶ ἄλλοι ἄρχοντες ἔντιμοι τῆς συγκλήτου.//Καὶ τὸν λαὸν ἱγάρωσαν νὰ στέρζουν τὴν κυράν τους,//καὶ ὅρκους νὰ ποιήσουσιν· τὰ βάρη νὰ τοὺς λείψουν·//ὁ καθεεὶς νὰ ἠστέκεται εἰς τάξιν ὅπου πρέπει,//καὶ λείψουν οἱ δυνάστειες, τὰ ἄδικα τὰ μεγάλα.

[23] v. 1162: „ Τότε ὅταν ἐγίνετο τοῦ Κάρουλα ὁ γάμος//ἄφερεν θυγατέραν του ἐκ τὰ Ἰωάννινα ὁ Μουρίκης.

[24] 1164 :„ Ἐκεῖ ὁποῦ ἐγίνετον ὁ γάμος καὶ οἱ χαρές τους,//μανδάτον τοὺς ἠφέρασιν· ἀπέθανεν ὁ δεσπότης,//τοῦ Σπάτα ὁ συμπέθερος, ἀφέντης Ἰωαννίνων.//Ἐτοῦτος ὁ θεῖος τοῦ δουκός, ὁποῦ σοῦ ἀφηγήθην.

[25] v.1349: Ἐκεῖνος ἐβιάζετον τὰ Ἰωάννινα νὰ ἐπάρῃ.

Digitized by Google

I Gianinioti, dunque, deliberarono di mandare un'ambasceria a Muriki Spata per rilevare la figlia. Loro intenzione era di nominare despota Giorgio, figlio di Esaù e di Evdokia:

v. 1229: καὶ τὸν υἱόν της νὰ ἔχουσιν ἀφέντη καὶ δεσπότην.

La figlia di Muriki avrebbe assunto il ruolo e i conseguenti diritti dovuti alla moglie del loro signore — e in tal senso era il giuramento a suo tempo reso nelle mani di Esaù — :

v. 1247: κυρά τους νὰ τὴν κάμουσιν ἡ χώρα καὶ ὁ τόπος,
καθὼς τοὺς ὅρκους εἶχασιν μὲ ἐκεῖνον τὸν δεσπότην.

Evdokia, privata dei poteri, avrebbe rappresentato la parte di vasilissa-madre:

v. 1230: αὐτὴν πάλιν δὲ ὡς κυρὰν καὶ μάνα τοῦ ἀφεντός τους.

Questa deliberazione fu presa per concorde volontà di tutti i cittadini, e tutti giurarono di rispettarla:

v. 1231: καὶ οὕτως ἐκατέστησαν. Ἐπίασαν τοὺς ὅρκους.

Il deliberato dei Gianinioti non piacque a Muriki: egli voleva il despotato per sè. Con l'aiuto dello Zenevesi invade il territorio, ne abbatte e distrugge messi e vigneti e intìma ai Gianinioti di consegnargli la città a S. Donato:

v. 1251: ἔλεγε νὰ τοὺς δώσουσιν 'ς τὸν Ἅγιον Δονάτον.

Le minacce riescono inutili e i Gianinioti resistono alle assurde pretese degli Albanesi:

v. 1252: Ἰδὲς τὴν ἀποτύφλωσιν τὴν εἶχαν οἱ Ἀλβανῖται.

Reso vano il tentativo di conquistare la città, lo Spata si ritira. Sembrerebbe che le cose dovessero avviarsi come era stato stabilito dal popolo gianiniota, e cioè che Giorgio fosse investito della signoria, affiancato da un consiglio di reggenza. Ma una imprevista circostanza fa deviare il corso degli eventi e porta i Gianinioti al di là dei limiti della sopportazione.

Evdokia, insoddisfatta della decisione dei sudditi e preferendo che la signoria anzichè al figlio fosse data a un suo secondo marito, manda in segreto un'ambasceria in Serbia per offrire la sua mano a un connazionale:

v. 1277: ἄλλον ὅτι ἐβουλήθηκε καὶ ἄνδρα νὰ ἐπάρῃ
εἰς τὴν Σερβίαν ἔστειλεν σέρβους διὰ νὰ φέρουν.

La notizia di questo piano trapelò e si diffuse rapidamente fra il popolo. Tutti si ribellarono sdegnati e presero la decisione di scacciare la vasilissa:

v. 1289: Καὶ νῦν βουλὴν ἠπήρασιν μικροί τε καὶ μεγάλοι
καὶ ἐβγάλουν τὴν βασίλισσαν 'ς τὸν τόπον της νὰ ἐπάρῃ.

Digitized by Google

La riunione del popolo al castello raggiunge momenti drammatici. Il Cronista si meraviglia come i Gianinioti non abbiano scaraventato Evdokia dall'alto del castello. Cavallerescamente essi si limitarono di toglierle ogni potere e di scacciarla assieme ai figli:

v. 1300: Εἰς τὴν γουλὰν ἀνέβησαν, ἠπῆραν τὴν ἐξουσίαν·
βασίλισσαν ἐξέβαλαν, αὐτὴν καὶ τὰ παιδιά της.

La deposta vasilissa lasciò súbito Gianina e la prima tappa del suo esilio fu la casa dello Zenevesi (Drinopoli):

v. 1304: ἀλλ' ὅμως ἐξορίστηκεν· 'ς τὸν Ζενεβέση ἐδιέβη.

Dopo questi avvenimenti a prendere possesso di Gianina fu subito chiamato Carlo Tocco, il quale veniva a raccogliere i frutti della sua politica accorta e astuta. Il Ducas presenta Carlo, signore di Gianina, fin dal 1413[26].

Da queste testimonianze del nostro Cronista possiamo dunque emendare le affermazioni dell „Hopf, stabilendo che dopo la morte di Esaù, a Gianina non vi fu alcuna alvanocrazia[27], ma che, invece, il despotato fu retto per pochissimo tempo, e malamente, dalla vedova del defunto despota; che gli Spata invasero il territorio di Gianina, ma non tennero nè tanto meno occuparono la città; che dopo Evdokia subentrarono subito i Tocco.

Nella cronologia siamo confortati dalle rivelazioni di una copia della Cronaca di Gianina, scoperta da Leandro Vranussis nella biblioteca di Oxford [28], e scritta, da quanto mi viene cortesemente comunicato, prima del 1442. Per ciò che siamo venuti esponendo, a noi interessano le date della morte di Esaù e della espulsione di Evdokia da Gianina, e, per riflesso, anche della nomina a signore di Gianina[29], o dell'entrata in città, di Carlo Tocco[30]. Per questi avvenimenti il cronista del manoscritto oxfordiano viene pienamente incontro alle nostre esigenze. Le date sono le seguenti:

morte di Esaù dei Buondelmonti Acciaiuoli, 6 febbraio 1411;
espulsione di Evdokia da Gianina, assieme ai figli[31], 26 febbraio 1411;
entrata di Carlo Tocco a Gianina, 1 aprile 1411.

---

[26] Non ancora lo chiama despota, ma „δούκα τῶν Ἰωαννίνων — Historia Byzantina, ed. *Bekker*. Bonn (1834) 97D.

[27] *Hopf*, Griechische Geschichte, II, 103; *Id.*, Chroniques gréco-romanes, 531.

[28] Rivolgo quì vivissimi ringraziamenti all'amico Vranussis, il quale, sapendo del mio attuale travaglio di costituire le date degli avvenimenti narrati nella Cronaca, ha voluto spontaneamente mettermi a parte della sua felice scoperta.

[29] Cronaca dei Tocco, Vat. gr. 1831, f. 26v, vv. 1416 — 1417 „πάντες ὁμοφώνησαν μετὰ τοῦ καπετάνου - τὸν δούκα διὰ νὰ φέρουσιν, ἀφέντη νὰ τὸν κάμουν. Cfr. *Schirò*, Struttura e contenuto della Cronaca dei Tocco, Byzantion XXXII, 224.

[30] Vat. gr. 1831, f. 29v, vv. 1559 — 1560 „αὐτὸν ἐπολυχρόνισαν, ἔφεραν τὰ κλειδία, - 'ς τὰ χέρια του τοῦ ἔδωκαν καὶ ἐπροσκύνησάν τον. *Schirò*, o. c. 225.

[31] Il cd. oxfordiano accenna a un solo figlio μετὰ τοῦ παιδίου, ma sia la Cronaca dei Tocco (v. 1300) che il documento raguseo su cui ha trattato l'*Jireček*, „die Witwe u. s. w.“ accennano a due figli.

Digitized by Google

Questi estremi cronologici, preziosissimi, sono troppo precisi e troppo concatenati perchè possano essere respinti. Però, se noi rapportiamo ad essi certe informazioni della nostra Cronaca, ci troviamo nella necessità di dover condizionare la portata delle informazioni stesse, altrimenti ci troveremmo nell' obbligo di dovere o respingere la Cronaca o considerare errate le indicazioni cronologiche.

Tra la morte di Esaù e l'espulsione di Evdokia intercorrono solo venti giorni. Eppure a leggere la Cronaca assistiamo a tanti fatti da trarre il convincimento che fra i due avvenimenti debba esserci stato un intervallo non inferiore ad un anno. Son quì costretto a fare un sunto meno succinto di quello reso per le pagine del Byzantion, al fine di rendere più chiaro il dissenso fra le indicazioni cronologiche del codice oxfordiano e la narrazione del nostro codice. I passi sono tradotti letteralmente.

v. 1190 „Dopo la morte del despota Esaù, rimase signora di Gianina la vasìlissa Evdokia, moglie sua. Essa si rivelò scontrosa e dura verso i sudditi: impose alla regione tributi e sacrifici, infierì contro i maggiorenti e gli uomini dabbene, e li ingiuriò in maniera iniqua“ .... v. 1202 „Per prima mandò in Morea, per farlo uccidere, il capitano, capo della città. Il duca invece se lo tenne a casa sua, lo fece segno di molti riguardi e quindi lo fece tornare. E così fu messo in prigione un altro notabile, brava persona, originario di Firenze, che il despota Esaù aveva perfino allevato e che aveva amato e rispettato come consanguineo. Anche lui, poi, se ne andò dal duca. Sino a tal punto era arrivata la situazione dei Gianinioti!. Essa introdusse consuetudini insopportabili che la gente della città criticava molto. Mi vergogno di parlarne e non sta bene che ne tratti. Comunque, proprio per questo la città era molto irritata. A Gianina c'era, dunque, il capitano, al quale abbiamo accennato. Egli si chiamava Simone Stratigopulo .... Tutti i cittadini gli volevano bene .... Oltre a lui c'erano stimati notabili del Consiglio. Essi esortarono il popolo di amare la loro signora e di prestare giuramento, perchè i balzelli sarebbero stati tolti; esortarono ciascuno a stare al proprio posto perchè le prepotenze e le grandi ingiustizie sarebbero state eliminate; essi avrebbero avuto come signore e despota il figlio della vasilissa, la quale avrebbe assunto il ruolo di signora, madre del signore. Così stabilirono e fu fatto il giuramento ... v. 1242 „I Gianinioti, notabili e popolo, salirono al castello e decisero di mandare una ambasceria a Muriqi Spata per rilevare la figlia .... Muriqi, invece, si affrettava per cercare di impossessarsi di Gianina ... e pretendeva che gli facessero atto di consegna della città a S. Donato. Ma guarda la cecità che avevano gli Albanesi .... Muriqi e Zenevesi raccolsero molte truppe e vennero a Gianina per chiedere la signoria. Abbatterono le vigne e le distrussero completamente ... poi presero la decisione di tornare indietro ... v. 1276 „La Vasilissa decise di riprendere marito e mandò in Serbia dei dipendenti perchè gliela portassero. Essa vuole consegnare (ai Serbi) i loro averi, vuole asservire tutta la gente della città, aggiogarli tirannicamente e con la prepotenza ... Essi avrebbero perduto i loro beni ed erano perciò afflitti. Di tutto ciò che la loro signora aveva promesso nulla fu mantenuto, anzi essa li aveva ingannati. Ed ora umili e notabili presero

Digitized by Google

la decisione di cacciar via la vasilissa e di mandarla al suo paese di origine".

Possiamo fermare quì la serie dei passi che narrano i fatti salienti, la vita e gli umori succeduti alla morte di Esaù. Dalla rassegna degli avvenimenti si giunge facilmente alla considerazione che l'esasperazione del popolo di Gianina non poteva esplodere se non dopo una certa serie di episodi e di vicende duramente sofferte e dopo una amarissima esperienza che non poteva assolutamente maturarsi nel breve volgere di venti giorni. Pur considerandoli simultanei, tutti i gravi provvedimenti di Evdokia (imposizione di tributi e balzelli, esilio del capitano trattenuto invece a Cefalonia o a Leucade, bando del fiorentino, parente o comunque famigliare di Esaù che si rifugia anche lui presso il Tocco, ritorno del capitano Stratigopulo, invasione delle campagne gianiniote da parte degli Spata e Zenevesi) a noi sembra difficile condensarli in venti giorni. La Cronaca piuttosto ci fa sospettare — e per confermare il sospetto occorrono i documenti — che Evdokia abbia esercitato magari di fatto e non di diritto l'autorità despotale prima ancora della morte del marito e verisimilmente durante la malattia che precedette la morte stessa. Perchè anche la fermentazione dei rancori, prima che giunga alla esplosione, ha bisogno del lievito del tempo.

Roma

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

DIMITRIJE STEFANOVIĆ

CODEX PERIBLEPTOS

The Codex belongs to the Library of the University College of South Wales and Monmouthshire, Cardiff, Wales. *Codex Peribleptos*[1] in Greek with Middle Byzantine Notation on good parchment, written in the second half of the XIVth or in the first part of the XVth century[2] possibly in the monastery called the New Peribleptos (Νέα Περίβλεπτος), near Constantinople[3], by an anonymous scribe. Neums in pale brown ink. Titles and initials in plain red ink. The frequent marginal additions and variants in red ink by two somewhat later hands indicate that the manuscript was

[1] Name given by H. J. W. Tillyard in his description of the manuscript, where we learn that it belonged to Mr. Joseph Bliss. Cf. The Antiphons of the Byzantine Octoechus, in Annual of the British School at Athens XXXVI (1935-6) (London, 1939) 132-41, plate 20. Professor Tillyard told me that Mr. Bliss gave him the manuscript and professor Tillyard presented it in 1940 to the Library of University College, Cardiff. NB! Correct the wrong indication in The Hymns of the Octoechus, part II, Mon. Mus. Byz., transcripta V (Copenhagen, 1949) p. XIX when N- (the abbreviation for Codex Peribleptos) is described: J. H. S. (Journal of Hellenic Studies) should be B. S. A (Annual of the British School at Athens). See also The Hymns of the Pentecostarium, Mon. Mus. Byz., transcripta VII (Copenhagen, 1960) pp. VII and XXXIII.

[2] For the dating see footnote 9.

[3] The monastery is called Θεοτόκος ἡ Νέα Περίβλεπτος; Θεοτόκος τοῦ Χαρσιανίτου; Θεοτόκος τῆς μονῆς τοῦ Χαρσιανίτου. The name Χαρσιανίτου (μονὴ τοῦ) by which the monastery is also called is not known before the XIVth and XVth centuries. Charsianites possessed a church which was dedicated to the Theotokos and received the name the New Peribleptos (Νέα Περίβλεπτος). It should be distinguished from the Peribleptos (Sulu) monastery in the region of Psamathia. Cf. *Janin, R.*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin I, tome III: Les églises et les monastères (Paris, 1953) pp. 231, 251, 516. In his article on the Charsianites monastery H. Hunger gives new evidence about the founder of the monastery, John Charsianites whose name appears on f. 5b of the manuscript *Hist. Gr. 55* (Austrian National Library, Vienna) in the testament of the Patriarch Matthaios I (1397-1410). Hunger concludes that the foundation of the monastery took place between 1347-54. Cf. *Hunger, H.*, Eine spätbyzantinische Bilderbeschreibung der Geburt Christi mit einem Exkurs über das Charsianites-Kloster in Konstantinopel, in Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft VII (1958) 136-8. About the „earliest mention of Serbia in connection with Byzantine music and Byzantine musicians" see *Miloš Velimirović*, Ἰωακεὶμ μοναχὸς τοῦ Χαρσιανίτου καὶ δομέστικος Σερβίας, infra. p. 475 sq.

Digitized by Google

used for the singing in the monastery. 25,8 × 19 (17,5 × 11,5) cm, in two volumes (I: ff. 184; II: ff. 157), single column of 19 lines (vol. I), 20 lines (vol. II) in fine leather binding. Each volume with a headpiece decorated in typical style of the period with ornate uncial headings and abbreviations. The hand is of a traditional variety and very difficult to date. „The text is extremely accurate and the manuscript is in good condition and easily legible almost everywhere. The musical text is in the line of the regular Byzantine tradition and does not differ materially from the Vienna Codex Dalassenos“[4]. The manuscript contains quite a number of hymns not to be found in the Codex Dalassenos[5].

Binding is of Balkan origin, possibly as late as XVIIth century. *Volume I.* has in the central panel of the front cover the crucifixion engraved with the Sun on the left hand side of the Cross (representing the Church) and the Moon on the right hand side of the Cross (representing the Synagogue). In the four corners of this panel the figures of the Apostles are represented, from top left to right in this order: John, Matthew, Mark, Luke. The back cover has a floral centrepiece with the same order of Apostles in the four corners. The remains of the clasps are to be found on both bottom and top covers. *Volume II.* has in the central panel of the front cover the crucifixion engraved with four floral corners instead of the figures of the Apostles. The Resurrection is represented on the back cover in a rather unusual way, again with four floral corners.

Short Summary of the Contents[6]

Volume I.

f. 1 By an earlier hand, hardly legible parts of the Kontakion for Epiphany: Ἐπεφάνης σήμερον τῇ οἰκουμένῃ[7] followed by the Troparion for Epiphany: Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου, Κύριε[8] both without notation.

f. 2 By a later hand σεπτεμβριω μηνι + ινδικτιωνος δεκατης του ϛ͵ϡνε[9] ετους

+ ηλθον εν ταυτη τη σεβασμια και αγια μονη της νεας περιβλεπτου

[4] *Tillyard, H. J. W.*, The Antiphons . . . pp. 133-4, see footnote 1.

[5] These are called Apocrypha.

[6] The lacunae will be referred to at the corresponding folios in the short summary of the contents. The numbers of folios without a letter refer to „recto“, those with „b“ refer to „verso“.

[7] For the printed text see Menaion III (for January), Propaganda Fide (Rome, 1896) p. 158.

[8] Ibidem, p. 144.

[9] ϛ͵ϡνε 6955
−5509

1446. The manuscript could not have been written before the middle of the XIV century (H. J. W. Tillyard in his descriptions, footnote (1) dates it **1300,** but elsewhere says c. 1280) because we find in volume II, f. 156b the circle system of John Kukuzelis. According to *Eustratiades, S.*, Ἰωάννης Κουκουζέλης ὁ μαΐστωρ καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ, in Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν XIV (Annuaire de la Société des Études Byzantines, Athens, 1938) 1—86 (this study is not mentioned in *Mme Palikarova*'s elaborate account of Kukuzelis, La Musique Byzantine chez les Bulgares et les Slaves du IXe au XIVe siècle, Mon. Mus. Byz., subsidia III (Copenhague, 1953) chapter IX. Kukuzelis lived in the XIVth century and some time must

Digitized by Google

την του χαρσανιωτου[10] επονομαζομενην συν θεω αγιω εὐλόγησον δεσποτα

f. 3 Blank

ff. 3b 4 The Stichera for Christmas Σήμερον ὁ Χριστὸς ἐν Βηθλεὲμ γεννᾶται[11] with a long NEANES intonation for Mode II, β in late Byzantine Notation by a later hand in black ink. (Compare the same hymn in Middle Byzantine Notation, vol. I, f. 87).

f. 5 Headpiece decorated in typical style of the period. Ornate uncial heading with abbreviations.

χριστε προηγου των εμων πονηματων *Title* + Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ πονημάτων περιέχον τὴν ἅπασαν ἀκολουθίαν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. μηνὶ σεπτεμβρίῳ α'. καὶ ἀρχὴ τῆς Ἰνδίκτου καὶ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ Στυλίτου καὶ ἁγίων τεσσαράκοντα γυναικῶν.

The Fixed Year. Menaion

September[12]	f. 5	December	64b
October	32	January	95b
November[13]	51	February	124
March	131b	June	144b
April	138b	July	157b
May[14]	142b	August[15]	174

Volume II.

Triodion

f. 1 Headpiece decorated in typical style of the period. Ornate abbreviated uncial heading. *Title:* + Τεσσαρακοπεντηκοστὴν σοι φέρω ἐκ τοῦ τελώνου μέχρι πάντων ἁγίων.

Sunday of the Publican and the Pharisee	f. 1
Sunday of the Prodigal Son	2
Sunday of the Apokreos (meat fast)	3b
Week of the Tyrophagus (cheese fast), Monday	6
Sunday of the Tyrophagus	9
First week of Lent, Monday	12
Orthodoxy Sunday (Sunday of the lst week in Lent)	18b
Second week of Lent, Monday	20
Third week of Lent, Monday	23b
Fourth week of Lent, Monday	27
Wednesday of the Adoration of the Holy Cross	29
Fifth week of Lent, Monday	33b

have passed between the invention of the circle system and its usage in manuscripts. Anyhow, the Codex Peribleptos seems to be one of the earliest which has this, Kukuzelis' circle system. As the inscription clearly indicates, the manuscript was found in the New Peribleptos monastery in 1446. — For recent bibliography on Kukuzelis see *Dévai, G.*, The Musical Study of Cucuzeles in a Manuscript of Debrecen in Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, tom III, fasc. 1-2 (Budapest, 1955) 151-79; *Idem,* The Musical Study of Koukouzeles in a 14th Century Manuscript in Acta Antiqua ... tom VI, fasc. 1-2 (Budapest, 1958) 213-35; *Brašovanova-Stančeva, L.*, Proučvanija vrhu života i dejnostta na Ioan Kukuzel in Izvestija na instituta za muzika of the Bulgarian Academy of Sciences (Sofija, 1959) 13-38; *Cvetko, D.*, *Andreis, J.*, and *Djurić-Klajn, S.*, Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji (Zagreb, 1962) 557-8; *Strunk, O.*, The Antiphons of the Oktoechos, in Journal of the American Musicological Society, vol. XIII, Nos. 1-3 (1960)53; *Levy, K.*, A Hymn for Thursday in Holy Week, in Journal of the American Musicological Society vol. XVI, No. 2 (1963) 154 ff., esp. footnote 47.

[10] The scribe misspelt Χαρσιανιωτου for Χαρσιανίτου; compare footnote 3.

[11] For the printed text see Menaion II (for December) (Rome, 1889) p. 679.

[12] Fol. 27 is double.

[13] The Sticheron for Nov. 11 th: Πάλιν ἡμῖν ἡ ἐτήσιος begins with the last line of f. 59b and is not continued. After f. 59 several following are missing. They probably contained the Stichera for the days from Nov. 12-21. F. 60 starts with the part of the Sticheron for Nov. 21st: Σήμερον τὰ στίφη τῶν πιστῶν συνελθόντα.

[14] Only the title is on the last line of f. 142b. The hymns of May start in fact on f. 143.

[15] The last f. of volume I (f. 184) finishes with the part of the Sticheron of August 15: Ὅτε ἡ Μετάστασις.

Digitized by Google

Sixth week of Lent, Monday	39
Saturday of Lazarus	43
Palm Sunday (Sunday of the 6th week in Lent)	45b
Monday of the Holy Week	50b
Tuesday of the Holy Week	52
Wednesday of the Holy Week	53b
Maundy Thursday	56
Passion (Vespers on Maundy Thursday)	60
Good Friday[16]	69
Great Hours[17]	70
Holy Saturday	71

Pentekostarion[18]

Sunday of St. Thomas[19]	73
Sunday of the Myrophores (Ointment Bearers)	75b
Sunday of the Paralytic	77b
Wednesday of the Mesopentekostes	79
Sunday of the Samaritan	81b
Sunday of the Blind Man	83
The Ascension of our Lord (Thursday)	85b
Sunday of the Holy Fathers	90b
Sunday of the Pentekost	92
Sunday of All Saints	98b

Oktoechos[20]

Mode I (Parakletike, p. 2)	100
Mode II (P. p. 100)	103
Mode III (P. p. 186)	107
Mode IV (P. p. 272)	110b
Mode I. pl. (P. p. 362)	115
Mode II. pl. (P. p. 450)	119b
Mode III. pl. (P. p. 534)	123b
Mode IV. pl. (P. p. 616)	127
11 Stichera Eothina (P. p. 706)	131

---

[16] The Sticheron Σταυρωθέντος σου, Χριστέ begins on f. 69b and is not continued. After f. 69b three folios were cut out but small parts of their margins (unpaginated) are still left.

[17] F. 70 starts with the part of the Sticheron of the Great Hours Διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων. On f. 70b the Sticheron Δεῦτε χριστοφόροι λαοί of the Great Hours starts but is not finished because a complete bifolio is missing. F. 71 starts with two last lines of the Sticheron Ὅτε τῷ σταυρῷ of the same series.

[18] The Stichera for Easter and Easter week are not included either in Codex Peribleptos or in Codex Dalassenos. Most of the Stichera for this week are taken from the Oktoechos, but they are repeated at the beginning of the Pentekostarion (Rome, 1883) pp. 5-40. For an explanation see *Strunk, O.*, St. Gregory Nazianzus and the Proper Hymns for Easter, Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A. M. Friend, Jr. (Princeton, 1955) pp. 82-7; also *idem,* A Further Note on the Proper Hymns for Easter, Classica et Mediaevalia, vol. XXII, fasc. 1-2 (Copenhague, 1961) pp. 176-81.

[19] Another missing folio between fols. 74 and 75 is a part of the missing bifolio (see f. fotnote 17). The Sticheron on f. 74b Ὦ τοῦ παραδόξου θαύματος τοῦ πυρὸς ὁ χόρτος ἀψάμενος σέσωσται (not in Codex Dallassenos) is left unfinished. F. 75 starts with the part of the Sticheron Μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ τῆς Ἐγέρσεώς σου, Ἰησοῦ Βασιλεῦ.

[20] The various Stichera are arranged in all the eight modes in the following order (the numbers in brackets refer to the pages of the printed text in the Parakletike (Rome, 1885). We give only references to Mode I.

Saturday Vespers

3 Stichera Anastasima (p. 2)	f. 100
4 Stichera Anastasima Anatolika (p. 2)	100b
1 Sticheron Dogmatikon (p. 3)	101
1 Sticheron Apostichon Anastasimon (p. 4)	101b
3 Stichera Alphabetika (p. 4)	101b
1 Sticheron Theotokion (p. 4)	102

Sunday Matins

3 Antiphons — 6 Anabathmoi (p. 10)	f. 102
8 Anabathmoi (only Mode IV. pl. has 4 Anthipons)	—
4 Stichera Anastasima — Lauds (p. 20)	102 + (this f. is not paginated)
4 Stichera Anastasima Anatolika — Lauds (p. 21)	102 + (this f. is not paginated)

Digitized by Google

29 Stichera Dogmatika (footnote[21]) 135b
30 Stichera Staurotheotokia (fn[22]) 145b
Exercise, *Title:*
στιχήρα μιτροφονόμου καὶ παραλαγιζομένη εἰς ὀφελίαν μαθητοῦ
Incipit: Θεαρχίῳ νεύματι πάντοθεν[23] 154b
The circle system of John Kukuzelis[24] without the phtorae 156b
Another exercise starting with Ἴσον, Ὀλίγον etc., unfinished. It is in fact the cheironomic exercise, called the great Ison by John Kukuzelis[25] 157+b

Appendix I

29 Stichera Dogmatica

Mode I.

1. Παρθενικὴ πανήγυρις σήμερον ἀδελφοί (Parakletike, p. 1; MMB, Transcripta V, p. 105) f. 135b
2. Νεφέλην σε φωτὸς ἀιδίου (P. p. 2; MMB, p. 106) 135b
3. Μακαρίζομέν σε αἱ γενεαὶ πᾶσαι (P. deest; MMB, p. 107) 136
4. Ταμεῖον Θεοῦ ἀσυλότατον (P. deest; MMB, 109) 136b

Mode II.

1. Ὢ τοῦ μεγίστου μυστηρίου (P. p. 99; MMB, p. 113) 137
2. Χαῖρε Θεοτόκε Παναγία Παρθένε (P. deest; MMB, p. 115) 137
3. Τὸν συνυπάρχοντα τῷ Πατρί (P. deest; MMB, p. 117) 137b
4. Εἰ μὴ ἐκ σοῦ εὐδόκησε (P. deest; MMB, p. 119) 138
5. Τὸν Λόγον τοῦ Πατρὸς (P. deest; MMB, p. 122) 139

Mode III.

1. Μέγιστον θαῦμα παρθένος τεκοῦσα (P. p. 185; MMB, p. 124) 139
2. Χαίροις ἁγία Παρθενομῆτορ Μαρία (P. deest; MMB, p. 125) 139b
3. Πύλας μὲν παρθενίας (P. deest; MMB, p. 127) 140
4. Ποία γλῶσσα ἢ νοῦς ἐπαρκέσαι δύναται (P. deest; MMB, p. 128) 140

Mode IV.

1. Ὁ σὺν Πατρὶ καὶ Πνεύματι δοξολογούμενος Υἱός (P. 272; MMB, 130) 140b
2. Μέγα καὶ παράδοξον τὸ ἐπὶ σοὶ γενόμενον θαῦμα (P. deest; MMB, 131) 140b
3. Χαῖρε φωτὸς νεφέλη (P. deest; MMB, 133) 141
4. Πῶς σε μακαρίσωμεν Θεοτόκε (P. deest; MMB, 134) 141

Mode I. pl.

1. Τὴν θεοπρεπῆ καὶ σεβάσμιον κόρην τιμήσωμεν (P. 361; MMB, 135) 141b
2. Αἱ περὶ σοῦ προφητεῖαι ἐπληρώθησαν (P. 362; MMB, 138) 142
3. Μονάδα τρισυπόστατον (P. deest; MMB, 140) 142

Mode II. pl.

1. Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς μακαρίζειν σε τὴν Θεοτόκον (P. 449; MMB, 143) 142b
2. Δεῦτε πάντα τὰ ἔθνη (P. 450; MMB, 145) 143
3. Ἐκύησας τὸν πρὸ σοῦ καὶ μετὰ σέ (P. deest; MMB, 148) 143

---

[21] see Appendix I; only some of them are printed in the Parakletike and we give page references. The transcription of all the Dogmatika and Staurotheotokia from Codex Peribleptos and other manuscripts is published in *Tillyard, H. J. W.*, The Hymns of the Octoechus, part II, Mon. Mus. Byz., transcripta V (Copenhague, 1949) and we give their page references too.

[22] see Appendix II. We were not able to find any oft hese Stichera in the printed sources. Other Staurotheotokia are found in the services from the Oktoechos for Tuesdiy and Friday. See also the previous footnote.

[23] the end of this exercise, vol. II, f. 156 finishes with: ἔφθασε τὰ νῦν ἡ τῶν ἤχων τερπνότης φείθροις βρύοντα ἰδίοις μελιρήτοις, καὶ κατακοσμήτοις θεογράφοις λόγοις.

[24] compare the facsimile in *Thibaut, J. B.*, Monuments de la Notation Ekphonétique et Hagiopolite de l'Église Grecque (Saint Petersbourg, 1913) p. 139.

[25] compare: *Palikarova Verdeil, R.*, La Musique . . . , Mon. Mus. Byz., subsidia III (Copenhague, 1953) p. 204 and footnote 1, also *Dévai G.*, in footnote 9.

Digitized by Google

Mode III. pl.

1. Φρικτὸν καὶ ἄρρητον ὄντως (P. 533; MMB, 154) 143b
2. Ἐκ σοῦ παναγία Θεοτόκε Παρθένε (P. 534; MMB, 156) 144
3. Χαῖρε κεχαριτωμένη Θεοτόκε Παρθένε (P. deest; MMB, 158) 144b

Mode IV. pl.

1. Τὴν Μητέρα τοῦ Θεοῦ Λόγου (P. deest; MMB, 160) 145
2. Χαίροις τὸ ἐργαστήριον (P. deest: MMB, 160) 145
3. Τὴν Θεοτόκον Μαριάμ (P. deest; MMB, 161) 145

Appendix II

30 *Stichera Staurotheotocia*

Mode I.

1. Ἐν πεύκῃ καὶ κέδρῳ καὶ κυπαρίσσῳ (MMB, 165) 145b
2. Παρεστῶσα τῷ σταυρῷ σου, Κύριε (MMB, 166) 145
3. Ἡ ἄσπιλος ἀμνάς (MMB, 167) 146b

Mode II.

1. Τὸν ἐν σταυρῷ ὑψωθέντα ὡς ἄνθρωπον (MMB, 168) 146
2. Τίς σε κατ' ἀξίαν ἐπαινέσει (MMB, 170) 146b
3. Ἡ ἀμνὰς ἡ ἄσπιλος (MMB, 171) 146b
4. Τῆς ἀρρήτου γεννήσεώς σου ὁ τρόπος (MMB, 173) 147

Mode III.

1. Ἀνάπλασιν καὶ ζωήν (MMB, 175) 147b
2. Μητρικὰς ὠδῖνας (MMB, 176) 147b
3. Ἐν τῷ σταυρῷ παρεστῶσα (MMB, 178) 148
4. Παῦσαι ὀδυρομένη, μήτηρ ἐμή (MMB, 180) 148b

Mode IV.

1. Μετὰ ληστῶν τῷ σταυρῷ προσπηγνύμενον (MMB, 181) 148b
2. Ἀσπόρως συνέλαβες (MMB, 182) 148b
3. Ἡ κτίσις ἅπασα (MMB, 183) 149
4. Πᾶσα ἡ γῆ οἴμοι (MMB, 184) 149

Mode I. pl.

1. Ἀρχίφωτον ἀπαύγασμα (MMB, 186) 149b
2. Σημεῖον ἀντιλογίας (MMB, 188) 150
3. Ἡ πανάμωμος μήτηρ καὶ παρθένος (MMB, 189) 150b
4. Παρθένῳ μητρί (MMB, 191) 150b

Mode II. pl.

1. Παρεστῶσα τῷ σταυρῷ σου (MMB, 193) 151
2. Ἡ ἐν τῷ τόκῳ σου, Λόγε (MMB, 194) 151b
3. Παρισταμένη τῷ σταυρῷ (MMB, 196) 152
4. Ἡ Παρθένος καὶ Μήτηρ (MMB, 197) 152

Mode III. pl.

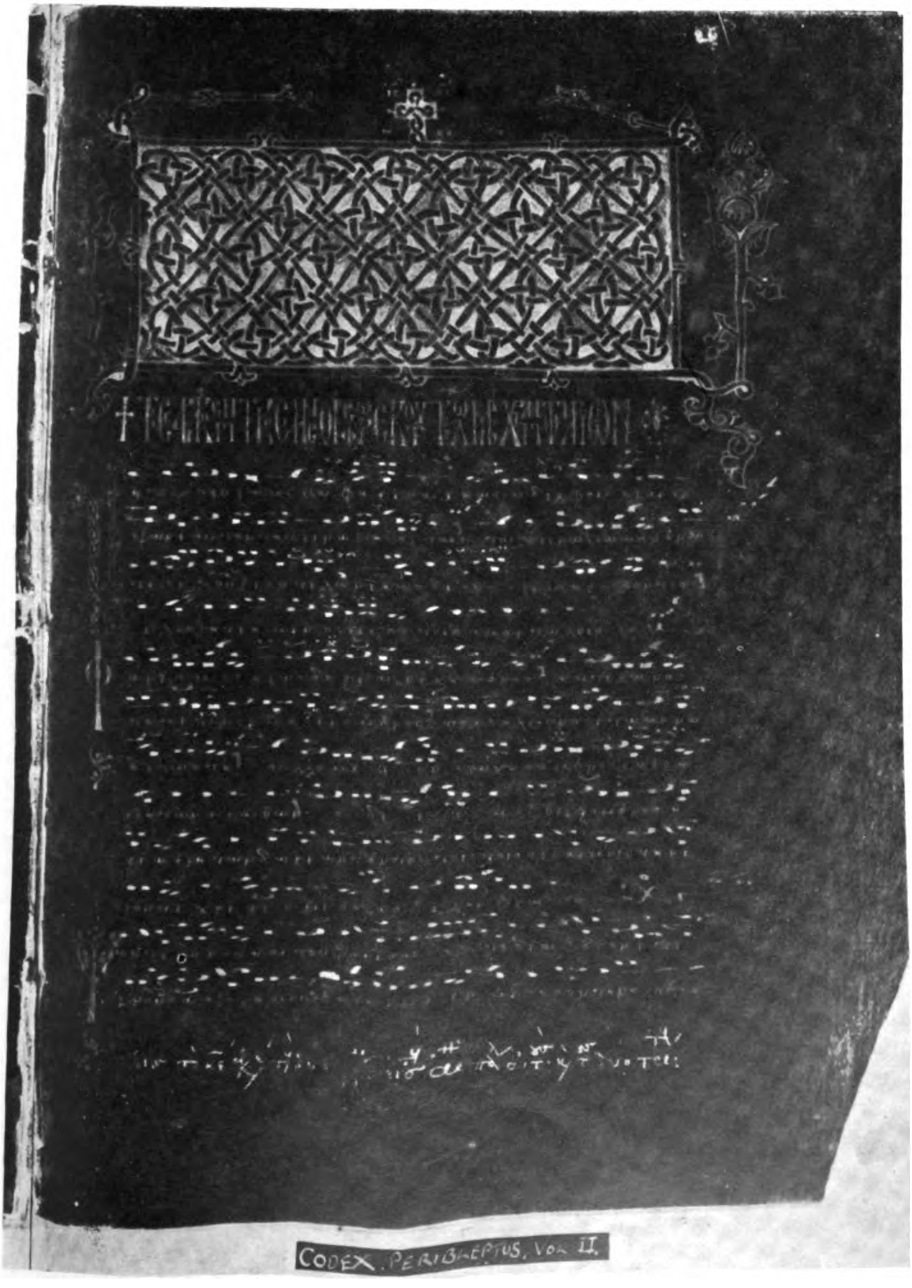
1. Ὦ Παναγία ἄχραντε (MMB, 198) 152b
2. Ἵλεως γένου ἡμῖν (MMB, 199) 152b
3. Παρισταμένη τῷ σταυρῷ (MMB, 200) 152b

Mode IV. pl.

1. Τὸν ἀμνόν σε τοῦ Θεοῦ (MMB, 202) 153
2. Ἡ ἄνυμφος Μήτηρ (MMB, 204) 153b
3. Ἡ ἀγεώργητος ἄμπελος (MMB, 205) 153b
4. Βασιλικῆς ἁλουργίδος (MMB, 207) 154

Beograd

Digitized by Google

Codex Peribleptos, vol. II, fol. 1r
The Beginning of the Triodion

Digitized by Google

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, кн. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

DJORDJE STRIČEVIĆ

I MONUMENTI DELL'ARTE PALEOBIZANTINA IN RAPPORTO CON LA TRADIZIONE ANTICA ED ALL'ARTE MEDIOEVALE NELLE REGIONI CENTRALI DEI BALCANI

Le regioni dell'odierna Serbia e Macedonia che si trovano nella parte centrale della Penisola Balcanica, per l'ingente numero dei monumenti medioevali di grande valore quivi conservati, sono considerati dagli storici d'arte di tutto il mondo come una delle più ricche miniere di monumenti dell'arte antica. In un senso generico questi monumenti appartengono alla grande famiglia dell'arte bizantina ma con certe singolarità. La prima di queste caratteristiche specifiche deriva dalla posizione di questi monumenti sul limite tra l'Oriente e l'Occidente, tra due mondi cioè che ambedue hanno impresso su essi la loro impronta. Il secondo fenomeno importante è il soggetto di questa considerazione di cui fine è di tentare di dimostrare che — come disse uno dei più noti studiosi dell'arte antica dei Balcani[1] — molte manifestazioni importanti nell'arte monumentale medioevale delle regioni centrali balcaniche non potrebbero affatto essere comprese senza la conoscenza dell'eredità paleobizantina locale, dimostrare cioè che tutto lo sviluppo dell'arte nella Penisola Balcanica si basa sulla tradizione locale.

Deve essere subito sottolineato che il problema sulla parte avuta dalla tradizione locale paleocristiana e paleobizantina nell'arte monumentale delle regioni centrali della Penisola Balcanica non è affatto nuovo per la scienza.[2]

---

[1] *Б. Филовъ,* Старобългарската църковна архитектура, Списание на Бълг. акад. на наукитѣ XLIII, 21 (1930) 3—4.

[2] A questo problema è stata dedicata una delle sessioni plenarie del XII Congresso internazionale di studi bizantini a Ohrid nel 1961. Le relazioni comprendono anche uno sguardo sulla bibliografia anteriore concernente questo problema. Vedi: *Dj. Bošković,* L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Âge dans les régions centrales des Balkans. Rapports du XIIe Congrès International des études byzantines, Ochride 1961. Belgrade—Ochride 1961, 155—163 [Vedi recensione di *В. Бешевлиев,* Известия на Археологически институт на Бълг. акад. на науките XXV (1962) 239—242]; *Dj. Stričević,* La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siècles. Rapports, 165—211 (Citato più lontano come La rénovation du type basilical); *Dj. Stričević,* L'Église ronde de Preslav et le problème des traditions paléobyzantines dans l'architecture balkanique du moyen âge. Rapports, 212—223 [Vedi anche l'articolo di *Lj. Karaman,* O okrugloj crkvi u Preslavu. Bulletin

Digitized by Google

Ciò che finora è stato fatto in questo campo, determina in un certo modo quale debba essere l'indirizzo dell'ulteriore studio come pure i compiti immediati. Innanzitutto si dovrebbe far notare la necessità di un'analisi attenta dei monumenti stessi basandosi su quello che gli studiosi hanno fatto finora, poi si dovrebbe estrarre e sommare i risultati sicuri ottenuti finora in questo campo, e, alla fine, proporre delle conclusioni generali nei limiti possibili offerti da questi risultati.

Non soltanto il significato, ma anche la possibilità di studio dei rapporti tra l'arte dell'epoca paleobizantina e di quella medioevale in queste regioni sono senz'altro più ampie nel campo dell'architettura monumentale che in qualunque altro campo artistico, poichè quando si parla dell'arte paleobizantina di queste regioni si pensa prima di tutto ad alcune decine di opere monumentali dell'architettura sacra del V e VI secolo che gli scavi archeologici hanno portato alla luce in varie parti dell'odierna Serbia e Macedonia. Assieme ai monumenti di questo periodo nella Bulgaria occidentale, essi rappresentano un'unità e appartengono alla regione che si può definire col nome storico di Illirico Settentrionale che in questo tempo, come lo dimostrano sia la storia politica, sia la storia ecclesiastica, era considerato un unico gruppo di province bizantine. E nonostante sia stata accertata con sicurezza la continuità della vita nelle città di questa regione nel corso di codesti due secoli burrascosi, continuità che aveva reso possibile un'attività architettonica ininterrotta, i monumenti dell'architettura monumentale o, almeno la maggior parte di essi, si dividono in modo abbastanza definito in due gruppi distinti. Il gruppo più antico è costituito dalle basiliche della prima metà del V secolo, e in esso occupano il posto più importante, almeno secondo i monumenti conosciuti finora, le basiliche di Stobi. Nel secondo gruppo la cui origine e sviluppo senz'altro appartengono alla prima metà del secolo seguente, i monumenti di Caričin Grad e della sua sfera occupano il posto centrale.

Le figure 1 e 2 presentano i pianti di alcune chiese caratteristiche dei Balcani Centrali del V secolo (Fig. 1) e del VI secolo (Fig. 2). Si possono facilmente notare alcune notevoli differenze nella disposizione della pianta e nella forma architettonica. Il naos della chiesa in ambedue i gruppi ha per lo più la forma di un'aula basilicale a tre navate, la quale invece nelle chiese del VI secolo ha una forma differente da quella dei monumenti di un secolo prima. Dobbiamo subito far notare che nella maggior parte dei casi siamo rimasti completamente o quasi completamente privi di dati su certi elementi che costituivano le parti componenti del naos della chiesa. Così non sappiamo nulla o molto poco sulla possibilità di comunicazione tra la navata centrale e

---

Zavoda za likovne umjetnosti JAZU 1—2 (1962) 1—21]; *Dj. Stričević*, Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition de l'architecture paléobyzantine. Rapports, 224—240; *I. Nikolajević-Stojković*, L' ornament architectural de la Basse Antiquité et du Moyen Âge dans les regions centrales et orientales de la Péninsule Balkanique. Rapports, 241—247; *K. Mijatev*, L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les Balkans—rapport complémentaire. Rapports complémentaires, résumés du XIIe Congrès international des études byzantines, Ochride 1961. Belgrade — Ochride 1961, 65—70; Vedi anche *G. Stričević*, I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica e coll'arte medioevale nelle regioni centrali del Balcani, X Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna 1963, 327—331.

Digitized by Google

le navate laterali come pure sulla posizione che occupava e sulla forma dell'ambone, inoltre sulla forma del bema o recinto dell'altare che regolarmente era situato nell'area della navata centrale dell'aula basilicale e altro ancora. Siamo rimasti dunque senza tutti quegli elementi che più direttamente contribuirono all'evoluzione di questa parte della costruzione architettonica della chiesa. Ma nonostante ciò, l'aula basilicale delle nostre chiese non può venire considerata solo uno spazio quadrangolare con due file parallele di sostegni del tetto. Proprio per questa riduzione dell'aula basilicale al suo complesso puramente architettonico è possibile notare, forse di più che in ogni altra parte dell'insieme della costruzione, una differenza notevole nella qualità di questi due gruppi di monumenti cioè delle basiliche del V e quelle del VI secolo. Le caratteristiche fondamentali del gruppo più antico sarebbero: il prolungamento dell'aula, l'uso delle colonne di pietra relativamente snelle collegate tra loro, pare, esclusivamente da archivolti, l'impressione di leggerezza dell'insieme che da ciò deriva e alla quale corrispondono assolutamente le liscie superfici murali che racchiudono lo spazio.

Il gruppo più recente è caratterizzato dal naos sempre più corto in rapporto alla larghezza, dalla graduale sostituzione delle colonne con pilastri massicci qualche volta ramificati, con pilastri di muro i quali alla fine prendono il sopravvento, e dal rafforzamento dei muri perimetrali con pilastri esterni o interni. Si tratta dunque di un insieme di elementi che contribuiscono a creare un'impressione di pesantezza[3]. Questo formarsi al modo dei cristalli — come lo Zaloziecky[4] chiamerebbe questo fenomeno — forse è visibile ancora meglio nella parte esterna che non in quella interna ed esso si afferma con la sostituzione delle absidi semicircolari morbidamente modellate con le absidi trapezoidali.[5] Per quanto riguarda questa forma dell'abside tanto caratteristica per l'architettura dei Balcani Centrali del periodo giustinianeo si possono notare ancora alcuni altri punti. Il primo è che la sostituzione della forma esterna dell'abside semicircolare con la forma trapezoidale appartiene allo stesso periodo nel quale dal naos prolungato si passa a quello contratto: corto ma largo. La seconda cosa che possiamo notare nelle chiese illiriche è che le absidi trapezoidali alle quali è stata data la forma per mezzo di un triangolo equilatero, il quale del resto era stato preso da questa scuola architettonica[6] come punto iniziale quando venivano definite le proporzioni della pianta dell'edificio. Per la supposizione che si presenta da sè, che cioè la forma trapezoidale dell'abside sia ricavata direttamente dal triangolo equilatero compreso nel sistema delle proporzioni di questa scuola architettonica, troviamo degli indizi importanti nei seguenti fatti: per primo, considerato in un senso completamente generico, che il modo più facile era ricavare la forma triangolare esterna dell'abside dal triangolo equilatero (Fig. 3). Secondo, che questa forma si manifesta proprio in quegli stessi edifici nei quali è facile riconoscere che

[3] La rénovation du type basilical, 173—178.

[4] *W. Sas-Zaloziecky,* Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen, München 1955, 3.

[5] La rénovation du type basilical, 174.

[6] *Dj. Stričević,* Meister der Baukunst des VI. Jahrhunderts im Ostillyricum, Actes du X. Congrès international d'études byzantines, Istanbul 1957, 171—180.

Digitized by Google

è stato usato il triangolo equilatero per eseguirne il progetto. Terzo, che le dimensioni di queste absidi, sia il diametro dell'apertura interna, sia la base del triangolo descritto, sia infine la metà del lato di questo triangolo che aveva servito per stabilire la lunghezza delle parti esterne dell'abside, sono fatte così da corrispondere interamente alle misure caratteristiche dell'insieme delle proporzioni sulle quali si fonda tutto il piano dell'edificio (Fig. 3). Abbiamo già detto prima, infatti, che tutto questo insieme di proporzioni è dedotto dal basico triangolo equilatero usato per stabilire le due dimensioni più importanti dell'edificio basilicale cioè: la lunghezza e la larghezza del naos. Esiste, dunque, la più diretta connessione organica tra l'abside triangolare delle chiese della prima metà del VI secolo e l'aspetto che allora fu dato all'aula basilicale di queste chiese. In relazione a ciò dobbiamo far notare ancora una cosa: cioè che il fatto che sia stato posto il triangolo equilatero al centro di questo sistema delle proporzioni rappresenta la vera causa dell'accorciamento del naos in rapporto alla larghezza, o dell'estensione della sua larghezza in rapporto alla lunghezza — fenomeni tanto comuni in tutta l'architettura basilicale delle regioni mediterranee di quel periodo. Le due innovazioni così caratteristiche nell'architettura delle basiliche bizantine nella prima metà del VI secolo — l'accorciamento del naos a la sostituzione dell'abside semicircolare con l'abside trapezoidale — sono dunque, come pare, nel rapporto più stretto. Quando affermiamo ciò, non pensiamo naturalmente che si sia giunti a queste due innovazioni, dipendenti l'una dall'altra, per una qualche inclinazione estetica al sistema delle proporzioni del triangolo equilatero. Questo sistema probabilmente era stato accettato solo perchè con esso poteva venire realizzato un altro compito: la restrizione dell'edificio basilicale longitudinale. Prima di tentare di formulare quale potrebbe essere la causa di questa tendenza, dobbiamo ancora ricordare che la tendenza all'accorciamento la rivelano anche i monumenti le cui proporzioni non sono ricavate dal triangolo equilatero. Se desiderassimo seguire più profondamente questo fenomeno la cui importanza è così grande nella storia dell'architettura bizantina delle chiese che difficilmente potrebbe essere sopravalutata, arriveremmo senza difficoltà all'idea — ed essa, fondandosi su infiniti esempi, può facilmente diventare una vera e propria conclusione — che la tendenza alla restrizione del naos fosse stata provocata dalla crescente importanza della cupola nell'edificio della chiesa. Infatti in questo stesso tempo abbiamo la trionfale affermazione della cupola nel nerbo del nuovo sistema architettonico — nella cosidetta costruzione giustinianea a baldacchino.[7] Di questo processo che è il più importante in tutta l'epoca paleobizantina della storia dell'architettura delle chiese, parleremo ancora.

In rapporto diretto con le due prime caratteristiche dell'aula del naos della basilica giustinianea nei Balcani Centrali, sta anche la terza — cioè la sostituzione delle colonne nei colonnati che separano la navata centrale dalle laterali con pilastri di muro. Pure questi pilastri massicci di sezione quadrata, rettangolare, a croce, a croce doppia e dalla forma della lettera T, collegati con archi, contribuiscono a dare l'impressione di pesantezza, la quale però,

[7] *H. Sedlmayr*, Zur Geschichte des justinianischen Architektursystems, Byzantinische Zeitschrift XXXV, 1 (1935) 38—40.

Digitized by Google

e non dobbiamo dimenticarlo, appare solo come un'impressione estetica posteriore. Se difatti, come sembra, l'accorciamento della basilica in precedenza espressamente longitudinale, è il risultato della penetrazione nella basilica longitudinale della cupola, che nella composizione dell'insieme dell'edificio ha avuto la parte del elemento centralizzatore, allora anche la sostituzione delle colonne di pietra con i pilastri di muro è collegata direttamente, e ciò in modo assolutamente organico con i primi due fenomeni. Concepiti in modo statico, i sostegni del tetto di legno che nel suo insieme architettonico era ancora completamente quello della basilica antica del V secolo, vengono sostituiti dai pilastri che rappresentano i sostegni finali degli archi e delle volte. Talora essi appaiono come veri incroci delle volte o archi provenienti da varie parti e in questo senso si possono considerare prototipi dei pilastri romanici e gotici.

La confrontazione delle figure 1 e 2 dimostra che la differenza che esiste tra le basiliche del V secolo e quelle del VI secolo risulta di un'evoluzione che in certi dettagli sarebbe senz'altro più chiara se si citasse un numero maggiore di esempi, cioè se si accenassero alcuni altri sottogruppi esistenti e alle forme transitorie. La selezione che è stata fatta a vantaggio di una certa chiarezza generale, ci priva di alcune testimonianze importanti alle quali però vogliamo accennare almeno con un'osservazione: l'evoluzione dalla basilica antica del V secolo all'edificio medioevale della chiesa del VI secolo non ha avuto un corso regolare. Certe innovazioni nella disposizione della pianta — di cui, a causa della loro importanza parleremo ancora — dipendenti dall'evoluzione della liturgia, hanno preceduto qualche volta il progresso tecnico e artistico, diretto da una sempre maggiore affermazione del significato simbolico di certe forme architettoniche e dalla formazione di una nuova iconografia architettonica. Ad ogni modo è chiaro che qui si tratta tuttavia di una evoluzione permanente la cui eventuale irregolarità è conseguenza della forza delle tradizioni architettoniche locali, poi della più o meno grande distanza dai grandi centri dove nascevano e si sviluppavano le idee artistiche progressive, e infine dalla più o meno grande paura dinnanzi alle novità, così caratteristica per tutte quelle regioni che dal punto di vista artistico rappresentano la provincia.

Certe manifestazioni, però, dimostrano che i più diretti contati ecclesiastici tra Costantinopoli e le province balcaniche nella prima metà del VI secolo hanno contribuito che le modificazioni nella liturgia bizantina cominciassero a riflettersi abbastanza presto anche sull'architettura delle chiese dell'Illirico. Ciò si può dire senz'altro per quel mutamento importante che la liturgia e con essa anche la disposizione della pianta della chiesa hanno subito a causa della soppressione dell'uso che i fedeli portassero i viveri nel tempio.

Dalle religioni precedenti al cristianesimo, e probabilmente tramite gli usi religiosi ebrei, venne alla chiesa paleocristiana l'uso che i fedeli quando entravano nel tempio per la preghiera comune, portassero le loro offerte di viveri e li lasciassero in un reparto apposito. Questo luogo, chiamato nel periodo paloecristiano diaconico, serviva nello stesso tempo alla custodia dei libri sacri e degli altri utensili necessari per il servizio divino. Pare che nel corso del V secolo il diaconico fosse diviso in due parti e quella parte che conservò il nome antico mantenne per se il compito di custodire i vari utensili sacri, mentre per ricevere ed esporre le offerte dei fedeli fu istituito un reparto

Digitized by Google

speciale che, dalle protesi, cioè tavoli su cui venivano appoggiati i contribuiti, ricevete il nome di protesi. E in questa fase dell'evoluzione il diaconico e la protesi si trovavano ancora sempre nella parte occidentale della chiesa. Regolata da speciali prescrizioni – tallora persino emesse come decisioni degli concilii ecumenici – l'oblazione dei viveri da parte dei fedeli aveva carattere di carità combinato con un significato rituale: dei viveri portati, una parte del pane e del vino veniva presa in modo solenne durante il servizio divino, portato attraverso il naos fino al santuario e lì deposto sulla mensa sacra perchè su esso venisse effettuato il santo mistero dell'eucaristia. Quando nella prima metà del VI secolo con la fondazione di speciali congregazioni di carità, separate dalla chiesa, fu soppresso l'uso che i fedeli portassero nella chiesa le offerte di viveri, la liturgia si modificò così che l'esposizione del pane e del vino nella protesi e il trasporto degli oblazioni sull'altare divenne una parte simbolica del servizio divino. Da ciò derivò anche la modificazione nella disposizione della pianta della chiesa: i piccoli reparti del diaconico e della protesi furono trasportati nella parte orientale della chiesa, alla sinistra e alla destra dell'altare e così si giunse alla formazione del presbiterio tripartitto cosi caratteristico per tutta l'ulteriore architettura sacra bizantina.[8] Le chiese dei Balcani Centrali presentano tutto il corso di questa evoluzione, dall'antico servizio divino paleocristiano alla liturgia bizantina medioevale. La nostra regione offre esempi: a) del diaconico paleocristiano che nello stesso tempo adempiva anche le funzioni della più tarda protesi ed era situato nella parte occidentale della chiesa accanto all'entrata; b) del diaconico e della protesi come due vani separati di solito situati nella parte settentrionale e meridionale del nartece; e c) dei pastoforii situati alla sinistra e alla destra dell'altare (Fig. 4).

La basilica A a Caričin Grad che offre il migliore quadro dell'ultimo grado dell'evoluzione dei pastoforii, rappresenta un monumento che merita un'attenzione ancora maggiore per un altro fatto. Quando il Petković dissotterò i resti di questa basilica, trovò nella navate centrale quatro massicce lastre di pietra che identificò come basi di colonne di un'ampia cupola.[9] Poichè una cupola così concepita non avrebbe alcun solido legame nella costruzione con i colonnati del naos, cioè alcun legame che assicurasse l'equilibrio della cupola, la ricostruzione ipotetica del Petković sembro a molti del tutto inassettabile.[10] Non vorrei prendere come argomento contro la ricostruzione concepita dal Petković soltanto il fatto che la sua soluzione e insolita, ma tenendo conto delle prove archeologiche fornite dagli scavi e che non possono essere trascurate, pare che in linea di principio dobbiamo suppore che in questa chiesa sia esistita una cupola di cui per ora non si può immagginare completamente l'aspetto con tutti i particolari tecnici. L'unica cosa che si potrebbe ancora dire di questa cupola è che si trattava senz'altro di una specie di leggero baldacchino con la parte superiore forse costruita in legno.

---

[8] *Ђ. Стричевић,* Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама, Старинар Н. С. IX—X (1958—1959) 59—66. Vedi anche *G. Stričević,* Sur le problème de l'iconographie des mosaïques impériales de Saint-Vital, Felix Ravenna LXXXV/34 (1962) 88—89.

[9] *V. Petković,* Les fouilles de Tsaritchin Grad, Cahiers archéologiques III (1948) 42.

[10] *Dj. Bošković,* L'architecture de la Basse Antiquité (vedi nota 2) 160, n. 8.

Digitized by Google

La primitiva semplicità della costruzione di questa cupola e il fatto che fosse collegata con l'edificio in cui era inserita soltanto superficialmente, corrisponde però del tutto al primo grado, supposto in teoria, dell'evoluzione della basilica con cupola, o più esattamente alla prima fase della simbiosi della basilica e della cupola-baldacchino. La limitata compenetrazione di questi due elementi diversi dà alla chiesa A di Caričin Grad un posto importante nello sviluppo dell'architettura bizantina sacra. L'importanza del monumento cresce in quanto diventa sempre più chiaro che, se non sotto l'aspetto tecnico, senz' altro però dal punto di vista della concezione, l'apparizione dell'edificio della chiesa giustinianea col baldacchino non si può immaginare senza la basilica con la cupola e che questa è sorta dalla fusione dell'antica basilica col tetto di legno e la cupola il cui simbolismo architettonico si è affermato per mezzo del martirio paleocristiano. Un paziente riesame archeologico di alcuni monumenti potrebbe senz'altro essere utile per una conoscenza migliore di alcuni fatti-chiave del processo di questa simbiosi, che, dobbiamo riconoscerlo, non è ancora del tutto chiara. È certo però che la fusione della costruzione a baldachino della cupola con l'edificio della basilica avvenne in vari modi. I tre monumenti più o meno contemporanei (si tratta di quelli dei primi decenii del VI secolo) sono gli esempi dei procedimenti differenti. Sulla base di essi si può concludere che si tratta dell'improvvisa irruzione dell'idea di introdurre la cupola nella basilica e della rapida divulgazione di quest'idea che ha provocato dei tentativi simultanei per risolvere questo problema. Nella basilica di Santa Sofia a Sofia, giudicando dalla ricostruzione dell'architetto Boiadžieff, fu eseguita la fusione dell'edificio a pianta centrale a due piani — che assomiglierebbe nella concezione fondamentale al mausoleo di Teodorico a Ravenna — con la basilica a transetto.[11] Nella chiesa A di Caričin Grad si tratterebbe — come già abbiamo visto — di inserire nella navata centrale della basilica con tetto di legno un baldachino indipendente, che assomiglierebbe a un monumentale ciborio. A Konjuh[12] la cupola fu posta su colonnati di colonne e pilastri disposti in un anello circolare di elementi di sostegno. La straordinaria somiglianza che esiste tra la chiesa di Konjuh e la più o meno contemporanea chiesa a Svinjarica (Fig. 5) ci permetterà senz'altro di chiamare anche la prima di esse col nome di basilica con cupola e non rotonda.

Trovandosi dinnanzi allo stesso compito i costruttori di queste chiese lo risolsero in diversi modi. Credo che non sbaglieremo supponendo che le soluzioni adottate nella costruzione di questi monumenti dipesero in gran parte dall'esperienza personale, dall'abilità e dall'ingegno dei costruttori.

Non si deve naturalmente dimenticare che la stessa idea dell'introduzione della cupola nella basilica, oppure, più precisamente, l'interpretazione architettonica del baldacchino-ciborio, giunse nell'Illirico dalla capitale. Non si deve nemmeno dimenticare che quando si parla del contributo locale al processo della simbiosi tra il baldacchino a volta e l'edificio col tetto di legno,

---

[11] *G. Stričević*, I monumenti d'arte paleobizantina in Serbia e in Macedonia contemporanei ai capolavori d'arte ravennate, X Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1963, 362—363, fig. 4.

[12] *С. Радојчић*, Црква у Коњуху, Зборник радова Византол. инст. САН 1 (1952) 148—167.

Digitized by Google

si considera sopratutto, se non esclusivamente, la soluzione tecnica del compito. Il contatto diretto tra Costantinopoli e le provincie bizantine dei Balcani Centrali nella prima metà del VI secolo, le cui conseguenze si possono facilmente notare anche nel campo dell'attività architettonica, ci obbliga infine a pensare anche alla possibilità che in queste provincie dell'impero siano stati introdotti certi metodi tecnici che già prima erano stati addotati, anche in questo campo, dai più abili costruttori della capitale. Pare che ciò sia chiaramente dimostrato dall'esempio della più recente basilica a Pirdop, la cui derivazione da Sant'Irene a Costantinopoli non è stata però finora messa abbastanza in rilievo.[13] Lasciando per ora da parte gli altri elementi, ci limitiamo ad attirare la nostra attenzione su un modo del tutto analogo di inserire la cupola nella parte preabsidale della chiesa, nel punto d'incrocio della navata centrale del naos con una specie di transetto (Fig. 6). La volta a botte sopra i lati di questo transetto s'innalza tanto quanto le volte ossia i larghi archi, che coprono la navata centrale e così tutti insieme compongono un sistema ideale per sostenere i pennacchii della cupola e per paralizzare le pressioni laterali della sua calotta. I colonnati continuati al pianterreno dividono l'area in tre navate, mentre nella parte superiore il transetto penetra liberamente fino ai muri esterni senza uscire però dal corpo dell'edificio. Un'analisi attenta dei resti della chiesa giustinianea a Pirdop, la quale secondo certi elementi e un po'più recente di Sant'Irene[14], offre la stessa soluzione. È evidente che il costruttore locale conosceva la soluzione adottata a Sant'Irene o forse fu persino chiamato nell'Illirico qualche architetto dalla capitale per costruire questa basilica con cupola. In ogni modo la possibilità di un paragone così esatto dimostra che per la realizzazione di questo compito — l'introduzione della cupola nella basilica — era stato offerto alle province dell'Illirico un aiuto da Costantinopoli.

Alla basilica di Pirdop e alle altre basiliche con cupola dei Balcani Centrali ritorneremo più tardi quando cercheremo di accertare come si fosse giunti al rinnovamento della costruzione della chiesa di tipo basilicale in queste terre alla fine del IX secolo e all'inizio del X secolo. Prima dobbiamo attirare la nostra attenzione su un altro gruppo di monumenti dell'architettura sacra paleobizantina che congiunge — se così possiamo dire — l'arte monumentale antica di questa parte dei Balcani con quella medioevale, almeno quanto la basilica. Si tratta delle chiese cimiteriali della prima metà del VI secolo identificate in vari luoghi: a Doljani presso Titograd nel Montenegro, a Klisura presso Niš, a Caričin Grad e infine presso Kuršumlija[15] (Fig. 7). La disposizione della loro pianta — se omettiamo gli atri aggiunti più tardi, il che è stato accertato in due casi — presenta i seguenti elementi:

---

[13] *П. Мутафчиевъ*, Еленската църква при Пирдопъ, Извѣстия на Бълг. археолог. друж. V (1915) 60—62; *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 479.

[14] Lo spazio dell'altare della chiesa a Pirdop ha una forma posteriore a quella di Sant'Irene. Sull'evoluzione di questa parte della costruzione della chiesa v. nota 8.

[15] Sulla chiesa a Doljani vedi *V. Korać*, Doljani près de Titograd, Старинар Н. С. IX—X (1958—1959) 383—386. Sulle altre chiese vedi *Ђ. Стричевић*, Рановизантиска црква код Куршумлије, Зборник радова Византол. инст. САН 2 (1953) 179—198.

Digitized by Google

il nartece fiancheggiato da due vani piu piccoli, il naos a una navata allargato verso il nord e il sud con absidi semicircolari e nella parte orientale concluso con un presbiterio composto da un'abside e da un vano preabsidale rettangolare. Benchè tutti questi monumenti siano distrutti e certe loro parti persino del tutto annientate pare che si possa riconoscere con sicurezza un tipo di edificio che era composto dagli stessi elementi disposti in maniera simile o addirittura uguale. Le differenze che esistono nelle forme evidentemente sono da attribuire sia a una certa, benche non grande, differenza cronologica, sia all'appartenenza a diverse scuole architettoniche. Questi quattro monumenti sono affini ancora in un altro punto importante: si tratta certamente di chiese cimiteriali che non servivano soltanto come sacelli dove si svolgevano i vari riti funerarii, ma anche come capelle nelle quali si seppellivano i morti. In due di queste chiese è stata accertata l'esistenza di sepolcri nel vano dell'abside meridionale e così potè essere riconosciuta come un'esedra semicircolare sepolcrale. Fondandosi sulle scoperte degli elementi architettonici si può immaginare un quadro più completo di queste esedre che sarebbe completamente simile alle costruzioni sepolcrali indipendenti, ben conosciute nell'architettura cimiteriale romana e paleocristiana. L'identificazione delle absidi laterali come essedre sepolcrali nelle nostre chiese ci ha indotti a cercare l'origine di questo tipo di edificio sacro paleobizantino in un'epoca più antica, nel tempo in cui si è avuta l'annessione delle essedre semicircolari indipendenti a un complesso centrale. Teoricamente in una più antica fase d'evoluzione di questo tipo di costruzioni questo complesso sarebbe stato scoperto, cioè senza tetto. La nostra regione Balcanica offre un prezioso esempio di una siffatta evoluzione, cioè il sepolcro tardo-romano a Brestovik presso Belgrado[16] (Fig. 8), probabilmente della fine del III secolo. Nella disposizione dei vani esso è composto dagli stessi elementi che compongono le suaccennate chiese cimiteriali paleobizantine di questo tipo: un vestibolo con l'entrata a forma di triplice arcata, il reparto centrale rettangolare (che era senza tetto, come accertato dagli scavi) due essedre laterali e in fondo il cubicolo sepolcrale con tre sarcofaghi di muro. Nel cubicolo si entrava attraverso una porta posta nella parte centrale accanto alla quale a sinistra e a destra si trovano due piccole finestre che si possono facilmente paragonare alle *fenestellae confessionis*. Nella parte di fronte c'è una nicchia semicircolare con un'icona dipinta, purtroppo gravemente danneggiata. La possibilità di confronto del sepolcro a Brestovik con le chiese cimiteriali a cui abbiamo accennato è evidente (Fig. 9). Oltre a ciò che già è stato detto occore aggiungere che esiste anche la possibilità di fare il paragone tra l'area dell'altare delle chiese più recenti e il cubicolo con i sarcofaghi a Brestovik. Quanto a ciò, ulteriori scavi fatti a Brestovik alcuni anni fa hanno offerto un elemento importante. È stato accertato cioè che il cubicolo era stato costruito per primo, mentre nella parte dell'entrata erano state aggiunte più tardi due essedre laterali indipendenti che con il vestibolo racchiudono un piccolo spazio centrale scoperto. Da ciò si può concludere che qui si può cercare l'origine della costruzione sepolcrale riprodotta così fedelmente nell'architettura sepolcrale del periodo paleobizantino nell'Illirico, cioè la formazione di questo tipo di costruzione sepol-

[16] *Dj. Stričević*, Brestovik, Старинар H. C. VII—VIII (1956—1957) 411—413.

Digitized by Google

crale non consisteva in nient'altro che nell'aggiunta al cubicolo sepolcrale di un piccolo cortiletto con essedre laterali per la sepoltura o per porvi i sarcofaghi. L'esistenza del vestibolo di forma tanto caratteristica per la tarda architettura sepolcrale antica, dimostra che la parte centrale scoperta del sepolcro a Brestovik serviva anche a scopi rituali, cioè come luogo dove si raccoglievano coloro che venivano ad attendere agli servizii commemorativi per i morti quivi sepolti. Oltre a questo, la funzione della parte centrale del sepolcro a Brestovik era identica a quella del naos delle suaccennate chiese paleobizantine, anche sotto un altro aspetto importante: è evidente cioè il desiderio di coloro che avevano fatto costruire le essedre laterali di venire pure essi sepolti accanto agli onorati morti i cui corpi giacevano nel cubicolo. Questo in terminologia paleocristiana verrebbe chiamato *ad sanctus*. Questi due elementi presi insieme dimostrano che il cubicolo — la parte più santa del complesso sepolcrale di Brestovik — può senza esitazione essere paragonato al santuario delle suddette chiese cimiteriali triconche del VI secolo.

Una somiglianza così concepita tra il sepolcro del III secolo a Brestovik e le chiese cimiteriali paleobizantine di cui abbiamo parlato implicava naturalmente la continuità di questo tipo di costruzione, forse soltanto con alcuni cambiamenti minori. Si vide che questa supposizione era esatta quando fu scoperto più tardi un edificio sepolcrale a Ulpiana[17], probabilmente del IV secolo. Questo monumento collega direttamente Brestovik con, per esempio, la chiesa E a Caričin Grad. Il sepolcro ha tutti gli elementi di quello a Brestovik con la differenza che in una delle essedre laterali fu trovato un sepolcro sotterraneo (Fig. 10) come quello che si trova a Caričin Grad. Con la scoperta a Ulpiana la relazione tra Brestovik e Caričin Grad potè finalmente essere provata.

Si pone d'altra parte la domanda se con la colonizzazione slava che portò all'interruzione della vita, se non in tutti, nella maggior parte dei centri bizantini in questa parte dei Balcani fosse, scomparso questo tipo di costruzione? Una delle ricordate chiese paleobizantine di questo tipo finora conosciute, quella presso Kuršumlija, fu ricostruita nel Medio Evo, forse nella seconda metà del XIV secolo, e così di nuovo resa atta all'uso.[18] In questo tempo la pianta triconca prevale nell'architettura sacra della Serbia cioè nella sua cosidetta Scuola della Morava. Non sembra però che sia stata la ricostruzione della chiesa giustinianea a Kuršumlija a contribuire al ritorno a un tipo così antico della pianta della chiesa. È più probabile che la ricostruzione di questa chiesa, in quel tempo quasi distrutta, sia dovuta al fatto che fu notato che essa, per quanto riguardava la disposizione della pianta, corrispondeva al tipo di edificio sacro che verso la fine del XIV secolo giunse in Serbia dall'Atos e che presto prevalse su tutti gli altri tipi. Parlando dell'Atos non dobbiamo dimenticare che, così pare, dobbiamo essere grati a questa terra di monaci se il tipo triconco paleocristiano dell'edificio sacro fu conservato fino al tardo Medio Evo. Si sa infatti che i monasteri sull'Atos si attennero

---

[17] *E. Čerškov*, Ulpiana. Kratak izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1959. god. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV—V (1959—1960) 373, fig. 3.

[18] *Ђ. Стричевић*, Средњевековна рестаурација рановизантиске цркве код Куршумлије, Зборник радова Византол. инст. САН 4 (1956) 199—213.

Digitized by Google

per secoli alla pianta triconca con un tenace atteggiamento conservativo che si opponeva a tutti i mutamenti che l'architettura sacra bizantina contemporanea stava subendo.

L'idea che in relazione a ciò si presenta, che cioè si tratti proprio di un tipo specifico di architettura monastica dell'Atos troverebbe un'affermazione importante nel fatto che si può mettere in rapporto più diretto la penetrazione della pianta triconca nella Scuola della Morava serba con il rapido aumentare dell'influsso dei monaci dell'Atos sulla chiesa serba.[19] Ma per il problema che qui ci interessa è forse ancora più importante il fatto che in tutto il periodo tra l'architettura paleobizantina e l'inizio della Scuola della Morava si potrebbe trovare nella regione dei Balcani Centrali alcuni edifici di questo tipo che, pare, formino persino un gruppo più o meno omogeneo. Sembra che si potrebbe pure trovare una relazione tra queste chiese triconche del IX secolo e i monaci, che le avrebbero collegate con i monasteri dell'Atos e tramite questi con le chiese della Scuola della Morava. Morfologicamente invece queste piccole chiesette sono completamente simili alle chiese cimiteriali del VI secolo, così che è davvero difficile dire se esse siano potute sorgere indipendentemente dalla tradizione architettonica locale. Si tratta di un gruppo di monumenti attorno al lago di Ohrid (Fig. 11) la cui costruzione pare, sia dovuta all'attività di San Clemente e del suo discepolo Naum.[20] Per ora questo gruppo di chiese è rappresentato da una fondazione di Clemente a Ohrid, cosidetta Vecchio San Clemente o San Panteleone da una fondazione di Naum, i cui resti sono stati scavati dal di sotto dell'odierna chiesa di San Naum; si devono aggiungere a queste una chiesa non ancora esaminata nel vicino paese Glavenica, e che forse fu pure fatta costruire da San Clemente[21] e una nel luogo chiamato Gorica sulla riva del lago di Ohrid. I primi due monumenti sono un po'meglio conosciuti e dalla pianta possiamo dedurre che si tratti di piccole chiese che per la disposizione della pianta ricordano molto le chiese cimiteriali del VI secolo. Da un vestibolo breve fiancheggiato da piccoli vani sia dalla parte settentrionale che dalla parte meridionale si entrava in una navata allargata da absidi laterali e terminata nella parte orientale con un presbiterio con l'abside. Nelle fondamenta dunque si tratta di una rassomiglianza evidente con i monumenti anteriori, per quanto riguarda il corpo dell'edificio invece si ha un cambiamento importante: il vano centrale del naos era coperto dalla cupola il che significa che già allora questa costruzione aveva il suo aspetto medioevale. Diffatti un simile edificio, in essenza a pianta centrale al tempo in cui fu costruito (un biografo medioevale di San Clemente dice che la chiesa eretta da lui a Ohrid, l'odierno cosidetto Vecchio San Clemente o San Panteleone era di forma circolare[22]) non si può immaginare senza cupola.

[19] *Ђ. Стричевић*, Улога Старца Исаије у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу, Зборник радова Византол. инст. САН 3 (1955) 221—232.

[20] *Dj. Stričević*, Églises triconques en Serbie et en Macédoine (vedi nota 2), 228—240.

[21] Ibid., 237. Vedi anche *К. Миятев*, Где се е намирала Главиница, Археология IV, 1 (1962) 5—6, e poi *И. Снегаров*, Къде се намирал средновековният град Главиница (Главеница), Археология V, 3 (1963) 1—5.

[22] Migne Patr. Gr. 126, col. 1229. Vedi Византиски извори за историју народа Југославије I (Београд 1955) 302.

Digitized by Google

Ma in tutto il resto, innanzitutto nella disposizione del cosidetto spazio utile, ripete fino ai minimi dettagli la soluzione realizzata nei Balcani Centrali tre secoli prima. Le chiese triconche di Ohrid rassomigliano alle chiese giustinianee di questo tipo ancora per un altro fatto essenziale: esse servivano, oltre al resto, anche per la sepoltura. Nello scompartimento meridionale del nartece della chiesa di San Panteleone e della fondazione di Naum furono scoperti i sepolcri originari, nei quali — come si sa da fonti scritte — furono sepolti i fondatori di queste chiese. Abbiamo già detto come sia difficile determinare per ora, fino a che punto e se, queste chiese del IX secolo derivino dalle chiese giustinianee cimiteriali dei Balcani Centrali.

Oltre agli elementi di cui abbiamo già parlato — cioè la rassomiglianza straordinaria esistente tra questi due gruppi di monumenti da una parte, e dall'altra la possibilità che questo tipo di edificio sacro fosse nuovamente introdotto nel IX secolo tramite i monaci — dobbiamo aggiungere che in quasi tutti i paesi mediterranei nel IX secolo divenne di nuovo popolare la cella trichora paleocristiana e che esistono pure esempi di essa nel periodo tra il VI e il IX secolo. Accenno solo a un esempio molto noto, cioè alla chiesa di Santa Maria Foris Portas a Castelseprio del VII o VIII secolo.

Poichè non possediamo prove sicure restiamo indecisi tra queste due possibili spiegazioni, o forse una terza che terrebbe conto degli uni e degli altri elementi. Ma esiste un fatto che è chiaro già ora e che non può venir trascurato: all tempo quando Clemente fece costruire il suo San Panteleone a Ohrid e più tardi quando egli o i suoi successori fecero erigere le altre chiese di questo tipo nello stesso luogo, si ebbe in questa parte dei Balcani, nell'architettura monumentale delle chiese, un ritorno ai vecchi modelli.

Questo rivolgersi all'arcaico raggiunse la sua espressione più completa nella rinnovazione del tipo basilicale dell'edificio sacro. Questo fenomeno non rappresenta soltanto il punto centrale dei rapporti tra l'architettura paleobizantina e medioevale delle chiese, cioè il problema che qui tentiamo di chiarire, ma rappresenta nello stesso tempo anche uno degli aspetti piu caratteristici del primo periodo dell'architettura delle chiese presso i popoli slavi stabiliti in questo periodo nelle regioni centrali dei Balcani. Una serie di grandi basiliche fu costruita immediatamente dopo il convertimento di queste tribù slave al cristianesimo, cioè nel periodo che si potrebbe chiamare il periodo paleocristiano della loro storia. Questo fatto indusse alcuni studiosi, come per esempio il Miateff, a spiegare che nei Balcani Centrali si giunse alla costruzione delle prime grandi chiese con schema basilicale poichè la basilica, tipico edificio sacro paleocristiano con l'atrio e il battistero aggiunto, rappresentava il tipo di chiesa che era il più adeguato per l'uso religioso delle tribù slave appena convertite.[23] Per quanto riguardo questa spiegazione si devono fare due osservazioni: primo, che in realtà nei Balcani Centrali non esiste nemmeno una basilica medioevale con l'atrio e il battistero, elementi caratteristici della basilica paleocristiana; e secondo, che queste basiliche medioevali per la loro disposizione non corrispondevano alle forme del culto paleocristiano, ma alle necessità di una liturgia evoluta cioè della liturgia medioevale

[23] *К. Мияшевъ*, Мѣстни традиции и национални елементи въ Кржглата преславска църква, Известия на Бълг. археол. инст. VI (1930—1931) 196.

Digitized by Google

contemporanea. Qui occorre tener conto innanzitutto della forma dell'area in cui si trova l'altare, pure per quanto riguarda il corpo dell'edificio, le basiliche costruite verso la fine del IX secolo non si potrebbero considerare delle repliche delle basiliche paleocristiane. Innanzitutto esse erano parzialmente o interamente a volta, e poi — e questo è un fatto importante — alcune di esse avevano la cupola. Potremo però ricordare che i costruttori di queste basiliche medioevali non ebbero da inventare questo tipo di basilica, poichè esso fu non solo creato tre secoli prima, ma anche ben conosciuto nella parte centrale dei Balcani. Ricordiamo solo alcuni monumenti: le basiliche con cupola a Caričin Grad, a Pirdop, a Belovo e la Santa Sofia a Sofia, e non potremo liberarci dell'impressione che proprio in alcuni di questi monumenti il costruttore delle basiliche medioevali avesse trovato non solo l'ispirazione fondamentale per le sue opere, ma anche un compendio già pronto delle soluzioni che corrispondevano ai due punti del programma che gli era stato posto, cioè: l'esigenza pratica del culto e il simbolismo delle forme architettoniche.

Benchè già da decenni, quando si parla dell'architettura monumentale sacra del periodo cosidetto del Primo impero bulgaro, si ripeta la costatazione generale che per tutto lo sviluppo dell'arte nelle regioni centrali dei Balcani sia fondamentale la tradizione locale, non è ancora accertato con sicurezza quali monumenti costituiscono il gruppo delle basiliche allora costruite. Un esame critico dei monumenti[24] ci indicherebbe però che dobbiamo rivolgere la nostra attenzione innanzitutto ad alcune grandi basiliche della Macedonia e della Serbia meridionale — a Santa Sofia a Ohrid, a Sant'Achilleo sul lago di Prespa, alla basilica nel complesso della chiesa della Vergine di Ljeviša a Prizren (Fig. 12), al Manastir presso Prilep, alla Mitropolia Vecchia a Serez e ad alcune altre. Tra queste basiliche per il suo stato di conservazione, la più adatta per un'analisi è la chiesa di Santa Sofia a Ohrid. Nonostante alcune innovazioni nel corso dei secoli, essa ha conservato il suo aspetto originario o almeno chiare tracce delle parti scomparse che in tal modo si possono immaginare senza grandi difficoltà. Nel tentativo di ricostruire l'aspetto originario di questa basilica si è trovato che le aggiunte più importanti sarebbero la cupola e le gallerie continuate sopra le navate laterali. La ricostruzione un po'schematica del suo aspetto interno ci ricorderà subito la basilica giustinianea di Sant'Irene a Costantinopoli o, ancora di più, la basilica a Pirdop che già comprendeva tutti quegli elementi che facevano parte del programma del costruttore di Santa Sofia a Ohrid sia nella disposizione della pianta, sia per quanto riguarda l'elevazione dell'edificio (Fig. 6). È escluso che questa analogia sia soltanto casuale poichè questo non è l'unico esempio: anche per le altre basiliche medioevali di queste regioni, più o meno contemporanee alla chiesa di Santa Sofia a Ohrid si può dire che trovano l'analogia più stretta nelle basiliche paleobizantine di questa regione. Oltre alla straordinaria somiglianza nelle forme, che è più che evidente, ci sono alcuni altri elementi per cui le basiliche medioevali si possono considerare direttamente dipendenti da quelle del periodo giustinianeo, elementi che senz'altro devono venir ricordati. Primo, alcune delle basiliche giustinianee con cupola nelle regione

[24] Una rivista critica dei monumenti nel: La rénovation du type basilical, 178—205.

Digitized by Google

centrale dei Balcani erano conservate nel periodo della costruzione della basilica di Santa Sofia di Ohrid e delle basiliche della sua cerchia. Lo sappiamo sicuramente per Santa Sofia a Sofia che ci è pervenuta intatta fino al giorno d'oggi, e probabilmente anche per certe altre, come per esempio la basiliche a Belovo e Pirdop, i cui resti considerabili che sono arrivati a noi ci permettono di vedere anche ora quale fosse il loro aspetto originario.[25] Secondo, un fatto che non è senza importanza, alcune delle nostre basiliche medioevali furono costruite proprio sul posto dove prima sorgevano le chiese paleobizantine di questo tipo e non è escluso che si trattasse di un'ampia ricostruzione di queste. Pare che questo sia il caso della basilica medioevale nel complesso dell'odierna Vergine di Ljeviša a Prizren[26] e forse della stessa Santa Sofia di Ohrid. Un esempio importante in questo senso rappresenta la basilica di Santa Sofia a Serdica, l'odierna Sofia, che, come sembra, in quell centro dei colonizzatori slavo-bulgari appena convertiti al cristianesimo, ricominciò ad essere usata come chiesa. Sarebbe difficile dire per ora se, e quale, delle molte modificazioni sofferte da questa basilica nel corso della sua lunga storia possa collegarsi al ritorno del servizio divino in questa chiesa, probabilmente abbandonata per un certo periodo di tempo. Stiamo pensando, che probabilmente un'iscrizione che acclamava il patriarca, ed ora non più esistente, fosse stata posta per commemorare questa ripresa del culto nella basilica di Santa Sofia.[27] Alla nuova santificazione di questa chiesa, può darsi, si potrebbe collegare anche la dedicazione alla Santa Sapienza che questa chiesa ha fino ad oggi conservato dando più tardi il nome persino alla città nella quale si trova. In rapporto a ciò non si dovrebbe assolutamente dimenticare che pure la grande basilica a Ohrid è dedicata a Santa Sofia.

Questa chiesa di Ohrid fu fatta costruire — come lo rivelano le fonti accuratamente collazionate — nella seconda metà del IX secolo dal duca bulgaro Boris Michele.[28] Pare che essa dovrebbe far parte delle „sette magnifiche cattedrali" che „questo duca fece costruire in tutta la Bulgaria come se avesse acceso un candelabro con sette candele", come dice Teofilatto da Ohrid, un scrittore del XI secolo.[29] L'uso dell'espressione „cattedrale" ci induce a supporre che probabilmente tutte queste cattedrali furono costruite come grandi basiliche e forse, seguendo l'esempio della Grande chiesa di Costantinopoli, dedicate a Santa Sofia. Almeno per due di esse, finora identificate, per quella a Serdica-Sofia e per quella a Ohrid, questo è certo. È una supposizione interessante che però dovra forse ancora a lungo attendere per essere confermata.

Con queste poche osservazioni nella nostra discussione, ci siamo appena avvicinati al problema principale dal punto di vista della Storia d'Arte: come spiegare questo ritorno al tipo basilicale dell'edificio sacro in un paese che

---

[25] *A. Grabar—W. Emerson*, The Basilica of Bělovo. The Bulletin of the Byzantine Institute I (1946) 43—59.

[26] *С. Ненадовић*, Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену, Старинар Н. С. V—VI (1954—1955) 220—222.

[27] *Б. Филовъ*, Софийската църква Св. София, София 1913. 27.

[28] La rénovation du type basilical, 188—189.

[29] Migne, Patr. Gr. 126, col. 1229. Vedi Византиски извори за историју народа Југославије I 301.

Digitized by Google

si trova nella vicinanza diretta e sotto una grande influenza generale di Bisanzio dove la basilica era stata abbandonata già da secoli e sostituita dal tipo di chiesa con pianta a croce iscritta, coperta dalla cupola.

Se si esamina criticamente tutto quello che è stato scritto nel tentativo di rispondere a questa domanda[30], rimangono come sicuarmente accertati solo due fatti: primo, che non esiste una continuità dell'attività costruttiva nel periodo tra il VI e il IX secolo, e secondo, che il ritorno alle forme architettoniche arcaiche nelle regioni centrali dei Balcani rappresenta il risultato di una tendenza cosciente e non di un caso. Pare che questo fatto si possa spiegare soltanto, come direbbe il Pringsheim, come un rafforzamento delle tendenze arcaiche. Parlando sull'arcaismo del mausoleo di Teodorico a Ravenna, il Dyggve ha detto giusto che „l'arcaizzazione è un elemento tattico di ogni glorificazione, si tratti di un sovrano o di un dio, perchè produce effetto di potenza".[31] Anche oggi, persino nei paesi nei quali esistono tutte le possibilità per la realizzazione delle più spinte idee d'avanguardia nell'architettura, gli edifici pubblici dello stato, come per esempio gli edifici del parlamento, i ministeri, ecc., sono sempre più o meno, come si direbbe, classici. Questa lucida costatazione del Dyggve ci ha indotto a pensare che occorre paragonare quello che chiamiamo la rinnovazione della basilica nell'architettura sacra delle regioni centrali dei Balcani alla fine del IX secolo con il ritorno — nel periodo di Giustiniano — ai modelli dell'architettura romana del periodo di mezzo dell'Impero, oppure col periodo di Carlo Magno, quando si prendevano come modello le opere d'arte del periodo di Costantino. Il fenomeno di cui noi qui ci occupiamo presenta una grande somiglianza con questi due fenomeni spiegati eccelentemente, il primo dal Sedlmayr[32], il secondo dal Krautheimer.[33] Questa somiglianza è dovuta sopratutto al fatto che questo rinnovamento si fondava su determinate basi politico-ideologiche. Alcuni storici d'arte, come per esempio lo scienziato sovietico Capenko, erano dell'opinione che si potesse romanticamente interpretare che la scelta e la coltivazione di un tipo arcaico di costruzione sacra, fossero conseguenza della resistenza dei popoli slavi, abitanti nelle regioni centrali dei Balcani, ai tentativi di Bisanzio di imporre loro la sua egemonia universale.[34] Pare invece che il rinnovamento delle basiliche paleobizantine, e la costruzione di nuove secondo il modello di queste, nelle regioni centrali dei Balcani alla fine del IX secolo non sia nient'altro che imitazione dell arte bizantina, o più esattamente che la scelta di un tipo architettonico arcaico rappresentativo è l'espressione di una tendenza cosciente di coloro che nello stato del duca Boris Michele e di suo figlio l'imperatore Simeone stabilivano quali dovessero essere le basi ideologiche dell'arte monumentale, di continuare l'antica arte rappresentativa romana. Poichè Carlo Magno considerava Costantino suo ideale politico, parte integrale della sua ideologia politica era pure un ritorno cos-

---

[30] La rénovation du type basilical, 165—178.

[31] *E. Dyggve*, Visione (?) del re dei Goti. Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni III (1956) 766.

[32] *Sedlmayr*, Byzantinische Zeitschrift XXXV, 1 (1935) 62—64.

[33] *R. Krautheimer*, The Carolongian Revival of Early Christian Architecture, The Art Bulletin XXIV, 1 (1942) 1—38.

[34] *М. Цайенко*, Архитектура Болгарии, Москва 1953, 70—71.

Digitized by Google

ciente ai modelli dell'arte di Costantino. Proprio così la ricerca dei modelli nelle opere dell'architettura monumentale romana — o, come la chiameremo paleobizantina — del VI secolo nello stato bulgaro del IX e X secolo è espressione delle concezioni politiche di Boris Michele e di Simeone. Questa manifestazione nell architettura monumentale rappresenta la parte integrale di quel complesso culturale che di solito viene chiamato col nome di Rinascimento di Simeone, e si ritiene sia il fondamento della cultura nazionale bulgara. Pare però che questa spiegazione non sia esatta. La dipendenza dell'arte monumentale nel ducato di Boris Michele e più tardi nell'impero di Simeone, dalla tradizione locale romana, dimostra tra l'altro, che la formazione del cosidetto primo impero bulgaro non è il risultato di una tendenza che lo stato nazionale bulgaro o una comunità delle tribù degli Slavi balcanici si elevasse a un livello mondiale, ma come giustamente ha detto il Dölger, la formazione dell'impero di Simeone, il quale senza dubbio è la personalità più importante della storia balcanica di quel tempo, era un'impresa sistematica per ottenere il pretesto ideale per soddisfare la sue aspirazioni di governare il mondo.[35] Il fatto che l'arte monumentale rappresentativa di Boris Michele e di Simeone avesse preso come modello le opere monumentali paleobizantine — e in quel periodo ciò significava le opere dell'arte romana — dimostra come essi fossero consci che era necessario appoggiarsi alle tradizioni romane. Allora le grandi basiliche giustinianee rappresentavano la grande arte sacra degli imperatori romani cristiani, l'unica arte dunque, alla quale doveva e poteva collegarsi l'arte solenne di sovrani con aspirazioni politiche cosi grandi come quelle di Boris e di Simeone.

Abbiamo già accennato che alcune basiliche dei Balcani Centrali del IX secolo furono erette come ricostruzione di basiliche paleobizantine o almeno sul posto delle vecchie basiliche. È bene sottolineare ancora una volta questo fatto poichè, come abbiamo fatto notare già prima, il rinnovamento degli antichi edifici monumentali del Medio Evo non era mai stato estraneo alle condizioni politiche. Questo si può dire specialmente — come fu in questo caso — quando si trattava dell'affermarsi di qualche regime. Alcuni governi si formano e rafforzano mediante una decisa emancipazione in tutti i campi, anche in quello d'arte, da ciò che è stato ereditato nel passato[36], altri invece — e a questo gruppo senza dubbio appartiene il governo di Boris Michele e di Simeone — insistono sull'idea della continuazione del potere e dell'attenersi alle tradizioni o meglio a rinnovarle. Soltanto armato con una simile ideologia e con opere che dimostrassero la sua decisione di realizzarla, Simeone poteva andare a Costantinopoli per farsi incoronare imperatore dell'impero romano universale.

---

[35] *F. Dölger*, Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum. Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia 1935, 60. Vedi anche *G. Ostrogorsky*, Die Krönung Symenos von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos. Actes du IVe Congrès, 275—286; *Г. Осшрогорски*, Автократор и Самодржац, Глас СКА 164 (1935) 121—138; *G. Ostrogorsky*, Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 45; *F. Dölger*, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers, Сборникъ П. Никовъ (1940) 219—232.

[36] *Сшричевић*, Зборник радова Византол. инст. САН 4 (1956) 211.

Digitized by Google

La basilica che probabilmente fu scelta per queste ragioni alla fine del IX secolo come tipo di cattedrale nelle regioni dei Balcani Centrali, poteva pure con il suo aspetto monumentale dare un'impressione di solennità anche a un popolo che allora stava convertendosi al cristianesimo. Una descrizione contemporanea di Preslav, capitale di Simeone, ci ha tramandato in un'abile antitesi letteraria, una testimonianza preziosa su come il contadino pagano venendo a Preslav fosse rimasto impressionato dallo splendore delle chiese monumentale che vi si trovavano.[37] Un'altra testimonianza di questo tipo ci ha lasciato Teofilatto da Ohrid nell'agiografia di San Clemente, uno degli apostolo slavi il quale faceva i massimi sforzi per „vincere presso i Bulgari l'indifferenza verso le opere pie e con bellezza delle chiese li attirava agli servizii divini".[38] Troveremo presso lo stesso scrittore un altro testo interessante: parlando delle fondazioni di Clemente ad Ohrid egli dice che le due chiese che questi ha fatto costruire erano più piccole della cattedrale di Santa Sofia ma d'altra parte „per la loro forma circolare più belle di quella".[39] Non ci sorprende la priorità estetica che questo scrittore di origine da Costantinopoli, tipico Bizantino, concede all'edificio a pianta centrale sulla Santa Sofia costruita secondo lo schema basilicale, ormai fuori moda per il gusto dei Bizantini.

Accanto alle chiese triconche del periodo paleobizantino le quali come abbiamo mostrato collegano in modo chiaro la tradizione artistica antica delle regioni centrali dei Balcani — con l'architettura del Medio Evo, le basiliche monumentali erette in questa regione al tempo di Boris Michele e di Simeone, rappresentano la manifestazione piu evidente del legame dell'arte monumentale medioevale con l'arte paleobizantina e tramite questa con l'arte antica. In questo caso non si tratta nemmeno più di prendere in prestito o mantenere alcuni elementi antichi, ma — come già fu il caso dell'arte monumentale di Carlo Magno — si tratta addirittura che tutta un'arte antica nel suo insieme fu presa alcuni secoli più tardi come modello. Senza essere a conoscenza di questa dipendenza importante dell'architettura monumentale medioevale dei Balcani Centrali dalla tradizione artistica paleobizantina non si potrebbe comprendere a prima vista l'apparire così insolito delle chiese triconche e delle basiliche nella Macedonia, nella Bulgaria e nella Serbia nel IX secolo.

Beograd

---

[37] La rénovation du type basilical, 209—210.
[38] Migne, Patr. Gr. 126, col. 1229.
[39] Ibid.

Digitized by Google

FIGURE

Digitized by Google

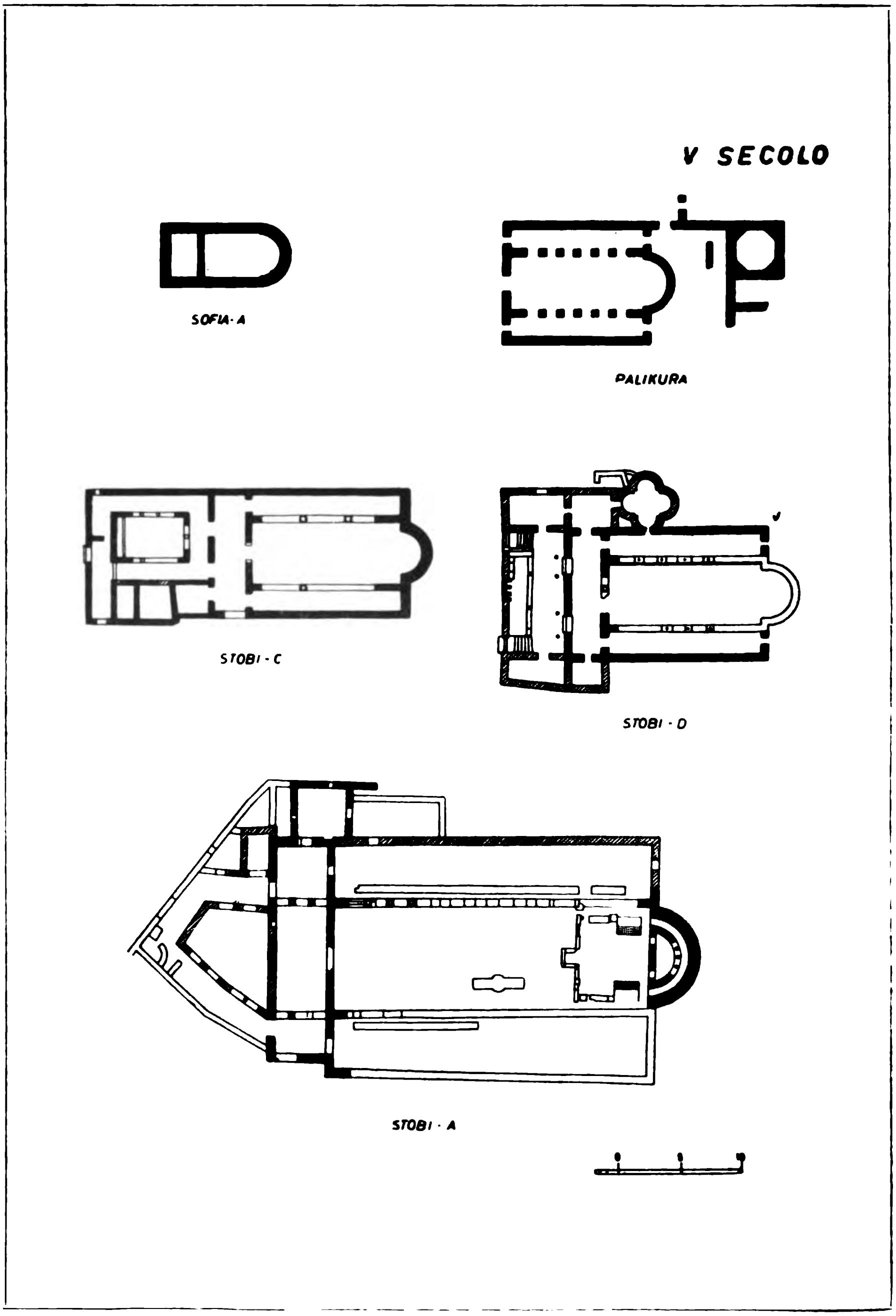

Fig. 1

Digitized by Google

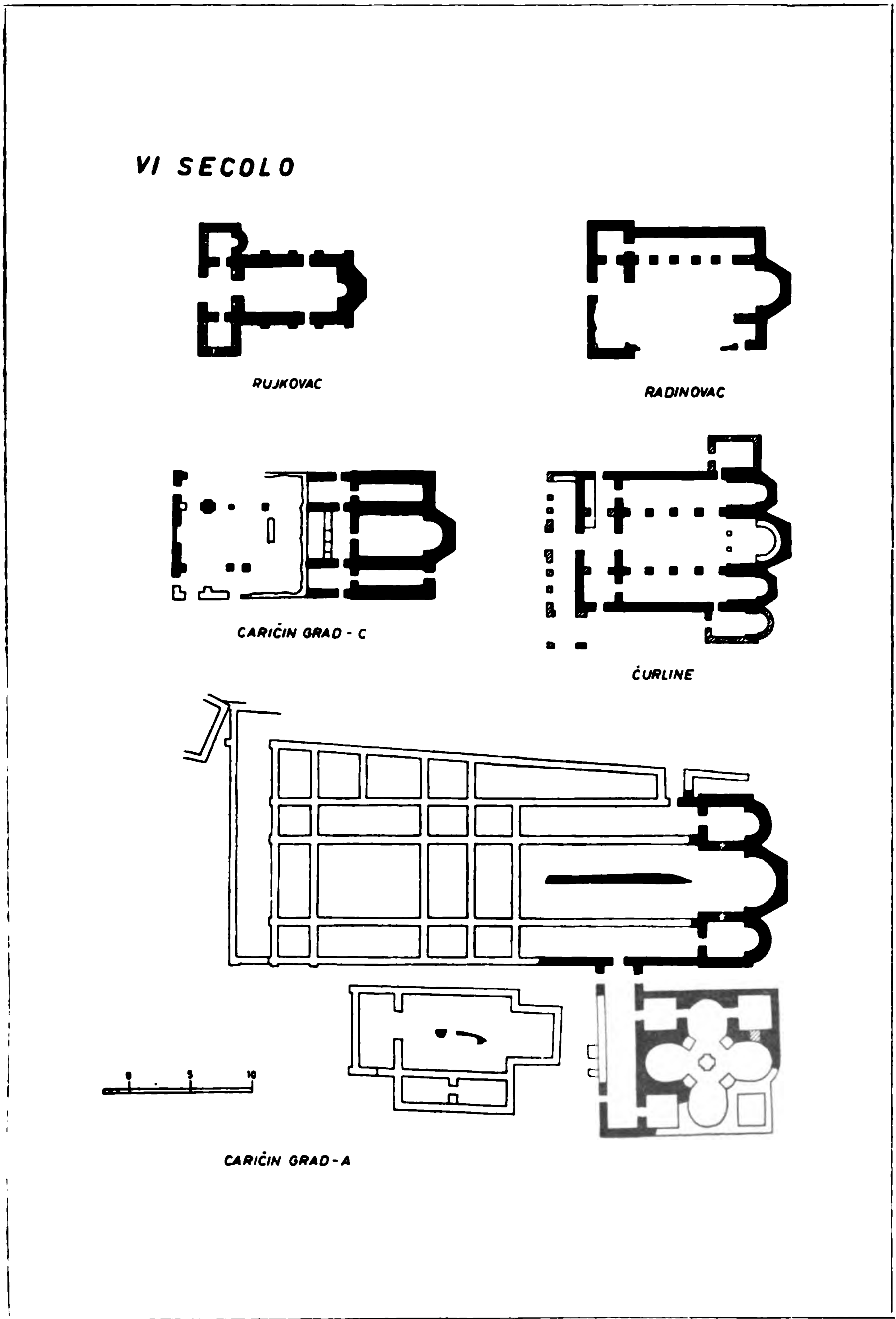

Fig. 2

Digitized by Google

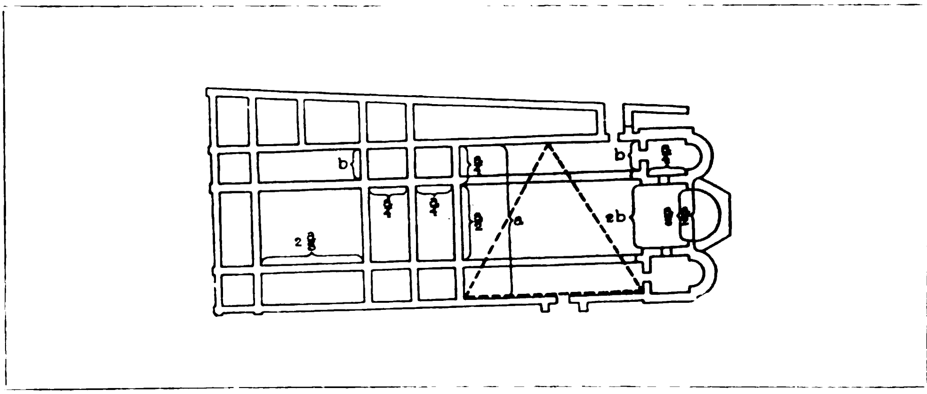

Fig. 3

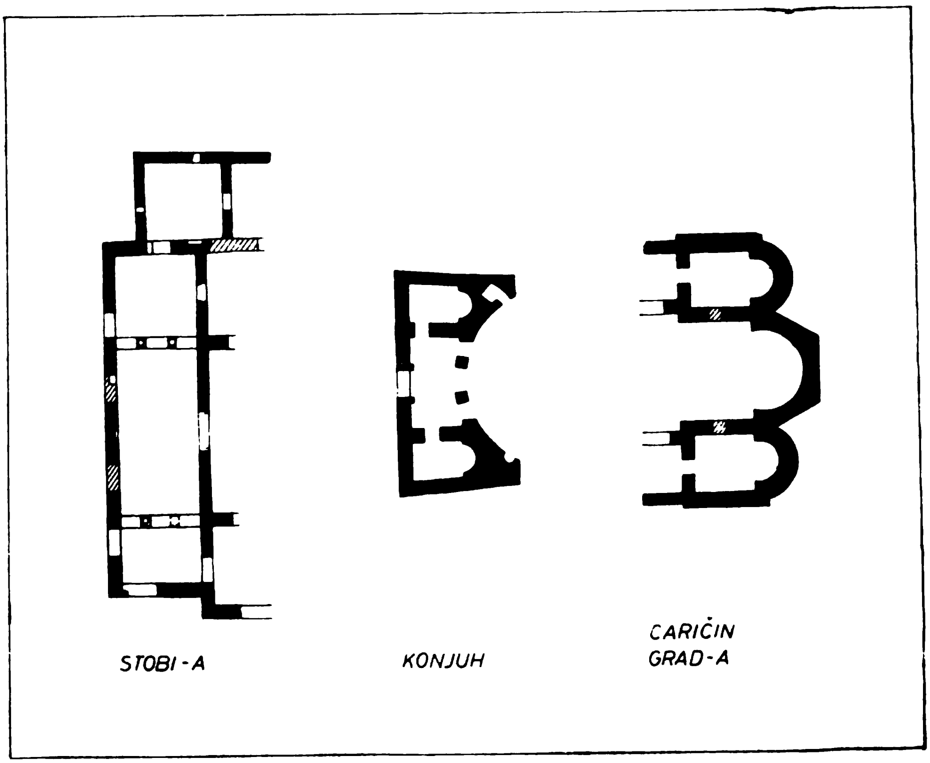

Fig. 4

Digitized by Google

Fig. 5

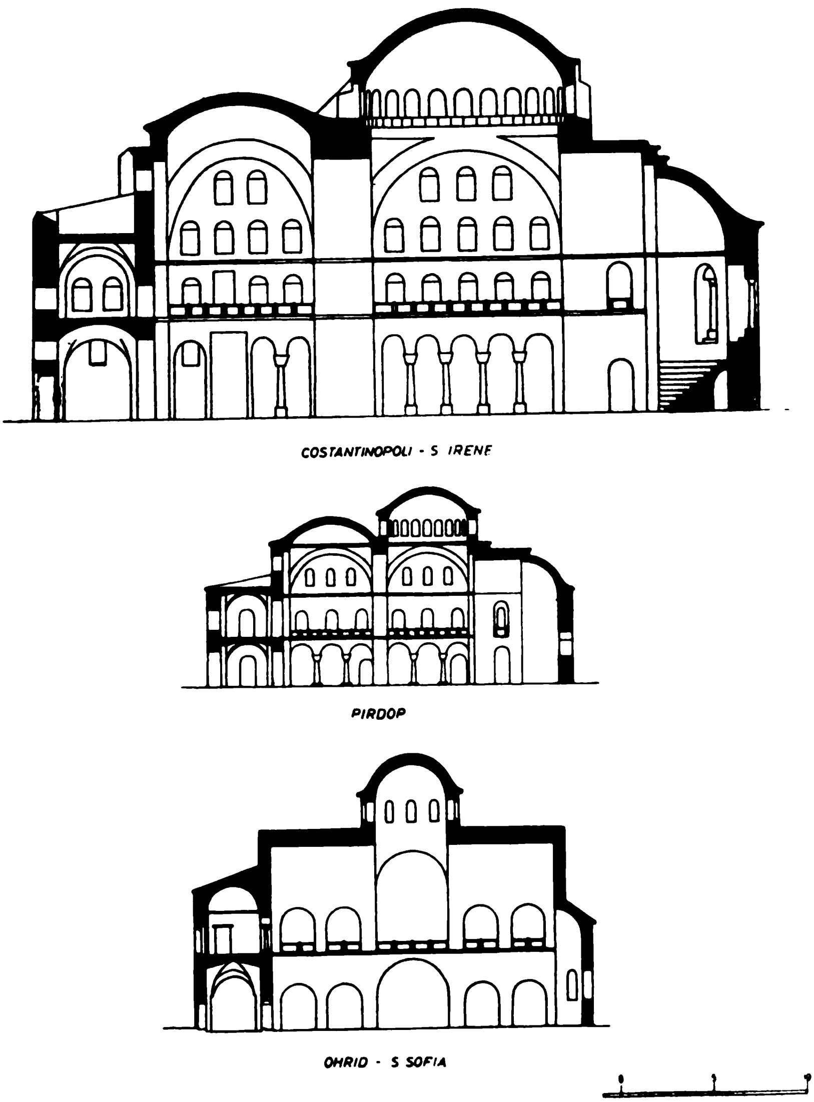

Fig. 6

Digitized by Google

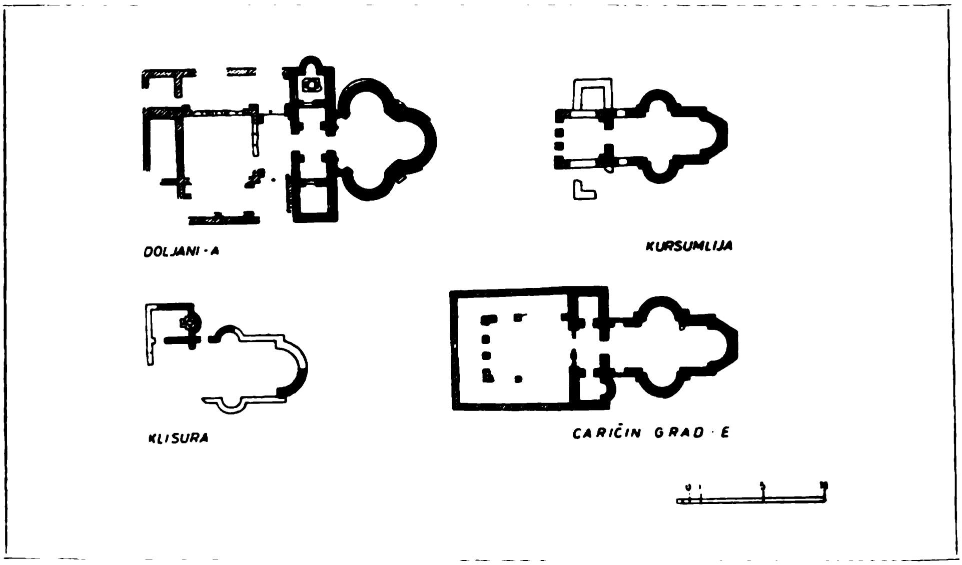

Fig. 7

Fig. 8

Digitized by Google

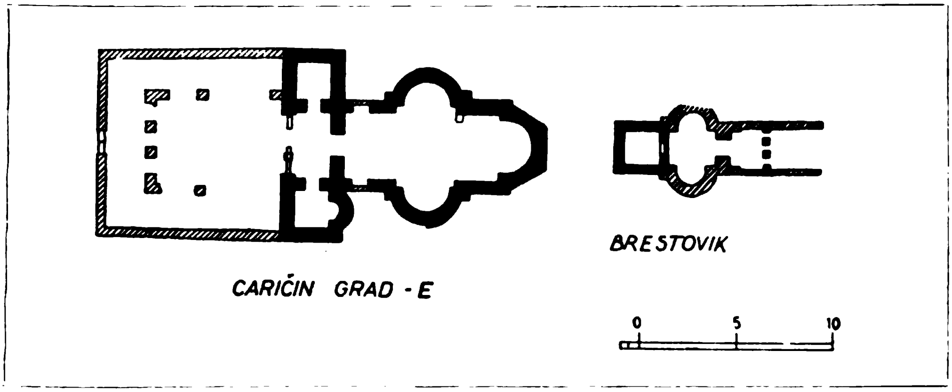

Fig. 9

Fig. 10

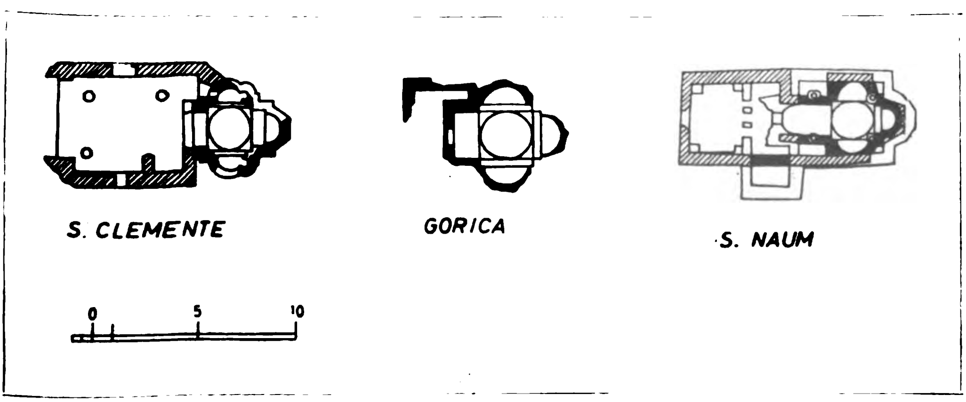

Fig. 11

Digitized by Google

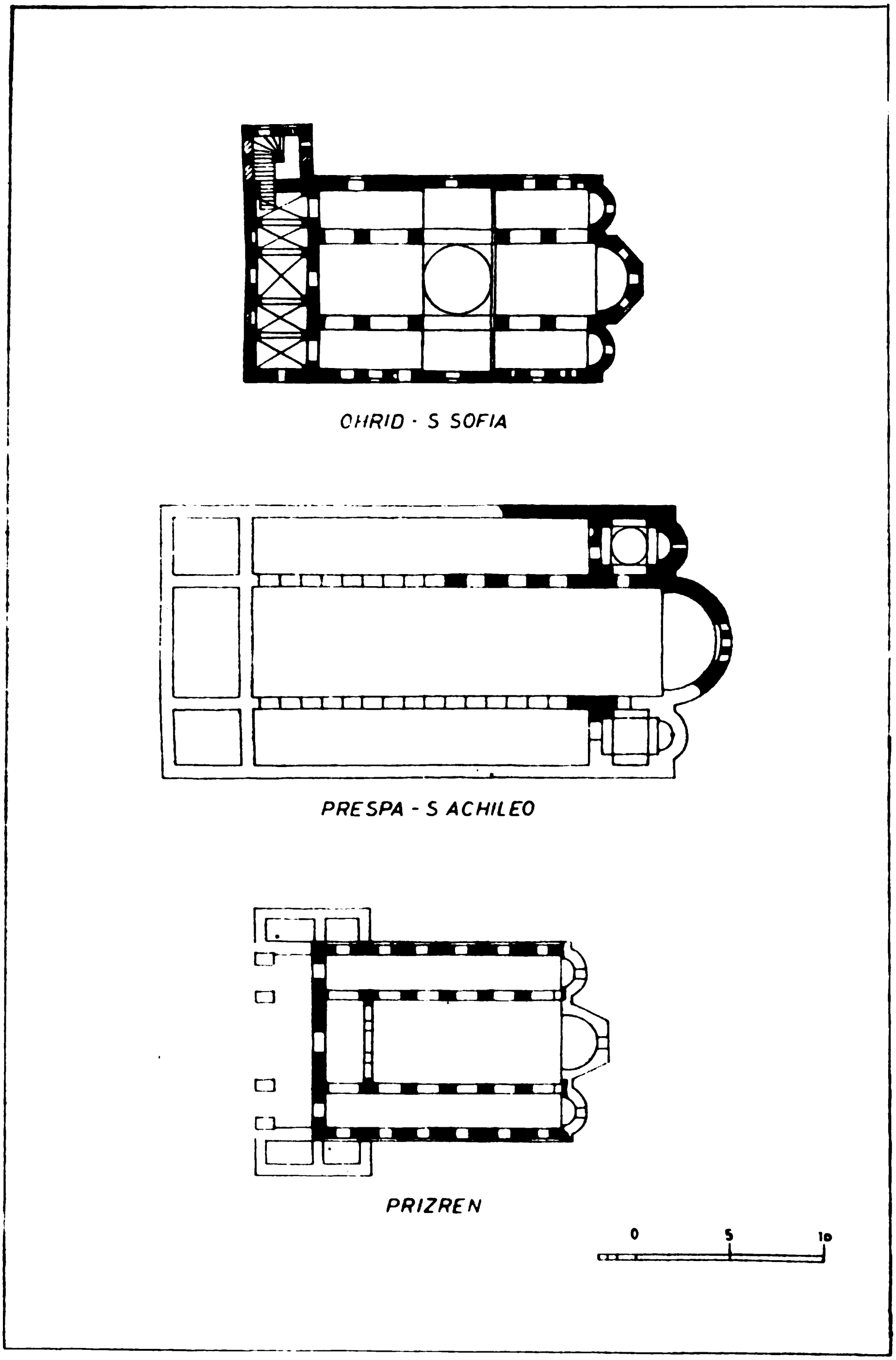

Fig. 12

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

OLIVER STRUNK

THE LATIN ANTIPHONS FOR THE OCTAVE OF THE EPIPHANY

Cum igitur Graeci post matutinas laudes imperatori celebratas in octava die Theophaniae secreto in sua lingua Deo psallerent antiphonas ejus melodiae et materiae, cujus sunt *Veterem hominem* cum sequentibus, praecipit imperator capellano cuidam suo graecismi perito, ut ipsam materiam in eadem modulatione latine redderet et singulis ejus modulaminis motibus singulas syllabas dare sollicite curaret, ne, quantum natura sineret, in illo dissimiles forent. Inde est, quod omnes ejusdem sunt toni et quod in una ipsarum, pro *contrivit conteruit* positum invenitur.[1]

Twice, within the past decade, this arresting paragraph from the *Gesta Caroli Magni* has been made to serve as point of departure for a significant study. In 1954, the late Jacques Handschin was able to show that, in so far as Notker's story was open to verification at all, it had the ring of truth.[2] His attention was largely focused on two of the *antiphonae sequentes* — *Caput draconis* and *Te qui in spiritu*. In the one, the reading *conteruit* proved to be preferred by certain sources remarkable either for their antiquity or for the conservative character of their tradition; in the other, the opening lines proved to agree, word for word, with the corresponding lines of Σὲ τόν ἐν πνεύματι, a processional sticheron from the Byzantine office for the feast of the Epiphany, whose metrical scheme they took over unaltered and whose melody they reproduced without essential change. Building on this foundation, Dom Joseph Lemarié came forward in 1958 with fresh evidence in support of Handschin's position, some of it from an unexpected quarter.[3] For five of the antiphons of the Latin series, it now appeared, exact equivalents were to be found within the Armenian office for the Epiphany Octave. Among them were *Veterem hominem*, *Caput draconis*, and *Te qui in spiritu*. These were the main

[1] Philipp Jaffé, *Monumenta Carolina* (Berlin, 1877), p. 673.

[2] „Sur quelques tropaires grecs traduits en latin", *Annales musicologiques*, II, 27-60.

[3] „Les antiennes 'Veterem hominem' du jour octave de l'Epiphanie et les antiennes d'origine grecque de l'Epiphanie", *Ephemerides liturgicae*, LXXII, 3-38.

Digitized by Google

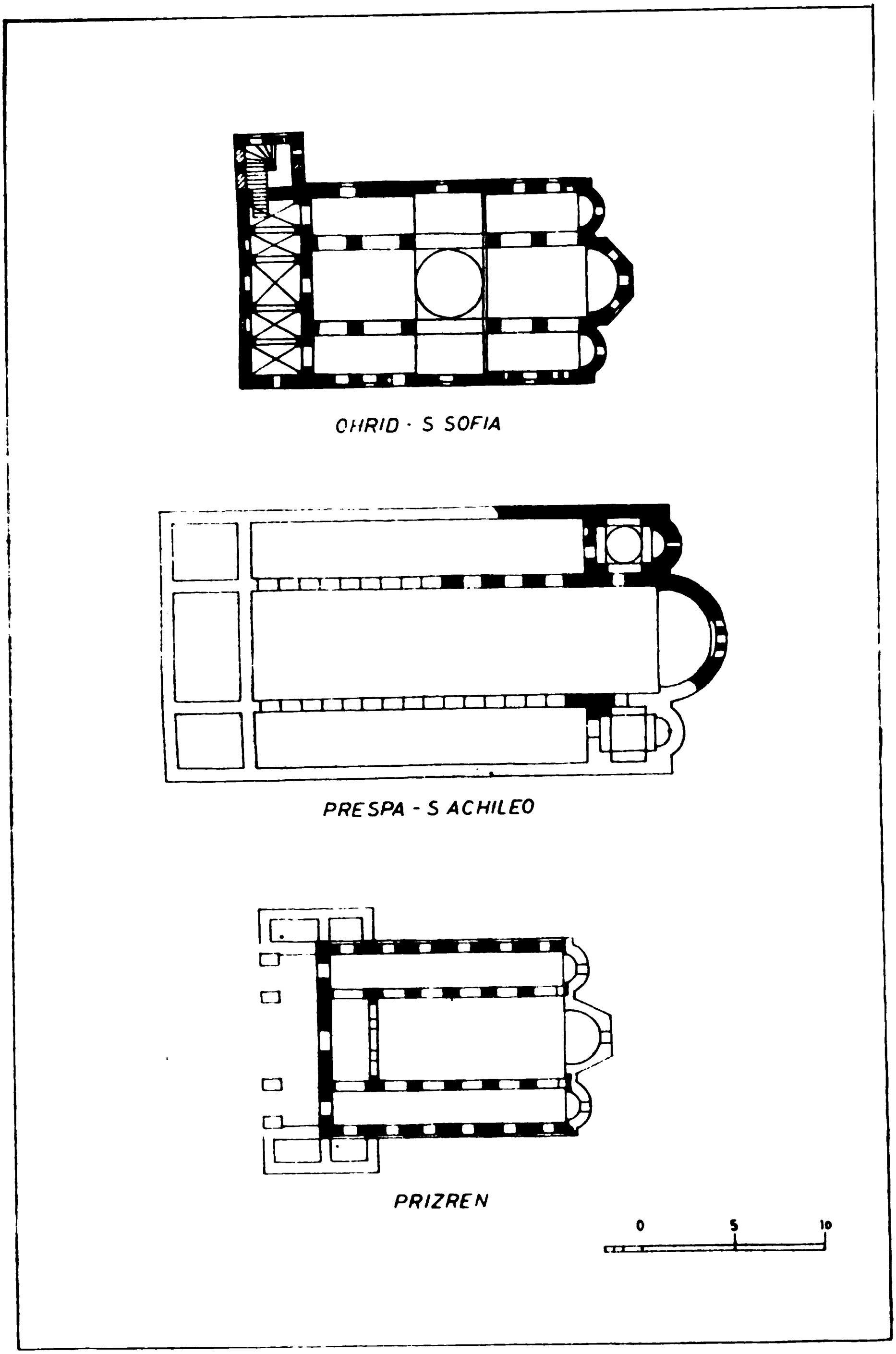

Fig. 12

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

OLIVER STRUNK

THE LATIN ANTIPHONS FOR THE OCTAVE OF THE EPIPHANY

Cum igitur Graeci post matutinas laudes imperatori celebratas in octava die Theophaniae secreto in sua lingua Deo psallerent antiphonas ejus melodiae et materiae, cujus sunt *Veterem hominem* cum sequentibus, praecipit imperator capellano cuidam suo graecismi perito, ut ipsam materiam in eadem modulatione latine redderet et singulis ejus modulaminis motibus singulas syllabas dare sollicite curaret, ne, quantum natura sineret, in illo dissimiles forent. Inde est, quod omnes ejusdem sunt toni et quod in una ipsarum, pro *contrivit conteruit* positum invenitur.[1]

Twice, within the past decade, this arresting paragraph from the *Gesta Caroli Magni* has been made to serve as point of departure for a significant study. In 1954, the late Jacques Handschin was able to show that, in so far as Notker's story was open to verification at all, it had the ring of truth.[2] His attention was largely focused on two of the *antiphonae sequentes* — *Caput draconis* and *Te qui in spiritu*. In the one, the reading *conteruit* proved to be preferred by certain sources remarkable either for their antiquity or for the conservative character of their tradition; in the other, the opening lines proved to agree, word for word, with the corresponding lines of Σὲ τόν ἐν πνεύματι, a processional sticheron from the Byzantine office for the feast of the Epiphany, whose metrical scheme they took over unaltered and whose melody they reproduced without essential change. Building on this foundation, Dom Joseph Lemarié came forward in 1958 with fresh evidence in support of Handschin's position, some of it from an unexpected quarter.[3] For five of the antiphons of the Latin series, it now appeared, exact equivalents were to be found within the Armenian office for the Epiphany Octave. Among them were *Veterem hominem*, *Caput draconis*, and *Te qui in spiritu*. These were the main

[1] Philipp Jaffé, *Monumenta Carolina* (Berlin, 1877), p. 673.

[2] „Sur quelques tropaires grecs traduits en latin", *Annales musicologiques*, II, 27-60.

[3] „Les antiennes 'Veterem hominem' du jour octave de l'Epiphanie et les antiennes d'origine grecque de l'Epiphanie", *Ephemerides liturgicae*, LXXII, 3-38.

Digitized by Google

points. In what follows I shall need to return to them and to touch also on other findings of Handschin's and Lemarié's that confirm them or open up new paths.

As long ago as 1932, in his useful text-edition of the Hirmologion, Sophronios Eustratiades published under the heading Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια the hirmoi of a canon by Andrew of Crete. Two of these hirmoi — those for the fifth and sixth odes — are the Greek originals of, *Veterem hominem* and *Caput draconis*, the two antiphons to which Notker makes explicit or implicit reference.[4] In republishing these hirmoi, I follow the Hirmologia Patmos 55 and Saba 83, whose readings are at several points superior to those of Lavra B. 32, the Athos MS upon which Eustratiades based his text. For the Latin antiphons, I follow Lemarié's critical edition, which reproduces the text of the earliest Western source, the ninth-century Antiphoner of Compiègne (Bibliothèque nationale, lat. 17436), together with the variant readings of 14 other MSS.[5]

Ὠδὴ ε′	Antiphona 1
Τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον	Veterem hominem
ἀνακαινίζων ὁ σωτὴρ	renovans Salvator
ἐπὶ τὸ βάπτισμα ἔρχεται	venit ad baptismum
ἵνα τὴν φθαρεῖσαν φύσιν	ut natura quae corrupta est
δι' ὕδατος ἀνακαινίσῃ	per aquam recuperaret
ἔνδυμα ἀφθαρσίας	incorruptibili veste
μεταμφιάσας ἡμᾶς.	circumamictans nobis.
Ὠδὴ ς′	Antiphona 4
Τὴν κεφαλὴν τοῦ δράκοντος	Caput draconis
ὁ σωτὴρ συνέθλασεν	Salvator contrivit
ἐν Ἰορδάνῃ ποταμῷ	in Jordane flumine
καὶ πάντας ἐρρύσατο	ab ejus potestate
ἐκ τῆς τοῦ Ἅιδου φθορᾶς.[6]	omnes eripuit.

With texts as concise in their wording and as vivid in their imagery as these two hirmoi of Andrew's, to have expected a translator to match the syllable-count of his originals would have been to expect the impossible, particularly at a time when translators were accustomed to leaving word-order and grammatical structure as they found them and to rendering each individual word by its exact equivalent. Out of twelve

[4] Ἁγιορειτικὴ βιβλιοθήκη, IX, 117-118 (no. 161). Despite Gastoué's shrewd conjecture that the originals of the Latin antiphons were probably stanzas of a canon (*Tribune de Saint-Gervais*, XXV [1928], 10), the texts published by Eustratiades seem not until now to have been cited in this connection. I myself ought to have noticed them years ago. Had I known of them in 1954 I should most certainly have brought them to Handschin's attention, for we talked and corresponded about his study before its publication.

[5] Lemarié, pp. 6-7.

[6] All three sources have the ascription to Andrew; the heading Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια is found only in Lavra B. 32. Readings peculiar to Lavra B. 32 are: line 7, μεταμφιέσει for μεταμφιάσας; line 9, Χριστός for σωτήρ; line 9, συνέτριψεν for συνέθλασεν.

Digitized by Google

lines, only two agree — 7 and 11 — and even if we read *conteruit* (line 9) and *eripuimur* (line 12) with the Hartker Antiphoner (St. Gallen 390/391), the correspondence still falls short of the ideal.[7] But if this might have been foreseen, one could scarcely have foreseen the failure of lines 11 and 12 to reproduce the sense and sequence of the Greek. Here, strangely enough, the Latin version is rather closer to the Armenian — „et, par sa puissance, il a sauvé tous les hommes"[8] — and we are reduced to supposing that the original wording of these two lines must have been altered at some time between the date of the embassy to Aachen[9] and the date of our earliest Greek source.

As Handschin has already shown, the opening lines of another antiphon from our series agree word for word with the corresponding lines of a processional sticheron by Cosmas of Jerusalem. Here, in lines 1 and 2, the translator has been able to match the syllable-count of his original. But with line 3 the agreement breaks down, and it may be said at once that the melodic agreement to which Handschin drew attention breaks down at this point also.

Ἰδιόμελον	Antiphona 2
Σὲ τὸν ἐν πνεύματι	Te qui in spiritu
καὶ πυρὶ καθαίροντα	et igne purificans
τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου	humana contagia
. . . .	Deum et Redemptorem
. . . .	omnes glorificamus.

Cosmas and Andrew have chosen the same mode, the ἦχος τέταρτος. As Notker tells us, the Latin antiphons are all *ejusdem toni*. Beyond a doubt, the melody used by Cosmas was known to the Latin translator. To what extent is this true also of the melodies used by Andrew? The question calls for an answer.

Unlike the sticheron by Cosmas, whose melody is transmitted by hundreds of sources, most of them easily read, the melodies of Andrew's hirmoi are found only in the three copies of the Hirmologion on which we have based our text. Patmos 55 and Saba 83, MSS of the tenth and early eleventh centuries, employ archaic forms of the Coislin notation. Somewhat younger than the Patmos copy, but distinctly older than the one from Saba, Lavra B. 32 employs an archaic form of the Chartres notation and thus belongs to quite another tradition, as is evident also from its textual peculiarities and its interpolation of additional hirmoi. Strictly speaking, these sources cannot be read at all, and although it is sometimes possible to reconstruct the melodies they transmit, this is attended by special difficulties.

[7] The reading *conteruit* is found also in four other sources (Lemarié, pp. 6, 16).

[8] Lemarié's translation (his study, p. 22).

[9] Handschin (p. 28, note 4) argues convincingly that the incident described by Notker took place on January 13, 802, at the time of the embassy sent to Aachen by the Empress Irene. According to J. F. Böhmer, *Regesta imperii*, I [Innsbruck, 1899], 153, the envoy was the Spatharios Leo.

Digitized by Google

In an earlier study[10] I have tried to show that, under favorable conditions, the more developed forms of the Coislin and Chartres notations can be read directly, without the help of a control. Two circumstances prevent my extending this claim to include their archaic forms. Neither notation, archaic Coislin or archaic Chartres, provides a continuous musical text.[11] And while it is true that the latest stages of these archaic notations are more thorough in their provisions than the earliest ones, this heightened continuity is largely deceptive, resulting in the main from the interpolation of wholly ambiguous signs.

Oddly enough, it is the earliest of our three sources that points the way to a solution. Scattered through the Hirmologion Patmos 55 one finds bits of interlinear text, usually at the beginning of a hirmos, over the first words of the first line, sometimes internally, over the first words of a later line. A study of these interlinear bits shows that they were intended for the guidance of the singer. Occurring largely in unfamiliar pieces, they served to remind him of lines from familiar ones, whose melodies he could supply from memory.[12] One such reminder suggests that there is a relation between Τὴν κεφαλὴν τοῦ δράκοντος, the first line of Andrew's sixth hirmos, and Τὸν φωτισμόν σου Κύριε, the first line of a hirmos from a familiar canon by Cosmas. The two lines are identical in mode, in syllable-count, and in the distribution of their accents, and there is no substantial difference in Patmos 55 between the notation of the one and the notation of the other. With the aid of this reminder, the tenth-century singer could supply the melody, and if we supply it today from the Hirmologion Iviron 470, an unambiguous later source,[13] we shall be coming as close to a transcription of Patmos 55 as we are likely to get. The parallel between Τὴν κεφαλὴν and Τὸν φωτισμόν extends only to the end of the first line. For the remaining lines, and for the whole of Τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, we must find our own parallels, and if we can do so, the rest is simple. One has, however, to bear in mind that the validity of an operation of this kind rests on a number of assumptions, all of them implicit in the foregoing, and that the final product is not a transcription, in the strict sense, but rather a reconstruction of the form the melodies would presumably have taken if the twelfth-century copyist of Iviron 470 had found them in his *Vorlage* and included them in his own copy of it. The reconstruction follows and is designed to explain itself.[14]

---

[10] „The Notation of the Chartres Fragment", *Annales musicologiques*, III (1955), 7-37.

[11] Dom Louis Brou has some observations on this characteristic of the archaic Byzantine notations in his „Notes de paléographie mozarabe. I. Les manuscrits mozarabes à notation intermittente", *Anuario musical*, X (1955), 22-29.

[12] Interlinear texts of this kind are found also in the Hirmologion fragment Leningrad 557, published in complete facsimile by J. B. Thibaut in his *Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'église grecque* (St. Petersburg, 1913), pp. 65-72 and plates vi-xxiii. Their significance was pointed out to me by Isaac Thomas, one of my students.

[13] *Monumenta Musicae Byzantinae*, II (Copenhagen, 1938).

[14] Above the reconstruction I have copied the neumes from the two Coislin sources, Saba 83 in the upper line, Patmos 55 in the lower; then, on a second staff, I have transcribed from Iviron 470 the parallel passages on which the reconstruction

Digitized by Google

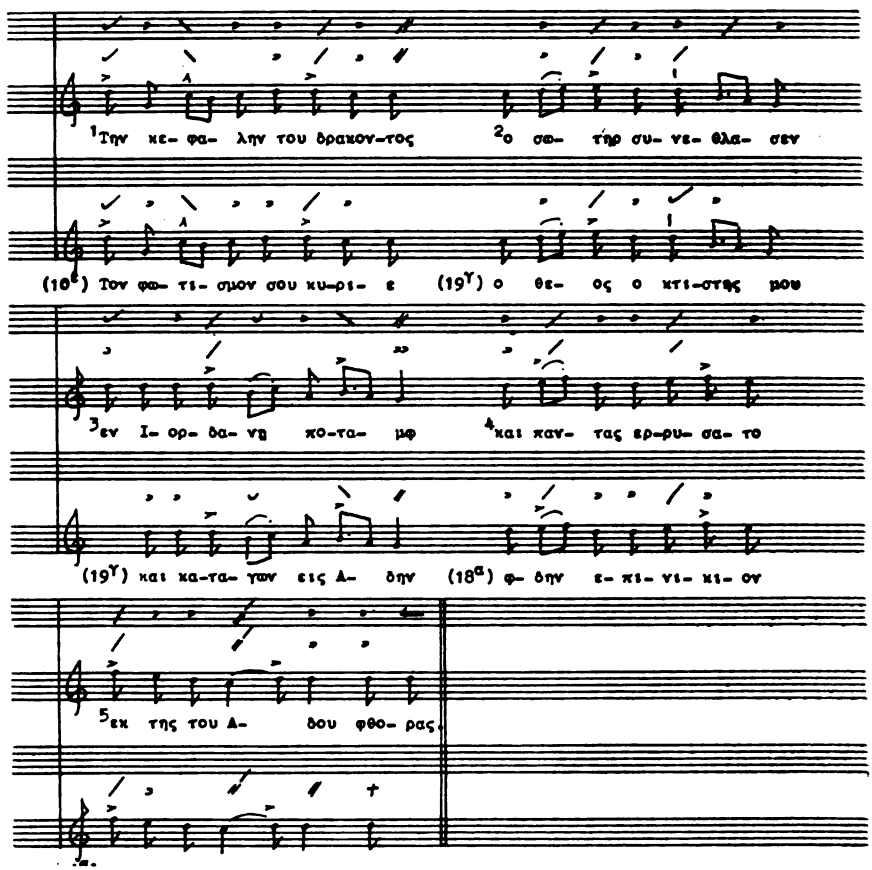
'Ωδὴ ε'

Example 1

Digitized by Google

'Ωδὴ ς'

Example 1 (page 2)

Crowded out, perhaps, by the familiar Epiphany canons of John and Cosmas, Andrew's canon was soon forgotten. If some of its stanzas were translated into Armenian, this must have happened at an early date, for there is no trace of a Slavic translation; none of its hirmoi was admitted to the quasi-official redaction of the Hirmologion put into

---

is based, indicating in each case the location of the passage in Iviron 470 and copying above the transcription the neumes with which these same passages are provided in Patmos 55. To have added the neumes from Lavra B. 32 would have been to introduce an extraneous element, complicating the picture without clarifying the solution in any material way. A facsimile edition of Saba 83, in color, is being prepared for the *Monumenta Musicae Byzantinae* by Jørgen Raasted. For microfilms of Patmos 55 I am indebted to the Abbé Marcel Richard of the Institut de recherche et d'histoire des textes, Paris.

Digitized by Google

circulation about 1050.[15] The Latin antiphons were more fortunate. From Aachen, their use spread rapidly to the furthest corners of Western Europe. Six of their number found general acceptance, and by the middle

Example 2

of the fifteenth century these had become so thoroughly familiar that the melody of *Veterem hominem* could be made to serve as cantus firmus for

[15] For this redaction, see Carsten Høeg's remarks on „The H-Group" in his introduction to *The Hymns of the Hirmologium, Part I* (Copenhagen, 1952); its principal representatives are Paris, Coislin 220; Grottaferrata, E. γ. III; Patmos 54; Iviron 470; Grottaferrata E. γ. II; Vatopedi 1531.

Digitized by Google

a polyphonic setting of the Ordinarium.[16] In 1568, when the Roman Breviary was systematically stripped of its mediaeval accretions, their hold was broken. But not altogether, for they have stubbornly survived in a few exceptional environments — in the local rite of Braga and in the monastic rites of the Dominicans, Cistercians, and Premonstratensians.

In working out my reconstruction of the Greek melodies, I made no attempt to force them into agreement with the Latin. To have done so would have been to defeat the whole purpose of this inquiry, and the attempt would in any case have failed, for at best the relation of the one set to the other is somewhat tenuous. To permit the reader to satisfy himself on this point, I reproduce the melodies of the comparable antiphons, taking them from the *Antiphonarium sacris Ordinis Praedicatorum* (Rome, 1933), whose readings do not differ materially from those of the Worcester Antiphoner, the source favored by Handschin.[17] (Ex. 2).

On the positive side, there is identity of mode; there is, in lines 1 and 3 of *Veterem hominem,* and in lines 1 and 2 of *Caput draconis,* a perceptible resemblance to the corresponding lines of Τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον and Τὴν κεφαλὴν τοῦ δράκοντος, less marked in the one case, more so in the other; the concluding lines of the two antiphons agree, as do those of the two hirmoi. On the other hand, *renovans Salvator* agrees with *Salvator contrivit,* while ἀνακαινίζων ὁ σωτὴρ agrees with ἐν Ἰορδάνῃ ποταμῷ; the later lines of the antiphons have virtually nothing to do with the later lines of the hirmoi; above all, the Latin ruthlessly suppresses the rhetorical treatment of the Greek word ἔνδυμα. The basis of the Latin melodies is Greek, but without Notker we should never have recognized it in the finished products, so drastically has it been transformed. At the same time, it is of course quite possible that this is due, at least in part, to the special circumstances surrounding this particular contact between East and West and to the way in which the melodies have been transmitted on either side.

After all, each such contact means a new set of conditions and each new set of conditions brings with it a change in the nature of the transmission. In Milan, an idiomelon from the Christmas office, translated into Latin, was made to serve as Transitorium for the Third Sunday after Epiphany.[18] Oddly enough, this too was the work of Andrew of Crete, its mode is again the ἦχος τέταρτος, and its melody is in part made up of phrases already familiar from Τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον and Τὴν κεφαλὴν

---

[16] Published in 1957 by Father Laurence Feininger in his series *Monumenta polyphoniae liturgicae S. Ecclesiae Romanae*; for the English authorship, see Thurston Dart, „A Footnote for Morley's 'Plain and Easy Introduction'," *Music & Letters*, XXXV (1954), 183.

[17] *Paléographie musicale*, XII, 58-59.

[18] For the idiomelon and its two contrafacta, see J. D. Petrescu, *Les idiomèles et le canon de l'office de Noël* (Paris, 1932), Transcription en notation moderne: pp. 96-99, 102-109; for the Ambrosian Transitorium, *Paléographie musicale*, VI, 134, or the *Antiphonale missarum juxta ritum S. Ecclesiae Mediolanensis* (Rome, 1935), p. 78. Despite their needlessly elaborate conventions for the representation of rhythmic and dynamic nuance, Petrescu's transposed transcriptions are still serviceable.

Digitized by Google

τοῦ δράκοντος. In this case, however, the Latin melody is almost wholly independent: not only does *Laetamini justi* fail to agree with Εὐφραίνεσθε δίκαιοι, it also fails to agree with *Veterem hominem* and *Caput draconis* at the points where the idiomelon agrees with the hirmoi. Either the adapter did not intend to retain the Greek melody or the circumstances surrounding this contact must have differed from those that obtained in Aachen. In Benevento, quite the other way, a troparion from the Good Friday hours, sung both in Greek and Latin, actually carried its Greek melody with it, virtually unchanged.[19] Here, however, Byzantine influence was strong and lasting, and the exceptionally faithful transmission of this melody in the Latin sources suggests that the transfer took place rather later than those in Aachen and Milan, perhaps during the time when the principality of Benevento was under the protection of the Macedonian emperors.

In a stimulating chapter on „Byzantium and the West," Talbot Rice[20] has emphasized the cultural importance of the numerous embassies that were interchanged between the emperors of East and West in Carolingian times and of the impression made on Western artists and their patrons by the magnificent presents brought from the East. The envoys to Aachen brought presents too, but the impression their presents left was outweighed by the deeper impression left by the singing of the Greek clergy in their entourage. Later on in the same chapter it is pointed out that it would be a mistake to overemphasize the final influence of these contacts on the West: „however marked the Byzantine influence may have been, the art of the Western world as a whole was Western art, just as that of the Eastern world was Byzantine." Our own inquiry has shown us that this applies, with special force, to music.

*　　*
*

Of the Latin antiphons with which we have been occupied, *Caput draconis* and *Te qui in spiritu* have the same five-line structure. *Caput draconis,* as we know, translates a hirmos, while *Te qui in spiritu,* as Handschin has shown, agrees in its opening lines with a processional sticheron, a far longer text with which its concluding lines no longer have anything in common. The Latin texts are sung to the same melody. This ought also to be true of the Greek, as indeed it is.[21] (Ex. 3).

This demonstration bears out the correctness of the reconstruction. What is more important, it suggests that the opening lines of the sticheron are not in fact the original of the Latin antiphon, but rather a quotation from that original which is far more likely to have been a five-line stanza modeled on Τὴν κεφαλὴν τοῦ δράκοντος. A Hirmologion contains only model stanzas. But in actual practice, the singing of each hirmos is followed by the singing of an indeterminate

[19] Studied in detail by Egon Wellesz in his *Eastern Elements in Western Chant* (Oxford, 1947).
[20] In his *Byzantine Art* (Penguin Books, 1962).
[21] The transcription of Σὲ τὸν ἐν πνεύματι follows Koutloumousi 412, f. 94.

Digitized by Google

number of similar stanzas, all of them sung to the model melody. The inference, then, is that the original of *Te qui in spiritu* was a troparion by Andrew of Crete, a part of the sixth ode of his canon Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια, and if this inference could be confirmed, we should doubtless find that it was equally applicable to the originals of four of the other *antiphonae sequentes* — *Baptista contremuit, Magnum mysterium, Aqua comburit,* and *Peccati aculeo* — all of which have the same five-line structure and the same melody. We might also find that it led us to the originals of the remaining antiphons of the set — *Praecursor Johannes, Pater de caelo,* and *Baptizatur Christus* — even though no one of these longer translations corresponds as we have it with any hirmos of the canon.

Example 3

Only too obviously, what we need is the complete text of Andrew's canon, and we can expect to find it only in a conservative tenth-or eleventh-century copy of the January Menaion. There are not many such copies, and only a few are easily consulted. The first that come to mind are the two copies at Grottaferrata, Δ. α. xv (from S. Elia di Carbone) and Δ. α. v (written at Grottaferrata in 1102). Father Marco Petta, Grottaferrata's librarian, most kindly informs me that these do not contain Andrew's canon and he adds that he has also failed to find it in any of the other MSS he has consulted. The search will have to go on.

Princeton, N. J.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

N. G. SVORONOS

REMARQUES SUR LA TRADITION DU TEXTE DE LA NOVELLE DE BASILE II CONCERNANT LES PUISSANTS

Le texte des novelles des empereurs macédoniens (sauf celles de Léon VI) ne nous est transmis que par les appendices de la Synopsis Basilicorum Major. Ce grand répertoire des principaux *capitula* des Basiliques est suivi, dans un groupe de manuscrits, dont les plus anciens remontent au XIe siècle, d'une série de pièces comportant: 1) le texte intégral de certaines novelles des empereurs Romain Ier, Constantin VII, Romain II et Nicéphore Phocas; 2) une série de notes et de textes juridiques, parmi lesquels des extraits des sentences de Cosmas Magistros ainsi que le traité sur les *ropai* et celui *de diversis lectionibus*; 3) une série d'épitomés et d'extraits de novelles des empereurs Romain Ier, Constantin VII, Romain II et Nicéphore Phocas; certains des épitomés proviennent des novelles dont le texte est donné plus haut intégralement; 4) un choix des 56 novelles de Léon VI en épitomé; 5) la novelle de Basile II qui nous occupe ici; 6) divers textes et notes juridiques ou pouvant servir à des juristes. On appelle cet ensemble: *appendice A*. Dans un autre groupe de manuscrits, dont les plus anciens remontent au XIIIe siècle, le texte de la Synopsis Basilicorum est suivi d'une autre série de textes; certains sont les mêmes que ceux de l'appendice A, d'autres sont différents; on les appelle: *appendice B*. L'ensemble des manuscrits comportant l'appendice B peut être divisé en deux groupes: un premier groupe contenant un appendice B court qui offre le texte intégral d'une série de novelles des empereurs Romain Ier, Constantin VII, Romain II, Nicéphore Phocas, Jean Tzimiscès et Basile II, dont certaines figurent aussi en texte intégral ou en épitomé dans l'appendice A, suivies des *ropai* et du traité *de diversis lectionibus* et d'autres notes; un second groupe contenant un appendice B plus long qui comporte, en plus des textes contenus dans l'appendice B court, une série de novelles (en texte intégral) des empereurs Nicéphore Botaniatès, Alexis Ier Comnène, Manuel Comnène, le choix des 56 épitomés des novelles de Léon VI, ainsi que d'autres notes et petits traités juridiques[1].

[1] Sur le contenu complèt de ces appendices A et B, sur l'ordre des pièces dans chaque appendice, ainsi que sur le rapport entre eux, voir: *P. Noailles—A. Dain*, Les

Digitized by Google

D'après cette brève description du contenu des appendices A et B de la SBM, il apparaît que certaines des novelles impériales se trouvent dans les deux appendices, parfois même dans la partie aussi de l'appendice A où se trouvent les épitomés et les extraits des novelles. Or, non seulement le libellé de la rubrique d'une seule et même novelle, mais aussi les éléments de datation et d'attribution de ces novelles donnés par ces rubriques diffèrent parfois d'un appendice à l'autre, et même de la partie qui donne le texte intégral d'une novelle à celle qui donne son épitomé dans le même appendice A. De plus le texte d'une seule et même novelle présente, de l'un à l'autre appendice, des différences, rédactionnelles et autres, importantes qui dénotent des remaniements postérieurs, pleins d'interpolations. On comprend aisément les problèmes d'attribution, de datation et d'authenticité du texte suscités par une telle tradition[2].

Nous présenterons ici, à titre d'exemple, quelques remarques qui concernent l'établissement d'un texte authentique de la grande novelle de Basile II de l'année 996[3].

Le texte de cette novelle se trouve dans l'appendice A, et aussi dans l'appendice B, mais dans un état différent. Si les rubriques des deux appendices, bien que différemment libellées, sont d'accord pour attribuer cette novelle à Basile II et lui assigner comme date le 1 janvier, ind. 9, de l'année 6504 (= 996)[4], la tradition du texte, différente dans chacun des deux appendices, pose un problème délicat d'authenticité et d'édition pour certains passages. Si l'on ne tient pas compte des interpolations provenant du texte de l'appendice A, introduites dans le texte de l'appendice B dans l'édition de Zachariae, on peut résumer les différences entre les deux textes comme suit:

1° Certains passages sont d'une rédaction plus ramassée donnant l'impression d'un épitomé des passages correspondants du texte donné dans l'appendice B; d'autres, au contraire, dans le texte donné dans l'appendice A, sont d'une rédaction plus ample, faisant figure d'une analyse explicative des passages correspondants du texte de l'appendice B[5].

---

novelles de Léon VI le Sage, Paris, 1944, pp. XXXVII—XLVI.; *Id.*, Le second appendice de la Synopsis Basilicorum, Revue internationale des droits de l'antiquité, vol. IV, Bruxelles, 1950, pp. 303—317; et *N. G. Svoronos*, Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis Major des Basiliques et ses appendices: manuscrits et éditions (sous presse).

[2] Voir les remarques de Zachariae dans les notes de son édition des novelles (JGR, III = *Zépos*, JGR, I, passim) et aussi celles de *P. Lemerle*, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes. Revue Historique, vol. CCIX, 2, 1958, pp. 265—266.

[3] *Zachariae*, JGR, III, coll. III, N° XXIX = *Zépos*, JGR, I, pp. 262—272.

[4] D'ailleurs l'attribution à Basile II ressort avec évidence des références nombreuses que l'empereur promulgateur de cette novelle fait à la législation de son arrière-grand-père Romain Ier; la date aussi se trouve dans le texte même de la novelle, identique sur ce point dans les deux appendices.

[5] En attendant une nouvelle édition, on trouvera quelques variantes du texte de l'appendice A données par Zachariae dans les notes de son édition. *Zépos*, JGR, I, 263 sq.

Digitized by Google

2° Certains passages, comme celui qui concerne les familles Maléinos et Phocas[6], celui qui donne la liste des puissants[7], celui qui concerne la famille Mousélé[8], manquent totalement au texte de l'appendice B.

3° Le texte du § 2 dans l'appendice A, tout en étant d'une rédaction amplifiée par rapport à celui de l'appendice B, omet pourtant certains éléments importants[9].

4° Les §§ 1 et 2 difièrent aussi dans leur langue et leur style, plus populaires et analytiques dans le texte de l'appendice A, plus savants dans le texte de l'appendice B.

5° Les §§ 5 et 6 sont identiques au point de vue du style et du contenu dans les deux appendices.

6° Le texte donné dans l'appendice A omet le § 7.

Il semble donc que nous avons ici plutôt deux versions de cette novelle qu'un épitomé et un texte intégral. Laquelle de ces deux versions est l'originelle? Que faut-il penser de l'authenticité des passages absents du texte de l'appendice B et du § 7 absent de l'appendice A?

La langue plus savante des paragraphes indentiques 5 et 6 dans les deux versions, conforme en général au style et à la langue des autres §§ de l'appendice B, mais différente de celle des autres §§ de l'appendice A, indique déjà que c'est l'appendice B qui conserve le texte originel de la novelle. On relève p. ex. l'expression: ὅσα τῷ νόμῳ ἐκείνῳ διηγόρευται (§ 5)[10] commune aux deux versions A et B, conforme à l'expression: καθ' ἃ τοῖς παλαιοῖς διηγόρευται νόμοις du § 1 de la version B[11], mais différente de l'expression correspondante du même § 1 de la version A: καθὼς καὶ οἱ παλαιοὶ νόμοι λέγουσι[12]. De même l'expression: ἀφ' οὗ ἡ βασιλεία ἡμῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπέβη ἀρχῆς du § 6, commune aux deux versions[13], est conforme à l'expression: ἀφ' οὗ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀρχὴν θεοῦ χάριτι ἔλαβε du § 1 de la version B[14], mais différente de l'expression correspondante de la version A: ἀφ' οὗ ηὐτοκρατόρευσε[15].

D'après ce critère déjà, le texte de la version A semblerait plutôt une paraphrase dans un langage plus simple et à des fins explicatives de la version B. On peut interpréter dans le même sens certains passages amplifiés de la version A. Ainsi, là où la version B, après avoir mentionné une seule fois, au début, le délai de 40 ans: τὸν μέχρι τῆς τεσσαρακονταετίας χρόνον[16], s'exprime ensuite d'une façon générale, la version A remplace ces expressions imprécises par le terme concret τεσσαρακονταετία.

[6] *Zépos,* JGR, I, 264, n. 24.
[7] *Ibid.* I, 265, n. 33.
[8] *Ibid.* I, 266—67, n. 48.
[9] Voir plus bas.
[10] *Zépos,* JGR, I, 270, 11—12.
[11] *Ibid.* I, 266, ll. 2—3.
[12] *Ibid.* I, 266, n. 35.
[13] *Ibid.* I, 270, ll. 27—28.
[14] *Ibid.* I, 263, ll. 5—6.
[15] *Ibid.* I, 263, n. 5.
[16] *Zépos,* JGR, I, 263, 1. 9.

Digitized by Google

Ainsi — τὴν τοῦ χρόνου δεσποτείαν (version B)[17]: τὴν τεσσαρακονταετίαν (version A)[18];

— ὁ τοῖς νόμοις ἐγνωσμένος χρόνος (version B)[19]: τεσσαρακονταετία (version A)[20];

— τὸν χρόνον (version B)[21]: τὴν τεσσαρακονταετίαν (version A)[22];

— ἀλλὰ καὶ τὸν ὄπισθεν χρόνον ὃν εἴπομεν (version B)[23]: δηλονότι ἀφ' οὗ ἡ νομοθεσία τοῦ προπάππου ἡμῶν τοῦ βασιλέως τοῦ κυροῦ Ῥωμανοῦ τοῦ γέροντος ἐξετέθη (version A)[24].

Il en serait de même du passage de la version B: μηδὲ περὶ τὴν ἀνάληψιν τῶν τιμημάτων ἢ τῶν βελτιώσεων δικαιουμένων τῶν δυνατῶν[25], développé dans la version A: μέτε μὴν τοὺς δυνατοὺς δικαιοῦσθαι εἰς τὸ ἀναλαβεῖν τὰ τιμήματα τῶν τοιούτων τόπων ἢ τὰς βελτιώσεις. ἀλλ' ἀπόλλυν καὶ τὰ τιμήματα[26].

Mais il y a d'autres passages du texte de la version A qui paraissent non seulement expliquer un texte originel, mais donner des précisions et apporter même certaines modifications au texte de la version B. Ces passages sont-ils des notes marginales ajoutées par Basile II lui-même, comme le pense Zachariae[27], ou bien des commentaires d'un juriste postérieur qui rédigea aussi le texte amplifié donné par la version A? Il est vraiment difficile d'admettre que le passage concernant la liste des δυνατοί dans la version A, où il est affirmé que Romain Ier, dans sa novelle *de potentibus*, incluait les scholaires dans le groupe des puissants et où on ajoute à cette liste les protocentarques[28], soit une addition marginale de Basile II lui-même. Le texte commun aux deux versions est le suivant: ἀλλὰ καὶ ἅπαντες οἱ τῇ διατάξει τοῦ προπάππου ἡμῶν βασιλέως Ῥωμανοῦ τοῦ γέροντος περιεχόμενοι καὶ κατὰ μέρος ἐν ἐκείνῃ ἀναγραφόμενοι[29] qui, comme on le voit, ne fait que renvoyer à la liste des puissants donnée dans la novelle de Romain Ier[30]. En effet, dans cette novelle, Romain Ier ne mentionne nullement les scholaires; seules les deux novelles de Constantin VII, celle *de potentibus* de 947 qui se rapporte à ce même sujet[31] et celle qui concerne spécialement les terres militaires[32], mentionnent

[17] *Ibid.* I, 264, l. 2.
[18] *Ibid.* I, 264, n. 10.
[19] *Ibid.* I, 264, l. 30.
[20] *Ibid.* I, 264, n. 23.
[21] *Ibid.* I, 266, l. 19.
[22] *Ibid.* I, 266, n. 43.
[23] *Ibid.* I, 266, ll. 21—22.
[24] *Ibid.* I, 266, n. 47.
[25] *Ibid.* I, 266, ll. 13—14.
[26] *Ibid.* I, 266, n. 41.
[27] dans *Zépos*, JGR, I, 265, n. 33.
[28] *Zépos*, JGR, I, 265: οὗτος γὰρ καὶ αὐτοὺς τοὺς σχολαρίους δυνατοὺς ὠνόμασεν, ἡμεῖς δὲ λέγομεν καὶ τούτους δυνατούς, προστίθεμεν δὲ καὶ πρωτοκεντάρχους. καὶ γὰρ τούτους δυνατοὺς ἤδη πραγματικῶς διέγνωμεν.
[29] *Ibid.* I, 265.
[30] *Ibid.* I, 209, 213.
[31] *Ibid.* I, 214—217.
[32] *Ibid.* I, 222—226.

Digitized by Google

les scholaires comme faisant partie du groupe des puissants[33]. Celui donc qui ajouta à ce passage la suite mentionnant les scholaires se réfère en réalité à ces novelles, d'ailleurs intimement liées, de Constantin VII, qu'il attribue à Romain Ier. Une telle confusion paraît inconcevable pour l'empereur lui-même ou pour le fonctionnaire qui rédigea la novelle de Basile II, d'autant plus que Basile II et sa chancellerie connaissent bien les novelles de Constantin VII, puisque ce sont principalement ces novelles qui sont visées par Basile II. C'est, en effet, la novelle de Constantin VII *de fundis militaribus* qui institue la prescription quarantenaire pour les terres militaires[34], que Basile II abolit. La confusion, au contraire, serait possible, voire probable, pour un juriste postérieur; un indice sérieux de cette confusion se trouve dans le fait que le *Scor.* R-I-15 du XIIe s., f° 117v—120v (et sa copie, le *Vat. gr.* 1187), qui conserve l'exemplaire de la novelle *de potentibus* adressé au thème des Anatoliques[35], attribue cette novelle à Romain Ier.

Il semble donc que la version A (donnée par l'appendice A) soit un remaniement postérieur contenant une interprétation d'un juriste de la fin du XIe siècle qui adapte le contenu de la novelle de Basile II à la réalité de son époque. L'examen attentif du texte du § 2 laisse la même impression d'une adaptation du texte originel de la novelle à un état des faits postérieur à Basile II. Ainsi les fraudes (δόλοι) introduites dans les *périorismoi* des chrysobulles par leurs bénéficiaires, dont il est question d'une façon générale dans la version B[36], sont concrétisées et expliquées dans le texte de la version A. Ces fraudes consistent, d'après cette version, à faire entrer dans les périorismoi des parcelles appartenant aux pauvres ou des prairies appartenant au domaine impérial ou à l'État (βασιλικὰ λιβάδια)[37]. Bien plus: le même texte A devient vague, quand il est question des fonctionnaires chargés d'insérer les périorismoi dans les chrysobulles. Ainsi le libellé précis de la version B, qui parle des *asécrètis* qui inscrivent dans les chrysobulles les périorismoi préparés d'avance par les intéressés sans pouvoir contrôler l'exactitude des mesures et de leur établissement en général, ne se trouvant pas sur les lieux, est remplacé dans la version A par l'expression vague: παρ' ἑτέρων. Ce même texte passe complètement sous silence la disposition qui prescrit que ces périorismoi sont valables dans le cas où ils sont confirmés par les *codices* du *sécréton tou génikou*[38]. Or, nous pouvons être certains que la forme originelle du § 2 de la novelle se trouve dans la version B, car le passage de la Peira IX, 10 qui s'y réfère fait nettement allusion à cette dernière disposition concernant les *codices*[39]. Eustathe, donc, qui juge une affaire d'après la no-

---

[33] *Ibid.* I, 216, 217, 223.
[34] *Zépos*, JGR, I, 224.
[35] *Witte* dans *Heimbach*, Ἀνέκδοτα II, p. 273; cf. les notes de Zachariae dans *Zépos*, JGR, I, 214—215.
[36] *Zépos*, JGR, I, 267 (il faut bien lire: δόλους et non δούλους qui est une faute d'impression).
[37] *Ibid.* I, 267, n. 49.
[38] *Zépos*, JGR, I, 267 et note 49.
[39] *Zépos*, JGR, IV, 39.

Digitized by Google

velle de Basile II et du vivant de l'empereur (ὡς τὸ νεαρὸν θέσπισμα τοῦ κρατοῦντος ἡμῶν βασιλέως βούλεται), connaît la version B comme texte officiel de la novelle. Si la disparition progressive du terme ἀσηκρῆτις et son remplacement par les termes νοτάριος et autres à l'époque des Comnènes est vraie[40], le remplacement de ce terme par l'expression vague παρ' ἑτέρων dans la version A semble aussi indiquer que cette version présente un remaniement postérieur de la novelle adapté à la situation dans la seconde moitié du XIe siècle et à l'époque des Comnènes.

C'est, me semble-t-il, dans ce même sens de développement postérieur et d'adaptation aux valeurs d'une hiérarchie nouvelle de la seconde moitié du XIe s. et de la première moitié du XIIe s., qu'il faudrait interpréter le passage du texte de la version A concernant les efforts des puissants pour conserver pendant longtemps leur puissance et la transmettre à leurs descendants: le texte originel, celui de la version B, donne comme exemples des cas ci-dessus le magistre et le domestique des scholes, qui sont effectivement, à l'époque de Basile II, l'un, le magistre, un des plus hauts titres de la hiérarchie nobiliaire, immédiatement au-dessus du patrice, l'autre, le domestique des scholes, une des plus importantes fonctions de la hiérarchie militaire, dont l'importance semble très grande pendant la seconde moitié du Xe siècle[41]. La version A remplace dans ce même passage le magistros par le patrice et omet le domestique des scholes[42]. Ce changement d'exemples semble aussi refléter un changement dans la hiérarchie des titres et des fonctions, à mettre en relation avec la dépréciation et la

---

[40] *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, II, Wien, 1926, pp. 37—38. — *Vogt*, Basile Ier, Paris, 1908, p. 169; — Cf. *L. Bréhier*, Les institutions de l'Empire byzantin, Paris, 1949, pp. 167—168. — L'édition de Zachariae porte ici πρωτασηκρῆται, qui est une mauvaise leçon du Paris. gr. 1351; les mss. les plus anciens portent bien ἀσηκρῆτοι. Sur le protasècrètis et son rôle comme chef de la chancellerie impériale chargé à partir du XIe s. de rédiger (ὑπαγορεύειν) les actes impériaux, succédant, semble-t-il, dans cette charge, au questeur, voir *Fr. Dölger*, Der Kodikellos des Christodulos in Palermo, Byzant. Dipl., pp. 61—65.

[41] Sur l'importance du domestique des scholes à la fin du Xe siècle, voir : *H. Glykatzi—Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe—XIIe s., pp. 55 sq.

[42] Ce passage (*Zépos*, JGR, I, 264, 11. 9—16), dans l'édition de Zachariae, est troublé; il présente un amalgame des deux versions A et B. Voici les deux versions de ces passages d'après les mss.

version B

Πῶς γὰρ ἁπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἐνεργήσει χρόνος, ὅτε δυνατὸς ὢν ὁ τὸν πένητα πλεονεκτήσας διαρκέσειε τῇ δυναστείᾳ καὶ τὸ δύνασθαι εἰς τοὺς ἐξ αὐτοῦ παραπέμψει καὶ τυχὸν οὗτος μάγιστρός ἐστι καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν, οἱ δὲ ἐξ αὐτοῦ ὁμοίως δυνατοὶ καὶ μέχρι τῶν ἑβδομήκοντα ἢ καὶ ἑκατὸν χρόνων τὴν εὐπραγίαν αὐτῶν παρεκτεινομένην ἔχοντες, ἆρα οὖν τούτους οὐ κωλύσομεν καὶ τὸ προσὸν δίκαιον τοῖς πένησιν ἐφ' οἷς κακῶς ἀφηρέθησαν καὶ ἐπλεονεκτήθησαν ἐπιβραβεύσομεν;

version A

Πῶς γὰρ ἁπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἐνεργήσει χρόνος, ὅτε δυνατὸς ὢν ὁ τὸν πένητα πλεονεκτήσας πολὺν χρόνον ποιήσει δυναστεύων καὶ εὐημερίαν εἰς τοὺς διαδόχους αὐτοῦ παραπέμψει καὶ τυχὸν οὗτος μὲν πατρίκιός ἐστι, οἱ δὲ ἐξ αὐτοῦ, οἷον ἔγγονος καὶ δισέγγονος, ὁμοίως δυνατοὶ καὶ οἰκειότητα ἔχοντες πρὸς τοὺς βασιλεῖς καὶ μέχρι τῶν ἑβδομήκοντα ἢ ἑκατὸν χρόνων τὴν εὐημερίαν αὐτῶν παρεκτεινομένην ἔχοντες; ἆρα οὖν τούτους οὐ κωλύσομεν καὶ τοῖς πένησι δώσομεν ἃ κακῶς ἐπλεονεκτήθησαν;

Digitized by Google

disparition progressive des titres auliques de magistros[43], comme d'ailleurs de patrice, à des dates peut-être différentes, et le remplacement du domestique des scholes par le grand domestique, peut-être à l'époque d'Alexis Comnène[44]. D'ailleurs, il est évident que le texte de la version A est ici amplifié pour expliquer certains passages raccourcis du texte de la version B: l'expression: διαρκέσειε τῇ δυναστείᾳ καὶ τὸ δύνασθαι εἰς τοὺς ἐξ αὐτοῦ παραπέμψει de la version B est expliquée dans la version A par: πολὺν χρόνον ποιήσει δυναστεύων καὶ εὐημερῶν καὶ τὴν δυναστείαν αὐτοῦ καὶ εὐημερίαν εἰς τοὺς διαδόχους αὐτοῦ παραπέμψει; l'expression: οἱ δὲ ἐξ αὐτοῦ de la version A par la note: οἷον ἔγγονος καὶ δισέγγονος; l'expression: ὁμοίως δυνατοὶ de la version B est précisée encore par l'addition: καὶ οἰκειότητα ἔχοντες πρὸς τοὺς βασιλεῖς dans la version A.

La comparaison de ces passages des deux versions semble indiquer que la version A est un remaniement postérieur fait par un juriste qui n'hésite pas à introduire dans le texte certaines interprétations de son cru. Pourrait-on considérer aussi comme des interpolations dues à ce même juriste les passages de la version A concernant les cas précis d es familles Maléinos, Phocas et Mousélé, que Zachariae considère comme des notes marginales ajoutées par l'empereur lui-même au moment de la signature de la novelle? Certes, dans le style direct et concret voulu par Basile II[45] (même dans la version B que nous considérons comme la version originelle), qui se réfère constamment à son expérience personnelle[46] (cf. l'exemple précis du pauvre paysan qui devenu puissant, s'approprie toute une commune rurale[47], et l'accent personnel du § 6 concernant la confirmation des chrysobulles promulgués avant la chûte de Basile le parakoimomène[48]), les paragraphes de la version A concernant les cas de Maléinos, de Phocas et de Mousélé présentés comme d'autres exemples de l'expérience impériale, semblent trouver normalement leur place, et l'hypothèse de Zachariae paraîtrait justifiée. Mais, si l'on examine les textes de plus près, on est persuadé qu'il s'agit, ici aussi, d'interpolations. En effet, le passage concernant les famifies Maléinos et Phocas semble être écrit après la confiscation des biens de ces familles, et constituer une espèce de justification de cette mesure. Or, la confiscation des biens d'Eustathe Maléinos avait eu lieu après sa mort, qu'on doit placer bien après 1001, puisque autour de cette date Eustathe Maléinos reçoit l'empereur à son retour d'Ibérie (où il se rendit pour recueillir l'heritage du curopalate David) et de sa campagne en Syrie[49]. De même, le passage concernant l'expropriation de la fortune du petit-fils de Romain Mousélé, en faveur des pauvres et

---

[43] *E. Stein*, Untersuchungen, p. 30; *L. Bréhier*, Les Institutions, p. 138.

[44] *H. Glykatzi-Ahrweiler*, loc. cit. 57, n. 7.

[45] Sur la simplicité de langue exigée par Basile II pour ses édits et rescrits, v. *Psellos* (ed. E. Renaud), I, 19.

[46] *Zépos*, JGR, I, 264.

[47] *Ibid.* I, 265.

[48] *Zépos*, JGR, I, 267.

[49] Cedrenus, (Bonn) II, 448. La mort de David se place en 1001: *V. Grumel*, La chronologie, Paris, 1958, p. 377; cf. *Ch. Diehl—G. Marçais*, Le Monde oriental de 395 à 1081, Paris, 1936, p. 482; *L. Bréhier*, Vie et Mort de Byzance, Paris, 1947, p. 218.

Digitized by Google

à la suite de leurs réclamations[50], se présente comme une application de la disposition de cette novelle concernant l'abolition de la prescription quarantenaire[51]. Cette expropriation, donc, devait avoir eu lieu après la promulgation de la novelle, et ce passage n'est qu'une addition postérieure.

C'est donc, d'après ces remarques, la version B qui représente le texte authentique de la novelle, écrit dans un style plus pur, bien que relativement simple, et surtout plus abstrait, convenant mieux à une loi générale. C'est également cette version qui donne le texte intégral de la novelle, avec le § 7 concernant les foires, omis par la version A. L'authenticité de ce paragraphe semble être garantie par la *Peira* LVII, 1[52] qui résume une décision d'Eustathe qui n'est qu'une application manifeste de ce paragraphe 7 de la novelle[53]. La version A semble représenter un remaniement ultérieur, probablement de la fin du XIe siècle, ajouté après coup dans certains mss de la famille A de la Synopsis Basilicorum Major. Les passages mentionnés plus haut semblent des interpolations d'origine marginale, mais écrites par quelqu'un qui était bien au courant des circonstances qui ont dicté la promulgation de cette novelle. C'est ainsi qu'en marge du paragraphe concernant le paysan enrichi que la version B ne nomme pas, en employant l'expression: καὶ γὰρ εὕρομεν τινὰ, l'annotateur avait ajouté le nom de Philocalis, introduit par la suite dans le texte dans la version A. Il doit en être de même poir le cas de Maléinos, de Phocas et de Mousélé, dont l'historicité n'a pas à être mise en doute. Il est même significatif que Cedrénus lie, lui aussi, la promulgation de cette novelle à l'expropriation de la fortune d'Eustathe Maléinos, après sa mort[54].

Paris

---

[50] Le texte donné par Zachariae dans la note 48 de son édition (=*Zépos*, JGR, I, 267) est incomplèt; il faut lire: ... καὶ γὰρ οὗτοι κατὰ τὸ Φιλομίλιον τοιαύτην περιουσίαν ἐκ πάππου τε καὶ πατέρων καταλειφθεῖσαν αὐτοῖς ἔχοντες, καὶ ταύτην ἐγκλήσει τῶν πενήτων ἀφαιρεθέντες, κατήντησαν καὶ αὐτοὶ εἰς πενίαν.

[51] A retenir l'expression: ... καταλιμπάνουσιν οἱ δυνατοὶ τοῖς ἑαυτῶν παισίν, ἐλπίδι τῆς τεσσαρακονταετίας ἀναφαίρετον ἔχειν τὴν δεσποτείαν τῶν τοιούτων οἰόμενοι, τῆς δὲ τοιαύτης βοηθείας, δηλονότι τῆς ἀπὸ τεσσακονταετίας ἀναιρουμένης, ἀφαιρούμενοι οἱ τῶν δυνατῶν παῖδες τὸν τοιοῦτον πλεονεκτικὸν κλῆρον etc. C'est comme un exemple d'un tel cas qu'on présente l'expropriation des biens de Mousélé: οἷα καὶ παρὰ τῆς βασιλείας ἡμῶν ἔπαθον (*Zépos*, JGR, I, 267—268, n. 48).

[52] *Zépos*, JGR, IV, 228.

[53] Nous devons pourtant remarquer que le § 7 n'est pas donné dans la *Synopsis Nomôn* de Psellos (v. 1375—1400 = *Zépos*, JGR, VII, 407). Notons encore que le texte conservé dans le *Vind. Jur. Gr.* 7 et publié par Zachariae (*Zépos*, JGR, I, 262, n. 1) n'est qu'une partie de la Synopsis Nomôn de Psellos (vv. 1381—1392) suivie d'une interprétation. Le § 7 de la novelle n'est pas donné, non plus, par le resumé qu'on trouve, dans certains mss, à la fin de l'appendice III du *Ponèma Nomikon* de Michel Attaléiate (*Zépos*, JGR, VII, 497). Ces omissions ne peuvent pas constituer des indices sérieux pour la non authenticité de ce §, parce que ces deux resumés omettent le § 6, dont l'authenticité ne fait aucun doute.

[5] Cedrenus, II, 448.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

IHOR ŠEVČENKO

SOME AUTOGRAPHS OF NICEPHORUS GREGORAS

I

The *Vaticanus Graecus* 116 is a miscellany, consisting of 232 folios, written on paper by several fourteenth-century hands. Over one hundred folios of the manuscript[1] are occupied by the letters and various minor works of the polymath Nicephorus Gregoras (1291/6—1360). Most of the remainder is taken up by technical writings of Byzantine encyclopaedists of the previous generation (Pachymeres, Planudes), a patristic text (Gregory of Nyssa), and some anonymous compilations on metrics.

According to the catalogue of the *Vaticani*,[2] the last two folia of the manuscript *continent duas praefatiunculas saec. XV exaratas in Synesii librum nescio quem*. It will soon appear that the two short anonymous prefaces are in reality one letter by Nicephorus Gregoras, and that the book to which the letter's text refers is Synesius' *De insomniis*. I also suggest that the *praefatiunculae* were written in the fourteenth, not the fifteenth century, since, I maintain, they are in Gregoras' own hand.

At present the two fragments, written by the same hand, are glued onto the folios 230^v and 231^r of the *Vaticanus* (cf. Fig. 1). The fragment attached to fol. 230^v I shall call A; it is complete at the right edge, but torn off at the left. In the other fragment, which I shall call B, the opposite is the case; it is attached to fol. 231^r. It is obvious in several instances that the first part of a word ending a line in A is continued at the left (complete) edge of the succeeding line in B. Thus παραπλη-, line 7 in A, is continued by -σίως, line 8 in B; πρύ-, line 9 in A, by -τανις, line 10 in B; and ὑποζύ-, line 12 in A, by -γιον, line 13 in B. To explain these coincidences, it is enough to assume that fragments A and B, as they stand now, are disparate and inverted parts of a formerly continuous whole. Indeed, let us invert A and B in a composite photograph (cf. Fig. 2); by so doing, instead of two fragments we obtain one sheet of paper,

---

[1] Fols. 54^r — 157^v; 228^v — 229^r; 232^r.

[2] I. Mercati and P. Franchi de' Cavalieri, *Codices Vaticani Graeci*, I (1923), pp. 143—148, esp. p. 148.

Digitized by Google

measuring 29.1 by 21.8 centimeters, and bearing one continuous text, complete but for the gap in the middle of the lower part of the sheet (lines 10—14).

This text is a letter sent, or intended to be sent, along with a complimentary copy of a commentary on a book by Synesius. It has no superscription and is anonymous, but once it has been put together, it is easily identified with a letter by Nicephorus Gregoras. This letter, as yet unpublished, has been transmitted by three late manuscripts[3] of Gregoras' correspondence. The attribution of the letter to Gregoras is assured by the annotated bibliography of his works which the author himself gave in a passage of his letter to Demetrius Cabasilas. There Gregoras stated that „a long time ago" he had written a commentary on Synesius' *De insomniis;*[4] in the next passage, which described that commentary, Gregoras reproduced, almost verbatim, a part of our letter.[5] A quotation from Synesius relative to *De insomniis* appears in the Preface of Gregoras' *Commentary*. This very quotation reappears, and in the same context, in our letter;[6] we thus have one more proof that the book to which our letter refers is indeed *De insomniis*, and one more indication that the letter's author is Gregoras.

The text and translation of the letter are given below. The text is based upon the *Vaticanus Gr.* 116. The three other manuscripts helped to fill the gap in the *Vaticanus;* their variants, although all wrong, are recorded for curiosity's sake.

(Τῷ μεγάλῳ δομεστίκῳ)

Τουτὶ τὸ βιβλίον ἐξήνεγκε μὲν ὁ πολὺς τὴν σοφίαν πάλαι Συνέσιος. ὅσῳ δ' αὐτὸν ἡ φύσις φιλοτιμησαμένη περιττὸν τὴν σοφίαν καὶ διαβόητον ἐν τοῖς ἐξ αἰῶνος ἔδειξεν Ἕλλησι, τοσούτῳ καὶ τὸ βιβλίον τουτὶ τῶν ἄλλων ὁπόσα τἀνδρὶ πεπόνηται βέλτιον καὶ αὐτὸς φιλοτιμησάμενος ἔδειξε· καὶ τοῦτ' αὐτὸς ἑαυτῷ μαρτυρεῖ. ὑπὸ γὰρ θεοῦ κεκινῆσθαι καὶ οὐκ ἀνθρωπίνῃ φησὶ χρήσασθαι πρὸς τοὔργον δυνάμει· καὶ αὐτὸν μὲν τὴν γραφίδα παρασχεῖν, θεὸν δὲ τὸ πᾶν ἐξεργάσασθαι. διὰ τοῦτο καὶ τὰ πολλὰ τοῦ λόγου δυσείκαστα ἐξενήνεκται καὶ οἵους τοὺς ἐκ Δελφικοῦ τρίποδος ἐξιόντας χρησμοὺς ἀκούομεν, οἷς μυστικοί τινες ὑφεδρεύουσι καὶ ἀπόρρητοι λόγοι, καθάπερ ὑπὸ παραπετάσμασι καλυπτόμενοι τοῖς τοιούτοις ὀνόμασιν, ὁποῖα πολὺν ἐπισύρονται γνόφον.

---

[3] *Angelicus Gr.* 82, fol. 213^{r-v} (16th c.); *Monacensis Gr.* 10, pp. 490—491 (16th c.); *Parisinus Gr.* 3040, fols. 130^{v} — 131^{r} (17th c.). According to R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras* (1926), pp. XVII and XXV, the *Monacensis* and the *Parisinus* are copies of the *Angelicus*. French *résumé* of the letter in R. Guilland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras* (1927), nr. 23, pp. 12—13. Henceforth this work will be quoted as Guilland, *Correspondance*.

[4] For the text of this *Commentary*, cf. Migne, *PG*, 149, cols. 521—642.

[5] For the passage in the letter to Demetrius Cabasilas borrowed from our letter, cf. St. Bezdeki, „Nicephori Gregorae Epistulae CX," *Ephemeris Dacoromana*, 2 (1924), 308, 17—32. Henceforth this work will be quoted as Bezdeki. In addition, the interpolation in Gregoras' letter to Caloeidas mentions the commentary to *De insomniis*, done „earlier;" cf. Bezdeki, p. 252, 23—24 and n. 16 *infra*.

[6] Cf. *infra*, p. 3, *Fontes et loci paralleli* to lines 6—7 of the letter's text.

Digitized by Google

Ἀλλὰ τουτὶ τὸ βιβλίον οὕτως ὁ πολὺς οὗτος Συνέσιος ἐξενήνοχεν· ἡμεῖς δὲ πολλῶν παρακλήσεσιν εἴξαντες, ὅσον ἐξῆν τῇ ἡμετέρᾳ δυνάμει διελευκάναμεν, σαφεστέραν ἐπενεγκόντες ἐξήγησιν. δεῖν δ' οὖν ὅμως ἐκρίναμεν παραπλησίως τοῖς γεωργοῖς καὶ ἡμεῖς καθάπερ καρπῶν τινὰς ἀπαρχὰς σοὶ πρώτῳ τοῦτο προσενεγκεῖν, τῷ τῶν ἡμετέρων λόγων ἐπόπτῃ καὶ προμηθεῖ, ἐξ οὗ καὶ τὰς πηγὰς τῆς ἀρδείας αἱ τῶν ἡμετέρων λόγων αὔλακες ἔχουσιν.

Ἀλλὰ γὰρ ὥσπερ ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς καὶ τῆς ἡμῶν δημιουργίας πρύτανις ψυχὴν καὶ σῶμα, λογικὸν δηλαδὴ καὶ ἄλογον, ἀπορρήτως συζεύξα[ς, τὸν ἄνθρωπον ἀ]πετέλεσεν, ἵνα μὴ ἄνευ θατέρου θάτερον χωλεύῃ, ἀλλὰ τὸ μὲν ὄχημα ᾖ, τὸ δ' ἡνιοχῇ, καὶ οὕτω διαγίγνοιτό γε τὸ δημιούργ[ημα πρὸς τὸ ἐντελέστατον π]ανταχόθεν ἀπηρτισμένον, οὕτω καὶ σὲ τὸν τῶν ἡμετέρων διδασκαλείων ταμίαν καὶ χορηγὸν ἀξιοῦμεν πράττειν [ἐν τῷ παρόντι· σύζευξον] τῷ λογικῷ ζώῳ τὸ μὴ λόγον ἔχον ὑποζύγιον, ἵνα τῷ μὲν ὀχήματι γιγνομένῳ, τῷ δ' ἡνιοχοῦντι, ῥᾳδίως ἀφ[ικνεῖσθαι γίγνοιτο παρὰ σέ], τὸν τῆς τῶν λόγων ζωῆς παροχέα καὶ πρύτανιν· φάνηθι κἀνταῦθα μεγαλέμπορος οἰκονόμος, [ἀλόγου τὸν λόγον ἀλλαττόμενος. σὲ γὰρ δε]ῖ πανταχοῦ νικᾶν, καὶ τὸ κράτος ἔχειν ἐν ἅπασιν.

Variae lectiones: A = *Angel. Gr.* 82, fol. 213^{r-v}; M = *Monac. Gr.* 10, pp. 490—491; P = *Paris. Gr.* 3040, foll. 130^{v}—131^{r}; V = *Vatic. Gr.* 116, foll. 230^{v}—231^{r}.

Titulum ex A P *supplevi* 10 παραπετάσλἴασι P 13 τῇ ἡμετέρα *in ras.* V 14 σαφέστερον P? 17 καρδίας AMP 19 συζεύξα[ς — 20 ἀ]πετέλεσεν] *quae uncis inclusa sunt ex* AMP *supplevi* 21 δημιούργ[ημα — 22 π]ανταχόθεν] *ex* AMP *supplevi* 23 [ἐν—σύζευξον]] *ex* AMP *supplevi* 26 φάνιθι A 26 [ἀλόγου — 27 δε]ῖ] *ex* AMP *supplevi*.

Fontes et loci paralleli: 6 ὑπό — 7 ἐξεργάσασθαι: cf. Synes., *Ep.* 154, 292d—293b, *ed.* Hercher; cf. Nic. Greg., *In Synes. De insomn.*, Migne, *PG*, 149, col. 525B—526A. 8 δυσείκαστα: cf. Nic. Greg., *In Synes. De insomn.*, Migne, *PG*, 149, col. 527A. 13 πολλῶν — εἴξαντες: cf. Nic. Greg., *In Synes. De insomn.*, Migne, *PG*, 149, col. 524A. 13 διελευκάναμεν — 14 ἐξήγησιν: cf. Nic. Greg., *In Synes. De insomn.*, Migne, *PG*, 149, col. 528B; cf. eiusdem *Ep. ad Caloeidam*, p. 252, 28—29, *ed.* Bezdeki. 20 ἀλλά — 22 ἀπηρτισμένον: *vocabulum* ὄχημα *et sequentia Platonem vel potius neo-platonicos redolent*, cf. *Tim.*, 69c; Synes., *De insomn.*, 137AB; Hierocles, *In Carm. Aur.*, p. 478, *ed.* Mullach.

Imitationes: 1 ὅσῳ — 13 διελευκάναμεν: cf. Nic. Greg., *Ep. ad Dem. Cabasilam*, p. 308, 19—32, *ed.* Bezdeki.

To the Great Domesticus

Synesius of old, a man of great wisdom, is the author of the enclosed book. Nature prided herself on revealing the excellence and the fame of his wisdom among the Hellenes of the distant past; likewise, Synesius prided himself on revealing the superiority of the enclosed book to all of his other writings. To this, he himself bears testimony, for he says that his work was the result of Divine inspiration rather than of human effort. He merely lent his pen; God did all the work. That is why many parts of this writing are difficult to puzzle out; they may be likened to the oracles which, as we are told, issued

Digitized by Google

forth from the Delphic tripod, oracles pregnant with mystic and recondite doctrines, concealed behind the screen of exceedingly obscure expressions.

The enclosed book, then, has been brought forth by Synesius in this fashion. As for us, we yielded to many requests and clarified the text as well as we could by providing it with explanatory comments. However, we decided that it was our duty to offer it to you first, in the manner of farmers offering the firstlings of their harvest. For you are the observer and the provider in our literary endeavors, and the source from which the flow <of support> is channeled towards them.

The Lord of this world and our Maker created man by mysteriously joining the soul to the body, or the reasonable <principle> to that deprived of reason, in order that the one may not lack the other, but rather that one be the vehicle, and the other, the driver, and thus the creature may be rendered perfect in all respects. We ask you, the dispenser and defrayer of our fees as a teacher (?), to act in a like manner <in the present circumstance>: join the reasonable animal, <me>, to the beast of burden deprived of reason, <a horse>, so that the one may become a vehicle, the other, the driver. Then it will be more convenient to reach you, the provider and Lord, by whom Letters live. In this case, <as you have done in others>, show yourself to be a large scale business administrator by exchanging a speechless animal for a speech <i. e., my commentary>; for you must win everywhere, and have the better part of every transaction.

In the *Vaticanus,* the letter bears no superscription, but the three other manuscripts have transmitted the address „To the Great Domesticus," who must be John Cantacuzenus. We may trust these manuscripts, late as they are, for in several of Gregoras' other letters the Great Domesticus appears, precisely as he does in our text, as a man of literary culture, who protects the writers and is a patron of the arts.[7]

If our letter was indeed addressed to John Cantacuzenus, then he would be one of four persons — mentioned by name — to whom at some time or another Gregoras is said to have dedicated his *Commentary* on *De insomniis.* The three other addressees are Theodore Metochites, a certain Palaeologus, and a certain Palaeologina. Metochites' claims to the honor rest on the general consensus of modern scholars,[8] a shaky foundation, and on a remark, by a later hand, in one of the manuscripts of the

[7] In a letter „To the Great Domesticus" (= Ep. 24, *resumé* in Guilland, *Correspondance,* p. 13; text in Migne, *PG,* 149, cols. 661—664) we hear general praise of the addressee's achievements, such as τὴν τῶν λόγων ἀναβίωσιν, οὓς πεπτωκότας ἀνέστησας. May the Great Domesticus live long, so that he would continue τοῖς λόγοις . . . τὰς ζωογόνους πέμπων ἀκτῖνας καὶ τὸ ζῆν αὐτοῖς ἀεὶ χαριζόμενος. For other allusions to Cantacuzenus as patron of the arts and protector of literature, cf. *résumés* of letters 22, 39, 41, 76, 77, (= pp. 11, 90, 91, 106, 107) and letter 84 (= pp. 206—209) in Guilland, *Correspondance.*

[8] Cf. J. Boivin in Migne, *PG,* 149, col. 521, n. 1; N. Terzaghi, „Sul Commento di Niceforo Gregora al Περὶ ἐνυπνίων di Sinesio," *Studi Italiani di Filologia Classica,* 12 (1904) 181—217, esp. p. 186 (no proof); *idem, ibidem,* 13 (1905), 438; according to Guilland, *Essai . . .,* pp. 209—210, various pieces of evidence „permettent presque d'affirmer" that the *Commentary* was dedicated to Metochites.

Digitized by Google

Commentary.[9] This remark I hold to be no more than an enlightened guess by an early reader. The guess may even be wrong, for the dedicatory Preface to the *Commentary,* if I understand it correctly, contains two details which seem to rule Metochites out as its addressee. True, this addressee is a „Great Nature," who, along with other persons, has asked Gregoras to compose the *Commentary.* In spite of his already formidable erudition, he continues to be an insatiable learner; he occupies a prominent station in life, is a great speaker, and a man of letters. However, he „does not disdain" to submit his scientific problems to Gregoras rather than to other outstanding „Hellenes" (would Gregoras have imputed such a humiliating act to Metochites?); moreover, the addressee prefers to delve into the depths of ontology rather than to explore τὰ μετέωρα (Metochites, we know, did just the contrary).[10]

The claims of a Palaeologus to being the recipient of the dedicatory Preface rest on two manuscripts;[11] those of a Palaeologina, on one.[12] In that manuscript, *Monacensis Gr.* 29, the Preface exhibits feminine participial forms, but its contents are otherwise unchanged; as the contents fit a man much better than a woman, we must consider the version of *Monac. Gr.* 29 to be a makeshift adaptation, made at a time when the original addressee, whoever he was, could no longer object.

Even greater confusion arises when we attempt to date our letter with precision. The date of Gregoras' *Commentary* must be discussed first, since the letter, offering the „firstlings" of Gregoras' work, must have been composed as soon as the *Commentary* was ready. As long as it was taken for granted that the *Commentary* had been dedicated to Metochites, the *terminus ante quem* of that work had to be 1328, the year of Metochites' disgrace. If, however, Metochites is not the addressee of the dedicatory Preface to the *Commentary,* the date of 1328 loses its importance. Assuming that the Great Domesticus was the man to whom the *Commentary* was sent as soon as it was ready, we may think of a somewhat later

[9] *Vind. Phil. Gr.* 273, fol. 1r: πρὸς τὸν μέγαν λογοθέτην τὸν μετοχίτην, next to the dedicatory Preface of the *Commentary.* The *Monac. Gr.* 85 speaks vaguely of „a certain friend," cf. Terzaghi, *Studi Italiani di Filologia Classica,* 12 (1904), 203. My information on the manuscript evidence is incomplete. Terzaghi, *ibidem,* p. 200 gave 21 manuscripts (there are at least 2 more, listed in note 11 *infra*), but has seen only seven of them. Guilland, *Essai* . . . , p. 210 speaks of „la quasi unanimité des manuscrits" in which the *Commentary* is dedicated to Metochites; this just is not so. None of the *Parisini (Graec.* 830, fol. 66r; *Graec.* 831, fol. 31v; *Graec.* 2629, fol. 99r; *Suppl. Graec.* 1033, fol. 1r) and none of the *Vaticani Palatini* (51, fol. 155r; 59, fol. 207v; 147, fol. 76v; 374, fol. 60r) containing Gregoras' *Commentary* mentions Metochites. This alone accounts for the silence of nine witnesses. I am indebted to Mlle M. - L. Concasty of the Bibliothèque Nationale and to Reverend Paul Canart, *Scriptor* of the Vatican Library, for their information on this point. In *Vatic. Gr.* 116, fol. 94r, Gregoras' dedicatory Preface bears the tantalizingly incomplete title τῷ μεγάλῳ.

[10] Migne, *PG,* 149, cols. 521—530, cf. esp. col. 522.

[11] *Angelic. Gr.* 82, fol. 119v and *Monac. Gr.* 10, p. 274. Information derived from Guilland, *Essai* . . . , p. 210, n. 2. It would be worthwhile to check the text of these manuscripts in order to see whether this „Palaeologus" is not really a Palaeologina, as in the manuscript mentioned in the following note.

[12] N. Terzaghi, „Nota sul cod. *Monac. Gr.* 29," *Studi Italiani di Filologia Classica,* 13 (1905), 437—442.

Digitized by Google

date, say 1330, (the year at which Gregoras' closer contacts with Cantacuzenus began), as the *terminus post quem* both for the *Commentary* and for our letter.[13]

As for the *terminus ante quem* for the *Commentary*, it is clearly indicated in two letters by Gregoras, one to Caloeidas, the other, to Demetrius Cabasilas.[14] The clarity, however, is spurious. We read in these letters that Gregoras' *Commentary* is earlier than his *Treatise on the Construction of the Astrolabe*. Earlier, we must ask, than which edition of the *Treatise*, the first, or the second?[15] The first, or so it appears from the printed text of both letters. But the letter to Caloeidas is interpolated precisely in the passage where the *Commentary* to *De insomniis* is discussed.

Having told his correspondent that he had published two books, one on the date of Easter, another, on the astrolabe, Gregoras continues in the letter to Caloeidas: „This <*sc.* the *Treatise on the . . . Astrolabe*> I have already worked out and published; in so doing, I showed the famous Synesius a favor similar to that which I had shown him when I commented upon his work *On the Dreams*. For although Synesius brought about the unfolding of the spherical surface onto <the plane of> the astrolabe, <unfolding> which preserves the identity of ratios in the diversity of shapes, he somehow concealed both the method of such construction, and the demonstration of reasons therefor. As for me, I have tried in this case as well to satisfy the ardent wishes of the friends of wisdom: as I had elucidated the previous work <i. e. *On the Dreams*> by means of an appropriate commentary, so also I happened to publish a method of constructing an astrolabe. At first, <I did it> in a simple manner [=first edition]; but now, I have added demonstrations of reasons by means of diagrams [=second edition], <demonstrations?> which are capable of preserving the identity of ratios in the diversity of shapes."[16] In the follow-

---

[13] Τῶν ἡμετέρων διδασκαλείων ταμίαν (our letter, line 22) is in harmony with the same date. Whether these words mean „defrayer of our fees as a teacher" or „subsidizer of our school," they should be compared with διδασκαλεῖον αὐτὸς ἀνέῳξα in the letter to Caloeidas, *ed.* Bezdeki, p. 252, 5. A few lines earlier in that letter, Gregoras referred to the period when no „Hellene of our time" had been left to teach the *Quadrivium* (cf. *ibidem*, pp. 251, 44—252,2). This means that Metochites was disgraced or dead. We are in 1330 or thereabouts.

[14] Letter to Caloeidas, *ed.* Bezdeki, p. 252, 21—32; letter to Demetrius Cabasilas, *ibidem*, pp. 308, 16—309, 9.

[15] The two editions of Gregoras' work on the astrolabe are discussed in J. Mogenet, „Les deux Traités sur l'astrolabe de Nicéphore Grégoras," *Fédération belge des Sociétés scientifiques, IIIe Congrès National des Sciences*, I (1950), pp. 25—26.

[16] Cf. Bezdeki, p. 252, 21—32: τοῦτο δ'ἡμεῖς ἐκπονήσαντες ἐκδεδώκαμεν ἤδη, Συνεσίῳ τῷ πάνυ καὶ τοῦτο χάριν ποιούμενοι τὴν ὁμοίαν ἣ καὶ πρότερον πεποιήμεθα, τὸν ἐκείνου Περὶ ἐνυπνίων ἑρμηνεύοντες λόγον· σφαιρικῆς γὰρ ἐκεῖνος ἐπιφανείας ἐξάπλωσιν ἐν τῷ ἀστρολαβικῷ τούτῳ πράττων ὀργάνῳ, ἐν ἑτερότητι σχημάτων ταὐτότητα διασῴζουσαν λόγων, ἔλαθεν οὐκ οἶδ'ὅπως τήν τε μέθοδον τῆς τοιαύτης κρύψας κατασκευῆς καὶ ἅμα τὰς τῶν αἰτιῶν αὐτῆς ἀποδείξεις. ἡμῖν δὲ τὰς τῶν φιλομαθῶν θερμοτέρας ἐπιθυμίας πειρωμένοις θεραπεύειν κἀνταῦθα, καθάπερ τὸν λόγον ἐκεῖνον ταῖς ἁρμοττούσαις διαλευκαίνειν ἑρμηνείαις ἐπῄει, τὸν αὐτὸν δήπου τρόπον καὶ τὴν τοῦ ἀστρολάβου μέθοδον ἐκδιδόναι ξυμπέπτωκεν. ἁπλῶς μὲν πρότερον· ἤδη δὲ καὶ τὰς τῶν αἰτιῶν γραμμικὰς προσθεῖσιν ἀποδείξεις, ὅσαι διασῴζειν ἐκ τοῦ ῥᾴστου ταὐτότητα λόγων ἐν σχημάτων ἑτερότητι δύνανται. The „identity of ratios in the diversity of shapes," must have struck Gregoras' fancy. In addition

Digitized by Google

ing sentence of the letter we learn that „in addition“ Gregoras had revised Ptolemy's *Harmonics*.

The text of the letter to Caloeidas as it stands in the *Vatic. Gr*. 116, fol. 79^{v} lacks the whole passage from „in so doing“ to the „shapes.“ In the *Vatic. Gr*. 1085, fol. 15^{r} and *Vatic. Gr*. 1086, fol. 205^{v}—206^{r} this passage has been inserted later, either by hands different from that of the main scribe (*Vatic. Gr*. 1085, where a part of the insertion is written on a strip of paper and glued to the page) or by the scribe himself (*Vatic. Gr*. 1086).[17] In place of the lengthy interpolated passage, the original letter to Caloeidas had only the words „through our own invention and effort.“[17a] Thus the only works Gregoras mentioned in the original version of his letter were the book on the date of Easter, the *Treatise on the Construction of the Astrolabe* (in my opinion, the first edition of that work) and the revision of Ptolemy's *Harmonics*. Not a word about the *Commentary* on *De insomniis*.

Did the *Commentary* exist by the time Gregoras wrote the first edition of the *Treatise?* The letter to Demetrius Cabasilas implies that it did; the original version of the letter to Caloeidas implies that it did not. Thus all we can say with assurance is that the *Commentary* is earlier than the second edition of the *Treatise;* both the letter to Demetrius Cabasilas and the interpolation in the letter to Caloeidas are explicit on this point.

The second edition of the *Treatise on the... Astrolabe,* so we learn from its Preface,[18] was compiled long after the first.[19] The Preface speaks of „your [i. e. the addressee's] appeal and that (κἀκείνου) most excellent and wise Emperor's urging (both of which happened *at the time of his rule).*“[20] The gist of the appeal and the urging was that Gregoras should prepare a second enlarged edition of the *Treatise*. The first edition must therefore be dated before 1328, the year of Andronicus II's deposition, and the Preface to the second edition must be later than that year. If, moreover, κἀκείνου means „and of the late lamented,“ as it usually does

---

to our passage, he used the expression in the letter to Demetrius Cabasilas, *ed.* Bezdeki, pp. 308, 37—38 and 309, 8—9 and in *Astrolabica* B, *ed.* Delatte (as in note 18 *infra)*, p. 220, 12—14. The source is Synesius, *Ad Paeonium*, 311 B, *ed.* Terzaghi, p. 138, 18—20. Cf. O. Neugebauer, „The Early History of the Astrolabe ...,“ *Isis*, 40 (1949), esp. pp. 251, n. 67^{a} and 254, n. 71.

[17] The interpolation was already noted by I. Düring, „Die Harmonielehre des Klaudios Ptolemaios,“ *Göteborgs Högskolas årsskrift*, 36, 1 (1930), p. LXXIX, n. 1. It is, however, quite clear that the insertion goes back to Gregoras himself, who made it when he was preparing a (new?) edition of his correspondence. One of the inserting hands in the *Vatic. Gr*. 1085 is Gregoras', cf. p. 12 *infra*.

[17a] ... ἐπινοίαις ἰδίαις καὶ κόποις χρησάμενοι.

[18] *Ed.* A. Delatte, *Anecdota Atheniensia ...*, II (1939) [= *Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de L'Université de Liège*, 88], pp. 213—221; best, since in part autograph, text is in *Vatic. Gr*. 1087, fols. 312^{v}—313^{v}.

[19] Delatte, *ibidem*, p. 213, 2 (ἐκ πολλοῦ) and 13—14.

[20] Cf. Delatte, *ibidem*, p. 213, 17—19; esp. p. 214, 17—19 and *Vatic. Gr*. 1087, fol. 312^{v}: ἐπεὶ δὲ τῇ ἐπὶ τοῦ σοφωτάτου καὶ πάντ' ἀρίστου βασιλέως γενομένῃ πρὸς ἡμᾶς σῇ τε παρακλήσει κἀκείνου ξυνωθήσει... οὐδαμῇ ξυνεχωρεῖτο καθεύδειν... Delatte, *ibidem*, p. 214, 17 has wrongly ἐπὶ τῇ.

Digitized by Google

in contemporary texts, then the second edition of the *Treatise* is later than 1332, the date of Andronicus II's death. But it should not be later than, say, 1335, for the „most excellent Emperor“, deposed or dead, is still very well remembered both by Gregoras and the Preface's addressee.

The foregoing computations help us to realize that a precise chronology of Gregoras' early works is still to be established, and a truly critical edition of his correspondence, still to be undertaken. But these computations help us little in finding a precise date for Gregoras' letter recommending the Commentary on *De insomniis* to the benevolent attention of an influential patron. Assuming that this patron was the Great Domesticus, we obtained 1330 and 1335 as speculative, rather than binding, liminary dates. We could have arrived at a similar result just by looking at the letter's contents. Its elaborate parallellisms and erudite pirouettes impress us little, for at bottom things are quite simple. The writer is not yet the Gregoras of the late thirties and early forties, a scholar who recommends his own protégés to his friend Cantacuzenus.[21] He still is a mendicant scribbler addressing a powerful and rich man and asking him for what he himself lacks but covets — a horse — in exchange for what he possesses in over — abundance — the product of his wits. The choice of date is between the beginnings of Gregoras' literary career and the early thirties of the fourteenth century. I prefer the latter time, when Gregoras, who had been hurt by the loss of his protectors, Metochites and Andronicus II, began to turn to new sources of patronage.

II

The *Vaticanus Gr.* 116 has preserved the best text of the letter to the Great Domesticus.[22] Still, the letter itself is not sensational, and its contents alone hardly warrant the effort spent on conjecturing its date. A precise dating is of importance for another reason: in my opinion, the text standing on fols. 230^v — 231^r of the *Vaticanus* is written in Nicephorus Gregoras' own hand.

Some external considerations speak on behalf of this opinion. The letter is carefully penned. The lines of writing are widely spaced, an indication that no other text had been intended for the sheet on which they now stand. Moreover, these lines run in the direction of the sheet's length.[22a] Such an arrangement reminds one of the disposition of script in documents and makes one think of a clean copy of the letter, written on a separate sheet (and perhaps not sent out, but left among the sender's papers),

[21] Cf. Guilland, *Correspondance*, nrs. 54, 55, 56, 81, 82, 85, 146 (pp. 97, 98, 109, 110, 228).

[22] Cf. its correct reading ἀρδείας, line 17, as opposed to the nonsensical καρδίας offered by all the other manuscripts.

[22a] In the letter by (or to?) a Cabasilas, preserved in the *Vatic. Gr.* 100, fol. 298^r and rightly considered autograph by the authors of the Catalogue (*Codices Vaticani Graeci*... [as in note 2 *supra*], p. 115), lines also run in the direction of the (original) sheet's length. Only the right half of that sheet has been preserved. Consequently, the letter's *explicit* should be read as follows: διὰ νὰ ἔλθω εἰς τὰ παιδία | <μου .... χρόνια τῆς σοῦ> αὐθ(εντίας?) νὰ ἔνει πολλ(ὰ) καὶ καλᾶ.

Digitized by Google

ther than of a copy made in the author's copy-book, to form the basis for a future edition of his correspondence. The execution of such a clean copy might have been entrusted to a professional scribe, if the sender were rich; if he was not, the final draft in all likelihood would have been written by the sender himself. Gregoras can hardly be expected to have kept a secretary at the time when he was begging for a horse. Thus if what we see in the *Vaticanus* is the clean copy of Gregoras' letter, it is highly probable that fols. 230ᵛ — 231ʳ of that manuscript are autograph.

There are, however, less speculative reasons for declaring that our letter was written by Gregoras himself. Pending further findings, all investigation of Gregoras' handwriting must start with the *Vaticanus Graecus* 1365. The first line on fol. 1ʳ of this manuscript runs as follows: + γρηγορᾶ· + τοῦ σοφωτάτου μεγάλου λογοθέτου [*in ras.* κυρ(οῦ)] θεοδώρου τοῦ μετοχίτου + (cf. Fig. 3). The word γρηγορᾶ, meaning „what follows is by Gregoras", is by the hand of John Chortasmenus, a bibliophile who flourished in the early fifteenth century.[23] Chortasmenus liked to identify autographs.[24] He was familiar with the library of the Chora monastery,[25] Gregoras' abode for many years; he therefore may have been acquainted with Gregoras' activity there and may very well have come across Gregoras' autograph manuscripts. I assume that Chortasmenus knew what he was saying. Accordingly, I shall use the line of the *Vatic. Gr.* 1365 to test other documents which appear to contain notes in Gregoras' hand.

Comparison of the line in the *Vaticanus* with the *ductus* of our letter leads to the conclusion that the letter, too, is autograph. The general aspect of both scripts is the same.[26] As for particulars, juxtapose the σο- in σοφίαν and ὅσον (Fig. 2, lines 1 [twice] and 7), the -τα- in παραπετάσμασι, ἐπισύρονται, πρύτανις, κἀνταῦθα and πανταχοῦ (*ibidem*, lines 5, 6, 10 and 14), the φα- in φάνηθι (*ibidem*, line 14), τω- in τῶν (*ibidem*, lines 8, 9, and 12), -ιω- in παραπλησίως and ῥᾳδίως (*ibidem*, lines 8 and 13) with σοφωτάτου (Fig. 3); the με- and μεγ- in μέν and μεγαλέμπορος (Fig. 2, lines 1 and 14) with μεγάλου (Fig. 3); the λογ- in λόγου and λογικῷ (Fig. 2, lines 4 and 12), the θα- in θατέρου (*ibidem*, line 10), with λογοθέτου (Fig. 3); the -οῦ in ἀπανταχοῦ (Fig. 2, line 14), with τοῦ (Fig. 3, twice); and the -ου in θατέρου (Fig. 2, line 10), with μετοχίτου (Fig. 3).

[23] On *Vatic. Gr.* 1365 and the remarks by Gregoras and Chortasmenus, cf. A. Turyn, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides* [= *Illinois Studies in Language and Literature*, 43] (1957), pp. 393—395 and my *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos* [= *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, Subsidia, III] (1962), pp. 281—283, with Plate V. For bibliography on Chortasmenus, cf. my *Études* . . . , p. 43, n. 1, to which add Ch. G. Patrinelis, „Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως," Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 8/9 (1958/9) (printed in 1961), 120—121, and P. Canart in *Scriptorium*, 17 (1963), 69.

[24] Cf. his remarks in *Ambrosianus Gr.* M 46 sup., fols. Iᵛ — IIʳ, identifying the handwritings of George of Pelagonia, Emperor Theodore Lascaris, and his own.

[25] Cf. his autograph notes in *Vatic. Gr.* 1365, fols. 1ʳ, and in *Seragliensis Gr.* 85, on the inside of the wooden cover. Both notes state that these manuscripts belonged to the monastery of Chora.

[26] Note the tendency, common to both scripts, to write the accents without separating them from the letter to which they belong.

Digitized by Google

A line identical in tenor with that of the *Vatic. Gr.* 1365 appears in three other manuscripts. Recently, I suggested that these lines, four in number, were in Gregoras' hand.[27] Some forms and combinations of letters in Fig. 2 which differ from their counterparts in Fig. 3, reappear in one or more of these lines. Juxtapose the του- or τοῦ- in τουτί, τοῦτ' and τοῦδε (Fig. 2, lines 1, 3, 6 and 9) with σοφωτάτου (*Études*... [as in note 23 *supra*], Plate V, b); the λογ- in λόγοι, λόγων, λογικόν and λόγον (Fig. 2, lines 5, 8, 10, and 12) with λογοθέτου (*Études*..., Plates V, b and c; VI, b); the τ- in τῶν and οὕτως (Fig. 2, lines 2 and 6), with the second τοῦ (*Études*..., Plate V, c); and the τοῦ (Fig. 2, line 4), with the second τοῦ (*Études*..., Plate V, b).

The letter to Demetrius Cabasilas, already adduced in a different context,[28] will help us identify further autographs of Gregoras. This letter, preserved, in whole or in part, in three manuscripts,[29] contains explicit complaints against Palamitic persecutors: Gregoras' enemies are „those who, on account of their envy, were first allied with the Calabrian Barlaam and now <are allied> with my Palamitic [Παλαμναίοις, i. e. murderous; the pun was routine] persecutors; all this not without the consent of the rulers."[30] It is apparently on the strength of this passage that the letter has been dated after the year 1350.[31] However, in the *Vatic. Gr.* 1086, fol. 151ʳ, the reference to the hostility of Barlaam, to the persecution by Palamites and to the acquiescence of the rulers is a substitution, written by another hand on a strip of paper glued on over two lines of the original text (cf. Fig. 4). The substitution also occupies two lines, but since its characters are smaller and much more compactly written than those in the handwriting of the main scribe, the text of the substitution must be longer than the original which it now conceals. I believe that at first Gregoras referred only to slander by Barlaam and his adherents. In the substitution, he repeated the reference to Barlaam and his henchmen, but changed them into „former" slanderers, and added the Palamites, abetted by the government, as his „present" persecutors. Indeed, nothing we read either shortly before or after the substituted passage indicates that the slanderers and persecutors were ecclesiastics, or that in their attacks they

---

[27] Cf. *Vatic. Gr.* 303, fols. 1ʳ and 2ᵛ; *Paris. Gr.* 1776, fol. 1ʳ; *Par. Gr.* 2003, fol. 3ʳ. Facsimiles of these lines in my *Études*... (as in note 23 *supra)*, Plates V and VI; cf. also *ibidem*, p. 282, n. 3 and the *Addenda* to that note.

[28] Cf. p. 6 and note 14 *supra*.

[29] *Vatic. Gr.* 1086, fols. 148ʳ—154ʳ; *Vatic Gr.* 1704, fols. 123ᵛ—125ᵛ; *Berolinensis Hamilton Gr.* 453, fols. 81ʳ—88ʳ. It would be more appropriate to speak of two manuscripts rather than of three, since the last words of fol. 125ᵛ in *Vatic. Gr.* 1704 are continued on fol. 81ʳ of *Berol. Hamilt. Gr.* 453; thus we are dealing with the *membra disiecta* of one and the same copy of the letter to Demetrius Cabasilas. [P. Canart, too, saw the connection between the *Vaticanus* and the *Berolinensis*, cf. his *Addenda* to G. Giannelli's *Codices Vaticani Graeci, Codd. 1684—1744* (1961), p. XVIII.]

[30] ... οἱ διὰ τὰς πρὸς ἐμὲ βασκανίας πρότερον μὲν ἐκείνῳ συνασπίζοντες κατ' ἐμοῦ διετέλουν τῷ Καλαβρῷ Βαρλαάμ, νῦν δὲ τοῖς ἐμοῖς Παλαμναίοις διώκταις, οὐκ ἔξω τῆς τῶν κρατούντων γνώμης. Cf. Bezdeki, p. 307, 30—33.

[31] Guilland, *Correspondance*, nr. 155, pp. 247—250.

Digitized by Google

dealt with theological matters. Surely we would find such indications, if the Palamites had been mentioned in the original lines, now covered by the substitution.[32] The „rulers" unfriendly to Gregoras (but tolerant of his enemies) do reappear in another passage of the letter to Cabasilas,[33] but this pasage, too, is an insertion: it appears as a marginal remark in *Vatic. Gr.* 1086, fol. 149[v] [34] and is altogether absent from the letter as it stands in *Berol. Hamilt. Gr.* 453.[35] On the other hand, people who are mentioned in the main text after the substituted anti-Palamitic passage fit the description of Barlaam and his adherents very well: they refuse to be enlightened by Gregoras in literary matters; instead, they engineer his departure [exile or even death?], so that they may inherit his glory [which he enjoyed as a man of letters and practitioner of exact sciences].[36]

The manuscript evidence thus indicates that while the substitution in *Vatic. Gr.* 1086, fol. 151[r] dates from some time after 1351, when Gregoras was suffering at the Palamites' hands, the original letter to Demetrius Cabasilas seems to have been composed in the thirteen-thirties. Such a date would explain why the *raisonnée* bibliography of Gregoras' works which comes at the close of the letter, contains only three items — two of which (if not all three) date from the author's early career—and why it does not mention Gregoras' anti-Barlaamitic dialogue *Florentios*. Apparently, this work had not yet been composed at the time of the letter to Demetrius Cabasilas.

The substitution in *Vatic. Gr.* 1086 is written by a hand different from that of the main scribe. Moreover, it modifies the text in a manner in which the author himself might do it while revising his correspondence for publication. But this by itself does not enable us to declare that the substitution is an autograph by Gregoras. In *Berol. Hamilt. Gr.* 453, fol. 83[r], our substitution, appearing upon erasure, is by a hand different from that of the main scribe. This hand, however, is clearly not the same as

---

[32] The phrase τὰ γὰρ τῆς ὑγιοῦς ἐκκλησίας ναυάγια ῥοπὴν ἤδη καὶ τούτοις κατὰ τῆς ἀληθείας παρέσχον παρρησιάζεσθαι (cf. Bezdeki, p. 308, 8—10 and *Vatic. Gr.* 1086, fol. 151[r]) seems to indicate that ecclesiastical matters („shipwreck of the Church") were involved after all; but this, too, is not what Gregoras originally had in mind, for the *Berol. Hamilt. Gr.* 453, fol. 83[v], line 24 has ἐπιστήμης instead of ἐκκλησίας (in the text; the marginal variant is γρ. πίστεως). Thus it was the sorry state of *learning* that encouraged Gregoras' enemies to defy truth — again a statement which Gregoras would be apt to make in the thirteen thirties, during his scientific polemics against Barlaam.

[33] Cf. Bezdeki, p. 306, 1—9: διὰ τὴν — ἡγησάμενοι.

[34] The insertion may be by two scribes, both different from the scribe of the main text. The first of these two scribes — if indeed there were two of them — may have been Gregoras himself. Without insisting, I am inclined to ascribe to his hand the words διὰ τὴν νῦν ἔφεσιν τῶν ἡγεμόνων.

[35] This insertion is difficult to date. Gregoras — so we learn from it — refuses to frequent the imperial Palace of Constantinople at a time when one ruler is on bad terms with („insults") another, but later on our author is badly rewarded by that other ruler. Two dates fit this situation: 1347, shortly after Cantacuzenus' victory over Anne of Savoy (for invitations to the palace and promises of favors by Anne, cf. Nic. Greg., *Hist.* II, 769, 3—8 Bonn), and 1354, shortly after John V's victory over Cantacuzenus (cf. Nic. Greg., *Hist.* III, 204, 22—205, 7; 207, 14—20 Bonn).

[36] Cf. Bezdeki, p. 308, 11—15.

Digitized by Google

that which wrote the text on the paper strip in the *Vatic. Gr.* 1086.[37] To decide whether to claim the substitution in the *Vaticanus* for Gregoras himself, we must juxtapose it with the documents considered earlier and pronounced to be Gregoras' autographs (compare Fig. 4 with Figs. 1—3). The juxtaposition shows, to my satisfaction at least, that all represent the same handwriting.

Having thus suggested that one passage of *Vatic. Gr.* 1086 was corrected by Gregoras, we may assign to him a number of explanatory remarks found elsewhere in that manuscript[38] and exhibiting a *ductus* identical with that of the other texts presented here. The scholion on fol. 2^v^ (cf. Fig. 5), which provides the key to the names of persons and places in Gregoras' dialogue *Florentios*, is especially instructive, since its words μέγαν λογοθέτ(ην) τ(ὸν) μετοχίτ(ην) may be compared with the same words (in genitive) in Fig. 3 here and on Plates V-VI of my *Études*.[39]

A detailed investigation of all the manuscripts partly written or annotated by Gregoras must be reserved for another occasion. In addition to the *codices* previously discussed, i. e. the *Paris. Gr.* 1776 and 2003 and the *Vatic. Gr.* 116, 303, 1086 and 1365, the provisional list of these manuscripts — including doubtful cases — would comprise *Paris. Gr.* 1276(?); *Vatic. Gr.* 164(?); *Vatic. Gr.* 165 (cf. Fig. 6 for an autograph pastiche of the introduction to the Acathist hymn);[40] *Vatic. Gr.* 1085 (cf. fol. 15^r^); *Vatic. Gr.* 1087, where, in addition to other folios, most of fols. 312^v^—320^v^ (Gregoras' treatises on the astrolabe) is by the author's hand; *Vatic. Gr.* 1095, with a possible signature by Gregoras on fol. 13^r^; *Marc. Gr.* 312 (N.C. 710), Ptolemy's *Almagest* with Gregoras' *monocondylion* on fol. 1^r^ and his marginal remarks in the first part of the manuscript;[41] and

---

[37] Several scholia referring to Gregoras' editorial or original work and mostly consisting of excerpts from his known writings may have been composed by him, but with one doubtful exception (that of *Vatic. Gr.* 1087, fol. 313^v^) they are not by his hand, even though they often are by hands different from those of the main scribes. Cf. specifically the scholia in *Vatic. Gr.* 176, fol. 100^v^; *Vatic. Gr.* 185, fol. 69^r^; *Vatic. Gr.* 198, fol. 88^v^, and I. Düring, „Die Harmonielehre des Klaudios Ptolemaios" (as in note 17 *supra)*, pp.LXXX-LXXXI.

[38] Fols. 28^r^, 94^v^, 210^r^, 218^r^?

[39] For texts almost identical with the scholion, cf. *Florentios*, *ed.* A. Jahn, *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik . . .*, Supplementband 10, 4 (1844), 485, n. 4 and Nic. Greg., *Hist.*, I, 556, 10—14 Bonn. Since the scholion encountered in the manuscripts of *Florentios* is so closely paralleled in Gregoras' *History*, it must have been formulated by Gregoras himself. — For full reference to my *Études*, cf. note 23 *supra*.

[40] Cf., in addition, fols. 241^r^ — 244^v^, written by Gregoras. I. Mercati and P. Franchi de' Cavalieri, *Codd. Vatic. Graeci*, I, p. 188 have already suggested that various emendations, deletions and additions in Gregoras' text may be by the author himself. On fol. 243^r^ a substitution on a strip of paper is glued over the original text. This seems to have been Gregoras' technique, cf. pp. 7 and 10 *supra* on *Vatic. Gr.* 1085 and 1086.

[41] Already J. L. Heiberg, *Cl. Ptolemaei Opera . . .*, II (1907), pp. XX-XXI suggested that the *Marc. Gr.* 312 had belonged to Gregoras. — Gregoras began to annotate the *Almagest*, but gave up towards its middle: fol. 123^r^ (or perhaps 142^v^) is the last one on which I find a remark by his hand. It is even possible that Gregoras never systematically worked through Ptolemy past Book VI, 4 or 11, and derived a part of his knowledge of astronomy from less intricate sources like Theon' s *Handy Tables* and Theodore Metochites' *Introduction* (both of which he owned, cf. *Marc. Gr.* 325 and *Vatic. Gr.* 1087).

Digitized by Google

Marc. Gr. 325 (N. C. 518), with autograph notes on fol. 9ʳ (cf. Fig. 7): the contents of one of them are remarkably close to a passage in Gregoras' *Astrolabica* B,[42] while another note seems to refer to the year 1331,[43] a time when Gregoras was engaged in astronomical studies.

III

The last of Gregoras' autographs known to me is the *Heidelb. Palat. Gr.* 129. This manuscript, much studied by classicists, was for a long time identified as a collection of excerpts by Maximus Planudes.[44] It is of interest not only to students of Gregoras, but also to those of Byzantino-Russian relations. In my opinion the identification of this manuscript's handwriting eliminates a fictitious Byzantine dignity from among the titles of Russian princes.

The dignity is that of ἐπὶ τῆς τραπέζης, in Slavic *стольникъ*. The Byzantines — so it is generally stated — bestowed it upon the princes of Russia and thus included them into the ideal hierarchical system of states and rulers subordinated to Byzantium and its Emperor in accordance with the Imperial political theory.[45] True, the story of the Russian prince's (or princes') Byzantine court dignity came from two late informants and was provided with legendary frills, but, so it was conjectured, it preserved a kernel of historical truth.[46] Scholars debated not whether these informants were really two, whether they were independent and whether they were at all reliable, but whether their Russian Prince was the Prince of Halicz or of Moscow[47] and, if the latter was the case, which Muscovite prince was addressed in Gregoras' letter to the ἐπὶ τῆς τραπέζης.[48]

---

[42] Compare *Marc. Gr.* 325, fol. 9ʳ, lines 19—20: τὸ δὲ μέσον σημεῖον τῶν παραλλήλων κύκλων, ἐν ᾧ καταγράφεται ϙ, ἔοικε τῷ τοῦ ὁρίζοντος πόλῳ ἑκάστου κλίματος, ἤτοι τῷ κατὰ κορυφὴν σημείῳ with *Astrolabica* B, *ed.* Delatte, *Anecdota Atheniensia* ... II (1939), p. 234, 20—24, esp. 23—24: ἀναλογεῖ τῷ πόλῳ τοῦ ὁρίζοντος ἑκάστου κλίματος, τουτέστι τῷ κατὰ κορυφὴν ἑκάστης οἰκήσεως σημείῳ.

[43] Fol. 9ʳ, lines 32—33: the remark ending ὁ δὲ Πτολεμαῖος μετὰ υξγ ἔτη τῆς Ἀλεξάνδρου τελευτῆς is followed by ἀφ 'οὗ μέχρις ἡμῶν ,αρϙβ. These words were added later, but are by the same hand. If we take 323 B. C., as the date of Alexander's death, then Ptolemy, more recent by 463 years, lived in 139 A. D.; since 1192 years passed from Ptolemy's time „until us", „we" are in 1331. This last date is in accord with the assumption that notes on fol. 9ʳ were jotted down by Gregoras at various intervals.

[44] Cf. H. Haupt, „Über die Herkunft der dem Dio Cassius beigelegten Planudischen Exzerpte," *Hermes*, 14 (1879), 36—64.

[45] Cf., in the last place, D. Obolensky, „Byzantium, Kiev and Moscow ...," *Dumbarton Oaks Papers*, 11 (1957), 29, n. 32 and 31, n. 41 for summary and essential bibliography, to which may be added *Русская Историческая Библиотека* 6, (2nd. ed., 1908), Прил., cols. 273—274 and M. D. Priselkov, „Русско-византийские отношения в IX-X вв.", *Вестник Древней Истории* (1939, no. 3), 104.

[46] This is the opinion of A. A. Vasiliev in *Speculum*, 7, (1932), 354.

[47] Cf. the discussion in Pl. Sokolov, *Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века* (1913), p. 38.

[48] Following I. C. von Aretin, Guilland, *Correspondance*, pp. 16 and 378—379 pronounced himself for Grand Prince Ivan Kalita (d. 1341) and concluded that Greek was read and spoken at the Muscovite court of the time. Obolensky, displaying a fine instinct, doubted the identification. For reference, cf. note 45 *supra*.

Digitized by Google

The story is mentioned in the so-called Planudean excerpts of the *Heidelb. Palat. Gr.* 129, fol. 37^{v}, and in Nicephorus Gregoras' *History*. The subsequent quotations from both these sources are enlarged by a passage or two following upon the strictly „Russian“ matter:

Fol. 37^{v}: + ὅτι δουλωθέντων Ῥωμαίοις τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν αὐτῶν βασιλέων, ἐτίμησεν ὁ Αὔγουστος ἀξιώμασι ἄλλοις ἄλλους τῶν εἰρημένων βασιλέων, τοῦτο μὲν δεικνύς, ὅτι καὶ ὑπ' αὐτόν εἰσι, καὶ ὅτι τιμαῖς δεξιοῦται αὐτοὺς ἀναλόγοις [or: ἀναλόγως]. τὸν μὲν οὖν ἄρχοντα τῶν Ῥὼς ἐτίμησεν τὸ [sic?] τοῦ ἐπὶ τραπέζης ὀφφίκιον [sic], ὥστε καὶ ἐλθών τις ἐκ τῶν Ῥὼς πρέσβις [sic] εἰς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον, οὕτως προήνεγκε τὴν πρόσρησιν, ὅτι „ὁ αὐθέντης μου ὁ βασιλεὺς τῶν Ῥὼς ὁ ἐπὶ τῆς [this word *supra versum*] τραπέζης τῆς ἁγίας βασιλείας σου, προσκυνεῖ δουλικῶς τὴν ἁγίαν βασιλείαν σου.“

Hist., I, 238, 12—16: τότε τοίνυν δουλείας φερόμενοι νόμῳ συνέῤῥεον ἄλλοθεν ἄλλοι συχνὰ πρὸς τὴν ἄρξασαν Ῥώμην, ὅσοι στρατηγοὶ κατὰ τόπους καὶ ὅσοι σατράπαι καὶ βασιλεῖς ἐθνῶν καὶ ἡγεμόνες τόπων καὶ πόλεων· οἱ μέν, ἵνα γνωστοὶ τοῖς τε Καίσαρσι καὶ Αὐγούστοις καθίσταιντο...

239, 3—5: ὁ δὲ Ῥωσικὸς τήν τε στάσιν καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης παρὰ τοῦ μεγάλου κεκλήρωται Κωνσταντίνου.

ἀλλὰ καὶ ὁ νῦν δοῦκας τῶν Ἀθηνῶν, μέγας πριμμικήριος τετίμηται ἀρχῆθεν· ὥστε καί τινες παραφθείροντες τὴν λέξιν ὀνομάζουσιν αὐτὸν μέγαν κύριον ἕως τῆς σήμερον.

239,17—21: τὸν γάρ τοι τῆς Βοιωτίας καὶ τῶν Θηβῶν ἀρχηγὸν ἀντὶ μεγάλου πριμμικηρίου μέγαν κύριον ὀνομάζουσι νῦν εἰς τοῦτο παρενεχθέντες ἐκ τοῦ παραφθεῖραι τὴν πρώτην συλλαβήν. ὁμοίως δὲ καὶ τὸν τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἀρχηγὸν ἀντὶ μεγάλου δουκὸς δοῦκα καλοῦσι τῶν Ἀθηνῶν...

251,23—252,3: ὁ τήν τε τῶν Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν διέπων ἀρχὴν καὶ τὴν χώραν ἐκείνην ἔχων ἅπασαν, ὃς δὴ καὶ μέγας μέν, ὡς ἀνωτέρω εἰρήκειμεν, ἐπωνόμαστο πριμμικήριος, τῆς δὲ λέξεως ὑπὸ τοῦ δήμου διαφθαρείσης μέγας ἐλέγετο κύριος.

The two sets of passages just quoted are closely related. To be sure, Augustus of the *Palatinus* has been transformed into Constantine the Great in Gregoras' *History*; but the *History*, too, mentions „Augusti“ in order to fix the period when the Universal Roman Empire was granting various

Digitized by Google

dignities to local rulers. The *Palatinus* attributes the title of the Great Primicerius (and its deformation) to the Duke of Athens, while the *History* assigns it to the ruler of Boeotia and Thebes; but in another passage, the *History* endows the ruler of *Athens* and Thebes with the same title, and deplores the same deformation. In establishing the relationship between the two sets of texts, priority should be ascribed to the passages of the *Palatinus*; in the „Russian" passage, for instance, the manuscript refers to a concrete event, while the *History* leaves it out, for it is interested only in a general theory of titles.

If the two sources are closely related, it is because they are in reality one; more precisely, they have one and the same man for their author. The Planudes of the „Planudean excerpts" in the *Heidelb. Palat. Gr.* 129 is not Planudes at all,[49] but Nicephorus Gregoras, and the entry referring to the title of the Russian prince is a rough note, re-used by him when he was writing Book Seven of the *History*. Already Biedl astutely conjectured that the *Palatinus* was in reality a notebook of Gregoras.[50] A mere juxtaposition on fol. 37^v in this manuscript (cf. Fig. 8) with other putative specimens of Gregoras' handwriting (Figs. 1-7) shows that we are dealing with the same hand throughout. Since, in addition, we could suggest that some excerpts of the *Heidelb. Palat. Gr.* 129 were used by Gregoras in his *History*,[51] we can be almost certain that the *Palatinus* is by Gregoras' hand.[52]

As for the information that the ruler of the Rōs was granted the court title of ἐπὶ τῆς τραπέζης, it does not occur outside of Gregoras' *History* and his notebook. We would expect more plentiful evidence, if the investiture of „Russian" princes with this title went as far back as Vladimir the Great's time.[53] The story, to speak with Ducange, is pure invention;[54] I assume that it was created by Gregoras (or by some official under

[49] To make Planudes' connection with the excerpts in *Heidelb. Pal. Gr.* 129 extremely unlikely, it is enough to point out that (a) the passage on fol. 125^r ὅτι Σκύθαι — 125^v χορείας οὔσης is partly a *resumé* and partly a quotation from Theodore Metochites' *Miscellanea*, chapt. 110 (On the Scythians), pp. 723—726, *edd.* Müller-Kiessling; (b) the passage fol. 125^v ὅτι πρῶτοι πάντων Ἕλληνες — διέταξεν is a *resumé* of a part of chapt. 99 (On the Athenian State) in the *Miscellanea*, p. 644. (For more information on excerpts from the *Miscellanea* cf. the analysis of the *Heidelb. Pal. Gr.* 129, made by M. Treu in 1888 and contained in *Heidelb. Hs.* 1223, esp. fols. 252^v — 254^v). Planudes died about 1305, in all probability before the *Miscellanea* were written.

[50] A. Biedl, „Der Heidelberger *Cod. Pal. Gr.* 129 — eine Notizensammlung eines byzantinischen Gelehrten," *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, 3 (1948), 100—106, and *idem, Zur Textgeschichte des Laertius Diogenes, Das grosse Exzerpt* Φ [= *Studi e Testi*, 184] (1955), pp. 83—85; 104—105.

[51] Thus we have been able to follow both of Biedl's suggestions (Cf. „Der Heidelberger ..." [as in the preceding note], p. 105): to investigate the use of the *Palatinus* excerpts in Gregoras' works; to compare the *ductus* of this manuscript with specimens of Gregoras' handwriting.

[52] If my previous identifications of Gregoras' handwriting are correct, it follows that the *Vatic. Gr.* 915 is not by him, for its *ductus* differs from that of the relevant parts of the manuscripts just mentioned. For linking Gregoras with the *Vatic. Gr.* 915, cf. Douglas C. C. Young, „A Codicological Inventory of Theognis Manuscripts ...," *Scriptorium*, 7 (1953), esp. pp. 4—7.

[53] This is the date proposed by Pl. Sokolov, *Русский ирхиерей* ... (as in note 47 *supra)*, p. 38.

[54] Cf. Ducange's notes to Gregoras, *Hist.*, II, 1207 Bonn.

Digitized by Google

Andronicus II or III) to explain some misunderstanding which must have actually occurred on the occasion of a Russian Embassy's visit to the Byzantine Court. Were Gregoras' copying an earlier source, he would not have so nonchalantly put Augustus into one version of his story and Constantine the Great into another. Perhaps there is nothing more behind this fourteenth century historical speculation than a mistranslation of the word *столъ* (meaning both „throne" and „table") which the ambassador from Russia may have used in his welcoming remarks.[55] In any case, the ἐπὶ τῆς τραπέζης to whom Gregoras addressed his letter[56] was a Byzantine dignitary and not a Muscovite prince.

The identification of manuscripts written, corrected or annotated by Gregoras is of obvious importance for the future editor, and re-editor, of this author. In addition, the „Russian" passage in the *Heidelb. Palat. Gr.* 129 has shown that the study of autographs, valuable in itself, helps the historian to detect anomalies and to eliminate them from his evidence.

Columbia University
New York

[55] If the word *прѣстолъ*, throne, was used, *ӥрѣсӥолѣ* (locative) could have been misheard as *при столѣ* and mistranslated as ἐπὶ τραπέζης. — The words προσκυνεῖ δουλικῶς, fulfilling the exigencies of Byzantine one-upmanship, rather than reflecting the actual words of the Russian envoy, may render *бы-єтъ челомъ*, an oriental formula attested in fourteenth century Russian. The title βασιλεὺς τῶν Ῥώς is baffling in a Byzantine text. The reading, however, is assured, cf. our *Palatinus*, fol. 37ᵛ (Fig. 8), line 4 *ab imo:* ὅτι Ῥωμύλος πρῶτος βα(σιλεὺς) Ῥώμης. Cf. Gregoras, *Hist.*, III, 512, 15—16 Bonn, where the rulers of the Russian North are referred to as σατράπαις καὶ ἄρχουσι καὶ βασιλεῦσι. — There cannot be any doubt that a „Russian" Embassy did come to Constantinople at the time of Andronicus II or III. But we must no longer derive this Embassy's date or the name of the prince who dispatched it from what we know about Planudes. Therefore, even if A. V. Soloviev's guesses are right (date: 1305; prince's name: Michael of Tver'), they are so for the wrong reasons. Cf. *Byzantinische Zeitschrift*, 56 (1963), 318—319 and n. 9.

[56] Cf. p. 13 and note 48 *supra*.

Digitized by Google

FACSIMILIA

Digitized by Google

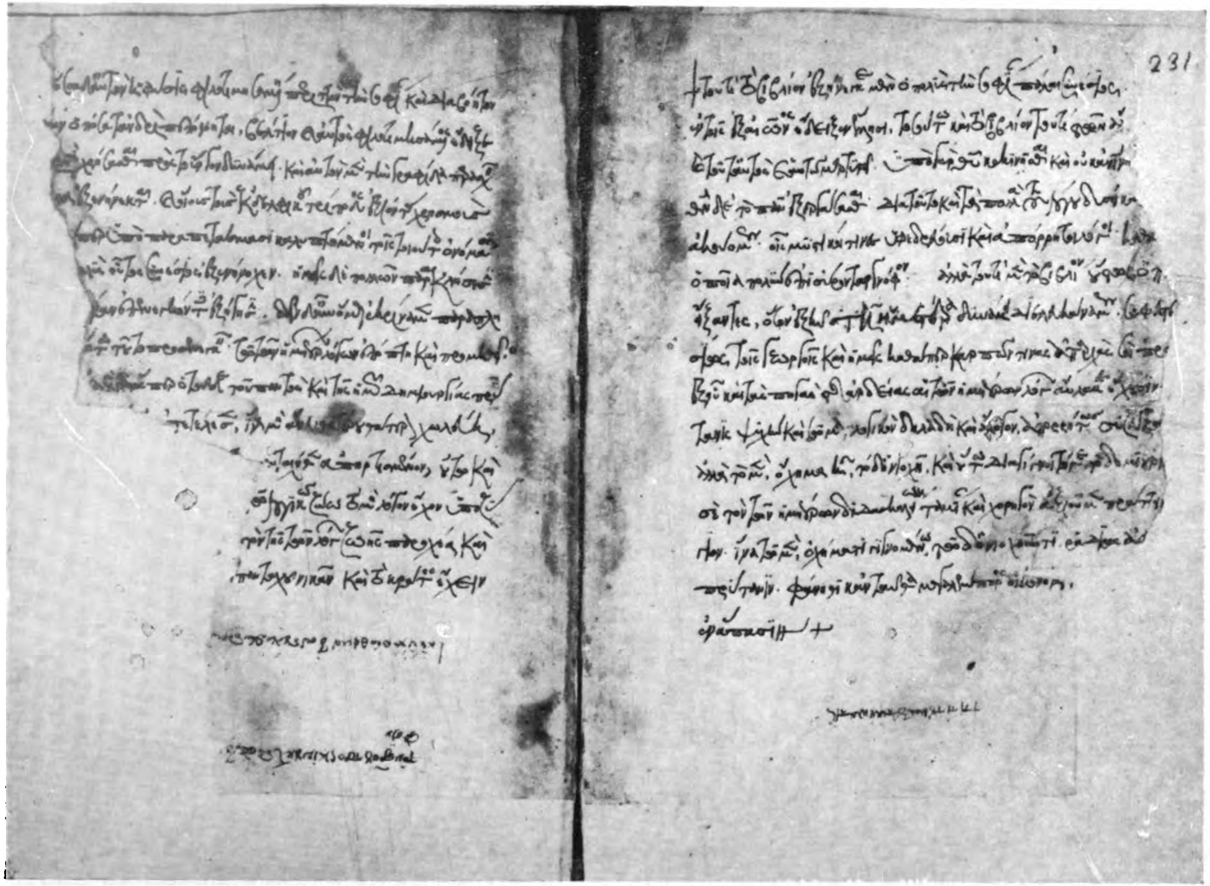

Fig. 1: *Vaticanus Graecus* 116, fols. 230v — 231r: present position of fragments A and B. Reduced.

Digitized by Google

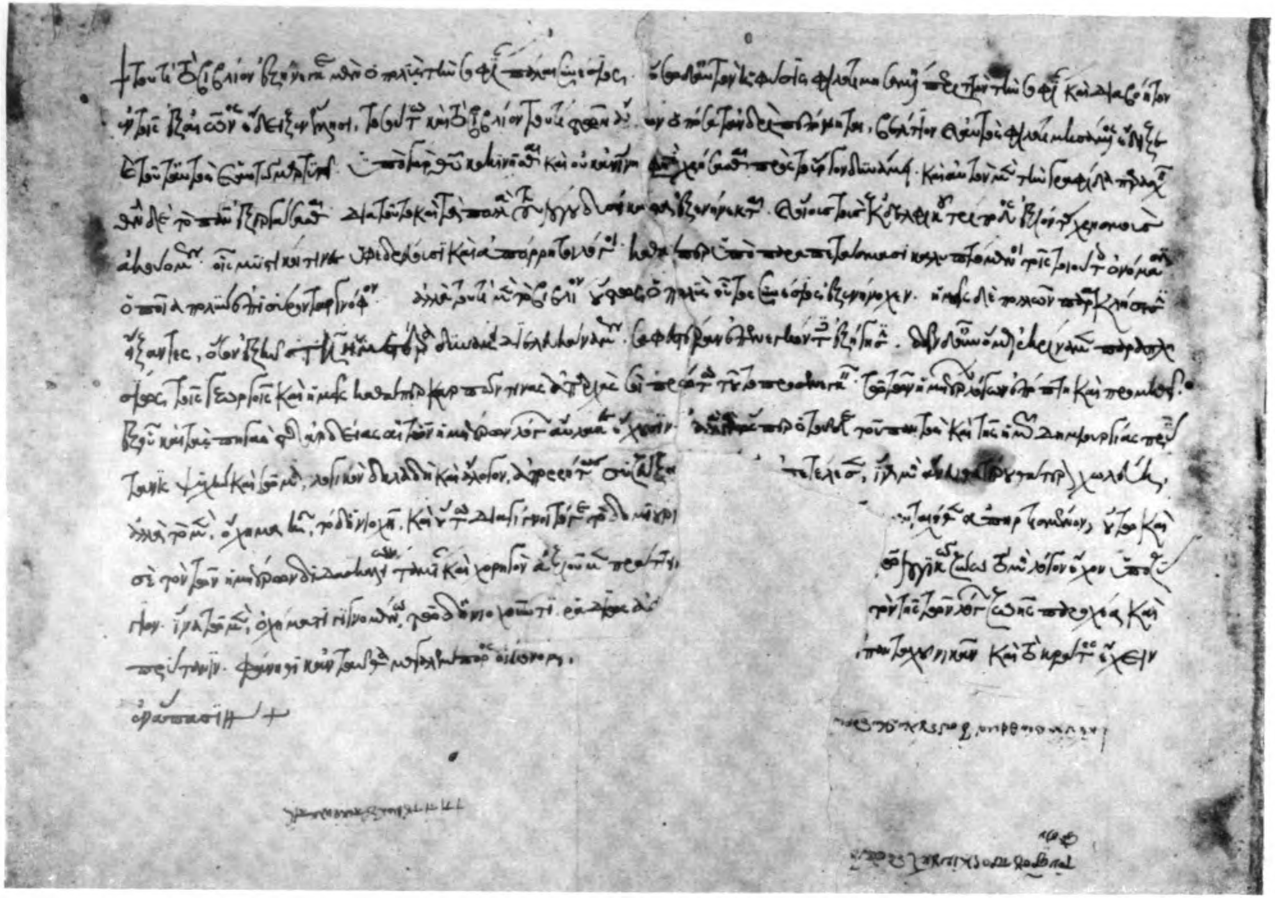
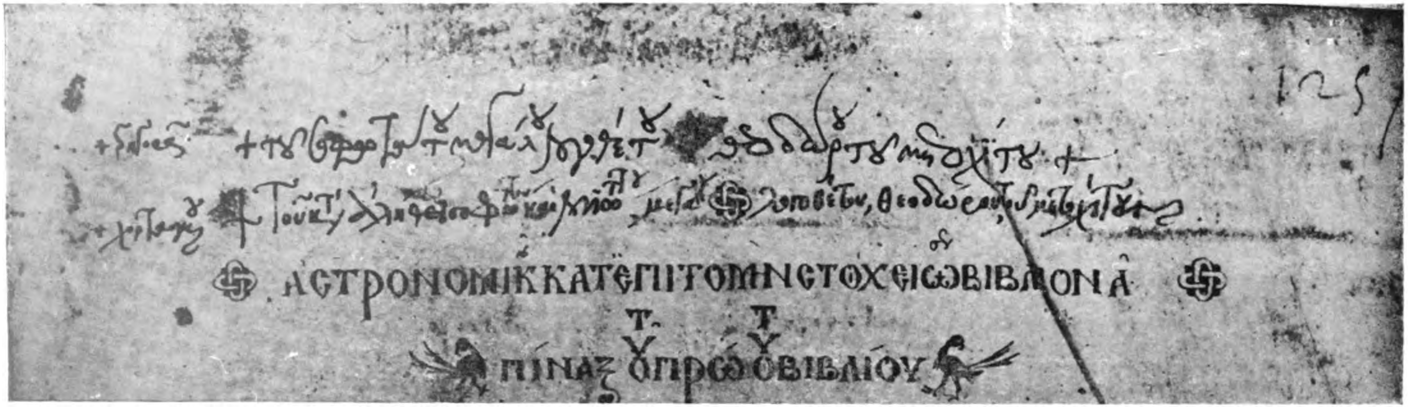

Fig. 2: *Vaticanus Graecus* 116, fols. 231ʳ — 230ᵛ: reconstructed position of fragments A and B. Reduced.

Digitized by Google

Fi.g 3: *Vaticanus Graecus* 1365, fol. 1[r]: Theodore Metochites, *Introduction to Astrcnomy*, Table of Contents; autograph remarks by Gregoras and Chortasmenus.

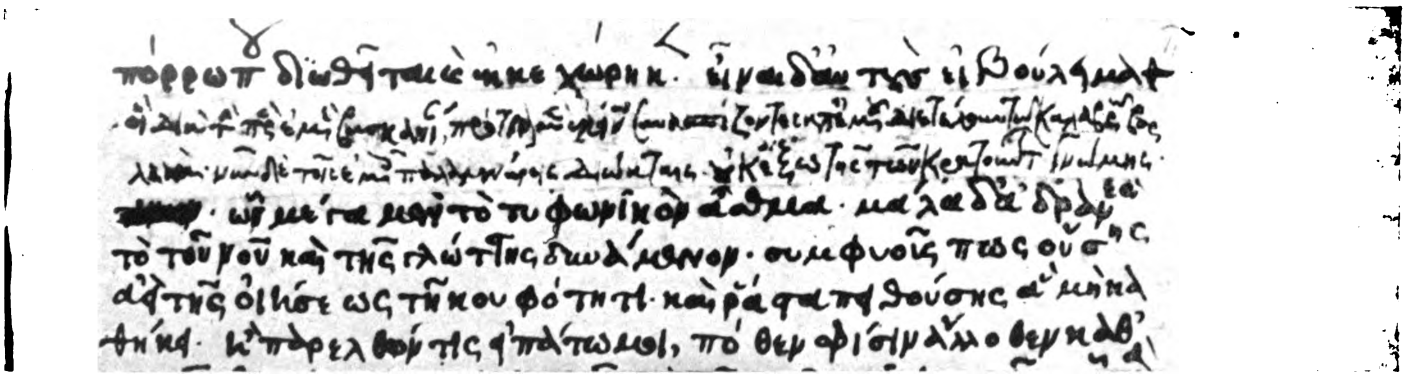

Fig. 4: *Vaticanus Graecus* 1086, fol. 151[r]: Nicephorus Gregoras, *Letter* to Demetrius Cabasilas; autograph correction.

Digitized by Google

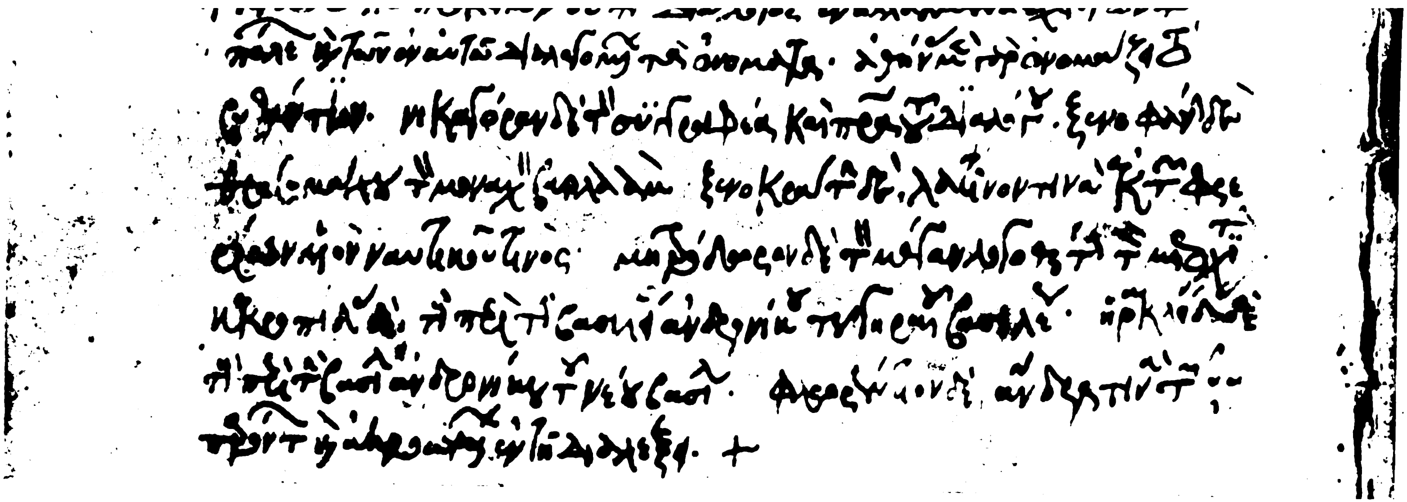

Fig. 5: *Vaticanus Graecus* 1086, fol. 2[v]: Nicephorus Gregoras, scholion on the *Florentios*; autograph.

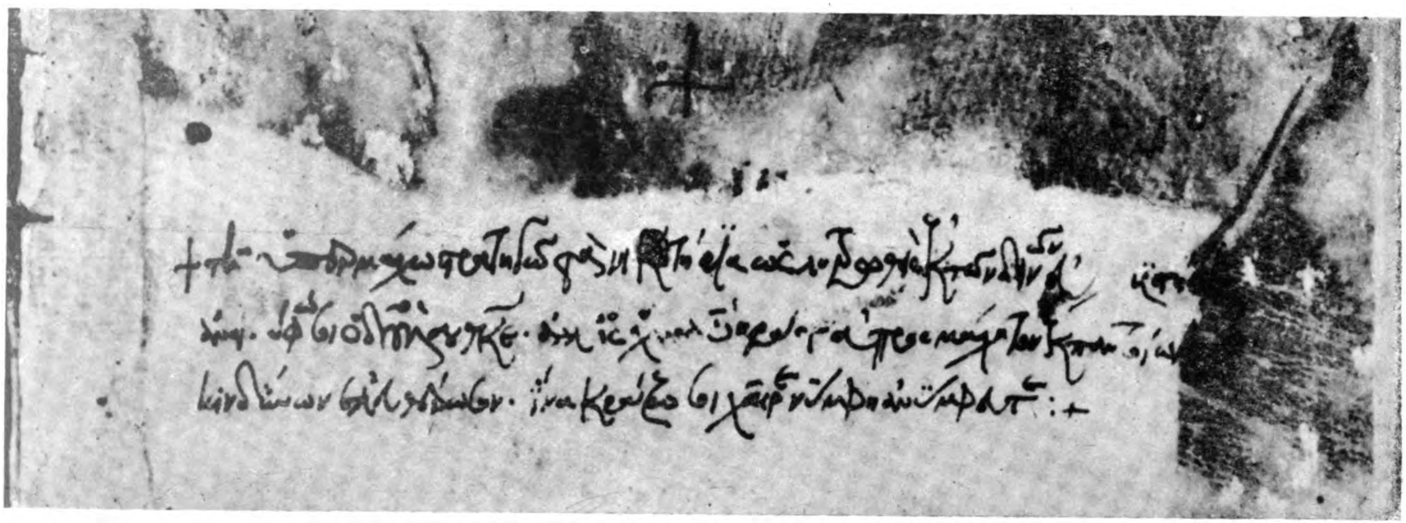

Fig. 6: *Vaticanus Graecus* 165, fol. 1[r]: a pastiche on the *Introduction* to the Acathist hymn; autograph by Gregoras.

Digitized by Google

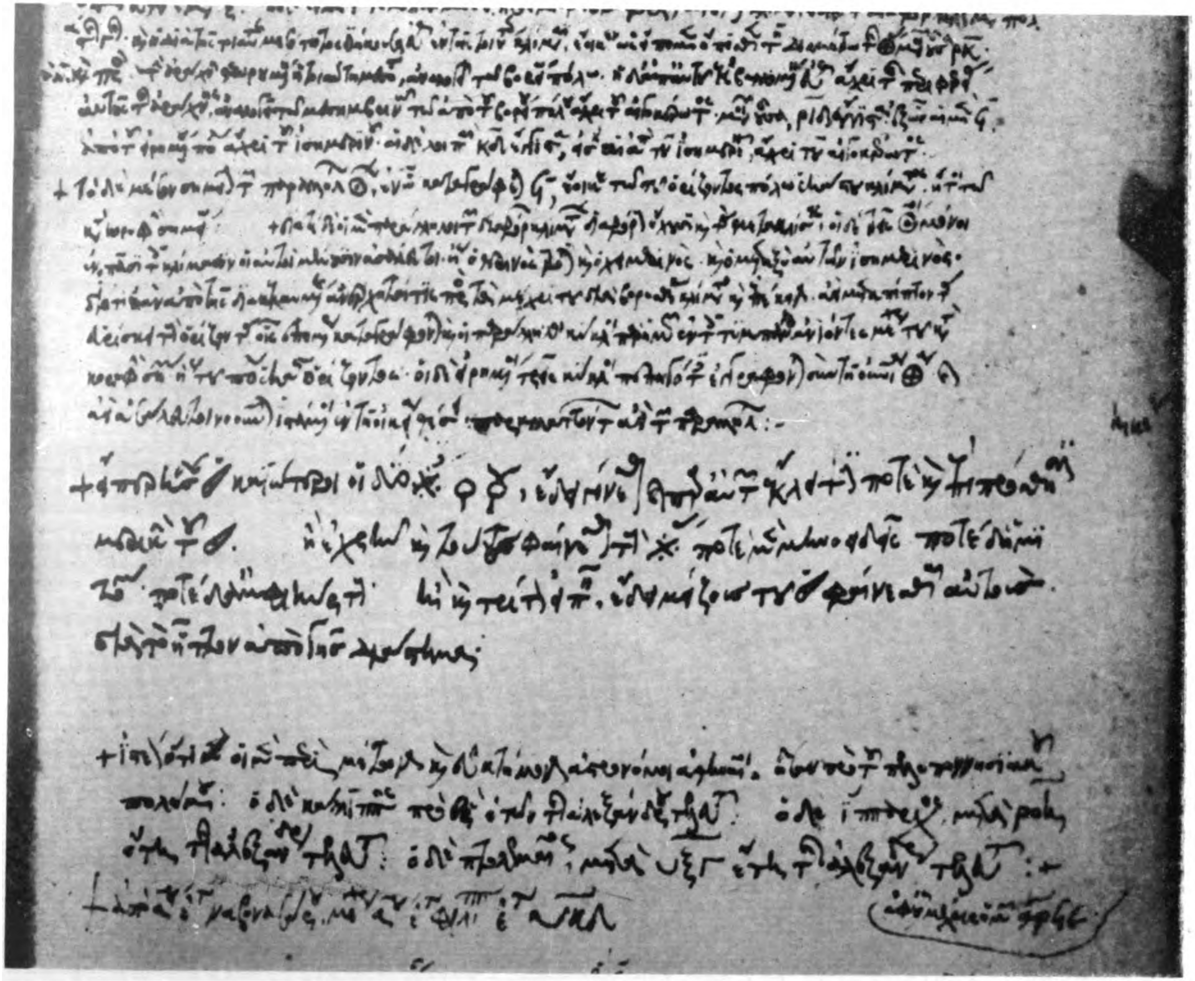

Fig. 7: *Marcianus Graecus* 325 (N.C. 518), fol. 9r: autograph notes by Gregoras.

Digitized by Google

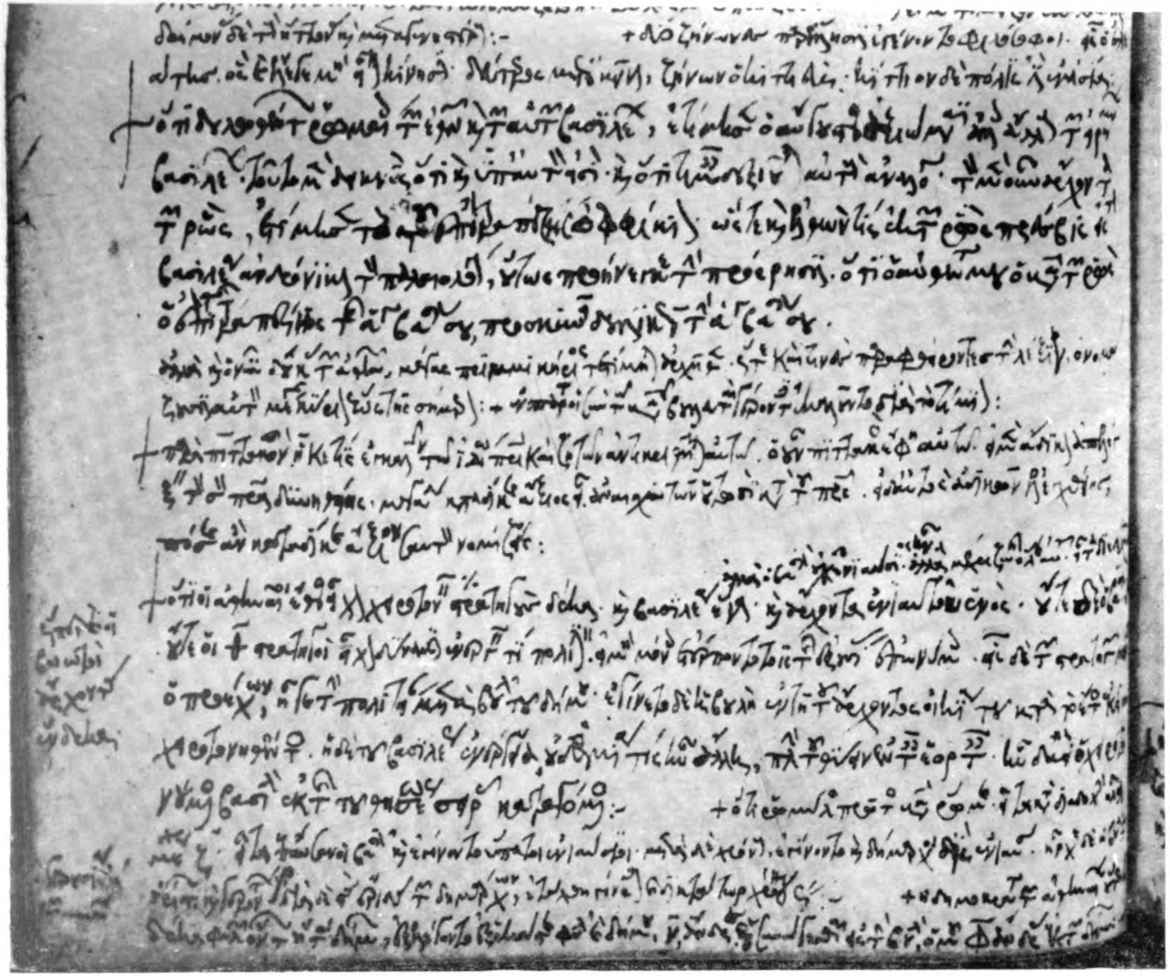

Fig. 8: *Heidelbergensis Palatinus Graecus* 129, fol. 37v: autograph notes by Gregoras. Reduced.

Digitized by Google

Digitized by Google

MILOŠ VELIMIROVIĆ

ΙΩΑΚΕΙΜ ΜΟΝΑΧΟΣ ΤΟΥ ΧΑΡΣΙΑΝΙΤΟΥ ΚΑΙ ΔΟΜΕΣΤΙΚΟΣ ΣΕΡΒΙΑΣ

One aspect, which only recently began to be explored, of the exceedingly rich and intricate relationships between the Byzantine Empire and Serbia in the course of the Middle Ages, is that of the relationship between the music and musicians of these two states. Among the interesting new findings one of the most intriguing is a piece of music by the renowned musician and lampadarios of the Great Church, Manuel Chrysaphes, which he composed *in Serbia*. In fact there are three musical manuscripts now known in which this piece is recorded with accompanying inscriptions.[1] While only one manuscript (that from Sinai) dates from the century in which Chrysaphes lived and the other two manuscripts are later in date, the fact that such an inscription was recorded and transmitted appears to indicate that around the middle of the fifteenth century a type of contact between Constantinople and Serbia existed, in which church musicians played some sort of role, the precise nature of which still remains to be investigated. In the case of Manuel Chrysaphes we are encountering a rather famous musician whose compositions appear in numerous musical manuscripts from the middle of the fifteenth century onwards.[2]

[1] My colleague Mr. Mark Dragoumis was the first to bring to my attention this inscription which he found in the MS *Egerton 2393* in the British Museum, fol. 81v, where it reads: Μανουὴλ λαμπαδαρίου Χρυσάφη ὅπερ ἐποιήθη ἐν τῇ Σερβίᾳ. According to the *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum*, II (London, 1877), p. 1033, this is a seventeenth century manuscript. During my trip to Cyprus in December 1963 I discovered in *Moni Kykkou* a seventeenth century manuscript (currently carrying the inventory No. 7) in which on fol. 3r I found the incription: ὁ παρὼν ποιήθη ἐν Σερβίᾳ παρὰ κὺρ Μανουὴλ τοῦ Χρυσάφη. Finally, Professor Kenneth Levy of Brandeis University (USA) notified me that he knows of a similar inscription in the Sinai MS No. 1327 on fol. 1v. According to Beneševič, *Описание греческих рукописей монастыря Св. Екатерины на Синае*, III/1 (Petrograd, 1917), p. 22 this is a musical manuscript from the fifteenth century. No photograph from any of these manuscripts was available at the time of this writing.

[2] Cf.: A. Papadopoulos-Keramevs, „Μανουὴλ Χρυσάφης λαμπαδάριος τοῦ βασιλικοῦ κλήρου", *Византийский Временник*, VIII (1901), pp. 526—45. There is an autograph

Digitized by Google

Yet the oldest reference to Serbia in any of the musical manuscripts, so far studied and one which can be supported by dated documentary evidence, appears in a musical manuscript written in 1453 in the vicinity of Serres in the monastery of St. John Prodromos. Currently this manuscript is in the National Library in Athens (No. 2406) and as far as can be ascertained it has never been described, although it has been used for some studies.[3] It is in this manuscript that one can find three different musical compositions which are preceded by the inscription ποίημα κὺρ Ἰωακεὶμ μοναχοῦ τοῦ Χαρσιανίτου καὶ δομεστίκου Σερβίας[4]. The name of Joakeim appears once more within the same manuscript with the identification as a monk of the Harsianites Monastery and in two other instances a Joakeim Monk is listed as the composer without any additional qualifications.[5] It may be taken for granted that in these two additional references one is encountering the same composer again.

To start with the manuscript itself, it is one of the richest and among the best preserved anthologies of chants especially for the office of the vespers. The scribe appears to have been highly meticulous since he indicated the provenance of several variants for identical hymns which he included in this anthology, clearly labelling that one version is sung in Thessaloniki and the other on Mount Athos or in Constantinople.[6] Furthermore the scribe also indicated for some of the chants attributions to composers as well as what he thought were unique hymns found in models from which he was compiling this manuscript.[7] On the basis of such inscriptions throughout the manuscript, it appears quite clear that he must

of Chrysaphes, dated 1458, in the Iviron Monastery, cf. S. P. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, II (Cambridge, 1900), p. 252, No. 5240, Iviron 1120. The name of Chrysaphes may also be found in various catalogues of manuscripts.

[3] The colophon with the date of writing was published by André Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée* (Paris, 1955), p. 190 (NB! At the end of the colophon the word ὅσαι should be corrected to read οὐαί). The text of a liturgical play in this manuscript was published by P. N. Trempelas ir his Ἐκλογὴ ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας (Athens, 1949), pp. 298—300 and following this lead I used it for my musicological study „Liturgical Drama in Byzantium and Russia," *Dumbarton Oaks Papers*, 16 (1962), pp. 349—85, see especially p. 354, n. 18.

[4] On the dignity of domestikos as leader of the choir, see K. M. Rallis, „Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τῶν δομεστίκων", Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 12 (1937), pp. 294—96.

[5] These inscriptions may be found as follows: on fols. 254r and 421r ποίημα κὺρ Ἰωακεὶμ μοναχοῦ τοῦ Χαρσιανίτου καὶ δομεστίκου Σερβίας (the first of these works is a koinonikon, the second a theotokion); on fol. 264r the koinonikon is designated as ποίημα κὺρ Ἰωακεὶμ μοναχοῦ καὶ δομεστίκου Σερβίας. On. fol. 335r there is a kalophonic version of a verse from the vespers with the note: Ἰωακεὶμ μοναχοῦ τοῦ Χαρσιανίτου. Finally, two verses for vespers appear on 30r and 38r with the simple designation κ. Ἰωακεὶμ μοναχοῦ.

[6] E. g.: fol. 56r contains a version of *Θεὸς Κύριος* from Thessaloniki, followed on fol. 56v by a version of the same chant from Vatopedi. On fol. 99v there is a polyeleon sung „in Constantinople and in the whole world."

[7] For a chant on fol. 207v the scribe writes rather cautiously: οἱ Θεσσαλονικεῖς γράφουν ὅτι εἰσὶ τοῦ μοναχοῦ Κορνιλίου, and on fol. 215v: οἱ παρόντες στίχοι τοῦ ἀμώμου ψάλλονται εἰς κοιμηθέντας μοναχοῦ[ς] ἐν τῇ πόλ[ει] Σερρῶν ὡς οιμε [= οἶμαι] γοῦν εἰσὶν ποιήματα τῆς αὐτῆς πόλεως διὰ τὸ ἀλ[λ]αχόθεν οὐχ εὑρίσκονται εἰ μὴ εἰς τὴν δηλωθεῖσαν πόλιν καὶ ιδη [= ἤδη] γράφω τα καῖ ἐγὼ ἐνταῦθα.

Digitized by Google

have had access to musical manuscripts from many sources and that he was very much up to date (insofar as such a term is applicable for a scriptorium preparing musical manuscripts) with the musical traditions as well as contemporary musical creativity in the mid-fifteenth century.

The fact that this manuscript was written near Serres and that it contains the particular references to Joakeim of the Harsianites Monastery suggest the existence of contacts between these two places. This point is worth stressing particularly since Joakeim's name has not yet been recorded in any of the known listings of Byzantine musicians.[8] The only other musical manuscript in which Joakeim's name appears — with the specification that he was a monk in the Harsianites Monastery — is again a manuscript in the National Library in Athens (No. 917) which is an anthology compiled by a certain Akakius Chalkeopoulos who meddled with a large number of musical compositions and „embellished" them in the process of copying, probably toward the end of the fifteenth or at the beginning of the sixteenth century[9].

The contacts between Serres and the Harsianites Monastery[10] figure very prominently in the life of Patriarch Gennadios II Scholarios who, as is well known, became a monk in the Harsianites Monastery and whose stay there is ascertained for the period between 1450 and 1452 at least[11]. It is also known that after his retreat from the position of the Constantinopolitan Patriarch, Gennadios retired to Mount Athos and shortly thereafter to Serres precisely into the monastery of St. John Prodromos before he assumed twice more the position of the Patriarch[12]. Another rather important fact for this reconstruction of events is that Gennadios had cor-

[8] One of the first attempts was made by G. Papadopoulos in 1890, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ᾽ ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, and for the mediaeval period it is not trustworthy. Eustratiadis made several efforts in this direction yet his lists leave much to be desired, although they may serve as a starting point for future works. An ambitious project was that of C. Eméreau published in installments in *Échos d'Orient* 21 (1922) — 25 (1926), yet even this project fell short of expectations and remained unfinished.

[9] The references to Joakeim appear on fols. 107r and 125r.

[10] Very little appears to be known about this monastery. The best summaries are those by R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I/3 (Paris, 1953), pp. 516—17 and by H. Hunger in *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, VII (1958), pp. 136—39. Besides the two manuscripts known to have belonged at one time to its library, it appears that one more manuscript could be associated with this monastery — the so called *Codex Peribleptos* — for the first time mentioned in musicological literature by H. J. W. Tillyard in the *Annual of the British School at Athens*, 36 (1935/36) [published in 1939], pp. 133—34. This sticherarium with musical notation from about 1300 A. D. seems to contain an inscription to the effect that it belonged to the monastery *τῆς νέας Περιβλέπτου* which was the name under which the Harsianites Monastery was also known. Since 1940 this manuscript is in the library of the University College in Cardiff. Cf. H. J. W. Tillyard, *The Hymns of the Pentecostarium* in the *Transcripta* series, Vol. VII, of the „Monumenta Musicae Byzantinae" (Copenhagen, 1960), pp. VII and XXXIII.

[11] Hunger, *Op. cit.*

[12] F. G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur in Byzantinischen Reich* (München, 1959), pp. 760—63. See also the following note.

Digitized by Google

responded in the period between 1454 and 1456 with the Despot of Serbia, Djuradj Branković[13]. It now appears that either Joakeim or Manuel Chrysaphes might have come into the picture at this point. In the case of Chrysaphes we do know now that he travelled to Serbia and that he composed one piece during his stay there, as indicated above. Could he have been a messenger of sorts? Joakeim also could possibly have been such a messenger who carried some earlier correspondence or messages, travelling as an apparently innocuous church singer, going from one assignment to another.

The only certain fact about Joakeim is that he was a monk in Constantinople and it remains unknown whether he was a Greek or a Serb by origin. Should he have been a Greek he could have relatively easily acquired the title of „domestikos of Serbia" during a trip to Serbia, since there was a number of Greeks at the Serbian court around the Despot's wife, Irina Kantakuzina, herself a Greek[14]. Had he been a Serb this fact would probably have been recorded. All compositions attributed to Joakeim in our main source of his works have Greek texts and in the absence of other documents it appears most likely that we should see in him a Greek who in the last years of the Byzantine Empire travelled to Serbia, where he obtained the dignity of „domestikos of Serbia" probably during a stay at the Serbian court. Whatever the life-story of Joakeim may have been, one indisputable fact remains. He had this particular title about 1453 and this fact alone represents the earliest mention of Serbia in connection with Byzantine music and Byzantine musicians and thus makes him the earliest musical composer on record known by name and connected with mediaeval Serbia.

As far as Joakeim's compositions are concerned they contain stylistic features typical of the Byzantine music of that period. They consist of numerous repetitious patterns, some of which do reflect a certain concern for musical form. On the whole, however, their musical content is often diluted in excessive melismata which reach their high point in the „teretismata" with which most of the compositions of this period were apt to end. The appended *Theotokion* in Mode I, which is found in the Athens MS No. 2406, fols. 421r—422r may serve as an illustration of Joakeim's skills as a musician.

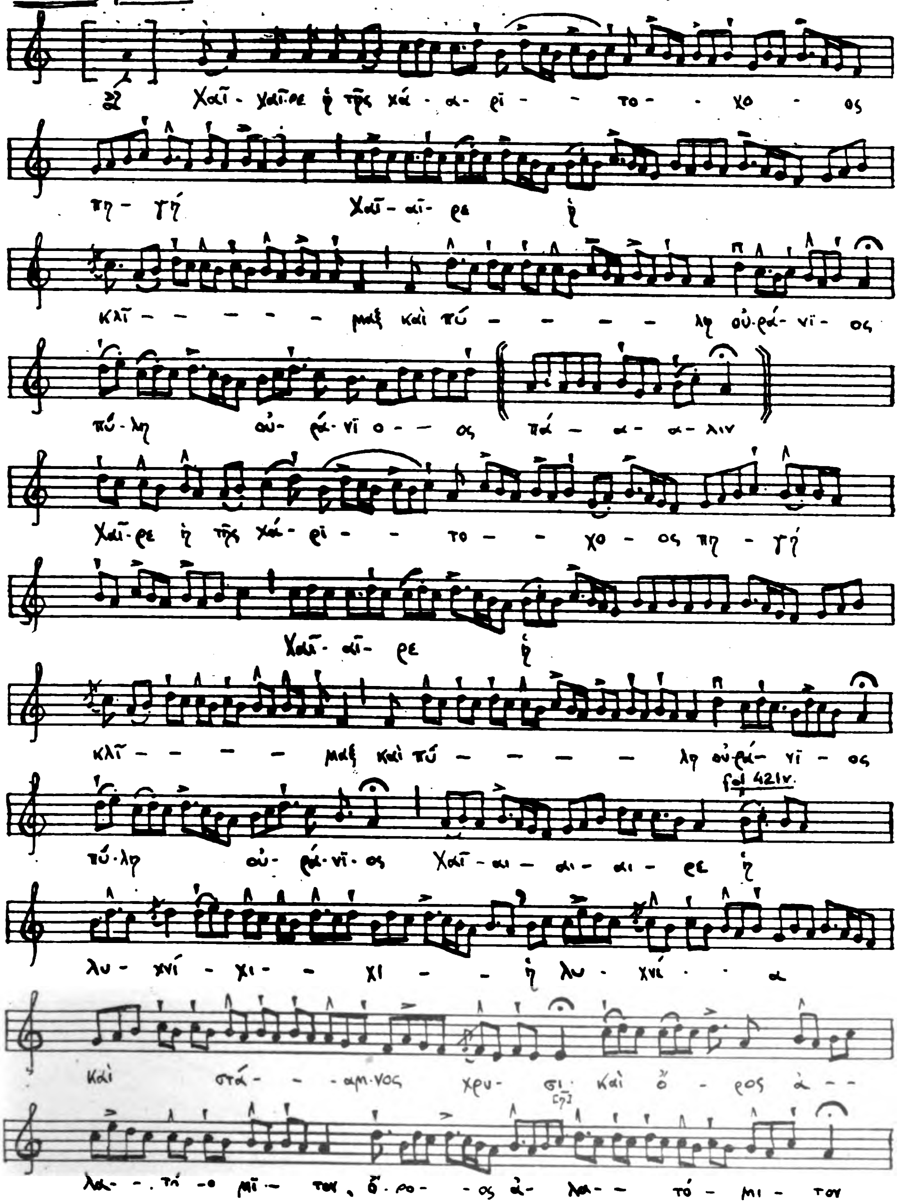
---

[13] *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, ed. by L. Petit, X. A. Siderides and M. Jugie, IV (1935), pp. 207—11 and p. XIII of the Preface with bibliography.

[14] Cf. K. Јиречек, *Исшорија Срба*, IV (Београд, 1923), pp. 143—46. See also Стојан Новаковић, „Византијски чинови и титуле у српским земљама XI—XV в." Глас САН, 78 (1908), pp. 278—79. Novaković also mentions (p. 250) a „domestik Stefan" in Smederevo in the period between 1456 and 1458, about whom recently wrote Djordje Sp. Radojičić, „Srpski kompozitor petnaestog veka," *Književne novine*, issue of October 19, 1962, p. 7. For Stefan's compositions see Dimitrije Stefanović, „Izgoreli neumski rukopis br. 93 beogradske Narodne biblioteke ..." *Bibliotekar*, XIII, 5 (Beograd, 1961) pp. 379—84; a partial transcription was published in J. Andreis', D. Cvetko's and S. Djurić-Klajn's *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji* (Zagreb, 1962) p. 564. For another document of Serbian Chant see Stefanović's „The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant", *Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines* No. 7 (Beograd, 1961) pp. 187—96.

Digitized by Google

A.2406, fol. 421r.

Χαῖ - - - - - - - - - ρε, Χαῖ - - - - ρε.
Χαῖ - - ρε ἡ τῆς χά - ρι - - τος πη - γή· πη - γή
τῆς χά - ρι - - τος, τῆς χά - ρι - το - χο - - -
rall.
- - ος, πη - γή τῆς χά - ρι - τος.
ἡ τὸν ζω - - δό - την Χρι - στὸν Χρι - στὸν τῷ κόσ -
μῳ κυ - ή - σα - σα πά - α - λι - ιν
ἡ τὸν ζω - - δό - την Χρι - στόν, Χρι - στὸν τῷ κό -
- σ - μῳ κυ - ή - σα - σα. Χαῖ - ρε ἡ τῆς χά - ρι -
rall.
τος πη - γή. Χαῖ - - ρε καὶ πά - λιν Χαῖ - - ρε

fol. 422r.
rall.

*
* *

COMMENTARY TO THE MUSICAL TRANSCRIPTION

The transcription into modern musical notation offers no particular difficulties. In cases where two *isons* appear over one syllable with the *gorgon* above them, the first ison has consistently been transcribed as an *accaciatura,* as were corresponding instances with different neumes. Since the appended transcription is but tentative, some other instances of the appearance of the *gorgon* (ignored here) may have to be considered in preparing a revised transcription which, however, would not substantially change its present shape. Occasional appearances of the *martyria* for various Modes were not entered in the transcription since almost invariably they fullfilled the purpose of being „checkpoints" indicating the pitch on which the melody had come to a stop and from which it proceeded onward.

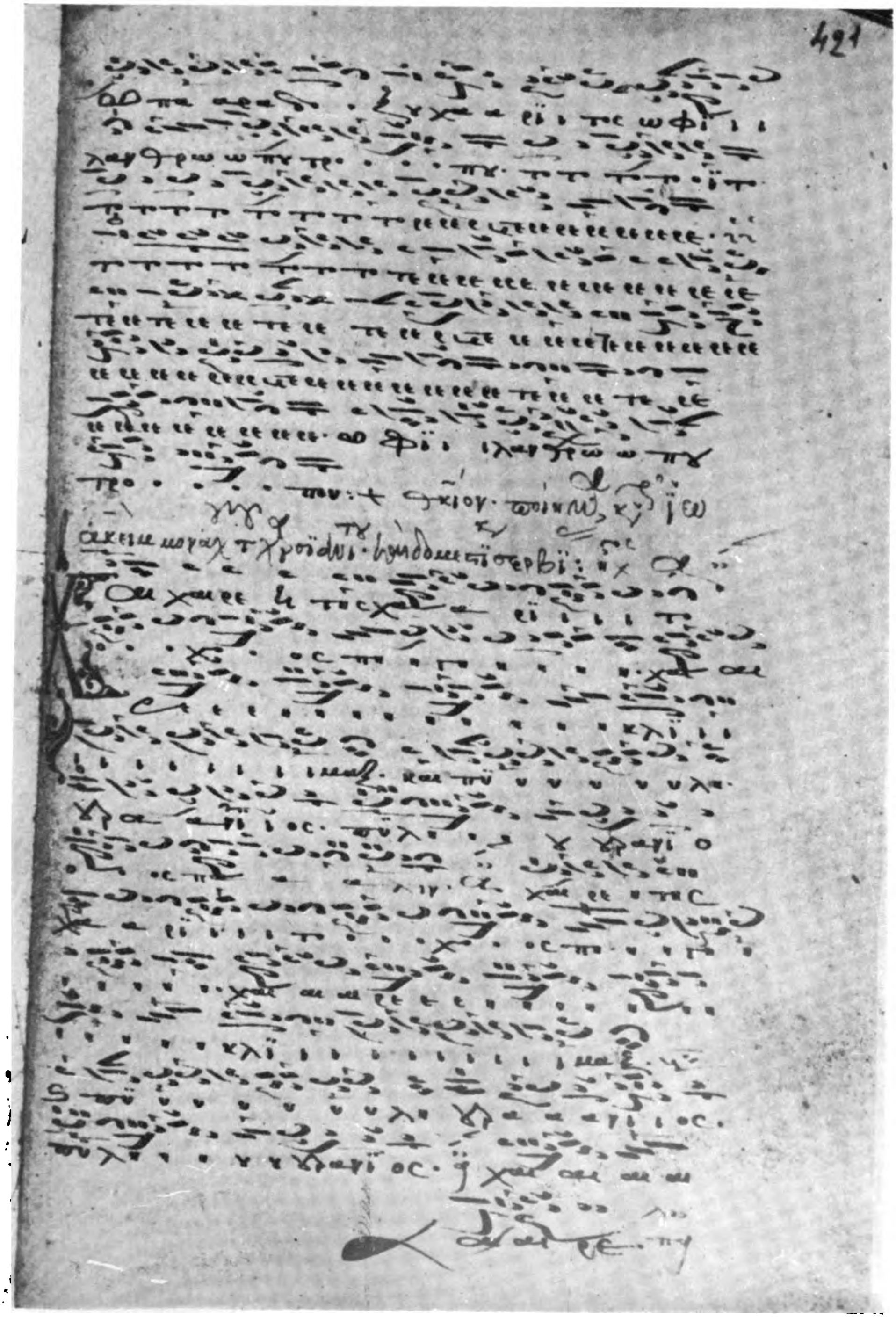
The only more serious problem concerns the transcription of the *teretismata* preceded in the manuscript by the indication for Mode I Plagal. From that point (the last seven lines of music in the musical illustration) if transcribed correctly, the melody would have to be transposed one fifth lower than in this transcription. However, since this would have departed from the range of the voice used up to that point, enlarging the ambitus to nearly two octaves, the teretism and the ensuing restatement of the last verse have been transposed one fifth higher to keep the whole piece consistently within the same voice-range.

The only other departure from the reading in the manuscript occurs after the second appearance of the word „πάλιν", where to keep the melody of the verse on the same initial pitch, the indication for a fourth lower has been ignored and read as a third downward.

The text of this Theotokion may be found in ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗ (new edition, Athens, 1959), p. 9, as a Theotokion which follows the troparia for the First Ode in the Kanon foı Sunday morning in Mode I.

Yale University
New Haven, Connecticut, USA

Digitized by Google

Cod. Atheniensis 2406, fol. 421[r].

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, кв. VIII₁
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₁
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

ERA L. VRANOUSSI

LE MONT DES KELLIA
NOTE SUR UN PASSAGE D'ANNE COMNÈNE
(V, 5, 3)

Anne Comnène, relatant la marche de son père Alexis contre les Normands, de Constantinople à Larissa (1083)[1], écrit:

> ... εἶτα καρτερῶς ὁπλίσας ἅπαντας ἔξεισι τῆς Κωνσταντίνου. Καὶ τοῖς μέρεσι τῆς Λαρίσσης ἐγγίσας καὶ διελθὼν διὰ τοῦ βουνοῦ τῶν Κελλίων καὶ τὴν δημοσίαν λεωφόρον δεξιόθεν καταλιπὼν καὶ τὸν βουνὸν τὸν οὑτωσὶ ἐγχωρίως καλούμενον Κίσσαβον κατῆλθεν εἰς Ἐζεβάν· χωρίον δὲ τοῦτο βλαχικόν[2], τῆς Ἀνδρωνίας ἔγγιστα διακείμενον... (V, 5, 3, éd. Leib, II, p. 24).[3]

Nous essayerons dans cet article de retracer une partie de la marche d'Alexis vers la Thessalie et de localiser le mont des „Kellia".

Notons d'abord que les nombreuses sources latines sur cette campagne (1081—1085) de Robert Guiscard et de son fils Bohémond n' offrent aucun renseignement — ou presque — sur les événements qui se sont déroulés en Thessalie.[4] Ce n'est que l'*Alexiade* qui nous en renseigne.

---

[1] Sur la chronologie de cette campagne cf. F. Chalandon, *Les Comnènes. I. Essai sur le règne d'Alexis I Comnène*, Paris 1900, p. 73 et suiv. — Georgina Buckler, *Anna Comnena*, Londres 1929, p. 413. – F. Dölger dans B. Z. 29 (1929) 302—303.

[2] Cf. M. Gyóni, *Egy vlách falu neve Anna Komnene Alexiasában*, Egyetemes Philologiai Közlöny 71 (1948) 22—30. — G. Soulis, *The Thessalian Vlachia*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8, 1 (1963) 71.

[3] Cf. la traduction faite par Leib: *Ensuite, quand il eut fortement armé tous ses guerriers, il quitta Constantinople. Lorsqu' il approcha des environs de Larissa et eut franchi le mont Kellion* [sic], *il laissa à droite la voie* [sic] *publique ainsi que le lieu* [sic] *appelé vulgairement* [sic] *le mont Kissavo, et descendit à Ezeban, un village valaque situé tout près d'Andronia* (II, p. 24). — Chalandon (*op. cit.*, p. 88—89) n' a pas identifié les localités mentionnées dans ce passage.

[4] Pour les sources de cette campagne cf. Chalandon, *op. cit.*, p. IV—XLII. — Cf. aussi la riche bibliographie réunie par Marguerite Mathieu dans l'édition de Guilelmus Apuliensis, *Gesta Roberti Wiscardi*, Palerme 1961, p. 362 et suiv.

Digitized by Google

Du passage mentionné de l'*Alexiade* il ressort que ce „mont des Kellia“ devait être situé en Thessalie, et plus précisément, près de Larissa („τοῖς μέρεσι τῆς Λαρίσσης ἐγγίσας“).

Le fait qu' Anne Comnène ne donne aucun détail sur la marche de son père de Constantinople jusqu' en Thessalie, témoigne qu' Alexis Comnène, pour aller affronter les Normands installés en Thessalie, suivit jusque là la route habituelle, à savoir : de Constantinople à Thessalonique le prolongement de l'Egnatia[5] et de Thessalonique à l' embouchure du Pénée le chemin littoral qui passe près de la forteresse byzantine de Platamon.[6] C'est ici qu' intervient Anne Comnène pour nous signaler que son père n' entra pas en Thessalie par l'accès habituel — qu' était la vallée de Tempé — mais par une autre route, peu connue et moins fréquentée („τὴν δημοσίαν λεωφόρον[7] δεξιόθεν καταλιπών“).

Il est évident que les Normands avaient déjà fortifié le défilé de Tempé[8] et guettaient Alexis pour disperser, comme auparavant[9], son armée. C'est pour les éviter[10] sans doute que l'empereur byzantin pénétra dans Thessalie par une route secondaire, celle qui longe la côte thessalienne[11] („τὴν δημοσίαν λεωφόρον δεξιόθεν καταλιπών“) et qui lui permettrait d'autre part de venir en contact avec les forces byzantines locales.[12] En

[5] T. Tafel, *De via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur, Dissertatio geographica*, Tubingue 1842.

[6] La première mention sûre de cette forteresse remonte à 1198. Cf. A. Vacalopoulos, Τό κάστρο τοῦ Πλαταμῶνα, dans Μακεδονικά 1 (1940) 58—76. — D. Zakythinos, Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 18 (1948) 50 [=extr. 79].

[7] Sur le terme byzantin δημόσιος δρόμος cf. C. Amantos, Ταχυδρομικόν σημείωμα dans Ἑλληνικά 8 (1935) 268—270.

[8] Le défilé de Tempé permettait depuis l'antiquité à celui qui l'occupait de dominer toute la Thessalie. Par ses fortifications successives il devenait imprenable. Cf. sur ce point F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart 1924, p. 12. — A. Philippson—E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften*, vol. I, 1: *Thessalien und die Spercheios—Senke*, Frankfort 1950, p. 111 et suiv.

[9] L'armée d'Alexis avait été vaincue au moins deux fois pendant cette campagne en se déployant devant l'ennemi: à Durazzo en premier lieu, et à Janina (une ou deux fois). — Chalandon, *op. cit.*, p. 73—79 et 85—87.

[10] D'après ce qu' Anne Comnène nous relate (*Alexiade* V, 5, 5, éd. Leib, II, p. 25), on conclut que l'empereur byzantin désirait éviter coûte que coûte un conflit direct avec Bohémond, dans le but de vaincre les Normands par un stratagème (δι' ἀπάτης τοὺς λατίνους καταγωνίσασθαι).

[11] Stählin (*op. cit.*, p. 45) signale l'existence d'une route militaire de second ordre qui, unissant le pont du Pénée à Démétrias, passait par Homolion—Karytsa—Meliboia—Casthanaia et longeait dans sa plus grande partie la côte thessalienne. Cf. aussi Philippson—Kirsten, *op. cit.*, p. 130. — Sur cette route il y a des ruines de forts byzantins chaque dix kilomètres à peu près, comme je déduis de la description faite par Mezières (*Mémoires sur le Pélion et l'Ossa*, Paris 1853, p. 76 et suiv.) et par Georgiadès (Θεσσαλία, Athènes 1880, p. 210 et suiv.).

[12] D' après le passage en question de l' *Alexiade*, Alexis fit un grand tour pour se trouver à l' arrière de l'ennemi qui occupait la région de Larissa—Tempé. J'en déduis qu'au cours de son trajet l'empereur byzantin a eu l' occasion d' inspecter les forces byzantines locales. Il se rendait déjà compte que la bataille de Larissa serait d' importance capitale pour l' existence même de l'état byzantin. C'est pourquoi, probablement, il n' a pas voulu se fier seulement aux dires de Léon Képhalas qui lui avait exposé la situation critique des Byzantins (une de ses lettres nous a été transmises par Anne Comnène, V, 5, 4, éd. Leib, II, p. 24—25).

Digitized by Google

prenant cette route côtière et en se dirigeant vers le sud, Alexis aurait dû rencontrer à sa droite l'Olympe, en premier lieu, le mont Kissavos, ensuite, et enfin, le mont Pélion. L'une de ces montagnes doit être identifiée avec notre „mont des Kellia".

Le mont Olympe a conservé à travers les siècles son ancien nom;[13] il est évident, d'ailleurs, que l'auteur de l'*Alexiade* si imprégnée de la grandeur du monde antique, n'aurait pas omis de faire allusion au mont des dieux antiques, si elle pensait à l'Olympe en citant le „mont des Kellia".

Le Kissavos[14] (l'ancienne Ossa), en second lieu, est mentionné formellement dans le texte („καὶ τὸν βουνὸν τὸν οὑτωσὶ ἐγχωρίως καλούμενον Κίσσαβον").

Il nous reste à chercher le mont des Kellia parmi les chaînes contiguës du mont Pélion.[15]

Ce raisonnement qui paraît — pourrait-on dire — l'évidence même, est incontestablement confirmé par un texte de la même époque, négligé jusqu' à présent et qui identifie formellement le mont des Kellia au mont Pélion.

Le mont Pélion ne garda pas longtemps son ancien nom; au Moyen Âge il est appelé ὄρος τῆς Ζαγορᾶς.

Dans un chrysobulle de Michel Paléologue, de l'an 1272, délivré en faveur du monastère de *Théotocos tis Oxeias Episkepseos* situé à Macrynitissa (auj. Macrynitsa) sur le mont Pélion, parmi les possessions du monastère est mentionné τὸ ἐν τῷ ὄ ρ ε ι τῆς Ζ α γ ο ρ ᾶ ς ἀγρίδιον τῆς Κυρακαλῆς.[16]

Un acte postérieur du même monastère, émis par le sébastocrator Jean Comnène Paléologue, cite τὸ χωρίον τὸ ἐπιλεγόμενον τῆς Κυρακαλῆς τοῦ Ζερβοῦ τὸ καὶ διακείμενον ἐν τῇ Ζ α γ ο ρ ᾷ[17] (il est évident que dans ce passage le nom de Zagora[18] a un sens plus large).

Un sigillion du patriarche Jérémie II, de l'an 1593, délivré en faveur du monastère de Flamouri sur le mont Pélion (sur une de ses pentes, différente de celle où est situé Macrynitissa), signale:

---

[13] Cf. Les poèmes grecs populaires, p. ex. 'Ο Ὄλυμπος κι ὁ Κίσαβος τὰ δυὸ βουνὰ μαλώνουν... N. Politès, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Athènes 1914, p. 34, № 23.

[14] Sur l'étymologie du nom Kissavos cf. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, p. 100.

[15] Il est à signaler qu' Anne Comnène mentionne le „mont des Kellia" avant le mont Kissavos. Mais, ignorant la topographie de ces pays, elle commet plusieurs inexactitudes de ce genre; je me contente d'en citer une: énumérant les villes que Bohémond occupa en Macédoine Occidentale, elle nous donne l'impression que Bohémond entra dans Servia avant d'occuper Verroia, ce qui serait impossible (*Alex*. V, 5, I, Leib, II, p. 22. — Cf. Chalandon, op. cit., p. 87, n. 5).

[16] F. Miklosich—J. Müller, *Acta et Diplomata*, IV, p. 331, № 1. — Dölger, *Regesten*, № 1985.

[17] Miklosich—Müller, IV, p. 385, № 20.

[18] Sur l'étymologie du mot Zagora cf. Vasmer, *op. cit.*, p. 103. — D. Zakythinos, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Athènes 1945, p. 78 et 86.

Digitized by Google

... καὶ συνεστήσατο [le fondateur saint Syméon]... μοναστήριον ἐπ' ὀνόματι τιμώμενον τοῦ Σωτῆρος [...] ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δημητριάδος, ἐν τῷ Ζαγορίῳ ὄρει, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Φλαμούρι...[19].

Le mont Zagora est mentionné postérieurement dans plusieurs actes du même monastère.[20]

On sait, d'ailleurs, que le nom de Zagora désignait aussi une grande région qui embrassait toute la Magnésie jusqu' à l'embouchure du Pénée.[21] Une agglomération importante du XVIIe siècle, située sur une pente du mont Pélion, garda jusqu' à nos jours le nom de Zagora.[22]

* * *

Le texte sur lequel repose notre identification du mont des Kellia est l'*Hypotyposis* de Saint-Christodule[23] — règlement liturgique et disciplinaire —, rédigé en 1091[24] et transmis par un manuscrit du XIIe siècle.[25] Dans son *Hypotyposis* le saint relate son entrevue avec l'empereur Alexis Comnène[26] — entrevue qui a eu lieu à Constantinople, peu avant mai 1088[27], c.-à.-d. cinq ans après la campagne d'Alexis Comnène en Thessalie. Au cours de cette rencontre, Christodule demanda à l'empereur de lui céder l'île de Patmos. Alexis Comnène lui proposa de ne pas aller à Patmos, mais d'accepter la *prostasia* d' un mont appelé Kellia et Zagora (:... ὡς μὴ κατὰ τὴν Πάτμον ἐκπεράναι τὰ τοῦ σκοποῦ, ἀναδέξασθαι δὲ τήν τινος ὄρους, ᾧ κλῆσις ἦν Κελλία καὶ Ζαγορά (μοναχοῖς δὲ ἄρα τοῦτο πάλαι πέφυκεν ἀνακείμενον) προστασίαν... (MM VI, p. 64). Nous avons là, je pense, un témoignage incontestable sur l'identité du mont des Kellia avec le mont Zagora: les deux textes — l'*Alexiade* et l'*Hypotyposis* de Saint-Christodule — mentionnent le mont des Kellia en se rapportant à des événements qui eurent lieu à la même époque (1083: campagne d'Alexis en Thessalie; peu avant 1088: entrevue de Christodule avec l'empereur).

---

[19] D. Tsopotos, Ἡ ἐπὶ τοῦ Πηλίου μονὴ τοῦ Φλαμουρίου καὶ ὁ κτίτωρ αὐτῆς ὅσιος Συμεών, dans Θεσσαλικὰ Χρονικά 1 (1930) 113.

[20] D. Tsopotos, *op. cit.*, p. 116, sigillion du patriarche Jérémie II, de l'an 1594; cf. aussi (p. 119) le sigillion du patriarche Timothée II, de l'an 1617.

[21] ΔΑΝΙΗΛ [ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ] et ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ [ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ] τῶν Δημητριέων, Γεωγραφία Νεωτερική, Vienne 1791, p. 137.

[22] Sur Zagora et son commerce cf. M. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIIIe siècle*, Athènes 1939, p. 54—55. — N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956, p. 257. — J. Cordatos, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιᾶς, Athènes 1960, p. 209 et suiv. — V. Scouvaras, Ἰωάννης Πρίγκος — Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ, ἡ σχολὴ καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς, Athènes 1964, p. 25 et suiv.

[23] Miklosich—Müller, VI, p. 59—80, № 19.

[24] Miklosich—Müller, VI, p. 80.

[25] J. Sakkelion, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Athènes 1890, p. 137, № 267.

[26] Miklosich—Müller, VI, p. 64—65.

[27] Cette entrevue a eu lieu, évidemment, avant la promulgation du chrysobulle d'Alexis Comnène qui cédait à Christodule l' île de Patmos et dont la date est mai 1088 (Mikl.—Müll. VI, p. 44—49, № 13).

Digitized by Google

D'après ces données nouvelles on peut expliquer la mention de „*Kelliae*" dans la *Partitio Romaniae*[28] ainsi que le passage d'une lettre du pape Innocent III, de l' an 1209, qui cite les monastères de Kellia parmi les évêchés thessaliens de Larissa, Vessaina et Dimitrias (.... *archiepiscopus Larissenus, Vessinensi ac Damitriado* [sic] *episcopatibus et monasteriis Kelliae indebitas exactiones imponens*..).[29]

* * *

Le mont Pélion a été appelé „mont des Kellia" à cause du grand nombre de cellulles et de logements ascétiques où s'étaient retirés plusieurs ascètes, sans doute avant la visite d'Alexis Comnène.[30] Ce grand nombre d'anachorètes — que l'empereur avait peut-être connu de près pendant sa campagne en Thessalie (1083) — imposait probablement des mesures à prendre. C'est cette mission qu' Alexis a voulu confier à Saint-Christodule, moine bien qualifié pour une œuvre pareille, étant donné qu'il avait déjà été *prôtos* de Latros et fondateur d'un monastère important à Côs.[31]

Mais les anachorètes de la Thessalie ont réagi contre la fameuse règle que le saint a eu l'intention de leur imposer et Christodule partit pour Patmos. Les sources[32] ne parlent pas directement de la réforme que Saint-Christodule ait voulu appliquer aux „Kelliotes". De tout ce qu' on apprend indirectement (les moines ont peur de perdre leur liberté et leur indépendance, etc.) et de tout ce que la *Vie* du saint nous laisse deviner[33], on déduit que Christodule se proposait d'introduire aux anachorètes du mont Pélion le régime cénobétique. Des mesures analogues avaient été prises environ un siècle auparavant au mont Athos par Saint Athanase l' Athonite.[34] Il est probable d'ailleurs[35], que le mont Pélion servit alors de

---

[28] Parmi les divisions administratives thessaliennes de la *Partitio Romaniae*, Tafel et Thomas (*Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I, Vienne 1856, p. 488) signalent: *pertinentia Petrion. Kelliae. Dipotamon* etc. Le professeur D. Zakythinos suggère une lecture erronée de Tafel et Thomas et lit, au lieu de *Petrion Kelliae: Petrion videlicet* (D. Zakythinos, Μελέται..., ΕΕΒΣ 21 [1951] 193 [extr. p. 135]).

[29] Migne, *P. L.*, vol. 216, c. 230, № XLII. — Cf. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, Berlin 1839, p. 490, n. 2.

[30] Un exemple analogue nous est fourni par l'Olympe de Bithynie qui a été surnommé *Kechich-Dag*, c. à. d. mont des moines.

[31] Cf. E. Vranoussi, Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι (à paraître).

[32] *Hypotyposis* de Saint-Christodule, Mikl.—Müller VI, p. 64—65. — *Vie* de Saint-Christodule (éd. Boïnis—Sakkelion, Ἀκολουθία ἱερὰ του... Χριστοδούλου..., Athènes 1884, p. 124—126). — *Éloge* composé par Athanase, patriarche d' Antioche (éd. Boïnis—Sakkelion, *op. cit.*, p. 143—144).

[33] *Vie* de Saint-Christodule (éd. Boïnis—Sakkel., *op. cit.*, p. 126): [...] ὁ θαυμαστὸς οὗτος Χριστόδουλος, τοὺς μὴ θέλοντας πνευματικῶς κατάρχειν αὐτὸν ἀφεὶς ἰδιορρυθμίᾳ πορεύεσθαι...

[34] P. Lemerle, *La Vie ancienne de Saint-Athanase l'Athonite composée au début du XIe s. par Athanase de Lavra*, dans „Le Millénaire du Mont Athos", Chevetogne 1963, p. 59, 63 et suiv.

[35] Cf. N. Giannopoulos, Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα βυζαντιναὶ μοναί, ΕΕΒΣ 1 (1924) 234.

Digitized by Google

refuge aux ascètes hagiorites qui, fuyant les mesures austères d'Athanase, se seraient répandus aux pentes du mont Pélion. On aurait, dans ce cas là, une explication de la phrase de Saint-Christodule (μοναχοῖς δὲ ἄρα τοῦτο τὸ ὄρος πάλαι πέφυκεν ἀνακείμενον)[36] et, peut-être aussi, du fait que „le mont des Kellia" n'est pas mentionné avant l'onzième siècle.

Le régime cénobétique s'est propagé au mont Pélion au XIIIe siècle et, avec ce système, on voit apparaître sur les pentes de ce mont les premiers monastères comprenant des constructions considérables au point de vue architecture etc.[37] Une petite enquête nous montrerait, peut-être, que tous les centres monastiques deviennent d'importants monuments architecturaux dès qu'ils se transforment en *koinobia* (ex: M. Athos, Météores, etc.).

Par conséquent, le nom de „Kellia" désignerait, entre autres, le caractère libre du train de vie de ses habitants. Plus tard, à l'époque des Maliassinoi[38], les moines du mont Pélion possèdent d'importants monuments architecturaux, c.-à.-d. des monastères considérables. Les actes de ces monastères nous fournissent des renseignements précieux sur ces monastères et leurs possessions.[39] Depuis cette époque le mont Pélion n'est plus appelé „mont des Kellia". La dernière mention de ce nom (lettre citée du pape Innocent III) marque le changement qui a eu lieu au début du XIIIe siècle: le mont des Kellia est devenu „monasterii Kelliae" en suivant le processus d'évolution des ermitages en monastères cénobétiques. Le „mont des Kellia" disparaît alors, en cédant sa place au „mont de Zagora".

Athènes

---

[36] *Hypotyposis*, Mikl.—Müller, VI, p. 64.

[37] Sur les monastères du mont Pélion cf. Giannopoulos, *op. cit.*, ΕΕΒΣ 1 (1924) 234.

[38] Sur cette famille et les monastères qu'elle fit construire cf. Giannopoulos, *op. cit.*, ΕΕΒΣ 1 (1924) 210—240 et ΕΕΒΣ 2 (1925) 227—241. — B. Ferjančić, *Porodica Maliasina u Tesaliji*, Zbornik Filozofskog fakulteta [de Belgrade] 7, 1 (1963) 241—249.

[39] Miklosich—Müller, IV, p. 330—430.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

TADEUSZ WASILEWSKI

LE THÈME BYZANTIN DE SIRMIUM-SERBIE AU XIe et XIIe SIÈCLE*

La structure du régime administratif sur les territoires byzantins limitrophes, situés sur les rives du Danube et de la Save, qui se forma après les grandes conquêtes de Basile le Bulgaroctone, n'a presque pas été mentionnée par les sources et n'est pas encore suffisamment étudiée. Depuis la publication de l'étude de N. Skabalanovič (1884)[1] les historiens étaient d'avis que le basileus Basile II, à part le thème de Paristrion, qui avait Dristra pour capitale, inaugura encore, dans cette région limitrophe, deux thèmes supplémentaires: le thème de Serbie-Zahumlje et le thème de Sirmium et des villes Danubiennes, appelées aussi Paristrion Occidental.

Cependant d'autres savants, dont le point de vue est le mieux représenté par V. Zlatarski, étaient d'avis que le thème de Bulgarie, créé par Basile II en 1018, contenait tout l'ancien Royaume de Samuel, les territoires danubiens y compris.[2] Le régime administratif de l'Empire byzantin dans les pays serbes n'intéressait cependant pas V. Zlatarski. L'historien de la Serbie, K. Jireček s'efforçait de prouver que le thème de Serbie n'était mentionné que dans un sigillion, faux d'après lui, de Ljutovid „stratège de Serbie et de Zahumlje".[3] L'un des derniers érudits qui s'occupait de ce problème, N. Bănescu, ne partageait pas le point de vue de son prédécesseur V. Zlatarski qui trouvait que le basileus Basile II observait l'unité du territoire de l'ancien Royaume de Samuel. Cependant ce savant roumain mentionne que Sirmium et les Villes Danubiennes Occidentales ont été enserrés dans les frontières du thème de Bulgarie, créé par Basile II après 1018 et situé au centre de l'ancien Royaume

* Je voudrais remercier chaleureusement en premier lieu à M. le Professeur G. Ostrogorsky qui m'a inlassablement aidé par ses précieux renseignements, de meme qu'à tous ceux qui m'ont témoigné leur bienveillance surtout à M. le Professeur F. Barišić, à Messieurs B. Ferjančić et J. Ferluga.

[1] *Н. Скабаланович*, Византийское государство и церков в XI веке. С. Петербург 1884 p. 219, 220 (chapitre concernat le thème de Serbie), p. 227—230 (chapitre concernant Sirmium el les Villes Danubiennes).

[2] *В. Н. Златарски,* История на българската държава презъ срѣдните вѣкове. т. II. България подъ византийско владичество (1018—1187), София, 1934 п. 1 sq.

[3] *К. Јиречек,* Историја Срба. I. Београд 1952², p. 133 et note 71.

Digitized by Google

de Samuel. Les territoires de la Serbie n'ont jamais été, d'après lui, embrassés par l'organisation des thèmes.[4]

Les thèses de N. Bănescu n'ont été admises qu'en partie. P. Moutafčiev, de même que N. Bănescu, renia l'opinion de V. Zlatarski concernant l'integrité de l'ancien Royaume de Samuel et se déclara pour l'existence dans la partie occidentale du bassin danubien et sur la rive de la Save d'un autre thème, dont le centre se trouvait premièrement à Sirmium et puis à Belgrade et Braničevo.[5] La thèse, soutenant l'existence d'un thème indépendant de Sirmium, a été aussi soutenue par G. Ostrogorsky dans son „Histoire de l'État Byzantin"[6]

L'existence du thème de Serbie souleva aussi des doutes. Ses adhérents se basaient sur le sigillion de Ljutovid, dont l'authenticité a été aussi mise en doute par F. Šišić.[7] La découverte récente de deux sceaux, portant la légende avec le titre de stratège de Serbie, augmenta la quantité de sources se relatant au problème de l'existence du thème de Serbie. Ces nouvelles sources sigillographiques ont obligé V. Laurent de partager l'ancienne opinion de N. Skabalanovič et de formuler la thèse que Basile II a créé après la chute du royaume de Samuel un nouveau thème indépendant de Serbie, situé au XIe s. sur les territoires de la Serbie. Ce sont: Dioclée, Rascie et Zahumlje. Après la publication du premier sceau par J. Svencicky en 1940[8], V. Laurent a publié en 1943 son premier article concernant le thème de Serbie.[9] Un autre article apparut en 1957 après la découverte faite par ce savant du second plomb, se trouvant dans la collection de Th. Whittemore à Fogg Art Museum aux États Unis.[10] Le dit sceau portait aussi la légende avec le titre de stratège de Serbie. V. Laurent n'a pas précisé où se trouvait le centre du thème byzantin de Serbie, supposant seulement qu'il était situé dans le proche voisinage de Zahumlje, c'est-à-dire sur le territoire de la Trébinie et de la Dioclée.

Dans la première partie de notre article nous allons traiter la question du régime administratif des pays serbes à l'époque de leur dépendance de l'Empire byzantin, ce qui a eu lieu après 1018, et puis nous aborderons le problème de Sirmium-Serbie.

---

[4] *N. Bănescu,* Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946, pass.

[5] *P. Mutafčiev,* Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia 1932, p. 345, 346; *П. Мутафчиевъ,* История на български народ, ч. II, София 1944, p. 1—10.

[6] *G. Ostrogorsky,* Histoire de l'État byzantin, Paris 1956, p. 338 et note 1. Comp. aussi l'édition serbe enrichie de nombreuses additions par l'auteur *Г. Острогорски,* Историја Византије, Београд 1959, p. 297.

[7] *Ф. Шишић* dans les annexes de son édition Летопис Попа Дукљанина, Београд—Загреб 1928, p. 189, 190, 206—209.

[8] *J. Svencicky,* Byzantinische Bleisiegel in der Sammlung von Lvov, Сборник П. Никовъ. Известия на българското историческото дружество = Recueil *P. Nikov,* Bulletin de la Societé historique bulgare, Sofia vol 16—18, 1940, p. 439 sq.

[9] *V. Laurent,* Le thème byzantin de Serbie. Balcania, 6, 1943, p. 33—47.

[10] *V. Laurent,* Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle, Revue des Études Byzantines, Paris vol. 11, 1957, p. 185—195.

Digitized by Google

I

D'après V. Laurent le thème de Serbie possédait des stratèges suivants: Constantin Diogène, Théophile Érotikos et Ljutovid, „stratège de Serbie et de Zahumlje", connu comme auteur du sigillion de 1039, d'authenticité douteuse. La personne de Théophile Érotikos et celle de Ljutovid autorisent V. Laurent de supposer que le thème de Serbie était situé en Dioclée (la Trébinie y comprise) car Érotikos — d'après la Chronique de Skylitzès — gouvernait la Dioclée (la Zéta)[11] et Ljutovid, prince de Zahumlje, était le plus proche voisin de la Dioclée. Le pouvoir du stratège Théophile Érotikos n'embrassait jamais la Rascie, car en 1035 Vojislav (Dobroslav) le chassa de tous les terrains qu'il gouvernait pendant quelques mois[12] et nous savons que Vojislav n'a jamais conquis la Rascie. Il est donc évident qu'Érotikos n'a point administré la Rascie. Selon V. Laurent le thème de Serbie a survécu l'affaiblissement de la dépendance vassale et le surcroît rapide de l'autonomie de la Dioclée ce qui a eu lieu après la mort de Romain III Argyre en 1034. L'opinion de ce savant est basée sur le fait qu'après 1034 Ljutovid exerçait encore en 1039 la fonction de stratège byzantin de Serbie et de Zahumlje. Cependant dans son traité V. Laurent n'a point résolu le problème d'identité du stratège Ljutovid (mentionné par le sigillion de 1039) avec Ljutovid, prince de Zahumlje, qui, d'après le Prêtre de Dioclée, était „princeps regionis Chelmanae — princeps et ductor totius populi" au nom du basileus byzantin.[13] Nous ne savons pas si V. Laurent partage l'opinion de N. Skabalanovič que la défaite de Ljutovid, pendant la guerre avec Vojislav (en 1042 environ), occasionna la chute du thème de Serbie.[14] V. Laurent ne s'est point occupé du problème de la date approximative du déclin de ce thème.[15]

Les thèses de ce savant sont mises en doute par d'autres historiens qui tâchent de prouver que les pays serbes de la Dioclée (avec la Trébinie), du Zahumlje, de la Rascie et de la Bosnie n'étaient pas organisés en thèmes, mais étaient soumis à leurs princes indigènes et ne formaient que des pays vassaux de l'Empire byzantin.[16] En 1042 ces pays avaient à leur tête: Vojislav, prince révolté de Zéta, le joupan de Rascie, le ban de Bosnie et Ljutovid, prince de Zahumlje. Le basileus byzantin, voulant entretenir de bonnes relations avec les princes indigènes, soumis à l'Empire, les comblait de riches cadeaux.[17]

---

[11] *Ibid.* p. 192.

[12] Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, vol II, Bonnae 1839, p. 526, 13—16, (je cite plus loin Scyl. — Cedr.).

[13] Летопис Попа Дукљанина, уредио *Ф. Шишић*, Београд—Загреб 1928 cap. 38, p. 347; V. Laurent a identifié Ljutovid avec Litovoj (Litoboès) connu grâce à Kékauménos qui était Bulgaro—Grec de la ville de Diampolis et l'un des commandants de Pierre Délian en 1040—1041. Comp. les remarques concernant son nom de *И. Дуйчев*, Няколко бележки към Кекавмен, Зборник радова Византолошког Института САН. 5, 1958, p. 65. (je cite plus loin ZRVI. SAN.).

[14] *Н. Скабаланович*, Византийское государство,, p. 220.

[15] *V. Laurent*, op. cit. pass.

[16] Historija naroda Jugoslavije, I. Zagreb 1953, p. 256, 276; *Г. Острогорски*, Историја Византије, p. 297—298.

[17] Летопис Попа Дукљанина, ed. *Ф. Шишић*, cap. 38 p. 347.

Digitized by Google

Jusqu'à 1034, date de la mort du basileus Romain III Argyre, les Serbes de Zéta (Dioclée) étaient „soumis au joug du Grecs".[18] Le Prêtre de Dioclée a décrit d'une manière très précise les rapports qui existaient dans cette principauté dans la période de 1018 à 1034. Vojislav (Dobroslav) prince de Zéta (Dioclée) partageait son pouvoir avec les magnates Graecorum. De concert avec eux, ce prince — quasi adiutor et socius Graecis — visitait les provinces, conseillant aux Grecs pour qu'ils „dure et iniuste se agerent contra populum". Le prince Vojislav comparait le régime sévère des Grecs avec le gouvernement humain de ses aieux et engageait les Serbes à la révolte. Les magnates Graecorum, qui accompagnaient Vojislav, exerçaient le pouvoir judiciaire (iudicare) et confisquaient les biens des citoyens (bona tollere), probablement pendant la perception de l'impôt. Il en résulte qu'ils ont intercepté au moins une partie du pouvoir judicier et fiscal, dont jadis disposaient les princes envers les citoyens de Zéta. Et ce n'est qu'en 1034—1035 le prince de Zéta, Vojislav, ait parvenu à „accipere regnum et terram patrum suorum."[19] Byzance a dominé sur la principauté de Zahumlje jusqu'à 1042, tandis que la Rascie et la Bosnie ont été détachées de l'Empire byzantin par le souverains serbes de la Zéta dans la seconde moitié du XIe siècle.

En 1018—1034 la Zéta ne formait donc plus un thème, car elle était soumise au pouvoir d'un prince indigène. Ce n'est qu'en 1035 qu'elle ait pu devenir un thème, ce qui a pu avoir lieu pendant l'emprisonnement de Vojislav par les Byzantins. Durant ces quelques mois, la Zéta était gouvernée par le stratège Théophile Érotikos. Cependant, il est peu probable qu'il puisse être stratège du thème indépendant de Serbie, qui, en ce cas, pourrait être rien qu'un thème éphémère. G. Schlumberger supposait, que Théophile Érotikos n'était que stratège de Raguse.[20] Toutefois K. Jireček était d'avis qu'il fut stratège de Dyrrachium.[21] Cependant les gouverneurs de Dyrrachium portaient, sans doute, vers 1034, le titre de catépan et les stratèges des petits thèmes, nommés à cette période „stratégies", leur étaient soumis. Le stratège byzantin, qui gouvernait la Zéta, pouvait être seulement l'un des subalternes du catépan de Dyrrachium. Il se peut qu'il gouvernait une stratégie qui embrassait la région située au sud du lac Skadar et des villes maritimes, détachées de la Zéta, telles que Bar, Ulcinj, Svač et Skadar.[22] Il exerçait son pouvoir de commandant surtout sur les troupes grecques qui y stationnaient.

---

[18] Scyl.-Cedr. II, 551, 8—9.

[19] En 1018 le basileus Basile II obtinuit totam Bulgariam, Rassam et Bosnam totamque Dalmatiam, Летопис Попа Дукљанина, ed. *Ф. Шишић,* cap. 38, p. 344. Les rapports intérieurs décrits par le Prêtre de Dioclée ibid. p. 344, 345. Comp. le commentaire de l'éditeur, p. 457, 458 où F. Šišić prouve que cette partie de la chronique a été basée sur des sources dignes de foi.

[20] *G. Schlumberger,* L'Épopée byzantin à la fin du Xe siècle, vol. III. Paris 1905, p. 312, 459. Sur thème de Raguse ou de la Dalmatie du sud comp. les remarques de *J. Ферлуга,* Византиска управа у Далмацији, p. 99, 100.

[21] *К. Јиречек,* Историја Срба, I, p. 133.

[22] Ces villes en 1073 le duc de Dyrrachium a joint de nouveau au thème de Dyrrachium, Nicephorus Bryennios, Commentarius, rec. A. Meineke, Bonnae 1938, p. 103, 8—11. Des guerres menées pour la domination sur la ville de Skadar comp. *К. Јиречек* op. cit. I. p. 140 et *J. Ферлуга,* op. cit. p. 130—132.

Digitized by Google

Quel régime administratif régnait en Zéta et dans les autres principautés vassales de la Serbie entre 1018 et 1034? D'après le Prêtre de Dioclée, ce qui les caractérise surtout c'est le fait qu'ils étaient soumises à deux pouvoirs, celui de Byzance et de leurs princes indigènes. Le prince slave, représentant de la dynastie régnante et des nobiles indigènes, partageait son pouvoir avec les hauts fonctionnaires byzantins, nommés magnates Graecorum. La compétence juridique de ces derniers surpassait de beaucoup les droits des commandants exclusivement militaires qui stationnaient, sans doute, sur les territoires de Zéta. Cette sorte de diarchie qui existait en Zéta entre 1018 et 1034 n'a pas pu provenir de l'abus du pouvoir des commandants de garnisons, mais elle reflétait une politique raisonnée et préméditée des basileus byzantins qui ont introduit sur ce terrain un régime administratif grec, obligé de contrôler l'activité du prince indigène et de le priver de privilèges qui lui étaient dûs. Le prince qui devait collaborer en quelque sorte avec l'administration grecque portait, peut-être, le titre de stratège, dû au gouverneur byzantin et possédait parfois même le rang de protospathaire. Nous ne savons pas quels titres étaient distribués à Vojislav dans la période de 1018—1034. Son adversaire, Ljutovid, princeps regionis Chelmanae, nommé, par les basileus byzantins, prince de Zéta à la place de l'insurgé Vojislav, portait le titre de protospathaire, ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου, de hypatos (consul) et de stratège de Serbie et de Zahumlje dans le sigillion, destiné aux Bénédictins de l'île de Locrum.

Le sigillion de Ljutovid devait confirmer leur droit à l'église de saint Pancrace sur le Babino Polje. La charte nous est venue en deux exemplaires en langue latine et dépourvue de sceaux, quoique le document mentionne leur présence. F. Šišić était d'avis que ce sigillion n'est point authentique et qu'il avait dû paraître à la fin du XIIe s. ou au début du XIIIe s. Ce savant a basé son jugement sur l'analyse paléographique et diplomatique des deux exemplaires de ce documents.[23] Toutefois les recherches de F. Šišić ont été mises en doute par J. Vrana qui a prouvé que la bénéventana notariale de la charte de Ljutovid provient du XIe s., tandis que le second exemplaire, écrit en minuscule de chancellerie, était une copie du premier et datait de la seconde moitié du XIIe s. Le sigillion écrit en bénéventane a perdu son sceau, ce que nous pouvons constater d'après les traces laissées à l'endroit de sa suspension. Ce fait, de même que les deux rasures du texte, plaideraient pour l'authenticité du document.[24]

Cependant Vrana n'a pas pris en considération le côté diplomatique du document. F. Šišić mettait en doute, en premier lieu, l'intitulation de Ljutovid, prouvant à tort que la jonction de ses titres, surtout celui de protospathaire, ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου et hypatos, n'était pas en usage à By-

[23] *Ф. Шишић*, Летопис Попа Дукљанина, p. 189, 190 (l'édition des deux rédactions de cette charte) et aussi p. 206—209, 211—216, 220—224.

[24] *J. Vrana,* Isprave zahumskih vladara iz XI i XII st. o Babinu Polju na otoku Mljetu. Historijski Zbornik, Zagreb, vol. 13, 1960, p. 155; Récemment *I. Kampuš*, Novi prilozi o lokrumskim falsifikatima i Desinoj darovnici pulsanskim benediktincima u Apuliji dans Historijski Zbornik, vol. 15, 1962, p. 317—324, a mis en doute la datation de la bénéventane de la charte de Ljutovid que J. Vrana date au XIe siècle, trouvant que ce n'est qu'un faux.

Digitized by Google

zance.[25] V. Laurent a prouvé que l'emploi simultané de ces titres par le même personnage correspondait aux coutumes du XIe s., mais au XIIe et XIIIe s. ce serait déjà un anachronisme. L'intitulation de ce sigillion, d' après V. Laurent, est un argument principal qui témoigne l'authenticité de ce document.[26] L'analyse du formulaire a permis à F. Šišić d'établir la proche liaison du sigillion avec les actes privés grecs. De plus, le langage de ce document trahit l'influence de la terminologie diplomatique grecque. Ce sont des preuves, selon ce savant, qui témoignent que le document n'est pas authentique. La dépendance du texte latin de prototype grec est un témoignage évident que cet acte a été modelé sur le document grec. Le sigillion de Ljutovid portait la date du mois de juillet avec la septième indiction, ce qui prouve qu'il provenait de 1039. Il fut reçu par l'abbé Pierre, dont le nom, à titre d'abbé, figure sur l'acte de fondation du couvent, provenant de 1023, et sur un acte issu entre 1050 et 1054.[27]

Le prince de Zahumlje, Ljutovid, n'était stratège de la Serbie et de Zahumlje que quelques années après l'insurrection de Vojislav en 1034. Vers 1042 environ Ljutovid subit une défaite pendant la guerre avec Vojislav qui, depuis lors, devint souverain de Ston, capitale de Zahumlje.[28] La Serbie, qui figure entre les titres de Ljutovid, peut donc signifier tout simplement la Dioclée (Zéta) avec la Trébinie que les autorités de Byzance tâchaient en vain d'arracher du pouvoir de Vojislav, ce qui a eu lieu entre 1034—1035 et 1040—1042. Skylitzès dans sa Chronique, concernant le prince de Dioclée Jean Vladimir, appelle aussi cette principauté pays serbe[29].

Un terrain, gouverné par un prince indigène et héréditaire, quoique soumis au régime administratif byzantin, ne povait devenir thème byzantin. Pour mieux comprendre la place qu'occupait ce territoire dans le régime administratif de l'Empire, nous allons nous référer à une analogie. Les sources historiques nous relatent le plus amplement quel rôle jouaient les principautés vassales de Byzance, situées dans le thème de Longobardie (Italie) et dans l'Asie Mineure. J. Gay discerne en Italie du sud au Xe s. trois territoires, possédant chacun une différente organisation administrative, mais appartenant au même thème. Ce sont:

1. Les territoires gouvernés exclusivement par un stratège byzantin et ses représentants.

2. Capoue, Bénévent et Salerne, gouvernés par les princes longobards. Les magistrats byzantins ne fréquentaient ce territoire que dans des cas exceptionnels à titre d'auxilières.

3. La zone transitoire, dans laquelle la sphère d'activité des princes longobards et du stratège n'était pas définie avec précision. Les dits terrains

[25] *Ф. Шишић,* Летопис Попа Дукљанина, p. 214, 215.

[26] *V. Laurent,* Le thème byzantin, op. cit. pass.

[27] *Ф. Шишић,* op. cit. p. 77 et note 54, p. 206. Les actes d'années 1050—1054 édités par I. Kukuljević, Cod. dipl. vol. I, 112—113.

[28] Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus, ed. B. Wassiliewsky — V. Jernstedt, Petropoli, 1896 p. 27, 10—28 (je cite plus loin Cec. Strat.) Sur la date de ces événements comp. les remarques de *J. Ферлуга,* Византиска управа, p. 101.

[29] Scyl. — Cedr. II, 463, 4—5.

Digitized by Google

passaient graduellement sous le contrôle absolu du régime administratif byzantin. Le même cas a eu lieu au Xe s. sur les territoires du gestaldat d'Acérenza, situé entre Lucanie et Apulie, et dans la ville de Matère.[30]

Le régime administratif de la Dioclée était pareil, au début du XIe s., à celui du gastaldat d'Acérenza, administré de nomine par le gastalde, soumis au prince de Salerne, mais en réalité par les magistrats byzantins, soutenus par le garnison grec, stationnant dans la proche Matèra. Le gastaldat d'Acérenza devint ensuite διακράτησις qui formait une partie intégrale du catépanat d'Italie. Le même sort menaçait aussi la Dioclée et les autres principautés serbes.

Les territoires administrés par les archontes — princes vassaux — s'appelaient archonties. Ces archonties portaient aussi le nom de curatories, appellation qui tire son origine du titre de curateur porté par les magistrats byzantins, adjoints aux princes indigènes, qualifiés d'archontes. Parfois ces archontes pouvaient être nommés stratèges. La ville de Melitène qui formait une curatorie fut conquise le 19 mai 934[31] et ce n'est qu' au XIe s. qu'elle fut, sans doute, transformée en un thème ordinaire.[32] La Mésopotamie voisine jouait aussi un certain temps le rôle de curatorie. Elle fut offerte par Constantin Monomaque à Grégoire, fils de Vassague, issu de la famille Baglavouni. Son fils Vahram l'a héritée après son père et y régnat en 1066.[33] Un sceau inédit d'un gouverneur grec de Mésopotamie, qui portait le titre de curateur, provient probablement de cette période.[34] On peut aussi rencontrer des princes arméniens héréditaires qui portent (ainsi que Ljutovid) le titre de stratège dans le „thème" de Taron. Ce „thème" appartenait aux descendants du prince arménien Grégoire Taronite. Ce n'est qu'en 1055 que le thème de Taron fut gouverné par Théodore, fils d'Aaron et petit fils du roi de Macédoine.[35] Les petites principautés géorgiéno-arméniennes, situées dans les limites des thèmes de Théodosiopolis et d'Iberie, formaient aussi, au début du XIe s., des curatories byzantines. En 1023—1024 le patrice révolté, Phers, fils de

[30] *J. Gay*, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867—1071). Paris, 1909 pp. 176—178.

[31] Theophanes Continuatus, rec. I. Bekker, Bonnae p. 416, 23. Georgius Monachus Continuatus, ibid. p. 908, 3. Pseudo-Symeon Magister, ibid. p. 742, 6. Comp. *Г. Осшрогорски,* Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевича, ZRVI SAN 2, 1953, p. 53.

[32] Michael Attaleiates, Historia, rec. I. Bekker, Bonnae, 1953 p. 20. (je cite plus loin Attal.) Scyl. — Cedr. II, 550, l'an 1043. *Н. Скабаланович,* Византийское государство, p. 197.

[33] *Н. Скабаланович,* op. cit. p. 198.

[34] *V. Laurent,* a signalé la présence du sceau daté au XIe siècle dans „La Collection C. Orghidan", Paris 1952 p. 115. Ce savant a édité dans ce travail sous le n. 212 p. 115 un autre sceau mal conservé qui appartenait au juge (?) de Mélitène et de Mésopotamie. Mélitène d'après la lecture de V. Laurent a été appelée „impériale" β(ασιλικῆς). Epithète „impériale", mal attesté sur le sceau, devait témoigner selon V. Laurent que cette région était au XIe siècle un domaine impérial, c'est à dire la curatorie. Dans les sources du XIe siècle Mélitène ne figure que comme un thème commun, administré par patrices — stratèges. Mélitène était curatorie au Xe siècle avant la formation du thème, mais elle n'a jamais été domaine impérial.

[35] *Н. Скабаланович,* Византийское государство, p. 198.

Digitized by Google

Djodjic, prince géorgien, assassina τέσσαρας ἀρχόντων γειτόνων κουράτωρας.[36] Ces archontes, princes indigènes, témoignaient, sans doute, de la sympathie aux insurgés, car ce n'étaient que les curateurs-magistrats grecs qui ont été assassinés par les nobiles révoltés. Ces curateurs grecs ont été durement persécutés par les princes et les nobiles révoltés géorgiéno-arméniens, car les curateurs contrôlaient et amoindrissaient le pouvoir de ceux-ci.

On ne peut pas douter que les principautés serbes la Zéta, la Trébinie, la Bosnie, le Zahumlje et la Rascie possédaient, avant leur affranchissement du „joug romain", un régime administratif pareil à celui des principautés dont nous venons de parler. Elles étaient gouvernées par leurs propres princes qui portaient des titres byzantins de stratèges ou archontes et par des représentants du pouvoir byzantin — les curateurs. Les principautés serbes des princes vassaux étaient, sans doute, jointes par des liens administratifs avec les thèmes byzantins avoisinants. C'est ainsi que la Zéta était liée avec le thème de Dyrrachium ou avec le thème de la Raguse, le Zahumlje avec le même thème, tandis que la Bosnie et la Rascie étaient probablement liées avec le thème byzantin, situé le long de la frontière nord-ouest de l'Empire byzantin.

II

Le thème byzantin de Serbie ne peut donc être situé sur les terrains maritimes de Serbie, car ils étaient occupés par les principautés vassales. Dans la seconde partie de notre article, nous allons nous occuper des possessions de l'Empire byzantin, situées au fond de la péninsule des Balkans, avoisinées de la Rascie et de la Bosnie. La ville de Sirmium était le centre de ces possessions byzantines. L'origine de ce thème est étroitement liée avec la personne de Constantin Diogène, qui portait le titre de stratège de Sirmium, comme nous relatent les sources, et celui de stratège de Serbie sur ses sceaux. Tous les savants, qui se sont occupés de ce problème, sont d'accord que le Sirmium et la Serbie formaient des thèmes différents. Mais jusqu'à présent, comme nous venons de le voir, on n'a pas pu localiser, avec toute certitude, l'emplacement du thème de Serbie.

V. Laurent est d'avis que Constantin Diogène était prédécesseur de Théophile Érotikos, qui, pendant son gouvernement en 1034—1035 en Dioclée (Zéta), portait le titre de stratège de Serbie.

Comme Diogène était déjà mort en automne 1031, son gouvernement devait donc avoir lieu dans les années vingt du XIe s. et nous savons qu'à cette période Vojislav était prince de Dioclée. La Serbie, administrée par Diogène, n'est donc pas située à Dioclée. Ce problème, si difficile, n'a non plus été résolu par F. Dölger qui propose de substituer l'appellation de Serrès à la place de Serbie[37], car sur les sceaux, qui ont étaient publiés, figure la légende: Σέρβας, Σερβήας.

Pour pouvoir répondre à la question où était situé le thème de Serbie, dont le nom est mentionné sur les sceaux de Constantin Diogène et dans quelles années il était son stratège, nous devons, autant que possible, présenter son curriculum vitae et surtout son cursus honorum.

[36] Scyl. - Cedr. II, 478, 16.
[37] *F. Dölger* dans Byzantinische Zeitschrift, 43, 1950 p. 493.

Digitized by Google

Entre 1014 et 1018 Constantin Diogène était stratège de Thessalonique et heguémon de tagma des Scholes d'Occident. Il possédait le titre élevé de patrice[38] et commandait une partie de l'armée qui était soumise au domestique de l'Occident, peut-être était-il aussi archigètes ou stratilate (duc?) d'Occident. Les historiens sont d'avis que Constantin Diogène, étant gouverneur de Thessalonique, portait aussi le titre de catépan, dignité qui figure sur le sceau provenant de cette époque.[39] Cependant, Constantin Diogène, possesseur du sigillion avec le titre de catépan de Thessalonique, était un personnage tout à fait différent et vivait beaucoup plus tard, car le titre de protoproèdre qui figure sur ce sceau ne fut introduit qu'à la seconde moitié du XIe s.[40] C'est justement à cette période que le petit fils du patrice Constantin Diogène occupait dans la hiérarchie byzantine un poste très élevé et s'appelait aussi Constantin Diogène. Il était fils du basileus Romain IV et de la fille du prince bulgare Alousianos et fut né avant l'avènement au trône de Romain IV.[41] En 1068 le jeune Constantin était déjà marié à Théodore Comnène, soeur d'Alexis Ier et, d'après la Chronique de Nicéphore Bryennios, périt en 1069 dans la bataille avec les Turcs.[42] Anne Comnène relate toutefois qu'en 1069 périt non Constantin, mais Léon Diogène.[43] Il se peut que Constantin mourut sur le champ de bataille avec les Turcs quelques années plus tard, peut — être après la défaite à Mantzikert en 1071, d'où vient la différence qui existe entre les textes d'Anne Comnène et ceux de Nicéphore Bryennios. Constantin Diogène pouvait être nommé catépan de Thessalonique par son père Romain IV (1068—1071). Son prédécesseur, Théodore Dalassin, duc de Thessalonique en 1063, possedait le titre de proèdre, presque de la même importance que celui de protoproèdre, porté par Constantin. Le patrice Constantin Diogène, aïeul de Constantin, protoproèdre et catépan de Thessalonique, ne portait donc que le titre de stratège de Thessalonique. Après la conquête du Royaume de la Macédoine, lorsque la majorité de commandants byzantins a été obligée de remplir de nouvelles charges administratives, Constantin Diogène reçut en 1018 des territoires avoisinés de la principauté du stratilate bulgare Sermon, souverain de Sirmium. Skylitzès appelle Constantin Diogène archonte des terrains avoisinés à la principauté de Sirmium, ὁ τῶν ἐκεῖσε μερῶν ἄρχων.[44] Il est possible que ces terrains s'étendaient sur le territoire appelé plus tard Paristrion Occidental avec la capitale à Braničevo. Le sigillion de Basile II, destiné à l'archevêché d'Ohride, provenant de l'an 1019, énumère sur ce terrain: l'évêché de Belgrade, comprenant cinq castra[45],

[38] Scyl.-Cedr. II, 461, 15—16, 466, 6—7. Il était patrice en 1031, ibid. 497, 8.

[39] Comp. *St. Kyriakides*, Βυζαντιναὶ Μελέται. II — V, Thessalonique 1937, p. 228. Le sceau a été édité par *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, p. 103 n. 5.

[40] *Ch. Diehl*, De la signification du titre de „proèdre" à Byzance, Mélanges G. Schlumberger. I. Paris, 1924; p. 113 note 1.

[41] Scylitzes Continuatus, ed. Bonn, 1839, p. 678, 22—24.

[42] Nic. Bryennios, p. 24, 8—10, 99, 3—7.

[43] Anna Comnena, ed. B. Leib. lib. X, cap. II/2 vol. II p. 190.

[44] Scyl.-Cedr. II, 474, 9.

[45] Comp. *Cm. Новаковић*, Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија од 1019 и 1020 г. Глас САН. 76, 1908, p. 42—45.

Digitized by Google

l'évêché de Braničevo, contenant sept castra[46] et l'évêché de Vidine appartenant, peut-être, au même territoire.[47] Ce territoire, appelé Paristrion braničévien, était séparé du thème de Niš par la Silva Bulgarorum.

Constantin Diogène, ἄρχων τῶν ἐκεῖσε μερῶν (c'est-à-dire archonte du Paristrion braničevien) en 1019, après l'assassinat de Sermon, conquit sa principauté et fut nommé, par le basileus, gouverneur de la ville de Sirmium et de la province acquise. Skylitzès ne mentionne point que l'acquisition des terrains de la principauté de Sermon, récemment soumis par Constantin, se liat avec son renoncement aux territoires avoisinés qu'il gouvernait jadis.[48] Il est évident que Constantin Diogène a concentré entre ses mains le pouvoir qu'il exerçait sur la principauté de Sermon (ἡ νεόκτητος χώρα) et sur le territoire avoisiné qu'il gouvernait autrefois (τὰ ἐκεῖσε μέρη).

Constantin Diogène, qui était jadis stratège de Thessalonique et commandant de l'une des tagma des Scholes d'Occident, patrice, sans doute, à cette période ne pouvait devenir que stratège d'un thème indépendant. N. Bănescu trouve cependant que la stratégie byzantine de Sirmium ne formait qu'une partie du catépanat de Bulgarie et par conséquent Constantin Diogène, comme gouverneur de Sirmium, était soumis aux ordres de David Arianitès, catépan de Bulgarie. Il est douteux que Constantin puisse dépendre de David Arianitès, car les deux occupaient, avant 1018, la même place dans la hiérarchie byzantine, remplissant successivement la même fonction de stratège de Thessalonique. En 1027 environ, le basileus Constantin VIII a nommé Constantin Diogène duc de Thessalonique et de Bulgarie, le laissant en même temps à la place de stratège de Sirmium.[49] En 1029 Constantin, accusé de prendre part au complot contre Romain IV Argyre, fut déplacé par ce basileus à une charge plus basse, celle de stratège du thème des Thracésiens. Quelques mois plus tard il fut emprisonné

---

[46] *Ibid.* p. 36—42.

[47] *Й. Иванов*, Български старини изъ Македония, София 1932² p. 558. *M. Sesan*, Impărtirea administrativă a imperiului bizantin timpul Comnenilor şi Angelilor (1081—1204). Candela Cernauţi vol. 52, 1942, p. 571—698, (voir p. 620), trouve sans preuves, que Vidin appartenait au thème de Paristrion de l'est. Au confin du XIe et XIIe siècle Vidin appartenait plutôt au bithème de Niš et de Braničevo. Sur Vidin au Moyen Age et sa forteresse comp. *И. Велков*, Един тухлен надпис на Бабини Видини кули, Известия на Български Археологически Институт, 17, 1950, p. 116—120.

[48] Scyl.-Cedr. II, 474, 24.

[49] Scylitzes mentionne deux fois sa nomination à la charge de duc: pour la première fois quand il décrit les événements qui ont eu lieu au thème de Bulgarie à l'époque de l' invasion des Pétchénègues en 1027 (Scyl.-Cedr. II, 483, 20—21), et pour la seconde fois lorsqu' il relate les faits concernant le complot concerté contre Romain III Argyre il mentionne que Constantin Diogène stratège de Sirmium était déjà alors duc de Thessalonique (ibid. II, 487, 17). *Н. Скабаланович*, op. cit. p. 223 note 4, a déjà remarqué que Scylitzes dans ses deux mentions relate la même nomination de l'année 1027. Cependant ce savant russe jugeait à tort que Constantin a été nommé rien que duc de Thessalonique et non aussi gouverneur de Bulgarie. Toutefois le sceau de Constantin où il figure en même temps comme le duc de Thessalonique et de Bulgarie disperse le doute de Skabalanovič. Zonaras, ed. Bonn, III, 1897, p. 571 lib. XVII, 10 et la traduction paléoslave de la continuation de la Chronique de Syméon Logothète (le texte grec n'est pas édité) écrivent que Constantin Diogène, étant duc de Bulgarie, continuait à gouverner le thème de Sirmium. Comp. *P. Lemerle*, Les Philipes p. 151; *В. Златарски*, История II p. 14 note 4.

Digitized by Google

pour avoir participé dans un nouveau complot. Il mourut en automne 1034 à Constantinople pendant les investigations, dans des circonstances assez suspectes.[50]

Sur le sceau publié par V. Laurent, Constantin Diogène porte le titre de stratège de Serbie.[51] Le cursus honorum de son propriétaire, présenté ci-dessus, témoigne que le sceau pouvait provenir seulement de la période où Diogène a cessé d'être stratège de Thessalonique et ne possédait pas encore la charge élevée de duc de Thessalonique et de Bulgarie. Le sceau doit donc provenir de la période renfermant les années 1018—1027. Sur un autre sceau du même personnage, provenant des années 1027—1029 (sur lequel figure le nom d'un seul thème de Bulgarie, c'est-à-dire l'un des trois thèmes gouvernés pendant ces deux années par Diogène) — Constantin porte déjà le titre de duc.[52] Dans cette période 1018—1027 Constantin Diogène ne gouvernait que la région de Sirmium — ἡ νεόκτητος χώρα et de Paristrion braničévien — τὰ ἐκεῖσε μέρη. Il est donc évident que le titre de stratège de Serbie, qui figure sur le premier sceau, reflète cette fonction de Diogène.

A présent nous allons nous occuper des données fournies par un autre sceau de Constantin, muni de titres d'anthypatos-patrice et de duc de Thessalonique, de Bulgarie et de Serbie (Σέρβας).[53] Ce sceau peut provenir seulement des années 1027—1029, quand Constantin, selon les chroniques, était duc de Thessalonique, de Bulgarie et de Sirmium.[54] L'opinion de N. Bănescu que le sceau provient du temps de l'expédition de Constantin Diogène contre le roi macédonien-bulgare Jean Vladislav, est sans fondement et fut rejetée de concert par tous les autres érudits.[55] H. Glykatzi-Ahrweiler date le sceau à la période de 1027—1029 et suppose que ce document sigillographique porte non les charges actuelles de Constantin Diogène, mais les dignités de son cursus honorum.[56] Cependant, nous ne connaissons point les sceaux avec la légende qui énumère les dignités du cursus honorum. Le dit sceau de Diogène serait donc une exception à la règle.

Les sources prouvent que Constantin embrassa simultanément la fonction de duc de Thessalonique et celle de Bulgarie. Cette partie de la légende qui renferme les noms de Thessalonique et de Bulgarie exprime certainement les charges remplies par le signataire au moment de la frappe du sceau.

---

[50] Scyl. - Cedr. II, 498, 18 sq; comp. *H. Скабаланович*, op. cit. p. 22.

[51] La légende du sceau est suivante; +Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνσταντίνῳ στρατ(ι)γῷ Σερβήας τῷ Διογένῃ.

V. Laurent, Le thème byzantin de Serbie pass., est d'avis que Diogène est devenu stratège de Serbie étant déjà duc de Thessalonique et de Bulgarie. *Г. Осшрогорски*, Историја Византије, p. 298 note 1, insiste sur le fait que Constantin Diogène ne porta sur ce sceau que le titre de stratège de Serbie et ces deux grands thèmes n'y figurent point.

[52] Comp. *G. Schlumberger*, Sigillographie, p. 240.

[53] Le sceau a été édité par *J. Svencicky*, Byzantinische Bleisiegel op. cit. p. 493.

[54] Comp. ci-dessus note 48.

[55] *N. Bănescu*, Les duchés, pp. 124, 125, comp. *Г. Лишаврин*. Болгария и Византия, Москва 1960, p. 270—271.

[56] *H. Glykatzi-Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe—XIe siècles. Bulletin de Correspondance Hellenique, Paris—Athènes 1960, pp. 60, 61.

Digitized by Google

Le troisième nom, celui de la Serbie, qui figure sur cette bulle, correspond au troisième thème, gouverné par Diogène en ce temps, c'est-à-dire au thème de Sirmium. Les deux sceaux de Diogène, portant le nom de la Serbie, prouvent que ces deux thèmes ne font qu'un seul, mais à double nom. Le premier des deux noms, celui de la Serbie, provient du pays, le second, celui de Sirmium — de l'appellation de sa capitale. Les thèmes à double nom sont en usage à Byzance, ce qui est confirmé par les noms des thèmes voisins, comme, par exemple, ceux de Dalmatie-Zara, Paristrion-Dristra, Bulgarie-Scopie, Macédoine-Andrinople, et en Asie: Cibyrrhéotes-Attalie ou Thracésiens-Ephèse.

Les sceaux de Constantin prouvent qu'au moins une partie du thème, gouverné par Diogène, occupait les terrains serbes qui s'étendaient au long de la rive droite de la Save et du Danube et atteignaient la Silva Bulgarorum. Constantin Porphyrogénète mentionne déjà que la Serbie s'étendait jusqu'aux rives de la Save, les terrains entre la Drine et la Bosna — affluents de la Save — y compris. Le castrum de Salines, ainsi que la joupanie serbe „Bosona", étaient situés à cet endroit.[57] D'après le Prêtre de Dioclée, au temps du prince Časlav (Xe s.), les frontières de la Serbie atteignaient la rivière de la Save. Un peu plus tard, au temps du roi semi-légendaire, Belus, les „partes Sremani", situés au sud de la Save, appartenaient au pays serbe.[58] Cependant, les noms de „partes Sremani" et de „terra Sirmiensis" n'étaient pas encore connus au Xe et XIe s. Constantin Porphyrogénète, en parlant de la contrée, qui portera plus tard le nom de Sirmium, l'appelle „région située entre la Save et le Danube".[59] Nicéphore Bryennios (au confin du XIe—XIIe s.), décrivant les faits qui se liaient avec le déclenchement de l'insurrection en Macédoine (1072), mentionne que Byzance a perdu alors Σίρμιον καὶ τὰ περὶ τὸν Σαβίαν ποταμὸν χωρία καὶ αἱ Παρίστριοι πόλεις αἱ μέχρι Βυδίνης.[60]

Le nom de „Sremani" ne se rencontre qu'à la seconde moitié du XIIe s. chez le Prêtre de Dioclée et chez les écrivains grecs: Jean Kinnamos et Nicétas Choniatès. La région de Sirmium, mentionnée dans ces chroniques, était divisée en: „Sirmium citerior" situé au nord de la Save, et „Sirmium ulterior" — au sud de la Save. „Sirmium ulterior" comprenait Mačva, dans le bassin de Kolubare, et la partie du nord de la Rascie, c'est-à-dire les terrains serbes. M. Dinić joint l'origine des deux régions, portant chacune le nom de Sirmium, avec le partage de l'évêché de Sirmium vers 1072 en deux parties: l'une — catholique hongroise et l'autre — orthodoxe byzantine.[61] M. Dinić n'a pas pris en considération que le rite orthodoxe se maintint même dans la partie hongroise, malgré que ce royaume était en somme catholique. Le fait qu'il existait deux Sirmium tire son origine plutôt du partage poli-

---

[57] Constantine Porphyrogenitus, De adm. imp., ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949, cap. 32 p. 160, 149, 149—151; je cite plus loin C. P. De adm. imp.

[58] Летопис Попа Дукљанина, *Ф. Шишић*, p. 316, 322. *М. Динић*, Средњевековни Срем, Гласник Историског Друштва у Новом Саду, 4, 1931 fasc. 1 p. 1—12. *Н. Радојчић*, Дукљанин о Срему, ibid. 3, 1930 p. 22 sq.

[59] C. P. De adm. imp. cap. 42, p. 182, 19—20.

[60] Nicephorus Bryennios p. 100, 19—21.

[61] *М. Динић*, op. cit., passim.

Digitized by Google

tique de ces terrains et de l'établissement de la frontière byzantino-hongroise sur la rive de la Save.

Les pays byzantins, situés le long de la Save au XIe s. quand la dénomination de „pays sirmiens“ n'existait pas encore, étaient appelés, surtout ceux de la partie du sud, pays serbes, et les Byzantins traitaient leurs habitants en Serbes.[62] Les Grecs appelaient aussi Serbes la population mixte qui habitait Paristrion braničévien. En 1172 Henri le Lion, duc de Saxe, pendant son pélérinage armé en Terre Sainte, entra en discorde avec les Serbes, habitants de la ville de Raven, située dans le thème de Braničevo au milleu de la Silva Bulgarorum.[63] Kékauménos — qui vécut dans la seconde moitié du XIe s. — relate que les terrains, situés au sud de la Save et du Danube (où jadis se trouvaient les Valaques), étaient habités, en son temps, par les Serbes, qui occupaient des lieux fortifiés et inaccessibles.[64] Probablement Kékauménos, en parlant des Serbes établis sur le territoire de Paristrion d'Occident, n'avait pas en vue seulement l'appartenance strictement ethnique, mais aussi la dépendance administrative. Il donne le nom de Serbes aux habitants slaves du thème de Serbie qui comprenait dans cette période les terrains situés aux bords de la Save et du courrant moyen du Danube et s'étendaient jusqu'à la plaine de Timok et à la ville de Vidine. Ce thème a été appelé „thème de Serbie“, parce qu'il contenait le banat de Bosnie et la joupanie de Rascie qui ont été soumis au stratège de la Serbie, appelé aussi stratège de Sirmium.

La chronique latine du XIVe s. de Jean archidiacre de Gorica (Gercs en hongrois), écrite en Croatie, nous donne des renseignements sur Constantin Diogène, gouverneur de Sirmium.[65] Toutefois l'authenticité de ce texte reste douteuse, jusqu'à présent. Les savants croates (Vj. Klaić, F. Šišić) étaient d'avis que la chronique, conservée en fragments, n'était qu'un faux moderne.[66] Le savant hongrois M. Sufflay plaidait pour son authenticité.[67] C. M. Macartney a pris partie pour cette opinion, écrivant que l'auteur de la chronique puisait ses informations „from the extant Hungarian Chronicle.“[68] Jean archidiacre de Gorica relate qu'Etienne Ier, roi d'Hongrie, après la victoire remportée sur l'empereur Conrad II, à l'aide du roi de Croatie Cresimir III en 1031, lui rendit cette partie de la Slavonie que possédaient alors les Hongrois „nam pars a decenio Diogeni duci Syrmensi parebat“. Ces données

[62] *Gy Györffy,* Das Güterverzeichnis des griechischen Kloster zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. 5, 1959, p. 9—74.

[63] Arnoldi Chronica Slavorum. lib. I. cap. 3. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, t. XXI p. 118.

[64] Cec. Strat. p. 74. Sv. Prvanović, Ko je bio hrvatski knez Borna (Da li je poreklom iz Istočne Srbije), Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb. 311, 1957 pp. 309, 310, tâchait de prouver se basant sur cette information que les tribus de Braničéviens et des Timočéviens habitant dans la vallée de Timok appartenaient au peuple serbe.

[65] Ed. Theiner, Monumenta Slavorum Meridionalium, VII, p. 471—473.

[66] Comp. les remarques de *J. Buturac* et de *J. Šidak* dans Enciklopedija Jugoslavije v. 4, 1959, pp. 400, 401.

[67] *M. Sufflay,* János Gerczei föesperes kronikája törédékeröl. Századok, 1904, p. 511—536.

[68] *C. M. Macartney,* The Medieval Hungarian Historiens, Cambridge 1953, pp. 150, 151 180.

Digitized by Google

nous informent donc que Constantin Diogène s'empara en 1020 environ de la partie sud de la Slavonie.

Constantin Diogène, étant stratège de Serbie, résidait à Sirmium. Les gouverneurs (stratèges) de petits thèmes, qui faisaient partie du thème de Serbie, lui étaient subordonnés. L'un de ces gouverneurs administrait Belgrade. Dans „Les miracles de saint Syméon Ier" se trouve une notice provenant des années 1020—1030 et concernant un „princeps civitatis", Grec de Belgrade qui retenait les pèlerins voulant quitter les frontières de Byzance.[69]

L'histoire postérieure du thème de Serbie (de Sirmium) est difficile à reproduire à défaut de sources. La pression des Hongrois sur la ville de Sirmium et les terrains serbes, situés aux bords de la Save, a causé le déplacement du centre du thème qui se trouvait à Sirmium et qui s'affermit dans des Villes Danubiennes de Belgrade et de Braničevo. Ces deux villes devinrent des résidences des stratèges du thème. Après le déplacement de la capitale du thème de l'ouest à l'est, le thème de Serbie était appelé de plus en plus souvent thème des Villes Danubiennes ou Paristrion belgrado-braničévien.

Pendant les troubles qui ont eu lieu à Byzance et qui ont duré entre le 8 juin et le 1 septembre 1057, Isaac Comnène fut élevé au trône. A la suite de ces événements les Hongrois ont traversé les frontières de Byzance et conquis la forteresse de Sirmium. C'est alors que le palatin hongrois Rado a conféré en 1057 à l'évêché de Pecs (ou de Cinq Églises) „monasterium meum sancti Demetri supra zavam fluvium, quod bellicis laboribus cum tota provincia illa sancte corone rectificavi et iterum acquisivi". Cette chartre n'est connue que par la copie qui se trouve dans un cartulaire de faux du couvent de Somogyvári provenant de 1404. G. I. Pauler (1899) trouvait cependant que la première partie de la chartre est basée sur un texte authentique.[70] J. Karacsony (1902) supposait que le document de Rado n'est qu'un faux. Gy. Györffy le trouve forgé probablement au cours du règne d'André II (mort en 1235). Cependant il y avait au XIe s. des chartres authentiques de l'évêché des Cinq Églises (Pecs), comme par exemple le document de 1091, d'où on a pu puiser l'information concernant la donation du palatin Rado. Actuellement ces chartres sont perdues.[71]

La meilleure preuve qu'elles existaient c'est le fait que la phrase annonçant la prise de Sirmium par le palatin Rado, mentionnée dans le faux de 1057, donne la même date à cet événement que les chroniques byzantines qui décrivent le commencement de la guerre hongroiso-byzantine. Cette guerre, d'après les sources grecques, finit par l'acquisition de Sirmium par les Grecs en 1059.[72]

---

[69] Ex miraculis sancti Symeonis I auctore Ebervino. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, VII. p. 209—211. Sur la date de cette source v. les remarques de Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, II, p. 119.

[70] De nombreuses éditions de ce privilège et littérature concernant ce sujet enumère *T. Szentpetétery*, Regesta regum stirpis Arpadianae critico-díplomatica. v. I fasc. 1, Budapest 1923, n. 14, p. 7; comp. aussi *Gy. Györffy*, Das Güterverzeichnis, p. 64—65.

[71] *Gy. Györffy*, Das Güterverzeichnis, p. 65—67.

[72] Comp. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden der oströmischen Reiches, II n. 942.

Digitized by Google

Il se peut que pendant cette guerre le Romain Diogène, fils de Constantin Diogène, exerçait la charge de l'archonte τῶν περὶ τὸν Ἴστρον πόλεων et faisait la guerre avec Sauromates. Il fut sauvé du danger par Nicéphore Botaniate. Romain Diogène gagna alors la confiance et l'estime des Sauromates.[73] En 1067, lorsqu'il était gouverneur de la Serdique, il a pu recourir à leur secours pour organiser une émeute et s'élever contre le basileus Constantin X. Attaleiate donne toujours aux Hongrois le nom de Sauromates.[74] Ce fait permet à N. Skabalanovič de supposer que Romain Diogène a eu recours en 1067 aux Hongrois avec lesquels il était lié pendant la guerre de 1057—1059, lorsqu'il était gouverneur de Sirmium et de Paristrion belgrado-braničevien.[75] V. Zlatarski et N. Bănescu envisagent ce problème d'un point de vue tout à fait différent. Les deux savants sont d'avis que cette fois Attaleiate appelait Sauromates les Pétchénègues et que la guerre faite par Romain Diogène et Nicéphore Botaniate peut être identifiée avec celle qui a été it faite contre les Pétchénègues en 1053 – d'après N. Bănescu[76], et en 1059—1060 d'après V. Zlatarski.[77] Cette interprétation est contradictoire au texte de la Chronique d'Attaleiate où justement les Hongrois sont appelés Sauromates, tandis que les Pétchénègues ne figurent que sous leur propre nom.[78]

Pendant la guerre avec les Hongrois en 1057—1059 Romain Diogène était, comme nous voyons, gouverneur de Paristrion braničevien et Nicéphore Botaniate qui — pendant les opérations militaires lui est venu en aide — devait probablement être gouverneur de Paristrion de Dristra. Ce fait permet d'apprécier avec justesse l'information suivante qui se rapporte aux gouverneurs des deux thèmes de Paristrion. Attaleiate, décrivant la guerre de 1065 faite avec les Ousoï, relate que les Villes Danubiennes étaient administrées en cette année par deux magistres: Basile Apokapès et Nicéphore Botaniate. [79] V. Zlatarski insiste sur la forme du participe présent employé au singulier ἐπάρχοντος, qui figure dans l'édition de Bonn de la Chronique d'Attaleiate. Il interprète que ce participe peut se rapporter seulement à Basile Apokapès. De là il put déduire que Nicéphore Botaniate n'était pas alors gouverneur de Paristrion.[80] L'emploi du participe présent au singulier peut être une faute d'édition, peut-être était-il déjà dans le manuscrit, car J. Skylitzès, qui connaissait des manuscrits plus anciens de la Chronique d'Atta-

---

[73] Attal., p. 97, 19 sq.

[74] Attal., p. 66. La description de la marche d'Isaac Comnène contre les Hongrois). Attaleiates donne aussi le nom de Sauromates aux Allemands — mercenaires dans l'armée de Romain IV Diogène en Asie (Attal. p. 147, 1). Ces Allemands portant aussi le nom de Sauromates provenaient sans doute des troupes militaires du roi Salomon d'Hongrie, qui était fervent adhérent de l'Allemagne. De l'emploi par Attaleiates du terme Sauromates pour designer les Hongrois comp. les remarques de Gy. Moravcsik, Bizánc és a Magyorság, Budapest, 1953 — le tableau à la fin du travail.

[75] *Н. Скабаланович*, Византийское государство, p. 98 sq. p. 98 sq.

[76] *N. Bănescu,* Les duchés, p. 30 sq.

[77] *В. Златарски*. История, II, p. 113 note 1.

[78] Attal. pp. $30_{,6}$, $40_{,19}$, $83_{,3}$, $85_{,24}$, $87_{,20}$, $205_{,6}$, $209_{,9}$, $261_{,21}$, $290_{,16}$, $298_{,11}$, $302_{,2}$.

[79] Attal. p. 83, 10 sq.

[80] *В. Златарски,* История, II, pp. 493, 494.

Digitized by Google

leiate, emploie la forme du pluriel ἀρχόντων.[81] Jean Zonaras disposait, vraisemblablement, d'une autre source, car, décrivant cette guerre, il a cité les deux gouverneurs en sens inverse, mais il les appelle tous les deux archontes des Villes Danubiennes.[82] Nicéphore Botaniate était — comme nous l'avons vu — déjà en 1058, environ, gouverneur de Paristrion de Dristra, delà vient que Basile Apokapès devait être en 1065 gouverneur de Paristrion de Braničevo et non de Paristrion d'Orient.[83]

Le duc Nichota (Nicétas) était le dernier gouverneur byzantin du thème de Serbie, dont le pouvoir s'étendait encore au XIe s. sur la ville de Sirmium et les pays situés aux bords de la Save. Ce personnage est mentionné par les chroniques hongroises qui donnent la description de la guerre byzantino-hongroise de 1072—1073.[84]

Les savants qui niaient l'existence du thème de Serbie, étaient d'avis que Nichota avait été seulement commandant de la forteresse de Belgrade.[85] Mais son titre élevé de dux, que les chroniques hongroises ne donnent qu' aux princes régnants et aux margraves, nous autorise d'affirmer qu'il était gouverneur d'un thème indépendant. Le fait qu'il devat être gouverneur du thème de Serbie est confirmé aussi par le rôle qu'il jouait pendant la guerre de 1072. Le duc Nichota était commandant en chef de l'armée byzantine dis-

---

[81] Scyl. - Cont. p. 656. Sur problème du manuscrit d'Attaleiate usité par Scylitzes continuatus et de la necessité de son reédition comp. les remarques de *A. Pertusi*, Per la critica del testo della „Storia" di Michele Attaliate, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 7, 1958, pp. 59—73, et de *A. P. Každan* dans Византийский Временник, 18, 1958, pp. 282—287.

[82] Zonaras ed. Dindorfii, IV, 199, 20—29.

[83] Basile Apocapès était identifié avec le magistre Basile Paradounavis mentionné par le religieux Théodule dans le colophon du 4. IV. 1059 et placé parmis les gouverneurs des thèmes de l'Orient. Ce colophon est édité par *Σπ. Λάμπρος* dans Νέος Ἑλληνομνήμων d'ápres ms. Paris Coisl. 263. *N. Bănescu* se basant sur cette notice tâchait de prouver que Basile Apocapès, qui en 1053 était encore patrice et commandant de Mantzikert, en 1059 était déjà gouverneur de Paristrion. Le terme Paradounavis mentionné dans ce colophon signifie d'après N. Bănescu non le nom propre mais l'appelation du thème de Paristrion — Paradounavon. N. Bănescu, Les duchés, p. 84—90. Néanmois *B. Златарски* dans son article Една датирана приписка на гръцки отъ срѣдата на XI вѣкъ, Byzantinoslavica 1, 1929, pp. 22—34, était d'avis que Basile Apocapès et Basile Paradounavis sont deux personnages tout à fait différents. Récemment *R. M. Bartikian* exprime l'opinion que le terme Paradounavis se rapporte dans ce colophon non au magistre Basile mais à Aaron, cité plus haut, qui était prince bulgare et proèdre et duc de Mésopotamie. *P. M. Бартикян*, Относится ли прозвишче Παραδούναβις к магистру Василию в памятной записи монаха Феодула (1059 г.)?, Известя Академии Наук Армянской ССР, Ереван 1959, n. 8 p. 80—86, en arménien, résumé en russe. Cependant la dynastie slave de Macédoine au XIe s. n'a jamais été liée avec les pays danubiens et cela signifie que le mot Paradounavis ne pouvait pas être le surnom d'Aaron. Je suppose que c'était le surnom d'un des stratéges, du thème d'Orient ou c'était un second nom de Basile Apocapès qui fut mentionné par le religiux Théodule comme commandant de Mantzikert.

[84] La plus ancienne de ces chroniques celle de Simon Kezai, décrivant les faits jusqu'à l'année 1280, omet les données des Gesta Hungarorum du XIe s. concernant la guerre de l'an 1072. La description détaillée de cette guerre se trouve dans Chronicon pictum Vindobonense, qu'ont a commencé à écrire en 1358, *ed. I. Szentpétery*, Scriptores Rerum Hungaricarum I, Budapest, 1937 pp. 370—377; comp. aussi Chronicon Posoniense ibid II, p. 39.

[85] *N. Bănescu*, Les duchés, pp. 26, 27.

Digitized by Google

posée sur la Save et le Danube et ce n'est qu'après la défaite qu'il s'est retiré derrière les murs de Belgrade.[86] Les chroniques hongroises ne prétendent même pas que Belgrade — but principal de l'irruption hongroise après la faillite de la ville de Sirmium au commencement de la guerre — était l'unique résidence de Nicétas (Nichota). D'après ces chroniques, Belgrade est devenu, après la défaite des Grecs, le lieu principal de résistance de l'armée de Nicétas, qui, à la suite de la chute de la ville, se défendait encore dans la forteresse de Belgrade. L'occupation par les Hongrois de la ville de Sirmium et des Villes Danubiennes jusqu'à Vidine, a causé la faillite définitive du thème de Serbie qui a eu lieu en 1073 environ.

La partie de l'ancien thème de Serbie, que Byzance a reconquise de nouveau sur les Hongrois, c'est-à-dire les Villes Danubiennes, a été jointe à la région de Niš; de sorte qu'une grande circonscription administrative fut créée entre les années 1073—1096. C'etait le duché byzantin de Niš et de Braničevo bien connu d' après les chroniques du XIIe s. Sur les territoires serbes ce n'est que Jean II Comnène qui organisait des petites circonscriptions administratives d' ordre inférieur. Ce souverain conquit en 1126 une partie de la Rascie et plaça un commandant grec dans la forteresse de Ras (τὸ 'Ρασόν). Toutefois, grâce à l'indolence de Kritoboule, appelé par les chroniques „satrape“, commandant de la forteresse, les Serbes ont reconquis Ras.[87] En 1149 Manuel Ier s'empara de Ras et d'une certaine quantité de petits châteaux et de joupes.[88] Ces acquisitions n'ont pas formé un thème indépendant, mais elles ont été soumises, sans doute, au duc de Scopie ou au duc de Niš.

Ce n'est qu'après l'acquisition de Sirmium et l'assujétissement de Bosnie que le basileus Manuel Ier a restauré l'ancien thème de Sirmium qui, cette fois, n'était appelé „Thème de Serbie“ mais „Duché de Sirmium“. En 1164, en vertu d'une convention conclue avec le roi hongrois Etienne IV, Byzance s'empara de Sirmium, mais rien que pour quelques mois, car, déjà cette même année, Étienne III a conquis Sirmium et Zémoune.[89] En 1165 l'expédition byzantine sous les ordres du basileus Manuel Ier a reconquis Sirmium et Zémoune. A la tête de ce duché fut nommé Michel Gabras, mari d'Eudoxie Comnène, et Michel Branas était son remplaçant.[90] Au commencement du printemps de 1166 le commandant hongrois Denis a vaincu l'armée de Gabras et de Branas. Les vaincus cherchaient un refuge dans la

---

[86] Chronicon Posoniense souligne que le siège de Belgrade a eu lieu après la défaite sur la rivière de Save et post fugam Graecorum et Nichotae ducis, ibid. II, p. 39.

[87] Nicetas Choniates, Historia, rec. I. Bekker, Bonnae, 1835 p. 23, 4—15. Joannes Cinnamus, Epitome rerum, rec. A. Meineke, Bonnae, 1836, lib. I. cap. 5. p. 12, 10.

[88] Cinnamus, lib. III cap. 6, p. 102, 22.

[89] Ibidem, lib. V cap. 13, p. 238, 239, cap. 16, p. 247, 248.

[90] Cinnamus lib. V cap. 16 pp. 247—248. Le titre de Gabras „duc de la terre“ est cité dans lib. VI, cap. 3, p. 258, 1. Comp. les traités suivants concernant ce sujet: *K. Грош*, Из истории Угрии и Славянства в XII веке (1141—1173), Варшава 1889, p. 240, 348—349. *F. Chalandon*, Les Comnènes II. Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912, p. 486, 487. *F. Šišić*, Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, Zagreb 1944, p. 89. *J. Ферлуга*. Византиска управа, p. 130—135.

forteresse de Zémoune.[91] Les terrains perdus et la forteresse de Zémoune sont retournés sous la domination byzantine seulement après la victoire, remportée sur les Hongrois le 8 juillet 1167.[92] Nous ne savons pas au juste quand la Bosnie fut conquise, mais il est probable que ce fait a eu lieu en été 1165, car au mois d'avril 1166 le basileus Manuel portait déjà les titres suivants: Dalmatique, Bosnique, Croatique, Serbique.[93] En 1154 la Bosnie était encore sous la domination du ban Borić qui était vassal et partisan des rois d'Hongrie, hostiles aux basileus.[94]

Le duché de Sirmium n'a pas été de longue durée. Peu de temps après la mort du basileus Manuel Ier (décédé en 1180), l'armée du roi Bela III a mis fin à son existence, ce qui se passa en 1183.[95]

Concluons en quelques mots. La majorité des pays serbes n' a pas été transfigurée en thèmes byzantins; cependant les princes indigènes et les joupans serbes ont été obligés de partager le pouvoir avec les représentants des autorités byzantines qui exerçaient la charge de leurs curateurs. Les principautés qui étaient gouvernées par l'administration locale et les fonctionnaires byzantins, comme nous l'ont prouvé les principes du régime administratif introduit à cette période dans les principautés de la Géorgie et de l'Arménie, s'appelaient curatories. Byzance tendait à transformer ces curatories en thèmes, mais les habitants serbes avaient une tendance opposée, celle de se soustraire à l'influence byzantine. Nous pouvons noter ce fait en premier lieu en Zéta. Cependant, après 1018 fut créé le thème de Serbie qui s'appelait aussi thème de Sirmium, du nom de sa capitale. Constantin Diogène était son premier stratège. Dans la période postérieure, ce thème était gouverné par Romain Diogène en 1057—1059, environ, par Basile Apokapès en 1065, et par Nicétas en 1072. L'expansion des Hongrois et la chute de Sirmium ont provoqué la faillite du thème de Serbie. Sur ces territoires Manuel Ier forma, pour la seconde fois, une grande circonscription byzantine, appelée duché de Sirmium qui n'a pas duré longtemps.

Warszawa

[91] Cinnamus lib. VI cap. 3, p. 257—258. Comp. aussi cap. 7, p. 271. Nicetas Choniates lib. IV, pp. 173—174.

[92] Cinnamus lib. VI cap. 7, pp. 271—274, Nicetas Choniates, pp. 194—204.

[93] Jus Graecoromanum, ed. *C. E. Zachariae a Lingenthal* III, 492; comp. *J. Ферлуга*, Византиска управа, p. 133.

[94] Cinnamus, lib. III, cap. 19, p. 131.

[95] Nicetas Choniates, p. 301, 341, 359—363. Comp. *V. Laurent*, La Serbie entre Byzance et la Hongrie, Revue Historique du Sud-Est Européen, 18, 1941, p. 109—130.

Digitized by Google

Зборник радова Византолошког института, књ. VIII₂
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № VIII₂
(Mélanges G. Ostrogorsky II)

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

СЛОВЕНСКИ ПРОЛОГ ЖИТИЈА ЦАРИЦЕ ИРИНЕ

На основу сачуваних извора познато је да се Јован, син цара Алексија I Комнина (1081—1118) још као царевић оженио ћерком краља Владислава угарског (1077—1095) Пирошком, у Византији прозваном Ирина. Свакако да су овог пута разлози политичке природе довели византијски двор у сродство са угарском династијом Арпадовића. Цар Алексије је био довољно свестан предстојеће опасности која је Царству запретила од војводе Боемунда, сина Роберта Гвискарда, који је, после претрпљеног пораза у рату са Турцима 1104. године код Харана, почео на Западу да шири пропаганду и скупља крсташе за рат са Византијом. Цару Алексију је било потребно обезбеђење мирних и чак пријатељских односа са северним суседом Угарском, на чијем престолу је био тада краљ Коломан (1095—1116). Са друге стране, Коломану, који је 1102. године добио и хрватску круну, била је потребна подршка византијског цара да би запосео тему Далмацију, коју су, изгледа, 1082. године добили Млечани заједно са осталим привилегијама примљеним од цара Алексија I као награду за помоћ у борби против Роберта Гвискарда.[1] Детаљи о преговорима који су вођени између цара Алексија I и Коломана нису познати. Византијско-угарски односи почели су се развијати у знаку пријатељства и сарадње: Пирошка, ћерка Коломановог претходника дошла је у првој половини 1104. године на византијски двор да би постала супруга Алексијевог сина Јована II. Коломан је врло лако 1105. године заузео градове Задар, Трогир и Сплит, и острва Црес, Лошињ и Раб.[2] Цар Алексије га није у томе спречио.[3] Међутим пријатељски односи између Византије и Угарске нису дуго потрајали. Коломан је, да би обезбедио

[1] *J. Ферлуга,* Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 124.

[2] *F. Šišić,* Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1302), Zagreb 1944, 9 сл.; *J. Ферлуга,* о. с. 127.

[3] Управо чињеница да је Коломан добио ове градове и острва већ 1105. год. опредељује нас за 1104. као годину склапања брака између Јована II и Пирошке—Ирине. *F. Šišić,* о. с. 9 сл.; да је то било око 1108. год. наводи *F. Chalandon,* Les Comnènes II: Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912, 11.

Digitized by Google

престо своме сину Стефану, дао ослепити и затворити свога брата Алмоша и његовог сина Белу. После Коломанове смрти, 3. фебруара 1116. године, Алмош је нашао уточиште на цариградском двору код Јована II (1118—1143) и Пирошке – Ирине. Око њих су се почели окупљати незадовољници из Угарске. Међутим, затегнутост између Византије и Угарске се појавила још раније: већ августа 1115. године Млечани, а у споразуму са царем Алексијем, упали су у тему Далмацију.[4] Тако је старо непријатељство обновљено. „За Византију је, дакле, угарско питање остало до краја комнинске династије на првом месту међу проблемима које је византијска дипломатија требала да реши.[5]

Да се осврнемо на веома оскудне податке о царици Ирини, доцније монахињи Ксенији, које пружају вести византијских и мађарских извора. Ј. Кинам каже да је „цар Јован био ожењен Владислављевом ћерком Ирином, женом која је била чеднија од свих и особито украшена врлином. Од свега што је добијала од цара-мужа или из државне благајне није одвајала деци за наследство, нити је разбацивала на сувишан накит и раскош, него је проводила свој век чинећи свакоме доброчинства ко би је за то молио. У Византу је саградила у славу Пантократора манастир, који по лепоти и величини долази у ред највиђенијих. Таква је била та царица“.[6] О деци рођеној из брака Јована и Ирине говори Н. Хонијат.[7] Вести мађарских хроничара и историчара не употпуњавају ову основну карактеристику о Ирини.[8]

Сви ови веома малобројни подаци о ванредним врлинама царице Ирине, нарочито о њеној побожности, која је навела хроничаре и хагиографе да закључе да је она подигла манастир Пантократора у Цариграду, потврђују се и допуњују и једним црквеним извором, Синаксаром цариградске цркве.[9]

---

[4] *Ј. Ферлуга*, о. с. 128 сл.

[5] *F. Calandon*, о. с. 53.

[6] Cinnamus, ed. Bon. 9, 11—24; 10, 1—8.

[7] Choniates, ed. Bon. 23, 16—23; види о томе *F. Chalandon*, о. с. 11.

[8] Chron. Weingart, C. 10, Oderic Vital II, 830. цит. према *Du-Cange*, Familiae augustae byzantinae II, Paris 1680, 179—180; *Thuróczy*, Chronica Hungarorum, ed. *J. G. Schwandtner*, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I, 1765, 225 сл.

[9] Вест да је Ирина подигла манастир Пантократор, поред Кинама, доносе и Минологиј, Венеција 1808. август, 65. Синаксар Харгиорита, Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν, Занте 1868, II, 240—242; и *Doukakes*, Μέγας Συναξαριστής, август, 185—187; Syn. CP, 887. 1. 55 сл. цит. према *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin I, Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, Paris 1953, 529 сл. Међутим Типик манастира Пантократора, датиран са месецом октобром 1137, јасно показује да је Јован II, а не Ирина, био његов градитељ. Види *М. П. Безобразов*, Материалы для истории Византийской империи. Ж. М. Н. П. 1887. 66 сл.; *A. Hergès*, Le monastère du Pantokrator à Constantinople, Échos d'Orient II 1898, 73 сл. Да је Јован II подигао манастир Пантократора наводе такође и Choniates, 66 и аноним Sathas, MB, VII, 216, цит. према *R. Janin*, о. с. 529. Иринина улога се сводила само на велики утицај који је она имала приликом изградње манастира на свога супруга — Јована II, тим пре што је Јован II, заузет ратовима на Балкану и источној граници, имао мало слободног времена које је могао посветити изградњи. Премда текст житија даје њој претерано велики значај и назива је градитељицом (κτητορίσσης — ктиторица) ипак се из самог текста житија види

Digitized by Google

Тај Синаксар — зборник кратких житија за сваки дан у години настао у XII веку на бази старијег првобитног минологија[10] — представља такозвани метрички или стиховни минологиј, пошто су испред житија светаца стављене њихове кратке карактеристике у стиховима (обично два јамбска и један хероички).[11] Управо састав о царици Ирини која је умрла вероватно у првој четврти XII века[12], одређује terminus post quem за постанак дела, док се за terminus ante quem узима 1204. година, јер у тексту Синаксара нема ниједног помена о крсташима који су те године разорили и опљачкали цариградске цркве и манастире. Метрички синаксар се појавио у словенској рецензији у XIV веку и сачуван је у више рукописа под именом Стиховног пролога.

Грчки текст житија царице Ирине објављен је 1902. године у белешци уз текст Синаксара који су Боландисти издали према Сирмундовом кодексу.[13] Међутим, Архимандрит Сергије спомиње исти текст у старом словенском преводу Стиховног пролога, према рукопису из 1370. године, који се налази у збирци А. И. Хлудова у Москви (сада у Историческом Музеју у Москви).[14] Текст пролога житија царице Ирине не налази се у штампаном словенском прологу. Недавно је један рукопис овог текста пронашао проф. Владимир Мошин у једном српском рукопису XVI века у збирци манастира Грачанице и цитирао је његов наслов у своме опису те збирке[15], али је мени уступио фотографске снимке дотичног текста ради публиковања.[16]

да се њена улога завршавала утицајем на цара: Царица, једнога дана, пошто је узела цара за руку и увела га у манастир Пантократора, бацивши му се пред ноге, преклињала га је да доврши манастир, да га улепша и учини најлепшим од свих у Цариграду. Јован II јој је то обећао... Види ниже у рукопису.

[10] *Архимандрит Сергије*, Плный мѣсяцесловъ Востока I, Москва 1875, 232 сл.

[11] О томе опширније види: *V. Mošin*, Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svijetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII—XIII vijeka, Zbornik Hist. inst. Jugoslovenske Akademije, Zagreb 1959, 23 сл.

[12] Година смрти царице Ирине није тачно расветљена. Кинам говори о њеној смрти у вези са догађајима на источној граници: „У то доба кападокијски владар Танисман опсео је и освојио град Кастамон. Цар због смрти своје супруге Ирине и због болести није могао ићи у рат". Cinnamus, 14, 3—7; вероватно тумачећи овај Кинамов податак, Иринину смрт у 1134. год. метнули су *Ф. И. Успенский*, История Византийской Империи III, Академия наук СССР, Москва—Ленинград 1948, 203 сл. и *F. Chalandon*, o. c. 11; са 1124. годином Иринину смрт је датирао *Du-Cange*, Familiae augustae byzantinae, 179; Архимандрит Сергије, приликом одређивања постанка Стиховног пролога, дословно каже: „13 август. Успомена на царицу Ирину у монаштву Ксенију, која је саградила манастир Сведржитеља у Цариграду. Умрла 1124". *А. Сергије*, o. c. 212. Да је Ирина умрла 1124. навели су такође *A. Hergès*, o. c. 74; и *R. Janin*, o. c. 530.

[13] Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis opera et studio Hippolyti Delahaye. Bruxellis 1902, 887—890; прештампано 1954.

[14] *Архимандрит Сергије*, o. c. 270.

[15] *В. Мошин*, Рукописи манастира Грачанице, Старине Косова и Метохије, Приштина 1961, 62.

[16] Користим ову прилику да изразим своју захвалност проф. Мошину на драгоценој помоћи и саветима које ми је пружио приликом припремања овог рада.

Digitized by Google

Палеографски опис рукописа који је дао проф. Мошин[17] овде укратко преносимо:

„Папир, 31,5×20,5 cm; 294 листа. Текст је читав.

Писмо по 28 редова: српска редакција с траговима ресавског правописа, с акцентима и спиритусима, с ъ редовно код предлога и код префикса, али не усред речи. Лепи полуустав с облицима наведеног доба: троного т, ѣ с дугом левом квачицом, ѡ с високом средином, тропотезно ж, једнострано ч слично бројки 7, д са сведеним ножицама; овално в с полугласом уписаним у горњу петљу. Укусни иницијали са скромним завојцима и украсним куглицама на стаблу.

Водени знакови: 1) котва у кругу са звездом одозго и контрамарком HS као у дубровачким нотарским књигама из 1577. године; 2) котва с контрам. PC сл. Николаев бр. 76 из 1573. год.; 3) иста котва с контрамарком PS као Николаев бр. 88 из 1580; 4) иста котва с контрамарком IA из 1577—78 год."

Од посебног је значаја упоређивање текста Синаксара са подацима који су сачувани код Кинама. Видимо да се Кинамова карактеристика Ирине у потпуности слаже са оном коју даје Синаксар, а која је нешто опширнија и потпунија. Врло је важан помен тадашњег ванредног уметника — архитекте Нићифора, надзорника радова приликом изградње храма Пантократора, који се упоређује с легендарним градитељем Мојсијеве скиније Веселеилом.[18] Био је у служби царице Ирине[19], а његово име није познато из других извора. Како је Кинамово дело настало после 1180. године (после Манојлове смрти) вероватно да се Кинам могао послужити за своју карактеристику царице Ирине и њеним житијем, које је по свој прилици настало ускоро после смрти царице.

Упоређивање словенског текста са грчким показује да је словенски превод нешто дужи од грчког текста, што сведочи да грчки представља већ извесно скраћивање првобитног текста. Тако је у грчком изостављен цео први одломак где се даје општа карактеристика цаpичиних заслуга у вези са подизањем храма уз истицање њеног утицаја на цара; у даљем тексту недостаје реченица као нпр. о радости у царској породици приликом склапања брака између Јована и Ирине, итд. То нас побуђује да објавимо овде оба текста.

[17] *В. Мошин,* Рукописи манастира Грачанице, 60 сл.

[18] Излазак (Исход), XXXV, 30—35: Тада рече Мојсије синовима Израиљевим: видите, Господ позва по имену Веселеила сина Урије сина Орова од племена Јудина. И напуни га духа божијега, мудрости, разума и знања и вјештине за сваки посао. Да вјешто измишља како се што ради од злата и од сребра и од мједи... итд. гл. XXXV—XL.

[19] *A. Hergès,* o. c. 74; *R. Janin,* o. c. 530.

Digitized by Google

ТЕКСТ

грчки[20]:

Μνήμη τῆς ἀοιδίμου καὶ μακαρίας βασιλίσσης καὶ κτητορίσσης τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Εἰρήνης, τῆς διὰ τοῦ θείου σχήματος μετονομασθείσης Ξένης μοναχῆς.

словенски:

13. августа: Въ тьжде д(ь)нь паметь пр(и)сно вьспоминаемѣи и вьсевл(а)женнеи ц(а)р(и)ци и ктиторици прѣч(ь)стнѣи цр(ь)кви Вьседрьжителꙗ Сп(а)са Х(рист)а Ирыни. агг(е)льскым' же ѡбразѡм(ь) нареченнѣи Ксенiи монахiи.

1. Подоваше же таковѡмоу великомоу и настоещомоу градоу не тьчiю добрыими дѣлесы тлѣѥмыми врѣмены, прѣдаваѥмими помены, исповѣданiе мнѡгыих(ь) моужiи добродѣтелiю назнаемаа красiти же се и радовати, нь и пр(и)сновьспоминаѥмѣи ц(а)р(и)ци и създателныци ѡбытелы Вседрьжителѥвы паче хвалити же се и красити се. Се же ꙗко вет'хыми ѡнѣми лѣты помрачив'шiих' се везь сьврьшенiа во позороующiимь. и сыми красота выс(ть) добротѣ ѡнѣхь потьмнѣишiи. Нь иже и на поновлѥнiе вьсприѥше доволнаа кь радованiю мѣнимо бѣше. Кь сим' же и что хотѣщаа прѣдлежещiих(ь), иже и ѡт(ь) самынх(ь) ѡснованiи тое пр(и)сно вьспоминаемою ц(а)р(н)цею вьздвижен'номоу. мановениемь и разоумѣнiемь дрьжавнааго ц(а)ра. вь славоу и бл(а)годаренiе праславлышаго (!) нхь. вѣн'цоподателю вьседрьжителю б(ог)оу, и Сп(а)соу нашемоу I(соусо)у Х(рист)оу добротою и свѣтлостiю, им' же и великыи градь таковыи хвалит се. и врѣмены сьстарѣв'шiими се и почрьнѣвшiими. Ѥже ѡт(ь) сыкыих(ь) посилаемыми лоучами, ѡзарившiих' же и просвѣтившiих(ь). Се же ꙗко вьсакыѥ добродѣтелы вьспрiем'шiи изьдѣтьства, и прiѥтилище бл(а)-

[20] Текст доносимо према Synax. Eccl. Const., ed. Delehaye, col. 887—90.

гынмь бывшіа, сицевыми бо и б(о)гомь вѣнчанномоу и багрѣннородномоу ц(а)роу съчетана бывшіи, красота показавшіа се, не тьчію иже шт(ь) ц(а)рьскааго багра прозѣбшіимь, и ц(а)рскыимь вьспитаномь бывшіи, ꙗко соущіимь прѣжде ѥе цр(ь)нчьскыхь назнаменаніи. ꙗко же вьмѣнившіи се и бывшіꙗ еже сь нѥю кореноу вьсакшмоу доброу, прьво шбразоуемаа печать, нь и томоу самомоу ц(а)рствоующомоу градоу.

2. Αὕτη ἡ ἐν βασιλίσσαις ἀοίδιμος γεννητόρων μὲν προῆλθεν εὐτυχῶν δυσμικῶν βασιλέων· ἐξ ἁπαλῶν δὲ ὡς εἰπεῖν ὀνύχων ὥσπερ τὰ τῶν φυτῶν εὐγενῆ ἐδείκνυ καὶ προεχάραττεν, ὁποῖα ἄρα τὰ κατ’ αὐτὴν τῷ χρόνῳ προϊόντα φανήσεται, πάσης αὐτίκα πλήρης εὐκοσμίας οὖσα καὶ χάριτος καὶ συχνῷ κάλλει ψυχῆς ὁμοῦ καὶ σώματος διαλάμπουσα· πρὸς αὔξησιν δὲ ἤδη χωροῦσα καὶ τῇ ἡλικίᾳ προκόπτουσα συνεπεδίδου καὶ ταῖς ἀρεταῖς τελεώτερον καὶ τὰς αὐγὰς λαμπροτέρας τῶν τῆς φύσεως προτερημάτων ἀπήστραπτεν, ὥστε μὴ τοῖς ἐγγὺς λοιπὸν μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς πόρρω τὰ κατ’αὐτὴν δῆλα καταστῆναι καὶ γνώριμα.

2. Сіа оубо пр(и)сно въспоминаѥмаа ц(а)р(и)ца шт(ь) родителіи изыдѣ добрород’ныих(ь) и соугоубныих(ь) ц(а)реи. Изь младых’ бо ноктеи ꙗко же багрородныи садь показа се. Кыи оубо ꙗже ш нѥи и повѣсти начнеть пріѥти. кь лоучьшіимь паче прѣдспѣвающіа, и врѣменемь и вьзрастоу ꙗвлѥна бывшіи, шбычнаа бо вѣше добродѣтелію, иже сь нѥю соущіимь. поне аще и вь оуглѣ или вь клетѣх(ь) крити се ꙗвлѥнно быс(ть) ш нѥи и сказанно.

3. Ἐπεὶ δὲ καὶ ζήτησις ἐγένετο κόρης εὐόπτου καὶ τὸν τρόπον κοσμίας παρὰ τῶν ἀοιδίμων εὐσεβῶν βασιλέων Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Εἰρήνης τῶν ὁμοζύγων καὶ ταύτην εὗρον πάντα ὡς εἰπεῖν πλουτοῦσαν τὰ κάλλιστα, συνάπτουσα τῷ θεοπαρόχῳ αὐτῶν βλαστῷ καὶ πορφυρογεννήτῳ βασιλεῖ Ἰωάννῃ.

3. нь понѥже вьзысканіе быс(ть) отроковици бл(а)голич’нѣи и добродѣтелнѣ пр(и)сно вьспоминаѥмыими и бл(а)говѣрныими ц(а)рьми, Алеѯіа Комнина и Ирыни единосьжительствоующіих(ь), и сію шбрѣт’ше вьсакыми красотами прѣизещ’ноу, сьчеташею б(о)годарованнѣи своеи штраслы багренородномоу ц(а)роу Ішан’ноу. И абые радости и веселіа вьсакаа испльнише.

4. Παῖδας οὖν ἐκ τούτου τεκοῦσα ἄρρενάς τε καὶ θηλείας ἰσαρίθμους ὀκτὼ ἀνῆξε μὲν τούτους μαγαλοπρεπῶς καὶ βασιλικῶς. Τὰ τοῦ βίου δὲ τερπνὰ ὡς οὐδὲν ἡγησαμένη καὶ αὐτὴν δὴ τὴν βασιλείαν, ἀλλὰ τὸ τοῦ Θείου

4. Дѣты оубо породивше, моужьскыѥ полы же и женьскыѥ, сіи речь с(и)новы же и дьщеры рав’ночисльнне, ш семь пожив’шіи иже сь нимь велико лѣпот’нѣ и ц(а)рскыи, житѣискыѥ красоты ни вь что же вь-

Δαβὶδ ἐν ἑαυτῇ συχνῶς ὑποψιθυρίζουσα. Τίς ὠφέλεια ἐν τῷ αἵματί μου ἐν τῷ καταβαίνειν με εἰς διαφθορὰν νυκτὸς καὶ ἡμέρας; οὐκ ἔληγε τὸν Θεὸν θεραπεύουσα, ἐν ταῖς πρὸς τὴν βασίλειον ἀρχὴν τῶν ὑπηκόων ἀναγωγαῖς ἀγαθὴ μεσίτης εὑρισκομένη καὶ τῶν ἐπιδεομένων ἀντιλαμβανομένη καὶ χεῖρα διὰ πάντων τούτοις ὀρέγουσα, ἐλεημοσύναις χαίρουσα καὶ προστασίαις ὀρφανῶν καὶ χηρῶν, ταῖς πρὸς τὰ τῶν μοναστῶν καταγώγια δαπάναις καὶ χορηγίαις, τοῖς ἄλλοις ἁπλῶς οἷς οὐ μετὰ τὸ στέφος μόνον ἀλλὰ καὶ πρὸ τούτου πλείστην ἐπεδείκνυτο τὴν σπουδήν. Τὰ δὲ λοιπὰ τῶν ἀρετῶν αὐτῆς εἴδη καὶ τὸν τῶν χαρίτων ἑσμὸν πῶς ἄν τις καὶ διηγήσαιτο, τὸ πρᾶον τοῦ ἤθους, τὸ ἥσυχον, τὸ ταπεινόν, τὸ πρὸς ἅπαντας συμπαθές, τὸ προσηνές, τὸ χάριεν, τὸ εὐόμιλον, τὸ ἀόργητον, τὸ μηδέποτε κατά τινος θυμῷ ἢ κακώσει ἢ λοιδορίᾳ χρήσασθαι, τὰ δὲ καθ᾿ἑαυτὴν αὖθις μυστικώτερον ἐνεργούμενα, προσευχὴ καὶ νεῦσις πρὸς Θεὸν συνεχής, πένθος καὶ <μετά>νοια καὶ σκυθρωπότης ψυχῆς· ὁ ψαλτὴρ ἀεὶ σχεδὸν ἐπὶ στόματος, ἐγκράτεια σαρκός, τῆξις ἀσκητικὴ καὶ αὐτοσχέδιος δίαιτα καὶ ὅσα τῆς τοιαύτης γνωρίσματα πνευματικῆς καταστάσεως. Ταῦτα δὲ πάντα μὴ ἱκανὰ λογισαμένη πρὸς ὃν εἶχεν ἐν ἑαυτῇ θεοφιλῆ σκοπόν, ὀψέ ποτε καὶ τοῦτον εἰς ἔργον ἄγει, ἄξιον τῇ τῆς ψυχῆς αὐτῆς πτοθέσει καὶ προθυμίᾳ τὴν παρὰ Θεοῦ νεῦσιν εὐτυχήσασα καὶ βοήθειαν.

мѣн'шїи, ꙗко же рещи и то самое ц(а)рство. Дав(и)дово слово вь себѣ пошьптавшїи, каа пол'за вь крьви моеи вьнѥгда сьнити ми вь истлѣнїе, нощїю и д(ь)нїю непрѣстааше м(о)ле б(ог)а. Єго же кь ц(а)рскыимь начет'комь бл(а)гыимы ходатаиствы, и трѣбоующїих(ь) оучрѣждающїи, и вьсакыимь роукоподающїи. нь и м(и)л(о)стиню радостнѣ подавааше, нежели вьзымаѥ комоу. И колика вь роукоу ѥи вьходимаа и прилоучившаа се нищїимь подавааше, сырымь и вьдовамь застоупница. И инокыих(ь) ѡбытѣлыща добыткомь ѡбогатїи. Прочаа же како имамь ѡповѣдати? Кротость, мльчание, смѣренїе, кь всѣмь м(и)л(о)стины, без'гнѥвїе, никогда же кь ꙗрости себѣ подвиже, и прѣтиканїе ни на ѡбадоу. Нь аще и оускладбыти се хотѣ, и то съ цѣломоудрїемь. Бьноу бо плаче и сѣтоуѥ бѣше. И Ѱал'тырь вь оустѣх(ь) ѥе неѡскоудно. вьздрьжанїемь красоующїи се, дроученїю тѣлесномоу радоваше се и хоудости, постьнычьскы изволы жити.

5. Ἐπειδὴ γάρ, ὡς ἔφημεν, τὸ στέφος λαβοῦσα εἰς τὴν βασίλειον ἀνήχθη ταύτην περιωπήν, πάντων τῶν ἄλλων ὑπεριδοῦσα πραγμάτων καὶ πάσας ἄλλας φροντίδας, καὶ ἀναγκαίας εἶναι δοκούσας, ἐν δευτέρῳ λόγῳ θεμένη τὴν βασιλικὴν μονὴν τὴν τῷ ὀνόματι τιμωμένην τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σω-

5. Таковаа же вьса недоволнаа вьмѣнꙗющїи, кь ѥ(сть)ствоу б(о)голюбьз'номоу, ѥже вь себѣ имѣющїи, едва нѣкогда ц(а)рствїю вѣн'ць вьспрїемшїи. и на почетькь ц(а)рствїа възьшьдьшїа, вьса прѣѡбыдѣвшїи, и вса ноуждьнаа и мимоходѣщаа ни вь что же сложившїи. Ц(а)рскаадо храма нарицаѥмаадо Вьседрьжителꙗ

τῆρος ἡμῶν ἐξ αὐτῶν βάθρων συνεστήσατο, τοὺς νῦν ἐν ταύτῃ ὁρωμένους περικαλλεῖς ναοὺς ἀνεγείρασα, ξενῶνάς τε καὶ γηροκομεῖα κάλλει καὶ θέσει καὶ τῇ ἄλλῃ κατασκευῇ κατὰ πάντων τῶν προγεγονότων σχεδὸν παλαιῶν τε καὶ νέων τὸ πρωτεῖον φερόμενα, μεγάλως ἐπὶ τούτοις πᾶσι συναραμένου καὶ τοῦ τὰς μεθόδους καὶ συμμετρίας τῶν τοιούτων οἰκοδομημάτων εὐρύθμως πάνυ καὶ καταλλήλως καὶ προσφυῶς διαταξαμένου νέου Βεσελεὴλ τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς Νικηφόρου — ὃς ἦν αὐτὸς τῶν θεραπόντων ὁ οἰκειότατος — καὶ σπουδὴν ὅτι πολλὴν πρὸς τὴν τούτων οἰκονομίαν καὶ ἀπάρτισιν συνεισφέροντος.

Сп(а)са Х(рист)а б(ог)а нашего въздвиже ѿт ѿснованіа. страннопріемьствіа же, и ѡграды, добрыимь слогомь сіа оукрасившіи, ѿт(ь) прѣжде бывшіих(ь) вет'хым' же и новымь прьва ѿт(ь)ѥмшіи, великаа кь сімь поставльшіи измѣривші таковаа здааніа. Завѣщавшіи и въ оучинившіи бл(а)голичнѣ и пособнѣ и прилѣжнѣ. новомоу Беселеилоу Никіфороу своемоу ѥже соущоу чл(овѣ)коу.

6. Ταῦτα γοῦν οὕτω πάντα τῇ αὐτοῦ συνεργείᾳ ἀπαρτίσασά τε καὶ ἀποκαταστήσασα ἡ σεβασμία αὕτη καὶ ἀοίδιμος βασιλίς, τῇ μεγαλοπόλει ταύτῃ ὡραϊσμά τι τερπνὸν ἀνεστήσατο, χαίρουσα τῇ ἀγαθῇ τοῦ ἔργου ἐκπεραιώσει καὶ ἐπιτυχίᾳ καὶ καλλονῇ καὶ τὴν εὐχαριστίαν τῷ Θεῷ ἀναπέμπουσα. Ἐπεὶ δὲ καὶ μείζονος ἔτι ἐδεῖτο τοῦ βοηθήσοντος, μείζονος καὶ τυγχάνει. Τῆς γὰρ τοῦ βασιλέως χειρὸς καὶ ὁμοζύγου αὐτῆς κατὰ προσήκοντά ποτε καιρὸν ἐπιλαβομένη καὶ ἐν τῷ παρ' αὐτῆς ἀνεγερθέντι περικαλλεῖ τούτῳ ναῷ τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ εἰσελθοῦσα καὶ ἑαυτὴν ἐξαίφνης χαμαὶ προσκαταβαλοῦσα καὶ τὴν κεφαλὴν τῷ ἱερῷ ἐδάφει κολλήσασα· Δέξαι, ὦ δέσποτα, τὸν ἐκ Θεοῦ σοι κατασκευασθέντα „ναόν“ μετὰ δακρύων ἀνεβόησε καὶ τὴν ἱκεσίαν ἐπέτεινε, δάκρυα τοῖς δάκρυσι προστιθεῖσα καὶ διατεινομένη μὴ ἄλλως ἀναστῆναι εἰ μὴ τὴν τοῦ ποθουμένου πληροφορίαν πράγματος δέξηται. Ὡς δὲ τὸ ἱερὸν ἔδαφος τοῖς δάκρυσι καταβρέχουσα ἠκηκόει τοῦ βασιλέως τὰ καταθύμια αὐτῇ ἐπαγγελλομένου, — τὰ δὲ ἦν ἱερῶν κειμηλίων μεγαλοπρεπεῖς κατασκευαὶ καὶ ἀφιερώσεις κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων κτημάτων καὶ πραγμωάτων

6. Ѥмоу же тьщеливнѡ кь таковомоу дѣлоу подвиг'шоу се, ꙗко сноу довол'номоу оочима своима подати, ниже брьвемь поконцьа, и тако оубо таковыим(ь) вьсѣмь съдѣлованіемь еговѣмь вьоучиныаеи оуготоваѥ. томоу самомоу ц(а)рствоующомоу градоу оукрашаеніе вьсеч(ь)стное сьставль, радоуѥ се ѡ слоучаи и добротѣ. и б(ог)а бл(а)годарьствившіи. понеже болшеꙗ кь помог'шомоу и ѥще м(о)лꙗше се, бол'шеѥ полоучааше. Ц(а)ра же и своего соупроуга за роукоу ем'шіи, и ѥже ѿт(ь) нѥе съзыдан'нѣи и прѣкраснѣи цр(ь)кві Бьседрьжителꙗ б(ог)а и г(оспод)а нашего І(со)у Х(рист)а вьшьдьшіи, и напрасно прѣдваривші долоу главоу кь с(ве)щеннѣи земли приложившіи. Пріими ѡ Вл(а)д(и)ко иже твоѥю помощію тебѣ съзыданноую цр(ь)ковь, съ съльзами вьзьпіи. и кь сльзамь сльзы приложившіи, и извѣствоующіи, еже не вьстати, дон'дѣже желаѥмѣи вещи извѣстіе вьпріиметь (!), да ꙗко же ѡноу с(ве)щенноую землю съ сльзами ѡбьліꙗвшіи, оуслыша съвыше ц(а)рева оутѣшеніа, ѿтвѣщавающомоу се ѥмоу ѥи, еже вьсь тоѥ сьвѣть испльнити, и ꙗже паче силы ѡ в'сакоемь под-

Digitized by Google

καὶ ἐτησίων ἄλλως εἰσόδων προσκυρώσεις καὶ δωρεαί, πρὸς δὲ καὶ τὸ τὴν ὑπεροχὴν αὐχεῖν καὶ τὸ κράτος κατὰ πάντων τῶν ἄλλων τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν καὶ Παντοκρατορικὴν μόνην παρὰ πᾶσι κατονομάζεσθαι καὶ λόγοις καὶ ἔργοις τοῖς πρωτείοις τιμᾶσθαι — τούτων πάντων τὰς ὑποσχέσεις παρὰ τοῦ βασιλικοῦ στόματος δεξαμένη, ἀνέστη χαρᾶς ἀφάτου καὶ εὐφροσύνης ἔμπλεως. Καὶ ἡ μὲν ἀοίδιμος αὕτη βασίλισσα, ὥσπερ ὃ ἐπεφέρετο βάρος τῆς φροντίδος ἀποθεμένη διὰ τὴν τοῦ ἀνδρὸς καὶ βασιλέως πρὸς τοῦτο προθυμίαν καὶ σύννευσιν, ἔχαιρεν ἔκτοτε καὶ ἠγαλλιᾶτο, τῷ δοτῆρι καὶ τελεστῇ τῶν ἀγαθῶν πάντων Θεῷ ὁμολογοῦσα τὰς χάριτας.

7. Οὐ πολὺ τὸ ἐν μέσῳ καὶ ἐπ' αὐτῆς γενομένη τῆς τῶν Βιθυνῶν ἐπαρχίας, πρὸς ὃν ἐπόθει Παντοκράτορα Χριστὸν ἐθεδήμησε, καὶ ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ κατετέθη ἣ ἐκ βάθρων ἀνήγειρε. Τῆς δὲ πρὸς αὐτὴν ἐπαγγελίας παρὰ τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως τὸ πέρας λαβούσης καὶ τῆς βασιλικῆς καὶ παντοκρατορικῆς μονῆς ἐν τῇ εἰρημένῃ καταστάσῃς ὑπεροχῇ καὶ ἐν πᾶσι μεγαλυνθείσης καὶ πλατυνθείσης, καὶ αὐτὸς ὁ εὐσεβέστατος καὶ ἀοίδιμος βασιλεὺς Ἰωάννης μετ'οὐ πολὺ τὴν ἐπίγειον καταλιπὼν βασιλείαν πρὸς τὸν ἐν οὐρανοῖς βασιλέα καὶ δεσπότην μεταχωρεῖ· οὗ δὴ τὸ σῶμα ἐν τῇ τοιαύτῃ καὶ αὐτὸ σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος κατατίθεται.

визати се, и инаа зданіа ѡсновати негноутимыи и различи потврьдити, вь их' же двигомаа и недвигомаа. И вьходы доволными призыдати таковѣи ѡбытѣелы крѣпость имѣти вьсеч(ь)стнѣ, и еже вь нки чтомаа и почитаемаа, Вьседрьжителꙗ г(оспод)а б(ог)а и Сп(а)са нашего І(со)у Х(рист)а единомоу быти и именовати се, и словесы и дѣлесы прьвѣнишаа ѡ всѣх(ь) приносить въ с(ве)таа же радостію неизреченною и веселіа испльнеенаа, пр(и)сно вьспоминаемаа ц(а)р(и)ца и създател'ница, ꙗко же ѡтложи носимое врѣмѣ, радоваше се ѡт тогда и веселоуꙗше (!).

7. И не оу на мнозѣ кь Виѳінынисцѣи іепар'хіи хотѣ поити. И мало нѣчто недоуговавшіи и постриг'шіи се, кь его же любѣаше Вьседрьжителю Х(рист)оу ѡтиде. Иже и вь тои ѡбытѣлы положена бывшыи, его же сама ѡт(ь) ѡснованіа вьздвиже, како то сама заповѣда. И колика ѡт(ь) нею изьѡстала вѣхоу, сьврьшена выше вл(а)гоч(ь)ст(и)вимь ее ц(а)ремь. Ц(а)рскомоу же и Вьседрьжителнѡмоу храмоу вьсакыим(ь) еже ѡт(ь) исконы и до кон'ца испльн'шім' се, ѡ всѣх же и вьсачьскых(ь) и дѣломь прѣставшіим(ь), и тьи самь вл(а)гоч(ь)ст(и)вын, и пр(и)сно въспоминаемыи ц(а)рь Іѡан'нь по мнозѣ врѣмени земльное ц(а)рство ѡтложивь, къ н(е)б(е)сномоу же придѣ вл(а)д(и)цѣ и ц(а)роу, иже тьи положень быс(ть) въ ц(а)рьсцѣи и Вьседрьжителнѣи ѡбытелы, въ славоу Вьседрьжителꙗ и истин'наго б(ог)а нашего, ꙗко томоу подобаеть слава вь вѣкы амінь[21].

[21] У рукопису манастира Грачанице бр. 9 из XVI в., л. 262'—265: в. *В. Мошин*, Рукописи манастира Грачанице (Старине Косова и Метохије, Приштина 1961, стр. 62).

Digitized by Google

MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

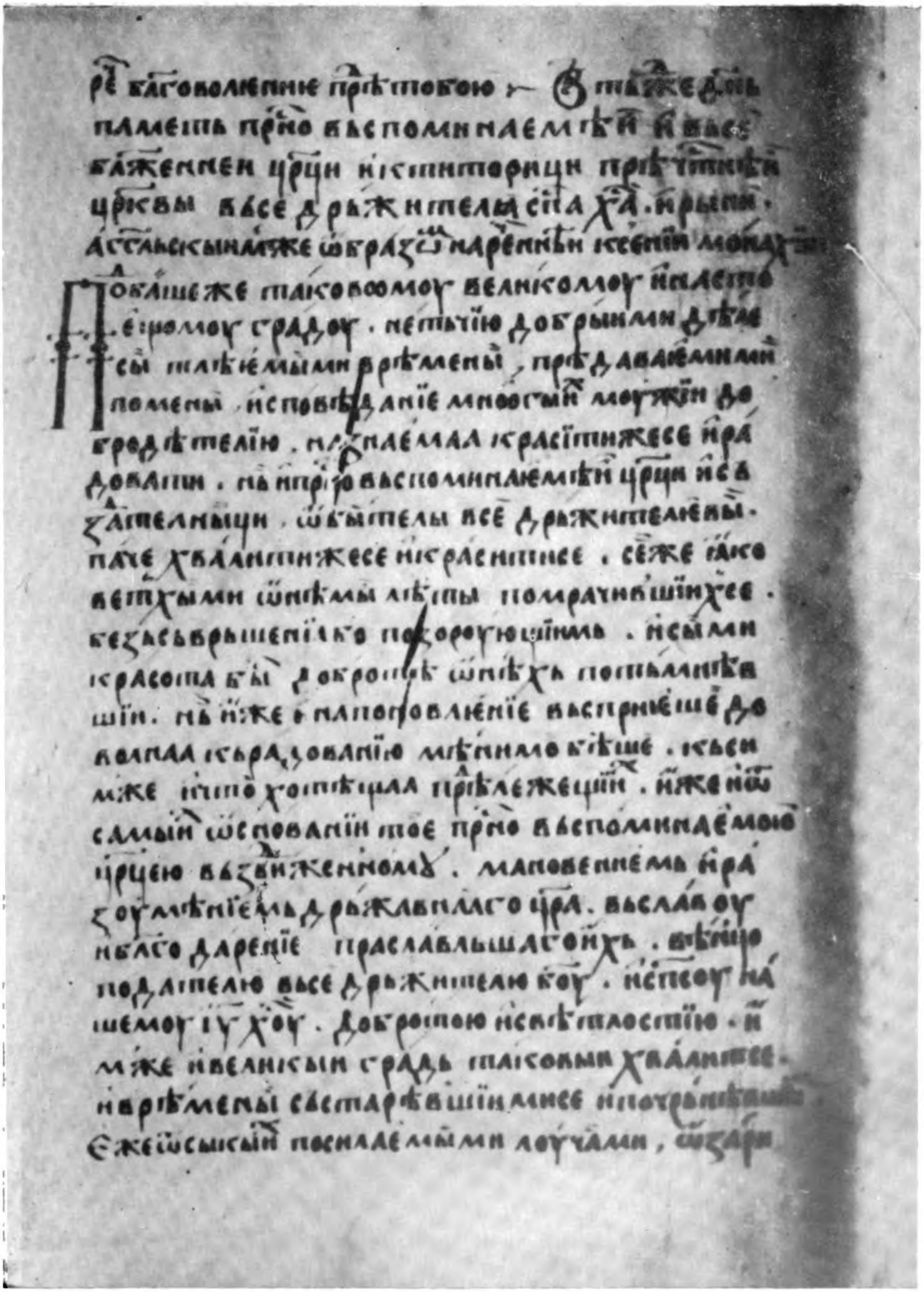
LE PROLOGUE SLAVE DE LA VIE DE L'IMPÉRATRICE IRÈNE

Résumé

L'impératrice Irène, épouse de l'empéreur Jean II Comnène, fille de Ladislas de Hongrie, à côté des données que nous a laissées Cinnamos et des données conservées chez les chroniqueurs hongrois, possède aussi sa Vie dans le Synaxaire de l'Église Constantinopolitaine, provenant aussi du XIIe siècle. Le texte grec de cette source a été publié d'après le manuscrit du codex Sirmondianus. Il existe aussi la traduction slave citée par l'archimandrite Serge d'après le manuscrit serbe du Prologue métrique de 1370. La Vie de l'impératrice Irène ne se trouve pas dans le Prologue slave imprimé. Le texte slave, récemment découvert par le prof. Mošin dans un manuscrit serbe du XVIe siècle du monastère Gratchanitza, est plus complet que le texte grec publié. Ceci nous prouve que le texte grec représente une rédaction abregée de l'original. Par rapport aux données apportées par Cinnamos, Synaxaire nous donne plus de renseignements; il serait témoignage d'un contemporain. En particulier il nous parle sur un célèbre architecte — nommé Nicéphore — qui a été constructeur du monastère Pantocrator, et qui a été un personnage de confiance de l'impératrice Irène.

Beograd

Digitized by Google

Текст Пролога Житија царице Ирине, према српском рукопису из XVI века манастира Грачанице.

Le texte du Prologue de la Vie de l'impératrice Irène, d'après le manuscrit serbe du XVIe siècle du monastère Gratchanitza.

Digitized by Google

Digitized by Google

САДРЖАЈ— TABLE DES MATIÈRES

стр.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google